

Azərbaycan Universiteti

**GƏNC TƏDQIQATÇILARIN VII RESPUBLİKA
ELMİ KONFRANSININ
MATERİALLARI**

15 mart 2024-cü il

Bakı | AZƏRBAYCAN

TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

SƏDR

Səadət Əliyeva

Rektor, Azərbaycan Universiteti

Üzvlər

Yusif Qasimov, Azərbaycan Universiteti

Nüşabə Quliyeva, Azərbaycan Universiteti

Lətifə Ağamalıyeva, Azərbaycan Universiteti

Asif Paşayev, Azərbaycan Universiteti

Elvin Talışinski, Azərbaycan Universiteti

Səfər Məmmədov, Azərbaycan Universiteti

Arzu Quliyev - Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Nəriman Böyükkişi, Azərbaycan Universiteti

Nigar Şahhüseynbəyova, Azərbaycan Universiteti

Rəşad Məstəliyev, Azərbaycan Universiteti

Samirə Məmmədova, Azərbaycan Universiteti

Aygün Qasımova, Azərbaycan Universiteti

Tural Qocayev, Azərbaycan Universiteti

Xanım Quliyeva, Azərbaycan Universiteti

Katib

Afiq Nadirov

MÜNDƏRİCAT

Abbaszadə Fərid	15
İEÖ-in AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYAT QURUCULUĞU SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ TEXNİKİ DƏSTƏK LAYİHƏLƏRİ	
Abduləliyeva Sevil, Hacıyev Emil	17
ÜZÜMÇÜLÜKDƏ ƏKİN MATERIALI İSTEHSALI TEXNOLOGİYASI	
Abdullayev Anar	19
ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
Abdullayev Aydın	21
ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ ŞƏXSLƏRƏ CƏMİYYƏTİN TƏSİRLƏRİ İLƏ BAĞLI YANAŞMALAR	
Abdullayeva Əfsanə	25
BUDAMA VƏ FORMAVERMƏ ÜSULLARININ TƏTBİQİNİN AZƏRBAYCANIN LƏNKƏRAN VƏ ASTARA ZONASINDAKI ÇAY PLANTASIYALARI NÜMUNƏLƏRİNİN MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİ	
Abdullayeva Fidan	27
CON QRİNİN ROMANLARINDA MÜASİR GƏNCLİK VƏ MƏNƏVİ-ETİK PROBLEMLƏR	
Abdullayeva Nəsrin	30
AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMI (1921-1923-cü illər)	
Abdullazadə Abdulla	33
VEB İNTERFEYSLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA EVOLYUSİYA METODLARI	
Abubəkirov Coşqun	35
28 APREL İŞĞALININ M.Ə. RƏSULZADƏNİN “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ” ƏSƏRİ ÜZƏRİNDƏN TƏHLİLİ	
Aghadadashova Zhala, Saadat Khalilova	37
IDIOMS RELATED TO BODY PARTS	
Ağalarova Vüsala	40
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ KEÇİRİLƏN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI	
Ağaməmmədova Şəbnəm	42
DİSKURSDA ANAFORA VƏ KATAFORA	
Ağayev Abdulhüseyn	45
BLOKÇEYN ÜÇÜN MİQYASLILIQ HƏLLƏRİ: TRANZAKSİYA SÜRƏTİ VƏ ŞƏBƏKƏ PERFORMANSI PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI	
Babayev Ayxan	47
DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI	
Babayeva Ülkər	49
KİTABİ-DƏDƏ QORQUQ DASTANLARINDA LEKSİK TƏKRARLAR	

Вағирова Фидан	50
ÖLKƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ ARTIM VƏ İNKİŞAF MODELİ	
Багирова Ульвия	53
ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И ГРУЗИЕЙ	
Bədəlova Arzu	55
AZTƏMİNATLI AİLƏLƏRƏ MÜNASİBƏTDƏ DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİ	
Behbudova Esmira	57
EMOSİYA KONSEPTİ VƏ METAFOR	
Bəhramzadə Solmaz	58
ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAFA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	
Cabbarlı Aynur	60
İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTINDA BİTKİ ALƏMİNİ ƏKS ETDİRƏN ADLAR	
Cabbarov Miribrahim	63
AXC TARİXİNİN TƏDRİSİ METODİKASI	
Cavadova Elnurə	64
MƏMMƏD ARAZIN MƏHƏBBƏT LİRİKASININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Cavadzadə Nicat	66
BANK SİSTEMİNDƏ AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN ROLU	
Cavadzadə Ülviyyə	68
QLOBAL MALİYYƏ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜÇÜN YENİ STANDARTLAR VƏ ALƏTLƏR	
Cəfərli Əsmər	69
“QƏLƏBƏ” KONSEPTİNİN VERBALLAŞMASINDA ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU	
Cəfərova Raibə, Simnarə Məmmədova	71
İŞGALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAYANIQLI İNKİŞAF	
Cəfərova Nilufər	74
AUDİT NƏZARƏTİNİN MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU	
Cəfərova Validə	75
İNSAN ALVERİ QURBANLARININ PROFİLAKTİKASI ONLARIN CƏMİYYƏTƏ REİNTEQRASIYASININ ƏSASI KİMİ	
Cəfərzadə Məhərrəm	77
VALİDEYNLƏR VƏ UŞAQLARIN TEMPERAMENTİNİN UYGUNLUĞU	
Çəndirli Ülkər	79
ARTİONİMLƏRİN LİŊVİSTİK TƏHLİLİ	
Cəmərdoğa Səidə	81
SƏNAYEDƏ İOT HƏLLƏRİ	
Dadaşov Coşqun	83
MİFOLOJİ ZAMAN ANLAYIŞI VƏ ONUN M. MURKOK YARADICILIĞINDA RESEPSİYASI	

Dəmirova Cəmilə	85
ƏRƏB-SİCİLİYƏ ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ İBN HAMDİSİN HƏYATI	
Əbdülzadə Gülər	87
ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ UŞAQLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ	
Əhmədli Aytən	89
ƏQLİ MÜLKİYYƏTİN İQTİSADI FƏALİYYƏT SUBYEKTLƏRİNƏ TƏSİRİ: ÇİN NÜMUNƏSİNDƏ	
Əhmədova Mədinə	91
MİR CƏLAL PAŞAYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNSAN PROBLEMİ	
Akhmedova Sabina	93
PHRASEOLOGICAL UNITS OF MILITARY SPHERE	
Eldarov Eldar	95
DES ŞİFRƏLƏMƏ ALQORİTMİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Əzizov Bəhrəm, Həsənova Sədaqət, Ələkbərli Aytən	98
ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FİZİKA FƏNN BLOKU TƏDRİSİNDƏ İXTİSASLAŞMIŞ TƏTBİQİ PROQRAM PAKETLƏRİ	
Ələkbərli Suğra	101
PSIXOLOJİ NƏSR KONTEKSTİNDƏ SADAY BUDAQLI HEKAYƏLƏRİ	
Alakbarov Muhammad	103
THE ASSESSMENT OF CURRENT SITUATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDG) IN FRONT-LINE TARGET VILLAGES OF TARTAR, TOVUZ, AGSTAFI AND GADABAY DISTRICTS	
Ələkbərova Məhsəti, Qocayeva Sona	105
GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN İQTİSADI RAYON ŞƏRAİTİNDƏ BİLƏGƏNİ VƏ KATA-KURQAN ÜZÜM SORTLARINDA TƏNƏYƏ VERİLƏN YÜKÜN MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİNİN TƏDQIQI	
Ələsgərov Hikmət	107
İŞSİZLİK SƏVİYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QLOBAL TƏCRÜBƏSİ	
Əlibəyova Humay	109
MICROSOFT SQL SERVER VERİLƏNLƏR BAZALARINDA ÇOXSƏVİYYƏLİ GİRİŞƏ NƏZARƏT MODELİNİN TƏTBİQİ	
Əliyev Sabir	111
AZƏRBAYCANDA UNİVERSİTET MƏZUNLARI HAQQINDA VEB SAYT YARADILMASI VƏ HÜCUMLARDAN QORUNMASI	
Əliyev Vusal	113
GENESIS OF THE THEORY OF CORPORATE GOVERNANCE	
Əliyev Xaqani	115
İNGİLİS DİLİNDƏ İZAFİLİYİN QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ (diaxronik və sinxronik aspektlərdə)	
Əliyeva Aynurə	117
PAULİ OPERATORU ÜÇÜN BİR MƏSƏLƏNİN ƏDƏDİ HƏLLİ HAQQINDA	

Aliyeva Gunel	120
COLOURS IN PROVERBS	
Алиева Усния	122
О ТРУДНОСТЯХ ПЕРЕВОДА	
Əliyeva Könül	124
MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİ İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN ƏSASI KİMİ	
Əliyeva Leyla	127
CONATAN KOUNUN “ORTA İNGILTƏRƏ” ROMANINDA MİLLİ KİMLİK VƏ ŞƏXSİYYƏT BÖHRANININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ	
Əliyeva Nailə	129
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ	
Əliyeva Nərgiz	131
POZULMUŞ TORPAQLARIN BİOLOJİ REKULTİVASİYA TEXNOLOGİYASININ NƏZƏRİ ƏSASLANDIRILMASI	
Ализаде Арзу	133
КОИНТЕГРАЦИЯ ЭКСПОРТНО-ИМПОРТНЫХ ОПЕРАЦИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И УКРАИНОЙ	
Əlizadə Eminə	136
SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN ROLU	
Əmirbəyova Raidə	137
1993-2015-Cİ İLLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİK BAZASININ YARADILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ	
Əsədova Nuranə	140
DİLİN YAYILMASINDA SİYASİ-İQTİSADI AMİLLƏRİN ROLU	
Əsədova Vüsalə	142
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA TARİXİ-SİYASİ HADİSƏLƏRİN ROLU	
Eylazova Sevinc	144
ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİMİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ HAZIRLIĞI VƏ DƏRSİN TƏŞKİLİ	
Eyniyeva Aytən	147
HUMANİTAR ELMLƏRDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	
Əzimova Şəfəq	149
1578-1590-Cİ İLLƏR II SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMA SƏBƏBLƏRİ	
Əzizova Gülarə	151
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA MÜRƏKKƏB STRUKTURLU TƏYİNLƏR	
Farhadova Saadat Koroghlu	153
AZERBAIJAN’S LANGUAGE POLICY AND ENGLISH LANGUAGE	
Gülləliyeva Şəbnəm	156
ƏYYUB ABBASOVUN “ZƏNGƏZUR” ROMANINDA ERMƏNİ VANDALİZMİ	

Hacıyeva Nigar	158
İNTERYER DİZAYNDA KEYFİYYƏTİN VƏ İNNOVASİYANIN ARTIRILMASINDA SÜNİ İNTELLEKTDƏN İSTİFADƏ	
Hasanov Hikmat	159
EVENT TOURISM AS A CATALYST FOR EMPLOYMENT GROWTH IN AZERBAIJAN	
Həsənova Nazlı, Nəsirova Lamiyə	162
İNFOMASİYANIN PAYLANMIŞ EMALINDA QRİD VƏ BULUD HESABLAMA SİSTEMLƏRİ	
Hasanzadə Goyçak, Khalilova Saadat	164
LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSING COURTESY IN ENGLISH	
Hashimova Nargiz	167
GENERAL PECULIARITIES OF PROVERBS AND SAYINGS	
Heydərova Leyla	169
LƏNKƏRAN ZİYALISI - MİRZƏ İSHAQ MÖVSÜMZADƏ	
Hümmətova İnci	172
BLOKÇEYN TEXNOLOGİYASI NİYƏ VACİBDİR?	
Hüseynov Kamil	173
VERİLƏNLƏR BAZASINDA SÜRƏTLİ AXTARIŞIN ÜSULLARI	
Hüseynova Maral	175
İNGİLİSDİLLİ FRAZELOGİZMLƏRİN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA	
Ibadova Asmar	177
POLICY ANALYSIS ON EDUCATION OF NATIONAL MINORITIES IN THEIR OWN LANGUAGES (K12)	
İbrahimov Anar	180
ŞAĞİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ OLAN TƏHSİL VƏ TƏLİMİN VƏHDƏTİNDƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT FƏNNİNİN YERİ	
İmaməliyeva Günay, Meybullayeva Leyla	182
İVAN ŞOPENİN TƏRTİB ETDİYİ “İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ” VERGİ DƏFTƏRİNDƏ TARİX VƏ ETNOQRAFİYAMIZ	
Inas Laheg	185
IN-BETWEEN FILIATION AND AFFILIATION: ALIENATION IN DANGAREMBGA’S WRITING	
İsgəndərzadə Dünyamalı, Cəfərov Nizami	187
MÜƏSSİSƏ ŞƏBƏKƏSİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ ZAMANI ŞƏXSİ VƏ CƏMİYYƏT İNFOMASİYASININ MÜHAFİZƏSİNİN TƏŞKİLİ	
İsmayılov Natiq	190
UNİTAR EKVİVALENT OPERATORLAR AİLƏSİNİN XASSƏLƏRİ HAQQINDA	
İsmayılov Rafiq	191
İNFOMASİYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ XARİCİ VƏ DAXİLİ TƏHDİDLƏR	
İsmayılova Lalə	192
AZƏRBAYCANDA YAŞIL TURİZMİN İNKİŞAF POTENSİALI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ	

İsmaylova Nərmin	195
ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ "QARABAĞ ROMANI" MÖVZUSU	
İsmaylova Zeynəb	197
ELEKTRON KİTABXANALARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TEKNOLOGİYALAR	
İsmaylzadə Şəhriyar, Abdullayeva Qumru	199
MÜASİR CƏRRAHİYYƏDƏ ROBOTLARIN TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ	
Исрафилова Гульмар	201
ГУМБОЛЬДТОВСКОЕ ПОНИМАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ ЯЗЫКА	
Kərimov İlham	203
VALYUTA EHTİYATLARININ MENECMENTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ	
Kerimova Dilara, Farzaliyeva Shahane	205
SEVERAL EXPRESSIONS AND SLANGS USED IN ENGLISH MASS MEDIA	
Karimova Nigar	207
THE CONCEPT OF SOCIAL NORM	
Kərimova Şəhla	209
SOSIAL XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SOSIAL İŞÇİNİN ROLU	
Касаманли Гамлет, Сулейманов Камиль, Мустафаев Садыг, Аскерова Рада	210
ИССЛЕДОВАНИЯ РАДИАЦИОННЫХ ДЕФЕКТОВ ПЛЕНОК РbTe, ИМПЛАНТИРОВАННЫХ ИОНАМИ Ar+	
Kulieva Aitaj	211
ŞİZOFRENİYADAN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ METODLARI	
Lətifova Əsmər	213
ORTA ƏSRLƏRDƏ İSLAM FAKTORUNUN TƏHSİLDƏ ROLU	
Lətifova Türkan	215
ELEKTRİK ENERJİSİ ÜÇÜN SƏNAYEDƏ FOTOVOLTAİK SİSTEMLƏRİN OPTİMAL İSTİFADƏSİ	
Mahmudov Habib	217
SOCIAL MARKETING FRAMEWORK INSTALLMENT FOR WATER SCARCITY PROBLEM IN AZERBAIJAN	
Mahmudova Günel	219
LİNGVOMƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIĞIN DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ	
Manafov Etibar, Sərdarova İcabikə	222
AĞILLI EVİN HAVALANDIRMA SİSTEMLƏRİ	
Mehraliyeva Ülvyyə	224
M.F. AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL İDEYALAR	
Mehrəliyeva Ləman	226
AUTODESTRUKTİV GƏNCLƏRLƏ BAĞLI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ İŞ	
Məmmədəliyeva Leyla	228
YUNUS OĞUZUN "CİGİR" ROMANINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK, YAXUD CİGİRDAN ZƏFƏRƏ GEDƏN YOL	

Məmmədov Cəmaləddin	231
MƏDƏNİYYƏT DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	
Məmmədov Hüseyin	233
SSRİ-nin DAĞILMASI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT	
Məmmədov Nurəddin	235
MÜASİR BANK SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Məmmədov Tural	236
ÇİN VƏ İRANDA PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN TƏHLİLİ	
Məmmədova Aynur	238
EKOLOJİ TƏMİZ QIDA MƏHSULLARLI İLƏ BAĞLI MARKETİNQ STRATEGİYALARI	
Məmmədova Aytən	241
NORVEÇ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ	
Məmmədova Ceyran	242
QARABAĞ XANLIĞININ AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAZ TARİXİNDƏ YERİ	
Məmmədova Röya	244
İNGİLİS DİLİNDƏ METAFOR ANLAYIŞI	
Məmmədova Sahilə, Mustafayev Səxavət, Əliyev Kənan	245
EXCEL-DƏ İQTİSADI PROSESLƏRİN SİMULYASIYA MODELƏŞMƏSİ	
Məmmədov Nigar	247
GƏNCLƏRİN CƏMİYYƏTƏ ADAPTASIYASI VƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ	
Məmmədov Rüstəm	249
ŞİRKƏTİN ŞƏBƏKƏ İNFRASTRUKTURUNUN DÜZGÜN TƏŞKİLİNİN ƏSAS AMİLLƏRİ	
Məmmədov Sara	251
MALİYYƏ BAZARINDA BANKLARIN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ	
Мирзагаева Нигяр, Аббасова Аферин	253
МЕЖПОЛОВЫЕ РАЗЛИЧИЯ В МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ	
Mirzakhanli Ganira	256
THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION AND CULTURE OF AZERBAIJAN	
Mirzayeva Khuraman	259
APPROACHES TO THE THEORY SPATIAL AND VISION LANGUAGE IN ENGLISH	
Mönsümovə Mehriban	261
SÖZ VƏ RƏQƏM MEDIA XƏBƏR DİSKURSUNDA	
Movsumova Parvana	263
THE DISCOURSE FUNCTIONS OF METADISCOURSE IN ACADEMIC WRITING	
Mudasir Ali Rind, Aliyev Pirali	265
INVESTIGATING THE PROCESS OF LEARNING WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS	
Muradlı Jalə	268
PAYLANMIŞ KORPORATİV İNFORMASIYA SİSTEMİNİN İNFRASTRUKTURU VƏ İNFORMASIYANIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ MODELİ	

Museyibov Ayaz	270
AZƏRBAYCANDA BAZEL 3 STANDARTLARINA KEÇİD MƏSƏLƏLƏRİ	
Mustafayeva Günarə	273
MÜƏSSİSƏLƏRDƏ PUL AXININ İDARƏ OLUNMASI	
Mustafayeva Nərrin	275
KONSEPTUAL METAFORA LİNQVO-KOQNİTİV FENOMEN KİMİ	
Muxtarova Mələk	277
İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNDA DİLİN FEMİNİSTİK TƏNQİDİ İDEYALARININ İNİKASI (Addressiv məcaz dil elementlərinin təmsalında)	
Nadirov Afiq	279
ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ “DİFAİ” ÖZÜNÜMÜDAFİƏ TƏŞKİLATI	
Nadirova Səkinə	282
MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN YARADICILLIĞINDA “İRAN TÜRKLƏRİ”	
Nağıyeva Flora	285
ƏMƏYİN ÖDƏNİŞ FORMALARI	
Nağıyeva Həjar, Hüseynli Murad, Zarbiyeva Saida, Bayramov Anar	288
OPTIMIZATION OF CAR INSURANCE CLAIM HANDLING IN AZERBAIJAN THROUGH DIGITAL TRANSFORMATION	
Nəbiyeva Türkan	292
BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI	
Nəsirova Leyla	294
SOSIAL ŞƏBƏKƏ ASILILIĞININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI	
Новрузова Лейла	297
ИЗУЧЕНИЕ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ И КАЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СОРТОВ ТВЕРДОЙ ПШЕНИЦЫ	
Orucov Asif, Kazimov Cavanşir	299
ONLAYN TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK TƏDBİRLƏRİ	
Osmanova Mələhət	302
ALMAN ƏDƏBİYYATINDA MAGİK REALİZM (İrmtraud Morqnerin yaradıcılığı əsasında)	
Pashazada Simnar	304
CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN ATTRACTING FOREIGN CAPITAL POST-COVID-19	
Pirmətov Nurlan, Həsənov Elçin	307
İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ STANDARTLAR	
Putayeva Elnarə	309
METAFOR MƏDƏNİYYƏTİN ƏSAS İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ	
Qafarova Leyla	311
YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN GƏNCLƏRİN NORMADAN KƏNAR DAVRANIŞLARININ ARADAN QALDIRILMASINDA YUVENAL ƏDLİYYƏNİN ROLU	

Qaraşova Maisə	314
İNGİLİS DİLİNDƏ MODALLIQ KATEQORİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Qarayev Qara	315
KƏND YERLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI	
Qasımlı Sara	318
GÖMRÜK MƏQSƏDLƏRİ ÜÇÜN MƏCBURİ QƏRARLARIN QƏBUL EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ	
Qasımova Aygün	320
EQUIVALENCE AND ADEQUACY IN TRANSLATION	
Гасымова Айнур	322
ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ШКОЛАХ	
Qasımova Elisa	325
GÖMRÜK DƏYƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ SİSTEMLƏRİ VƏ ÜMUMDÜNYA GÖMRÜK TƏŞKİLATININ BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ QƏBUL ETDİYİ STANDART VƏ KONSEPSİYALAR	
Qasımova Kəmalə	327
İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Qədimov Hüseyn	329
BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ TRANZİT HAQQINDA SAZIŞ VƏ KONVENSIYALARIN TƏHLİLİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI	
Qədirlı Qədir	331
AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SABİTLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ: ƏMANƏTLƏRİN SİĞORTALANMASI HÜQUQUNUN VƏ TƏCRÜBƏLƏRİNİN TƏNQİDİ TƏHLİLİ	
Qəhrəmanov Emil	333
VEB İSTİFADƏÇİLƏRİN “BARMAQ İZLƏRİ” ƏSASINDA İDENTİFİKASİYA OLUNMASI	
Qəhrəmanov Səbuhi	335
1960-1980-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİLİK KONSEPTİ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏZAHÜRÜ KİMİ	
Qənbərli İsmayıl	337
İNGİLTƏRƏDƏ YUVENAL ƏDLİYYƏ SİSTEMİNDƏ UŞAQ-POLİS MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ RİFAH YANAŞMASI	
Quliyev İlqar, Şirinov Rasim	339
PHP-LAYİHƏLƏRİNDƏ MODUL PROQRAMLAŞDIRMANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Quliyev Kamran	341
NARKOMANİYAYA DÜÇAR OLMUŞ GƏNCLƏRLƏ SOSİAL İŞ	
Quliyev Rəsul, Kazımov Cavanşir	342
PYTHONDA ADI VƏ REQRESİYA XƏTLİ QRAFİKLƏR	
Quliyev Səbuhi	345
MİCROBİTDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ SADƏ LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI	
Quliyeva Günel, Şakirli Günel	348
MƏTBUATDA MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ İMZASI	

Qulieva Könül	350
ELM VƏ TEXNOLOGİYANIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ	
Quliyeva Könül	352
SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARLA DAVRANIŞDA ETİKET QAYDALARI	
Quliyeva Samirə	354
FELYETONÇU MÜƏLLİFLƏRİN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ QARŞILIQLI TƏSİRLƏNMƏLƏRİ	
Quliyeva Tura	356
NEFT VƏ QAZ HASILATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ RİSKLƏRİ	
Quliyeva Xalidə	358
AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTİ	
Qurbanov Razim	360
ARİD ZONALARDA PAMBIQ VƏ PAYIZLIQ TAXILIN SUVARILMASINDA YAĞIŞYAĞDIRMA ÜSULUNUN TƏTBİQİ	
Гурбанова Эльмира, Садыгова Нармина	362
ОРНИТОФАУНА АЛТЫАГАДЖСКОГО РАЙОНА	
Qurbanova Günel	364
XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ SİYASİ HƏRƏKAT	
Qurbanova Mirvari	366
1947-1953-CÜ İLLƏR QƏRBİ AZƏRBAYCANLILARIN TALEYİNƏ “DEPORTASIYA” SÖZÜNÜ YAZDI	
Rəhimli Nərmin	368
ƏLİLLİYİ OLAN UŞAQLARIN SOSIAL DURUMUNU ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN TEXNOLOGİYALAR	
Rəhimov Əlvida	370
AHISQA (MESXETİ) TÜRKLƏRİNİN AVROPAYA KÖÇÜ	
Rəsulova Aynaz	373
Gİ DE MOPASSANIN “GONBUL” HEKAYƏSİNDƏ QADIN OBRAZI	
Rüstəmov Əslan	375
TORPAQLARIN MÜNBİTLİYİNİ SABİTLƏŞDİRMƏK ÜÇÜN QRUNT SULARININ SƏVİYYƏSİNİN AŞAĞI SALINMASI ÜSULLARI	
Rzayeva Sahibə	377
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	
Sadiqova Elzadə, Salahova Ceyran	379
AZƏRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİSİNƏ YENİ NƏZƏRİ YANAŞMALAR	
Şahbazlı Çinarə	382
İNGİLİS DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ	
Шахбазов Амал	384
РОЛЬ ПРИГОТОВЛЕНИЯ КАЧЕСТВЕННОГО КОМПОСТА В ПРОИЗВОДСТВЕ БИОГУМУСА	

Sahibova Sevinc	386
ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ SADƏ CÜMLƏ TƏDRİSİNDƏ ƏSAS PRİNSİPLƏR	
Şahvələdova Dəniz, Hətəmov Anar	388
KƏND TƏSƏRRÜFATINA KREDİT QOYULUŞU VƏ ONUN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ	
Salmanova Gültəkin	391
BƏDİİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TƏRCÜMƏÇİNİN ÜZLƏŞDİYİ ÇƏTİNLİKLƏR	
Saniyeva Aytac, Verdiyeva Tünzalə	393
URBANİZASIYA PROSESİNİN AHILLARA TƏSİRİ VƏ ONLARA EVDƏ (SƏYYAR) SOSİAL XİDMƏT	
Səfəraliyeva Selcan, Qasimov Aqil, Əliyeva Xədicə	396
ZEYTUN FİDAN TIRTILI – PALPİTA VİTREALİS (ROSSİ, 1794)	
Safarova Gunel	397
GENDER ECONOMICS: INVESTIGATING GENDER DISPARITIES IN LABOR MARKETS, EDUCATION AND ACCESS TO RESOURCES	
Səfərova Natəvan	399
UŞAQLARDA ÖZÜNƏGÜVƏN HİSSİNİN TƏDQIQI	
Səfərova Reyhanə	402
SƏFƏVİ ŞAHI ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN ŞİƏ İSLAHATI	
Şəkiliyev Məhəmməd	405
PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ, ƏSAS NÖVLƏRİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR	
Səlimova Səadət	408
TÜRKİYƏNİN “PROGEN AŞ” ŞİRKƏTİNDƏN GƏTİRİLMİŞ “LUCİLLA” VƏ “MİDAS” YENİ YUMŞAQ BUĞDA (TR.AESTIVUM) SORTLARININ YERLİ BUĞDA SORTLARI İLƏ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ	
Səmədli Yunis	410
KƏND TƏSƏRRÜFATI TORPAQLARININ SUVARILMASINDA ARTEZİAN SULARININ İSTİFADƏ İMKANLARININ TƏDQIQI	
Səmədzadə Elşən, Həsənova Nazlı	412
KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ SOSİAL ŞƏBƏKƏ TƏHLİLİ	
Şəmiyeva Yaqut	414
PSİXOLOGİYADA KOQNİTİV VƏ HUMANİST YANAŞMA	
Şəmsiyeva Leyla	417
AQRAR SAHƏNİN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA SUBSİDİYA AMİLİ	
Səttərov Fəxri	419
AZƏRBAYCANDA QİYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF YOLLARI	
Şiraliyev Elsevər	422
BANK SİSTEMİNDƏ KİBERRİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ	
Ширалиев Вагиф, Мамедзаде Илкин	423
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН ИЗНОСА ПРИВОДНОГО ВАЛА ГОРИЗОНТАЛЬНОГО ЛЕНТОЧНОГО КОНВЕЙЕРА	

Shirinov Turan, Maharramova Metanet	426
SOLIDARITY FOR THE GREEN WORLD	
Shirinova Izaura	428
GLOBALIZATION AND LANGUAGE	
Soduyev Hacı	431
BÖYÜK QAYIDIŞ VƏ QARABAĞDA SOSIAL XİDMƏTLƏRİN TƏŞKİLİ	
Süleymanova Günay	433
BRİTANİYA MÜSTƏMLƏKƏ NƏSRİ	
Тагиева Айтан	436
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ АРТ-ДЕКО	
Talbova Nigar	438
İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATINDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ROLU	
Tomuyev Niyaməddin	440
DAMCILARLA SUVARILAN MEYVƏ BAĞLARI ƏRAZİSİNİN TƏŞKİLİ	
Tumash İbrahim	442
DAXİLİ VƏ KƏNAR AUDİTİN QARŞILIQLI TƏSİRLİYİ	
Valiyev Taleh	444
MACHINE LEARNING FOR EARTH SATELLITE IMAGE ANALYSIS	
Vəliyeva Sevil	446
SİYASİ DİSKURS PRESEDENT FENOMENLƏRİNİN FORMALAŞMASI MƏNBƏYİ KİMİ	
Халилова Ханум	448
МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД И ЕГО ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ В ОБУЧЕНИИ РЕЧЕВОМУ ОБЩЕНИЮ НА ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА	
Xəlilzadə Elşad, Həsənov Elçin	450
KOMPÜTER CİNAYƏTLƏRİ VƏ KOMPÜTER TƏHLÜKƏSİZLİYİ	
Xudaverdiyev Amil	453
VEB TƏTBİQLƏRİN HAZIRLANMASINDA REAKTİV PROQRAMLAŞDIRMANIN İSTİFADƏSİ	

İEÖ-in AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYAT QURUCULUĞU SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIĞI VƏ TEXNİKİ DƏSTƏK LAYİHƏLƏRİ

Fərid Abbaszadə

Elm və Təhsil Nazirliyi İqtisadiyyat İnstitutu

Hazırda dünyanın əsas hədəflərindən biri alternativ enerji bazarı yaratmaqla, global enerji birliyini təsis etməkdir. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr, dünyanın əksər bölgələrində müxtəlif layihələr həyata keçirir. Bu projələr ümumi ekosistemin yaradılması məqsədilə hədəflənib. İnkişaf etmiş ölkələr Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat quruculuğu sahəsində əməkdaşlıq və texniki dəstək layihələri həyata keçirirlər. Bu layihələr Azərbaycana yaşıl iqtisadiyyat məqsədlərinə çatmağa kömək etmək üçün nəzərdə tutulub. Avropa İttifaqı Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat quruculuğu sahəsində əməkdaşlıq və texniki dəstək layihələri həyata keçirir. Bu layihələr Azərbaycanda enerji səmərəliliyi standartlarının tətbiqinə, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsinə və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə dəstək vermək məqsədi daşıyır.

Avropa İttifaqının Azərbaycanda həyata keçirdiyi bəzi mühüm yaşıl iqtisadiyyat quruculuğu layihələrinə aşağıdakılar aiddir:

1. Enerji effektivliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi üçün texniki yardım layihəsi: Bu layihə enerji səmərəliliyi standartlarının tətbiqində və bərpa olunan enerji resurslarının yayılmasında Azərbaycana dəstək verir. Layihə çərçivəsində Azərbaycanın enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadə ilə bağlı qanunvericiliyi və siyasətinə dair müvafiq tövsiyələr hazırlanır, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadə infrastrukturunu inkişaf etdirilir və müvafiq təlimlər keçirilir.

2. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə texniki yardım layihəsi Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəsini dəstəkləyir. Layihə çərçivəsində Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə siyasəti hazırlanır, istixana qazlarının tullantılarının azaldılması istiqamətində tədbirlər görülür, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə istiqamətində maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir.

ABŞ da həmçinin Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın qurulması sahəsində əməkdaşlıq və texniki dəstək layihələri həyata keçirir. Bu layihələr enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə Azərbaycana dəstək olmaq məqsədi daşıyır.

Yaponiya Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın qurulması sahəsində əməkdaşlıq və texniki dəstək layihələri həyata keçirir. Bu layihələr enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji mənbələrinin genişləndirilməsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizədə Azərbaycana dəstək olmaq məqsədi daşıyır. Yaponiyanın Azərbaycanda həyata keçirdiyi bəzi mühüm yaşıl iqtisadiyyat layihələri bunlardır:

1. Enerji effektivliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi üçün texniki yardım layihəsi: Bu layihə enerji səmərəliliyinin artırılması və bərpa olunan enerji resurslarının yayılması üçün Azərbaycana dəstək verir. Layihə çərçivəsində Azərbaycanın enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadə ilə bağlı qanunvericiliyi və siyasəti

hazırlanır, enerji səmərəliliyi və bərpa olunan enerji resurslarından istifadə infrastrukturunu inkişaf etdirilir və müvafiq təlimlər keçirilir.

2. İqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üzrə texniki yardım layihəsi: Bu layihə Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəsini dəstəkləyir. Layihə çərçivəsində Azərbaycanın iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə siyasəti hazırlanır, istixana qazlarının tullantılarının azaldılması, iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə istiqamətində maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirilir.

Bu layihələr Azərbaycanın yaşıl iqtisadiyyat məqsədlərinə çatmasına, iqtisadi artımının və ekoloji dayanıqlılığının təmin olunmasına mühüm töhfələr verir.

Bu siyasət və proqramlar enerji səmərəliliyinin artırılması, bərpa olunan enerji resurslarından istifadənin genişləndirilməsi və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kimi məsələləri əhatə edir. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat siyasətinin həyata keçirilməsi ölkənin iqtisadi artımının və ekoloji dayanıqlılığın təmin edilməsinə töhfə verəcək. Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyat siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən bəzi ümumi məsələlər bunlardır:

Azərbaycan enerji səmərəliliyinin artırılması üçün müxtəlif siyasət və proqramlar həyata keçirir. Bu siyasət və proqrama enerji səmərəliliyi standartlarının tətbiqi, enerji səmərəliliyi üzrə stimulların təmin edilməsi və enerji səmərəliliyi ilə bağlı maarifləndirmə işlərinin aparılması daxildir.

Azərbaycan bərpa olunan enerji resurslarından istifadəni genişləndirmək üçün müxtəlif siyasət və proqramlar həyata keçirir. Bu siyasət və proqrama bərpa olunan enerji resurslarının təşviqi, bərpa olunan enerji resurslarının istifadəsi üçün infrastrukturun inkişafı və bərpa olunan enerji resurslarının istifadəsi üzrə maarifləndirmə tədbirləri daxildir [1].

Azərbaycan iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün müxtəlif siyasət və proqramlar həyata keçirir. Bu siyasət və proqrama istixana qazları emissiyalarının azaldılması, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmanın təmin edilməsi və iqlim dəyişikliyi haqqında məlumatlılığın artırılması üzrə fəaliyyətlər daxildir.

Yuxarıda sadalanan Azərbaycanla Yaşıl iqtisadiyyat sahəsində əməkdaşlıq layihələri icra edən ölkələrin Ümumi Daxili Məhsul payında yaşıl İqtisadiyyat önəmli yer tutur. Aşağıdakı cədvəldə bunları görə bilərik.

Cədvəl 1. Yaşıl İqtisadiyyatın ÜDM-ə təsiri İEO-lər və Azərbaycanda

Ölkə	Yaşıl iqtisadiyyat ÜDM faizi
Avropa Birliyi	4,5
ABŞ	2,6
Yaponiya	2,3
Cənubi Koreya	2,1
Çin	1,5
Azərbaycan	1,2

İnkişaf etmiş ölkələrdə yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə təsiri Azərbaycanla müqayisədə daha yüksəkdir. Bu, o, deməkdir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə yaşıl iqtisadiyyat daha çox inkişaf edib. Yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə təsiri sektorlara görə dəyişir. Enerji, sənaye və tikinti sektorları yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə ən çox töhfə verdiyi sektorlardır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə təsirini artırmaq üçün aşağıdakı siyasət və proqramlar önəmlidir.

✓ Enerji səmərəliliyinin artırılması enerji xərclərini azaltmaqla və karbon emissiyalarını azaltmaqla yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə töhfəsini artırır.

✓ Bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsi enerji təhlükəsizliyini artırmaq və ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaqla yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə töhfəsini artırır.

✓ Ətraf mühitin qorunmasına investisiyaların artırılması ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaqla və davamlılığı artırmaqla yaşıl iqtisadiyyatın ÜDM-ə töhfəsini artırır.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ölkənin iqtisadi artımının və ekoloji dayanıqlığın təmin edilməsinə töhfə verəcək.

Açar sözlər: İEO, yaşıl iqtisadiyyat, əməkdaşlığı və texniki dəstək, ÜDM, enerji.

Ədəbiyyat

1. <https://president.az/az/articles/view/29444>

ÜZÜMÇÜLÜKDƏ ƏKİN MATERIALI İSTEHSALI TEKNOLOGİYASI

Sevil Abduləliyeva, Emil Hacıyev
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Üzümçülüyn məqsədyönlü inkişaf etdirilməsində tingin mühüm rolu vardır. Təmiz sortlu və sağlam ting istehsalının xüsusi texnologiyası vardır. Həmin texnologiyanın tələblərinə əməl edildikdə standart və seçmə tinglər istehsal etmək mümkündür. Yeni üzümlüklər tinglə salınmalıdır. Həmin üzümlüyn gələcək taleyi orada əkilən tinglərdən xeyli asılıdır. Tinglər təmiz sortlu, güclü və sağlam olduqda yüksək aqrofonda üzümlüklərdə müsbət nəticələr əldə edilir. Azərbaycan üzümçülüynə göstərilən məsələlər həmişə nöqsanlı olmuşdur. Bir çox hallarda üzümlüklər çubuqla salınmış və sort qarışığına yol verilmişdir. Bəzən də sortlar seçilərək torpağın tipi nəzərə alınmamışdır. Tinglikdə becərilərək tinglərin standartın tələbləri səviyyəsinə çatdırılmasına səy göstərilməmişdir. Elə hallar olmuşdur ki, ikinci sort tinglə üzümlük salınmışdır [4].

Çubuq və qələm üzüm bitkisi kəsilən vaxt tədarük edilməlidir. Üzümlük əgər payızda kəsilərsə, onda tədarük edilən çubuq və yaxud qələm tinglik salınana qədər saxlayıcıda saxlanmalıdır. Əgər tənəklər yazda (fevral – mart aylarında) kəsilərsə, onda həmin vaxtda da çubuqlar tingliyə əkilməlidir. Qışda üzümlükləri basdırılan rayonlarda əkin materialı payızda tədarük edilməli və saxlayıcıda saxlanmalıdır. Qışda üzümlükləri basdırılmayan rayonlarda nisbi istirahətin şaxtalı və yağışlı günlərindən başqa bütün günlərində əkin materialı tədarük etmək mümkündür. Bir qayda olaraq əkin materialı tingliyə yazda əkilir. Əkin materialı tədarük ediləcək üzümlüklərin kəsilməsi gecikdirilsə yaxşıdır (saxlayıcıda əkin materialı az müddətdə qalır). Əgər üzümlükdə quru kəsməni ləngitmək mümkün deyilsə, onda əkin materialı saxlayıcıda saxlanılır. Respublikamız şəraitində ən yaxşı saxlayıcı tənəyin özüdür. Tənəyin kəsilməsinə işçi qüvvəsi çatırsa, çubuq tədarükünə şirə hərəkəti vaxtı başlanmalıdır, çünki şirə hərəkəti ilə çubuqlar qida ilə zənginləşir. Bu məsələdə son dərəcə ehtiyatlı olmaq lazımdır. Temperatur kəskin arta bilər və tumurcuqlar şişə bilər.

Zəif və cılız zoğlardan çubuq tutulmamalıdır. Əgər əkin materialı tədarük edildikdən sonra saxlanacaqsa, onda zoğlar 2-3 çubuq uzunluğunda kəsilməlidir ki, keyfiyyətli saxlansın, yəni kəsik

səthi az olduğundan su az buxarlanır. Qiymətli sortların sürətlə çoxaldılması üçün 2-3 gözcükdən ibarət qələmlər aprelin III dekadasında polietilen pərdədən düzəldilmiş istixanada əkilir. Əkin 0,3 x 0,1 m sxemi ilə aparılır. İstixanada tingliyə qulluq işləri tez-tez suvarmadan, torpağın yumşaldılmasından, çiləmələrdən, üzvi və mineral gübrələrin verilməsindən və yaşıl əməliyyatdan ibarət olmalıdır. İstixanada havanın nəmliyi 65-85%, isti günlərdə isə 100%-ə qədər olmalıdır. Tinglərin yaxşı kök verməsi üçün torpağın temperaturu 20 –dən aşağı olmalıdır.

Payızda istixanada becərilən tinglərdə zoğlar 80-170 m-ə qədər böyüyür. Bu zoğların yetişmiş hissəsindən də çubuq tədarük etmək olar.

Üzümlükdə çubuqlar iki məqsədlə tədarük edilə bilər:

1) Tinglikdə əkilmək üçün; 2) Birbaşa üzümlükdə əkilmək üçün.

Çubuqlar birinci halda 40-45 sm, ikinci halda 50-70 sm olmalıdır [1].

Aprobasiya və kütləvi seleksiya aparılmış üzümlüklərdə tamamilə sağlam kollardan çubuq tədarük edilməlidir. Tənəkdə olan zoğların hamısından ucdantutma çubuq tədarüku o qədər də məqsədəuyğun deyildir. Keçən ilki bar barmaqlarının əsasında və orta hissəsindən, eləcə də əvəzedici çilikdən çıxan zoğlar çubuq üçün daha əlverişlidir. Çubuqlar zoğun hansı hissəsindən tədarük edilməlidir? İstilik az olan yerlərdə zoğun aşağı hissəsi, istilik çox olan yerlərdə həm aşağı, həm də orta hissəsi əkin materialı üçün yaxşı hesab edilir [2].

Tədarük edilmiş çubuqlar dəstədə bağlanır. Dəstə iki yerindən bağlanır və bağlanmış yerdən etiket yazılıb asılır. Etiketdə sortun və təsərrüfatın adı, eləcə də çubuğun miqdarı yazılmalıdır. Sort müxtəlif olduqda etiketdən istifadə edilir. Bir sort olduqda etiket bir dəstəyə bağlansa kifayət edər.

Çubuqlar üzüm saxlayıcılarında və adi xəndəklərdə saxlanıla bilər. Azərbaycan şəraitində yalnız bu iki saxlayıcıdan istifadə edilə bilər. Xəndəyin dərinliyi 100-120 sm, eni 150-200 sm götürülə bilər. Xəndəyin uzunluğu çubuğun miqdarından asılı olaraq müəyyən edilir. Xəndəyin 1 m³-də 2500-3000 çubuq yerləşdirmək mümkündür. Xəndəyin dibinə təmiz çay qumu tökülür və çubuqlar uc tərəfi yuxarı olmaqla şaquli vəziyyətdə qumun üstünə qoyulur. Xəndək dolduqdan sonra çubuqların üstü küləşlə örtülür, onun üstünə isə torpaq tökülür. Bu vəziyyətdə çubuqların quruma ehtimalı varsa, onda çubuqların üstü küləşlə yox, qumla örtülür. Tökülən qum çubuqların arasına dolduqdan sonra onların üstünü qum örtə bilər. Bu halda qum çox sərf olunur. Çubuğun üstünü qum örtükdən sonra yenə də onun üstünə küləş, sonra isə torpaq tökülür.

Çubuqların saxlanması Moldovada başqa üsuldən də istifadə edilir. Yuxarıda qeyd edilən ölçülərdə xəndək qazılır, onun dibinə və yanlarına çubuğun tullantılarından ibarət çör-çöplər tökülür (10-15 sm qalınlığında). Çör-çöplər 5%-li dəmir və yaxud mis kuporosu məhlulu ilə dezinfeksiya edilir. Bu materialdan çubuqların üstünə də tökmək lazımdır. Yenidən onun üstündən küləş, onun da üstündən 10-12 sm qalınlığında torpaq tökülür. Çubuqlar saxlanılan yerdə temperatur 0-3°S olmalıdır.

Yazda əkin materialı xəndəkdən çıxarıldıqdan sonra onların keyfiyyəti (çürümə və quruma) yoxlanılır. Əkin materialının saxlanması Bolqarıstanda tətbiq edilən üsuldən də istifadə edilə bilər. Zirzəmi şəraitində tələb olunduğundan uzun kəsilmiş zoğ dəstələrinin aşağı tərəfi qumun içinə boşaldılır və yaxud dəstələrin aşağı tərəfi suya qoyulur (qumda və suda qalan hissə 10-12 sm olmalıdır. Bu üsulda çubuqlar ləkəli nekroza tutulmur) [3].

Əkindən qabaq çubuqlar saxlayıcıdan çıxarılır və hər partiyadan 40-50 çubuq götürülüb onların keyfiyyəti yoxlanılır. İti bıçaqla çubuğun gözcüklərinin hamısı uzununa kəsilir. Həmin kəsiyə baxdıqda mərkəzi və əvəzedici tumurcuqlar yaşıl rəngdə görünür. Tumurcuqlar xarab olduqda həmin

tumurcuqlar qonur rəngdə görünür. Gözcüklərin xarab olması 15-20%-dən çox olmadıqda onlar əkinə yararlı hesab edilir. Bundan başqa, çubuqların nəmliyi də yoxlanmalıdır. Nəmliyi yoxlamaq üçün bağ qayçısının dayağı və yaxud bıçağın küt tərəfi ilə çubuğun təzə kəsilmiş səthindən basılır, kəsikdən su çıxarsa nəmlik normaldır. Əgər kəsik ağımsov-sarı rənglidirsə və bıçaqla basdıqda su çıxmırsa, onda rütubət yoxdur. Belə çubuqlar əkinə yararlı deyil. Ancaq onlardan çox qurumayanlarını otaq temperaturunda suda islatmaqla əkin üçün yararlı hala salmaq mümkündür.

Ümumiyyətlə, saxlayıcıdan çıxarılan çubuqlar əkilməzdən əvvəl suda isladılmalıdır. Əgər su axar deyilsə, onda çubuqlar yerləşdirilən su vaxtaşırı təzələnməlidir. Çubuqların yalnız aşağı hissəsi suda olmalıdır. İsladılma gözcüklərin şişməsinə qədər davam etdirilməlidir. Şişməyən gözcüklü çubuqlar əkinə yararlı deyildir. Tədarük edilmiş çubuqlar dəstədə bağlanır. Dəstə iki yerindən bağlanır və bağlanmış yerdən etiket yazılıb asılır. Etiketdə sortun və təsərrüfatın adı, eləcə də çubuğun miqdarı yazılmalıdır. Sort müxtəlif olduqda etikətdən istifadə edilir. Bir sort olduqda etiket bir dəstəyə bağlansa kifayət edər.

Açar sözlər: Ting, əkin materialı, saxlayıcı, çubuq.

Ədəbiyyat

1. Abduləliyeva S.Ş., Əkəlbərova M.M. (2017). Üzümçülük-laborator praktikum. Bakı: Müəllim, 172.
2. Abduləliyeva S.Ş. (2020). Üzümçülük (ensiklopedik lüğət). Bakı: İmpuls, 434.
3. Səlimov V.S., Şükürov A.S., Nəsimov H.N., Hüseynov M.Ə. (2018). Üzümçülük: innovativ becərmə texnologiyası, mühafizəsi və aqrotexnologiyası. Bakı: Müəllim, 632.
4. Şərifov F.H. (2013). Üzümçülük. Bakı: Şərq-Qərb, 584.

ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Anar Abdullayev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

anarabdullayev032@gmail.com

Daxili ərzaq bazarı istehsalçı və istehlakçı arasında formalaşan iqtisadi münasibətləri əhatə etməklə əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı şəkildə təmin olunması məqsədilə, iqtisadiyyatın əsas qanunlarından biri olan tələb və təklifin təsiri altında fəaliyyət göstərir. Ərzaq bazarının formalaşması daxili və xarici amillərin təsiri ilə baş verir ki, bu da öz növbəsində müsbət və mənfi dəyişikliklərlə xarakterizə olunur [1, s.143]. Bu nöqtəyi-nəzərə alaraq daxili bazarın qorunmasını zərurətə çevirilməklə olduqca mühüm məsələlərdən biri hesab edilir.

Ərzaq bazarının təsnifləşdirilməsi mahiyyət etibarı ilə bazarın öyrənilməsinin başlıca şərtidir. Bu məqsədlə bir neçə əlamət istifadə olunur. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

– Ərzaq məhsullarının çeşidləri, alıcıların müəyyənləşdirilməsi, saxlanma və satış xüsusiyyətlərini əhatə edən məqsədli funksiyalarına görə;

– Ərzaq məhsullarının istehlak xassələrinin xüsusiyyətləri, ərzaq mallarının seqmentlərə bölünməsi, ərzaq mallarına tələb və təklifin formalaşması vəzifələrinə görə;

– Əhali arasında sorğu keçirilməsi, məhsulların istehlakçılarının davranışının müşahidə edilməsi, ərzaq məhsullarının nümayiş etdirilməsi və s. əlamətlərinə görə.

Ərzaq bazarı istehlakçıların sağlam, təhlükəsiz və ədalətli qida istehlakı mühitinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Ərzaq bazarı tənzimlənməsi qida təhlükəsizliyini, keyfiyyəti, qiymət sabitliyini, istehlakçıların məlumatlılığını və ədalətli rəqabəti təmin etmək məqsədi daşıyır [4, s.85]. Ərzaq bazarının tənzimlənməsinin vacibliyi və bu kontekstdə izlənilən bəzi istiqamətlər:

Əhəmiyyəti:

– Qida Təhlükəsizliyi: Ərzaq bazarının tənzimlənməsi istehlakçıların təhlükəsiz qida istehlakını təmin edir. İstehsalatdan istehlak qədər olan prosesdə təhlükəsizlik standartlarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi vacibdir.

– İstehlakçı hüquqları və maarifləndirmə: Qaydalar istehlakçılara dəqiq məlumat vermək, etikətləmə standartlarını təyin etmək və istehlakçı hüquqlarını qorumaq məqsədi daşıyır. Şüurlu istehlakçılar sağlam və şüurlu qida seçimləri edə bilərlər.

– Keyfiyyət standartları: Qida məhsullarının müəyyən keyfiyyət standartlarına uyğun olması istehlakçılarda inam yaradır. Qaydalar məhsulun keyfiyyətini müəyyən edən və bu standartlara uyğunluğunu təmin edən standartlar müəyyən edir.

– Ədalətli rəqabət: Bazarda ədalətli rəqabət istehlakçılara daha yaxşı seçimlər təklif edir. Rəqabəti təmin etmək və inhisarçılıqla mübarizə aparmaq üçün qaydalar hazırlanır.

– Qiymət sabitliyi: Qaydalar ərzaq qiymətlərinin dəyişməsinə nəzarət altında saxlamaq məqsədi daşıyır. Qiymət sabitliyi istehlakçılara xərcləri qabaqcadan görməyə və büdcələrini planlaşdırmağa kömək edir.

– Sağlam qidalanmanın təşviqi: Qaydalara sağlam qidalanmağı təşviq etmək üçün qida maddələri, qida dəyəri və qablaşdırma ilə bağlı xüsusi standartlar daxil ola bilər.

İstiqamətlər:

– Qida təhlükəsizliyi və yoxlamalar: Qida istehsalat obyektləri, anbar və satış məntəqələri mütəmadi olaraq yoxlanılmalı və təhlükəsizlik standartları təmin edilməlidir.

– İstehlakçılara məlumatın verilməsi: Məhsulun etiketində dəqiq və başa düşülən məlumatlar olmalıdır. İstehlakçılara məhsulların məzmunu, istehsal tarixi və son istifadə tarixi kimi vacib məlumatlar verilməlidir.

– Rəqabət siyasəti: O, rəqabəti dəstəkləyən siyasətlər qəbul etməli, inhisarlaşmaya qarşı mübarizə aparmalı və bazar müxtəlifliyini qorumaq üçün tədbirlər görməlidir.

– Ekoloji və sosial davamlılıq: Qida istehsalı və paylanması proseslərində ekoloji və sosial davamlılıq standartları müəyyən edilməli və təşviq edilməlidir.

– Maarifləndirmə və maarifləndirmə kampaniyaları: İstehlakçılar üçün sağlam qidalanma vərdişləri ilə bağlı maarifləndirmə və maarifləndirmə kampaniyaları təşkil edilməlidir.

– Böhran idarəetmə və fəvqəladə hallar planları: Qida böhranlarına və ya epidemiya vəziyyətlərinə qarşı effektiv böhran idarəetmə planları yaradılmalıdır.

Ərzaq bazarının səmərəli tənzimlənməsi istehlakçıların sağlamlığını və təhlükəsizliyini qoruyarkən ədalətli rəqabət mühitini təmin edir. Bu, qida sisteminin davamlılığı və ümumilikdə əhəlinin sağlamlığı üçün olduqca vacibdir.

Açar sözlər: Ərzaq bazarı, tənzimləmə, qida təhlükəsizliyi, rəqabət, ədalətli rəqabət mühiti.

Ədəbiyyat

1. Abbasov A.F. (2007). Ərzaq təhlükəsizliyi. Bakı, 602s.
2. Abbasov F.H. (2002). Aqrar bazar və onun iqtisadi mexanizmi. Bakı.
3. Qarayev İ.Ş, Ə.H.Nacıyev (2011). Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarəedilməsi. Bakı, 522.
4. Брагин Л.А. (2009). Организация и управление торговым предприятием Учебник М: ИНФРА-М.

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ ŞƏXSLƏRƏ CƏMIYYƏTİN TƏSİRLƏRİ İLƏ BAĞLI YANAŞMALAR

Aydın Abdullayev

Azərbaycan Universiteti

abdullayevvaydin@gmail.com

Şiddət zamanla və mövcud mədəni dəyərlərlə dəyişən qlobal bir problemdir. İnsanlara qarşı zorakılıq yalnız qurbanlara və ailələrinə zərər vermir, həm də bütün cəmiyyətlərə ağır yük verir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının hesabatına görə, 161 ölkədən 2005-2018-ci illər arasında əldə olunan məlumatlar fonunda 735 milyon qadının həyatında ən azı bir dəfə zorakılığa məruz qaldığı təsvir edilmişdir. İqtisadi İnkişaf və Əməkdaşlıq Təşkilatının 2019-cu il məlumatlarına görə: “Qadın zorakılığının ən yüksək olduğu ölkə Türkiyədir-38%. Türkiyədə, xüsusən 1990-cı illərdə qadınlara qarşı dekomunizasiya zorakılığı məsələsi aktual məsələlərdən birinə çevrildi. Əvvəlki dövrlərə nəzər salsaq, qadınlara dəstək verən və kömək edən bir çox təşkilat, qadın sığınacaqları, rəqəmsal platformalar və tətbiqetmələr yaradıldığının şahidi olarıq. Bu müddət ərzində məqsəd qadınlara qarşı şiddəti dayandırmaq və şüurlu insanları yetişdirməkdir. Şiddət - təcavüz, hakim olmaq, qazanmaq, idarə etmək və güclü olmaq, qarşı tərəfi cilovlamaq, düşmən münasibəti, zərərli və ya dağıdıcı davranışların məcmusudur.

Həqiqətən, zorakılığın şüurlu və üstünlüklərə əsaslanan bir fenomen olduğuna dair güclü dəlillər var. Şiddət “fiziki, psixoloji, şifahi, cinsi, rəqəmsal, iqtisadi” zorakılıq müxtəlif formalarda olsa da, demək olar ki, hər cəmiyyətdə özünü göstərən zorakılıq fenomeni sosial problemdir. Şiddət mədəni kodlara uyğun olaraq formalaşan və ötürülən bir quruluşa malikdir. Şiddət, hər cəmiyyətdə növünə, tətbiqetmə tərzinə və səviyyəsinə görə fərqlənsə də, ümumiyyətlə bütün cəmiyyətlər üçün ümumi bir problemdir [3]. Şiddətin necə təyin olunduğu dinamikası, qadınlara qarşı şiddətin səbəbləri və nəticələri ölkənin sosial, mədəni, siyasi və iqtisadi quruluşu ilə əlaqədardır. Şiddətə və ötürülən mədəni kodlara yönəlmiş və öyrənilmiş münasibət problemin mənbəyi kimi radikal bir həll yolu tapmaq üçün nəzərdən keçirildikdə müşahidə olunur. Zorbalıq çox erkən yaşda öyrənilir və sonrakı həyatda da baş verən bir davranış nümunəsi ola bilər. Doğrudur ki, bu, zorakılığın daxililəşməsində və gələcək nəsllə ötürülməsində ən vacib amil “qadınlar şiddəti necə təsvir edirlər” düşüncəsidir. Bu çərçivədə, qadınların, xüsusən də patriarxal sistem daxilində mənimsədikləri davranış və münasibətlər, şiddətin mənimsənilməsində əhəmiyyətli bir amildir.

Şiddət bir insanın sosial, fiziki və zehni sağlamlığına mənfi təsir göstərir. Ümumiyyətlə, zorakılığa dair bir sıra müxtəlif yanaşmalar aşağıdakı kimi sadalana bilər [7]:

- Sözügedən şiddət, canlıların yaşaması və növlərinin qoruması üçün baş verən şiddətdən fərqlidir.
- Heç bir səbəb olmadan cinsinə və digər cinslərinə qarşı dağıdıcı şiddət göstərən canlı növləri arasında yeganə canlı insandır.
- Zorakılığın, adətən, kişi tərəfindən törədilməsi o deməkdir ki, zorakı hərəkətlər instinktiv olaraq baş vermir.
- Şiddət tez-tez üstünlük statusunu qorumaq üçün istifadə olunur.
- Araşdırmalara görə fərdi və sosial səbəblər şiddət yaradır.
- Zorakılığın dekomunizasiyası müxtəlif yollarla baş verir və şiddət növlərinin özləri mənalarına görə fərqlənirlər.
- Dekommunizasiya zorakılığın bütün formaları birlikdə qiymətləndirilməlidir ki, zorakılıq probleminin həlli tapılsın.

Ümumiyyətlə, uşaqlıqda zorakılığa məruz qalan insanların yetkinlik dövründə də zorakılığa məruz qaldıqları müşahidə olunur. Digər tərəfdən, uşaqlıqda zorakılığa məruz qalan valideynlər zorakılığa daha çox meyli sayılırdı və uşaqlara qarşı zorakılıq üçün təhlükə yaradan bir qrup kimi qəbul edilirdi. Aparılan başqa bir araşdırmanın nəticələrinə görə istismara məruz qalan şəxslərin fiziki və cinsi istismara məruz qalma ehtimalı daha yüksək olduğu, istismara məruz qoyanların isə nisbətən ən böyük risk qrupunu təşkil etdiyi qeyd edilmişdir [3]. Uyiver Klam tərəfindən aparılan qadın tədqiqatında iştirakçıların 71%-i uşaqlıqda fiziki zorakılığa, 53%-i isə cinsi zorakılığa məruz qalmışdır. Şiddət də bəzən səbəbsiz baş verə bilər. Başqa bir tədqiqata nəzər salaraq, bu tədqiqat Yıldırım Akkaş tərəfindən 1998-ci ildə aparılan bir araşdırma. Cəmiyyətimizin normal inkişafını formalaşdırmaq üçün uşaqların həm fiziki, həm də psixi inkişafına nail olmaq lazımdır. Uşaqlara qarşı törədilən zorakılıq hərəkətləri onların normal inkişafına mane olan amillərdəndir. Uşaq zorakılığı zamanı bunun nə səbəbə yaranmasını, uşaqlara qarşı hansı neqativ davranışların göstərilməsini və bunun nəticəsində yaranan travmanı müəyyənləşdirmək vacibdir. Uşaqlara qarşı zorakılığın tərkibinə uşaq istismarını, onlara laqeyd münasibətin və şiddətin göstərilməsini, onlarla pis rəftar edilməsini aid etmək olar [11]. Araşdırmada iştirak edən qadınların 67,6%-i bədənlərinə və cinsliliklərinə olan istəklərin kişilərin şiddət göstərməsinə səbəb olduğunu göstərir. Digər respondentlər qəfil qəzəb (21,4%), qadınların münasibəti (6,3%), arzuolunmaz vərdişlər (49,4%), maliyyə problemləri (32,1%), xarici amillər (58%), uşaqlar (22,5%) olduğunu bildirir. Digər tərəfdən, qadınların kişilərdən iqtisadi müstəqilliyi ilə onların qəddarlığı arasında bir əlaqə olduğu dekomunizasiya olunur. Maddi cəhətdən azad qadınlar da həmçinin qarşı cinsdən təhdid və zorakılığa məruz qala bilərlər [8].

Ümumiyyətlə, qadınlar həyat yoldaşları, partnyorları, ataları və qardaşları kimi tanıdıqları insanlar tərəfindən istismara məruz qalırlar. Xüsusilə ailədə qadınlara qarşı şiddət araşdırıldıqda, zorakı kişilərin ümumi xüsusiyyəti gənc olmaları və iqtisadi gəlirlərinin az olmasıdır. Digər tərəfdən, qadınlara qarşı zorakılıq edən kişilərlə aparılan araşdırmalara görə, zorakılıq edən bir çox kişi öz potensiallarına qarşı inamsız, iradəsiz və pis vərdişlərinin olduğu aşkarlanır.

Zorakılığın əlamətlərini daşımaq, onunla mübarizə aparmaq olduqca çətin situasiyadır. Artan ölüm, travma, əlillik, zəif ümumi sağlamlıq, xroniki ağrı, reproduktiv pozğunluqlar və problemlə hamiləlik nəticələri birbaşa tərəfdaş zorakılığı ilə əlaqələndirilir. Digər tərəfdən, bu, erkən doğuş, ana ölümü, anormal fetal vəziyyətlər (ritm pozğunluğu kimi), prenatal qanaxma və preeklampsi və ya özbaşına abortla nəticələnir. Planlaşdırılmamış və ya arzuolunmaz hamiləlik riski də 3-8% artır [1].

Psixi sağlamlıq araşdırmalarında qeyd edildi ki, “depressiya, intihar, alkoqol və narkotikdən sui-istifadə” keçmişdə partnyor zorakılığına məruz qalan qadınlarda olduqca yayılmışdır [1]. İstismara məruz qalan qadınların yaddaş itkisi, intihar düşüncələri, psixoloji stres simptomları, maddə istifadəsi, depressiya, narahatlıq, siqaret çəkmə kimi psixosial xəstəliklər, məişət və sosial problemlərlə qarşılaşır.

Conson və Saransona görə, sosial dəstək, bir insanın etibar edə biləcəyi münasibətlər vasitəsi ilə sosial mənbələrdən istifadə edə biləcəyi dərəcədir. Buna, insanın mənfə münasibətlərini aradan qaldırmaq və yenilərini əldə etmələrini dəstəkləmək, sosial mühitində fərqlər yaratmalarına kömək etməklə nail olmaq olar. İnsan öz sağlam psixoloji mühitində sosial dəstək tapır [8]. Bir insana sosial dəstək mənbələri - valideynlər, həyat yoldaşı, tərəfdaş, dost, ailə, müəllim, qohumlar, qonşular, həyatında mühüm yer tutan mütəxəssislər kimi insanlardır. Sosial dəstək mənbələri, insana müxtəlif yollarla dəstək verir.

Zorakılığa məruz qalan qadınlar üzərində aparılan tədqiqatların əksəriyyəti sui-istifadənin qurbanın zehni və fiziki sağlamlığına təsirinə yönəlmişdir. Halbuki bir qadının məruz qaldığı şiddət yalnız sağlamlığı təsir edən bir problem deyil, həm də qurbanlara, qurban ailələrinə və icmalarına təsir edən bir sosial problemdir [4]. Rieger, Roja və Camacho da (2002) araşdırmalarında qadınlara qarşı şiddətə bu baxımdan yanaşmışlar və ekoloji nəzəriyyə daxilində şiddətin “radiasiya effekti” olduğunu qeyd etdilər. Bu yanaşmaya görə, qadınlara qarşı şiddət yalnız bir qadının həyatına zərər vermir, həm də əlaqəli olduğu insanlara mənfə təsir göstərir. Zorakılığa məruz qalan qadınların şəxsiyyətlərarası münasibətləri, zehni və fiziki sağlamlıqları pisləşdiyi görünür. İstismara məruz qalan bəzi qadınlar təhqiramiz münasibətləri ortaya qoymaqda çətinlik çəkə bilər, ailə üzvlərindən və dostlarından uzaqlaşa bilər, özlərinə ciddi zərər verə və xarici dünyadan bağlana bilər [4]. Bu da öz növbəsində qadını ətrafından uzaqlaşmağa və ən çox dəstəyə ehtiyac duyduğu zaman tək qalmağa məcbur edəcəkdir [5]. Zorakılığa məruz qalan qadını tənha və dəstəksiz hiss etdirən bir çox amillər haqqında danışa bilərik. Bu elementlərə zorakı bir insanın qadına ehtiyacı olan hala gətirmək səyləri, cinsiyyət rolları, zorakı bir insanın qadının sosial dairəsinə zərər verməsi və zorakılığa məruz qalan qadının bu əlaqəni pozmaqda çətinlik çəkməsi daxildir.

Zorakı bir şəxs bir digərini zorakılıqla mübarizə aparmaq üçün lazım olan dəstəyi almasına mane olur. Fərqli metodlardan istifadə edərək həmin şəxsin ətrafından dəstək almasına mane olur və onu ailəsindən, dostlarından uzaqlaşdırır. Beləliklə, təhqiramiz münasibətlərdə olan bir şəxs digərindən daha çox asılı olur və bu əlaqəni bitirməkdən daha istəksiz olur. Digər tərəfdən, bu, cinsi rollar və kişilərin üstünlük təşkil etdiyi düşüncə ilə gücləndirilir, zorakılığa məruz qalan qadın zorakılıq edən kişiye emosional və iqtisadi cəhətdən bağlanır. Zorakılığa məruz qalan şəxslərin dəstəkləyici sosial şəbəkəsi olmasa da bu digərlərinin qarşılaşdıqları problemləri təsirli müdafiə mexanizmləri ilə həll etmək əvəzinə emosional olaraq həll etməyə meyllidirlər [6]. Bunu da qeyd edək ki, zorakılığa məruz qalan çox zaman qadınlardır. Bu halda qadının sosial münasibətlərinin pisləşməsinin başqa bir səbəbi, təcavüzkarın qadının ailəsini və dostlarını təhdid etməsidir. Qadının yaxınlarının qadına sui-istifadə ilə əlaqədar mənfə reaksiya verməsi də mümkündür. Bəzən təcavüzkar yalnız qadına deyil, ailə üzvlərinə də şiddət göstərə bilər, buna görə ailə üzvləri təcavüzkardan uzaq dura bilərlər. Qurbanın yaxınlarının təhlükəsizliyindən qorxaraq qadına verəcəyi imkan da azalır. Beləliklə, bir qadın kömək istəsə də, qarşı tərəf mənfə reaksiya göstərə bilər. Bu da öz növbəsində təhqiramiz münasibətlər yaşayan, sağlamlığına mənfə təsir göstərən və həyat keyfiyyətini aşağı salan bir qadının sosial təcridini artırır.

Daha bir məqam, sosial dəstək verən şəxsin, həmin şəxsin qurbana münasibəti və sosial dəstək növünün qurbanın rifahı üçün vacib olmasıdır. İnstitusional və ya strukturlaşdırılmış dəstək zorakılığın qurbanı olan qadına effektiv dəstək vermək üçün mütləq şərt deyil. Qeyd olunur ki, kortəbii inkişaf edən dəstək sui-istifadənin mənfi nəticələrinin qarşısını almaqda təsirli olur. Əhəmiyyətli bir məqam, sosial mühitin zorakılığın qurbanı olan qadını günahlandırmaq əvəzinə dəstəkləməsi və cəmiyyətdə ortaq/tərəfdaş şiddətinə sıfır tolerantlığın olmasıdır [10]. Sosial dəstək verən şəxsin həyatı və qərarları üçün zorakılığa məruz qalan qadına qarşı mənfi tənqidlərdən çəkinməli və zorakılığa məruz qalan qadına qarşı zorakılıq barədə açıq və rəğbətlə danışa bilməlidir [9].

Nəticə olaraq onu deyərək ki, pis rəftar dövrü daima insanın həyatında mövcud olan tsilkdir. İstismarla əlaqəli münasibətləri qorumaq və ya pozmaqda sosial dinamika, cinsiyyət rolları və fərdi münasibətlərin əlaqəsini vurğulamaq mütləq vacibdir. Partnyor şiddətinə sıfır tolerantlığı olan əlverişli bir sosial mühitin gücünün tanınması, qurbanların təhqiramiz münasibətlərlə əlaqəli problemləri aradan qaldırmaq üçün gücləndirilməsi üçün əsasdır. Sui-istifadə və istismar dövrünə girənlərə empatiya, anlayış və aktiv dəstək inkişaf etdirmək üçün kollektiv bir ictimai səy çağırışı ilə sona çatır və nəticədə onların rifahını və səlahiyyətlərini artırmış olur. Zorakılığın ümumi olaraq yalnız qadınların üzərində deyil, həmçinin kişilərin öz həmcinslərinə qarşı, kişilərə qadınlar tərəfindən olunduğu aşkar məsələdir. Əsas məqsədimiz zorakılığın yaradan amilləri tədqiq etməklə bu kimi halları öncədən görməkdir. Sonrakı mərhələdə isə zorakılığın yaradan amillərlə mübarizə aparıb onların yaranmasının qarşısını almalıyıq.

Açar sözlər: Psixologiya, qurban, şiddət, qadın, zorakılıq, istismar, psixososial xəstəlik.

Ədəbiyyat

1. Goodking C.R., Gillum T.L., Bayby D.I. & Sullivan S.M. (2003). Ailə və dost reaksiyalarının Partnyorlar tərəfindən zorakılığa məruz qalan qadınların rifahına təsiri. Qadınlara qarşı şiddət, 9, 347-373.
2. Cocker A.L., Smith P.H., Thompson M.P., Mckeun R.E., Betia L., Davis, C. (2002). Sosial dəstək tərəfdaş zorakılığının psixi sağlamlığa mənfi təsirlərindən qoruyur. Qadın baxımı və Cinsi Tibb Jurnalı, 11(5), 465-476.
3. Qudkind C.R., Sullivan S.M. & Bybee D.I. (2004). Döyülən qadınların təhlükəsizlik planlaşdırmasının kontekstual təhlili. Qadınlara Qarşı Şiddət, 10(5), 514-533.
4. Holey D., DeHaan L.R. (1996). Ailənin davamlılığını müəyyənləşdirmək: Ömür uzunluğu və ailə perspektivlərinin inteqrasiyası. Fam Prosesi, 35, 283-298.
5. Kokot T., Goodman L. (2003). Döyülmədən təsirlənən qadınların zehni sağlamlığında mübarizə və sosial dəstəyin rolu. Qadınlara Qarşı Şiddət, 9(3), 323-346.
6. Layner S., Maume M.O. (2009). İntim tərəfdaş zorakılığın və sosial təcrid kənd və şəhər arasındakı sərhədi keçir. Qadınlara Qarşı Şiddət, 15(11), 1311-1330
7. Patel V., Goodman A. (2007). Psixi sağlamlığın qoruyucu və stimullaşdırıcı amillərinin tədqiqi. Beynəlxalq Epidemioloji Jurnal, 36, 703-707.
8. İldirim İ. (2005). Təklif olunan sosial dəstək miqyasına yenidən baxılması. Təhsil tədqiqatları, Avrasiya Təhsil Araşdırmaları Jurnalı, 17, 221-236.
9. Yılmaz Akkaş E. (2013). Ankaradakı təhsil və tədqiqat xəstəxanasının mamalıq və ginekoloji klinikasına daxil olan hamilə qadınlarda depressiya tezliyi və Edinburq postnatal depressiya şkalası ilə əlaqəli amillər. Magistr dissertasiyası, Ankara.

10. Levendoski A.A., Bogat G.A., Tam S.A., Trotter J.B.S., Davidson U.S. (2004). Məişət zorakılığına məruz qalan qadınların sosial şəbəkələri. Amerika İcma Psixologiyası Jurnalı, 34, 95-109.
11. İsmayılova Ş., Həsənova G., Babazadə S., Balayeva A., Ağayeva K. (2017). Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hərəkətlərinin qarşısının alınması. Metodik vəsait. Bakı, 60.

BUDAMA VƏ FORMAVERMƏ ÜSULLARININ TƏTBİQİNİN AZƏRBAYCANIN LƏNKƏRAN VƏ ASTARA ZONASINDAKI ÇAY PLANTASIYALARI NÜMUNƏLƏRİNİN MƏHSULDARLIĞINA TƏSİRİ

Əfsanə Abdullayeva

Xəzər Universiteti

afsana.abdullayeva@khazar.org

Dünyada ən qiymətli bitkilərdən biri olan çay iki min ildən artıqdır ki, yetişdirilir və onun cavan yarpaqlarından kofeinli, spirtsiz içki kimi istifadə edilir. İlk dəfə olaraq Çinin Yunan və Hindistanın Assam arasındakı dağlıq sahəsində yarandığı güman olunur [1].

Azərbaycanda çayın 4 müxtəlif növü bitir. Bunlar Çin, Yapon (xırdayarpaqlı Çin), Hindistan və Hind-Çin çaylarıdır [2].

Azərbaycanda çay, əsasən, Cənub bölgəsində yetişdirilir. Xüsusən Astara, Lənkəran, Masallı, Şimalda isə qismən Balakən, Qax və Zaqatala ərazisində müxtəlif növ çay bitkisi əkilib-becərilir. Azərbaycan çay bitkisi ilk dəfə 1912-ci ildə Lənkəran bölgəsində əkilib. Çay zavodu isə 1937-ci ildə Lənkəranda tikilib. Azərbaycanda hər il təxminən 10 min tondan artıq çay içilir [2].

Çay bir çox ölkə üçün iş imkanı və ikinci dərəcəli maliyyə mənbəyi kimi böyük dəyərə malikdir.

Son illərdə Azərbaycanda qeyri-neft sektoru sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda çayçılıq sahəsinin gedərək inkişaf etməsi əhalinin quru çaya olan tələbatının böyük bir hissəsinin yerli istehsal hesabına ödənilməsinə imkan yaradır [4]. Qeyri-neft sektorunun dinamik inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü tədbirlər ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişafında mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Ölkəmizdə əlverişli torpaq-iqlim şəraiti, mövcud işçi qüvvəsi, emal sənayesi müəssisələrinin xammala tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilməsi imkanları və mövcud ixrac potensialı aqrar sahənin daha da inkişafına əlverişli şərait yaradır [5].

Material və metodlar. Tədqiqat Çay bitkisinin yerli populyasiyalı Hind-Çin hibridlərindən əldə edilən və rayonlaşdırılan yeni çay hibrid və sortları üzərində aparılır.

Tədqiqatda ilk növbədə tədqiqat aparılan rayonlaşdırılmış və yerli hibrid formalarından əkindən 3 il sonra üst hissəsi xüsusi qayçılar vasitəsilə budanma üsulu ilə yanaşı qövsvari şpaler budama və düz şpaler budama tətbiq edilib. Onlara ilk forma vermə üsulu bitkilərdə torpaq səthindən 30-35 sm-dən artıq üst hissəsi xüsusi qayçılar vasitəsilə budanaraq aparılmışdır. Eyni zamanda qövsvari şpaler budama ilə yanaşı sıxlaşdırılmış üsulları tətbiq edilən sahədə kollar üzərində düz şpaler budama tətbiq edilmişdir. Şpaler budama çay bitkisinin torpaq üstü və torpaq altı hissələrindəki bərabərliyi pozur və bitkinin birillik budaqlarının çox hissəsi tədricən tələf olur. Beləliklə şpaler budamada çiçəklənməni və meyvə əmələgətirməni azaltmaqla, vegetativ orqanların boyatımını qüvvətləndirir və yarpaq

məhsuldarlığının artırılmasına kömək edir. Bu məqsədlə keçən ilki budama tətbiq edilən kollarda inkişaf edən zoğlarda 4-5 tumurcuq əlavə saxlamaq şərti ilə budama tətbiq edilmişdir. Çay bitkisinin budanması yerli iqlim şəraitindən asılı olaraq müxtəlif müddətlərdə aparılır. Azərbaycanda budama aqronomiya qaydalarına uyğun olaraq fevral ayının 15-dən mart ayının 15-dək həyata keçirilməsi məqsədə uyğun hesab edilir və budamalar bu tarixlərdə aparılmışdır [3; 4].

Sınaq məqsədi ilə ayrı-ayrı variantlar üzrə, o cümlədən yazda budanmayan, qövsvari şpaler budanan və düz budama tətbiq edilən hər 3 variantlar 3 təkrarda, hər təkrarda 5 ədəd yeni əmələ gələn fleşlər etiketlenmiş, onların inkişaf dinamikası qeydiyyatı alınmışdır.

Fleşlər tam yığıma hazır olarkən ondan may ayında 2-3 yarpaqlı zoğ, qalan aylarda 1-2 yarpaqlı zoğlar (fleşlər) yığılımı həyata keçirilib. Zoğda qalmış yeni tumurcuğun inkişafı nəzarətə götürülür ki, bitkilərin ayrı-ayrı variantlar üzrə budaqlanma dərəcəsi öyrənilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Müxtəlif budama üsullarının çay bitkisinin fenofazalarına təsiri (%-lə)

Variantlar	Yığılım müddətləri					
	May		İyun		Avqust	
	zərif zoğ	kobud zoğ	zərif zoğ	kobud zoğ	zərif zoğ	kobud zoğ
Budanmayan kol (nəzarət)	58	42	50	50	45	55
Şpaler budama	76	24	68	32	70	30
Yüngül budama	73	27	54	46	56	44
Düz şpaler budama	80	20	74	26	75	25
Yarım ağır budama	88	12	78	22	80	20

Cədvəldən aydın görünür ki, şpaler budama tətbiq edilən sahələrdə məhsulun mexaniki təbiiqində zərif zoğların faizi digər variantlara nisbətən daha üstün olmuşdur.

Yeni seleksiya və perspektivli klon formalı çay bitkisinin müxtəlif budama üsullarının çayın məhsuldarlığına təsiri aşağıdakı cədvəldə verilmişdir (Cədvəl 2).

Cədvəl 2. Müxtəlif budama üsullarının çay bitkisinin məhsuldarlığına təsiri (kq/ha)

Yığılım Müddətləri	Variantlar				
	Şpaler Budama	Yüngül budama	Düz şpaler budama	Yarım ağır budama	Budanmayan kol (nəzarət)
I mərhələ (kq/ha)	1640	1020	2140	770	880
II mərhələ (kq/ha)	922	710	1400	600	690
III mərhələ (kq/ha)	710	735	900	520	450
IV mərhələ (kq/ha)	420	305	880	220	202
Cəmi	3692	2770	5330	2110	2222

(kq/ha)

Cədvəldən aydın görünür ki, budanmayan kola nisbətən düz şpaler budama tətbiq edilən variantlarda məhsuldarlıq 2 dəfədən artıq olmuşdur. Nəzarət variantına nisbətən düz şpaler budanan variantlarda zərif zoğların sayı daha çox olur.

Eyni zamanda aydın görünür ki, məhsuldarlığını azaldan kollarda tətbiq edilən yarımğağır budama (cavanlaşdırma) vegetativ orqanların sürətlə inkişafını təmin edir və növbəti yığımlara şərait yaradır və düz şpaler budama isə yığım səthinin genişlənməsinə və məhsuldarlığın artırılmasına zəmin yaradır.

Açar sözlər: Çay, budama, formavermə, məhsuldarlıq.

Ədəbiyyat

1. Demir N., Bostan S.Z., (2021). Yaş çay (*Camellia sinensis* L.) verimi və kalite özelliklərinin güneşlenme durumu və sürgün dövrlərinə görə dəyişimi. *Bahçe*, 50(2), 103-110.
2. Əhmədov Ə.C.İ. (2010). Azərbaycan çayı. Bakı, ADUİ-nin nəşriyyatı, 170.
3. Quliyev F.A., Məmmədov C.Ş., Abdullayev F.M. (2012). Azərbaycanda çayın (*thea sinensis* L.) becərilməsinin elmi-praktik əsasları. Bakı: Müəllim nəşriyyatı, 336.
4. Qurbanov İ.S., Əliyev V.M., Bəyəhmədov İ.A., Xankişiyeva E.M., Süleymanova S.C. (2017). Çay bitkisi, 94.
5. Quliyev F.A., Nürətzadə C.C. (2020). Lerik rayonunda çayçılığın inkişaf perspektivləri. *Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı*, 4(34), 98-103.

CON QRİNİN ROMANLARINDA MÜASİR GƏNCLİK VƏ MƏNƏVİ-ETİK PROBLEMLƏR

Fidan Abdullayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

fidanabdullayeva1012@gmail.com

Dünyanı bürüyən qloballaşma prosesi ictimai şüurun bütün formalarını bir araya gətirir, qarşılıqlı əlaqələrin yaranmasında birbaşa iştirak edir. Qarşısızalmaz bu proses fərqli ənənələrin, fərqli dünyagörüşlərin və fərqli yaşam tərzlərinin sintezi və qarışmasının yeni mərhələsidir. Ədəbiyyat isə ictimai şüurun bir forması kimi mədəniyyət, incəsənət, təhsil və digər elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir. Müxtəlif elm sahələri, o cümlədən ədəbiyyat və onunla bağlı fəlsəfə, sosiologiya, psixologiya və digər elm sahələri insan problemini öyrənir. Dövrün güzgüsü kimi burada cəmiyyət və onun ziddiyyətləri ədəbiyyatın əhatə dairəsinə düşür, insanla bağlı fəlsəfi, psixoloji, sosial və iqtisadi problemlər önə çıxır.

Gənclər cəmiyyətin vacib hissəsidir və gəncliyin problemi ədəbiyyatın hər zaman maraq dairəsindədir. Son illər müasir gənclik və mənəvi-etik problemlərlə bağlı çoxsaylı əsərlərə rast gəlinir. Burada gənclərin kimlik axtarışları, cəmiyyətdə öz yerini tapmaq və özgüvən hissini qazanmaq kimi məsələlər yer alır. Ədəbiyyat və onun aparıcı siması olan yazıçıya gəldikdə, o, cəmiyyətin mənəvi durumunun göstəricisi rolunda çıxış edir və müasir gəncliyin problemlərini çatdırır.

Məlumdur ki, şəxsiyyətin mənəvi-ruhani dünyası, müəyyən davranışları, emosional durumu ədəbiyyat üçün həmişə maraqlı olmuşdur. Psixososial inkişaf nəzəriyyəsi və “kimliyin böhranı”

ideyasını irəli sürən Erik Erikson cəmiyyətin bir hissəsi olan gənclərin kimlik axtarışlarını “öz şəxsiyyətini başqalarının kimliyi ilə birləşdirməyə can atmasında” görür və qeyd edir ki, “young adult” mərhələsini yaşayanlarda bu daha ağırlı prosesdir [2, s.67]. Robert Stüart Veys isə yazır ki, gənclərdə yaranan sosial tənhalıq “ünsiyyətin olmaması və sosial əlaqələrin yoxluğu”dur, “təklənmə, təcridolma və s. onun əsas əlamətidir. Bu tip tənhalıq ağırlıdır və müxtəlif mənfi emosiyalarla - kədər və ümitsizliklə, özünə güvənsizlik və natamamlıqla müşayiət olunur” [8, s.79]. Gəncliyin problemlərini əks edən yeniyetmə (teenager) və ya yeniyetmə gəncin (“young adult”) obrazı ABŞ ədəbiyyatında Luis Seker (Louis Sachar), Harold Brodki (Harold Brodkey), Conatan Safran Foer (Jonathan Safran Foer), Lori Hels Anderson (Laurie Halse Anderson), Con Qrin (John Green) yaradıcılığında ən maraqlı nümunələrlə əlamətdardır. Bu yazıçılar müasir gənclərin diliylə danışır, onların nə istədiyini yazırlar.

Onu da qeyd edək ki, gənclərin problemi ABŞ ədəbiyyatında olduğu kimi Azərbaycan ədəbiyyatında da təqdim olunur. Artıq klassikaya çevrilmiş Cerom Selincerin (Jerome Salinger) “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” (The Catcher in the Rye) və Mir Cəlal Paşayevin “Bir gəncin manifesti” romanları bu sahədə yazılan ən uğurlu əsərlərdir. Gənc yazarlar Cavid Zeynallının “Günəşi gözləyənlər”, Cavid Ramazanovun “Amanabənd”, Naiq Babayevin “Kor nöqtə”, Orxan Həsəniyə aid “Və dalğalandı yaddaş tarlası” romanları da gəncliyin səsi, həqiqətin bədii əksidir. Cavid Zeynallının “Günəşi gözləyənlər” romanında “rayondan gəlib şəhərə düşən, problemi əskik olmayan” [1], “Leyla” romanında isə sosial pillələri qalxmaq üçün bütün keçə biləcək və bilməyəcək yolları keçən gəncliyin problemindən, mənəvi deqradasiyadan bəhs edir. Cavid Ramazanovun “Amanabənd” romanı da eyni problemlə səsleşir. Əsərin gənc qəhrəmanı “amanabənd” həyatda yaşayır, hər gün qırıla bilən, amma bütün var gücü ilə bu incə bağlardan asılı olan “amanabənd” həyat sürür.

ABŞ nəsrinin ən gənc yazıçılarından olan Con Qrin “Young adult” janrında yazır, gəncliyin gerçək problemlərindən bəhs edir və özünün də qeyd etdiyi kimi, “reallığı yazır” [5, s.69]. Con Qrinin qəhrəmanları cəmiyyətlə doğru-düzgün münasibət qura bilmir və münasibətdən doğan davranışlar adekvat qarşılanmır, digər tərəfdən yazıçı ailə içi problemlərdən söz açır, bu problemin cəmiyyətə sirayətindən bəhs edir. Onu da qeyd edək ki, bu kimi mövzular ədəbiyyatşünaslıqda az öyrənilən sahələrdəndir, digər tərəfdən, belə əsərlərə adekvat ədəbi münasibət yox dərəcəsidir. Bu baxımdan Con Qrinin romanlarında təqdim olunan mövzular müasir gəncliyin problemləri ilə maraqlanan geniş ictimaiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edir.

“Young adult” janrı müxtəlif mövzuları bir araya gətirir, amma bütün hallarda mərkəzdə gənclərin həyatı ilə bağlı məsələlər dayanır və onların “baxış bucağıyla danışan qəhrəmandan” [7, s.2] söz açılır. Gənclərin həyat hekayələrini özündə ehtiva edən bu janr yarandığı ilk illərdə uşaq ədəbiyyatından böyüklər üçün nəzərdə tutulan ədəbiyyata keçidi müəyyən edirdi. Meri Ouen yazır ki, ingilis yazıçısı Sara Trimmer “The Guardian of Education” jurnalında “young adult” yaş qrupuna aid ədəbiyyatı “Books for Young Persons” adlandırır və bu bölgü hələ də ABŞ ədəbiyyatında qəbul edilir [4, s.12]. Son illər janrın sərhədləri genişlənir, nəinki yeniyetmələrlə bağlı həyat hekayələri maraq doğurur, həmçinin müxtəlif yaş qruplarına aid hekayələr də uğur qazanır. Bura məktəblilərin həyatından bəhs edən əsərlərlə bərabər, universitet tələbələri, sosial problemləri ilə baş-başa qalan gənclər də aid edilir.

Gənc yazar Con Qrinin “Alyaskanın axtarışında” (Looking for Alaska, 2005), “Ketrinlərin bərəkəti” (An Abundance of Katherines, 2006), “Kağız şəhərlər” (Paper Towns, 2008) və “Eyni ulduzun altında” (The Fault in Our Stars, 2012) romanları bu janrın bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərinə

cavab verir. C. Qrin romanlarında müasir gənclərin həyat hekayələrini canlandırır, ənənəvi “happy end” sonluqdan qaçır və bu şəkildə əsərlərini gerçəklilyə bağlaya bilir. Hətta deyə bilərik ki, C. Qrinin təhkiyə üsulu – gerçəkliyin doğru, real və “bəzək düzəksiz” [5, s.68] əksidir. Görünür elə bu səbəbdən gənc oxucular onun romanlarında özünü, yaşadlarını tanıyır, düşünür, mənən inkişaf edir.

“Eyni ulduzun altında” romanı Hazel Qreys Lankastr adlı gənc qızdan bəhs edir. Ağır xəstəliyə düşən Hazel nəfəs almaqda çətinlik çəkir, oksigen balonu ilə hərəkət edir. Elə bu səbəbdən, o, depressiyaya düşür, insanlardan uzaq gəzir, özü üçün uydurduğu dünyada yaşayır. Anasının təkidi ilə xəstələrə dəstək qrupunda iştirak edir və burada Avqustas Voters adlı gənclə tanış olur. Onlar birlikdə “həyatın onlar üçün yazdığı maneələrdən keçə bilir” [3, s.127], insan həyatının elə də çox olmadığını düşünürlər. Hər ikisi belə qərar gəlir ki, “insanın heç olmasa ömrünün sonuna qədər davam edən sevgisi olmalıdır” [3, s.128].

C. Qrin qəhrəmanlardan yaşamaq və sevmək, yeni şeylər öyrənmək istəyini əsirgəmir və beləcə, xərçəng xəstəliyini ciddiyyə almamağı, nə olursa olsun həyata davam etməyi göstərə bilir. Yazıçı öz müsahibələrində xərçəng xəstəliyini metaforik anlamda insanın qarşısına çıxan maneə kimi nəzərdə tutduğunu qeyd etmişdir [6].

O da qeyd edilməlidir ki, xəstəliyin fonunda göstərilən yaşamaq istəyi, oxumaq, təhsil almaq arzusu insan övladının ən təbii istəyi kimi görünür. Yazıçı bu əsərində gəncləri yeni nəsnələr öyrənməyə ruhlandırır və eyni zamanda da həvəsləndirir. Həmçinin, onu əxlaq dərsi keçmədən, təbii şəkildə edir.

Roman təsvirdən daha çox qəhrəmanların dialoqu üzərində qurulub və bu baxımdan gerçək hadisə kimi görünür. Digər tərəfdən, gənc nəslin həyatında böyük rol oynayan internetin və sosial şəbəkələrin təsiri də açıq şəkildə özünü göstərir. Bütün göstərilən faktlar müasir reallığın bədii təcəssümüdür. Elə bu baxımdan roman müasir gənclərin istək və gözləntilərinə tam cavab verir, beləcə, “young adult” janrını maraqlı edir.

Açar sözlər: C. Qrin, müasir gənclik, mənəvi-etik problemlər, realist roman.

Ədəbiyyat

1. Fərzəliyeva F. (2021). Günəşi gözləyənlərə salam – Cavid Zeynallının romanı haqqında təəssürat. Sim-Sim, 15 Noyabr.
2. Erikson E.H. (1993). *Childhood and Society*. W.W. Norton-Company, 445.
3. Green J. (2014). *The Fault in Our Stars*. London: Penguin Books, 352.
4. Owen M. (2003). Developing a love of reading: why young adult literature is important. *Orana*, 39(1), 11–17.
5. Scherff L. (2008). Literature is a cold dead place: An interview with John Green. *English Journal*, Vol.97, No.3, 67-71.
6. *The Fault in Our Stars: Interview with bestselling YA author John Green* <https://www.smh.com.au/entertainment/movies/the-fault-in-our-stars-interview-with-bestselling-ya-author-john-green-on-the-move-from-page-to-screen-20140528-zrka9.html>
7. Malo-Juvera V., Hill G. (2019). *The Young Adult Canon: A Literary Solar System*. Critical Explorations of Young Adult Literature. London: Routledge, 288.
8. Weiss R. (1975). *Loneliness: The Experience of Emotional and Social Isolation*. MIT Press, 236.

AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN SƏRHƏDLƏRİNİN MÜƏYYƏNLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMI (1921-1923-cü illər)

Nəsrin Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti
nesrin.abdullayeva99@mail.ru

XX əsrin 20-30-cu illərinin əvvəlləri Cənubi Qafqazda milli-ərazi məsələləri baxımından son dərəcədə əhəmiyyətli bir zaman kəsiyi idi. Faktiki olaraq, o illərdə hər üç respublikanın sərhəd və əraziləri, əsasən, təsbit edilmiş və regionun siyasi-coğrafi təsviri təşəkkül tapmışdı. Milli-ərazi ayrılması prosesi Qafqaz respublikaları arasında məhz Azərbaycan üçün ağır itkilər ilə nəticələnmişdi. İqtisadi planda Azərbaycan regionun aparıcı respublikası olsa da siyasi planda formalaşmaqda olan Cənubi Qafqaz dövlətçilik sistemində qonşularına nisbətən öz milli mənafeələrinin müdafiəsində daha zəif mövqe tuturdu. Digər Qafqaz respublikalarının rəhbərliyində öz millətinin nümayəndələri təmsil olunurdusa, Azərbaycanın partiya-dövlət elitası bəhs etdiyimiz dövrdə etnik cəhətdən daha rəngarəng idi və azərbaycanlılar demək olar ki, bu vəzifələrdən kənar qalırdı. 20-30-cu illərdə azərbaycanlılar nəinki Cənubi Qafqazın, hətta öz respublikalarının belə hakimiyyət strukturlarında təmsil olunmurdular. Nəriman Nərimanovun Azərbaycan ərazilərindən uzaqlaşdırılmasından sonra uzun müddət respublikada partiya işinə qeyri-azərbaycanlı və kənar gəlmə şəxslər rəhbərlik edirdi.

1921-ci ilin yayında Cənubi Qafqaz respublikaları arasında mübahisəli ərazi və sərhəd məsələlərinin həllinə ilk təşəbbüs edildi. Hələ 1921-ci ilin martında Azərbaycanın yeni inzibati-ərazi bölgüsünü işləyib-hazırlamaq üçün xüsusi komissiya yaradılmışdı. Komissiyanın tərtib etdiyi “İzahedici qeydlərdə” Azərbaycan tərəfinin sərhədlərinin təsbiti zamanı irəli sürdüyü əsas prinsip belə idi: “Əhalinin sərəncamında dövlət sərhədləri ilə yanaşı ayrı-ayrı hissələrə bölünməmiş otlaqların olması vacibdir... Sabiq rus hökuməti dövründə inzibati sərhədlər qoyularkən diqqətə alınmayan suvarma sistemləri, otlaqlar, torpaq adda-buddalığı yerli əkinçiliyin və torpaq sahibliyinin digər şərtləri yeni inzibati bölgü zamanı xüsusi nəzərə alınmalıdır” [5, s.132]. Göründüyü kimi, sərhədlərin təsbitinin əsasını təşkil edən başlıca prinsip sırf təsərrüfat xarakteri daşıyırdı ki, bu da sovet sisteminin mahiyyəti ilə bağlı idi. Milli ərazi məsələlərinin həllində etnikliyə, yaxud da tarixi keçmişə müraciət yolverilməz sayılırdı, çünki belə mövqe sovet birliyinin təşəkkülünə maneə hesab edilirdi. Məhz bu səbəbdən ərazi mübahisələri ilə bağlı 20-30-cu illərdə aparılan müzakirələrdə həm Azərbaycan, həm də gürcü tərəfinin etnotarixi mülahizələrə istinad etmədiyini problemin bu və ya digər həlli variantı sadəcə iqtisadi məqsədəuyğunluq nöqtəyi-nəzərindən əsaslandırılırdı. O dövrdə gerçəkləşdirilən inzibati-ərazi islahatlarının əsasında birinci yerdə iqtisadi, sonuncu yerdə milli mülahizələr dururdu [6, s.38]. Yuxarıda bəhs olunan komissiyanın martın 24-də keçirilən iclasında yeni inzibati bölgüyə əsasən, qəzaya çevrilən Zaqatala mahalının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi zamanı Zaqatala kənd icmalarına məxsus otlaqların qəza tərkibinə daxil edilməsi haqqında qərar qəbul olundu [5, s.133]. 1921-ci ilin iyul ayının 5-də Tiflisdə iki respublika arasında sərhədlərin ümumi qaydada müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə F. Maxaradze və N. Nərimanov arasında imzalanan sazişə görə Gürcüstan Zaqatalaya olan iddialarından rəsmən əl çəkmişdi. Beş maddədən ibarət qətnamədə Qarayazı çölünün aşağı hissəsi Qazax qəzası kəndlilərinin müstəsna istifadəsində elan olunurdu;

qazaxlıların sözügedən torpaqlarının sərhədlərinin dəqiqləşdirilməsi, həmçinin Eldar düzünün mərzlənməsi xüsusi komissiyaya tapşırılırdı. Həm Azərbaycan, həm də gürcü kəndlilərinin faktiki istifadələrində olan otlaq və yaylaqlardan bundan sonra da maneəsiz istifadə etmək hüququ verilir. Tezliklə 5 iyul sazişinə uyğun olaraq, Ə. Abbasov (Azərbaycan) və V. Kandelakinin (Gürcüstan) sədrliyi altında yaradılan xüsusi qarışıq komissiya Qarayazı, Eldar və Çatma düzlərində Gürcüstan-Azərbaycan sərhədinin demarkasiyası ilə məşğul oldu. Bu komissiyanın 1921-ci il 8 noyabr iclasında Qazax qəzası ilə Gürcüstanın müvafiq həmsərhəd qəzaları arasında sərhəd xətti məsələsi müzakirə olundu [5, s.133]. Əldə olunmuş razılığa əsasən, Qarayazı bölgəsi iki hissəyə ayrılırdı: Yuxarı Qarayazı ərazisi Gürcüstana, Aşağı Qarayazı isə Azərbaycana aid edilirdi. David-Qareci monastr kompleksi rayonunda sərhəd xətti Quzey-Keşiş dağına uzanaraq, oradan sıra dağlar ilə cənub-şərqə istiqamətlənərək, monastrın şimalında ucaldılmış qüllədən keçirdi. Bu o demək idi ki, monastr kompleksi bütünlükdə Azərbaycan tərkibində qalırdı. Komissiyanın qəbul etdiyi qərarlar noyabrın 15-də Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Muxtar Hacıyev və Gürcüstan İnkilab Komitəsinin sədri Budu Mdivani arasında imzalanmış yeni sazişdə ifadəsini tapdı [5, s.134]. Əgər Nərimanov-Maxaradze sazişi ilə, sadəcə, Qarayazıda Qazax kəndlilərinin torpaqlarının müəyyənləşdirilməsindən bəhs edilirdisə, bu saziş ilə Qarayazı ərazisi iki respublika arasında bölündü. Gürcü tərəfi 15 noyabr sazişi ilə üzərinə götürdüyü öhdəlikləri yerinə yetirmirdi. İki respublika arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsinin artıq bu ilk mərhələsində gürcü hakimiyyəti yalnız özünə əlverişli tərəflərini gerçəkləşdirir və əksinə, sərfəli olmayan məqamların icrasından boyun qaçırırdı. Qarayazı meşələri haqqında məsələ 1921-ci ilin dekabrın 18-də RK(b)P MK Qafqaz bürosunun da iclasında müzakirə edilmiş və qəbul edilmiş qətnaməyə əsasən, Azərbaycan Xalq Komissarları Şurası Qarayazı meşələrinin tam sahibi kimi tanınırdı. Qarayazıda meşə tədarükünə icazə verilməsi hüququ da məhz Azərbaycan hökumətinin səlahiyyətlərinə aid edilirdi [5, s.135]. Bu dövrdə Abbasov - Kandelaki komissiyası fəaliyyətini sona çatdırdı. Onun 1922-ci il 28 yanvar tarixində keçirilən iclasında Çatma, Şirək və Eldar düzlərində faktiki istifadə sərhədlərinin təsbiti haqqında qərar qəbul edildi [5, s.135]. Çatma düzü ikiyə bölündü: Alacıq dağından Dəli-dağla Çatma və Şirək çöllərinin birləşmələrindəki Tülkü-təpə dağı arasındakı bucağa qədər çəkilən sərhəd xətti bu düzün şimal-şərq hissəsini Gürcüstana, qalan hissəsini isə Azərbaycana ayırırdı. Qarışıq komissiyanın 28 yanvar tarixli qətnaməsində Eldar düzünə dair heç bir mübahisənin olmadığı qeyd edilirdi. Qarışıq komissiya bu qətnamənin qəbulu ilə öz fəaliyyətini bitirdi. Onun qərarlarının Azərbaycan üçün müsbət nəticələri var idi: Azərbaycana qaytarılan 79600 desyatin, yəni təqribən 87000 hektar ərazinin 9200 desyatını (10051 ha) meşə, 3600 des. (3933 ha) şumluq, 67500 des. (73743 ha) hissəsini otlaqlar təşkil edirdi [5, s.136]. Əslində isə qarışıq komissiyanın nəzərdən keçirdiyi torpaq məsələləri mübahisə predmetinə çevrilməməli idi, yəni istər Qarayazıda, istərsə də Eldar və Çatma düzlərindəki sahələr Azərbaycan kəndlilərinin və maldarlarının əzəli torpaqları idi və orada gürcülərin sayı əhəmiyyətsiz dərəcədə az idi.

20-ci illərin əvvəllərində Qabaqçöl camaatının “Çiaur meşəliyi” adlanan məntəqədə (indiki Laqodex rayonunda) 4500 desyatin (5000 ha), Zaqatala mahalının daha 21 kənd cəmiyyətinin Şirək çölünün Alazanyanı vadisində 16337 desyatin (təqr. 17850 ha) torpaqları məsələsi Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində mübahisəli ərazi məsələlərindən biri idi. Artıq 1922-ci ildən etibarən, gürcü hakimiyyət orqanları zaqatalalıların Şirəkdəki sahələrindən istifadələrinə müəyyən maneələr törədirdilər. 1922-ci ilin payızında Cənubi Qafqazın mərkəzi hakimiyyət orqanlarının maraq obyektinə çevrilən Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında torpaq mübahisələri ixtilafın ciddiliyindən və əhəmiyyətindən xəbər verirdi. Cənubi Qafqaz Mərkəzi

İcraiyyə Komitəsi (MİK) nəzdində qəzaların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi üzrə komissiyanın 1923-cü ilin mayın 14-də olmuş iclasında qəbul edilmiş qərara əsasən, Alazyanı vadi Zaqatala və Sığnaq qəzaları arasında aşağıdakı qaydada bölünürdü: sərhədləri qərbdə Mosul bərəsi, şərqdə Qanıxdaşan adlı yerdə Zoyəm-binə, cənubda Kedi (Qaş) dağları, şimalda Alazan çayı ilə hüdudlanan ərazi Zaqatala qəzasının, qərbdə Muğanlı çaydan perpendikulyar surətdə Kedi (Qaş) dağlarının zirvəsinə, Qanhqobuya doğru, şərqdə Mosul bərəsindən düz xətlə həmin dağların zirvəsinə uzanan, şimalda Alazanla, cənubda isə Kedi (Qaş) dağları ilə sərhədlənən ərazi isə Sığnaq qəzasının inzibati və təsərrüfat sərəncamına keçirdi. Bu qərar ilə vadinin təqribən 16500 desyatın təsərrüfat üçün yararlı ərazisindən 10200 des. zaqatalalıların istifadəsində qalırdı [7, s.246]. 1923-cü ilin 14 may qərarı ilə Şirək çölünün sərhədyanı zolağının faktiki olaraq Azərbaycan ərazisi kimi tanınması həmin il Tiflisdə nəşr olunmuş məlumat kitabında təsdiqlənirdi.

Çiaur meşəliyi problemi də digər ixtilaf predmeti idi. Sovet dövründə bu məsələ ilk dəfə 1923-cü ildə Balaxlinski-Varamaşvili komissiyası tərəfindən təhqiq edilmişdi. 25 aprel protokolunun 8-ci və 9-cu paragraflarında tərəflərin bu məsələyə dair kompromis xarakterli razılaşma əldə etdikləri qeyd olunur. Bu kompromisdə qabaqçöllülərlə gürcü kəndləri arasında mübahisə rayonunda sərhəd kimi Kalçanka (Soyuq su) çayından Dərin-qobu çayına və oradan da birbaşa Alazana doğru gedən xətt tanınırdı. Qabaqçöllü sakinlərinə yeni binələrini götürmək, daşkovlulara (gürcülərə) isə Beşkən adlı yerdə (orada qabaqçöllülərin iri binələri yerləşirdi) Çürülü Çayı (gürcücə Svideba) keçməmək tövsiyə olunurdu. Çiaur meşəliyində qabaqçöllü sakinlərinin mühüm təsərrüfat əhəmiyyətli torpaq sahələri - Qalabuqav-tala Podna və Laqodex kənd icmalarının sərəncamına verilirdi. Gürcü tərəfi Balaxlinski-Varamaşvili protokolunda və 14 may qərarında ifadəsini tapmış razılaşmalara riayət etmək istəmirdi. Əksinə, 1923-cü ildən etibarən gürcü hökuməti istər Şirək çölündə, istərsə də Çiaur meşəliyində məqsədyönlü surətdə zaqatalalıları maneələr törədirdi. Gürcü hökuməti Alazyanı vadinin və Çiaur meşəliyinin tamamilə Gürcüstana birləşdirilməsi üçün işlər görürdü. Bu baxımdan 1923-cü ilin 14 may qərarı gürcü planlarının ilkin mərhələsi idi. 1923-cü ilin oktyabrında Sığnaq qəza icraiyyə komitəsi və Gürcüstanın Xalq Torpaq Komissarlığı 14 may qərarına yenidən baxılması haqqında Cənubi Qafqaz MİK-i qarşısında məsələ qaldırdı. Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti noyabrın 5-də baş tutan iclasında həmin məsələni müzakirə etdi: məsələ torpaq mübahisələrinin həlli üzrə komissiyaya verildi. Komissiyanın mübahisəli əraziyə ezam olunmasına qədərki müddətdə isə mayın 14-dək olan vəziyyət saxlanılmalı idi [7, s.247]. Beləliklə, Balaxlinski - Varamaşvili komissiyası tərəfindən əldə olunmuş və 1923-cü ilin mayın 14-də Cənubi Qafqaz MİK Rəyasət Heyəti komissiyası tərəfindən təsdiqlənmiş razılaşmalarda zaqatalalıların ciddi güzəştləri qeyd olunurdu: Şirəkdə 6000 desyatından artıq torpaq rəsmən Sığnaq qəzası tərkibində qalırdı. Həmçinin “Çiaur meşəliyində” də bəzi mühüm sahələr gürcü kəndlilərinin sərəncamına keçirdi. Lakin gürcü hökuməti üçün bu saziş yalnız ilk addım idi və gələcək planlarda mübahisəli torpaqların inzibati planda tamamilə özünə tabe etdirilməsi vəzifəsi dururdu.

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, mübahisəli ərazilər, sərhəd problemi, “Çiaur meşəliyi”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. (2008). Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 - iyun 1941). Bakı, Elm, 568.
2. Mahmudov Y.M. (2004-2005). Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası, 2 cildə, I c. Bakı: Lider, 440 ; II c., Bakı: Lider, 475.
3. Baxşəliyev R. (2022). Tarixin acı gerçəkliyi. Azərbaycan qəzeti, Bakı, 2 fevral.

4. Nəşibzadə N. (1989). Sərhədlər. Elm qəzeti, Bakı, 17 iyun.
5. Rəhmanzadə Ş. (2008). Azərbaycan-Gürcüstan münasibətlərində ərazi məsələləri (Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsinin materialları əsasında, 1917-1930-cu illərin əvvəlləri). Bakı, Aspoliqraf, 376.
6. Архипова Е. (2005). Границы между Азербайджаном, Грузией и Россией: Советское наследие. Центральная Азия и Кавказ. Журнал социально-политических исследований, 6(42), 38.
7. Азизбекова П., Мнацаканян А., Траскунов М. (1969). Советская Россия и борьба за установление и укрепление власти советов в Закавказье. Баку: Азерб. гос.изд во, 247.
8. Гусейнова И.М. (2018). История народов Кавказа. Баку, 1248.
9. Мустафаева С.О. (2017). Изменения границ и территорий на Южном Кавказе (1917-1922 гг.) Баку, Европа, 304.
10. Мустафаде Р.С. (2006). Две Республики. Азербайджано-российские отношения в 1918-1922 гг.: М., 356.

VEB İNTERFEYSLƏRİNİN HAZIRLANMASINDA EVOLYUSİYA METODLARI

Abdulla Abdullazadə

Azərbaycan Universiteti

abdulla.abdullazada@student.au.edu.az

Veb sayt müxtəlif funksiyaların və naviqasiyanın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu virtual məkandır. Məsələn, müəyyən bir düyməyə basıldıqda, interfeysin müəyyən modifikasiyası baş verir. Beləliklə, düymə istifadəçi hərəkəti ilə saytdakı interfeysin bəzi hissələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur.

Genetik alqoritm bioloji evolyusiya konsepsiyasından istifadə edərək mürəkkəb çoxölçülü problemlərə optimal həll yollarının tapılması üçün yüksək səmərəli üsul kimi xidmət edir. Veb saytı hazırlamaq üçün nəzərdə tutulmuş hipermetn işarələmə dilləri irsi məlumatlara malik olan xromosomlar kimi qəbul edilə bilər. Bu məlumat veb-səhifənin strukturunun qurulduğu sayt teqlərinə inteqrasiya olunur.

HTML dili saytın çərçivəsini formalaşdırır və səhifədə elementlərin necə yerləşdiriləcəyini göstərir. Genetik alqoritm operatorları bu ağacın qovşaqlarına tətbiq edilir, onların təsiri altında yeni Web səhifələr alınır. Bununla belə, bu yanaşma saytın vizual təqdimatına təsir etmədən yalnız maket strukturunun özünü dəyişir.

Başqa bir hipermetn işarələmə dilini də nəzərdən keçirək. HTML saytın “skeleti”dirsə, Cascading Style Sheets (CSS) dili onun “əzələ”si hesab olunur. CSS dili HTML ilə xüsusi siniflər vasitəsilə əlaqə qurur. Hər bir HTML etiketi üçün sinif unikaldır.

Bu dillər arasındakı əhəmiyyətli fərq, alqoritmi HTML-yə tətbiq etdikdə, veb sayt bölmələrinin blokları keçid və mutasiya operatorlarının işləməsi ilə əlaqədar dəyişəcək: naviqasiya, qalereya və s. CSS-də alqoritm təsiri ilə həm veb-sayt bölmələrinin strukturu, həm də bu bölmələrin (blokların) dizaynı dəyişəcək: rəng, şrift ölçüsü, çərçivələr və s. CSS səhifəyə müəyyən görünüş verəcək, bu da maketin tamlığını təmin edir.

CSS blok modelinin və xətti xromosom sxeminin müqayisəsinə əsaslanaraq belə nəticəyə gələ bilərik ki, kaskad stil cədvəlləri evolyusiya alqoritmləri ilə işləmək üçün çox uyğundur. Evolyusiya operatorları vasitəsilə CSS üslubları Veb səhifənin tərtibatının formasını dəyişdirir və yeni dizayn yarada bilər.

Buna görə də, CSS dilinə genetik alqoritmin tətbiqi iki problemi həll etməyə kömək edəcək: yaxşı dizayn əldə etmək və saytın strukturunu dəyişdirmək, bununla da maketlərin daha zəif versiyalarını ləğv etmək. Evolyusiya alqoritmlərinin işi istifadəçiyə veb-tətbiqin hazırlanması prosesini optimallaşdırmağa və əldə edilən nəticələri qiymətləndirməyə imkan verəcək.

Evolyusiya metodları əsasında hazırlanmış informasiya sistemləri konkret məsələlərin icrasını avtomatlaşdırmağa imkan verir. İnformasiya sistemlərinin məsələlərinin əksəriyyəti optimallaşdırma xarakteri daşıyır. Bu cür məsələlərin nəticəsi lazımı meyarlara cavab verməli və istifadəçinin ehtiyaclarını ödəməlidir.

Yeni optimallaşdırma nəticələrinin tapılması problemləri xüsusi alqoritmlərin icrası ilə həll edilir.

Genetik alqoritmlər yeni həllərin yaradılması prosesinin həyata keçirildiyi müəyyən addımları ehtiva edir. Təbii seçmə prosesinin evolyusiya modelinə əsaslanaraq, genetik alqoritmlər yeni, ən uyğun nəticələr (fərdlər) əldə etməklə problemin həlli yollarını tapır.

Evolyusiya alqoritmlərindən istifadə etmək mümkün olan bir çox variantlar içərisində Veb tətbiqlərin hazırlanması ilə bağlı sahəni vurğulaya bilərik. Veb sayt dizaynı bir səhifədə elementlərin yerləşdirilməsinin müxtəlif yollarını ehtiva edir. Bu, hər bir saytı özünəməxsus şəkildə unikal edir.

Veb-interfeyslərdə genetik proqramlaşdırmadan istifadə mövzusu avtomatlaşdırılmış sistemlərdə istifadəçi interfeyslərinin işlənilməsi üçün hazırlanması problemlərinin nəzərdən keçirilməsində aktualdır. Veb-interfeyslərə evolyusiya metodlarının tətbiqi veb proqramların prototipinin yaradılması üsulu kimi qəbul edilir.

Veb-saytın hazırlanmasında evolyusiya dizayn metodlarının istifadəsi, tərtibatçıya genetik alqoritm operatorlarından istifadə etməklə yaradılmış geniş çeşidli maket variantları təqdim edir. Tərtibatçı qarşıya qoyulan vəzifədən asılı olaraq texniki tapşırığın mahiyyətini ən dəqiq əks etdirən variantı seçəcək.

Yeni tərtibatların yaradılması gələcək Veb sayt üçün səhifələrin hazırlanması üçün vaxta əhəmiyyətli dərəcədə qənaət edəcək. Bu, tərtibatçıya qalan vaxtı Veb səhifənin digər komponentlərini yekunlaşdırmağa sərf etməyə imkan verəcək.

Açar sözlər: Veb səhifə, veb interfeys, Evolyusiya metodları.

Ədəbiyyat

1. Holland J.H. (2000). Building Blocks, Cohort Genetic Algorithms and Hyperplane-Defined Functions. *Evolutionary Computations*, 8(4), 373–391.
2. Sims K. (1991). Artificial Evolution for Computer Graphics. *SIGGRAPH '91 Proceedings*, 319 – 328.
3. Koza J.R. (1990). Genetic Programming: A Paradigm for Genetically Breeding Populations of Computer Programs to Solve Problems, Stanford University Computer Science Department technical report STAN-CS-90-1314.

28 APREL İŞGALININ M.Ə. RƏSULZADƏNİN “AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ” ƏSƏRİ ÜZƏRİNDƏN TƏHLİLİ

Coşqun Abubəkirov
Azərbaycan Universiteti
abubakirovbsu@gmail.com

Şərqdə ilk demokratik respublika - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri, Milli Şurasının Rəyasət Heyətinin sədri və “Bir kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz”! şüarının banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü il Bakıda anadan olmuşdur. Bolşeviklərin işğalından sonra Bakıda qalmağın təhlükəli olduğunu və daim axtarıldığını hiss etdikdən sonra Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Bakını tərk edərək Abbasqulu Kazımzadə ilə Lahıca getmiş, lakin Lahıca vəziyyət gərginləşmişdir. Rəsulzadəyə ciddi izlənilməsi haqqında məlumatlar da çatdırılırdı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1920-ci ilin avqustun 25-də Lahıcdan çıxmış və Qaraməryəm istiqamətinə gedərkən həbs olunmuşdur. Azərbaycanın və türk dünyasının önəmli siyasətçilərindən, ideoloqlarından biri olan M.Ə. Rəsulzadə zəngin yaradıcılığı ilə müxtəlif əsərlər müəllifidir.

Onun “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri məzmunca ensiklopedik məzmunla malikdir. Bu böyük müstəqil insan öz əsərini Türkiyədə mühacirətdə yazıb, 1923-cü ildə İstanbulda nəşr etdirib, bu əsəri ilə özünü böyük siyasi xadim kimi təqdim edib. 11 hissədən ibarət bu əsərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi, rus bolşevik işğalı, Qızıl Ordu və onun zabitlərinin Azərbaycan ərazisində törətdikləri qırğınlar, vəhşiliklər haqqında əvəzsiz məlumatlar var. Burada əsərin “Bolşevik istilasını”, “Mövcud vəziyyət” və “Qızıl imperializm” hissələrini təsvir və təhlil etdik. Belə qənaətə gəlirik ki, o, Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi uğrunda hər zaman prinsipial mübarizə və ardıcıl siyasət aparıb. O, Bakı çəlladı V. Pankratovun qəddarlığını, qətləmlərini tənqid, ifşa edib. O, bolşevik istilasına qarşı üsyanın tarixi əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. O, qızıl imperializmin gec-tez çökəcəyini proqnozlaşdırmış və bu barədə öz fikirlərini böyük inamla ifadə etmişdir [2, s.10].

Əsər siyasi jurnalistikamızın gözəl nümunəsidir. Əsərə nəzər saldıqda müəllifin siyasi incəliyinin, siyasi təfəkkür səviyyəsinin yüksək olduğu aydın görünür. Bu əsərin siyasi məzmunu və əhəmiyyəti sovet liderlərinin, o cümlədən İosif Stalinin diqqətini və hətta narahatlığını çəkdi. Belə bir dəyərli əsərin hər bir müəllimin, alimin, ziyalının stolunun üstündəki kitaba çevrilməsi təklif edilir. Müəllif burada 1918-1930-cu illərdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən, Azərbaycanın ədəbi-millət mənşəyindən, türk qardaşlarının Azərbaycana dəstəyindən, Xəlil Paşanın Moskvaya səfərinin məqsədindən, Mondrus müqaviləsi və Azərbaycanda bağlanmış müqavilələr, Cümhuriyyətin süqutu, hakimiyyətin bolşeviklərə keçməsi, bolşevik istilasının səbəbləri haqqında dərin və ətraflı siyasi təhlillər vermişdir. Bu dəyərli əsərin “Bolşevik istilasını”, “Mövcud vəziyyət” və “Qızıl imperializm” bölmələri üzərində dayanmaq istərdim.

1920-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Bakıda dəhşətli hadisələr baş verdi. Bolşevik və Qızıl Ordunun zabit və əsgərləri dəhşətli işlər görürdülər. M.Ə. Rəsulzadənin sözlərinə görə, Qızıl Ordu V.Ə. Pankratovun siyasi idarəsinin rəhbərinin adı hallananda adamlar titrəyirdi. Bakıda ən məsul dövlət vəzifələri əcnəbilərə verilirdi. Getdikləri yerdə insanları öldürür, güllələyir, rüsvay edirdilər. O, kitabında bolşevik istilasının bəlalərini və dəhşətlərini təsvir edərək yazırdı: “Bakı Qızıl Ordu tərəfindən tutulduqdan iki gün sonra türk sərkərdələri rus yoldaşları ilə əvəz olundu. Lakin iş bununla

bitmədi. “Əmiri-Xeyir”i təhqir edən Osmanlı zabitlərindən nə qədəri zindana düşdü, ya da qan içində boğuldu” [2, s.66].

İnsanlar rus işğalına qarşı ayağa qalxdı. Gəncə, Ağdam, Şuşa, Şəki, Lənkəran, Quba və s. qəzalarında bəzi qiyamlar baş verirdi. Sərhəd üsyanları amansızcasına yatırılırdı. Gəncə və digər fəlakətlərdən Qızıl Ordu böyük itkilər verdi. M.Ə. Rəsulzadə qiyamın mənası və əhəmiyyətindən danışır: “Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixini yazan tarixçi, şübhəsiz ki, bu qiyamla öz araşdırması və təfərrüatı ilə məşğul olacaq. Bəziləri bu iğtişanın mənasız olduğunu və insanların sağlamlığı üçün zərərli olduğunu iddia edirlər. Bəs bu üsyan olmasaydı, Azərbaycan xalqı öz kəndinin şərəfini qoruduğunu hansı cəsarətlə nümayiş etdirərdi?!”

Bu vəziyyətdə Azərbaycanın gənc əsgərinin xalqın yanında olmaqdan başqa çarəsi qalmadı. Müstəqilliyini itirmiş insanların başını qaldırmaqdan başqa çarəsi yox idi. Çar Rusiyasından da betər rejim yaradan bolşevik istilasına qarşı mübarizə aparmalı oldular və etdilər. Qanlı bolşevik işğalçıları təkcə üsyanda iştirak edənləri deyil, dinc insanları da qətlə yetirdilər. Bu işdə Azərbaycanın cəlladı və diktatoru V. Pankratov böyük fəallıq və canfəşanlıq göstərdi. Pankratovdan yüksək sifariş yox idi. MK-nın məmurlarının təkəbbürü o qədər böyük idi ki, Azərbaycan xalqının komissarının rəhbəri Nəriman Nərimanovun kəndi dağıdıldı. Ermənilər Azərbaycanda və Türkiyədə fəallaşdılar [2, s.91].

Bolşevik hökuməti qurulandan sonra Ermənistan Azərbaycandan torpaq tələb etməyə başladı. Xarici qüvvələrin köməyi ilə Naxçıvanı və Zəngəzuru zəbt etməyə cəhd etdilər. Rəsulzadə Zəngəzurun verilməsində Nərimanovun izi olmasını bildirdi və qeyd edirdi: “Ermənistanda bu bolşevik hökuməti təsis edər-etməz rus siyasəti Nərimanovun (N. Nərimanovun – İ.A.) əli ilə 2 gün əvvəl müdafiə etdiyi Zəngəzur ilə Naxçıvan qəzasını Ermənistana hədiyyə etdi”.

Yerli əhalini incitməkdə, AXC rəhbərlərini təhqir etməkdə bəzi yerli bolşeviklər rus bolşeviklərindən geri qalmırdı. Onlardan biri Əliheydər Qarayev idi. AXC-nin süqutunda bəzi yerli bolşeviklərlə yanaşı Ə. Qarayev də mühüm rol oynamışdır. O, nümayişkarcasına dövlətin və millətin əksinə çıxır, Stalinin Azərbaycanı parçalamaq planını müdafiə edir, “Azərbaycan” adında ölkə tanımadığını bildirirdi. M.Ə. Rəsulzadənin dediyi kimi desək, belə bir heysiyyətsiz hökmranı Azərbaycan heç bir zaman görməmişdir. “Füqərə füzyuzatı” məcmuəsində onun haqqında belə yazılmışdır [6]:

Bax şu Qarazadə Əli Heydərə,
Təhfeyi-Şirvanə, mələk-mənzərə.
Bəhri-Xəzər, xütteyi-Azərbaycan,
Görməmiş ömründə belə hökmran.

Parlamentdə antimilləti və antiAzərbaycan çıxışına görə M.Ə. Rəsulzadə ona demişdir: “Sən eyni rus casusu kimi danışsən”. Bu sözə görə o, M.Ə. Rəsulzadəni təhqir etmişdir. M.Ə. Rəsulzadə isə ona demişdir: “Əliheydər, bir gün səni bolşeviklərin özü güllələyəcək” [6].

M.Ə. Rəsulzadə bolşeviklərin daxili və xarici siyasətini təhlil edərək milli məsələyə münasibətini və s. məsələləri təhlil edərkən, xalqların öz talelərini müstəqil surətdə həll edə biləcək politkasına rəy bildirərək yazırdı ki, millətlərin tabe olduqları bir dövlətdən ayrılmağa belə haqlı olduqlarını elan edərkən bolşeviklər, şübhəsiz ki, səmimi deyildilər. Dövrün ən təsir edən bir şüarı olan bu fikri öz məqsədlərinə xidmət etdirmək üçün hiyləgər bir manevr ilə istifadə edirdilər.

Açar sözlər: Rəsulzadə, AXC, Azərbaycan Cümhuriyyəti, aprel işğalı, süqut, bolşevik, XI Qızıl Ordu.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərov F. (2007). Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dünyagörüşü. Bakı: Elm, 270.
2. Rəsulzadə M.Ə. (1990). Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 116.
3. Yaqublu N. (2013). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Ensiklopediyası. Bakı: Kitab Klubu, 504.
4. <https://525.az/news/16703-mehemmed-emin-resulzadenin-eserleri>
5. <https://www.yenises.az/az/posts/detail/28-aprel-iscali-meresulzadenin-eserleri-uzerinden-tehlil-1706514366>
6. <https://reaksiya.az/news/maraqli/23077-mehemmed-emin-resulzade-ve-onun-azerbay-can-cumhuriyyeti-eseri>

IDIOMS RELATED TO BODY PARTS

Zhala Aghadashova, Saadat Khalilova

Sumgait State University

saadat.xalilova@sdu.edu.az

English is an international language. The basic material for any language is words and anyone who wants to learn a language learns new words and phrases on a daily basis. Idioms have a special place in these phrases. English is language rich in idioms and idiomatic combinations. The English language is currently developing and modernizing. When studying English, we often come across expressions, the meaning of which is very difficult to understand, despite the fact that we know all the components. Such expressions are called idioms.

Idioms are an integral part of any language. They display everything – the history of the country, the history of the development of the language, various cultural phenomena. Idioms are presented in many languages, including English.

The word “idiom” comes from the Greek “idioma”, which means feature, originality. An idiom is an expression with the following features:

1. It is fixed and is recognized by native speakers. You cannot make up your own!
2. It uses language in a non-literal-metaphorical-way [2; 7].

Idioms are often called “phraseological units” or “phraseologisms” in linguistic issues. Such units directly reflect people's culture, way of their life, they are so called “national spirit” of a definite nation. Like idioms, phraseological units are lexically indivisible, their grammatical forms and syntactic structure are strictly defined. However, unlike idioms, other words can be inserted between their parts in speech.

For example: pull smb.'s leg. -Do not believe him! He is pulling your leg - Ona inanma! O, səni aldadır (ayağından çəkir).

There are no general rules of formation of idioms. The process of formation of any phraseological unit is a chain of accidents and in almost every case, this process is special [1].

Every word must have its formation history. Writers and poets used these words in their works, others find their origin in the Bible, many of them were borrowed from other languages such as French and Latin. But in any case, we will look at idioms with different eyes and they will no longer seem complicated or incomprehensible.

The existence of idioms in English using various components, such as “color”, “parts of body”, “food”, “emotions” and much more, gives the language a certain emotional coloring.

In our work, we tried to highlight idioms related to “parts of body” that are most often used in the language, examined their meanings in Azerbaijani.

The British use the names of body parts in conversation not only to discuss someone’s appearance, but also to use them in their indirect meanings, in phraseological units or idioms [3].

1. Give / get the cold shoulder - Soyuq münasibət göstərmək

Everyone who deals with cooking knows that the word “shoulder” also has another translation as “part of the meat”. In England, there was a custom to serve a hot, freshly prepared meal to guests. But with uninvited guests they behaved differently. They didn’t serve them so and at the same time they didn’t leave them hungry. They served them cold meal with lamb and mutton shoulder.

Meaning: cold attitude. For example: I wanted to speak to him, but he gave me the cold shoulder.

2. To live from hand to mouth - Güclə (çətinliklə) dolanmaq

Meaning: to live hard life; live starving. During those years when economy was unstable, people often did not know when the next time they would get a full meal in their hands. Therefore, everything that they find to eat, they immediately sent to the mouth – from hand to mouth.

For example: People who live from hand to mouth, never save for tomorrow.

3. Let your hair fall – rahat olmaq, dincəlmək

Meaning: to relax, to behave at ease.

This idiom is especially close to girls. They wore different hairstyles collecting and stabbing their hair in the 17th century. Only in the evening, in a calm and relaxed condition they loosed and combed their hair.

Now the expression “let your hair down” has a slightly different meaning.

For example: I had an extremely hard day at work and need to let my hair down.

4. Be a big mouth – ağızdan boş, sirr saxlaya bilməyən

Meaning: someone who talks constantly; someone who shares secrets that are meant to be kept private.

A big mouth became known as someone who talks too much or openly shares secrets they aren’t supposed to. It is the opposite of tight-lipped as that’s someone who can keep a secret at all costs. For example: She’s such a big mouth. She’s always gossiping.

5. Apple of one’s eye – göz bəbəyi (sevimliyi olmaq)

Meaning: a person or thing of whom you are extremely fond and proud.

In Old English, the phrase referred to the pupil of the eye, it came to be used as a symbol of something cherished and watched over. For example: My son is the apple of my eye.

6. Be old hand – təcrübəli olmaq

Meaning: to have lots of experience

In this idiom hand is used in the meaning of a person’s handiwork, skill or artistic work, but also in the sense of someone who engages in manual labor for a long time. Therefore, an old hand is about someone who has lots of experience [4].

Conclusion. We can talk about the origin of idioms endlessly. Our main goal was to show that expressions, in which at first glance there is no logic, miraculously acquire it, if you look at them more closely. Nowadays knowledge of at least one foreign language is a necessity. The knowledge

and use of idioms in speech indicates a high level of foreign language proficiency, decorates speech. In our work, we have used 16 English idioms related to body parts and their Azerbaijani equivalents.

The results of my investigation

I conducted a survey among 39 students from 3 groups. It was interesting for me to clarify if our students know or use English idioms. I offered students 10 idioms and 10 proverbs and asked them to write their meanings in Azerbaijani.

The results of my investigation:

İdioms	studens	%
1. Break a leg	5	12,0
2. Cost an arm and a leg	5	10,0
3. Be old hand	7	18,0
4. Be a big mouth	26	66,0
5. Keep an eye on	8	20,0

İdioms	students	%
6. Give a hand	35	89,7
7. Have one's head in the clouds	11	28,0
8. Be all ears	27	69,0
9. Be cold feet	5	12,0
10. Head start	4	10,0

Proverbs	studens	%
1. Put your hand no further than your sleeve will reach	6	15,0
2. The eyes are the mirror of the soul	31	15,0
3. The ear is the road to the heart	9	23,0
4. A gift horse is not to be looked in the mouth	1	2,5
5. Many hands make light work	18	46,0

Proverbs	students	%
6. Keep your nose out of another's mess	11	28,0
7. The fish rots from the head	9	23,0
8. A snake can change its skin but not its disposition	22	56,0
9. All fingers are not alike	27	69,0
10. Two heads are better than one	71	28,0

Keywords: Idiom, phraseologisms, body parts, culture, origin, a survey.

References

1. Binominals. <http://www.saber.ingles.com.ar>
2. Jon W. (1999). *Idioms Organiser*. The UK: Heinle, 296. English idioms.
3. Mustafayeva S. (2008). *Everyday English idioms with Azerbaijani equivalents in use*. Bakı: Letterpress.
4. Məmmədova K. (2008). *English – Azerbaijani – Russian Phraseological Dictionary*, Caucasus University, Baku, 323.

Bədən üzvləri ilə bağlı idiomlar

İdiomlar ayrı-ayrı sözlərin tərcüməsindən mənalı çətin başa düşülən sabit birləşmələrdir.

İdiomlar hər bir xalqın mədəniyyəti, tarixi, dünyagörüşü ilə sıx bağlıdır. İngilis dilində rəng, bədən üzvləri, qida, emosiyalar və digər müxtəlif komponentli idiomların mövcudluğu dilə rəngarənglik gətirir.

Bu məqalədə dildə ən çox işlədilən bədən üzvləri ilə bağlı deyimlər işıqlandırılmış, 16-ya yaxın deyim və onların Azərbaycan dilində qarşılıqları araşdırılmışdır. 3 qrupdan 39 tələbə arasında sorğu keçirilmişdir. Sorğunun nəticələri məqalədə göstərilmişdir.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ KEÇİRİLƏN İNGİLİS DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN ÖYRƏDİLMƏSİ YOLLARI

Vüsalə Ağalarova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

vusala_ghalarova@yahoo.com

İngilis dilinin müasir dünyada rolunu nəzərə alaraq ölkəmizdə gənclərin bu dilin öyrənilməsinə olan böyük marağı tam təbiidir. Məhz buna görə də ingilis dilinin tədrisinə yeni ideyaların tətbiq olunması olduqca vacibdir.

Orta məktəb şagirdlərinin ingilis dilinə yiyələnməsi orta təhsil müəssisələri qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Orta ümumtəhsil məktəblərində təhsilin həm aşağı, həm orta, həm də yuxarı pilləsində təhsil alan şagirdlərdə şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş iş məqsədyönlü və sistemli şəkildə ingilis dilinin təliminin növbəti pillələrində davam etdirilməlidir. Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə dil və nitq vərdişlərinin kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsinə üstünlük verilməlidir. Bu da onunla əsaslandırılır ki, şagirdlərin şifahi nitq vərdişlərinin eşidib-anlama, yazı və oxu vərdişləri ilə bərabər şəkildə inkişaf etdirilməsi daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxarır.

Alimlər şifahi nitq prosesinin üç səviyyəsindən bəhs edirlər. Belə ki, birinci səviyyə qrammatik qaydaların, yəni ifadə simvollarının dəqiq şəkildə çatdırılmasını nəzərdə tutur. Bura həm də tələffüz vərdişləri də aid edilə bilər.

İkinci səviyyə şifahi nitqin istifadə yollarını şagirdlərə çatdırmaq məqsədi ilə müvafiq vasitələrin nə dərəcədə adekvat olduğunu nəzərdə tutur. Burada semantik qaydalara riayət edilməlidir.

Üçüncü səviyyə həmsöhbətin davranışına təsir edən hər hansı məlumatın nə dərəcədə effektiv olduğunu müəyyən edir. Burada pragmatik qaydalara riayət etmək olduqca vacibdir [3, s.56].

Xarici dildə şifahi nitq ünsiyyətinə müvəffəq olmaq üçün üçüncü səviyyəyə çatmaq zəruri hesab edilir, çünki birinci və ikinci səviyyələr həmsöhbətə təsiri nəzərdə tutmurlar. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda biz bu səviyyəyə çatmağa nail olmuruq. Bundan əlavə, biz bu səviyyədən şüurlu şəkildə imtina edərək, orta məktəb şagirdlərinin cümlələri düzgün şəkildə qurmağı ilə kifayətlənirik. Bu zaman biz xarici dili öyrənən şagirdin ana dilində pragmatik qaydalara riayət edərək müəyyən məqsədlərlə şifahi nitq prosesinə qoşulmasını nəzərə almırıq. Xarici dilin tədrisi zamanı belə olmadığı halda, həmin dil bir ünsiyyət vasitəsi kimi şagirdlər tərəfindən dərk edilmir və konkret kommunikativ məqsədlərə nail olmaq üçün həmin dili bir vasitə kimi qəbul etmirlər.

Hər hansı bir fəaliyyət növü, o cümlədən də nitq fəaliyyətinin müəyyən komponentləri təkrar edilərək, insan ona tanış olan alqoritmlərdən istifadə edir. Lakin metodistlərin fikrincə, nitq fəaliyyəti bütövlükdə tam şəkildə alqoritmlər üzərində qurula bilməz. Real həyatda nitq ünsiyyət vəziyyətinə

uyğun olaraq qurulur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ünsiyyət prosesində kommunikativ situasiyalar daim dəyişir, onların sayını təyin etmək qeyri-mümkündür.

Xarici, o cümlədən ingilis dilində danışan hər hansı şəxs məhz bu şəraitdə fəaliyyət göstərməyə hazır olmalıdır. Bu səbəbdən dillərin tədrisi zamanı şagird və tələbələr dildən yaradıcı şəkildə istifadə etməyə hazırlamaq məqsədəuyğundur. Şagirdlərdə yaradıcı nitq qabiliyyətini məqsədyönlü, mərhələli şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu istiqamətdə işə xarici dilin tədrisinin ilk pilləsindən başlamaq vacibdir. Məhz buna görə orta məktəbdə ingilis dili dərslərində şagirdlərdə öyrənilən dilə qarşı yaradıcı münasibətin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, çox vaxt ingilis dilinin orta məktəbdə tədrisi hazır dialoq, cümlə, ifadə və mətnlərin əzbərlənməsi üzərində qurulur. Məhz bu cür tədrisin nəticəsi olaraq orta məktəb məzunları bir çox hallarda ingilis dilində yaradıcı nitq fəaliyyətinə gəldikdə aciz qalırlar.

Dünya şöhrətli psixoloq L.S. Vıqotski "nitq davranışı" konsepsiyasını irəli sürürdü. Həmin konsepsiyanın mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hər bir insan ətraf mühitə uyğunlaşır, əvəzinə, həmin mühitdə fəaliyyət göstərərək ona aktiv şəkildə təsir edir. Bu da insanın əvvəlcədən görmək və öz fəaliyyətini şüurlu şəkildə planlaşdırmaq bacarığına malik olduğundan mümkündür [1, s.34].

Müasir şəraitdə xarici dildə şifahi nitqin tədrisindən danışarkən nitq fəaliyyətinin funksional və formal aspektlərinin vəhdət şəkildə öyrədilməsi olduqca məqsədəuyğundur. Formanın nitqdən təcrid edilmiş şəkildə mənimsənilməsi mümkündür. Metodistlərin qeyd etdiyi kimi bu şəkildə formanın mənimsənilməsi özü-özlüyündə bir məqsədə çevrilir və bu zaman onun nitq prosesində işlədilməsi bir məqsəd kimi qoyulmur. Lakin onu nəzərə almaq lazımdır ki, formanın təcrid edilmiş şəkildə mənimsənilməsi funksional baxımdan tamamilə əhəmiyyətsizdir. Bəzən orta məktəbdə ingilis dilini tədris edən müəllimlər belə hesab edirlər ki, ilk növbədə forma, sonra isə onun yerinə yetirdiyi funksiyanın mənimsənilməsi daha məntiqlikdir. Lakin metodistlərin fikrincə, formal cəhətdən məntiqli uyğun olan bu sistem eyni zamanda tamamilə səmərəsizdir, çünki o şagirdlərdə mənimsənilməli olan xarici dil formalarını (söz, söz birləşmələri, qrammatik strukturları) nitq fəaliyyəti prosesində istifadə etmək bacarığını heç cür təmin edə bilmir.

Müşahidələr onu göstərir ki, şifahi nitq tədrisinin forma və üsullarında müxtəliflik mövcud deyil. Çox vaxt ingilis dili dərslərində üstünlük sual-cavab şəklində iş formasına verilir, şagirdlər də növbə ilə həmin sualları cavablandırırlar. İşin bu şəkildə təşkili adi tədris modelinə çevrilərsə, bu nəticə etibarilə fənnə marağın əhəmiyyətli dərəcədə azalması və tədris səviyyəsinin səmərəliliyinin endirilməsinə gətirib çıxarır.

Orta məktəblərdə müşahidə edilən, kütləvi xarakterli hesab olunan çatışmazlıq şifahi nitqin tədrisi zamanı frontal iş növlərinin olmaması hesab edilə bilər. Frontal iş üsullarından istifadə etməməklə müəllimlər praktik dil dərslərində xarici dildə danışan şagirdlərin sayını endirmiş olurlar. Buna heç bir bəraət qazandırmaq olmaz. Şagirdlərin dil dərslərində şifahi nitqlərini inkişaf etdirmək məqsədilə tamamilə fərqli bir yanaşma tələb olunur.

Çox vaxt orta məktəb şagirdlərinin şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf səviyyəsi müasir dövrdə irəli sürülən tələblərə cavab vermir. Bunun səbəblərindən biri nitq fəaliyyətinin növləri arasında nisbətin düzgün şəkildə müəyyən edilməməsidir. Belə ki, bəzi hallarda şifahi nitqin tədrisi yalnız mətnlər, bəzən isə dərslik mətnləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan materiallar üzərində qurulur. Metodistlərin fikrincə, həm birinci, həm də ikinci yanaşma səmərəsiz hesab edilə bilməz, çünki hər iki halda müxtəlif nitq fəaliyyəti növləri tədrisinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmır və eyni zamanda tədris materiallarından məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmir. Mövcud vəziyyətdən çıxış yolunu

mütəxəssislər ingilis dilində şagirdlərdə şifahi nitq, yazı, oxu və eşidib-anlama vərdişlərinin inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş və adı çəkilən fəaliyyət növləri arasında səmərəli nəticələrə səbəb ola bilən, tarazlığı təmin edən əlavə təlim materiallarının hazırlanmasında görürlər.

Tanınmış metodist alim M.V. Lyaxovitskinin fikrincə, şifahi nitq prosesi zamanı digər fəaliyyət növləri də cəlb edilməlidir. O, şifahi nitq bacarığının yalnız danışmaq prosesində inkişaf etdirilməsi mümkün olmasını əsas tutaraq, eyni zamanda yazının da şifahi nitqin tədrisində səmərəli və effektiv bir vasitə kimi çıxış etməsini bildirirdi [2, s.26].

Şifahi nitqin inkişaf etdirilməsində motivasiya kimi psixoloji amilin də rolu danılmazdır. Orta məktəb şagirdi ingilis dilinin öyrənilməsi nəticəsində əldə edəcək imkan və perspektivləri dərk edərsə, dilin mənimsənilməsi prosesi daha səmərəli nəticələrə gətirib çıxara bilər.

Açar sözlər: Şifahi nitq, motivasiya, tədris modeli, yaradıcı nitq, psixoloji amil.

Ədəbiyyat

1. Выготский Л.С. (1996). Педагогическая психология. Москва, Педагогика-Пресс, 536.
2. Ляховицкий М.В. (1981). Методика преподавания иностранных языков. Москва, Высшая школа.
3. Пассов Е.И. (1988). Основы методики обучения иностранным языкам. Москва.

DİSKURSDA ANAFORA VƏ KATAFORA

Şəbnəm Ağaməmmədova

Azərbaycan Universiteti

Shabnam.Aghamammadova@au.edu.az

Gündəlik həyatımızda bir mövzu haqqında fikir bildirərkən ana dilimizdən istifadə edirik. Mövzuları təqdim edirik, onlara şərh bildiririk. Elə də olur ki, bəzən müzakirə edilmiş mövzu barəsində yenidən şərhlər veririk. Bunu bir diskursu daha ətraflı başa salmaq və ya yeni məlumatlar əlavə etmək üçün istifadə edirik. Apardığım tədqiqatda diskursda referensiyanın endoforik qrupuna daxil olan anafora və kataforanın oxşar və fərqli cəhətlərini araşdırmışam. Referensiyanın endofora növü bildiyimiz kimi kontekstə sıx bağlıdır. Endofora yazıçı mətndə ya sonrakı, ya da əvvəlcədən müəyyən edilmiş bir şeyə və ya kiməsə istinad etdikdə meydana gəlir. Endoforik referensiyanın iki növü vardır: anafora və katafora.

Anafora və katafora nədir? “Anafora sözü qədim Yunan sözü olub, “a –yuxarı geri” “ph er o – danışmaq” mənasını verir” [1]. Daha açıq ifadə etsək, anafora cümlədə, mətndə əvvəldə olan hadisəni izləyir, geri çağrılarda öz əvəzedicilərini irəli sürür. Anaforalar diqqəti əsas mənaya yönləndirirlər. Dilçilikdə artıq təqdim olunmuş mövzulara qayıtmağın bir yolunu anaforalar vasitəsi ilə həyata keçiririk. Misal olaraq:

Tom went to bed. He was very tired.

Nümunədən aydın olur ki, anafora kimi istifadə olunan şəxs əvəzliyi “he”, şəxs adı olan “Tom”-u əvəzləyir. Başqa formada desək, anaforik referensiyanın meydana gəlmə səbəbi bir söz və ya cümlədə əvvəl söylənilən bir şeyə istinad edildiyi zaman müəyyən olunur.

Dilçiliyin ən maraqlı terminlərindən biri olan anaforanı həm tək, həm cəm isimlərlə, qeyri-müəyyən şəxslərlə, kəmiyyətlərlə, növlərlə, yerlərlə ifadə edə bilərik.

a) Agatha Christie went to library. She started looking at biographies.

b) Kim and Jessie went to library. They started looking at biographies.

Dilçilikdə anafora, mətndə şərhə digər ifadədən (onun əvvəlki və ya yeni ifadəsindən) asılı olan bir ifadənin istifadəsidir. Daha dar mənada, anafora xüsusilə sələfinin ifadəsindən asılı olan bir ifadənin istifadəsidir və beləliklə, postsedentin ifadəsindən asılı olan bir ifadənin istifadəsi olan katafora ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu fikrə daha aydınlıq gətirmək üçün aşağıdakı nümunəyə diqqət yetirək:

Salli gəldi, lakin heç kim onu görmədi.

Burada “onu” əvəzliyi Salliyə istinad edən anafordur. Onun gəlişindən əvvəl Sallini heç kim görmədi cümləsində, “onun” əvəzliyi postsedent Salliyə aiddir, ona görə də burada “onun” əvəzliyi kataforaya çevrilir (və anafora daha dar mənada deyil, daha geniş mənada).
İstər dilçilikdə, istər ədəbiyyatda və digər elm sahələrində anafora, özünün spesifik səbəblərinə görə və fərqli səviyyələrdə əhəmiyyətli bir anlayışdır:

1. Anafora diskursun və ya mətnin (cümlənin) necə qurulduğunu və saxlandığını göstərir.

2. Anafora müxtəlif semantik və sintaktik elementləri cümlənin içərisində birləşdirən vasitədir.

3. Anafora, istinad dilinin müəyyənləşdirilməsi üçün çətin ola biləcək hər şeyi aradan qaldırır.

Dilçilikdə təbii dilin işlənməsinə yol açır.

4. Anafora, idrak psixologiyası ilə əlaqəsini dilçilikdə tətbiq edir. Yəni dilin necə başa düşüldüyünü və işləndiyini qismən göstərir.

Anafordan təkə dilçilikdə deyil, bədii ədəbiyyatda da istifadə edirlər. Çünki anafora, natiqlərin və ya yazıçıların müxtəlif ifadələrini təkrar etmədən rahat ifadə etmələrinə, cümlə daxilində əlaqəli və ya əlaqələndirici bir vasitədir. Daha aydın fikrimizi ifadə etsək, natiq və ya danışan zehmindəki fikirlərə diqqət yetirərkən sözlərini düşüncə axınına görə şifahişdirir və diskurs şəklində çıxış edir. Chafe, bir anda zehndə yalnız bir yeni fikrin mərkəzində ola biləcəyini iddia edir [1]. Bu fikir anaforik referensiyanın şifahi nitqdə də vacibliyini vurğulayır.

Anaforik istinadlar onsuz da dinləyicinin düşüncəsində olan məlumatı xatırlatmaq, yeni biliklərlə birgə təsirli etmək üçün qurulmuş vasitədir. Anaforik istinad yeni bir şey əlavə ediləcək bir məlumata yönəldilir və əvəzlilər anaforik istinadın prototipik işarələridir. Təsadüfi deyil ki, çox zaman anaforik istinadlarda əvəzlilərdən istifadə olunur. Əvəzlilərin daha da dərinə başa düşülməsi üçün bu vacib şərtədir. Yalnız daha çox fərqli kollokasiya nümunələrini müqayisə etməklə aralarında əhəmiyyətli və ardıcıl fərqlərin olduğu aydın ola bilər.

Dilçilikdə *katafora* sözü Yunan dilindən tərcümədə *κατά* – aşağı hərəkət, *pherō* – daşıyram mənasını verir. Aydınlaşdırmağa çalışsaq, cümlədə bir ifadənin mənası özündən sonrakı gələn ifadə ilə təyin olunmasına deyilir. Kataforik istinad anaforik istinadın əksidir. Kataforik istinad, xatırlanacaq məlumata və ya mətndə istifadə ediləcək başqa bir söz və ya ifadəyə istinad edir. Katafora bir paraqrafın və ya mətnin “irəliyə baxaraq” əsas istinad maddəsini axtarmağın və ya almağın yoludur. Kataforik istinad danışıqda daha az yayqındır, əsasən, dramatik yazıda daha çox istifadə olunur.

Həm katafora, həm də anafora endoforanın növləridir. Bir qayda olaraq, kataforik anaforaya nisbətən dilçilikdə az istifadə olunur. Kataforik ilk növbədə anlatım kursunun və ya hadisələrin nümayişi və ya açıqlanması üçün istifadə olunmur, əksinə gözlənilən kursun manipulyasiyası,

izləyicilərin hərəkət etdikləri və istiqamətləndirdikləri problemin həlli üçün istifadə olunur. Buradan belə nəticə çıxarmaq olar ki, kataforik istinad mətnədə sonradan veriləcək məlumatlara işarə edən hər hansı bir istinad üçündür. Kataforik istinad, məlumatın əvvəllər bir cümlədə göstərmədiyi anaforik bir istinadla ziddiyyət təşkil edir, lakin yenə də sonrakı cümlədəki bir istinada istinad edir. Bir neçə cümlədə katafora nümunəsi:

1) A little girl, Jessica was playing on the swings.

2) Finding the right gadget was a real hassle. I finally settled with a digital camera.

Yuxarıdakı cümlələrdən (1) “a little girl” ifadəsi məlumatlarda “Jessica”-ya aiddir, “gadget” ifadəsi isə (2) “a digital camera”-ni ifadə edir. A little girl, gadget sözləri kataforadır, çünki bunlar əvvəlki ifadə kimi tanınır. Yəni Jessica, a digital camera, sonrakı ifadələr olduğu üçün əvvəlcədən mövcuddur.

Yuxarıdakı nümunələrdə aydın olur ki, kataforik referensiya əvvəlcədən mövcud olan ifadələrə, sözlərə istinad edir və artıq qabaqcadan onların mövcudluğu bilinir.

Anafora və katafora haqqında bir çox fikirlər vardır. Onlardan bir neçəsinə diqqət yetirək. “Anafora, bir varlığın (əvvəlki) natiq tərəfindən təkrarlanması (anafora), həmin varlığa yenidən göstərilməsidir” [2]. Kataforik referensiya, “sonrakı cümlədə xatırlanacaq bir cümlədə əvvəllər göstərilməmiş ifadənin mənası olan anaforik bir istinadla ziddiyyət təşkil edir” [2].

Başqa bir maraqlı nüans da var ki, bəzən biz kataforik əlaqəni anaforik əlaqənin əksi kimi anlayırıq. Bock K.J. və Mazzella R.J. –nın “Memory & Cognition” kitabında belə bir hissə nəzərə çarpır. Əvvəllər ingilis dilində danışanlar (server) bir qadına istinad etmək üçün “she” əvəzliyi ilə “the woman” sözünü anaforik əlaqə kimi başa düşürdülər. Daim ünsiyyətdə olan insanlar bu əlaqəni belə mənimsədikləri üçün anaforik əlaqələrdən istifadəyə yiyəyənirdilər. Hətta alıcılar (reciever) bu ünsiyyətə yiyələndikləri üçün anaforik istinadlardan rahatlıqla istifadə edə bilirdilər. Belə ki, yuxarıdakı nümunədəki əvəzliyi (she) və ya (the woman) əvvəllər qeyd olunan bir qadına istinad kimi qəbul edirdilər [3].

Bu fikirlərin zamanla yalnız olduğu tədqiq edilməyə başlandı. Quirk və Greenbaumun qeyd etdikləri kimi, “bəzi ifadələr var ki, onları söylədikdə gerini (anafora) və ya irəlini (katafora) nəzərdə tutduğumuz aydın anlaşılır” [4].

Bu səbəbləri nəzərə alaraq söyləyə bilərik ki, anaforik referensiya əvvəllər bəhs edilən anlayışları istinad etdiyi kimi, kataforik referensiya da xatırlanması ehtimal olan anlayışlara istinad edir və ya işarələyir. Və ya ünsiyyətdə olan insanlar anaforik əlaqələri istehsal etməyi və dinləyiciləri şərh etməyi öyrəndikləri kimi, kataforik əlaqələri də istehsal etməyi və cihazları şərh etməyini öyrəndiklərini anlayırıq.

Açar sözlər: Diskurs, dilçilik, referensiya, anafora, katafora.

Ədəbiyyat

1. Brown G., Yule G. (2008). Discourse analysis. Cambridge University Press.
2. Уоллес Л. (1975). Чейф. Значение и структура языка. Москва. Прогресс, 432.
3. Chafe. for the discussion of his “one new idea constraint.” He applies it to intonation units, but we use the term “discourse act, 1994, 108-119.
4. Məmmədov A. (2001). Mətnin yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi. Bakı. Elm, 144.

BLOKÇEYN ÜÇÜN MİQYASLILIQ HƏLLƏRİ: TRANZAKSIYA SÜRƏTİ VƏ ŞƏBƏKƏ PERFORMANSI PROBLEMLƏRİNİN ARADAN QALDIRILMASI

Abdülhüseyn Ağayev

Azərbaycan Texniki Universiteti

abdulhuseyn.aghaye.v@student.aztu.edu.az

Zəncirvari həllər: Blokçeyndə darboğaza müdaxilə edilməsi

Blokçeyn texnologiyası de-mərkəzləşdirilmiş gələcək vəd edir, lakin onun potensialına miqyaslılıq problemləri mane olur. Müraciətlərin kəmiyyəti artdıqca, şəbəkələr tıxanır və bu, yavaş tranzaksiyalara və yüksək ödənişlərə səbəb olur. Zəncirvari miqyaslı həllər blokçeynin əsas strukturunu dəyişdirərək, təhlükəsizliyə və ya mərkəzləşdirməyə xələl gətirmədən tranzaksiya qabiliyyətini artırmaq və şəbəkə performansını yaxşılaşdırmaq məqsədi ilə bu problemi birbaşa həll edir. Zəncirvari miqyaslama üçün bəzi əsas yanaşmalar aşağıdakılardır:

- **Qırıntılamaq:** Blokçeyni “qırıntılar” adlanan daha kiçik, müstəqil bölmələrə ayırır, hər bir parça öz tranzaksiyalarını müstəqil şəkildə emal edir, ümumi şəbəkənin tutumunu əhəmiyyətli dərəcədə artırır [5]. Bununla belə, hissələr arasında əlaqənin təmin edilməsi və ümumi şəbəkə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi çətinliklər yaradır [6].

- **Blok ölçüsünün düzəlişləri:** Ənənəvi olaraq blokçeyn tranzaksiyaları sabit ölçülü bloklarda saxlayır. Blok ölçüsünün artırılması hər blok üzrə daha çox tranzaksiyaya imkan verir, tranzaksiyaları daha sürətli edir. Bununla belə, daha böyük bloklar ayrı-ayrı qovşaqlardan daha çox saxlama və emal gücü tələb edir ki, bu da de-mərkəzləşdirilmiş idarəetməyə potensial maneə sayılır [4].

- **Konsensus mexanizmi dəyişiklikləri:** Konsensus mexanizmi blokçeynin vəziyyəti ilə bağlı razılığı aydınlaşdırır. Bitcoin-də istifadə olunan Proof-of-Work (PoW) sistemləri təhlükəsiz, lakin yavaştır. Proof-of-Stake (PoS) və ya Bizantin Qüsurlarına Dözümlülük (BFT) protokolları kimi alternativ mexanizmlər daha sürətli konsensus təklif edir, lakin fərqli təhlükəsizlik zəifliklərinə malik ola bilərlər [2].

- **Segregated Witness (SegWit):** Bu optimallaşdırma metodu tranzaksiya imzalarını digər məlumatlardan ayıraraq təhlükəsizliyə xələl gətirmədən blokun ölçüsünü azaldır və tutumunu artırır [1]. SegWit Bitcoin və digər blokçeynlərdə uğurla tətbiq edilmişdir.

Zəncirdənkənar həllər: Darboğazın ümumiyyətlə aradan qaldırılması

Zəncirvari həllər birbaşa blokçeynin özü ilə məşğul olsa da, Layer 2 (L2) həllər kimi də tanınan zəncirdənkənar həllər eyni vaxtda işləyir və daha sürətli işləmək üçün əsas zəncirdənkənar tranzaksiyaları emal edir. Bu “darboğazın aradan qaldırılması” yanaşması daha sürətli tranzaksiyalar və daha aşağı xərc təklif edir, lakin zəncirvari həllərlə müqayisədə başqa güzəştləri əhatə edə bilər. Burada bəzi vacib L2 həlləri var:

- **Plazma:** Təxminən, yan zəncirlər əsas blokçeynlə birgə işləyir və daha sürətli mikrotranzaksiyalara imkan verir [3]. Bu yan zəncirlər tranzaksiyaları müstəqil şəkildə emal edir və son ödəniş üçün vaxtaşırı əsas zəncirə heşləri göndərir. Plazma miqyaslılıq və çoxyönlülük təklif edir, lakin əsas zəncirin təhlükəsizliyinə güvənir və dələduzluğun qarşısını almaq üçün diqqətli dizayn tələb edir [8].

- Status kanalları: Bu texnika xüsusi proqramlar üçün istifadəçilər arasında birbaşa, zəncirdənkənar kanallar yaradır. Tranzaksiyalar birbaşa iştirakçılar arasında baş verir və yalnız son vəziyyət əsas zəncirdə qeyd olunur [7]. Bu, işıq sürəti ilə tranzaksiyalar və sıfır həddində olan ödənişlər təklif edir, lakin spesifik istifadə halları ilə məhdudlaşır və iştirakçılar arasında ilkin olaraq, etibar tələb edir.

- Lightning şəbəkəsi: Xüsusi olaraq Bitcoin üçün nəzərdə tutulmuş Lightning şəbəkəsi mikro ödənişləri asanlaşdırmaq üçün ödəniş kanalları şəbəkəsindən istifadə edir [9]. İstifadəçilər vəsaitləri kanallara kilidləyir, şəbəkə daxilində ani və demək olar ki, pulsuz tranzaksiyaları həyata keçirməyə imkan verir. Təsirli miqyaslılıq təklif edən Lightning şəbəkəsi mürəkkəbliyi artırır və zəncirvari tranzaksiyalar müqayisədə potensial təhlükəsizlik riskləri təqdim edir.

Həm zəncirvari, həm də zəncirdənkənar həllər blokçeynin genişlənmə maneələrini aradan qaldırmaq üçün perspektivli yollar təklif edir. Parçalanma və blok ölçüsünə düzəlişlər kimi zəncirli yanaşmalar birbaşa əsas zəncirinin tutumunu artırır, lakin de-mərkəzləşdirilmiş idarəetmədə kompleks dəyişikliklər və potensial güzəştləri əhatə edir. Ən uyğun yanaşma, ehtimal ki, xüsusi ehtiyaclara uyğun olaraq zəncirli və zəncirdənkənar həlləri birləşdirən hibrid modeldir. Davam edən tədqiqatlar təhlükəsizliyi və de-mərkəzləşdirilmiş idarəetməni qoruyarkən qüsursuz istifadəçi təcrübəsi yaratmağa yönəlmiş müxtəlif həllər arasında qarşılıqlı əlaqəni araşdırır. Blokçeyn texnologiyası inkişaf etdikcə, bu innovativ həllər onun tam potensialını açmaq və miqyaslılığın innovasiya və qəbula mane olmadığı bir gələcəyi formalaşdırmaq üçün açaqdır.

Açar sözlər: Miqyaslılıq, zəncirvari həllər, zəncirdənkənar həllər, şəbəkə sıxlığı, tranzaksiya sürəti.

Ədəbiyyat

1. Bitcoin Core Developers. Segregated Witness (BIP141, BIP143, BIP144). <https://bitcoincore.org/en/2016/06/24/segwit-next-steps/> (accessed Feb 9, 2024).
2. Cachin, Christian, Victor K. (2006). Byzantine fault tolerance with probabilistic communication. Proceedings of the 25th annual ACM symposium on Principles of distributed computing.
3. Gervais A. et al. (2017). State channels: Off-chain payments for ethereum and beyond. 2017 IEEE European Symposium on Security and Privacy (EuroS&P).
4. Gervais A. et al. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. IACR Cryptology ePrint Archive 2008, 294.
5. Kiayias A. et al. (2017). Ouroboros hydra: A scalable proof-of-stake blockchain. 2017 IEEE Symposium on Security and Privacy (SP).
6. Lu J. et al. (2018). Sharding: An optimistic approach to scaling consensus in the blockchain. Proceedings of the 2018 ACM SIGSAC Conference on Computer and Communications Security. ACM.
7. Mackenroth P. et al. (2020). Thunderclap: Scalable, efficient and confidential payments for decentralized networks. Cryptology ePrint Archive, Report 2020/1458.
8. Poon J., Thaddeus D. (2017). Plasma: Scalable payments for ethereum. International Conference on Financial Cryptography and Security. Springer, Berlin, Heidelberg.
9. Poon J., Thaddeus D. (2016). The bitcoin lightning network: Scalable instant payments.

DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN FORMALAŞMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI

Ayxan Babayev

Azərbaycan Universiteti

babayevayxan005@gmail.com

Dövlət büdcəsi – dövlətin gəlirləri və eyni zamanda xərcləri sistemini əks etdirən, qanunvericilik səviyyəsində müəyyən müddətə (adətən, bir il üçün) təsdiq olunan müvafiq maliyyə sənədi sayılır. Dövlət büdcəsinin formalaşdırılmasındakı əsas məqsəd məhz təhsil, səhiyyə, müdafiə və sairə kimi bu və ya digər ictimai sərvətlərin maliyyələşdirilməsini, habelə dövlət borcunun idarə edilməsini və eyni zamanda fiskal siyasət vasitəsilə iqtisadiyyatın tənzimlənməsini əhatə edən hökumətin funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsi baxımından maliyyə bazasını təmin etməkdir. Dövlət büdcəsi cəmiyyətin maliyyə sisteminin bazis hissəsini təşkil etməkdədir. Ümumiyyətlə, dövlətin öz funksiyalarını yerinə yetirə bilməsi üçün məhz onun kifayət qədər vəsaiti olmalıdır. Həmin o vəsaitlərin formalaşdırılması, onların bölüşdürülməsi və eyni zamanda həm də istifadəsi isə özlüyündə məhz dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına reallaşdırılır. Beləliklə, dövlət büdcəsi məhz mərkəzləşdirilmiş dövlət fondudur [4].

Dövlət büdcəsinin nəzəri əsasları həm büdcənin tərtibi prosesini, həm də onun strukturunu və icra prinsiplərini müəyyən edən müxtəlif iqtisadi, habelə siyasi və eyni zamanda hüquqi anlayışlardan ibarətdir. Bu nəzəri çərçivələrə dövlət maliyyəsinin səmərəli və məsuliyyətlə idarə olunmasını təmin edən büdcə sisteminin şəffaflıq, tamlıq, birlik və tarazlıq kimi prinsipləri daxildir. Bundan əlavə, dövlət xərclərinin və vergi siyasətinin iqtisadi fəaliyyətə, gəlirlərin bölüşdürülməsinə və iqtisadi artıma təsirini tədqiq edən fiskal nəzəriyyələr də özlüyündə spesifik olaraq zəruridir. Bu aspektlərin başa düşülməsi məhz iqtisadi sabitliyi və ölkədə sosial rifahı təşviq edəcək olan effektiv və balanslaşdırılmış fiskal siyasətin işlənilib hazırlanması üçün əsasdır [1].

“Dövlət büdcəsi”nin iqtisadi anlayışı pul fondunun formalaşması və istifadəsi prosesi ilə əlaqəli sayılan, müəyyən bir müddətə planlaşdırılan və həmçinin, konkret həcmə malik olan müvafiq münasibətlərin bütünlükdə məcmusunu əhatə edir. Bu pul fondu dövlət, biznes və vətəndaşlar arasında bölüşdürülür. Qeyd etmək zəruridir ki, dövlət büdcəsi ölkənin sosial məhsulunun və milli gəlirinin bölüşdürülməsi və onların həm də yenidən bölüşdürülməsi proseslərində əsas element olduğundan dolayı iqtisadi münasibətlərdə onlar kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayırlar. İstənilən bir dövlət büdcəsi iki əsas hissədən ibarətdir ki, bunlar da məlum olduğu kimi məhz gəlirlər və xərclərdir. Gəlirlər hissəsi büdcəyə daxil olan pul mənbələrini əks etdirərkən, xərclər hissəsi isə dövlətin həmin o vəsaitləri məhz hansı məqsədlərə sərf etməyi planlaşdırdığının göstəricisidir. Dövlət büdcəsinin bazis gəlir mənbələrinə məhz vergilər, müxtəlif dövlət borcları, habelə valyuta emissiyası və bütün bunlarla yanaşı beynəlxalq təşkilatlardan alınan kreditlər kimi bu və ya digər maddələr daxildir [3].

Dövlət büdcəsi gəlirlərin xərclərə transfer edildiyi dövrü bir prosesdir. Gəlirlərin formalaşdırılması müxtəlif üsullarla, o cümlədən fiziki və hüquqi şəxslərdən birbaşa və dolayı vergilərin yığılması, habelə daxili və xarici dövlət kreditlərinin cəlb edilməsi, həmçinin, müxtəlif vəsaitlərin buraxılması yolu ilə həyata keçirilir.

Dövlət büdcəsinin planlaşdırılması üzrə müvafiq proqramların keyfiyyəti məhz bir neçə meyar əsasında qiymətləndirilir ki, onlar da aşağıdakılardır [2]:

- Proqramın məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsinin düzgünlüyü;
- Prioritet problemlərin həlli üçün məhdud resurslardan istifadənin səmərəliliyi;
- Problemin həlli üçün əsas aspektlərin və göstəricilərin əhatə olunması;
- Proqramın sənayenin xüsusiyyətlərinə uyğunluğu və onun praktiki əhəmiyyəti.

Qeyd edilməlidir ki, nəzəri aspektdən baxıldığında, dövlət büdcəsi məhz onu dövlət maliyyə idarəçiliyində mərkəzi element kimi təyin edən müvafiq iqtisadi prinsiplərin və paralel şəkildə reallaşdırılan müvafiq siyasi qərarların kompleks şəkildə kombinasiyasıdır. Ümumilikdə, deyə bilərik ki, məhz balans prinsipinə əsaslanaraq dövlət büdcəsi vasitəsilə hökumət gəlir və xərclər arasında optimal tarazlığa nail olmağa çalışır ki, bu da maliyyə sabitliyinin təmin olunması baxımından resurslardan məsuliyyətli və ən əsası isə ehtiyatlı istifadəni nəzərdə tutmaqdadır. Eyni zamanda, büdcənin planlaşdırılması və onun proqnozlaşdırılması prosesləri hökumətin iqtisadi prioritetlərinin, o cümlədən infrastruktura, təhsilə, tədqiqat-inkişafa investisiyaların müəyyənləşdirilməsində başlıca rol oynamaqdadır. Büdcə tərtibinin nəzəri əsaslarına daxil edilmiş şəffaflıq və hesabatlılıq prinsipləri isə özlüyündə bütün büdcə əməliyyatlarının aydın şəkildə sənədləşdirilməsini həmçinin, ictimaiyyət üçün müvafiq məlumatlara olan açıq çıxışı tələb edir ki, bu da dövlət idarəçiliyinə olan inamı gücləndirmiş olur.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin nəzəri əsaslarının ən əhəmiyyətli xarakteristikası məhz onun sosial funksiyasıdır ki, bu da sosial-iqtisadi prosesləri nizamlamaq və sosial ədaləti təmin etməkdir. Bu, sosial proqramlara resursların məqsədyönlü şəkildə ayrılması, əhəlinin həssas qruplarının dəstəklənməsi və iqtisadi artımın stimullaşdırılması yolu əsasında əldə olunur. Büdcə prosesinin bir hissəsi kimi fiskal siyasət inflyasiyaya nəzarəti və investisiyaların stimullaşdırılmasını əhatə edən ümumi iqtisadi fəaliyyətə təsir etmək üçün vergi dərəcələrini və dövlət xərclərini idarə etmək məqsədini daşımaqdadır. Nəzərdə tutulan kontekstdə dövlət borcu və onun idarə edilməsi maliyyə strategiyasının kritik elementlərinə çevrilərək dövlətin öz öhdəliklərini saxlamaq və gələcəyə investisiya yatırmaq imkanlarını müəyyənləşdirir. Burada əlavə etməliyik ki, büdcə idarəetmənin çevikliyi və strateji planlaşdırma alətini təmsil edən iqtisadi-sosial problemlərin həll edilməsinə olan müvafiq kompleks yanaşmanı əks etdirir.

Açar sözlər: Dövlət büdcəsi, büdcə planlaşdırılması, büdcənin tərtibi, nəzəri əsaslar, büdcə.

Ədəbiyyat

1. Абилова С.Р. (2020). Теоретические основы формирования государственного бюджета. Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации, 11-14.
2. Лукьянова М.Н. (2006). Система сбалансированных показателей и стратегическое планирование для государственного бюджета. Финансы и кредит, 31(235), 29-33.
3. Манжула Т.Ю. (2020). Роль Государственного бюджета в социально-экономическом развитии государства. Вестник евразийской науки, 12(5), 43-55.
4. Чарыева О. (2023). Государственный бюджет и его социально-экономическое значение в экономической системе. Символ Науки, 148-149.

KİTABI-DƏDƏ QORQUD DASTANLARINDA LEKSİK TƏKRARLAR

Ülkər Babayeva

Azərbaycan Universiteti

ulkarbabayeva777@gmail.com

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı dünyanın mədəni xəzinəsinin ən heyrətamiz yazılı abidələrindən biri hesab olunur. Bu, nadir ədəbi əsər nümunəsi olmaqla əcdadlarımızın ilkin dünyagörüşündən başlayaraq orta əsrlərin tarixi hadisələrinə kimi bir çox sosial institutların izlərini özündə əks etdirir. Eposda Qafqaz türklərinin milli xarakterini, psixologiyasını, ənənələrini, dini və fəlsəfi baxışlarını, əxlaqını, dövlət quruculuğunu, qəhrəmanlığını, ailə münasibətlərini, torpağa bağlılığını görürük. Burada xalqımızın Vətənə bağlılığı, qonşularla münasibətləri, ayınləri, məişəti, təsərrüfatı, həyat tərzinin əksər xüsusiyyətləri, həm daxili, həm də xarici rəqiblərlə mübarizəsi, müxtəlif yaşlarda və təbəqələrdə olan insanların davranışı, dili əks etdirilir. Bundan əlavə, dastan canlı dialoqlardan, obrazlardan və canlı poetik fiqurlardan ibarətdir. “Kitab”da hər bir boyda insan ürəyini rıqqətə gətirən duyğu, həyəcan və hislər sözün sehri ilə tərənnüm olunur. Cəmiyyət mənəvi aləmlə, təbiətlə qarşılıqlı ünsiyyətdə verilir. Hadisələr müxtəlif sosial təbəqələrdən olan insanların həyatının əksidir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı Oğuz-Azərbaycan dilinin cazibədarlığının və zənginliyinin ifadəsidir. Həm dastandakı qəhrəmanların dialoqları, həm də təsvir edilən hadisələr və mənzərələr Oğuz dilinin zəngin fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri ilə ifadə edilmişdir.

Həmçinin abidənin dilində fonetik, morfoloji, sintaktik və üslubi təkrarlarla birlikdə leksik təkrarlar da çoxdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında leksik təkrarlar ənənəvi bir xüsusiyyətdir. Ümumiyyətlə, Türk dili də daxil olmaqla bütün dillərin bədii və poetik sistemində təkrarlar sistemi çox vacibdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da tez-tez işlənən təkrarlar oxucuların və dinləyicilərin dastandakı bəzi ana fikirləri və əsas mövzuları daha yaxından başa düşmələrinə yardım edir. Tofiq Hacıyev abidənin dilində rast gəlinən leksik təkrarlarla bağlı yazmışdır: “Abidənin böyük söz tutumuna, həcminə müvafiq olaraq leksik təkrarlar xüsusi rəngarəngliyi ilə seçilir və burada ilk dövrlərdəki ədəbi dilimizin bütün mənzərəsi təzahür olunur” [1, s.188].

T. Hacıyevin fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında leksik təkrarlar abidənin bədii keyfiyyətini artırır və oxuculara onun zəngin məzmununu daha bütöv bir şəkildə təqdim edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında istifadə olunan leksik təkrarlar, əsasən, epitet funksiyasında işlənir və təyin etdiyi predmetin əlamətini daha da gücləndirir. Dastan boyunca dəfələrlə təkrarlanan bu cür vahidlər daimi epitetlər xüsusiyyətini qazanır. Nümunə olaraq, “ərqab-ərqab sular” ifadəsi dastanda tez-tez işlənir və suyun coşğu və qüdrətini göstərir. “Şahbaz-şahbaz atlar” ifadəsi atların qüdrətini vurğulayır. “Qanlı-qanlı ırmaqlar” və “quru-quru çaylar” ifadələri həm suyun coşğusunu və mübarizə etmə qabiliyyətini, həm də təbiətin qüdrətini təsvir edir. “Qara-qara dağlar” ifadəsi qəhrəmanların mübarizəsini və qələbəsini vurğulayır.

“Souq-souq suları sorar olsan,
Ağam Beyrəgin içədiydi.
Ağam Beyrək gedəli içərim yoq.

Tavla-tavla Şahbaz atlarını sorar olsan,
Ağam Beyrəgin binədiydi.
Ağam Beyrək gedəli binərim yoq.
Qatar-qatar dövələri sorar olsan,
Ağam Beyrəgin yüklədiydi.
Ağam Beyrək gedəli yüklədim yoq” [2, s.79].

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanından götürülmüş bu parçadakı leksik təkrarlar epitet funksiyasında işlənmişdir və qəhrəmanın hər bir hərəkətini, yüksəkliyini vurğulamaq üçün istifadə edilib. Həmçinin onlar dastanda ritmik bir effekt yaradıb, oxucuların və dinləyicilərin diqqətini cəlb edir.

Dastanda işlənən başqa bir nümunəyə nəzər salaq:
“Arğab-arğab qara tağın yıxılmışdı, yucaldı, axır!..
Qanlu-qanlu suların sovgulmuşdı, çağladı, axır!
Qaba ağacın qurmuşdı, yaşardı, axır!” [3, s.87].

Bu parçadakı leksik təkrarlar (arğab-arğab, qanlu-qanlu) poetikliyi daha da qüvvətləndirir.

Lakin həmin parçanın bədii təsirinin yüksək olmasında qalın saitlərin assonansının və “q”, “ğ”, “y” və “s” samitlərinin alliterasiyasının da rolu qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bununla bağlı digər nümunələrdən birinə də baxdıqda alliterasiyanın və assonansın leksik təkrarla birlikdə dastanın poetikliyi daha da gücləndirdiyinin şahidi olarıq:

“Tavla-tavla şahbaz atları sorar olsam, binət kimün?”

[t-(tavla-tavla)-(atları)-t(binət)];

“Tavla-tavla çəkildə şahbaz atlu” [t-(tavla-tavla)-(atlu)]” [3, s.129].

Dastanlarda istifadə olunan leksik təkrarların diqqətlə araşdırılması ilə aydın olur ki, dastan mətnlərində ən çox dəyişən qəhrəmanların adlarıdır. Digər komponentlər bütün boylarda ortaq ünsürlər kimi təzahür olunur. Demək olar ki, bütün boylardakı təkrarlar oxşardır.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları, leksik təkrarlar, bədii təsir, epitet, alliterasiya.

Ədəbiyyat

1. Hacıyev T. (1999). Dədə Qorqud: Dilimiz düşüncəmiz. Bakı: Elm, 213.
2. Əlizadə S.Q. (1999). Kitabi-Dədə Qorqud Bakı:Yeni Nəşrlər Evi, 704.
3. Tanrıverdi Ə. (2006). Kitabi-Dədə Qorqudun obrazlı dili. Bakı, Nurlan, 146.

ÖLKƏDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ ARTIM VƏ İNKİŞAF MODELİ

Fidan Bağirova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

fidan.bagirova96@gmail.com

Kənd təsərrüfatı ölkə itisadiyyatının ən vacib sahələrindən biridir. Onun əsas təyinatı ölkə əhalisinin qida məhsulları ilə yüngül və qida sənayesini isə xammalla təmin etməkdən ibarətdir. Kənd təsərrüfatı maddi istehsalın yeganə sahəsidir ki, iqlim, ətraf mühit və suyun olması kimi təbii-iqlim

şəraitlərindən asılıdır. Bundan əlavə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının səmərəliliyinə bazarda qiymət yaranma mexanizmi, istehsal xərcləri və s. kimi iqtisadi amillər də təsir göstərir. Göstərilən amillər dövlətin aqrar siyasətinin istiqamətlərini formalaşdırmasında mühüm rol oynayır. Dövlətin aqrar siyasətinin əsas məqsədi isə kənd təsərrüfatının maddi-texniki bazanın modernləşdirilməsi, investisiyaların innovasiya yönümlülüyünün təmin edilməsi, istehsalın təşkili və idarə edilməsi, istifadə edilən resursların iqtisadi səmərəliliyinin artırılması və ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının artırılması vasitəsi ilə ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Aparılan aqrar siyasətin səmərəliliyi ilk növbədə kənd təsərrüfatı məhsullarının artımında öz təzahürünü tapmışdır. 2019-cu ilin yanvar-iyun ayları ərzində kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi istehsal həcmi ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 13 faiz artıb. O cümlədən, cari ilin birinci yarısında bitkiçilikdə 25,6 faiz; heyvandarlıqda 2,9 faiz artıma nail olunub [1].

Qeyd edək ki, bitkiçiliyin ÜDM-də payı 2018-ci ildə 4%; 2022-ci ildə isə 4,1%; artım 0,1% təşkil etmişdir.

Aqrar siyasətin əsas istiqamətlərindən biridə kənd təsərrüfatı məhsullarının o cümlədən, bitkiçilik məhsullarının istehsalı zamanı yarana biləcək risklərin təminatına götürülməsi məqsədi ilə sığortalananmasıdır. Kənd təsərrüfatı bir çox inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların əsasını təşkil edir, lakin o, müxtəlif risklərə məruz qalır və hava şəraitindən çox asılıdır. Kənd təsərrüfatı sığortası kənd təsərrüfatına əsaslanan ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin bu zəifliyini azaltmağa kömək edə bilər [2].

Kənd təsərrüfatı sığortası quraqlıq, daşqınlar, dolular, zərərvericilərin hücumları, xəstəliklərin yayılması və digər hadisələr kimi təbii fəlakətlər nəticəsində məhsul itkilərinə qarşı qorunma təmin etməklə həm qadınların, həm də kişilərin, kənd təsərrüfatında çalışan ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin həssaslığını azaltmağa kömək edə bilər. Kənd təsərrüfatı sığortası fermerlərə maliyyə itkilərinin qarşısını almaq və bizneslərini davam etdirmək üçün riskləri idarə etmək müvafiq mexanizmdir.

Bu, fermerlərin üzləşdiyi maliyyə riskini və qeyri-müəyyənliyi azaltmaq və onların istehsal və gəlirlərini daha effektiv idarə etmələrinə kömək etmək məqsədi daşıyır. Ekstremal hava hadisələri və iqlim dəyişikliyi fermerlərin və kənd təsərrüfatına əsaslanan müəssisələrin risklərini və qeyri-müəyyənliklərini artırdığından sığorta daha da vacib olmuşdur. Kənd təsərrüfatı sığortası əkinçiliklə bağlı maliyyə risklərini azaltmaqla sənayedə sabitliyin və inkişafın təşviqinə kömək edə bilər.

Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan ev təsərrüfatları və biznes arasında sığorta haqqında məlumatlılığın və anlayışın artırılması və sığortaçıların toplayıcıların və hökumətlərin bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi davamlı səylərə ehtiyac duyur. Yerli tərəfdaşlarla işləmək iqlim və kənd təsərrüfatı sığortasının davamlı istifadəsi və inkişafı üzrə bilik və potensialı artırmağa kömək edə bilər. Müvafiq maraqlı tərəflər arasında mübadilənin stimullaşdırılması həm də inklüziv sığorta bazarının inkişafına kömək edə bilər və kənd təsərrüfatı müəssisələri, ev təsərrüfatları və fiziki şəxslər üçün risklərin idarə edilməsi üzrə həllərin təklifini sürətləndirə bilər [4].

Bitkiçilik sığortasının kənd təsərrüfatında dəyər zəncirinə kreditorlar, təsərrüfat girişi təminatçıları və məhsul alıcıları kimi müxtəlif maraqlı tərəflər təklif olunan digər (qeyri) maliyyə xidmətləri ilə birləşdirilməsi də sığortanı fermerlər üçün daha nəzərə çarpacaq hala gətirməklə onun qəbulunu təşviq edə bilər. Aşağıdakı cədvəldə kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qarşılaşdıqları əsas risklər təsnif edilmişdir.

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının qarşılaşdıqları risklərin təsnifatı [3]

Sahələr	Qeyri-sistemik		Sistemik
	Çoxməhdud	Məhdud	
Xəstəliklər	Adi xəstəliklər və zədələnmələr	Yoluxucu xəstəliklər	Kütləvi (epidemiya) heyvan xəstəlikləri
Qiymət			Əmtənin və istifadə olunan resusların qiymət artımı, valyuta kursunda dəyişikliklər
Xərc			Faiz dərəcələri, qanunvericilikdəki (vergi) dəyişikliklər
Əməliyyat		Əsas və dövrüyyə vəsaitlərinin lazımı sayda olmaması	İstehsal texnologiyalarının inkişafı (biotexnologiya, nanotexnologiya, damcı-su sistemləri və s.)
Ətraf mühit	Zibil tullantıları	Çirklənmə, meşələrin məhv olması, eroziyaya uğraması	Nüvə partlayışı, radiasiya və radioaktiv çirklənmələr
Siyasət			Dövlət subsidiyalarının, təşviqlərinin və dəstəklərinin azalması, dövlətin kənd təsərrüfatı üzrə siyasətində dəyişikliklər
Texniki imkanlar		Zərərlərin qiymətləndirməsində və tənzimlənməsində korrupsiya hallarının mövcudluğu	Baytarlıq, veterinarlıq, aqrotexniki və zootexniki fəaliyyətlərin aşağı səviyyədə olması, ixtisaslı kadr çatışmazlığı
Məhsul və əmlak	Dolu, yangın, oğurluq	Daşqın, vulkan püskürməsi, zərərverici həşəratların ziyan verməsi	Quraqlıq, zəlzələ, sel

Cədvəl 2-də kənd təsərrüfatı sahəsində texniki və maliyyə risklərinin idarəedilmə mexanizmləri göstərilmişdir. Fermerlər texniki riskləri azaltmaq üçün, regional riskləri nəzərə alaraq müxtəlif dövrlərdə fərqli məhsullar yetişdirə bilirlər. Həmçinin, bu məqsədlə irriqasiya və müxtəlif profilaktik tədbirlər görə bilirlər. Maliyyə risklərinin azaldılması üçün sığorta əhəmiyyətli vasitələrdən biri ola bilər.

Hökumət siyasəti kənd təsərrüfatı sığortasında mühüm rol oynaya bilər, çünki o, fermerlər üçün sığorta məhsullarının mövcudluğunu və əlçatanlığını təşviq etməyə kömək edir. Özəl sektorla səmərəli işləməklə – dövlət-özəl tərəfdaşlıqlar, subsidiyalar təmin etmək, risklərin bölüşdürülməsi proqramları və dəstəkləyici tənzimləyici çərçivələr hazırlamaqla – hökumətlər fermerlərin və kənd təsərrüfatına əsaslanan müəssisələrin üzləşdiyi maliyyə risklərini azaldaraq kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını dəstəkləyə bilər.

Cədvəl 2. Texniki və maliyyə risklərinin idarə edilmə mexanizmləri [3]

Risk növü	Mübarizə vasitələri
Texniki	Aşağı riskli istehsal İrriqasiya Zərərverici həşəratların məhv edilməsi (pestisidlərin və herbisidlərin tətbiqi) Mal-qara xəstəliyinin qarşısının alınması (vaksinasiya) Təsərrüfatın diversifikasiyası (əkin sahələrində müxtəlif dövrlərdə fərqli məhsulların yetişdirilməsi)
Maliyyə	Sığorta Hedcinq (riskdən qorunma, forvard, fyuçers, opsiyon və s. kimi müddətli satışlar) Ehtiyat fondlarının yaradılması Şərtli borclanmalar

Açar sözlər: Kənd təsərrüfatı, bitkiçilik, aqrar siyasət, risk, sığorta, sığortaçı, sığortalanan.

Ədəbiyyat

1. <https://atm.gov.az/az/news/34/kend-teserrufati-mehsullari-istehsalinda-6-ay-erzi/>
2. Contact information: International Finance Corporation 2121 Pennsylvania avenue, NY Washington, DC 2043.
3. <https://agroecomomics.az/pdf/6.pdf>
4. Corrigenda to ADB publications may be found at <http://www.adb.org/publications/corrigenda>

ИСТОРИЧЕСКИЙ ОБЗОР ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ РОССИЕЙ И ГРУЗИЕЙ

Ульвия Багирова

Бакинский Государственный Университет

bagirova-ulviya@mail.ru

Конец 80-начало 90-х годов XX века охарактеризован крайней политической нестабильностью в Грузии. Распад Советского союза, принес постсоветским странам долгожданную независимость и суверенитет. Однако наряду с независимостью, Грузия столкнулась с рядом политических проблем: борьба за власть, вооруженные столкновения в Абхазии и Южной Осетии, межэтнические конфликты.

После распада СССР и до сегодняшнего дня российско-грузинские отношения претерпевали различные этапы. Начиная с 1991 года, вплоть до 2008 года между Россией и Грузией было заключено более 90 двусторонних соглашений, также осуществлялось сотрудничество в рамках СНГ. Невзирая на это, российско-грузинские отношения можно охарактеризовать как чрезвычайно сложные, противоречивые и напряженные.

Обретя независимость, Грузия проводила политику дезинтеграции с Россией и другими бывшими республиками СССР, Звиад Гамсахурдиа (первый президент Грузии) негативно относился к сотрудничеству с Российской Федерацией [1]. О негативном отношении Звиада Гамсахурдии к России также свидетельствует тот факт, что в период его президентства не были установлены дипломатические отношения с Россией. В 90-ые годы наблюдается ослабление позиции России, укрепление позиций Вашингтона в Грузии, и в целом, на Южном Кавказе. Проблема сохранения территориальной целостности Грузии продолжает оставаться для Тбилиси ключевой и проходит красной нитью через весь период становления и развития российско-грузинских отношений [3].

Дипломатические отношения между странами были установлены 1 июля 1992 года, после того как Борисом Ельциным и Эдуардом Шеварднадзе было подписано соглашение об урегулировании грузино-южноосетинского конфликта. Как известно, в разрешении данного конфликта Россия взяла на себя роль активного посредника.

После возвращения Звиада Гамсахурдии и начала гражданской войны, Эдуард Шеварднадзе, оказавшись в затруднительном положении, обращается за военной помощью к

России. В обмен на это, в 1993 году Грузия присоединяется к СНГ. Вместе с этим двусторонние отношения продолжали оставаться неопределенными и сложными.

Грузия больше тяготела к прозападному курсу, о чем говорит ее присоединение к программе НАТО “Партнерство во имя мира” [2]. А спустя год, то есть в 1995 году, между Грузией и НАТО была подписана индивидуальная программа сотрудничества.

Любопытным является факт, что во время визита Бориса Ельцина в Тбилиси в 1994 году, между Россией и Грузией был подписан договор о дружбе, добрососедстве и сотрудничестве. Со стороны Грузии он был ратифицирован в 1996 году, однако, в 1997 году российские парламентарии отказались его ратифицировать. Велика вероятность, что причиной отказа послужила сложная политическая ситуация, сложившаяся после грузино-абхазского конфликта 1992-1993 годов, а также нерешенный на тот момент вопрос о статусе российских военных баз в Грузии. Нельзя проигнорировать тот факт, что и в 2001 году подобный договор о дружбе и сотрудничестве не был ратифицирован.

В 1997 году при инициативе и активном участии Грузия была создана международная организация ГУАМ (в нее также вошли Азербайджан, Украина, Молдавия). Данная организация была направлена на привлечение внимания мирового сообщества к национальным конфликтам с целью их урегулирования. Для Грузии это конфликты в Южной Осетии, Абхазии и Аджарии.

В 2003 году под значительным влиянием внешних, а также внутренних факторов в Грузии произошла “революция роз”. Примечателен тот факт, что «революция роз» в Грузии первая “цветная революция” на постсоветском пространстве. Следствием революции стало отстранение Эдуарда Шеварднадзе от власти, и назначением Михаила Саакашвили новым президентом страны при поддержке США и посредничестве России. Президентство М. Саакашвили послужило началом нового этапа в российско-грузинских отношениях, который можно охарактеризовать как период их упадка. До назначения на пост президента Грузии М.Саакашвили запомнился как политик, который поддерживал курс на сближение с Западом и отдаления от России [6].

Итак, после прихода М. Саакашвили нарастала напряженность в отношениях между Россией и Грузией. В 2006 году разразился российско-грузинский шпионский скандал. Суть его заключается в том, что Грузия выдвинула обвинения российской стороне в поддержке сепаратизма в Абхазии и Южной Осетии. В качестве ответной реакции Россия приняла ряд санкций в отношении Грузии.

Однако важнейшим событием, коренным образом повлиявшим на двусторонние отношения послужила “Пятидневная война” (8-12 августа 2008 года) между Россией и Грузией, разразившаяся в 2008 году. Согласно заявлению грузинской стороны, военные действия были продиктованы непрекращающимися провокациями со стороны Южной Осетии, а также угрозой нападения России. Российская сторона утверждала, что лишь защищала своих граждан и миротворцев в Южной Осетии и защищалась от агрессии Грузии, “принуждая ее к миру”.

Крайне важным аспектом является то, что после данного конфликта, а именно 26 августа 2008, президент России Дмитрий Медведев подписал указ о признании независимости автономных республик Абхазии и Южной Осетии. Это и послужило отправной точкой к разрыву дипломатических отношений между Грузией и Россией. В ответ на признание

Россией Абхазии и Южной Осетии МИД Грузии официально сообщил посольству России в Тбилиси о решении разорвать дипломатические отношения с Российской Федерацией (*Дип. отношения были прерваны 2 сентября 2008 года*) Консульские вопросы стран решаются посредством секции интересов посольства Швейцарии в России и Грузии.

Сегодня, как известно дипломатические отношения между Грузией и Россией не восстановлены. Однако, несмотря на то, что процесс восстановления отношений имеет серьезные препятствия, в целом, он развивается в позитивном русле.

Ключевые слова: Россия, Грузия, дипломатические отношения, “Пятидневная война”.

Литература

1. Ануфриева В.С. (2016). Становление российско-грузинских отношений в постсоветский период и их состояние на современном этапе. Огарёв-Online, 7(72).
2. Воронка Е.Л. (2002). Грузино-абхазский конфликт: конфликт нового поколения? Социология международных отношений, 2, 7-12.
3. Романовский В.Е. (2011). Очерки из истории Грузии. М., 99.
4. Токарев А.А. (2013). Реформы Михаила Саакашвили: территория и госуправление. Что получилось у Грузии? Полит. Наука, 3
5. Наумов А.О., Демин Д.В. (2023). Политика России в отношении Революции Роз в Грузии. Вестник Московского университета. Серия 21. Управление (государство и общество), 2.
6. Гамкрелидзе Г.А. (2017). Постсоветская Грузия и ее внешняя политика в годы правления Михаила Саакашвили: размышления грузинских интеллектуалов. Интеллигенция и мир.

Rusiya və Gürcüstan arasındakı diplomatik münasibətlərin tarixi icmalı

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması postsovet ölkələrinə çoxdan gözlənilən müstəqillik və suverenlik verdi. 1991-ci ildən bu günə qədər Rusiya-Gürcüstan münasibətləri böyük elmi maraq doğurur. Rusiya ilə Gürcüstan arasında diplomatik münasibətlər 1 iyul 1992-ci ildə, iki ölkənin liderləri В. Yeltsin və E. Şevardnadze tərəfindən imzalanandan qısa müddət sonra quruldu. 2008-ci il müharibəsi və nəticədə Rusiyanın Abxaziya və Cənubi Osetiyanın müstəqilliyini tanıması ölkələr arasında diplomatik münasibətlərin pozulmasına səbəb oldu.

AZTƏMİNATLI AİLƏLƏRƏ MÜNASİBƏTDƏ DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİ

Arzu Bədəlova

Azərbaycan Universiteti

Arzu.badalova@student.au.edu.az

Hər bir cəmiyyətin bünövrəsi, təməli ailə hesab olunur. Güclü ailələrin qurulması, dövlətin güclənməsi deməkdir.

Sosial siyasətin əsas məqsədi əhalinin həyat keyfiyyətinin artırılması, yoxsulluq səviyyəsinin azalması, bir sözlə, ölkənin rifahının yaxşılaşdırılmasıdır [1].

Son statistik məlumatlara əsasən, hal-hazırda respublikamızda 2 milyondan çox ailə mövcuddur. Cəmiyyət və dövlət həmin ailələrin rifahı və sağlamlığı üçün məsuliyyət daşıyır. Ölkəmizdə ailə siyasətini yaxşılaşdırmaq və həmin ailələrin sosial-iqtisadi göstəricilərini yüksəltmək məqsədi ilə bir sıra qanunlar və proqramlar qəbul olunmuş, fərmanlar imzalanmışdır. Azərbaycan Beynəlxalq Əmək Təşkilatının məşğulluq siyasəti, məşğulluq və peşə sahəsində ayrı-seçkilik, analığın qorunması, kişilər və qadınlar üçün bərabər əmək haqqı, kənd təsərrüfatı işçilərinin mənzil şəraiti ilə bağlı Konvensiyalarına qoşulub. Azərbaycanın böyük nailiyyətidir ki, yeni qanunvericilik aktları qəbul edilən zaman onların gender ekspertizasından və vətəndaş cəmiyyəti ilə müzakirəsindən keçməsi məcburidir. Qanunvericilik və maarifləndirmə mexanizmləri ilə bərabər, dövlət münasibətlərinin mədəni və tarixi irsinə əsaslanmış ənənəvi ailə dəyərlərinin qorunub saxlanmasına da sadıqdır. 2008-ci ildən etibarən hər il mayın 15-i (Beynəlxalq Ailə Günü) ölkəmizdə “Ailə Günü” qeyd olunur. Bununla bərabər olaraq 2009-cu ildən Komitə Heydər Əliyev Fondu və BMT-nin Əhali Fondu ilə birgə “Ailə beynəlxalq film festivalını” uğurla həyata keçirir [1].

Azərbaycan Respublikasının “Yaşayış minimumu haqqında” qanununun 1-ci maddəsinin 1.0.4-cü bəndinə görə orta aylıq gəliri hər bir ailə üzvü üçün ehtiyac meyarı cəmindən aşağı olan ailələr aztəminatlı ailə hesab olunur. 2024-cü il üçün təyin olunan ehtiyac meyarı 270 manatdır [3].

Aztəminatlı ailələrin həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə onların aylıq gəliri və ehtiyac meyarı arasındakı məbləğ fərqi dövlət tərəfindən “Ünvanlı Dövlət Sosial Yardım”-ı kimi verilir. Ünvanlı dövlət sosial yardımını 2006-cı ildən bəri tətbiq olunur və təyinatı “Ünvanlı dövlət sosial yardımını haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu”-na əsasən aparılır [2].

ÜDSY təyin olunduğu vaxtdan etibarən 1 il müddətinə qüvvədə olur, lakin ailə daxilində olan müəyyən dəyişikliklərə görə qüvvədən düşə və ya təyin olunan məbləğin dəyəri dəyişə bilər. 1 il sonra vətəndaş yenidən elektron qaydada ÜDSY almaq üçün müraciət edə bilər [2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Əhalinin sosial müdafiəsinin artırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” 1 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə çoxuşaqlı ailələrə yardım göstərilmişdir. Bu Sərəncamın qəbulundan sonra sosial müavinətlərin məbləği orta hesabla 25% artıb. Prezident İlham Əliyev bu və digər sərəncamlara uyğun olaraq, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən əhalinin aztəminatlı təbəqələrinə, o cümlədən şəhid ailələrinə və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlara sosial dəstək verilməsi istiqamətində bir sıra tədbirlər və layihələr həyata keçirib.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, yoxsulluğun azaldılması, davamlı iqtisadi inkişafın və bütün sahələrdə gender bərabərliyinin təmin edilməsi istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər öz müsbət nəticələrini verib.

Açar sözlər: Sosial siyasət, aztəminatlı ailə, ünvanlı dövlət sosial yardımını.

Ədəbiyyat

1. Абдуллаева Р.С. (2012). Социальная политика в Азербайджане: современное состояние и направления развития.
2. <https://e-qanun.az/framework/10854>
3. <https://e-qanun.az/framework/5518>
4. <https://stat.gov.az/source/healthcare/>

EMOSİYA KONSEPTİ VƏ METAFOR

Esmira Behbudova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

e-behbudova@mail.ru

Koqnisiya (Azərbaycan dilində hərfi tərcüməsi təxəyyül kimi verilə bilər) düşüncə, təcrübə və hisslər vasitəsilə bilik, məlumat əldə edən zaman işlədilən zehni fəaliyyət və ya proses kimi qəbul edilir. O, (koqnisiya) qavrayış, diqqət, düşüncə, zəka, biliyin formalaşması, yaddaş kimi intellektual funksiya və proseslərin bütün aspektlərini əhatə edir. Koqnisiya həm də idrak prosesidir, imkanlar (ola biləcəklər, olanlar) haqqında düşünməyi ehtiva etdiyi üçün belə qəbul olunur.

Koqnisiyanın mənşəyi 15 əsrə gedib çıxır. O, latın mənşəli olub düşünmək və dərk etmək, anlamaq mənasını ifadə edirdi.

Koqnitiv strukturların əsas vahidləri konseptlər hesab olunur [1, s.161]. Ə. Abdullayev konseptlərin insanın real həyatı dərk etməsi, anlaması prosesində yarandığını və ətraf aləmlə əlaqəli olan məlumatları əks etdirdiyini yazır [2, s.191]. Ə. Abdullayevin qənaətinə görə, insan təxəyyülünə aid olan bütün konseptual göstəricilərin cəmi konseptual sistem və ya reallığın konseptual mənzərəsi kimi qəbul edilə bilər [2, s.191].

Diqqətimizi koqnitiv sistemdə emosiyaların roluna yönəltmək istərdik. Qeyd edək ki, insanın koqnitiv sistemində emosiyalar mühüm rol oynayır. Emosiyalar insanların həyatlarında, yaşamlarında vacib olan fenomenlərdir. F. Veysəlli bununla bağlı fikrini belə izah edir: “İnsan koqnisiyanın dərk edilməsi üçün mütləq emosiyaların öyrənilməsi lazımdır” [1, s.168].

İnsanların koqnitiv sistemində emosiyaların rollarının müəyyənləşdirilməsi vacib məsələlərdən biridir. Bu zaman koqnitiv, emotiv və dil aspektlərinin qarşılıqlı əlaqələri araşdırılmalıdır.

İnsan koqnisiyasındakı emosional məlumatlar müxtəlif vasitələrlə ətraf aləmə ötürülür və bu zaman müxtəlif vahidlərdən istifadə olunur. İnsan emosiyalarını ətrafa ötürən vasitələrdən biri də metaforlardır.

Z. Kövecses yazır ki, emosiya konseptlərini ifadə etməyin yollarında biri də metaforlardır [3, s.111]. Onun düşüncəsinə görə, emosiya dili son dərəcə fiqurativdir. Emosiya dilində metaforik ifadələr üstünlük təşkil edir.

Emosiya ehtiva edən ifadələrin əksəriyyətinin müxtəlif konseptual metaforlarla zəngin olduğu məlumdur.

Bir neçə emosiya ifadə edən metaforu nəzərdən keçirək [4]:

He is drowning in a sea of grief.	O, olduqca kədərlidir. Məcəzi mənada: O, kədər dənizində üzür.
You light up my life.	Sən mənim həyatıma anlam verirsen (qatırsan); Məcəzi mənada: Sən mənim həyatımı işıqlandırırısan.
Your words cut deeper than a knife.	Sənin sözlərin olduqca kəskindir. Məcəzi mənada: Sənin sözlərin bıçaq kimi kəsir.

Emotion concepts are composed of a number of parts: metaphors, metonymies, “related concepts” and cultural models (Kövecses, 1986, 1988, 1990). Given these parts, a number of questions arise, including the following: (1) What are emotion metaphors, metonymies, related concepts and how are they all related to each other? (2) Is there a “master metaphor” for the emotions? (3) Emotion concepts are composed of a number of parts: metaphors, metonymies, “related concepts” and cultural models (1986, 1988, 1990)

Açar sözlər: Koqnisiya, konsept, emosiya, metafor, məna.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. (2011). Aktual üzvlənmə, mətn və diskurs. Bakı: Zərdabi LTD, MMC, 272.
2. Kövecses Z. (2010). Metaphor: A Practical Introduction. Oxford: Oxford University Press, 375.
3. Veysəlli F. (2021). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Mütərcim, 448.
4. <https://examples.yourdictionary.com/metaphor-examples.html>

ORTA ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DAVAMLI İNKİŞAFA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Solmaz Bəhramzadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Öyrənmə mühitində iştiraka təsir edən bir çox amillər vardır. Qısa ədəbiyyat icmalı göstərir ki, öyrənənin fəallığına bir çox amillər təsir göstərsə də yeddi əsas amilə diqqət yetirməyə dəyər: 1) təhsil resursları; 2) sosial şəbəkə; 3) materialın uyğunluğu; 4) öyrənmə üsulları; 5) material seçimi; 6) materialın faydalılığı; 7) materialın pedaqoqlar tərəfindən hazırlanması [3, s.1].

Bu amillər, əsasən, öyrənənlərə təqdim olunan materiallara aiddir ki, həmin materiallar başa düşülən olmalı, öyrənənlərin tənqidi, məntiqi və yaradıcı təfəkkürünü inşaf etdirməli, müzakirələrə imkan verməli, müxtəlif fərdi ehtiyacları ödəməli, aktual olmalı, məqsədəuyğun və nəhayət faydalı formada hazırlanmalıdır. Bu amillər *öyrənməni idarəetmə sistemi* kontekstinə tətbiq edildikdə, bu yeddi amilin qeyri-rəsmi qruplaşdırılmasına da şərait yaradır; (1) səriştə, (2) bilik bazası, (3) bacarıq, (4) fəal iştirak və (5) kontekst [3, s.1].

Bəzi mənbələrdə bu yeddi amil 2 qrupda təsnifləndirilir: 1) öyrənmə resursları, tədris səriştəsi, bilik bazası və öyrənmə üsulları kimi *birbaşa amillər*; 2) sosial şəbəkələr, tədris kontekstləri və öyrənməni idarəetmə texnologiyası kimi *dolaylı faktorları* üzə çıxarır. Bu iki amil dəsti həm öyrənənlərə, həm də müəllimlərə təsir göstərir. Buna görə də, şagird fəallığına təsir edən amilləri düzgün müəyyən etmək üçün bu amillər toplusunun hərtərəfli araşdırılması zəruridir. Bu anlayış, bu araşdırmaya rəhbərlik etmək üçün nəzərdən keçiriləcək tədqiqat suallarının aşağıdakı ilkin dəsti ilə yekunlaşdı.

A. Şagirdin cəlb olunması

C. Robinson şagirdlərin cəlb olunmasını onların təcrübələri ilə bağlı məsələlərdə kollektiv olaraq fəal iştirakları kimi nəzərdə tutur [2, s.94]. Eynilə, H. Kouts şagirdlərin cəlb olunmasını yüksək keyfiyyətli təlim nəticələrini əldə etmək üçün onların fəaliyyətlərdə və şəraitdə fəal iştirakı kimi müəyyən edir [2, s.34].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, yeni şagird nəsilləri “əlaqəli” nəsillər hesab edilir. Bu, İKT ilə zəngin təlim mühitinin davranış, emosional və koqnitiv aspektlərində şagirdlərin iştirakını asanlaşdırmaq üçün təlim materiallarının oyunlaşdırılmasına imkan yaratmışdır. Vilson və Boldman öyrənilən mövzularla bağlı dinamik və real ssenarilər yaratmaqla şagirdlərin əlaqəsini yaxşılaşdırmaq üçün İKT inteqrasiyasının vacibliyini qeyd edirlər. Onlar Web 2.0 texnologiyalarından, mobil proqramlardan, iPad-lərdən və YouTube-dan istifadəni şagirdlərin fəallığını artırmaq üçün güclü vasitələr kimi qeyd ediblər. Beləliklə, bu müzakirələrdən belə qənaətə gəlmək olar ki, İKT ilə zəngin tədris mühitləri şagirdlərin kurikulum və məzmun əsaslı müzakirələrlə məşğul olduğu əsas oyun dəyişdiriciləri kimi meydana çıxır və bu mühitlər şagirdlərin cəlb edilməsində müəyyən edici rol oynayır. Bundan əlavə, simsiz öyrənmə texnologiyaları tədricən məlumat mübadiləsinin ənənəvi üsullarını əvəz edir və bu, gələcəkdə birgə çox istifadəçi mübadiləsinə gətirib çıxarır. Təhsildə istifadə olunan simsiz öyrənmə texnologiyalarına smartfonlar, planşetlər və noutbuklar kimi mobil texnologiyalar, eləcə də texnologiya ilə zəngin birgə öyrənmə məkanlarında xüsusi olaraq istifadə üçün nəzərdə tutulmuş sistemlər daxildir. Bu cür məkanlar həm texnoloji, həm də şagird-şagird qarşılıqlı əlaqəsi vasitəsilə şəbəkələşir və daha yaxşı şagird iştirakını həyata keçirməsi gözlənilir [3, s.2-3].

B. Səriştə

Bu kontekstdə səriştə ilkin tələb olunan bilikləri, materiallar arasında tez naviqasiya etmək və materialları müstəqil şəkildə qavramaq bacarığını əhatə edir. Bu isə hazırlıq, planlaşdırma və qarşılıqlı əlaqə tələb edir. Müəllimlərdə səriştənin olmaması məşğulluğa təsir göstərməkdə problem hesab olunur. Müəllimlərin səriştəsi onların hazırlanması ilə bağlı olduğundan, bu, şagirdlərin dərəcə cəlb olunmasına birbaşa təsir göstərir. Səriştəsizlik şagirdləri intellektual acizliyə sürükləyə bilər. Bu, o deməkdir ki, öz sahələrində kifayət qədər hazırlıqlı olmayan müəllimlər şagirdləri kursla məşğul saxlamaq və müəllim-şagird münasibətini gücləndirmək üçün lazımı xüsusiyyətlərə malik deyillər. Digər tərəfdən, şagirdlərin ehtiyacları zamanla dəyişir və son onilliyin təhsil metodları hazırda faydalı olmaya bilər. Biliklərini və tədris metodlarını yeniləyən müəllimlər özlərini hazırlıqlı hiss edə bilər və məhsuldarlığı artıra bilər. Təcrübəsiz müəllimlər mentorluq təcrübələri ilə hazırlıqlarını artırmağa bilər [3, s.2]. Üstəlik, sertifikatlı müəllimlər sertifikat almamış müəllimlərdən daha yaxşı hazırlaşırlar [3, s.2]. Buna görə də müəllimlərə olan həvəs, onların öhdəliyi və şagirdləri həvəsləndirmək qabiliyyəti birbaşa onların hazırlığı, effektivlik və məhsuldarlıq hissi ilə bağlı ola bilər. Bu səbəbdən də səriştənin olmaması şagirdlərin dərəcə cəlb edilməsinə təsir edən problem kimi qəbul edilə bilər.

C. Materialın hazırlanması

Şagirdlərin fəallığına tədris materiallarının hazırlanma üsulu da təsir göstərir. Müasir tədris kontekstində əsas problem ondan ibarətdir ki, şagirdlərin ehtiyacları ünsiyyət mübadiləsi vaxtını əhatə edə bilər, çünki bu, ənənəvi saatlardan kənar ola bilər, fərdi öyrənmə xüsusiyyətləri və müvafiq əlavə məzmunla dəstəklənməsi, şagirdləri əlavə məzmunla qabaqcıl səviyyələrə aparır. Beləliklə, yeni texnoloji vasitələr tədris materiallarının daha yaxşı hazırlanmasına kömək edə bilər.

Bütün müasir təlim resursları bütün tədris mühitləri üçün uyğun deyil. İnternet əsri təhsil arenasında yeni öyrənmə resurslarının yaxınlaşmasını mümkün etmişdir. Bir sıra tədqiqatlar sosial şəbəkələrin təhsil məqsədləri üçün istifadəsini araşdırıb və bu, bəzi hallarda müvəffəqiyyətlə nəticələnib. Youtube şagirdlərə təhsil prosesində kömək edən öyrənmə resursunun nümunəsidir. Şagirdlər sosial mediadan ünsiyyət və kurs məzmununu ilə məşğul olmaq üçün istifadə etsələr də bütün

sosial şəbəkələr bu məqsəd üçün uyğun hesab edilmir. Sosial media şagirdin diqqətini yayındıra bilər, çünki mesajlar, reklamlar və ya daha maraqlı xəbərlər kimi bir çox məlumat birlikdə kanallaşdırılır.

Düzgün təhsil resursu seçimi şagirdlərin daha yaxşı məşğul olmasına səbəb ola bilər və onların motivasiyasını artırmaq üçün əsas ola bilər. Eyni şəkildə, müasir texnologiyalardan istifadə onların öyrənmələrini dəstəkləyən texnoloji resurslardan istifadə etməklə, xüsusən də “əlaqəli” şagird nəslinin diqqətini cəlb etməklə onların qavrayışını yaxşılaşdırmağa bilər.

Yuxarıdakı müzakirədən birbaşa və dolaylı yolla şagirdlərin fəaliyyətinə təsir edən bir çox amilləri ayırd etmək mümkündür. Birbaşa faktorlar məşğulluq nəticəsində öyrənməyə kömək edən amillərdir. Digər tərəfdən, dolaylı faktorlar əlaqəni asanlaşdıran amillərdir. Bu amillərə (1) təhsil resursları, sosial şəbəkə, materialın uyğunluğu, öyrənmə üsulları, material seçimi, materialın faydalılığı, materialın pedaqoqlar tərəfindən hazırlanması daxil olmaqla yeddi əsas amil müəyyən olursa da bu yeddi amilin qeyri-rəsmi qruplaşdırılmasına da rast gəlinir: (1) səriştə, (2) bilik bazası, (3) bacarıq, (4) fəal iştirak və (5) kontekst.

Açar sözlər: Davamlı inkişaf, amil, şagird, müəllim.

Ədəbiyyat

1. Coates H. (2008). Attracting, engaging and retaining: New conversations about learning.
2. Robinson C. (2012). Student engagement: What does this mean in practice in the context of higher education institutions?, *Journal of Applied Research in Higher Education*, 4(2), 94-108.
3. <https://core.ac.uk/download/pdf/211504529.pdf>

İNGİLİS DİLİNİN AVSTRALIYA VARIANTINDA BİTKİ ALƏMİNİ ƏKS ETDİRƏN ADLAR

Aynur Cabbarlı

Azərbaycan Universiteti

Aynur.Jabbarly@au.edu.az

Dünyada ən geniş yayılmış dillərdən biri də ingilis dilidir. İngilis dili demək olar ki bütün ölkələrdə həm danışq dili kimi istifadə olunur, həm də tədris olunur. Beynəlxalq səviyyədə işlədilməsi onu bir dil kimi ən çox tələb olunan tədris fənninə çevirmişdir. Əlbəttə, ingilis dili dünyaya yayıldıqca həm leksik tərkibi artır, həm də dialektlərə bölünür. Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin müxtəlif dialektləri mövcuddur. Bunun səbəbi olaraq Britaniya imperiyasının öz ərazisinin genişləndirilməsi və ABŞ dövlətinin dünyada olan nüfuzu göstərilə bilər. Zaman keçdikcə müəyyən coğrafi və tarixi hadisələrlə əlaqədar olaraq ingilis dilinin bir sıra variantları yaranmış və dövlət dili səviyyəsinə qədər qalxmışdır. İngilis dilinin variantlarından biri də onun avstraliya variantıdır.

İngilis dilinin Avstraliya variantında işlənən və bitki aləmini əks etdirən leksik təbəqə həddən artıq geniş və növbənövdür. Eyni zamanda onlar öz mənşələrinə görə də fərqlənirlər. Həmin sözlər arasında ingilis mənşəli bitki adları ilə yanaşı aborijen mənşəli və başqa dillərdən alınan bitki adları çoxdur [1; 3; 4; 8]. Bu səbəbdən də bu qrupların hər birinə ayrılıqda nəzər yetirmək lazım gəlir.

İngilis mənşəli bitki adlarının böyük əksəriyyəti ismə şəkildə olmaları və yaxud iki ismin birləşməsi ilə düzəlir: cabbage-tree, gum-tree, tea-tree, grass-tree, cotton-tree, pepper-tree. Bunların bir neçəsini ayrılıqda gözdən keçirək:

Gum tree. Gum tree və ya sadəcə gum evkalipt ağacının Avstraliyadakı adıdır. Evkalipt ağacı ölkənin təbii mənzərəsinin demək olar ki, əsasını təşkil edir, bu ağac Avstraliyada geniş yayılmış və saysız növləri vardır. Avstraliyada evkalipt ağac sənayesinin əsasını təşkil edir. Gum tree sözü ilk dəfə XVIII əsrin ikinci yarısı işlədilmişdir. Həmin dövrə aid olan məlumatların birində bu bitki haqqında belə deyilir: “What seeds could be collected are sent to Sir Joseph Banks, as likewise the red gum taken from the large gum-tree by tapping” [2]. Evkaliptin Avstraliyada ən çox yayılmış növləri bunlardır: black gum, apple gum, blue gum, broad-leaved ribbon gum, brown grey gum, cider gum, cabbage gum, coral-flowered gum.

Tea tree. Avstraliyada yarpaqları çay yarpağına oxşayan və bir neçə növü olan bitkinin adıdır. Onun yarpaqlarından ilk avropalı Avstraliya sakinləri çay dəmləmək üçün istifadə edirdilər. Həmin bitkinin çay dəmləmək üçün olan keyfiyyəti tarixi verdiyim mənbədə daha aydın göstərilir: “The leaves of tea-tree furnished the colonists with a substitute for the genuine plant in the early period of colony and from their containing a succarine matter required no sugar” [2].

She-oak. Bu bitkinin adında oak (palıd) sözü olsa da, onun palıd ağacı ilə uyğunluğu yoxdur. Onun quruluşunun palıd ağacının quruluşuna oxşaması ağaca bu adın verilməsinə səbəb olmuşdur. Bu bitkinin adına “she” sözünün əlavə olunması məhz onun əsl palıd ağacından fərqlənməsi ilə əlaqədardır. Lakin she-oak ağacının başqa etimologiyası da vardır.

E.E. Morrisin “Austral English” əsərində she-oak ağacının birinci hissəsinin she sözü ilə deyil, Avstraliyanın yerli aborigenlərinin dilinə məxsus hər hansı sözlə bağlılığı göstərilir. Lakin ilk etimologiya daha inandırıcıdır, çünki Avstraliya ingiliscəsində he-oak adlı ağac da varmış. He və she Avstraliyada ağacların növlərini fərqləndirmək üçün işlədilir.

Cotton bush. Bu bitkinin adı botaniki termin kimi çoxmənalıdır. Bitkinin meyvəsinin lifləri pambıq kimi olduğundan bu bitki cotton-bush (pambıq kolu) adlandırılmışdır.

İngilis dilinin Avstraliya variantında bəzi bitki adları yer adlarına əsasən, fərqlənir. Yəni adın tərkibində ərazi, yer adı göstərilir. Yer adı həmin bitkinin yayıldığı ərazini göstərmək məqsədilə işlədilir: Moreton Bay fig (ağac) Noogoora bur, York gum və s.

Moreton Bay fig əncir ağaclarından birinin növüdür. Bu bitkinin elmi adı Ficus marcophylla-dır. Bu bitkiyə Avstraliyanın Kvinslend və Yeni Cənubi Uels ərazilərində rast gəlinir. Part Jackson fig də əncir ağacının bir növüdür, elmi adı Ficus rubiginosa-dır. Hal-hazırda Avstraliyanın bütün ərazisində yayılmışdır. Bu ağacın geniş yayılmasının səbəbi onun yaxşı kölgəlik yaratması və dekorativ məqsədlə işlədilməsidir.

Avstraliyada bitki adlarının bir qrupu bitkinin özünün təbii keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Belə bitki adları böyük bir qrupu təşkil edir və özlərinin adlarında keyfiyyətlərini göstərən sifətlər vardır: saltbush – grey box, ironbark – blue grass, milkwood – black pine, blue gum – blackwood, paperbark-chocolate bily

Saltbush – geniş ərazidə yayılmış bitkinin adıdır, duzlu torpaqlarda daha yaxşı yetişir. Bitkinin tərkibində də duz çoxluq təşkil edir. Ölkənin yaşıllıq az olan və quraqlıq bölgələrində bu bitkidən təbii çəpər kimi geniş istifadə olunur.

Ironbark – evkaliptin bir növüdür, onun da qarşısına müxtəlif keyfiyyət bildirən sözlər əlavə olunur: blue iron bark, narrow-leaved ironbark, red ironbark, broad-leaved ironbark, silver-leaved ironbark, white ironbark.

Milkwood tree – Avstraliyanın şimalında yayılmışdır, elmi adı *melaleuca leucadendron*-dur. Bitkinin adı onun ağımtıl, süd rəngində olması ilə əlaqədardır.

Blue gum - Evkaliptin iki növü – *Eucalyptus saligna* və *Eucalyptus globulus* belə adlanır. Onlardan birincisi Yeni Cənubi Uelsdə, digəri isə Tasmaniyada yayılmışdır. Bitkinin adı onun mavi-çəhrayı qabığı ilə əlaqəlidir.

Blackwood – elmi adı *Acacia melanoxylon* adlanır və akasiyanın ən iri növüdür. Bu bitki Viktoriya ştatında, Cənubi Avstraliyada, yeni Cənubi Uelsdə yayılmışdır. Bu ad akasiya ağacının qara rəngə çalması ilə bağlıdır.

Hazel - Avstraliyada geniş yayılmış xırda ağac növüdür. Avstraliyanın Tasmaniya vilayətində bu bitki native pear və ya dogwood adlanır.

Avstraliyanın bitki adlarının bir qrupu ölkənin yerli xalqlarının dillərindən götürülmüşdür: brugalow, gidgee, mulga, myall, jarrah və s. yəni avropalı gəlmələrin 200-dən artıq bir müddətdə yerlilərlə əlaqəsinin olması onların dillərində əks olunmaya bilməzdi.

Wattle – Akasiyanın bir növüdür. Avstraliyada ən çox işlənən bitki adlarından biridir. Avstraliyanın erkən avropalı sakinləri bu bitkinin materialından daxmalarını tikməkdə istifadə etmişlər.

İngilis dilinin Avstraliya variantındakı aborigen mənşəli leksika həm lüğət tərkibindəki işlək sözləri, həm də Avstraliyanın aborigen mənşəli toponimiyasını əhatə edir [5; 6; 7].

Beləliklə, aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, bitki aləminə aid olan sözlər yalnız ingilis dilinin lüğət tərkibində işlənməklə məhdudlaşmır, o cümlədən sabit söz birləşmələrində və frazeologizmlərdə də işlənir.

Açar sözlər: İngilis mənşəli, bitki adları, bitki aləmi, Avstraliya variantı, Avstraliya ingiliscəsi.

Ədəbiyyat

1. Chisholm A.H. (1963). *The Australian Encyclopedia in Ten Volumes*. Sydney.
2. Eagleson R. (1966). *Australians English under Investigation*.
3. Turner G.W., Howie D. (1972). *Good Australian English and good New Zealand English*. Sydney.
4. Lake J.A. (1898). *Dictionary of Australian Words. The Australian Supplement to Webster's International Dictionary*. Springfield, Mass.
5. Morris E. (1898). *Austral English. A Dictionary of Australian words. Phrases and Usages*. London.
6. Ramson W. (1966). *Australian English*. Canberra.
7. Whitney W.D. (1870). *Language and the Study of Language*.
8. Почепцова Л.Д. (1973). *Австралийские флористические названия*. Киев.

AXC TARİXİNİN TƏDRİSİ METODİKASI

Miribrahim Cabbarov
Lənkəran Dövlət Universiteti
Miricabbarov@gmail.com

Azərbaycanın çağdaş milli dövlətçilik tarixinə öz əbədi imzasını atmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qısa müddətli mövcudluğu dövründə vətənimizin çoxəsrlik maarif və məktəb salnaməsinə də şanlı, təkrarolunmaz səhifələr yazmışdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-ci il may ayının 28-dən 1920-ci il aprel ayının 28-ə qədər mövcud olmuşdur. AXC dövlətçilik tariximizə ilk respublika adı ilə daxil olan dövlətdir. Qısa müddətli fəaliyyəti dövründə Milli İstiqlal Bəyannaməsini qəbul edərək dövlət müstəqilliyini elan etmiş və onun dünyanın aparıcı dövlətləri tərəfindən de-fakto tanınmasına nail olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalqın milli mənləşməni özünə qaytarmış, öz müqəddəratını təyin etməyə qadir və onu qorumağa, yaşatmağa layiq olduğunu əyani şəkildə sübut etmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müsəlman şərqində yaranmış ilk demokratik, dünyəvi, parlamentli dövlət olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tariximizin ən parlaq səhifələrindən biridir [3]. Bu baxımdan, AXC tarixinin orta təhsil müəssisələrində tədrisi olduqca vacibdir.

Ümumiyyətlə tarix fənlərinin orta məktəblərdə tədrisi şagirdlərimizin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə almasına, sağlam vətəndaş kimi formalaşmasına müsbət təsir göstərir. Çünki şagirdlərimiz tariximizin şanlı səhifələrini oxuduqca, onlarda vətənə, millətə, dövlətə sevgi hisləri yaranır. Tariximizin faciəvi, ağırlı səhifələri şagirdlərimizdə düşməyə qəzəb hissi formalaşdırır və onlara vətəni hər an qorumaq hissini aşılayır. AXC tarixi də Azərbaycan xalqının yaratdığı şanlı tarix salnaməsidir. AXC tarixinin orta məktəblərdə tədrisini düzgün təşkil etmək lazımdır. Bu mövzunun tədrisi zamanı sinif otağında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının, məsələn proyektorun, kompüterin, səs ucaldıcıların, ağıllı lövhənin və s. olması zəruridir. AXC tarixini tədris edərkən müəllim xəritələrdən, sxem və cədvəllərdən, tarixi şəkillərdən, illüstrasiya vasitələrindən və s. məharətlə istifadə etməyi bacarmalıdır [1].

AXC tarixinin tədrisində arxiv sənədləri ilə, tarixi mətnlərlə iş xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi sənəd əsas biliklər mənbəyi olan dərsliyə köməkçi tədris vasitəsidir. Tarixi biliklər mənbələri arasında tarixi sənədlər xüsusi yer tutur. Onlar bilavasitə keçmişə aid abidələr olduğundan, öz dövründən gələcəyə miras olduğundan yüksək inandırıcılıq və sübutluluq keyfiyyətinə malikdirlər. Sənəd dövrün koloritini hiss etməyə imkan verir, keçmişin aydın obrazlarını yaratmağa şagirdlərə kömək edir, ayrı-ayrı hadisələrin müasirləşdirilməsi imkanını azaldır. Sənəd, tarixi biliklərin mənbəyi kimi, məzmununun təhlil edilməsini, sənəddən götürülən məlumatların ümumiləşdirilməsini, habelə sənəd və məlumatlara müəyyən sinfi qiymətin verilməsini tələb edir. Sənədlərlə iş düşünməyi, mühakimə yürütməyi, məlumat əldə etməyə öyrədir. Sənədlər ictimai inkişafı bağlı zəruri faktların, anlayışların və qanunauyğunluqların mənimsənilməsinə kömək edir, şagirdlərdə siyasi əqidənin formalaşmasına zəmin yaratmış olurlar. Sənədli materialın istifadəsi keçmiş və müasir hadisələri nəzərdən keçirərkən şagirdlərin təfəkkürünü aktivləşdirir, təhlil və sintezin aparılmasına kömək edir. Sənədlərin müstəqil təhlili şagirdləri sanki tədqiqat işinin elementar vərdisləri ilə silahlandırır, tarixi

mənbələrin tənqidi surətdə dərk edilməsinə şərait yaradır. Bu baxımdan AXC tarixini tədris edərkən müəllim şagirdlərə mövzu ilə əlaqəli tarixi sənədləri tanış etməlidir [2].

AXC tarixinin tədrisi zamanı əyani vasitələrdən biri olan xəritələrdən geniş istifadə olunmalıdır. Xəritələr vasitəsilə şagirdlər Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərini öyrənəcək, onun əhatə etdiyi ərazilərlə tanış olacaqdır. AXC tarixini tədris edərkən müəllim böyük tarixi şəxsiyyətlərimiz olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Fətəli xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşı, Nəsim bəy Yusifbəyli, Həsən bəy Ağayev, Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski və s. haqqında şagirdlərə geniş məlumat verməlidir. Şagirdlər anlamalıdırlar ki, həqiqətən də bu böyük tarixi bizlərə həmin ziyalılarımız bəxş etmişlər. Müəllim əyani vasitələrdən istifadə edərək həmin şəxsiyyətlərin hər biri ilə şagirdləri tanış etməlidir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tədrisində video materiallar da xüsusi rol oynayır. Bildiyimiz kimi, AXC tarixi ilə bağlı ölkəmizdə tarixi, sənədli filmlər çəkilmişdir. Proqrama uyğun olaraq həmin filmlərdən bəzi fraqmentlərin şagirdlərə nümayiş olunması məqsəduyğundur. Bütün bu əyani vasitələr, metod və üsullar şagirdlərin mövzunu daha dərindən mənimsəməsinə, daha mükəmməl qavramasına səbəb olacaqdır.

Açar sözlər: AXC, de-fakto, əyani vasitələr, arxiv sənədləri, xəritə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi fənni üzrə 9-cu sinif üçün metodik vəsait. (2020). Bakı, Şərq-Qərb, 192.
2. Əmirov M. (2011). Tam orta məktəbdə tarixin fəal/interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 707.
3. Yaqublu N. (2018). Cümhuriyyət qurucuları. Bakı, NURLAR Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 503.

MƏMMƏD ARAZIN MƏHƏBBƏT LİRİKASININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Elnurə Cavadova

Azərbaycan Universiteti

cavadovaelure19@gmail.com

Dünya xalqlarının poeziyasında müxtəlif inkişaf dövrlərində, mərhələlərində əsas mövzulardan biri də məhəbbət lirikası olmuşdur. Məhəbbət haqqında şairlər, yazıçılar, filosoflar müxtəlif əsərlər yazıb təhlillər aparsa da sevginin insanlarda yaratdığı hisslərin çox kiçik bir hissəsi poetik şəkildə əks oluna bilinib. Yunan mütəfəkkiri Platonun təbirincə, desək: “Məhəbbət sonlu varlıqda əbədi başlanğıcın təzahürüdür” [4, s.120].

Ədəbiyyatımızda qədim dövrdən başlayaraq məhəbbətin tərənnümünə həsr olunmuş əsərlər yazılmışdır. Zətən məhəbbət ədəbiyyatın əzəli mövzularındandır. Dastanlarımız buna ən yaxşı nümunədir. Məhəbbət macərası üzərində qurulan bu dastanlarda azad məhəbbət tərənnüm olunmaqla yanaşı, aşıqların eşq yolunda çəkdikləri iztirab və cəfalar, bütün bunlara sinə gərərək vüsala çatmaları təsvir olunur.

Müasir poeziyamızda lirikanın ən gözəl nümunələrini yaradan şairlər içərisində Məmməd Arazın adı xüsusi qeyd olunur. Vətən mövzusu şairin yaradıcılığında əsas xətt kimi keçsə də, o məhəbbət lirikasının da ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. Təsadüfi deyil ki, şairin ilk şeirlər kitabı məhəbbət mövzusunda yazılmış şeirlərdən ibarət olan “Sevgi nəğməsi” (1959) kitabıdır. Kitabın

böyük bir hissəsini məhəbbət şeirləri təşkil edir. Şair qarşılıqlı məhəbbətin insanı saflaşdırdığını poetik detallarla açmağa çalışaraq öz istəyinə nail olmuşdur. “Sevgi nəğməsi”, “Unut məni”, “Ayrılıq”, “Nə gizlədim”, “O gözlərə baxmaram”, “Necə unudum səni”, “Unuda bilmirəm”, “Bir sənin eşqinlə” şairin yaradıcılığının ən gözəl sevgi şeirləri sırasındadır. Bu şeirlər ictimai və siyasi planda yazılmış şeirlərə nəzərən daha zərifdir.

Məmməd Araz şeirində istifadə olunmuş bu adlar oxucuya mətnlə tanış olmamış çox şeydən xəbər verir: aşiqin məşuqa duyduğu həsrət, nakam məhəbbət, ayrılıq, intizar. Bəzən bu şeirlərdə təsvir olunan məhəbbət sevgiyə çevrilir, onun haçansa bir qönçə kimi açacağına ümid yeri qalmır. Şairin bu məhəbbət şeirlərində bir həzinlik, kövrəklik, hüzn duyulur.

“Unuda bilmirəm” şeiri kiçik həcmli olmasına baxmayaraq şair burada nakam bir məhəbbəti təsvir edərək öz oxucusunu kədərləndirir:

Lakin mən yenə bir döyüşçü kimi
Anıram o keçən illəri bir-bir.
Ölən sevgilimi ölməz eşqimi
Ürəyim unuda, unuda bilmir [3, s.42].

Aşiqin sevgilisi vətən uğrunda vuruşaraq Terek sahilində həlak olmuşdur. Düşmən gülləsi təkə aşiqin sevgilisində dəyməyib onun öz qəlbini də paramparça etmişdir. Aşiq öz sevgilisini ayrılıq üçün sevməmişdir. Ətrafdakı güllər, çiçəklər də sevgilisinin ölümünə başını əymişdir. Sevgilisini unuda bilməyən aşiqin qəlbindəki iztirablar müharibəyə qarşı insanın nifrət hissini daha da artırır.

Şairin məhəbbət şeirlərində təsvir olunan gözəl Azərbaycanın namus, qeyrət rəmzi kimi çıxış edir. Onun təmiz, saf məhəbbəti bütün Azərbaycan coğrafiyasına yayılır. Məmməd Arazın məhəbbət şeirləri kövrək intonasiya, xəfif giley ilə müşayiət olunur. Yazıcının təsvir etdiyi məhəbbət insan üçün zəruri bir ehtiyacdır. Bunu onun “Hardasan” şeirindən aydın sezmək mümkündür:

Hardasan, ey qəlbimin kimsənəsi, hardasan?
Hardasan, ey qəlbimin bir dənəsi, hardasan? [1, s.198]

Şairin bu şeirində təsvir etdiyi məhəbbət gah nakam qalır, gah çiçəklənir, gah onun ovqatı nikbin, gah da kədərli. Cavabsız suallardan və telefon zənglərinin tapdağından bəzən şair qəlbi ancaq öz sevgilisini istəyir. Şair üçün xəyanət bağışlanmazdır. O, məşuqunu, məhəbbətlərini şərdən, böhtandan qorumağa çağırır. Məşuquna görə narahatdır, sevgilisini hər şeyə qısqanır. Aşiqin qısqançılığında da araya inciklik, küskünlük düşüb. Şairi rahat qoymayan bu məhəbbət onun ən böyük ilham mənbəyidir.

Məmməd Arazın məhəbbətə həsr olunmuş şeirlərinin hər misrasında sevən ürəklərin hərarəti hiss olunur. Onun məhəbbətə həsr olunmuş şeirlərində aşiq və məşuqun sevgisindən əmələ gələn nəcib duyğular realist bir şəkildə təsvir olunub. Məmməd Araz insan hissələrinin ən yüksək zirvəsi hesab olunan saf və pak məhəbbətin tərənnümçüsü idi. Şairin məhəbbət şeirlərinin aşiq qəhrəmanı yeganə olsa da məşuqələr isə çoxluq təşkil edir. Onun aşiq qəhrəmanı təsadüfən qarşılaşdığı gözəlin bir əlamətini könlündə saxlayan mərd bir surətdir. Bu aşiq qəhrəman mərd olmaqla yanaşı həm də cəsarətlidir. Məmməd Arazın lirik qəhrəmanı məhəbbətdə təcrübəsiz deyil, eşqin insanın mənəviyyətinə işıq saçan və onu hərəkətə gətirən qüvvə olduğunun fərqindədir.

Məmməd Arazın iki gəncin məhəbbətindən bəhs edən şeirlərindən biri də “Sən məni sevsəydin...” şeiridir. Şeirin son bəndlərində “Leyli və Məcnun”, “Tahir və Zöhrə” kimi məhəbbət dastanlarımızın yada salındığı misralara rast gəlirik. Şair bu məhəbbət dastanlarındakı obrazların sevgisini öz qəhrəmanına nümunə olaraq göstərir. Aşiq sevgilisinin ona qarşı etinasızlığından şikayət

edir və Azərbaycan xalqının yaratdığı məhəbbət dastanlarını sevgilisinə nümunə göstərir. Məhəbbət dastanlarımızda olan qəhrəmanlar öz sevgilərinə qovuşmaq üçün qarşılıqlı çıxan maneələri dəf edirlər. Şair də öz növbəsində bunu onlar arasında olan güclü inam və sevgi hissləri ilə izah edir. Məmməd Arazın şeirindəki lirik qəhrəmanda öz sevgilisini məhəbbət dastanlarında olan qəhrəmanların sevgisi kimi güclü, inamlı, sədaqətli olmağa çağırır. Aşiq əgər məşuqundan öz sevgisinə cavab alarsa, o da bu qəhrəmanlar kimi qarşısına çıxan maneələri, çətinlikləri dəf edərək bu sınaqlardan üzüağ çıxacağına inanır:

Sən mənə sevsəydin nolardı görün?
Görən olardımı bir dərdim onda?
Yoruldu demədən qolum üstə sən
Dünyanı piyada gəzərdim onda [2, s.68].

Məmməd Araz düşünən, eyni zamanda oxucusunu da düşündürən şairdir. Şair seçdiyi predmetin mahiyyətinə vararaq, onun ruhu və məğzini göstərməyi vacib hesab edir. Məmməd Arazın məhəbbət şeirlərinin arxasında keçən günlərin qədrini bilən, aşiq, məşuq, ehtirası saf məhəbbətdən fərqləndirməyi bacaran, eys-ışrətə, şəhvani ehtiraslara nifrət bəsləyən, ailə dəyərlərini hər şeydən üstün tutan zəngin bir insan mənəviyyəti dayanır. Məhz bu cür dəyərlərə malik olan Məmməd Arazın məhəbbət şeirləri onun nə qədər incə zövqə, sevgiyə dair dürüst və aydın qənaətə malik olduğunu göstərir. Şairin məhəbbət şeirləri insanı məhəbbət haqqında düşünməyə və onun gözəlliyini, möhtəşəmliyini dərk etməyə sövq edir. Məmməd Araz məhəbbət lirikasının qüdrəti insan qəlbini duyğu və həyəcanlarını böyük sənətkarlıqla əks etdirməsidir.

Açar sözlər: Məmməd Araz, şeir, məhəbbət lirikası, sevgi, Azərbaycan poeziyası, lirik şeir.

Ədəbiyyat

1. Araz M. (1978). Oxucuya məktub. Bakı: Gənclik.
2. Araz M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çapıoğlu.
3. Araz M. (1959). Sevgi nəğməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı.
4. Xəlilov S. (2006). Məhəbbət və intellekt. Bakı: Nurlan.

BANK SİSTEMİNDƏ AKTİV ƏMƏLİYYATLARIN ROLU

Nicat Cavadzadə

Azərbaycan Universiteti

cavadnicat98@gmail.com

Bu gün bank sektorunun inkişafı kifayət qədər sürətlə gedir və bizim həyatımızı əslində bütün iqtisadi fəaliyyətin hərəkətverici qüvvəsi olan bank fəaliyyəti olmadan təsəvvür etmək artıq çətindir. Maliyyə həyatının mərkəzində olan banklar əmanətçilər və istehsalçılar arasında aralıq və ya birləşdirici həlqə hesab olunur, kapitalı yenidən bölüşdürür və istehsalın ümumi səmərəliliyini artırır. Dövlət iqtisadiyyatının inkişafı bankların necə fəaliyyət göstərməsindən asılıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda çoxlu sayda kredit təşkilatları var, eyni zamanda, bankın çoxyönlü olması çox vacibdir, yəni demək olar ki, hər bir bank mümkün qədər çox müxtəlif növ bank və qeyri-bank əməliyyatlarını təmin etməyə çalışır. Bu, bank biznesinin müştərilər üçün yüksək rəqabət,

yüksək reputasiya və əlbəttə ki, biznesin gəlirliliyi ilə sərt şəraitdə mövcud olması ilə izah olunur. Aktiv bank əməliyyatlarının dinamik yayılması və inkişafı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada baş verir. Bu baxımdan elmi tədqiqatın seçilmiş mövzusu aktualdır. Bu gün bank təkcə aqrar-sənaye sektorunda dövlət siyasətinin icraçısı deyil, həm də geniş çeşidli bank xidmətləri və yüksək inkişaf tempinə malik universal qurumdur. Bankın əsas məqsədi mənfəətdir. Bu məqsədə çatmaq üçün banklar resurs yaratmalı və ondan gəlirli istifadə etməlidirlər.

Kommersiya banklarının əməliyyatları iki qrupa bölünür [2]:

- Passiv - vəsaitlərin cəlb edilməsi üzrə əməliyyatlar.
- Aktiv - vəsaitlərin yerləşdirilməsi əməliyyatları.

İstənilən kommersiya bankının əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir ki, bu da bankın sərbəst resurslarından istifadə etməklə, yəni aktiv əməliyyatlar vasitəsilə əldə edilir. Əsasən, aktivlərin artması pul vəsaitlərinin, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankında kredit təşkilatlarının vəsaitlərinin, maliyyə aktivlərinin və satış üçün nəzərdə tutulan uzunmüddətli aktivlərin müvafiq olaraq 76%, 84% artması hesabına baş verib. Onların artması həm də üç il ərzində qiymətli kağızlara və satış üçün mövcud olan digər maliyyə aktivlərinə xalis investisiyaların 17% artması ilə əlaqələndirilir. Bu tendensiya bankın aktivlərinin gəlirliliyinin mümkün artımını və nəticədə bankın fəaliyyətini rentabelliğini göstərir.

Kommersiya banklarının aktiv əməliyyatları və onların həyata keçirilməsi üsulları ilə tanış olduqdan sonra onların əhəmiyyətini və bankların fəaliyyəti ilə əlaqəsini qeyd etmək olar. Öz növbəsində banklar istehsal prosesini davamlı edir, bu məqsədlə sərbəst vəsaitləri cəmləşdirir və onları hazırda ehtiyac duyulan yerə yönəldir [3].

Bankın əsas məqsədi mənfəət əldə etmək olsa da o, bütün vəsaitlərini yalnız yüksək gəlirli əməliyyatlara yatıra bilməz, çünki aktiv əməliyyatlar həyata keçirərkən bank cəlb edilmiş vəsaitlərin geri qaytarılmasını da təmin etməli, habelə müxtəlif tələblərə əməl etməlidir [1].

Beləliklə, aktivlər bankın fəaliyyətində kifayət qədər əhəmiyyətli rol oynayır, çünki bankın bütün əməliyyatları istisnasız olaraq əsas məqsədi yerinə yetirməyə - xərcləri azaltmağa və likvidliyi qorumağa çalışarkən gəliri artırmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: Aktiv əməliyyatlar, kommersiya bankı, aktivlər, gəlir.

Ədəbiyyat

1. Bəşirov R.A. (2014). Bank İşı Fənni Üzrə İnteraktiv Dərs Vəsaiti. Bakı.
2. Məmmədov Z.F., Abbasov Ə., Rzayev R., Həmişəyevə Ş. (2003). Bank işı və Elektron Bankesılıq. Bakı
3. Şəkərəliyev A.Ş. (2009). Dövlətin İqtisadi Siyasəti: Reallıqlar və Perspektivlər. Bakı.

QLOBAL MALİYYƏ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ ÜÇÜN YENİ STANDARTLAR VƏ ALƏTLƏR

Ülviyyə Cavadzadə

Qərbi Kaspi Universiteti

ulviyacavadzada@gmail.com

Qlobal maliyyə bazarı qeyri-sabit strukturdur, dövrü böhranlara məruz qalır. Beləliklə, obyektiv ehtiyac təkcə onun tənzimlənməsinə (dövlət və bazar) deyil, belə tənzimlənmənin nəticələrinin daimi monitorinqinə və nəticədə yeni standartların və tənzimləmə vasitələrinin hazırlanmasına ehtiyac duyur. Nəyin tənzimləndiyini bilmək üçün beynəlxalq maliyyə bazarı ilə tez-tez qarışdırılan qlobal maliyyə bazarı (WFM) anlayışını müəyyən etmək lazımdır. Fikrimizcə, bu anlayışları aydın şəkildə ayırd etmək olar.

Qlobal maliyyə bazarı milli maliyyə bazarlarının iştirakçıları arasında maliyyə resurslarının alqı-satqısı ilə bağlı münasibətlərdir, nəticədə həm ölkələr daxilində, həm də onlar arasında kapitalın yenidən bölüşdürülməsi baş verir. Beləliklə, qlobal maliyyə bazarı iki hissədən ibarətdir: xarici əməliyyatları baxımından milli maliyyə bazarları və beynəlxalq maliyyə bazarı [2, s.7].

Milli maliyyə bazarı maliyyə aktivlərinin alqı-satqısı ilə bağlı müəyyən bir ölkədə bazar iştirakçıları arasında münasibətlərdir (əgər o, qlobal bazanın bir hissəsi hesab olunursa, bu, xarici əməliyyatlar üçün maliyyə resurslarının alqı-satqısı deməkdir). Beynəlxalq maliyyə bazarı maliyyə resurslarının ölkələr arasında yenidən bölüşdürülməsini təmin edən qlobal maliyyə bazasının tərkib hissəsidir. Bunlar hər bir ölkədə yerli və xarici maliyyə bazarı iştirakçıları arasında və ya müxtəlif ölkələrdən olan iştirakçılar arasında münasibətlər ola bilər. Yəni qlobal maliyyə bazarı heç bir şəkildə beynəlxalq bazarla eyni deyil və iqtisadi kateqoriya kimi daha genişdir.

Qlobal maliyyə bazasının müasir strukturu onun bütün beş sektorunun aydın sərhədlərinin olmaması ilə daha da mürəkkəbləşir: onlar bir-birinə bağlıdır və bir-birinə nüfuz edir. 1980-ci illərdə maliyyə risklərinə qarşı sığorta (hedcinq) üçün yaradılmışdır. Qlobal maliyyə böhranı dünya ölkələrinin bir neçə və ya bir çox maliyyə bazarlarında baş verən bir-biri ilə əlaqəli maliyyə böhranlarının məcmusudur.

Məzənnə hədəflərindən istifadə edərkən mərkəzi bankın əsas vəzifəsi bir ölkənin milli valyutasının digər ölkənin və ya ölkələr qrupunun valyutasına nisbətən dəyərini saxlamaqdır. Valyuta məzənnəsi hədəflərinin üç əsas çatışmazlığı var. Birincisi, onlar pul siyasətində tam olmasa da əhəmiyyətli dərəcədə muxtariyyətin itirilməsinə gətirib çıxarır (məsələn, pul alətləri daxili məqsədlər üçün istifadə edilə bilməz). İkincisi, məzənnə hədəfləri fundamental iqtisadi göstəricilər bunu tələb etməsə belə, mərkəzi banka qarşı spekulyativ hücumlara səbəb ola bilər, paritetin dəyişməsinə səbəb ola bilər. Bu göstəricilər məzənnə riskindən qorunma hissi yaratdığından qlobal maliyyə bazasında labüd olaraq maliyyə böhranlarına səbəb olan hedcinqsiz məzənnə uyğunsuzluğu praktikasını təşviq edə bilər. Üçüncüsü, real məzənnənin ağılabatan səviyyəsinə nail olmaq bilavasitə daxili qiymətlərin səviyyəsindən asılıdır və bu, istehsal üçün əhəmiyyətli xərclərlə bağlıdır [4, s.12]

Ötən əsrdə Beynəlxalq Valyuta Fondunun milli maliyyə bazarlarını tənzimləmə tədbirləri onların gözləntilərini doğrultmadı. Fond tərəfindən tənzimləmə vasitəsi kimi də təklif edilən yüksək faiz dərəcələri minlərlə firmanın müflis olmasına səbəb oldu. 1990-cı illərin BVF proqramları

bütövlükdə borclu ölkələrin kredit sistemlərinin qorunub saxlanması vacibliyini dərk etmədi. 1998-ci ildə İndoneziyada 16 bank bağlandıqda və mövcud banklar üzərində işləməyə başlayanda bütün milli maliyyə bazarı pozuldu və tənzimləmə ləğv edildi. BVF inflyasiya təhlükəsini şisirdərək, bir çox müəssisələrin kreditlərə ehtiyac duyduğu bir vaxtda bankların likvidliyini azaltmağa çalışdı.

Mütəxəssislər hesab edirlər ki, rublun məzənnəsinin dəyişkənliyi nə qədər yüksək olarsa, beynəlxalq möhtəkiqləri rubl aktivlərinə daxil olmağa bir o qədər həvəsləndirməli olur. Lakin Çin nümunəsi göstərdi ki, məzənnə sabitləşdirmə rejimlərinə yenidən baxılması tam əks nəticə verir. Yuanın dollara sərt bağlanması mükün imtina və sonrakı nominal revalvasiya gözləntiləri yalnız ÇXR-ə “qısa pulların” axını artırır [5, s.23]

Qlobal maliyyə bazarının tənzimlənməsi metodologiyası kimi monetarizmin “yeni paradigmasına” gəlinə, onu ümumiləşdirsək, aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

– Kredit norması şəraitində onlara olan tələbin əhəmiyyəti yoxdur, vacib olan onların təklifidir;

- Kreditlərin verilməsində banklar böyük rol oynayır;
- İnflyasiya hədəflənməsi pul təklifinin hədəflənməsini əvəz etməlidir;
- Üzən valyuta məzənnələri sabitləri əvəz edir;
- Tənzimləyici tədbirlər kapitalın mövcudluğuna təsir göstərir.

Açar sözlər: Qlobal maliyyə bazarı, tənzimlənmə, standartlar, alətlər.

Ədəbiyyat

1. Михайлов Д.М. (2020). Мировой финансовый рынок: тенденции и инструменты. М.: Экзамен.
2. Суэтин А.А. (2014). Международный финансовый рынок. М.: Кнорус.
3. Фишер В., Стэнли С. (2012). Валютные режимы. Верна ли биполярная точка зрения? Финансы и развитие. Вып, 38, 2.
4. Blanchard O. (2012). Suggestions for a New Set of Fiscal Indicators. OECD. Working Papers. Paris.
5. Fabozzi F., Modigliani F. (2014). Capital Markets. New York: Prentice Hall.

“QƏLƏBƏ” KONSEPTİNİN VERBALLAŞMASINDA ATALAR SÖZLƏRİNİN ROLU

Əsmər Cəfərli

Sumqayıt Dövlət Universiteti

umudovaasmer@mail.ru

Gündəlik dilimizdə hər hansı bir fikri ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz atalar sözləri, aforizmlər artıq həyatımızın, ünsiyyətimizin, leksikamızın ayrılmaz bir hissəsinə çevrilmişdir. Belə ki, hər hansı bir fikri, kədərimizi, həyəcanımızı, emosiyalarımızı ifadə edərkən bu “qanadlı misralar” bizim köməyimizə çatır. Mərhum prof. Samət Əlizadə “Oğuznamə” abidəsində “Müdrikliyin sönməz işığı” adlı ön sözündə atalar sözlərinin ən qiymətli cəhətinin yığcamlılığın, nəsihətamiz ruhun, obrazlılığın, ahəngin, dərin ictimai-fəlsəfi məzmunun ideal vəhdətində olduğunu qeyd edirdi.

Beləliklə, atalar sözləri mədəni müdrikliyi özündə cəmləşdirən və ümumbəşəri mövzuların dərin şərhini təmin edən dil alətləri kimi çıxış edir. Onlar ictimai təcrübələrə və inancılara əsaslanan dərin mənaları çatdıran yığcam, metaforik ifadələrdir və hamılıqla başa düşülən mesajları çatdırmaq üçün linqvistik alətdir. Atalar sözləri konseptlərin şifahi şəkildə ifadə edilməsinə və incəlikləri dəqiqliklə təsvir etməyə imkan verir. İdeyaların, biliklərin obrazlı ötürülməsinə xidmət edir, konseptlərin verballaşmasında fikir mübadiləsi üçün bir vasitə rolunu oynayır.

“Qələbə” konseptinin verballaşmasında atalar sözlərinin rolu böyükdür. Bunları aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1) Ruhlandırma (cəsərtləndirən, qələbə üçün motivasiya yaradan atalar sözləri)

Qələbə ilə bağlı atalar sözləri xalqda, orduda, ümumilikdə insanda ilham və nikbinlik yaradaraq ruhlandırma bilər, təntənəli kontekst yarada bilər. Bu müdrik ifadələrdən istifadə məqsədə çatmaqda səy və intizamın vacibliyini vurğulayaraq, dinamik və motivasion əhval-ruhiyyə yaradır. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid bir eli qurtarar. El igidiylə tanınar. İgid basdıgın kəsməz. İgid igidə xor baxmaz. İgid qovğasız olmaz. İgid ləqəbilə tanınar. İgid odur atdan düşüb atlana, igid odur hər əzaba qatlana. İgid oğul cavan eylər atanı. Qılınc-qurşananın, at-minənindi [2]. Rus dilində: Победит тот, кто не дрогнет. Где смелость-там победа. Для победы первое дело работать умело. Победа крылата: упустишь момент и ее уже нет. Победа не валится готовенькой с неба. Чем труднее борьба-тем почетнее победа. Шаг вперед- шаг к победе [4]. İngilis dilində: Winning isn't everything, it's the only thing. None but the brave deserve the fair. Your victory is right around the corner. Never give up [3].

2) Çox yönlülük (intelektual, emosional üstünlüyü əks etdirənlər)

Atalar sözləri müxtəlif həyat vəziyyətlərində qələbəni elan edən universal həqiqətləri təmsil edir. Nailiyyət və uğurun intellektual anlayışını vurğulaya bilər. Həmçinin dərin emosional reaksiyalar doğura və qalibyyət haqqında düşüncə tərzini dəyişə bilər.

Azərbaycan dilində: Düşməni zəif olsa da, ehtiyatı əldən buraxma. Ehtiyat igidin yaraşığıdır. Ehtiyatlı oğulun anası ağlamaz. Yaxşı gündə düşməni gələr dost olar, igid odur yaman gündə dayana [2]. Rus dilində: Страх силу отнимает. Рукой победишь одного, а головой - тысячи. Возможное делает каждый, невозможное-только отважный. Кто умен, тот скорее победу достанет [4]. İngilis dilində: The aim of argument, or of discussion, should not be victory, but progress. Without a plan, there's no attack. Without attack, no victory [3].

3) Dəyərlərin (birlik, səbir, düzlük) gücləndirilməsinə xidmət edən atalar sözləri

Qələbə atalar sözləri əzm, səbir və uzunmüddətli hədəflər yaratmağa kömək edir və həmçinin, sosial-mədəni və fəlsəfi kontekstləri dərinləndirən təhlil etməyə imkan verir. Atalar sözləri dəyərlərin simvollaşdırılmasına şərait yaradır, müxtəlif formalarda qələbələrin dərk edilməsini dərinləşdirən simvolik təsvirlər verir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Qələbə birlikdədir. Səbri çox olan adam qalib gələr. Bir göz iki gözün gördüyünü görə bilməz. Bir igid qırx ildə meydana gələr. Dost min isə azdır, düşməni bir isə çoxdur. El atan daş uzağa gedər. El atan daşa güc düşməz. El atan daşı qalxızmaq olmaz. İgidin igiddən nəyi artıqdır? - Ehtiyatı! [2]. Rus dilində: Друг друга поддерживать — победу одерживать. Где правда, там и победа. Дорога побед шлет стойким привет [5]. Крепко верить - значит победить [4]. Побеждает тот, у кого больше выдержки [5]. İngilis dilində: Nothing is so full of victory as patience. Pardon is the choicest flower of victory. The greatest victory is a bloodless victory.

Honesty is the best policy. Where there is unity there is always victory. Victory is never won alone [3].

4) Yeni ideyalar aşılaraq atalar sözləri

Qələbə sitatlarından və kəamlardan istifadə etmək yeni ideyaların, strategiyaların fərqli ideyaların, fikirlərin formalaşmasına səbəb olur. Atalar sözləri ictimai nitqdə, auditoriyada emosional təsir yaratmaqla psixoloji təsirini artırır, yeni ideyaların yaranmasına şərait yaradır. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Elmin gücü, yıxar bürcü. Düşməni yaxından tanımaq insanı qələbəyə yaxınlaşdırır! Düşməni dost elə, dostu düşmən eləmə. Adam hər düşməndən bir ağıl öyrənər [2]. Rus dilində: Целью всякой борьбы является победа [5]. Победа впереди, трус позади [5]. К чему стремился, того и добился. Тот достоин наград, кто трудиться рад [4]. Не играть, так и не выиграть [4]. İngilis dilində: Victory has 100 fathers and defeat is an orphan. We learn little from victory, but a great deal from defeat. Learn to walk before you run [3].

5) Qələbə mədəniyyətinin yaranmasına xidmət edən atalar sözləri

Qələbə atalar sözləri dərin mədəni əhəmiyyətə malikdir, zamanın əqidə və istəklərini əks etdirir. Onlar müxtəlif mədəniyyətlərin zəfər və nailiyyətləri dərk etmələri və qeyd etmələri yollarına dair fikirləri, zəfərlə bağlı mətanəti, möhkəmliyi və sevinci özündə cəmləşdirir. Məsələn:

Azərbaycan dilində: Düşməni quyu qazınca dosta ev tikərsən. Düşməni də qarında dost kimi bax. Açıq düşmən qələbəyə doğru bir addımdır [2]. Rus dilində: Победу дает отличная выучка и взаимная выручка [5]. Для победы нужно стоять крепко, стоять дружно [5]. İngilis dilində: Do not triumph before the victory. If you believe in yourself and have dedication and pride - and never quit, you'll be a winner. The price of victory is high but so are the rewards [3].

Beləliklə, atalar sözləri qələbənin çoxşaxəli konsepsiyasının şifahi şəkildə ifadə olunmasında mühüm rol oynayır, zəfər və dözümlülük haqqında nüanslı anlayışlar və mədəni perspektivlər təklif edir, dili zənginləşdirir, insanların şüurunda, ünsiyyətində zəfər və qələbə ab-havası yaradır.

Açar sözlər: Qələbə, konsept, verballaşma, atalar sözləri, proverbs, concept.

Ədəbiyyat

1. Axundov A. (2004). Azərbaycan Dilinin Orfoqrafiya Lüğəti. Bakı, Lider Nəşriyyat.
2. Atalar sözləri. (2004). Öndər Nəşriyyat, Bakı.
3. Jennifer S. (2007). The Oxford Dictionary of Proverbs. 5th Edition. Oxford University Press.
4. https://poslovic.ru/blog/poslovicy-pro-pobedu-v-sorevnovaniyah#google_vignette
5. <https://www.folklor.ru/2016/04/poslovicy-pogovorki-pobeda.html>

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRDƏ DAYANIQLI İNKİŞAF

Raibə Cəfərova, Simnarə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

raibacafarova@mail.ru

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması xalqımızın çoxəsrlik tarixində möhtəşəm yer tutur. Prezident İlham Əliyev torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsinin son otuz ilin ən mühüm tarixi hadisəsi olduğunu, işğaldan azad edilən ərazilərdə quruculuq işlərinin aparılmasını hər dəfə

vurğulamışdır. Eyni zamanda, əzəli yaşayış sahələrimizdə tariximizi, mədəniyyətimizi və iqtisadiyyatımızı yenidən canlandırmaq üçün bu ərazilərə mərhələli şəkildə sektorlar üzrə investisiya qoyuluşlarının və digər sərmayələrin cəlb edilməsi qarşıya qoyulan mühüm vəzifə kimi qiymətləndirilir.

Dövlət sərhədlərini bərpa etməklə Azərbaycan xalqı son bir əsrdə hərbi və diplomatik sahədə ən böyük zəfərə nail oldu. “Qələbənin əbədləşdirilməsi üçün öz doğma torpaqlarından köçkün düşən insanların vətənə qayıdışı tam təmin olunmalıdır. Bu Böyük Qayıdış vətəndaşlarımızın işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşmasında və bu ərazilərin ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə qoşulmasında bir körpü olacaqdır” [1].

Azərbaycanın dayanıqlı sosial iqtisadi inkişafı və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası daim dövlətin diqqət mərkəzindədir. İqtisadiyyat Nazirliyi bu vəzifələrlə əlaqədar, işğaldan azad olan ərazilərin bərpası və inkişaf istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlərin və həmin rayonların iqtisadi potensialın ölkəyə, xüsusilə də, qeyri-neft sektoruna yeni, yerli və xarici investisiyaların cəlb olunmasına zəmin yaradacağını qeyd etmişdir. Bu vəzifələrlə əlaqədar, ölkəyə, xüsusilə də, qeyri-neft sektoruna yerli və xarici investisiyaların cəlb olunması məqsəduyğun sayılır. İşğaldan azad olan ərazilərin bərpası və inkişafı istiqamətində dövlət tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər İqtisadiyyat Nazirliyinin daim diqqətindədir. Bu görülmək tədbirlər həmin rayonların iqtisadi potensialına zəmin yaradacaqdır.

Azərbaycan Prezidentinin təşəbbüsü ilə ölkəmizdə “Ağıllı kənd” və “Ağıllı şəhər”lərin qurulması layihələri böyük uğurla reallaşır. İlk olaraq işğaldan azad edilmiş ərazilərə təsərrüfatların köçürülməsi və azad edilmiş ərazilərdə aqrar fəaliyyət bərpa olmuşdur. Bu gün aqrar sektor dövlətin dəstəyi ilə özünün inkişaf dövrünü yaşayır. Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonuna daxil olan inzibati ərazilərdən işğal nəticəsində didərgin düşmüş əhəlinin böyük əksəriyyəti daimi yaşamaq üçün geri qayıtmaq arzusunda idi və bu reallığa çevrildi. Hər iki iqtisadi rayonda aqrar sektorun inkişafı üçün yararlı, münbit və geniş torpaq sahəsi var. Hər iki iqtisadi rayon təbii yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Hər iki iqtisadi rayonun coğrafi ərazilərində günəş radiasiyası yüksəkdir. Azərbaycanın emal sənaye və kənd təsərrüfatının prioritet sahələrinin dayanıqlı iqtisadi artımını təmin etməklə yanaşı işğaldan azad olunmuş ərazilərin sürətlə iqtisadi bərpası üçün xarici investisiyalarla Azərbaycanın daxili investisiyalarının, daha çox isə ölkənin özünün daxilində dövlət investisiyaları ilə özəl investisiyaların cəmlənməsi təmin edilməlidir.

4 yanvar 2021-ci il tarixli Prezident İlham Əliyevin fərmanı ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” yaradılıb. Fond bu işləri müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək məqsədilə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artmasının dəstəklənməsi məqsədilə ilə yaradılmışdır. “Bu fond Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyatın təmin edilməsi üçün bir vasitədir. 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən ayrılan 2.2 milyard manat vəsait ilə yanaşı dövlət dövriyyəyə cəlb olunmaqla milli sərvət-torpaq, meşə, su, faydalı qazıntılar, əmlak və mədəni sərvətlər kapitalının həcmi, əsas fondları artırır. Bütün bunlardan səmərəli istifadə işğaldan azad olunmuş ərazilərin davamlı inkişafını təmin edəcəkdir” [3].

2021-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən davamlı inkişaf üçün “Beynəlxalq Yaradıcı İqtisadiyyat” ili elan olunmuşdur. Azərbaycan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının nümunəvi üzv dövləti olaraq bu təşəbbüsə qoşulmaqla işğaldan azad olunmuş ərazilərdə ardıcıl davamlı iqtisadi inkişafın

təmin edilməsi istiqamətində investisiyaların cəlb edilməsi daha da gücləndiriləcəkdir. Bunlar işğaldan azad olunmuş ərazilərdə dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə uğurla nail olunmasında mühüm rol oynayacaqdır. Prezident İlham Əliyev erməni vandalizmindən danışıarkən qeyd etmişdir ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər, 4 qəsəbə-yaşayış evi və inzibati binalarla yanaşı, 700 tarixi-mədəni abidə, 927 kitabxana, 800 mədəniyyət mərkəzi, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, 22 muzey, 4 rəsm qalereyası, 4 kinoteatr, 2 konsert zalı məhv edilmişdir. Bunların bərpası üçün tələb olunacaq milyardlarla investisiyaların cəlb edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Prezident 3 may 2021-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında” sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, ölkənin işğaldan azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə əlaqədar müvafiq konsepsiyanın və baş planın hazırlanması üçün ixtisaslaşmış beynəlxalq məsləhətçi şirkətin cəlb edilməsi zəruri sayılıb. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsindən nəzərdə tutulmuş Prezidentin ehtiyat fondundan Energetika Nazirliyinə 1 milyon 391 min ABŞ dollarının manat ekvivalenti məbləğində vəsait ayrılıb. Sərəncamın icrası istiqamətində Yaponiyanın TEPSCO şirkəti ilə əməkdaşlıq sənədi hazırlanmışdır. İşğaldan azad olunan rayonlarda “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üçün çox böyük potensial olduğunu qeyd edən Prezidenti İlham Əliyev bu regionda Laçın-Kəlbəcər bölgələrində külək enerjisindən Zəngilan-Cəbrayıl ərazilərində isə günəş enerjisindən istifadə imkanlarının geniş olduğunu diqqətə çatdıraraq deyib: “Artıq ilkin tədqiqatlar aparılıb və beləliklə, biz enerji generasiya güclərimizi, ötürücü xətlərimizi yenidən quraraq Qarabağı “Yaşıl enerji” zonasına-YEZ çevirəcəyik” [2]. Bu gün dünyanın ən qabaqcıl texnologiyaları alternativ enerjiden istifadənin stimullaşdırılmasına və ekoloji tarazlığın təmin edilməsinə yönəldiyindən, Qarabağın bərpa-yenidənqurma məsələlərində də bu istiqamət əsas götürülür. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” də global iqlim dəyişikliklərinin miqyasının azaldılması, təmiz ətraf mühitin təmin olunması və Azərbaycanın “yaşıl enerji” ölkəsinə çevrilməsi kimi məsələlər yaxın on illiyin əsas strateji istiqaməti kimi göstərilib [1]. Prezidentin tapşırığına əsasən, azad edilmiş torpaqlarda kənd təsərrüfatının inkişafının sistemli xarakter alması üçün hökumət prioritetlər seçir. Bu ərazilərdə kənd təsərrüfatı üçün yararlı torpaqların əkilib becərilməsi məqsədi qarşıya qoyulub ki bunlar da azad edilmiş torpaqlarda ixrac potensialının artırılmasına imkan yaradacaqdır. Aqrar sahədə işlərin sürətləndirilməsi, bu sahəyə daha çox vəsaitin cəlb olunması ümid verir ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı bundan sonra da davamlı olaraq inkişaf edəcəkdir.

Açar sözlər: İşğaldan azad olunmuş, dayanıqlı inkişaf, “yaşıl enerji”, “ağıllı kənd”, “ağıllı şəhər”.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı.
2. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində “Yaşıl enerji” zonasının yaradılması ilə bağlı tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 3 may 2021-ci il tarixli sərəncamı.
3. Qarabağ Dirçəliş Fondu Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il tarixli fərmanı.

AUDİT NƏZARƏTİNİN MALİYYƏ NƏZARƏTİ SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Nilufər Cəfərova

Qərbi Kaspi Universiteti

niluferjafarova@gmail.com

Maliyyə nəzarəti günümüzdə dövlətin tənzimləmə sisteminin əsas hissəsidir. Maliyyənin yalnız iqtisadi cəhətdən deyil, nəzarət funksiyaları da olduğundan, maliyyə nəzarəti olmazsa, dövlət öz problemlərini həll etmək üçün maliyyədən istifadə edə bilməz. Bu səbəbdən dövlət, maliyyə nəzarətinin köməyini və məsuliyyətini həyata keçirməlidir.

Yerli iqtisadi ədəbiyyatda maliyyə nəzarəti mövzusunda çox diqqət yetirilir, lakin maliyyə nəzarətinin mahiyyəti ilə bağlı alimlər arasında konsensus yoxdur. Bəzi alimlər (B.A. Xankişiyev, R.Ə. Mirtəlov) maliyyə nəzarətini - maliyyənin nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsi forması hesab edirlər, digər tədqiqatçılar (Ş.Ş. Bədəlov, R.B. Məhərrəmov, F.Ə. Qurbanov) onu təşkilati-idarəetmə yanaşması mövqeyindən belə xarakterizə edirlər. Bir çox müəlliflər (E. Süleymanov, C. Bulut) maliyyə nəzarətini idarəetmə funksiyası hesab edirlər.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirən subyektlərdən asılı olaraq dövlət, təsərrüfatdaxili və müstəqil (audit) maliyyə nəzarəti fərqləndirilir. Dövlət maliyyə nəzarəti milli və idarə vasitəsilə həyata keçirilir. Milli maliyyə nəzarəti dövlət orqanları və idarələri tərəfindən həyata keçirilir. O, idarə tabeliyindən asılı olmayaraq nəzarətə tabe olan obyektlərə yönəldilir. İdarə maliyyə nəzarəti nazirliklərin nəzarət-təftiş şöbələri, konsernlər, yerli özünüidarəetmə orqanlarının müvafiq idarələri və s. tərəfindən həyata keçirilir. Obyekti tabeliyində olan müəssisə və idarələrin istehsal-maliyyə fəaliyyətidir. Auditin konsepsiyası təkliflərin hazırlanmasından, vergitutma sistematikasından və vergitutmanın optimallaşdırılmasından yalnız maliyyə icraçılarının dürüstlüyünü yoxlamaq üçün deyil, həm də müəssisələrin restitüsiya fəaliyyətini başa çatdırmaqdan asılıdır. Audit mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının müstəqil auditindən asılıdır. Audit fəaliyyəti - auditin həyata keçirilməsi və müvafiq fəaliyyətlərin nümayişi kimi müəyyən edilir. Bazar münasibətlərinin inkişafı və formalaşması şəraitində auditin maliyyə nəzarətindən istifadə kifayət qədər vacibdir. Qeyri-dövlət mülkiyyət formalarına əsaslanan kommertiya bankları, müəssisələr, təsərrüfat strukturları onların fəaliyyətinə qeyri-dövlət auditin nəzarəti obyektidir, çünki daha çox dövlət təşkilatlarına səlahiyyətli dövlət orqanları nəzarət edir. Təsərrüfat subyektlərinin özləri maliyyə fəaliyyətinin keyfiyyətində və mühasibat uçotunun etibarlılığında maraqlıdırlar. Auditin nəticələrinə əsasən, qanun pozuntularının aradan qaldırılması, vurulmuş maddi ziyanın ödənilməsi və təqsirkar şəxslərin məsuliyyətə cəlb edilməsi üçün tədbirlər hazırlanır. Audit yoxlamalarının aparılması prosesində hesabat sənədləri və məxaric sənədləri əsasında maliyyə fəaliyyətinin müəyyən məsələlərinə baxılır. Aşkar edilmiş pozuntuların aradan qaldırılması üçün tədbirlər müəyyən edilir. Beləliklə, audit “bir daşla iki quş vurur”: o, dövlət orqanlarının funksiyalarını asanlaşdırır, onları ölkədəki bütün təşkilatların total yoxlanışından azad edir, həmçinin hüquqi şəxslər daxilində normal maliyyə münasibətlərini sabitləşdirir, maliyyə keyfiyyətinin yüksəldilməsinə töhfə verir [1, s.55]. Auditin ən mühüm məqsədi yoxlanılan şirkətin maliyyə hesabatlarının doğruluğunu və mühasibat uçotu prosedurunun qanunvericiliyə uyğunluğunu yoxlamaqdır. Bu, şirkətin maliyyə sağlamlığının və maliyyə

idarəetməsinin effektivliyinin dəyərləndirilməsində kömək edir. Audit nəticələri əsasında, şirkət məsələli hesabatlarına görə cavabdeh olacağı bir çox tərəfdaşlar üçün etibarlılıq göstəricisi olaraq qəbul edilir. Bu halda etibarlılıq bu hesabatların istifadəçisinə ona verilmiş məlumat əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri, maliyyə və əmlak haqqında düzgün nəticəyə gəlməyə imkan verən maliyyə hesabatları məlumatlarının düzgünlüyünün dərəcəsidir. Maliyyə fəaliyyətinin birbaşa şirkətin uğuru üçün mühüm rol oynadığını nəzərə alsaq, bu aspektdə auditin dəyərini çox qiymətləndirmək çətindir. Onun sabitliyi və düzgünlüyü mühüm çatışmazlıqları və mümkün səhvləri müəyyən etməklə auditi qoruyur [2, s.273].

Azərbaycan qanunvericiliyinə görə, audit maliyyə nəzarəti sahibkarlıq fəaliyyəti (auditorluq fəaliyyəti) kimi həyata keçirilən müstəqil idarəsiz nəzarətdir. Qeyri-dövlət mülkiyyət formalarına əsaslanan müəssisələrin, kommersiya banklarının və digər təsərrüfat strukturlarının yaradılması onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin formaları və subyektləri məsələsinin bütövlükdə həllini tələb edir. Çünki səlahiyyətli dövlət orqanlarının nəzarəti altındadır. Baxılan münasibətlərdə, əsasən, dövlət xəzinəsinin maraqlarına yönəlmişdir. Eyni zamanda, təsərrüfat subyektlərinin özləri də maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzrə uçot və hesabatların etibarlılığı və keyfiyyətində maraqlıdırlar ki, bu da son nəticədə dövlətin maraqlarına cavab verir və audit nəzarətini ictimailəşdirir. Nəzarətin audit formasının istifadəsi bu iki tərəfin maraqlarını birləşdirməyə imkan verir.

Açar sözlər: Audit, maliyyə, nəzarət.

Ədəbiyyat

1. Bağirova T., Əliyeva İ. (2020). Maliyyə nəzarəti və audit. Sumqayıt Dövlət Universiteti.
2. Abbasov İ.M. (2007). Audit: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Bakı Biznes Universiteti.

İNSAN ALVERİ QURBANLARININ PROFİLAKTİKASI ONLARIN CƏMİYYƏTƏ REİNTEQRASIYASININ ƏSASI KİMİ

Validə Cəfərova

Azərbaycan Universiteti
sharifovavalida@gmail.com

İnsan alveri qurbanlarının profilaktikası ayrı-ayrı dövlətlərdə qəbul edilmiş proqramlar çərçivəsində xüsusi tədbirlər sistemi əsasında təşkil edilir. Müxtəlif ölkələrdə, xüsusilə, qadınların və uşaqların profilaktikası üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. İnsan alverinə şərait yaradan sosial problemlərin həllinə yönəldilmiş proqramların hazırlanması, onların sosial-hüquqi müdafiəsi, məşğulluğunun təmin edilməsi, ictimai-faydalı əməklə məşğul olması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi dövlət, qeyri-dövlət müəssisələrinin və vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin üzərinə düşən vəzifələrdəndir [3]. Vətəndaşların insan alveri haqqında maarifləndirilməsi, təbliğat işinin təşkil edilməsi, müdafiəsi tədbirləri müxtəlif regionlar üçün spesifik xarakter daşıyır. Qanunvericiliyin qəbulundan başlamış, insan alveri qurbanlarının hüquq-mühafizə orqanları tərəfindən müəyyən edilməsi, onların rehabilitasiyasına davamlı nəzarət, monitoring, qiymətləndirmə mürəkkəb prosesdir. İnsan alveri qurbanlarının profilaktikası üçün yüksək təlim görmüş xüsusi polis, hüquqşünasların, sosial işçilərin, psixoloqların, pedaqoqların, tibb işçilərinin və s. cəlb

edilməsinə ehtiyac vardır. Hazırda vətəndaşların əksəriyyətinin informasiya texnologiyalarından, internetdən aktiv surətdə istifadə etməsi sosial şəbəkələrdən təbliğatçı kimi istifadə etməyi tələb edir. Bu qısa zamanda böyük əhali qruplarının maariflənməsinə səbəb olar. Eyni zamanda İKT vasitəsilə QHT-lər, hüquq-mühafizə orqanları, vətəndaş cəmiyyəti arasında vahid elektron sisteminin yaradılması insan alverçilərinin və qurbanların müəyyən olunması üçün istifadə edilə bilər [4, s.9]. Qeyri-hökumət təşkilatları insan alverinə qarşı mübarizəyə kompleks yanaşmanın mühüm komponenti kimi müxtəlif sferalarda insan alverinə qarşı mübarizəyə öz töhfəsini verir. İctimaiyyətin məlumatlandırılması, təbliğat tədbirlərinin keçirilməsi, monitorinqlərin həyata keçirilməsi, statistik məlumatların toplanması, elmi tədqiqat işlərinin aparılması üçün praktik baza rolu oynayırlar. İnsan alveri qurbanlarına pedaqoji, tibbi, psixoloji və hüquqi dəstək verirlər. Beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatları ilə əməkdaşlıq insan alveri qurbanlarının müdafiəsi üçün təcrübənin formalaşmasına səbəb olur. Beynəlxalq müqavilələr o cümlədən, İnsan Alveri Protokolu qeyri-hökumət təşkilatlarının insan alverinə qarşı mübarizə sahəsində dövlət orqanları ilə qarşılıqlı fəaliyyətini məqsədəuyğun hesab edir. Eyni zamanda bu mübarizədə vətəndaş cəmiyyəti üzvlərinin və digər təşkilatların əməkdaşlığının həyata keçirilməsi təşviq edilir. Qeyri-hökumət təşkilatları qurbanları mənşə ölkələrində qisas və hədə-qorxudan qorumaq fəaliyyətini həyata keçirmək üçün maliyyə vəsaitlərinə, binaya, müxtəlif xarakterli dəstəyə ehtiyacı var. Müsbət haldır ki, vətəndaş cəmiyyətinə bu sosial problemin həlli sahəsində müxtəlif modellərin tətbiq olunmasına baxmayaraq bütün ölkələrdə həmrəylik müşahidə olunur. Dünyanın müxtəlif qitələrində yerləşən dövlətlər, QHT-lər insan alveri qurbanlarının reabilitasiyasını, məşğulluğunu artırmaq üçün tədbirlər həyata keçirir. Cəmiyyətin maarifləndirilməsi və dəstək alması üçün qaynar xəttin rolu çox böyükdür. Bu qaynar xəttin anonimliyi və vətəndaşlar üçün əlçatanlığı ilə xarakterizə olunur.

Beynəlxalq QHT-lər beynəlxalq hüquqi sənədlərin hazırlanmasında və siyasətin formalaşdırılmasında fəal iştirak edirlər. İnsan Alveri Protokolu üzrə danışıqlar zamanı iki böyük QHT birliyi - İnsan Hüquqları Forumu və İnsan Alverinə Qarşı Koalisiya xüsusi aktivlik nümayiş etdirmişdir [4, s.82-85].

M.N. Əliyev qeyri-hökumət təşkilatlarını sosial, iqtisadi və mədəni hüquqların həyata keçirilməsində cəmiyyətin müstəqil idarəetmə elementi və dövlət funksiyalarının həyata keçirilməsində yardımçı orqan kimi xarakterizə etmişdir. QHT-lərin sosial-ictimai sahədə xeyriyyəçilər kimi fəaliyyət göstərməsi, sosial müdafiəni həyata keçirilməsi, insan alveri qurbanlarına yardım göstərilməsi müasir cəmiyyətlərdə uğurla təcrübədən keçmişdir. QHT-lərin sosial problemlərin həllində aktivliyi dövlət institutunun yanaşmasından və vətəndaşların fəallığından asılıdır [1, s.5-6].

Ü.M. Əliyev insan alveri qurbanlarının reabilitasiyasını həyata keçirmək, onları normal həyata qaytarmaq üçün məşğulluq, sosial xidmət və təhsil sahəsində regionlar üzrə proqramların proporsional şəkildə həyata keçirilməsini məqsədə müvafiq hesab edir. Bu proqramların həyata keçirilməsi üçün yüksək potensiallı kadrlara ehtiyac vardır. İnsan alveri qurbanlarının profilaktikasının uğurla həyata keçirilməsi üçün fərdi reabilitasiya proqramlarının tərtib olunmasında, həyata keçirilməsində professional kadrların və ixtisaslaşmış qeyri-hökumət təşkilatlarının iştirakı arzu edilən nəticələrin əldə edilməsi üçün vacibdir [2, s.126-127]. Fikrimizcə, insan alverinə həssas olan regionlarda sosial proqramlar, tədbirlər proporsional qaydada deyil, tədbirlərin daha ünvanlı olması üçün daha çox ehtiyacı olan regionlarda gücləndirilmiş şəkildə həyata keçirilməlidir. İnsan alveri qurbanlarının reabilitasiyasını həyata keçirmək dövlətlərin həssaslıqla yanaşdığı

problemlərdəndir. Bu sosial problemin həlli üçün kompleks tədbirlər proqramını əhatə edən qanunlar qəbul edilir, reabilitasiya müəssisələri, QHT-ların fəaliyyəti, kadrların hazırlığı üçün maliyyə vəsaiti ayrılır. Ayrı-ayrı qurumların deyil, vətəndaş cəmiyyətinin hər bir üzvünün insan alveri qurbanlarının reabilitasiyasının təşkilində dövlət institutu və qeyri-hökumət təşkilatları ilə həmrəyliyi ümumdünya tərəfindən qəbul edilmiş hərəkatdır.

Açar sözlər: Profilaktika, insan alveri qurbanları, qeyri-hökumət təşkilatları, reabilitasiya, sosial proqram, qanun.

Ədəbiyyat

1. Əliyev M.N. (2014). Əhalinin sosial iqtisadi hüquqlarının (sosial müdafiəsinin) səmərəli həyata keçirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu. Bakı: Bakı Universitetinin xəbərləri, Sosial-siyasi elmlər seriyası, 3, 11-17.
2. Əliyev Ü.M. (2021). Sosial xidmət sahəsində dövlət sifarişlərinin həyata keçirilməsində qeyri-hökumət təşkilatlarının rolu. Sosiologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. Bakı, 179.
3. İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında 2005-ci il 28 iyun tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Azərbaycan qəzeti.
4. Борьба с торговлей людьми Руководство для парламентариев Авторские права Межпарламентский союз и ЮНОДК Все права сохранены Издание Организации Объединенных Наций.

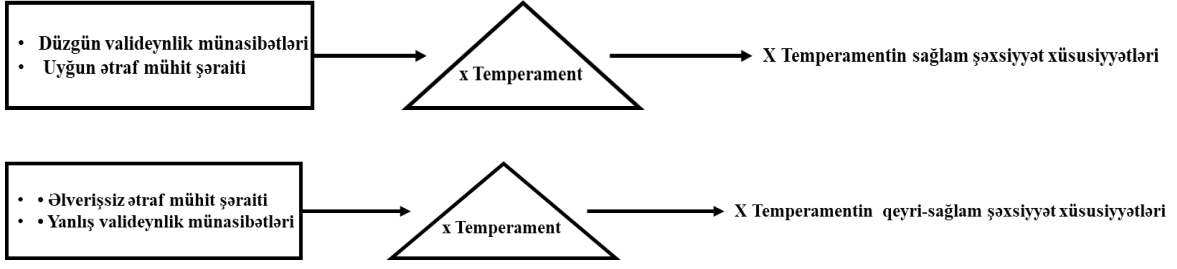
VALIDEYNLƏR VƏ UŞAQLARIN TEMPERAMENTİNİN UYGUNLUĞU

Məhərrəm Cəfərzadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Ceferzademeherrem735@gmail.com

George Gurdjieffin və Oscar Ichazonun irəli sürdüyü 9 Temperament Modeli bizə öyrədir ki, valideyn-övlad münasibətində nə uşaq, nə də valideyn “mərkəzdə” olmamalıdır. Mərkəzdə olmalı olan: uşağın temperamentinin sağlam inkişafı üçün lazımlı münasibətdir. Valideynlər uşağın xasiyyətinin müsbət və mənfi cəhətlərini nəzərə alaraq, həmin uşaq üçün “lazımi və uyğun” tərbiyə tərzini nümayiş etdirə bildikləri qədər, onların övladlarının sağlam şəkildə inkişaf etmələri imkanı yaranacaqdır. Buna görə də heç bir valideynlik tərzini tamamilə doğru deyil. Hər temperament üçün tələb olunan tərbiyə tərzini fərqli olacaqdır. Valideynlər həmişə bu sualları özlərinə verməlidirlər. Mənim temperamentim, meyllərim-gözləntilərim və motivasiyalarım uşağımın temperamentinin ehtiyacları, meylləri və motivləri ilə nə dərəcədə uyğun gəlir? Unutmaq olmaz ki, Uşağın temperamentinin formalaşmasında valideynin heç bir rolu olmasa da həmin temperament quruluşunun sağlam və ya qeyri-sağlam şəkildə təzahür etməsində, yəni şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rolu vardır.

9 Temperament Modeli tam başa düşüldükdə uşaqların temperament və şəxsiyyət strukturlarındakı fərqlər tam qiymətləndirilə və müəyyən edilə, düzgün valideyn münasibəti göstərilə bilər. Valideynlər uşaqlarının temperament quruluşunu dərk edə bildikdə, ona uyğun münasibət və rəftar nümayiş etdirə bildikdə, uşaqlarının sağlam inkişafına xidmət etmiş olurlar.

“Əgər valideynlər daim uşaqlara kimin rəis olduğunu göstərməyə və ya onları utandıraraq itaət etdirməyə çalışırlarsa, uşaqlarda özünə şübhə, qərar vermək və davranışlarını idarə etmək üçün qeyri-adekvatlıq hissləri və ya illərlə onlara mane olacaq utanc hissi inkişaf edə bilər” [2].

Bu ifadə yanlışdır. Sözügedən valideyn münasibəti; “8”, “7” və “1” temperament quruluşu uşaqlar üçün tamamilə yanlış olsa da xüsusilə “5”, “6” və “9” temperament tipli uşaqlar üçün nisbətən doğrudur. Əgər siz “8” temperament quruluşu olan uşağa kobudluq və təzyiqlik göstərməklə rəis olduğunu göstərməyə çalışsanız, o, sizə mütləq tabe olmayacaq. Sizə qarşı çıxacaq, sözlərinizə qulaq asmayacaq və yaş imkan verdiyi qədər münaqişə edəcək. Özünə inamsızlıq, qeyri-adekvat hiss etmək və utanmaq “8” temperament quruluşuna belə yaxınlaşmayan münasibət və davranışlardır və bu uşaqlarda belə nəticələrin baş verməsi ehtimalı demək olar ki, yoxdur.

“Düşmənçilik münasibətləri hər zaman aqressiyanı dəstəkləməyə meyillidir” [3]. Yuxarıdakı ümumiləşdirmə kimi bu ümumiləşdirmə də səhvdir. Düşmən münasibəti, ilk növbədə aqressiyaya meyilli olan temperament quruluşu “8” olan uşaqlarda aqressiyanı dəstəkləyir və tətikləyir. “5” və “6” temperamentinə xas olan uşaqlar qorxaqlıq, çəkinmə və passivlik nümayiş etdirirlər.

“Ciddi nəzarətdən istifadə edən valideynlər ümumiyyətlə yaxşı davranan, lakin çox asılı uşaqlar yetişdirir” [4]. Bu ümumiləşdirici mühakimə və şərh “8” və “7” temperament strukturları üçün tamamilə yanlışdır. Çünki “8” və “7” temperamentli uşaqlar heç bir şəkildə “asılı uşaq” deyillər. Amma asılı olaraq “5”, “6” və “9” temperamentli uşaqlar üçün müxtəlif səviyyələrdə dəqiq şərhdir.

Uşaqlar və xüsusilə uşaq təhsili ilə bağlı mühüm müşahidələri və qiymətləndirmələri olan Alfred Adler aşağıdakı qiymətləndirməni irəli sürür [1]:

“Başqaları ilə münasibət qurmaq və birlikdə yaşamaq öyrədilməyən uşaqlar məktəbə başlayanda özlərini tənha hiss edirlər. Ona görə də ətrafındakılar onu qərribə şəkildə görür. Bu, onların ilkin tənhalığının daha da artmasına səbəb olur”.

“2” və “7” temperamentli uşaqlar üçün yuxarıdakı qiymətləndirmə tamamilə yanlışdır. Çünki bu uşaqlar temperamentlərinə görə, ictimailəşməyə və ünsiyyətə meyillidirlər. Temperamentlərinin meyllinə görə asanlıqla ünsiyyət qurur və sosiallaşır və dostluq edirlər. Sosiallaşma və ünsiyyətə daha az meyilli olan “5”, “6” və “9” temperament quruluşlu uşaqlar üçün Adlerin qiymətləndirməsi daha düzgündür.

Qısacası: uşaqların şəxsiyyətinin inkişafında “bioloji quruluş, cins, mədəniyyət, təhsil, travmatik hadisələr, intellekt” kimi mühüm faktorlar sadalansa da əsas üstünlük təşkil edən faktorun “TEMPERAMENT” olduğunu unutmamaq olmaz.

Açar sözlər: Valideyn, uşaq, şəxsiyyət, temperament modelləri, sağlam inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Adler A. (2005). Çocuk eğitimi, 13. Cem yay., İstanbul.
2. Gander M., Gardiner H. (2004). Çocuk ve ergen gelişimi, 240. İmge yay., İstanbul
3. Gander M., Gardiner H. a.g.e., 299
4. Gander M., Gardiner H. a.g.e., 300.
5. Oktay A.S. (2005). Kınalızâde Ali Efendi ve Ahlâk-ı Alâî. İz Yayınları, İstanbul.
6. Peters F.E. (2004). Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü. çev. Hakkı Hunler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul.
7. Rapee R.M., Spence S.H. (2024). Kaygılı Çocuğa Yardım.
8. Baykıldı R. (2003). Arkadaş Yayınları, Ankara.
9. Ali M.I. (2000). Tefrik Etme Hazinesi. Dergah Yayınları.
10. Gafarov A., Şükürov Z. (2007). Dindarlık-Ahlak İlişkisi ve Dînî-Toplumsal Yansımaları. İstanbul: Litera Yayıncılık.
11. Thomas T.M. (2002). A Neurotransmitter theory of personality based on the nine-point personality system. Union Institute and University.
12. Weagle E. (2001). Enneagram Yöntemiyle Çocuk Yetiştirmek, Rota yay.
13. Waite D. (2003). The Book of One: The Spiritual Path of Advait, 27.

ARTİONİMLƏRİN LİŖVİSTİK TƏHLİLİ

Ülkər Çəndirli

Sumqayıt Dövlət Universiteti

ulkervaleh@gmail.com

Həm dilə, həm də mədəniyyətə eyni vaxtda aid olan bədii əsər adları ideonimlər kateqoriyasının – mənəvi mədəniyyət obyektlərinin adlarının tərkib və üzvi hissəsini təşkil edir. “İdeonim – insan əqli, ideoloji və bədii fəaliyyət sahələrindəki denotatları bildirən xüsusi ad kateqoriyasıdır. Buraya insan ideyası ilə yaradılan bütün varlıqların xüsusi adları, artionimlər, bibliionimlər, hemeronimlər, geortonimlər, dokumentonimlər, poetonimlər, xrononimlər daxildir” [3, s.17].

“A.N. Antropova, E.A. Burmistrova, N.B. Qubina, N.V. Kınış, N.V. Kojina, Li Lisyun, D.V. Maydanyok, D.N. Medriş, N.A. Fatıyeva və başqaları ideonimləri biblionim (kitab, qəzet, jurnal adları və s.), artionim (musiqi, rəsm əsərlərinin adları, kino adları və s.) olaraq iki qrupa bölürlər. Y.N. Podumova isə kino adlarını filmonim termini ilə ifadə edir. Əlbəttə ki, bu bölgü ilə kifayətlənmək olmaz. Azərbaycan dilçiliyində ideonimlərin əhatə dairəsi genişdir” [1, s.14].

Artionim termini bir qrup sənət əsərinin adlarını ideonimlərdən ayırmaq üçün təyin edilmişdir. İdeonim kateqoriyalarından biri kimi çıxış edən artionimlər mütəşəkkil sistemdir. Artionimlərin spesifikliyi onların təbiəti ilə müəyyən edilir, çünki onimlərin hər biri iki amilin - linqvistik və mədəni (ekstralingvistik) amillərin birləşməsidir. Artionimlərin linqvistik xüsusiyyətləri onunla əlaqələndirilir ki, onlar təyinat vahidləri kimi çıxış edərək, tərkib hissələri müxtəlif tipli və ya leksemlərin sintaktik konstruksiyalarından ibarət olmaqla, əksər hallarda substantivliyin ümumi qrammatik mənasını daşıyır.

Artionimin mədəni amili müəyyən mədəniyyətin daşıyıcılarının ilkin biliklərinin həcmindən asılı olaraq özünü büruzə verir və apardığımız assosiativ eksperimentin məlumatlarına görə, bu mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən çoxaldılan sabit birliklər kompleksinin yaranmasının mənbəyinə çevrilir. Advermə və addəyişmədə nominatora ənənəvi etnik və mədəniyyətlərarası dəyərləri əks etdirməyə imkan verən identiklik funksiyası mühüm rol oynayır; bu dəyərlər uzun bir tarixi dövr ərzində formalaşır və insanın dünya haqqında biliklərini əks etdirir, onlarda insanın milli-mədəni təcrübəsi toplanır [2, s.8].

Artionim reallıq vəziyyətinin ifadəsi olmaqla bədii əsərin adında obrazlı olur. Artionimlər konkret sənət əsərində təcəssüm olunmuş real və ya qeyri-real vəziyyətin qorunub-saxlanmasına kömək edən mədəni amilləri əks etdirir.

Müxtəlif incəsənət obyektlərini (rəsm, musiqi, qrafika və s.) adlandıran artionimlər toplusu artiopik məkanı təşkil edir. Artionimlərin linqvistik təhlili Azərbaycan onomastik məkanına daxil olan bu kateqoriya onimlərinin spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə kömək edir. Nüvə və digər periferik onim kateqoriyalarından fərqli olaraq, müəyyən şəxsi qrammatik mənalar və söz əmələ gətirmə üsulları ilə səciyyələnir, artionimlər xüsusi sintaktik quruluşa malikdirlər. Nominativ vahid kimi çıxış edərək linqvistik səviyyədə olan artionimlər müxtəlif struktur modellərdən istifadə etməklə rəsmiləşdirilir. Müxtəlif növ ifadələr və cümlələr artionimlərin formalaşması üçün sintaktik vasitə kimi çıxış edir. İfadələrlə təmsil olunan artionimlər arasında atributiv tipli modellər daha çox olur: “Tarlaçı qız” (dastan), “Vəfalı at” (nağıl), “Yeddi gözəl” (N. Gəncəvi), “Böyük dayaq” (M. İbrahimov) və s.

Cümlələrin sintaktik modellərinə uyğun gələn artionimlər birkomponentli (nominativ) kimi təqdim olunur: “İsgəndərnamə” (N. Gəncəvi), “Ana”, “Maral” (H. Cavid), iki hissəli cümlələr: “Dünya qopur” (Əbülhəsən), “İranda hürriyyət” (C. Məmmədquluzadə), çoxkomponentli cümlə kimi işlənənlər: “Daldan atılan daş topuğa dəyər”, “Sonrakı peşimançılıq fayda verməz”, “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük”, “Nə əkərsən, onu biçərsən”, “Adı var, özü yox” və s.

Artionimlərin fərqli xüsusiyyəti onların tərkibində bədii əsərin janrını göstərən müəyyən terminologiyanın olmasıdır. Məsələn, musiqi əsərlərini adlandıran artionimlərə musiqi terminləri daxildir: “Bir gəncin manifesti ” (EL. Lazarev), “Koroğlu uvertürası” (Ü. Hacıbəyov) və s. Bu tip artionimlərin spesifikliyi apellyativ spesifikliyin daxil edilməsində özünü göstərir.

Digər kateqoriyalar kimi, artionimlər də dil vahidləri sistemində xüsusi təbəqə təşkil edir: onomastik semasiologiyanın ən mühüm cəhətlərindən biri olan struktur, linqvistik və funksional spesifikliyi ilə xarakterizə olunur. Xüsusi adların ümumi isimlərdən fərqləndirilməsi ilə bağlı mübahisəli məsələdə biz funksional yanaşmaya riayət edirik, çünki bu vahidlərin kateqoriyalara bölünməsi üçün əsas olan funksiyadır, ad vahidi fərqləndirən təkliyi verbalizasyon funksiyasına malikdir.

Artionimin adın obyektinə əlaqəsi üç səviyyədə baş verir: nominativ, eyniləşdirmə və diferensial. Nominativ səviyyənin əsas məqsədi obyektə təyin etmək, onun adı kimi xidmət etməkdir; identifikasiya - adın nominasiya obyektinə eyniləşdirilməsi; diferensial - obyektləri, şəxsləri, reallıq hadisələrini ayırd etməkdir. Məsələn, “Kamança” (C. Məmmədquluzadə) artionimi nominativ funksiyasını yerinə yetirir, çünki bu, əsərin adıdır. O, eyni adlı mənəvi mədəniyyət obyektinə eyniləşdirilir.

İkinci dərəcəli funksiyaların çoxölçülülüyü olması ideonimlərin, o cümlədən artionimlər kateqoriyasının fərqləndirici xüsusiyyətidir. Kommunikativ funksiyasının əsas törəmələri apelyativ və

praqmatikdir. Birincisi, adın ilkin siqnal rolunu təmin edir (məsələn, ədəbi əsərlərin adlarında ön söz). Kommunikativ funksiyanın praqmatik mahiyyəti tamaşaçıya, dinləyiciyə, oxucuya təsir göstərmək, şəkilə baxmaq, musiqi dinləmək, mətni oxumaq, onları anlamaq, yəni maraqlandırmaq, diqqəti cəlb etmək istəyi yaradır. Bədii əsər adlarında idrak funksiyasının toplayıcı, istiqamətləndirici, kompozisiya və obrazlı komponentləri də tam şəkildə reallaşır.

Açar sözlər: Onomalogiya, onomastik vahidlər, bədii əsər adları, ideonimlər, artionimlər.

Ədəbiyyat

1. Əmrahova L. Azərbaycan dilinin ktematonimlər sistemi, 14.
2. Həbibli R. Azərbaycan tətbiqi onomastikasi, 8.
https://aak.gov.az/upload/dissertasion/filologiya_elmi_ri/Reyhan_Hebibli_avtoreferat.pdf
3. Paşayev A. (2022). Poetik antroponimika. Bakı: Mütərcim, 232.

SƏNAYEDƏ İoT HƏLLƏRİ

Səidə Comərdova

Azərbaycan Universiteti

Seidecomerdova2001@gmail.com

IoT müxtəlif domenlərdə inqilab etmək üçün effektiv və cəlbedici həllər təqdim edən innovativ texnologiyadır. IoT-ə əsaslanan çoxsaylı həllər təhlükəli əməliyyatlarda insanların iştirakını azaltmaq üçün sənayeləri, istehsal bölmələrini və istehsal evlərini avtomatlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Əşyaların İnterneti paradiqmasında, xüsusən sənaye IoT (IIoT) üzərində fokuslanan çoxlu sayda nəşrlər sayəsində hərtərəfli sorğu son inkişaf haqqında məlumat vermək üçün əhəmiyyətli dərəcədə vacibdir. Bu sorğu IoT əsaslı ağıllı sənayenin və onun əsas komponentlərinin işini təqdim edir və IIoT arxitekturasının strukturlaşdırılmış təbəqələri, IIoT şəbəkə topologiyaları, protokolları və cihazları daxil olmaqla ən müasir şəbəkə infrastrukturunu təklif edir. Bundan əlavə, böyük məlumatların saxlanması, bulud hesablamaları və məlumat analitikası daxil olmaqla, IoT əsaslı sənayelər və əsas texnologiyalar arasındakı əlaqə təhlil edilir. Ağıllı sənayenin idarə olunması üçün hazırlanmış IIoT əsaslı tətbiq sahələrinin, smartfon tətbiqi həllərinin və sensor və cihaz əsaslı IIoT tətbiqlərinin ətraflı müzakirəsi də təqdim olunur. Nəticə etibarilə, IIoT əsaslı təhlükəsizlik hücumları və onların müvafiq əks tədbirləri vurğulanır. Əsas komponentləri, onların təhlükəsizlik risklərini və mövcud həll yollarını təhlil edərək, IIoT-nin tətbiqi ilə bağlı gələcək tədqiqat istiqamətləri müəyyən edilir. Nəhayət, açıq tədqiqat problemlərinin və ağıllı sənaye ilə bağlı problemlərin hərtərəfli müzakirəsi də təqdim olunur.

Əvvəlcə 1990-cı illərin əvvəllərində təqdim edilən Əşyaların İnterneti (IoT), 1990-cı illərin sonunda Massachusetts Texnologiya İnstitutunun (MIT) Auto-ID Labs tərəfindən aparılan araşdırmadan sonra böyük diqqəti cəlb etdi və bu, ümumi nəşr bazarını yüksəltdi. Konseptual olaraq, IoT məlumat mübadiləsi üçün internetdən istifadə edən virtual domenlərin birləşməsidir. Müxtəlif real dünya tətbiqləri həyatı asanlaşdıran IoT əsaslı texnologiyaları qəbul etdi. IoT-nin geniş tətbiqlərinə ağıllı səhiyyə, ağıllı kənd təsərrüfatı, avtomatik təhlükəsizlik sistemləri, ağıllı fabriklər və ağıllı sənayelər daxildir.

IoT-ə imkan verən ağıllı sənayedə çoxlu iş aparılsa da təhlükəsizlik və məxfiliklə bağlı problemlərin aradan qaldırılması üçün əlavə səylər tələb olunur. Ağıllı sənaye, IoT texnologiyasını sənaye sahəsinə inteqrasiya edərək son dərəcə müsbət bir şey göstərdi. Proqnozlaşdırıldığı kimi, qabaqcıl texnologiyalar və sənaye IoT-nin effektiv tətbiqi vasitəsilə geniş təhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməklə çoxsaylı problemləri həll edə bilər. IoT-nin ən müasir tətbiqi məhsuldar və sərfəli həllər təqdim etməklə sənaye təhlükəsizliyi məsələlərini həll edir. Sənaye IoT prosesi kiber-fiziki sistemdən (CPS) asılıdır. Buna görə də, CPS IIoT-nin sütunu hesab olunur və sənaye simsiz şəbəkəsində IoT cihazları, sensorlar, nəzarətçilər və aktuatorlar arasında fiziki prosesləri izləmək və idarə etmək üçün istifadə olunur. Bundan əlavə, IIoT istehsalı artırmaq üçün məhdud resursların sərfəli və yaxşı təşkil olunmuş cədvəlini təmin edir.

Ağıllı fabriklər, işçilər, ağıllı səhiyyə, nəqliyyat və logistika arasında sərfəli, təhlükəsiz və səlahiyyətli əlaqə təklif edən son IIoT tendensiyalarını göstərir. Bundan əlavə, simsiz texnologiyalardan istifadə edən IIoT əsaslı şəbəkələr real vaxt rejimində monitoring, CPS və smartfon əsaslı IIoT proqramlarını tələb edir. Bundan əlavə, ağıllı IoT sensorları temperaturu, hava axını və rütubəti izləyir, təhlükəsiz tarixi qeydləri saxlayır, tüstü və istilik siqnallarını işə salır. Eynilə, ağıllı sənaye serverləri, IIoT əsaslı serverlər və şlüzlər ağıllı sənaye məlumatlarının qorunmasında mühüm rol oynayır və icazə verilən abunəçilərə tələb üzrə IIoT yardımı təklif edir. IIoT domenində ən yaxşı tədqiqat tendensiyaları IIoT tətbiqləri, şəbəkə topologiyaları, şəbəkə arxitekturası, rabitə protokolları və təhlükəsizlik problemlərindən ibarətdir.

Aktivlərin izlənilməsi, keyfiyyətə nəzarət, monitoring, enerjinin optimallaşdırılması və s. kimi ağıllı fabrik mühitlərində IoT-nin müxtəlif tətbiqləri əhatə olunur. Bundan əlavə, gələcək istiqamətləri müəyyən etmək üçün cari problemlər müəyyən edilir. IIoT sahəsində xeyli iş aparılsa da ağıllı sənayedə son tədqiqat tendensiyalarını müəyyən etmək üçün hərtərəfli sorğu tələb olunur.

IoT həllərini sənayeyə gətirən müsbət təsir, tədarük zənciri proseslərinin uzaqdan idarə edilməsi və ya monitoringi kimi yeni imkanları tətbiq etməklə cari proseslərini optimallaşdırmağı hədəfləyən sənaye şirkətlərinin və istehsalçıların diqqətini çəkdi.

Əşyaların İnterneti ekosisteminin başladığı IIoT-nin aktuallığı kommertiya sektoruna gətirilən həllərdir. Buna görə də, buna ilk yanaşma olaraq, hər bir həllin əhatə dairəsini, eləcə də onun tətbiq olunduğu sənayeni fərqləndirmək vacibdir.

İstehlakçı IoT-dən fərqli olaraq, sənaye IoT məhsuldarlıq və səmərəlilikdə dramatik təkmilləşdirmələr axtaran mövcud avtomatlaşdırılmış sənaye sistemlərini hədəfləyir. Ağla gələn ən çox yayılmış sektorlar iri miqyaslı fabriklər və ya istehsal zavodları ola bilər, lakin bunlar kommunal xidmətlər və bahalı aktivlərin monitoringi ilə də tanınır. Əsasən deyə bilərik ki, biz IoT-nin tamamilə yeni dövrünə qədəm qoyuruq. Zavodlardakı mövcud avtomatlaşdırılmış sənaye sistemləri daha köhnə olur, çünki sistemlər on ildən çox əvvəl quraşdırılmış ola bilər, buna görə də, inteqratorların üzərinə düşən vəzifələrə görə IoT-ni dəstəkləmək üçün bu sistemlərdən məlumatların inteqrasiyası kommertiya IoT-dən daha mürəkkəb ola bilər.

Uyğun və miqyaslı bilən həllə imkan vermək üçün sənaye həllərinə şlüzlər daxil edilməlidir. Bu şlüzlər, əsasən, Bulud və sensorlar və ya nəzarətçilər arasında əlaqə yaratmağa imkan verən bir cihaz və ya proqram proqramı ola bilər. Şlüzlərin əsas istifadələrindən biri, Bulud ilə məlumatları idarə etmək üçün istehsal zavodunda istifadə olunan protokolları dəstəklənən protokola tərcümə etməkdir. Bundan əlavə, şlüzlər məlumatların qeydiyyatı və emalı həlləri üçün səmərəli yollardır,

inteqratorlara daha çox istifadəçi fərdiləşdirməsini təklif etməyə, habelə onları xüsusi sənaye prosesləri üçün uyğunlaşdırmağa, istifadəçi proqramlarını işə salmağa imkan verir.

Artıq bildiyimiz kimi, IoT ekosistemi müxtəlif şaquli istiqamətlərdə böyüyür və IIoT, IoT həllərinin mövcud sistemlərə inteqrasiyasını asanlaşdırmaq məqsədilə proqram və aparat məhsullarını inkişaf etdirməyə və ya təkmilləşdirməyə başlamaq üçün sənaye sahəsində uzun illər təcrübəsi olan şirkətlərin marağını cəlb etdi. Bu şirkətlərdən biri bizneslərə müxtəlif avtomatlaşdırma cihazlarını və proqram proqramlarını birləşdirməyə kömək etməkdə 20 illik təcrübəyə malik PTC - Kepware-dir. Onlar öz məhsullarından biri olan IoT Gateway, KEPServerEX qoşulma platformasının imkanlarını genişləndirən və veb xidmətləri ilə inteqrasiya üçün RESTful və MQTT sorgularını idarə etməyə imkan verən qabaqcıl plagin sayəsində IIoT-də ilk oyunçu kimi tanınmışlar.

IoT və IIoT ekosistemi böyüyür və gözlənilməli kimi böyüməyə davam edəcək.

Açar sözlər: Əşyaların interneti, sənaye IoT, ağıllı sənaye.

Ədəbiyyat

1. Sinha N., Pujitha K.E., Alex J.S.R. (2015). Xively based sensing and monitoring system for IoT. In Proceedings of the 2015 International Conference on Computer Communication and Informatics (ICCCI), Coimbatore, India, 8–10 January.
2. Kim J., Park J., Lee J.H. (2023). Analysis of recent IIoT security technology trends in a smart factory environment. In Proceedings of the 2023 International Conference on Artificial Intelligence in Information and Communication (ICAIIIC), Bali, Indonesia, 20–23 February.

MİFOLOJİ ZAMAN ANLAYIŞI VƏ ONUN M. MURKOK YARADICILIĞINDA RESEPSİYASI

Coşqun Dadaşov

Azərbaycan Dillər Universiteti

Mifoloji zaman başlanğıc, ilkin zaman, dünyanın yarandığı, sakral zaman mənasını daşıyan, real və tarixi zamandan əvvəlki dövrə aid edilən anlayışdır [4]. Mifik zamandakı hadisələr hər kəslə bağlı olur və hər zaman baş verir. Bu onunla bağlıdır ki, mifik dünyadakı mütləq sonluq, həmçinin başlanğıca iddia edir. Mifoloji zaman gerçək tarixə çevrilmək üçün daima təkrarlanan və hər təkrarda olanların yenidən qayıdışını ehtiva edir. A. Hacılı Kanta müraciət edərək yazır ki, dərk olunan dünya “zahiri qavrayışda məkan və zaman, daxili ruhsal aləmdə isə zaman şəklində əyan olur” [2]. Ədəbiyyatşünas alim ardınca tam doğru olaraq qeyd edir ki, “mifik məfkurədə keçmiş və gələcək indiki zamanla qovuşuqdur, hadisələr sanki zamandan kənarında inkişaf edir” [2]. Başqa sözlə, zaman və tarix biri-biri ilə bağlı olan qapalı dairədir. Mifoloji düşüncədə yalnız indiki zaman mövcuddur və bu indiki zamanda keçmiş, gələcəkdə indiki zaman dövrüdür. Hadisələr mifoloji zamanda baş vermir, elə bu səbəbdən mifoloji obyektlər bu zaman kəsiyində birbaşa iştirak etmir, yalnız hadisələrin müəyyən ardıcılığını göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən fikirləri əsas götürərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, mifoloji zaman silsiləvi, çoxölçülü, keçmişin, indinin və gələcəyin eyni zaman kəsiyi ilə əlaqəlidir. O da qeyd edilməlidir ki, bədii ədəbiyyat mifin birbaşa təəcəssümü deyil, lakin onun yenidən təfsiri, bədii

əsərlərin təşkili üsuludur. İ. Tahirov mifoloji zamanı “obyektiv gerçəkliyin, var olan bütün obyektlərin, baş verən hadisələrin mövcudluq forması, həyatın və insan şüurunun əsas komponentlərindən biri” kimi qeyd edir [1, s.98].

Müasir ingilis yazıçısı Maykl Murkok (Michael Moorcock, 1939) yaradıcılığına nəzər yetirsək görmək olur ki, burada folklor-mifoloji köklərə qayıdıb, dünya modelinin universallığı, ikili reallıq və zamana səyahət mövzuları yer alır. Onun “Melnibonedən olan Elrik” (The Elric of Melnibone, 1961–2022), “Qılınclar trilogiyası” (The Swords Trilogy, 171-1974), “Dorian Hokmun” (The Dorian Hawkmoon, 1967–1975) romanlar silsiləsində mifik-sakral zamanla tarixi zaman bir arada çıxış edir, amma bütün hallarda mifik zaman əzəli-əbədi insan ruhunun əbədi olması ideyasını daşıyır. Roman qəhrəmanları tarixi zamanda birxətli həyat yaşasalar da əslində keçmiş təcəssümlərinin reinkarnasiyası, silsiləvi zamanda növbə ilə yeni bədənlərdə doğulur, yeni adlarda əbədi hadisələri təkrarlayırlar.

“Melnibonedən olan Elrik” romanındakı Elrikin həyat və davranışları əvvəlki təcəssümü tərəfindən az qala ən xırda detallarla “danışılır”, taleyin, ruhun dəyişməzliyi ideyası əsaslandırılır. Əsərdəki mifoloji zaman silsilə prinsipi ilə hərəkət edir və A. Losevin təbiri ilə desək, “zaman axınında səbəb və nəticə ayrılır, çünki zaman axınının özü mifologiyada həm səbəb, həm də məqsəd olan ayrılmaz bütövlük kimi təsəvvür edilir” [3, s.33].

M. Murkok bəşəri, ilahi və mifoloji təbiətə dair suallar vermək üçün həm fantaziyadan, həm də mifdən yararlanır və bu şəkildə əsərlərində bədii gerçəkliyi genişləndirir, mifik zamanla gerçək dünyanı bir araya gətirir. Yazıçı qədim miflərə, mifoloji düşüncəyə müraciət edir, mifik zamanı müasirliyə köçürür, onu tarixi zaman kontekstində izah edir. Bu səciyyəvi xüsusiyyət M. Murkok yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir və onun əsərlərində mifin təfsiri və yenidən dərk müstəvisində mifoloji zaman anlayışına aydınlıq gətirir. M. Murkok yaradıcılığı bir tərəfdən gerçəkliyin fəvqəltəbii mahiyyətini inkar edən müasir inanclar sisteminə, digər tərəfdən isə dünyanın yaranması haqqında qədim təsəvvürlərə söykənir: “.. və Yer qədimdən də qədim oldu, zamanın oxuna büründü və onun yolları ölüm astanasında olan qoca kimi qəmli, kədərli və qəribə oldu” [6, s.5]. Bu onunla bağlıdır ki, müasir mif ideal gələcəyə, qədim miflər isə ideal keçmişə yönəlmişdir. M. Murkok müasir oxucu tərəfindən yaxşı tanınan obyektiv reallığı fəvqəltəbii detallarla tamamlamaq üçün fantastik və mifoloji elementlərdən istifadə edir. M. Murkok qədim miflərə, mifoloji düşüncəyə istinad edir və bu şərtlərdə mifik dünyanı müasirliyə köçürür, onun qanunauyğunluqlarını tarixi gerçəklikdə izah edir. M. Murkok yaradıcılığını tədqiq edən D. Emirson da onun romanlarında mifoloji zamanla tarixi zamanın vəhdətindən bəhs edir və yazır ki, “mifik keçmiş ilkin, sakral zamandır, empirik zaman isə əsərin indiki zamandakı hadisələridir” [5, s.19].

Məlumdur ki, fantastik əsərlərdə dünya modeli qapalıdır və biz bunu M. Murkokun “Dorian Hokmun” romanlar silsiləsində də görə bilirik. Əsərin bədii dünyası özünə yetərli, eyni zamanda da ilkin dünyadan ayrıdır. Zaman bu dünyada ikili xarakter daşıyır. Həm mifik, həm də tarixi zamana ayrılır. Mifik keçmiş ilkin zamanı xarakterizə edir və bu dünya başlanğıcı, harmoniyanı, insanın tanrı ilə bir arada olmasını təcəssüm edir. Elə bu səbəbdən o qapalı, daha çox əsəti və miflərdə canlanır. Tarixi zaman isə indiki zaman, əsərdəki hadisələrin zamanıdır və mifik zamandan fərqli olaraq düzxətli, empirik və itib gedəndir. Amma o da məlumdur ki, empirik zaman bir qayda olaraq müasirlikdən uzaqdır və adətən mistik tarixi zaman, qəhrəmanların şər qüvvəsi ilə mübarizəsini ehtiva edən epik zamandır: “Yer qocalıb əldən düşdü, relyefləri silindi, qocalıb yumağa döndü, zaman yoxa çıxdı, vaxt qeyb oldu, kimsə kimsəni tanımadı” [6, s.9]. Başqa sözlə, epik zaman şər ilə xeyrin əbədi

döyüşünü canlandıran zamanın təcəssümüdür. Məhz elə bu səbəbdən onun təsviri epik ciddiliyi ilə seçilir. Mifik zamanın ilkin dünyası ideal haqqında xatirələrdi və M. Murkok romanları bu baxımdan bu zamanı yenidən yaşamaq fürsətini önə çəkir. “Dorian Hokmun” romanlar silsiləsində də biz idealın itirilməsi, eyni zamanda da dünyanın yaranmasının sakral dövrünü görə bilirik.

Demək olar ki, keçmiş mifik dünyada həmişə indiki zamana təsir edir. Zaman anlayışı isə bir qayda olaraq bu tip əsərlərdə silsiləvi xarakter daşıyır. Qəhrəmanın davranışları, onun söykəne biləcəyi ideallar qəhrəmanlıq eposları, cəngavər romanları olan folklor ənənələri ilə bərabər yazıçının fəlsəfi-əxlaqi görüşləri ilə də bağlıdır. Necə ki, biz bunu M. Murkokun “Melnibonedən olan Elrik”, “Qılınclar trilogiyası”, “Dorian Hokmun” romanlar silsiləsində görə bilirik.

Açar sözlər: Mifoloji zaman, Maykl Murkok, “Melnibonedən olan Elrik”, “Dorian Hokmun”.

Ədəbiyyat

1. Dədəm Qorqudun kitabı tədqiqat işığında. (2015). Bakı, Elm və təhsil, 268.
2. Насılı А. (1985). Заман və onun poetik-mifik qavrayışı. Elm və həyat, 10.
3. Лосев А.Ф. (1977). Античная философия истории. М.: Наука, 207.
4. Мелетинский Е.М. (1991). Мифологический словарь. Советская Энциклопедия, 310.
5. Emerson D.L. (2020). Michael Moorcock: Fiction, Fantasy and the World’s Pain, 39(1), Article 16, 17-23.
6. Moorcock M. (1977). The Runestaff. New York City: DAW, 222.

ƏRƏB-SİCİLİYA ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ İBN HAMDİSİN HƏYATI

Cəmilə Dəmirova

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyat Muzeyi

jamiladamirova@yahoo.com

İbn Hamdisin (1055-1133) həyat və yaradıcılığı müxtəlif aspektlərdən maraq doğurur. Şair gənclik illərini Siciliyada keçirir, daha sonra - təxminən 22 yaşında rekongista hərəkəti səbəbindən Siciliyanı tərk edib Məğribə, oradan da Əndəlusla getsə də bütün ömrü boyu Siciliya şairi olaraq qalır. Vətən həsrəti, qürbət motivi onun yaradıcılığının əsasını təşkil edir. O, dəfələrlə Siciliya mövzusunda müraciət edir, Siciliyanın xristian hücumları qarşısında süqutunun səbəblərini araşdırır.

Orta əsr mənbələrindən biri olan “Xəridət əl-Qasr” şairin adını Əbu Muhəmməd Abd əl-Cabbar İbn Hamdis kimi təqdim edir [4, s.194]. İbn Xallikan isə onu أبو محمد عبد الجبار بن أبي بكر بن محمد بن حمديس الازدي الصقلي kimi təqdim edir [5, s.212].

Qeyd etdiyimiz mənbələr onun Siciliyadan olmasını bildirərək onu əs-Saqalı adlandırır. İbn Hamdis Siciliyanın şərqində yerləşən Saraqusa (سرقوسة) şəhərində, 1055-ci (h.447) ildə dünyaya gəlib [6, s.3]. Əl-Əzdi nisbəsi şairin əslən ərəb olmasına dəlalət edir. Şairin atası Əbu Bəkr adı ilə tanınıb. Babası Muhəmməd, eləcə də, atası Əbu Bəkr Saraqusada vəfat edib [6, s.3]. Yəni şairin ailəsi Siciliyadan başqa ölkələrə mühacirət etməyib, orada yaşamağa üstünlük vermiş.

Şairin ailəsi ziyalı, mömin ailələrindən olub. O, ilk təhsilini öz ailəsində almış, ərəb dili sayəsində dini elmlərlə yanaşı, ərəb poeziyasına da yaxından bələd olmuşdur. İbn Hamdis klassik

poeziya ənənələrinə yiyələnir, Quran elmlərini, fiqhi, hədisləri, tarix və coğrafiyanı, əruz və qafiyə elmini öyrənir.

İbn Xallikan Siciliyada rekongista hərəkatının güclənməsi, ərəb-müsəlman ağalığının norman hücumları qarşısında tab gətirməməsi səbəbindən İbn Hamdisin 1078-ci ildə Əndəlusda getdiyini bildirir [5, s.214; 2, s.40]. İtalyan şərqşünas alimi Qabrieli İbn Hamdisi ərəb-Siciliya şairlərinin ən görkəmlisi (The greatest of the Arabic Sicilian poets) adlandırır. O, göstərir ki, İbn Hamdis normanların Siciliyaya hücumu və burada xristian dinini yenidən bərpa etmələri zamanı ölkədən qaçmış və bir daha geri dönməmişdir. Vətən dərdi çəkən şair Sevilyada Abbadilərin, şimali Afrikada Zirilərin, Bəcayada (Boujie) Həmmadilərin sarayında olarkən belə, həsrət dolu şeirlərlə Siciliyanı yad etmişdir [3, s.15].

İbn Hamdisin məhz Mötəmid ibn Abbadın sarayına üz tutması maraqlıdır. “Muluk ət-Tavaif” ملوك الطوائف (Tayfa hökmdarları) dövrünün bir çox sarayları arasında Abbadilərin Sevilyadakı sarayını seçməsi, görünür Mötəmidin özünün də şair olması ilə bağlı idi. Abbadilər hakimiyyəti bu dövrdə bir sıra təhlükələrlə üzləşir. Şimaldan VI Alfonsun hücumlarının ardı-arası kəsilmirdi. VI Alfons məğlub olan Mötəmid ibn Abbada onun himayəsinə keçməyi təklif edərkən, Mötəmid “Mən müsəlmana dəvə otarmağı xristiana donuz otarmaqdan üstün tuturam” – deyərək Afrikanın bərbər hökmdarı Yusif ibn Təfşindən kömək istəyir. Yusif ibn Təfşin güclü bir ordu ilə gəlib xristian qoşunlarını geri oturdur. Amma çox keçmir ki, VI Alfons Əndəlusun zəif durumundan istifadə edib yenidən buraya qoşun çıxarır, ilk növbədə Abbadilər sülaləsinin axırına çıxıb onun ərazilərini zəbt edir. Mötəmid ibn Abbad həbs edilərkən Şimali Afrikaya göndərilir və burada Əğmat qalasına salınır. Əğmat qalasında Mötəmid ibn Abbada ziyarət edən azsaylı əyanlarından biri də məhz İbn Hamdis idi [1, s.511]. İbn Hamdis heç vaxt Əndəlusda qayıtmır, şeirləri ilə əsir həyatı yaşayan hökmdara təsəlli verir. İbn Hamdis Mötəmid ibn Abbadın vəfatından sonra həmmadiləri, onların möhtəşəm qəsrlərini mədh edir. Onun mədh etdiyi hökmdarlar arasında Mənsur ibn Nasir ibn Əlnəsi (المنصور بن الناصر ابن علناس), Təmmim ibn əl-Muizzi (تميم بن المعز), onun oğlu Yəhya ibn Təmmimi (يحيى بن التميمي) və başqaları var. İhsən Abbas göstərir ki, İbn Hamdisin həyatının son illəri çox çətin keçir. O, görmə qabiliyyətini itirir. Bundan əlavə, bəzi ailə üzvlərinin vəfatı onu bədbinliyə sürükləyir. Xüsusilə oğlanları Əbu Bəkr və Ömərin vəfatı ona ağır təsir edir. Oğlanlarının matəmində qızı da dünyasını dəyişir.

İbn Hamdis 527-ci ilin Ramazan ayında (1133-cü il, iyul) Mayorkada vəfat edir və məşhur şair İbn Ləbbanənin qəbrinin yaxınlığında dəfn edilir [5, s.215]. İhsən Abbas isə onun Bəcəyədə dəfn edildiyini bildirir.

Beləliklə, mürəkkəb siyasi durum, aramsız müharibə və münaqişələr İbn Hamdisin həyatının təxminən 60 ilinin qütbətdə keçməsinə səbəb olur. Bu illər ərzində şair dəfələrlə yaşayış yerini dəyişsə də, qəlbi daim Siciliya ilə döyünür.

Açar sözlər: Siciliya ədəbiyyatı, Siciliya ərəb ağalığında, İbn Hamdis.

Ədəbiyyat

1. Qasımova A. (2019). Ərəb ədəbiyyatı tarixi, V-XIII əsrlər. Bakı, Elm, 674.
2. Carpentieri N. (2015). At War with the Age: Ring Composition in Ibn Hamdis no. 27. Quaderni di Studi Arabi, 39-55.
3. Gabrieli F., (1951). Arabic Poetry in Sicily, East and West, 2(1), 13-16.
4. خريدة القصر وجريدة العصر ، الجزء الثاني ، تحقيق أدرتاس أذرنوش، دار التنوير للنشر، 1986، ص765

5. وفيات الاعيان وأنباء الزمان لابي العباس شمس الدين بن حلكان ، تحقيق احسان عباس ، المجلد الثالث، دار صادر، بيروت 1972، ص 524
6. احسان عباس، حياة ابن حمديس، مقدمة ديوان ابن حمديس، دار صادر، بيروت، ص 626

ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ UŞAQLARLA SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Gülər Əbdülzadə

Azərbaycan Universiteti

abdulzadagular@gmail.com

Dövrümüzdə zorakılıq ilə bağlı məlumatlarla mütəmadi olaraq rastlaşırıq. Zorakılıq sözünün anlamı “hücum etmək” deməkdir. Uşaqlara qarşı zorakılıq faktoru ilk dəfə 1962-ci ildə Amerikada dərc olunan “Amerika Tibb Asosiasiyası” jurnalında Henry Kempe tərəfindən “xəsarət almış uşaq sindromu” termini ilə əlaqəli işlədilmişdir. Sonra isə bu ifadə “uşaq istismarı” termini olaraq qəbul edildi.

Zorakılığın bir neçə növü vardır: *fiziki, cinsi, psixoloji, iqtisadi*.

Fiziki zorakılıq həmin insana fiziki ziyan vurmaq məqsədi güdür. Fiziki zorakılıq asanlıqla görünə bilən, tez aşkarlanan şiddət növüdür. Döymək, uşağı, həyat yoldaşını incitmək, ona xəsarətlər yetirmək buraya aiddir. Zorakılıq ən aktual məsələdir və bir çox insanlar zorakılıq qurbanına çevrilir. Yalnız qadınlar deyil, onlarla yanaşı, kişilər də eyni problemdən əziyyət çəkir. Fiziki zorakılıq göyermələr, sınıqlar, yanıqlar şəklində özünü göstərir. Bu faktları tibbi müayinədən keçirməklə sübut etmək olar [1].

Cinsi zorakılıq hədə-qorxu, qeyri-iradi, aldatma yolu ilə qurbanın cinsi əlaqəyə məcbur edilməsidir. Təcavüz cinsi zorakılığın yeganə növü deyildir. Arzuolunmaz hərəkətlər, məsələn toxunma və s. cinsi zorakılığa misal ola bilər [2].

Cəmiyyətdə fiziki zorakılıqla yanaşı psixoloji zorakılıq faktları da az deyil. Ancaq günahkarlar buna görə cəza çəkmirlər. Səbəbkarlara onun günahkar olduğunu sübut etmək kifayət qədər çətin və problemlidir. Düşünürəm ki, digər zorakılıq növlərindən fərqli olaraq, psixoloji zorakılıq faktı daha mühüm və cəmiyyət üçün təhlükəli problemdir.

“Emosional sui-istifadə” və “psixoloji zorakılıq” anlayışlarının müəyyən edilməsi, onların bir-birini əvəz etməsini müəyyənləşdirmək çətin məsələdir. Bu yazının məqsədi bu tendensiyanın mənşəyini araşdırmaq və alternativ bir fikir təqdim etməkdir, yəni terminlər sinonim deyil və hər biri üçün fərqli təriflər olmalıdır. Mövcud tez-tez istifadə olunan təriflər nəzərdən keçirilir. Bu yazının verdiyi təriflər emosional və psixoloji inkişafda mühüm anlayışlardan irəli gəlir [6].

İqtisadi zorakılıq şəxsi, iqtisadi və s. münasibətlərə tətbiq edilə bilər. Bu zaman zorakılığa məruz qalan şəxs iqtisadi cəhətdən asılı vəziyyətə düşür. Qurban yemək, içmək, paltar, gündəlik ehtiyac üçün zorakı şəxsin verdiyi pula möhtac qalır [5].

Psixoloji zorakılıq qurbanlarının müalicəsi zamanı etik nüanslara toxunmaq vacibdir, çünki onların haqsızlığa məruz qaldığını qəbul etmək qurbanların sağlması üçün çox vacibdir. Ayrı-ayrı sui-istifadə hallarında etik ölçünün təsdiqi, həmçinin plüralist cəmiyyətlərinin yazılmamış qaydaların güclənməsinə kömək edir.

Emosional zorakılıq uşaqlarda davam edən emosional pis rəftar və ya emosional laqeydlidir. Buna bəzən psixoloji zorakılıq deyilir və uşağın emosional sağlamlığına və inkişafına ciddi zərər verə bilər. Emosional zorakılığa məruz qalan uşaqlar, adətən, eyni zamanda başqa bir sui-istifadə və ya etinasızlıq növündən əziyyət çəkirlər. Lakin bu, həmişə belə olmur [4].

Niyə emosional zorakılıq baş verir? Pul qayıqları və ya işsizlik kimi yüksək stress və gərginlik dövrləri valideynin və ya müəllimin diqqətini uşağın ehtiyac duyduğu emosional sevgi və dəstəyi təmin etməkdən yayındıra bilər. Uşağın öz yaşına görə həddən artıq məsuliyyət götürməsinə gözləyir, məsələn digər ailə üzvlərinə qayğı göstərmək həddən artıq qoruyucu ola bilər, araşdırmaq, öyrənmək və dostluq etmək imkanlarını məhdudlaşdırmaq, uşağın öz emosional ehtiyaclarını ödəməsinə gözləmək, uşağından qəzəbini və məyusluğunu çıxarmaq emosional zorakılığa misal ola bilər. Əgər valideyn uşaq yaşlarında çətin həyat şəraitinə böyümüşsə və ya hazırda ətraflarında pis nümunələr varsa, bu onların öz uşaqlarına baxma tərzinə təsir edə bilər. Emosional zorakılığa, həmçinin valideyn ilə övladı arasında zəif münasibət səbəb ola bilər [3].

Psixoloji zorakılığın aradan qaldırılmasının müxtəlif yolları vardır:

Zorakılığa məruz qalmış uşaqlar adaptasiyada çətinlik çəkirlər, pis əhval-ruhiyyədə olurlar, onlarda emosional gərginlik, narahatçılıq yüksək səviyyədə olur.

Özünə nəzarət və özünü tənzimləmə bacarıqları kifayət qədər inkişaf etmir. Hər bir mərhələdə aşağıdakılardan ibarət kompleks yanaşma həyata keçirilməlidir: sosial-hüquqi yardım, tibbi yardım, psixoloji və pedaqoji yardım, sosial işin təşkili.

Amansız rəftarın formalarından zərər çəkən uşaqlara psixoloji yardım sisteminin yaradılması onlarla yalnız bilavasitə iş aparılmasını deyil, həm də zorakılıq situasiyasının fəaliyyətini nəzərdə tutur. Uşağa təhlükəsiz davranışı, özünü müdafiə imkanlarını artırmağı öyrətmək zəruridir.

Psixodiagnostikanın nəticələrinə əsasən, zorakılığa məruz qalmış uşaqlar üçün psixokorreksiya işinin planı tərtib edilir, ona uyğun olaraq psixokorreksiya tədbirləri həyata keçirilir. Zorakılığa məruz qalmış uşaqlara psixoloji yardım göstərmək, gərginliyi və narahatlığı azaltmaq, könüllü proseslərin kommunikativ bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunması məqsəduyğun sayılır: oyun üsulu, kağız plastik, psixogimnastika, art-terapiya, nağıl terapiyasının elementləri, test terapiyası və s.

Açar sözlər: Zorakılıq, psixoloji zorakılıq, fiziki zorakılıq, emosional zorakılıq, cinsi zorakılıq.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova Ş., Həsənova G., Babazadə S., Balayeva A., Ağayeva K. (2017). Uşaq və yeniyetmələrə yönəlmiş zorakılıq hərəkətlərinin qarşısının alınması. Metodik vəsait. Bakı, 60.
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Cinsi_zorak%C4%B1%C4%B1q.
3. O'Hagan K.P. (1995). Emotional and psychological abuse: Problems of definition. Child abuse and neglect, 19(4), 449-461.
4. Skuse D., Bruce H., Dowdney L., Mrazek, D. (2011). Child psychology and psychiatry: frameworks for practice. John Wiley & Sons, 319.
5. <https://www.legalaid.ge/ka/p/660/aild-zoraklq-qurban-v-zorak-zoraklqdan-mdafinin-hq>
6. Sackett L.A., Saunders D.G. (1999). The impact of different forms of psychological abuse on battered women. Violence and victims, 14(1), 105-117.

ƏQLİ MÜLKİYYƏTİN İQTİSADI FƏALİYYƏT SUBYEKTLƏRİNƏ TƏSİRİ: ÇİN NÜMUNƏSİNDƏ

Aytən Əhmədli

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası

aytenhmedli66@gmail.com

Bir çox sahibkar zəhməti və vəsaiti hesabına yeni məhsul yaradır və bu məhsul bazarda öz yerini tapdıqdan sonra bəzi sahibkarlar tərəfindən bu məhsulların istehsalına başlanır və nəticədə yeni məhsulu əziyyəti ilə ərsəyə gətirən sahibkar böyük itkilər verir. Deyə bilərik ki, bu cür yeni məhsula olan hüquqlar mənimsənərək məhsulu ərsəyə gətirən sahibkarla haqsız rəqabətə girilir. Nəticədə sahibkar vaxtında atmalı olduğu, lakin atmadığı addımlara görə, yanlış qərarlarına əsasən, əziyyət çəkir. Lakin qanunvericilik əsasında əqli mülkiyyət obyektlərinə (ixtiralara, sənaye nümunələrinə, faydalı modellərə, əmtəə nişanlarına, coğrafi göstəricilərə) hüququn rəsmiləşdirilməsi ilə sahibkarlar öz hüquqlarını qoruya, haqsız rəqabətdən və digər sahibkarlar tərəfindən qanun pozuntularının qarşısının alınmasında sığortalanmış olurlar.

İntellektual əməyin bəhrəsi və yaradılmış informasiya nəticəsində mülkiyyət hüququ yaranır ki, bu mülkiyyət forması əqli mülkiyyət adlanır. Beləliklə, ixtira sahibinin öz əməyinin nəticələrindən istədiyi kimi istifadə etmək hüququ “Əqli mülkiyyət” anlayışını əmələ gətirir. Bir sözlə, “Əqli mülkiyyət” ifadəsini işlədərkən bilməliyik ki, söhbət ixtiraçılarına məxsus olan və yalnız onların icazəsiylə istifadə edilən mülkiyyətdən gedir.

Əqli mülkiyyət hüquqlarının qorunması sistemi təkcə bir ixtiranın onu yaradan şəxsə məxsus olmasından əlavə, həm də onu “sahiblənməyə” və nəticədə kommersiya məqsədli istifadəsinə imkan verir. Əqli mülkiyyəti qorumaqla cəmiyyət fərdləri yeni fikirlərin inkişafına vaxt və ehtiyatlarını ayırmağa təşviq edir.

İntellektual mülkiyyət hüquqlarının cəmiyyət üçün faydaları aşağıdakılardır:

1. Ədalətli rəqabətin qorunması və geniş çeşidli keyfiyyətli məhsul və xidmətlərin istehsalının təşviqi;

2. İqtisadi artım və məşğulluğun dəstəklənməsi;

3. Yenilik və yaradıcılığı təmin etmək;

4. Texnoloji, mədəni irəliləyişlərin və ifadələrin təşviqi;

5. Xalq biliklərinin və mədəni xəzinənin zənginləşdirilməsi

Haqsız rəqabətə qarşı qorunan əqli mülkiyyət nümunələri iki qrupa bölünür:

1. Saxta kontrafakt məhsul;

2. Pirat məhsul.

Pirat məhsul - hüquq sahibinin razılığı olmadan hazırlanan (istehsal edilən) və yayılan audiovizual əsərin, fonogramın, komputer programının, məlumat toplusunun və kitabın nüsxələri;

Kontrafakt məhsul - əmtəə nişanları, coğrafi göstəricilər və ya onları qarışdıracaq dərəcədə oxşar nişanlarla qeyri-qanuni təchiz olunan mal.

Əqli mülkiyyət qanunlarının əsas məqsədi innovasiyaları təbliğ etməkdir. İxtiraçılara öz ideyalarını qorumaq qabiliyyətini vermək, başqasının onların söylərindən istifadə edəcəyindən

qorxmadan sərbəst şəkildə yaratmağa imkan verir. Bu müdafiələr ixtiraçıları və rəssamları öz işlərini açıqlamağa sövq etməklə cəmiyyətə fayda vermək üçün də nəzərdə tutulur.

Çin saxta və pirat məhsullar üzrə dünyada liderdir. Əslində, 2021-ci ildə ABŞ Gömrük və Sərhəd Mühafizəsi tərəfindən ələ keçirilən saxta və pirat malların dəyərini 75%-i Çin və Honq Konqdan olub.

Çinin ən böyük saxta məhsulları:

1. Saxta istehlak elektronikas: Məişət elektronikasası Çin saxta bazarında tapa biləcəyiniz ən məşhur saxta məhsullardan biridir. Saxta iPhone kimi məhsulların yüksək marjasını nəzərə alsaq, saxtakarlığın tanınmış brendlərdə (məsələn, Apple, Nokia, Samsung, Android) bu qədər yaygın olması təəccüblü deyil.

2. Saxta lüks brend çantalar və pul kisələri: Hər kəs dəbdəbəli çanta istəyir, amma hər kəs onu almağa imkan vermir. Burada saxta lüks çantalar işə düşür. Yüksək keyfiyyətli saxta çantalar satan bəzi topdansatış mağazalar çantalarını orijinal analoqlarından fərqləndirmək üçün çox səy göstərir və çantalarla birlikdə saxta faktura və qəbzlər təqdim edirlər (məsələn, Prada, Chanel, Burberry, Balenciaga, Louis Vuitton).

3. Saxta ayaqqabılar: Saxta ayaqqabıların kütləvi istehsalı çoxmillətli ayaqqabı markaları öz istehsallarını Çinin şərq əyalətlərinə (məsələn, Nike, YEEZY, Adidas, New Balance, Converse, Vans) həyata keçirməyə başladı.

4. Saxta idman geyimləri: Saxta idman markaları, futbol replikaları və American Super Bowl formaları çox populyardır.

5. Saatlar: Lüks brendlərin saatları məşhurdur (məsələn, Rolex, Cartier, Patek Philippe, Omega).

Bu cür saxta və pirat malların yaradılması, həmçinin insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün də xüsusi təhlükə yaradır.

Xüsusən də qida məhsullarında, dərman vasitələrində saxta malların əslini əvəz etməsi ağır fəsadlara səbəb ola bilər. Odur ki, ölkələr bununla bağlı müəyyən tədbirlər görürlər. Bu sahədə gömrük orqanları xüsusi rola malikdir.

Əqli mülkiyyət hüququ obyektini olan malların əvvəlcədən edilən müraciətə əsasən, qeydiyyatını aparmaqla həmin malların ölkə ərazisinə daxil olmasının qarşısını alırlar.

Müəllif hüquqlarının pozulması tarixən mülki məsələ olsa da cinayət cəzaları da tətbiq oluna bilər. ÜTT-nin Əqli Mülkiyyət Hüquqlarının Ticarət Aspektləri üzrə Sazişi (TRIPS) əqli mülkiyyət (ƏM) üzrə ən əhatəli çoxtərəfli sazişdir.

Açar sözlər: Əqli mülkiyyət, ÜTT, TRIPS sazişi, pirat və kontrafakt mallar.

Ədəbiyyat

1. İmanov K. (2018). Azərbaycanın inkişafında əqli mülkiyyət hüquqlarının rolu. Bakı.
2. Əqli Mülkiyyət Hüquqları. Azərbaycan Respublikası Müəllif Hüquqları Agentliyi. Bakı, 2013.
3. İmanov K. (2020). Əqli mülkiyyət innovativ inkişaf kontekstində. Bakı.
4. İmanov K. (2018). Əqli mülkiyyət və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları. Bakı.
5. [Counterfeiting and piracy in 2021 – the global impact - World Trademark Review](#)
6. [Counterfeiting Statistics | IACC](#)
7. [Global Trade in Fakes: A Worrying Threat | en | OECD](#)

MİR CƏLAL PAŞAYEVİN HEKAYƏLƏRİNDƏ İNSAN PROBLEMI

Mədinə Əhmədova

Azərbaycan Universiteti

medineaxmedova055@gmail.com

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mədəniyyəti və elmi tarixində şöhrət tapmış parlaq şəxsiyyətlərdən biri də Mir Cəlal Əli oğlu Paşayevdir. O, milli şifahi ədəbiyyatın, klassik və müasir bədii nəsrin ən yaxşı ənənələri əsasında yetişib, mahir hekayə ustası kimi yüksəlmişdir.

Belə ki, insanda xoş duyğular, nəcib keyfiyyətlər, haqsızlığa, ədalətsizliyə qarşı mübarizə ruhunu aşılayan keyfiyyətlər onun hekayə yaradıcılığının amalını təşkil etmişdir.

Mir Cəlal hekayə yaradıcılığında həyatın bütün sferalarına müraciət edir və bunları bədii söz formasına salmağı özünə borc bilirdi. “Mir Cəlalin ilk hekayələrində yumor və satira, ifadə və cümlələrin yığcamlılığı, müsbət mənada tendensiyalılıq, mövzu konkretliyi, dialoqlardakı lakoniklik, bədii dildəki aydınlıq, obrazlılıq və s. istedadlı yazıçı haqqında fikir yürütməyə imkan verir” [6, s.70].

Beləliklə, diqqəti daha çox zahiri əlamətlərə bağlamaq yox, daxili aləmə tərəf istiqamətləndirmək, hər bir qəhrəmanı öz daxili düşüncə və cizgiləri ilə xarakterizə etmək Mir Cəlalin sənətkarlığının qayəsidir. O, hekayələrində hər zaman sağlam cəmiyyət arzulayır və bu cəmiyyətin inkişafını vacib sayır, o cümlədən əxlaq-etik çatışmazlıqların əleyhinə çıxış edir və bunları cəmiyyət üçün ciddi problem kimi görürdü.

Böyük sənətkar hər zaman öz xalqını xoşbəxt, savadlı, azad görməyi arzulamış, bütün bunlar üçün isə əlindən gələni əsirgəməmişdir. Məhz yaratdığı hekayələrdə də xalqını hər zaman mənəvi-etik-əxlaqi, dünyagörüşü cəhətdən üstün görmək istəyir və bunun üçün daim çalışmışdır.

Onun bu duzlu-məzəli hekayələri öz lakonikliyi və incə yumorları ilə diqqəti cəlb edir, oxucuda gülüş hissi yaradır. Lakin bir azdan oxucu gülə-gülə düşünməyə, düşünə-düşünə gülməyə başlayır. Bu isə Mir Cəlalin böyük sənətkarlığının nəticəsidir. Çünki yazıçı kiçik janrın böyük imkanlarından məharətlə istifadə etmiş, həmçinin böyük ideyaları bu hekayələrdə məharətlə ifadə etmişdir. Onun “Həkim Cinayətov”, “Anket Anketov” hekayələri bu cəhətdən xüsusilə fərqlənir. Ədib insan xarakterlərinin daxili qatlarında cəmiyyətdə gedən neqativ halları ustalıqla əks etdirmişdir.

Ədibin ilk çap olunmuş hekayəsi “Həkim Cinayətov”a nəzər salaq. Hekayənin sadə süjet xətti vardır. Tələbə Ramazanın atası işdə olarkən zədə alır və həkim gətirməyə gedən Ramazan xəstəxanada Həkim Cinayətovla rastlaşır. Lakin həkimin adamı boğaza yığan astagəlliyi, xəstəyə qarşı laqeyidliyi, qeyri-ciddiliyi hekayənin əsas məkrəzində dayanır. Beləliklə, Həkim Cinayətovun mənəvi boşluğu, biganəliyi kimi mənfi xüsusiyyətləri, Ramazanın isə atasına görə keçirdiyi həyəcan, daxili sarsıntıları yazıçıya təsirli bir hekayə yazmasına təsir edib. “Həkim Cinayətov” Mir Cəlalin həqiqi yazar olduğunu, istedadını, ədəbiyyata yeni nəfəs gəldiyini bildirən əsərlər sırasında birinciliyini heç zaman əldən verməyəcək [3, s.81].

Yazıcının müharibə illərində qələmə aldığı və insanlara zidd olan mənfi, yırtıcı, vəhşi qəhrəmanları ifşa edən satirik mövzuda ərsəyə gətirdiyi hekayələrində bədii gülüş daha da dərin şəkildə nəzərə çarpır. Bu gülüş sadə gülüş deyil əlbətdə ki, burada kin, qəzəb, hirs ifadə edən gülüşdür və kəskin ictimai məzmunu malikdir. Belə ki, Mir Cəlalin hekayələrinin əsas atributunu məhz satira və yumor təşkil edir.

“Kərpic məsələsi” ədibin satirik üslubda yazdığı hekayələrindəndir. Sanki hər il yeni əşya almış kimi, hər il bir arvad dəyişən Babaxan elə bir tipik qəhrəmandır ki, bu qəhrəman tipləri indiki yaşadığımız dövrdə də aktualdır. Babaxanın hər dəfə arvad dəyişməsinin səbəbi sonradan bəlli oldu. Belə ki, Babaxan harda bir pullu arvad görsə, ona yaxınlaşır aldadır və sonda evlənir. Var-dövlətini ələ keçirəndən sonra lazımsız biri kimi qovurdu [5, s.67].

Hekayənin mövzusu məişət üslubunda qələmə alınmışdır. Gülüş elementləri, hadisələrin təbii gedişatı insanda müsbət aura yaradır.

“Nanənin hünəri” hekayəsində Nanənin bir qadın kimi axtarışları, öz hüquqları uğrunda mübarizə aparması, cəmiyyətdə bir qadın kimi özünə yer ayırması kimi bədii ideyaları öz əksini tapmışdır.

Mir Cəlalin “Səyyah xanım”, “Hesab dostları”, “Dil və əməl”, “Xarici naxoşluq”, Məhəbbət yaxud qəlp pul” və s. hekayələrində yazıçı yüksək məharətlə mənəvi məsələləri, insani münasibətləri işıqlandırmışdır.

Yazıcının “Arxa əsgəri” hekayəsində mənəviyyatca çox yüksək bir mövqedə duran qəhrəman görürük. Qoca bostançı Salman kişi arxa cəbhədə vuruşmaqdadır. O, özünü cəbhədə vuruşan gənclərlə bərabər tutur, arxa cəbhədə əsgərlər üçün bal kimi şirin yemişlər, qıpqırmızı qarpızlar yetişdirir. Yaralı bir əsgərin yolu Salman əminin qapısına düşür. Salman əminin qapısına düşür və onun yaralı əsgərə göstərdiyi səmimi davranışı, qonaqpərvərliyi hekayənin əsas məxzini təşkil edir.

Bütövlükdə, Mir Cəlalin qələmindən çıxan hekayələr nə qədər müxtəlif, rəngarəng olsa da, öz qəhrəmanlarının mənəvi aləmini tam reallığı ilə gözlər önünə sərdiyinə görədir ki, onlarda bir səmimiyyət, lirika, daxili bir çırpıntı hiss olunurdu. Mir Cəlalin yaradıcılığında xalqımızın təxminən yarıməsrlilik tarixinin müxtəlif mərhələlərindəki ictimai-iqtisadi və mənəvi-psixoloji vəziyyəti, taleyi zəngin həyat faktları, vüsətli bədii təxəyyül hesabına məharətlə təcəssüm etdirilmişdir [2, s.20].

Açar sözlər: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, mənəvi-etik ideyalar, hekayələrdə psixoloji təsirlər, Mir Cəlalin hekayələrində qəhrəmanların mənəvi aləmi.

Ədəbiyyat

1. Cəfər M. (1966). Mir Cəlal. Maarif, Bakı.
2. Mir Cəlal (1968). Gülüş bədii silah kimi. Bakı, ADU.
3. Gülgün R. (2008). Göylər adamı. Kür-Araz Nəşriyyat Evi, Bakı.
4. Mir Cəlal (2005). Seçilmiş əsərləri, II cild, I cild. Şərq-Qərb, Bakı.
5. Mir Cəlal (2005). Seçilmiş əsərləri, II cild, II cild. Şərq-Qərb, Bakı.
6. Hacıyev C. (1960). Ədəbiyyatımızın dünəni və bu günü. Yazıçı, Bakı.

PHRASEOLOGICAL UNITS OF MILITARY SPHERE

Sabina Akhmedova

Sumgait State University

isgani@gmail.com

The spirit and culture of people find its reflection in the phraseological fund of language. Phraseological units are expressed in speech in a fixed semantic structure, a definite lexical and grammatical composition.

In this article we are going to dwell on phraseological units of the military sphere. We have systematized them due to the classification of phraseological units proposed by A.V. Kunin: Substantive, Adjectival, Adverbial, Verbal phraseological units [2, p.17].

Let us look through examples of phraseological units of military sphere belonging to different semantic groups:

1. This group includes various types of **weapons**:

To fire a weapon- to shoot a weapon - atəş açmaq;

To lay one's weapons- to refuse military actions- silahları yerə qoymaq;

To jump the gun- to start doing something too soon - çevik hərəkət etmək;

To cross swords- people argue or dispute, actually no sword is used - mübahisə etmək.

2. This group of military phraseological units denotes the **actions of personnel during hostilities, exercises**:

To hold somebody as a hostage- to keep somebody hostage - kimisə əsir saxlamaq;

To carry out an invasion- being in the act of committing an invasion - işğal etmək;

3. The next semantic group maintains **the daily activities of personnel**:

To give an order- to command - əmr vermək;

To carry out an order- means to follow one's orders - əmrləri yerinə yetirmək;

To obey orders- to do what you are ordered to fulfil - əmrlərə tabe olmaq;

Substantive phraseological units of this sphere are used to designate and evaluate, for example, persons [1, p.125]:

Companion in arms= comrade in arms, someone who has fought with you or worked with you to achieve particular aims – silahdaşlar;

Awkward squad-a squad composed of recruits and soldiers who need further training - təcrübəsiz əsgərlər;

Brother-in arms- soldiers fighting together on the same side – silahdaşlar;

Red coat - English soldier - ingilis əsgəri;

Dead eye - a good shooter, a good marksman - yaxşı atıcı;

Colonel blimp - stubborn, reactionary type of person, esp. An army officer or government official - tərs, inadçı adam, xüsusən hərbi işdə;

A running fire - rapid fire in succession by a line of soldiers - yaylım atəşi.

Among **adjectival phraseological units** of military sphere, the following units are observed:

Quick on the trigger – being impulsive, the quality of being responsive - cəld hərəkət edən;

Slow on the trigger - meaning slowly reacting (refers to people) - gec reaksiya verən;

Armed to the teeth - the case of carrying many weapons - başdan ayağa silahlanmaq.

Among adverbial phraseological units of military sphere:

Under the gun - the case when you are under pressure to do something/ you are made to do smth - başına silah dayanmış vəziyyətdə;

Above the battle - the state of being away from the fight - döyüşdən kənar;

With flying colours - meaning victoriously - zəfərlə;

Up in arms - being angry, ready to fight - savaşa hazır.

Verbal idioms of military sphere:

Verbal idioms denoting the **beginning of certain actions:**

To fly to arms - hastily prepare for war - tələsik savaşa hazırlaşmaq;

To take by storm - to capture by a violent assault - şiddətli bir hücumla ələ keçirmək;

To keep one's powder dry - do not attack until you are ready - hazır olmayanadək hücum etməmək.

Verbal idioms expressing **success, victory:**

To carry the day - to gain victory or be successful - qələbə çalmaq;

To save the day - successfully complete an unsuccessfully starting battle - uğursuz başlamış döyüşü uğurla sonlandırmaq;

To show fight - to be ready to fight, to continue resistance - müqaviməti davam etdirmək.

Verbal idioms expressing failure, collapse, defeat:

To lay down one's arms - to cease fighting, arguing or being hostile - silahları yerə qoymaq;

To throw down one's arms - throwing weapons, giving up - savaşımaqdan imtina etmək;

To fight a losing battle - if someone is fighting a losing battle they are trying to do something even when there is a little chance - kiçik bir şansın olsa belə vuruşmaq.

Sentences with phraseological units of military sphere

The Civil War ended when the Confederate army finally laid down its arms [4].

Vətəndaş müharibəsi Konfederasiya ordusu nəhayət ki silahlarını yerə qoyanda sona çatdı.

You're fighting a losing battle if you think you are able to convince Martha to go to college.

Martanı kollecə getməyə razı sala biləcəyinizi düşünürsünüzsə, buna nail ola bilməyəcəksiniz.

But what if her Democratic rival had carried the day?

Onun Demokratlar partiyasından olan rəqibi qələbə çalsaydı bəs necə olardı?

The Specialized team smashed the door down and took the gunman by storm.

İxtisaslaşmış komanda qapını sındırdı və silahlı şəxsi güclə zəbt etdi.

Has anyone called an ambulance today? Judging by the severity of this man's injuries, we're really under the gun here [3].

Kimsə təcili yardım çağırıb bu gün? Bu adamın xəsarətlərinin ağırlığına görə biz burada həqiqətən də təzyiq altında qaldığımızı deyə bilərik.

Phraseological units of military sphere represent a vast stock. Substantive and verbal phraseological units of military sphere are the most productive. They denote various phenomena of military service, weapons, activities during combat operations and the daily life of military personnel.

Keywords: Phraseological units, military sphere, semantic groups, verbal idioms, impact.

References

1. Dubenec Je.M. (2003). Linguistic modifications in modern English. M: Glossa Press, 256.
2. Kunin A.V. (2005). A course on modern English phraseology, 479.
3. İsgəndərova N.V., Xəlilova S.İ., Kərimova D.A. (2002). Ali məktəb tələbələri üçün İngiliscə-Azərbaycanca-rusca müxtəsər frazeoloji lüğət. Sumqayıt: SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 281.
4. <https://www.collinsdictionary.com>

Hərbi sahənin frazeoloji vahidləri

Mətndə frazeoloji vahidlərin hərbi sahədə əhəmiyyətindən bəhs edilir, onların sabit semantik strukturları və spesifik leksik tərkibləri vurğulanır. Məqalədə bölmələr A.V. Kuninin substantiv, sifət, zərfi və feili kateqoriyalarına əsasən, təsnif edilir. Nümunələr bu bölmələrin hərbi kontekstdə, silahdan döyüş taktikasına və gündəlik iş rejiminə qədər hərəkətləri, fəaliyyətləri və münasibətləri necə əks etdirdiyini göstərir. Frazeoloji vahidlər müvəffəqiyyət, uğursuzluq və müqavimət də daxil olmaqla müxtəlif nəticələri təsvir edərək, hərbi dilin dinamikasına dair fikirlər təqdim edir. Mətn hərbi sahədə frazeoloji vahidlərin genişliyini və hərbi hadisələri və şəxsi heyətin təcrübələrini təmsil etməkdə rolunu vurğulamaqla yekunlaşır.

DES ŞİFRƏLƏMƏ ALQORİTMİNİN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Eldar Eldarov

Azərbaycan Universiteti

eldarov01@mail.ru

DES məlumatların şifrələnməsi və şifrəsinin açılması üçün hazırlanmış standartdır. Əsasən, istifadə olunan metod və ya alqoritm DEA (Data Encryption Algorithm) və ya Məlumat Şifrələmə Alqoritmı adlanır. Bu alqoritmın standartlaşdırılmış versiyası DES adlanır [1].

DES strukturuna görə blok şifrələmə nümunəsidir. Başqa sözlə, sadəcə olaraq şifrələncək sadə mətni parçalara (bloklara) ayırır, hər bir parçanı bir-birindən asılı olmayaraq şifrələyir və şifrələnmiş mətnin şifrəsini açmaq üçün bloklar üzərində eyni əməliyyatı yerinə yetirir. Bu blokların uzunluğu 64 bitdir.

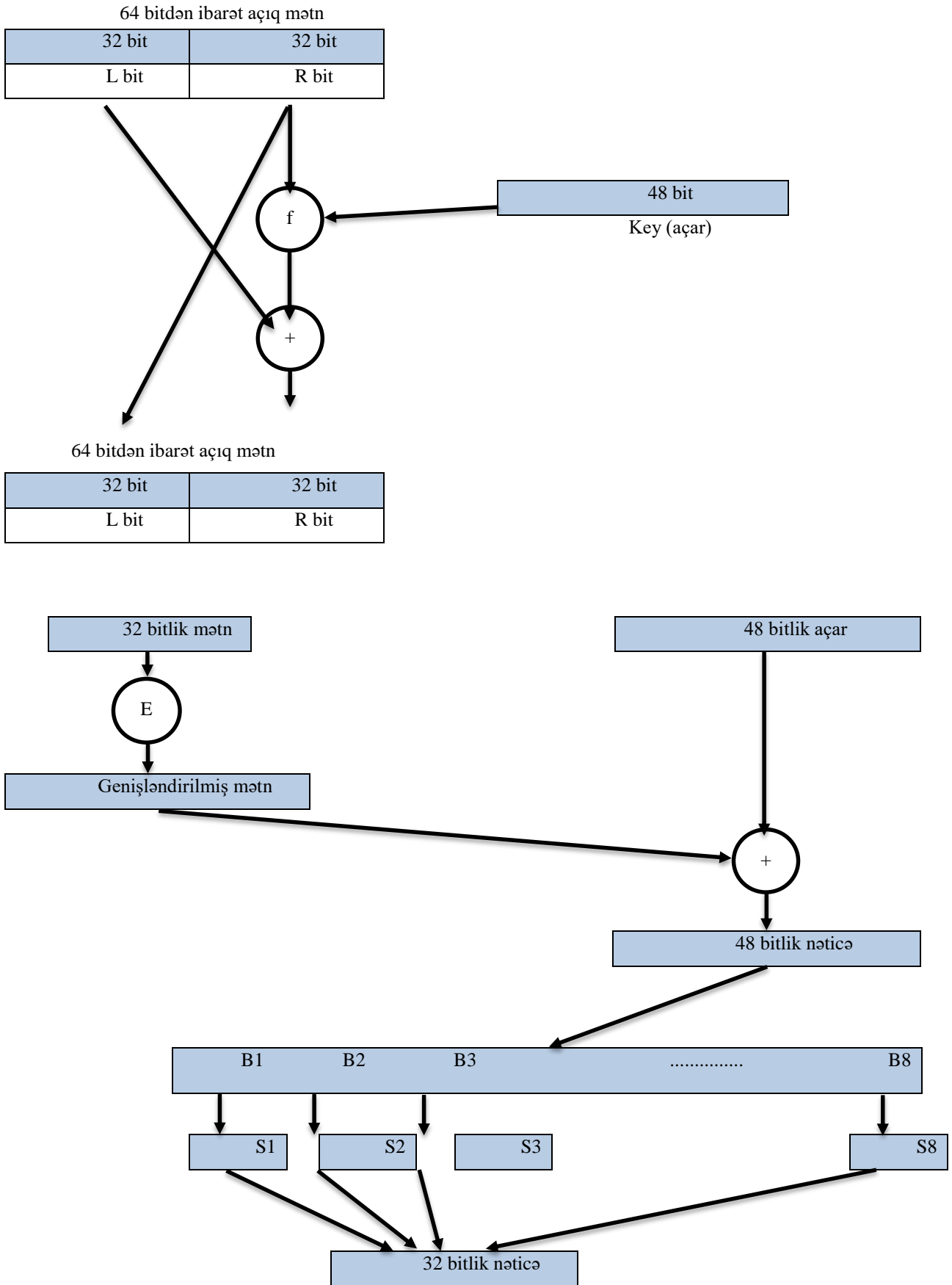
DES, həmçinin 64 bit uzunluğunda bir açar alır. Bununla belə, bu açarın əsas uzunluğu 56 bitdir, çünki 8 bit parity üçün istifadə olunur.

DES-in işləmə prinsipi aşağıdakı şəkildəki kimidir.

Şəkildə 64 bitdən ibarət mətn əvvəlcə 2 hissəyə bölünməlidir, sol və sağ hissələr ayrıca işlənir. Bu proses sağdakı 32 bitlik parçanın f funksiyasına açar ilə birlikdə girməsi və parçaların yer dəyişdirməsi şəklində həyata keçirilir.

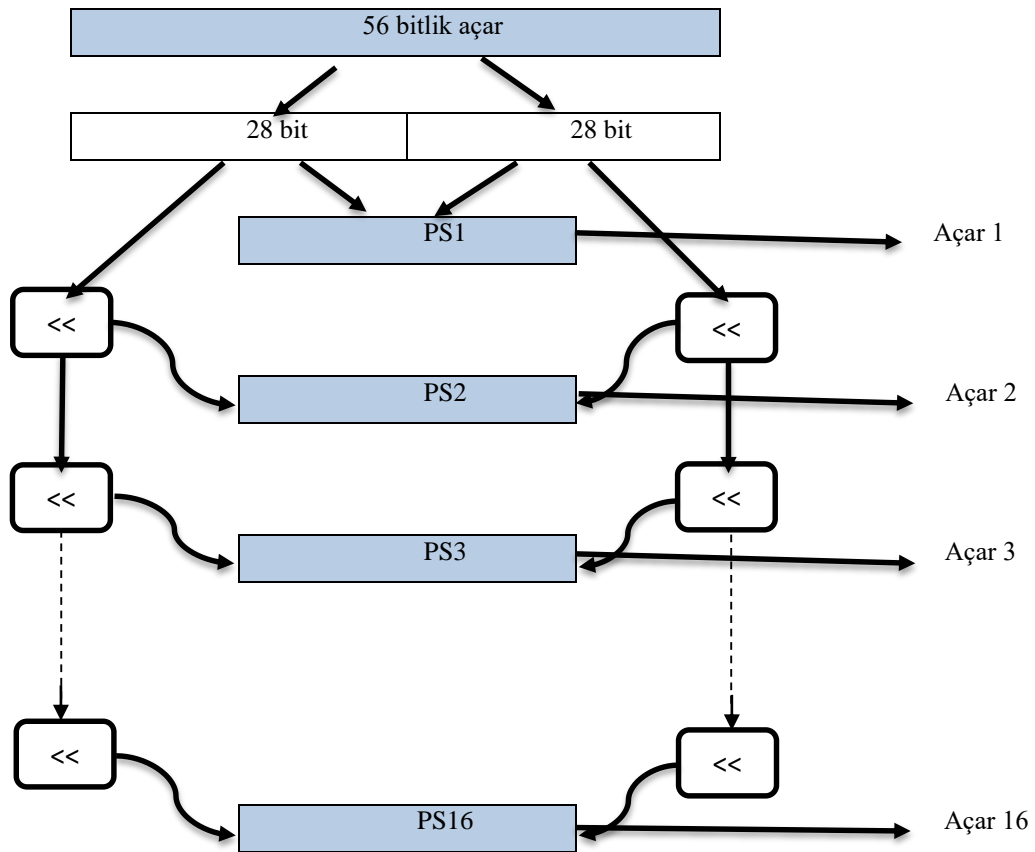
Şəkildə, + əməliyyatı və ya əməliyyatdır (xor (eksklüziv və ya, xüsusi və ya)). DES şifrələməsində bu proses 16 dəfə təkrarlanır [2].

Burada f funksiyası kimi verilmiş funksiyanın təfərrüatları aşağıda verilmişdir:

Yuxarıdakı şəkil f funksiyasının bir DES keçidində necə işlədiyini göstərir. Bu funksiya 32 bitlik bir parçanı alır və 48 bitlik açarla 32 bitlik nəticə verir. Bu istehsal prosesi zamanı ən kritik proses yuxarıdakı şəkildə E kimi göstərilən genişləndirmə prosesidir. Bu əməliyyat sadəcə olaraq eyni bit üçün birdən çox nəticənin əldə edilməsini təmin edir. Şəklin təfərrüatları ilə davam etsək, genişləndirilmiş məlumatlar açarla xor əməliyyatına məruz qalır. Nəticədə 48 bitlik olaraq hazırlanmış mətn 8 bloka bölünür. Hər blok 6 bitlik hissədən ibarətdir. Hər 6 bitlik parça bu dəfə genişləndirmə prosesinin əksinə olaraq 4 bitə endirilir. Nəticədə, 4 bitlik 8 blok, yəni cəmi 32 bit məlumat istehsal edilir [3].

DES ilə bağlı başqa bir nüans açar istehsalıdır. Diqqət etsəniz, yuxarıda izah edilmişdir ki, DES 64 bitlik açarla işləyir və 8 bitlik parity yoxlanışı çıxarılsa, bu açar 56 bit olur. Bununla belə, f funksiyasına daxil olan hər keçid üçün açar ölçüsü yuxarıdakı şəkildə 48 bit olaraq verilmişdir. Buna görə də əslində hər keçid üçün fərqli bir açar istehsal olunur. Bu açarlar 56 bitlik əsas açardan yaradılır.

Yuxarıdakı şəkildə 56 bitlik giriş açarından hər keçid üçün lazım olan açarın yaradılması göstərilmişdir. Bu proses 16 addımda həyata keçirilir və hər addımda həmin addım üçün hazırlanmış cədvəldən istifadə edilir. Hər bir addımda əvvəlcə 2 28 bitlik hissə ayrılır. Cədvəllər PS1-dən PS16-ya qədər adlanıb. Bundan əlavə, hər cədvəl girişindən öncə bir sürüşdürmə əməliyyatı yerinə yetirilərək yaradılan açarın dəyişdirilməsi təmin olunur. Müvafiq olaraq, məsələn, 10-cu addımda orijinal məlumatın hər iki hissəsi 10 bitlə sürüşdürüləcəkdir. DES ilə şifrələnmiş mətni açmaq üçün şifrə mətnini eyni açarla eyni alqoritmə vermək kifayətdir. Zaman keçdikcə kompüterlərin emal

sürətinin artması ilə DES-ə qarşı hücumlar asanlaşdı. DES-ə hücumu daha çətin hala gətirmək üçün 128 bitlik açar uzunluğundan istifadə edən üçlü DES (triple DES, 3DES) metodu hazırlanmışdır [4].

Açar sözlər: Blok şifrələməsi, açıq mətn, genişləndirilmiş mətn, sürüşdürmə əməliyyatı.

Ədəbiyyat

1. <https://usemynotes.com/what-is-des-algorithm/>
2. <https://www.zenarmor.com/docs/network-security-tutorials/what-is-data-encryption-standard-des>
3. https://www.tutorialspoint.com/cryptography/data_encryption_standard.htm
4. <https://www.techfunnel.com/information-technology/data-encryption-standard/>

ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ FİZİKA FƏNN BLOKU TƏDRİSİNDƏ İXTİSASLAŞMIŞ TƏTBİQİ PROQRAM PAKETLƏRİ

Bəhrəm Əzizov, Sədaqət Həsənova, Aytən Ələkbərli

Azərbaycan Universiteti

aytan.alakbarly@au.edu.az

Dünya təcrübəsi göstərir ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunması ölkənin hərtərəfli inkişafına xidmət edir və məhz bu texnologiyalar əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətində mövcud olan problemlərin həll olunması və elmi-texniki tərəqqinin yüksəlməsi üçün tutarlı vasitələrdəndir.

Son illərdə Azərbaycanda informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından istifadə sahəsində müəyyən addımlar atılmış, bir sıra sahələrdə bu texnologiyaların tətbiqində ciddi uğurlar qazanılmış və ümumiyyətlə, bu istiqamət dövlət siyasətinin prioritetlərindən birinə çevrilmişdir.

Elm və onun inkişafını təmin edən tədris və təhsil sahələrində informasiyalaşdırılma, kompüter, telekommunikasiya texnologiyalarının və müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi yeni səviyyədə və keyfiyyətdə biliklərin alınmasını, ümumilləşdirilməsini, yaranmasını və istifadəsini təmin edir.

Hazırda Azərbaycanda Elmi tədqiqat işlərinin informasiyalaşdırılması, elektron nəşrlər, bir çox elmi-kütləvi, təhsil, mədəni-marif və s. tipli saytlar-portallar, tədris proqramları, informasiya sistemləri, elektron dərsliklər, distant tədris texnologiyaları yaradılır və istifadə edilir.

Bu baxımdan, tətbiqi proqram paketlərinin kompüter tədrisində istifadə təcrübəsini nəzərə alaraq effektiv vasitə olduğunu əsaslandırmaq olar. Tətbiqi proqram paketləri (TPP) müəyyən sinif məsələləri həll etmək üçün nəzərdə tutulmuş proqramlar kompleksidir. Tətbiqi proqramlar ixtisaslaşmış və inteqrasiya olunmuş proqram paketlərinə bölünürlər. İxtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketi ayrıca sahə və ya ayrıca götürülmüş məsələnin həlli üçün təyin olunmuş və istifadə edilən proqram paketidir. İnteqrasiya olunmuş proqram paketləri ümumi təyinatlı TPP-ni funksiyalarına görə fərqləndirən, müxtəlif proqram paketlərini özündə birləşdirən tətbiqi proqramlar paketidir. Müasir inteqrasiya olunmuş TPP tərkibinə mətn redaktorları, elektron cədvəllər, qrafiki redaktorlar, informasiya bazalarını, idarəetmə sistemləri və kommunikasiya sistemləri daxildir. Müxtəlif

komponentləri əlavə etməklə yaradılan inteqrasiya tətbiqi proqram paketləri istifadəçi imkanlarını genişləndirir.

Hal-hazırda, kompüter təliminin *ən aktual problemlərdən biri*, ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən tədris vasitəsi kimi istifadəsidir.

İxtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərindən - tədris fəaliyyətinin müxtəlif mərhələlərində həm şagirdlərin auditoriya məşğələ dərslərində, həm də fərdi dərslərdə istifadə oluna bilər. Bir qayda olaraq, belə proqramlarla iş, istifadəçi və proqramla dialoq əsasında qurulur və müəllim müdaxiləsi tələb olunmur. Lakin əgər ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketlərinin istifadəçisi - müəllimdirsə, onda o tədrisdə, nümayiş üçün kompüter modelindən istifadə edə bilər və bu onun pedaqoji yaradıcılığında geniş imkanlar açar. Təbiət elmlərinin nəzəri və praktiki problemlərinin həlli zamanı, mühəndis texnoloji və iqtisadi layihələrin hazırlanması prosesində çox zaman həlli yalnız ədədi üsullarla mümkün olan riyazi məsələlər həll etmək, böyük həcmli hesablamalar aparmaq zərurəti meydana çıxır.

Əvvəllər bu tip məsələlərin həlli tədqiqatçıdan ədədi üsulları bilməklə yanaşı, mütləq müəyyən alqoritmik dildə proqramlar tərtib etmək bacarığı tələb edirdi və bir məsələnin həlli üçün böyük zaman sərfiyyatı tələb olunurdu. Bu gün isə, hər bir tədqiqatçı xüsusi ixtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketləri vasitəsilə mürəkkəb riyazi məsələləri qısa bir müddətdə həll edə bilər. İxtisaslaşmış riyazi proqram paketlərinin yaradılmasına keçən əsrin 70-ci illərinin sonlarında başlanmışdır. Onlar təkmilləşərək bu gün alimlərin, mühəndislərin, tələbələrin, iqtisadçı menecerlərin və digər peşə sahiblərinin avtomatlaşmış işçi yerlərinə çevrilmişlər. Riyazi proqram paketlərindən istifadə etməklə nəinki müxtəlif riyazi məsələlər, o cümlədən, fizika, mexanika, idarəetmə, qeyrisəlis çoxluqlar, kütləvi-xidmət nəzəriyyələrinin, statistika məsələlərini həll etmək olar, həmçinin məqalələr, elektron kitablar və tədris prosesində istifadə olunan öyrədici sistemlər yaratmaq mümkündür.

Mühəndis praktikasında məntiqi əməliyyatlardan iqtisadiyyatda, idarəetmə sistemlərində, ümumiyyətlə insan fəaliyyətinin bir-çox sahələrində geniş istifadə olunur.

Matlab riyazi proqram paketi keçən əsrin 70-ci illərində S.B. Moller tərəfindən yaradılmışdır.

Paketin təkmilləşmiş versiyası olan, *Matlab 7* müxtəlif sinif kompüter və əməliyyat sistemi platformasında fəaliyyət göstərən, elm və texnikanın ən müxtəlif sahələrində müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir. Bunun nəticəsində, məsələlər yüksək dəqiqliklə və operativ həll olunur. Paket, həmçinin hesablamaların nəticəsinin qrafik və animasiya vasitəsilə vizuallığını təmin edir.

Matlab7 müasir ədədi və analitik üsulların həll alqoritmlərini reallaşdıran universal bir sistemdir.

Məqalədə *Matlab* proqram paketi vasitəsi ilə məntiqi əməliyyatların tətbiq etmək üsullarını, hesablamaların nəticələrinin qrafiki və mətn sənədləri şəkilində hazırlanması üsulları ilə tanış etməkdir.

Matlab-da aşağıdakı elementar məntiqi operatorların yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulub:

- inversiya (inkar) – **YOX**;
- konyuksiya (məntiqi vurma) – **VƏ**;
- dezyunksiya (məntiqi cəmləmə) - **VƏ YA**;

Operatorların yazılma qaydaları aşağıda göstərilmişdir.

Funksiya Adı

not YOX

and VƏ
or VƏ YA

Daha mürəkkəb əməliyyallar yuxarıda adı çəkilən elementar əməliyyatların kombinasiyasından təşkil olunur. Əməliyyatların yerinə yetirilmə ardıcılığı aşağıdakı kimidir:

1. inversiya (inkar) – NOT
2. konyuksiya (məntiqi vurma) – AND;
3. dezyunksiya (məntiqi cəmləmə) –OR.

Məntiqi əməliyyat.

Verilmiş $Y = X1 * X2$ məntiqi əməliyyatı yerinə yetirək. Burada, * (vurma) məntiqi vurma (and) kimi istifadə olunmuşdur. Məntiqi əməliyyatları iki x1 və x2 operantları üçün cədvəl şəklində göstərək.

1. Məntiqi əməliyyatı yerinə yetirmək üçün doğruluq cədvəlini quraq:

Cədvəl 1. Məntiqi əməliyyatın doğruluq cədvəli göstərilmişdir

X1	X2	$Y = X1 * X2$
0	0	0
0	1	0
1	0	0
1	1	1

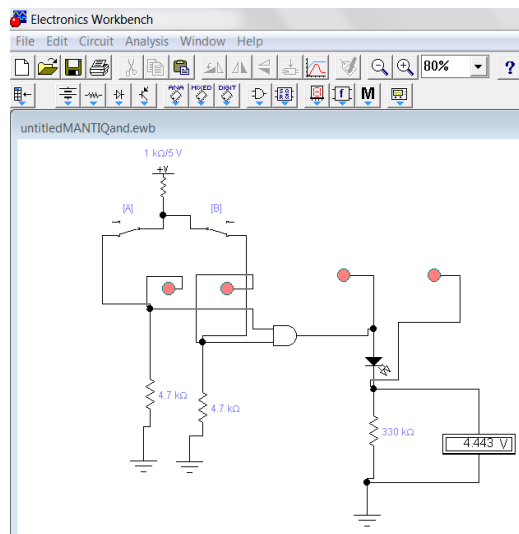
2. Matlab proqramı:

```
>> % məntiqi emeliyyat %
>> x1=[0 0 1 1];
>> x2=[0 1 0 1];
>> y= and(x1,x2);
y =
    0    0    0    1
```

3. Verilmiş $Y = X1 * X2$ məntiqi əməliyyatı

Electronics Workbench (EWB) paketində realizasiyası.

Şəkil 1-də müvafiq realizasiya sxemi göstərilmişdir.

Şəkil 1. Məntiqi əməliyyatın *Electronics Workbench (EWB)* paketində realizasiya sxemi

Electronics Workbench sxemotexniki modelləşdirmə sistemi elektrik, elektrotexniki və radiotexniki sxemlərinin modelləşdirməsi və tədqiqi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Workbench proqramı kifayət qədər mürəkkəb olan analog, rəqəmsal və analog-rəqəmsal sxemlərin modelləşdirilməsinə imkan verir

Matlab və **Electronics Workbench (EWB) dövrə modelləşdirmə** sistemlərinin imkanları genişdir. Belə ki, paket siqnal və təsvirlərin işlənməsi, riyazi fizika, optimallaşdırma məsələlərinin, statistik verilənlərin analizi, neyronşəbəkələri, qeyri-səlis məntiq, elektrotexniki və radiotexniki hesablamaların və s. məsələlərin həllində əvəzsiz vasitədir.

Elektron Hesablama Maşınlarında ixtisaslaşmış tətbiqi proqram paketləri vasitəsi ilə tədqiq olunan obyekt və proses modellərinin üstünlükləri idarəetmə, çeviklik və dəyişkənlik, davranış, interaktiv rejimə keçməsi imkanından irəli gəlir.

Tələbələrin, gənc alim və mütəxəssislərin zəruri elmi informasiya, bilik və bacarıqlarla təmin edilməsi Azərbaycanda gənc nəslin gələcəkdə elmi potensialının inkişaf tempinin artmasına əhəmiyyətli rol oynayır.

Açar sözlər: Təhsil, İKT, sistem, model, pedaqoji kommunikasiya, məsələ, fiziki modelləşdirmə, riyazi modelləşdirmə, tətbiqi proqram paketləri, MatLab sistemi, Electronics Workbench (EWB) proqramı.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov İ.Ə., Qurbanov A.İ. (2005). Riyazi proqram paketləri. Bakı, 168.
2. Məmmədov H.Ə., Rüstəmov, Q.Ə., Rüstəmov R.Q. (2015). Mühəndis riyaziyyatı: Matlab, Simulinkdə modelləşdirmə. Dərslük. Bakı:AzTU, 440.
3. Панфилов Д.И. (2000). Электротехника и электроника в экспериментах и упражнениях: Практикум на Electronics Workbench: В 2 т. Electronics Workbench. М.: ДОДЭКА, 288.
4. Əzizov B.B., Mehdiyev M.Q. (2020). Ali təhsil prosesi zamanı iqtisad yönümlü ixtisaslarda riyaziyyat və informatika fənlərinin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin xüsusiyyətləri. Bakı Qızlar Universiteti. BQU-nin Elmi Əsərlər Jurnalı, 4, 235-249.

PSIXOLOJİ NƏSR KONTEKSTİNDƏ SADAY BUDAQLI HEKAYƏLƏRİ

Suğra Ələkbərli

Azərbaycan Dillər Universiteti

suqra.alakbarli@mail.ru

Bu yazıda Saday Budaqlının 2015-ci ildə işıq üzü görən “Yolüstü söhbət” kitabında yer alan 2000-ci illərdə yazdığı hekayələr tədqiq edilmişdir. Əsas diqqət Saday Budaqlının müstəqillik dövründə yazdığı hekayələrdə psixologizmin hansı səviyyədə təzahür etdiyinə yönəlmişdir. Hekayələri ilə tanışlıq yazıçı haqqında onu deməyə əsas verir ki, Saday Budaqlı insan sərrafıdır. Əsərləri ilə insanı insana tanıdır. İnsanın daxilində basdırdığı, dilə gətirməyə cəsarət etmədiyi məqamları, vəziyyətləri məhz əsərləri vasitəsi ilə gün işığına çıxardaraq oxucunu düşündürür.

Biz bu hekayələrdə obrazların gündəlik işlərini yerinə yetirdikcə keçmiş həyatlarını, o zaman onlara təsir edən insanları, yerləri, hadisələri yenidən yaşamağa, ahıl çağlarında təhlil etməyə başladığımızı görürük. Obrazları çətin şəraitə salaraq xarakterinin mənəvi mahiyyətini üzə çıxarmaq, çətin sınaqlar qarşısında o aləmin necə dəyişildiyini göstərməyə çalışmaq yazıçının əsas qayəsidir. Bu hekayələrdə personajların daxili dünyasını əks etdirən mənzərələrə, arzulara, xatirələrin canlanmasına yer verilir. Qəhrəmanlar psixoloji əksətdirmə və özünü təhlil məqamları ilə problemin açılmasına işıq tutur.

Saday Budaqlının əsərlərində kəskin süjetlərə demək olar ki, rast gəlinmir. Bu hekayələrdə bütün ziddiyyətlər, çevrilmələr, savaqlar insanın daxilində, mənəvi aləmində baş verir. Saday Budaqlını ictimai-siyasi hadisələr deyil, sırf insan və onun psixoloji dünyası düşündürür. Müəllifin məqsədi obrazın psixoloji dünyasını, düşüncə tərzini açmaqla yanaşı onun sosial səbəblərini də aydınlaşdırmaqdır. Onun qəhrəmanları, əsasən, yolun əyrisi ilə getməyə can atan (“Yolüstü söhbət”), dürüstlük onlara istədiyini verməyəndə dəyişməyi bacaran (“Əclaf”), bəzən də dəyişməyi bacarmayıb çıxış yolunu özünü öldürməkdə görən (“Əclaf”), həyatın mənasını tapa bilməyən (“Yağmursuz havalar”), hətta bu xaosda özlərini belə tanımaqda çətinlik çəkən, bu gün belə onları rahat buraxmayan keçmiş travmalar, real dünyada qarşılaşdığı problemlər qarşısında gizlənmək, qaçmaq yolunu tutan, tənhalıqdan və onun gətirdiyi yanlışlardan əziyyət çəkən (“Yaxşı oğlan”), çoxluq içərisində özünü tənha hiss etmək kimi duyğuların mənəşəsində sıxılan insan tipləridir.

“Yağmursuz havalar”, “Yolüstü söhbət”, “Əclaf”, “Yaxşı oğlan” hekayələrində müəllif əsərlərin kiçik həcminə baxmayaraq ustalıqla obrazların daxili-psixoloji, mənəvi dünyalarını açmağa müvəffəq olur. Bu halətlərin səbəblərini və bu səbəblərin doğurduğu nəticələri oxucuya təqdim etməyi bacarır. Nümunə olaraq “Əclaf” hekayəsinə nəzər salaq. Bu hekayədə əsas diqqəti “mənəviyyətsizlik” sindromundan əziyyət çəkən Salman, ailəsini müharibədə itirmiş Feyzi kişi və 3-5 qəpiyə görə cildən cildə girən institut tələbəsi cəlb edir. Salman özündən zəiflərin yanında div, özündən güclülərin yanında siçan olan cahil, xisləti murdarlıqla yoğrulmuş obrazdır. Yaralı, qəlbi qırıq Feyzi kişi ondan pul istəməyinə min peşman olur. Salmanın qoca kişiye dediyi sözlər onun xaraktercə necə cılız insan olduğunun da sübutu olur: “...Sən axı niyə yaşayırsan! İndən belə yaşamağının nə mənası?! Təzədən oğulmu tapacaqsan, ailəmi quracaqsan, yurdu salacaqsan?! Sən axı niyə ölmürsən, kişi!” [1, s.93].

Saday Budaqlının “Bir yaz günü”, “Qoca”, “Nisgil” hekayələrində isə qəhrəmanlar yoxsulluqlarına, həyatda heç bir şeyə hətta isti bir ana, qadın qayğısına sahib ola bilməsələr də hər zaman həyata stəkanın dolu tərəfindən baxmağa çalışsın, uzaqlarda görünən ümid işığına tutunaraq yaşamağa cəhd edən, keçmişin yanlış qərarlarına, cəsarətsizliyinə görə bu gününü boşluqda yaşamağa məcbur olan, keçmiş güc-qüvvətinin həsrətini çəkərək keçmiş ənənələr üçün darıxan insanlardır.

Saday Budaqlının adları qeyd olunan hekayələrində obrazların ətraf hadisələrə, həyata, insanlara baxışı, cəmiyyətdəki davranışları, psixoloji dərinliklərdən üzə çıxarılmışdır. Sadə, sırası insanlar olan hekayə qəhrəmanlarını keçmişləri narahat edir, bu günləri dərinlən düşündürür, gələcəkləri isə qorxudur. Ən adi həyat hadisələrini, detalları ümumiləşdirərək cəmiyyətdə baş verənlərin mahiyyətinə, daxili aləminə varmaq Saday Budaqlı yaradıcılığının ən xarakterik xüsusiyyətidir. Yazıçını ən əsas insanların psixoloji kimliyi düşündürürdü. Buna görə də hekayələrində qəhrəmanlarının travmalarını, daxili dünyasının psixoloji qatlarını əks etdirirdi. Saday Budaqlını modern insanın psixoloji dünyası maraqlandırır. Müəllif bu insanların psixoloji aləmlərində yaşadığı təbəddülatları, ziddiyyətləri, travmaları və bunların səbəblərini araşdıraraq

incəliklərinə qədər oxuculara təqdim etməyə çalışır. Müəllifin nəsr dilinin axıcılığı, rəvanlığı, sadəliyi bu əsərlərin oxunaqlılığını daha da artırır.

Ümumilikdə gətirdükdə obrazlar cəsarətsizliyi ilə seçilir. Obrazların xarakterində özünü göstərən əsas cəhətlər: ikilik, müxtəliflik, düşüncələrlə reallıq arasındakı ziddiyyətdir.

Saday Budaqlı yaradıcılığının təhlili sübut etdi ki, onun əsərləri zamandan, məkandan, dövrdən asılı olmayan həmişəyaşar yaradıcılıqdır.

Yazıçı bütöv yaradıcılığı ilə psixoloji nəsrin parlaq nümunələrini yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, nəsr, psixologizm, hekayə, psixoloji təhlil.

Ədəbiyyat

1. Budaqlı S. (2015). Yolüstü söhbət. Bakı: Aspoliqraf, 320.

THE ASSESSMENT OF CURRENT SITUATION ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS (SDG) IN FRONT-LINE TARGET VILLAGES OF TARTAR, TOVUZ, AGSTAF A AND GADABAY DISTRICTS

Muhammad Alakbarov

Azerbaijan State Agricultural University

alekberovmuhammed@mail.ru

Achieving of sustainable development goals (SDGs) is vital factor in promoting rural livelihood and for stopping urbanization [2]. Considering the importance of this issue, we conducted research for evaluating the current situation on sustainable development goals (SDG) in front-line target villages of Tartar, Tovuz, Agstafa and Gadabay districts. For assessment of current situation on sustainable development goals (SDG) and identifying opinions and understandings of farmers/producers and extension providers/input suppliers on this issue in target districts, we conducted surveys in front-line target villages, such as in Shicheybat and Garalar villages of Tovuz district, in Kohnegishlag village of Agstafa district, in Arabachi, Farzali, Zamanli and Mormor villages of Gadabay district and in Gazyan and Yukhari Gapanli villages of Tartar district.

Today, most of the researchers prefer to identify and select the important factors with their indicators encouraging and measuring sustainable development of agriculture and the rural areas [3; 4].

During survey process and visits to the target villages, we conducted the village level focus group discussions and interviews with farmers/producers and extension providers using specific questions for identifying the familiarity of respondents with the sustainable development goals, farmers` knowledge and skills, their awareness on SDGs and Sustainable Natural Resource Management, finance and economic problems, natural resources and hazards, technical issues in agriculture, difficulties in accessing agricultural extension services/trainings, the main areas of training and extension most needed, the opinion of respondents on Good Agricultural Practices (GAP) and etc.

During study period in target villages, we evaluated annual production volume and income on the farms, capacity building of the farmers on conduction of farm assessment and etc.

In relation to annual production volume in farms surveyed in target villages, answer of respondents shows that the production volume of agro products in farms is low and there were some deficiencies for self-sufficiency by cereals, leguminous, potatoes, fodder crops and etc. This fact gives to us a good insight into for low-income farm problem of small farmers in target villages [1].

During the interviews, the respondents also confirmed this fact. According to the responses of farmers interviewed, the average annual income per farm in 2021 amounted about 6333 manat in Gazyan and Yukhari Gapanli villages of Tartar district, 3000 manat in Arabachi, Mormor, Farzali and Zamanli villages of Gadabay district, 2669 manat in Kohnegishlag village of Agstafa district and 1988 manat in Garalar and Shicheybat villages of Tovuz district [1]. These figures are low indicators of income. In addition to the above, the responses of respondents showed that the majorities of farmers don't conduct farm assessment, margin analyzes of farm and marketing surveys. This fact shows that either the respondents interviewed haven't sufficient knowledge and skills for conducting these assessments or they haven't awareness about importance of these issues.

Based on our observations made during survey process, for stopping urbanization in target villages, there is a great need to improve rural income resources and promote the employment for people in rural areas.

Keywords: Sustainable development goals, rural livelihood.

References

1. Alakbarov F.Sh. (2022). The assessment of current situation on sustainable development goals (SDG) in front-line target villages of Tartar, Tovuz, Agstafa and Gadabay districts: Final report to International Committee of Red Cross (ICRC). Barda delegation of ICRC, 13-56.
2. Li H., He H., Zhang J. (2022, August 4). Study on Rural Development Evaluation and Drivers of Sustainable Development: Evidence from the Beijing-Tianjin-Hebei Region of China. Sustainability, 14(15). DOI:[10.3390/su14159570](https://doi.org/10.3390/su14159570)
3. Rogelj M.J., Micus O., Hadelan L. (2020). Selection of economic indicators for measuring sustainable rural development. Scientific Papers: Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development, 20, 285-295.
4. Shaporova Z.T., Tsvettsykh A.V. (2020). Indicators for assessing the sustainable rural development in the region. IOP Conference Series: Earth and Environmental Science (AGRITECH-III-2020), III(548), 1-5.

Tərtər, Tovuz, Ağstafa və Gədəbəy rayonlarının Ermənistanla cəbhə xəttində yerləşən kəndlərində dayanıqlı inkişaf məqsədlərinə nail olmasına dair mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi

Tədqiqatın əsas məqsədi kənd yerlərində Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmasına dair əsas faktorların təhlil olunmasında ibarətdir. Bu baxımdan tərəfimizdən “Kəndlərdə davamlı inkişafa dair gəlir gətirən sahələrin müəyyən edilməsi” mövzusunda dissertasiya işinin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dissertasiya işinin mövzusunə uyğun olaraq öyrənilən məsələ Ermənistanla cəbhə xəttində yerləşən, sərhədyanı kəndlər üçün daha həssas olduğundan, həmin ərazilərdə seçilmiş

kəndlərin davamlı inkişafına dair gəlir gətirən sahələrin müəyyən edilməsi istiqamətində tədqiqat işlərinin aparılması planlaşdırılır. Çünki, cəbhə xəttində yerləşən kəndlərdə urbanizasiyanın qarşısının alınması və əhalinin məşğuliyyətinin artırılması, o cümlədən həmin ərazilərdə məskunlaşmış həssas əhali qrupunun sosial-rifah halının yaxşılaşdırılması üçün gəlir gətirən sahələrin müəyyən edilməsi və yaradılması olduqca vacib məsələdir.

GƏNCƏ-DAŞKƏSƏN İQTİSADI RAYON ŞƏRAİTİNDƏ BİLAĞANI VƏ KATA-KURQAN ÜZÜM SORTLARINDA TƏNƏYƏ VERİLƏN YÜKÜN MƏHSULDARLIĞA TƏSİRİNİN TƏDQIQI

Məhsəti Ələkbərova, Sona Qocayeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

alekberova_1979@mail.ru

Üzümlüklərin genişləndirilməsi və məhsuldarlığın artırılması sahəsində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin müvəffəqiyyətli həlli, bitkinin bioloji xüsusiyyətləri və ekoloji şərait nəzərə alınmaqla üzüm plantasiyalarında kompleks aqrotexniki tədbirlərin vaxtında və diqqətlə yerinə yetirilməsi yolu ilə mümkündür. Üzüm sortlarında yüksək, keyfiyyətli, sabit, texnoloji istifadə üçün yararlı məhsulun alınması üçün üzümlüklərdə aqrotexniki tədbirlərin vaxtılı-vaxtında və optimal şəkildə aparılması vacibdir [2; 4; 5].

Üzümlüklərdə nəzərdə tutulan aqrotexniki əməliyyatlar sortlarının aqrobioloji və təsərrüfat-texnoloji xüsusiyyətlərinə, həmçinin mövcud torpaq-iqlim şəraitinə uyğun işlənir və həyata keçirilir [7]. Üzümlükdə kolla bağlı işlər il boyu yerinə yetirilir və bu işlərin birincisi - üzüm bitkisinin kəsilməsidir. Kəsmə zamanı bitkinin birillik və çox illik hissələri kəsilib atılır. Mədəni üzüm bitkisinin idarə olunması kəsmə və bağlama ilə həyata keçirilir. Tənəyin kəsilməsində məqsəd su və qida maddələrini gilələrə yönəldib onların böyüməsini və çox şəkər toplamasını təmin etməkdən, eyni zamanda kollara qulluq işlərini asanlaşdırmaqdan ibarətdir [5; 6].

Bütün kəsmə sistemlərinin hamısında tənək üzərində saxlanan gözlərin miqdarı çox vacibdir. Məhsulun keyfiyyət və kəmiyyətinin yaxşı olması, tənəyin gücünün və ömrünün çox olması yükvermə məsələsinin düzgün həllindən asılıdır [1; 7].

Tədqiq edilən üzüm sortlarının aqrobioloji xüsusiyyətləri və becərildiyi zonanın aqro-ekoloji şəraiti nəzərə alınaraq onlara budama zamanı qısa ştamblı çoxqollu yelpik forması verilmişdir. Tənəyin budanması sortun bioloji xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, hər il aparılır və üzüm məhsulunun keyfiyyətini dəyişir. Zoğlar üzərindəki gözcüklərdən yaranan və bar barmağının müxtəlif yerlərində yerləşən müxtəlif salxımlar kimyəvi tərkib və texnoloji xassələrinə görə fərqlənirlər. Belə ki, bəzi sortlarda ən yaxşı nəticə zoğun aşağı gözcüklərindən alınan salxımlarda, digərlərində isə daha yüksəklərdə yerləşənlərdən alınır. Həmçinin, birillik zoğun uzunluğunu boyu gözcüklərin müxtəlif keyfiyyətliliyi onların formalaşdığı vaxtda qidalanma şəraitindən və sortun bioloji xüsusiyyətlərindən asılıdır.

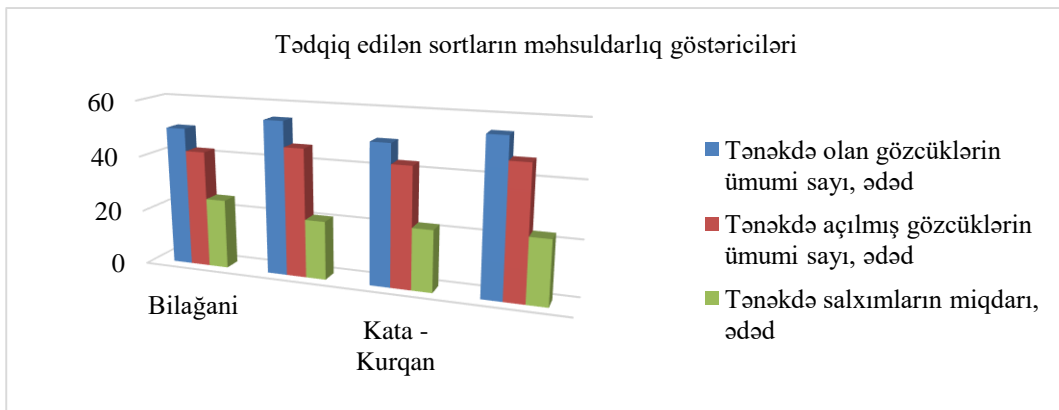
Əgər tənəkdə sulu zoğlar varsa, bu onu göstərir ki, keçən il tənəkdə yük az saxlanılıb, deməli bu il yükü bir qədər artırmaq lazımdır. Əksinə, keçən il tənəyin yükü normadan çox olubsa, onda zoğların yaxşı yetişməməsinə görə bu il yükü az saxlamaq lazımdır. Beləliklə, ayrı-ayrı zoğların boyu

və məhsuldarlığı nəinki tənəyin boyatma gücündən və ətraf mühitdən, həmçinin tənəyin üzərində saxlanan gözcüklərin və yaşıl zoğların sayından asılıdır. Tənəyin üzərində zoğların sayı artdıqca onların hər birinin boyu qısa, lakin ümumi vegetativ kütləsi çox olur. Əksinə, zoğların sayı azaldıqca onların hər birinin boyu artır, ümumi vegetativ kütləsi isə azalır.

Respublika üzümlüklərində, o cümlədən Gəncəbasarda üzümlüklərində ən geniş yayılan yelpik və yelpiyəbənzər formalıdır ki, biz də tədqiqat işimizdə öyrəndiyimiz Bilağani və Kata-Kurqan üzüm sortlarına budama zamanı çoxqollu yelpik forması vermişik (mövcud formanı davam etdirmişik). Tədqiqat zamanı öyrənilən sortların tənəklərində 5 bar barmağı saxlanılmaqla, 10-11 gözə budanmışdır. İşin gedişində bir tənəkdə salxımların miqdarı, salxımların orta kütləsi, tənəyin məhsuldarlığı, bir hektarda tənəklərin sayı və hektardan məhsuldarlıq öyrənilmişdir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Öyrənilən üzüm sortunun tənəyə verilən yükün məhsuldarlığa təsiri

Sortlar	Tənəkdə olan gözcüklərin ümumi sayı, ədəd	Tənəkdə açılmış gözcüklərin ümumi sayı, ədəd	Tənəkdə salxımların miqdarı, ədəd	Salxımların orta kütləsi, qram	Tənəyin məhsuldarlığı, kq	Bir ha-da tənəklərin miqdarı, ədəd	Bir ha-dan məhsuldarlıq, sent.
Bilağani	50	42	25	260	6,5	2667	173,3
	55	46	21	275	5,8	2667	154,7
Kata-Kurqan	50	43	22	350	7,7	2667	205,3
	55	47	23	320	7,3	2667	194,7

Salxımın orta kütləsi Bilağani üzüm sortunda 50 göz saxlanan variantda 260 qram və bir tənəyin məhsuldarlığı 6,5 kq, 55 göz saxlanan variantda salxımın çəkisi 275 qram, tənəyin məhsuldarlığı 5,8 kq, Kata-Kurqan sortunda isə 50 göz saxlanan variantda 350 qram, tənəyin məhsuldarlığı 7,7 kq və 55 göz saxlanan variantda 320 qram, tənəyin məhsuldarlığı isə 7,3 kq olmuşdur.

Hektardan məhsuldarlıq Bilağani üzüm sortunda variantlar üzrə 173,5-154,7 sentner, Kata-Kurqan üzüm sortunda isə 205,3-194,7 sentner olmuşdur.

Bütün bunları bilərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bizim torpaq-iqlim şəraiti imkan verir ki, hər iki üzüm sortunda 50 göz yükü saxlanılsın və bu da özünü tənəyin məhsuldarlığında göstərir.

Tədqiq olunan budama formasında salxımların orta kütləsinin çox olması məhsuldarlığın da çox olmasına səbəb olmuşdur. Qeyd edək ki, hər hektarda tənəklərin miqdarı hər iki sort üzrə 2667 ədəd olmuşdur.

Sonda belə qənaətə gəlmək olar ki, öyrənilən üzüm sortlarının bioloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq Gəncə-Qazax zonasında onlara verilən göz yükü norması, həmçinin vaxtında və düzgün tətbiq edilən aqrotexniki tədbirlər yüksək və keyfiyyətli məhsul almağa imkan verir.

Açar sözlər: Aqrobioloji, aqrotexniki, budama, göz yükü, məhsuldarlıq.

Ədəbiyyat

1. Abduləliyeva S.Ş., Ələkbərova M.M. (2017). Üzümçülük (laborator-praktikum). Bakı:Müəllim nəşriyyatı, 171.
2. Abduləliyeva S.Ş. (2017). Süfrə üzüm sortlarının diferensial aqrotexnikası (monoqrafiya). Bakı:Müəllim nəşriyyatı, 190.
3. Səlimov V.S. (2014). Üzüm genotiplərinin ampeloqrafik tədqiqat üsulları. Bakı:Müəllim nəşriyyatı, 185.
4. Səlimov V.S. (2019). Üzümün ampeloqrafik skrinqi. Bakı:Müəllim nəşriyyatı, 314.
5. Səlimov V.S., Hüseynov M.Ə., Şükürov A.S., Nəsimov H.N. (2019). Üzümçülükdə innovativ diferensial texnologiyalar və risklər. Bakı:Müəllim, 5-20.
6. Səlimov V.S., Şükürov A.S., Nəsimov H.N., Hüseynov M.Ə. (2018). Üzüm: innovativ becərmə texnologiyası, mühafizəsi və aqroekologiyası. Bakı:Müəllim, 494.
7. Şərifov F.H. (2013). Üzümçülük. Bakı:Şərq-Qərb, 486.

İŞSİZLİK SƏVIYYƏSİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİNİN QLOBAL TƏCRÜBƏSİ

Hikmət Ələsgərov

Azərbaycan Universitet

haleskerov999@gmail.com

İşsizlik mədəni, siyasi və həmçinin sosial-iqtisadi sahələrə öz təsirini göstərir ki, bu da vətəndaşların həyatı mənafelərinə olan mənfi təsirlə nəticələnməyə, cəmiyyətin üzvlərinin üstünlük verdiyi fəaliyyət sahəsində öz bacarıqlarını reallaşdırmağa şəraitin çatışmamasına, onların maddi vəziyyətlərinin pisləşməsinə, cinayətkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsinə, xəstəliklərin artmasına səbəb olur, habelə miqrasiya proseslərinə öz təsirini göstərir. Məhz bu səbəblərdən dolayı da işsizliyin səviyyəsinin azaldılması istənilən bir ölkənin məhz makroiqtisadi siyasətinin bazis məqsədlərindən birinə çevrilmişdir [2].

İşsizlik aşağıda sadalanan əsas faktorlarla formalaşan makroiqtisadi bir problemdir [1]:

- İqtisadiyyatda gedən müxtəlif struktur dəyişiklikləri, habelə ölkənin iqtisadi inkişaf tempinin nisbətən yavaşlaması;

- Elmi-Texniki Tərəqqi (ETT) səviyyəsinin sürətlənməsi, istehsal faktorlarının qiymətlərinin nisbətinin dəyişməsi;

- İstehsalda müəyyən mövsümi tərəddüdlərin baş verməsi;

- Məcmu tələbin qeyri-kafi olması;
- İnflyasiya səviyyəsindəki kəskin artım;
- Əmək qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməməsi və qanunvericilikdə müəyyən boşluqların olması;
- Ölkədə kölgə iqtisadiyyatının mövcud olması və getdikcə daha da dərinləşməsi;
- Peşəkar hazırlığın və həmçinin kadrların yenidən hazırlıqlarının aşağı səviyyəsi;
- Məşğulluq proqramlarının qeyri-kafi səviyyədə reallaşdırılması;
- Müxtəlif demoqrafik proseslər və sairə.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) informasiyasına əsasən, işsizlər əmək qabiliyyətli yaşda olan, müəyyən müddət ərzində işsiz qalan, lakin işləmək qabiliyyətinə malik olan və ən əsası, işləmək istəyən, daha doğrusu desək, aktiv şəkildə iş axtarışında olub, lakin iş tapa bilməyən şəxslərdir. Burada iş dedikdə, yalnızca tam ştatlı iş deyil, həm də məşğulluğun özünəməşğulluq kimi bu və digər növləri də nəzərdə tutulur. Beynəlxalq səviyyədə məlumatların müqayisəliliyini təmin etmək üçün BƏT 15 yaşdan yuxarı bütün şəxslərin əmək qabiliyyətli hesab edilməsini tövsiyə edir, lakin əlavə olaraq vurğulayır ki, hər bir ölkə müstəqil şəkildə özünün əmək qabiliyyətinin yaş meyarlarını müəyyən edə bilər [3].

İnkişaf etmiş ölkələrdə məşğulluğun təşviqi siyasəti məhz işsiz əhalinin məşğulluğuna müəyyən yardımların göstərilməsi və eyni zamanda peşə hazırlığının yüksəldilməsi, habelə çevik məşğulluq formalarının inkişaf etdirilməsi kimi istiqamətlərə əsaslanır. Hal-hazırda əmək bazarının və işsizliyin hüquqi olaraq effektiv tənzimlənməsi baxımından bir neçə əsas model mövcuddur ki, bunlar arasında da məhz bunları qeyd edə bilərik:

- Amerika modeli – bu model adından da göründüyü kimi, ABŞ-da tətbiq edilir;
- İsveç modeli – bu model Skandinaviya ölkələrində (Norveç, İsveç) istifadə olunur;
- Anglo-Sakson model – İrlandiya, Böyük Britaniya və Kanada üçün xarakterikdir;
- Alman modeli – müvafiq model Almaniya, Belçik və Avstriya ölkələrini əhatə edir;
- Yapon modeli – ən effektiv modellərdən biri kimi səciyyələndirilir.

Amerika sistemi qanunvericilik çevikliyinə əsaslanır və yerli hökumətlərə məşğulluq məsələləri ilə bağlı əsas səlahiyyətlər verir. Bu model işçilərin çevik işləmək istəyi də daxil olmaqla, iş fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına diqqət yetirir. Qeyd edək ki, ABŞ-da bir çox şirkətlər öz işçilərinin fəaliyyətini yaxşılaşdırmaq və müəssisələrində işin keyfiyyətini artırmaq üçün müxtəlif yanaşmalardan istifadə edirlər. Birləşmiş Ştatlarda işsizliyi tənzimləmək üçün hüquqi çərçivə genişdir, federal və əyalət qanunları və qaydaların birləşməsinə əhatə edir.

İsveç hökuməti məşğulluğun optimal səviyyələrini saxlamağa yönəlmiş əmək bazarının idarə edilməsi siyasətini həyata keçirir. Bu modelin əsas üstünlüyü qabaqcıl və az uğurlu müəssisələr arasında rəqabəti təşviq edən fiskal alətlərdən istifadə etməklə əhalinin tam məşğulluğunun təmin edilməsidir. Aşağı məhsuldarlıq göstərən işçilər halında, müəssisələrin maliyyə vəziyyətindən asılı olmayaraq, eyni iş üçün bərabər əmək haqqını təmin edən əmək haqqı həmrəyliyi siyasəti həyata keçirilir. İsveç modelinin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, işsizliyin nəticələri ilə mübarizə ilə məhdudlaşmır, onun qarşısının alınmasına yönəlib. İsveçdə işsizlikdən sığorta sistemi işini itirmiş insanlara maliyyə dəstəyi vermək üçün nəzərdə tutulub. Bu sistem iki əsas komponentdən ibarətdir: əsas sığorta və könüllü gəlirlə bağlı sığorta.

Böyük Britaniya əmək bazarının tənzimlənməsi sahəsində aşağıdakılara diqqət yetirməklə effektiv strategiya həyata keçirir:

- Qadınların, gənclərin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün onların təhsilinə diqqət etmək;
- İşsizlikdən sığorta sistemlərinin, habelə sosial təminatın təkmilləşdirilməsi.

Almaniyanın əmək bazarı siyasəti əhalinin sabit məşğulluğunun təmin edilməsinə yönəlib. Bu kontekstdə iş axtarışı və məşğulluq məsələləri üzrə konsaltinq xidmətlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Həmçinin mühüm aspektlər təlim və yenidən hazırlanma proqramları, habelə kollektiv əmək müqavilələrinin bağlanmasıdır. Alman modelinin fərqli xüsusiyyəti işsizlərə yardım göstərilməsi zamanı gender ayrı-seçkiliyinin aradan qaldırılması istəyidir.

Yaponiya dövlət məşğulluq xidməti işəgötürənlər və iş axtaranlar arasında vasitəçiliyə üstünlük verir. Yaponiyada əhalinin tam məşğulluğunu təmin etmək üçün kompleks tədbirlər görülür. Pensiyaçılar, əlillər və analıq məzuniyyətində olan qadınları işlə təmin edən təşkilatlara xüsusi diqqət yetirilir. Qeyd etmək vacibdir ki, Yaponiyada “ömür boyu məşğulluq” təcrübəsi mövcud olsa da hazırda “qrup ömür boyu məşğulluq” və “məcburi iş qəbul sistemi” kimi daha çevik məşğulluq formalarına doğru tendensiya müşahidə olunur.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, bu fenomenin sosial-iqtisadi nəticələrini minimuma endirmək üçün həm aktiv, həm də passiv tədbirlərdən istifadə etməklə işsizlik problemi bütün ölkələr üçün aktual olaraq qalır. Bununla belə, vurğulamaq lazımdır ki, əmək bazarının idarə edilməsinə universal yanaşma yoxdur və bu sahədə strategiyalar dövlət siyasətini, sosial-mədəni xüsusiyyətləri, eləcə də sosial-demoqrafik xüsusiyyətləri və əhalinin mentalitetini nəzərə almalıdır.

Açar sözlər: İşsizlik səviyyəsi, məşğulluq, işsizliyin tənzimlənməsi, əmək bazarı, işsizlər.

Ədəbiyyat

1. Bartelink V.H., Zay Ya.K., Guldbrandsson K., Bremberg S. (2020). Unemployment among young people and mental health: A systematic review. *Scandinavian journal of public health*, 48(5), 544-558.
2. Gautié J. (2023). The rise and demise of unemployment. *Handbook of Labour Market Policy in Advanced Democracies*, 14-26.
3. Мисякова Е.С., Власова С.С. (2023). Сущность, принципы и последствия безработицы. *Научно-практический электронный журнал Аллея Науки*, 5(80), 1-10.

MICROSOFT SQL SERVER VERİLƏNLƏR BAZALARINDA ÇOXSƏVİYYƏLİ GİRİŞƏ NƏZARƏT MODELİNİN TƏTBİQİ

Humay Əlibəyova

Azərbaycan Universiteti

Humayelibeyova@gmail.com

Verilənlər bazası tətbiqi proqram təminatı və veb proqramlaşmada geniş istifadə olunur və informasiyanın saxlanması üçün əlverişli həll yolu təqdim edir. Müəyyən bir informasiya sistemində yerləşdirilən və icazəsiz dəyişikliklərdən qorunmaq informasiya təhlükəsizliyinin əsas problemlərindən biridir, çünki informasiyanın itirilməsi ciddi problemlərə gətirib çıxara bilər.

Verilənlər bazasının təhlükəsizliyinə cavabdeh olan inzibatçılar verilənlər bazasının qurulmasına (dəyişdirilməsinə), saxlanmasına və qorunmasına cavabdehdirlər. Verilənlər bazası administrasiyasının vəzifələrindən biri istifadəçinin verilənlərə və digər verilənlər bazası obyektlərinə girişini idarə etməkdir. Girişə nəzarət istifadəçinin sistemdə hansı hərəkətləri yerinə yetirə biləcəyini, eləcə də istifadəçi adından işləyən proqramların hansı əməliyyatları yerinə yetirməsinə icazə verildiyini müəyyənləşdirir. Beləliklə, verilənlər bazasına düzgün giriş nəzarəti saxlanılan məlumatlara qəsdən zərər verə biləcək hərəkətlərinin qarşısını ala bilər.

İstənilən informasiya idarəetmə sisteminin fəaliyyəti zamanı informasiyanın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi təhlükəsizlik məsələlərinin həllində mühüm məsələdir. İnformasiyanı icazəsiz girişdən qorumaq üçün sistemin layihələndirilməsi prosesində səhvlər olarsa, informasiya idarəetmə sisteminin səmərəliliyi əhəmiyyətli dərəcədə azaldıla bilər. İnformasiyanın icazəsiz girişdən qorunması məlumatların bütövlüyünü təmin etmək, məhv edilməsinin və ya zədələnməsinin qarşısını almaq üçün həyata keçirilir; məlumatı dəyişdirmək üçün qəsdən və ya təsadüfi hərəkətləri əks etdirən məlumatlara icazəsiz dəyişikliklərin qarşısını almaq; məlumatların icazəsiz alınmasının qarşısını almaq və məlumatların icazəsiz təkrarlanmasının qarşısını almaq.

Müasir informasiya sistemləri çoxsəviyyəli giriş modellərindən istifadə etməklə istifadəçinin yalnız verilənlər bazası obyektlərinə deyil, həm də fərdi qeydlərə girişini fərqləndirmək tələb olunur. Bu səbəbdən verilənlər bazası idarəetmə sistemləri (VBİS) tərəfindən çoxsəviyyəli girişə nəzarət modelini həyata keçirən proqram təminatı mexanizminin tətbiqi məqsəduyğundur. Müasir VBİS-lərinin əksəriyyətində belə bir mexanizm yoxdur, qalan hissə isə bu mexanizm əlavə ödəniş tələb edən və məhdud funksionallığı olan əlavə alət kimi yer alır.

Verilənlər bazalarında girişə nəzarət mexanizmi verilənlər bazasının informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə xidmət edir. İnformasiya təhlükəsizliyinin proqram üsulları əksər təhlükəsizlik funksiyalarını həyata keçirməyə imkan verir: verilənlər bazası istifadəçilərinin identifikasiyası, istifadəçinin autentifikasiyası, qorunan məlumatlara girişin bir növünü həyata keçirmək üçün istifadəçi səlahiyyətinin yoxlanılması, sorğunun dayandırılması və ya terminalın söndürülməsi yolu ilə icazəsiz giriş cəhdinə cavab verilməsi, səlahiyyətli istifadəçini qane etdikdən sonra kompüterin operativ yaddaşında qalıq məlumatların məhv edilməsi, sorğu və s.

Bundan əlavə, onlar verilənlər bazası resurslarına istifadəçi girişini məhdudlaşdırmaq üçün müxtəlif strategiyaları dəstəkləyə bilərlər: siyahılar üzrə delimitasiya, səlahiyyətlərin yaradılması matrisləri ilə delimitasiya, məxfilik halqalar ilə delimitasiya, məcburi giriş modeli. Təhlükəsizlik mexanizmləri yalnız müvafiq səlahiyyətlərə malik olan və icazə verilmiş istifadəçi qrupları üçün qorunan məlumatlara girişi və çıxışı təşkil etmək üçün istifadə olunur.

Microsoft SQL Server VBİS-də əsas giriş modeli kimi vəzifə modeli istifadə olunur. Giriş qaydaları burada üçlük şəklində təsvir edilmişdir. Giriş subyektləri (əsasları) server səviyyəli hesablar, verilənlər bazası istifadəçiləri, server vəzifələri və verilənlər bazası vəzifələri ola bilər. Hesablar və server vəzifələri server səviyyəsində imtiyazlara malikdir, bunların hər biri serverdə bu və ya digər hərəkətləri yerinə yetirməyə imkan verir: serverlə əlaqə yaratmaq, mövcud verilənlər bazalarının siyahısına baxmaq, yeni verilənlər bazası yaratmaq, xüsusiyyətlərini dəyişdirmək, mövcud verilənlər bazalarını silmək, parametrlər serverini idarə etmək (təhlükəsizlik parametrləri daxil olmaqla) və s.

İstifadəçilərə və verilənlər bazası vəzifələrinə qeydiyyatdan keçdikləri verilənlər bazası obyektlərinə giriş imtiyazları verilir: cədvəllərdə məlumat oxumaq/yazmaq, saxlanılan prosedurları

yerinə yetirmək, verilənlər bazası obyektlərinin xassələrini dəyişmək, verilənlər bazası səviyyəsində təhlükəsizliyi idarə etmək və s. Əsas giriş modelinin mənfəi cəhəti fərdi sətirlərə və cədvəl xanalarına istifadəçi girişini fərqləndirə bilməməsi, həmçinin çox səviyyəli giriş nəzarətinin olmamasıdır. Bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün mövcud girişə nəzarət alt sistemini göstərilən funksionallığı dəstəkləyən mexanizm şəklində genişləndirmək lazımdır.

Açar sözlər: Microsoft SQL server, informasiya təhlükəsizliyi, girişə nəzarət, server.

Ədəbiyyat

1. Kemmerer R.A. (2002). A practical approach to identifying storage and timing channels: twenty years later. Proceedings of the 18th Annual Computer Applications Security Conference.
2. Saydjari O.S. (2004). Multilevel security: reprise. IEEE Security and Privacy 2, 5, 64-67.

AZƏRBAYCANDA UNİVERSİTET MƏZUNLARI HAQQINDA VEB SAYT YARADILMASI VƏ HÜCUMLARDAN QORUNMASI

Sabir Əliyev

Azərbaycan Universiteti
sabiraliyev027@gmail.com

Veb saytın vacibliyi və məqsədi. Universitet məzunları üçün iş axtarışı çox zaman sürprizlər və sıxıntılarla dolu bir proses ola bilər. Həmçinin, digər müvafiq təcrübələr və bacarıqlara sahib olan yüz minlərlə məzunla yarışmaq da təcili hal kimi hiss oluna bilər. Bu səbəbdən, məzunların iş axtarış prosesində effektiv alətləri və resursları işləmələri vacibdir. Bu resurslardan biri də universitet məzunları üçün təqdim olunan veb saytlardır.

Veb saytlar, məzunlara iş axtarışında ən əlverişli yolları təklif edir. Bu saytlar, məzunların peşəkar təcrübələrini, bacarıqlarını, təhsil tarixlərini və peşəkar maraqlarını dəqiqləşdirən profillər yaratmaq üçün imkan verir. Buna görə də bu saytlar, işverənlər üçün potensial əməkdaşları tapmaqda ən əlverişli platformalar halına gəlib.

Veb saytların məqsədi, məzunların iş axtarış prosesini effektiv şəkildə idarə etməkdir. Bu saytlar, iş axtarışı prosesində məzunlara bir neçə əsaslı faydalar təmin edir:

Geniş iş elanları: Veb saytlar, müxtəlif sektorlarda, şəhərlərdə və iş növlərində geniş bir iş elanı bazası təmin edir. Bu, məzunların öz maraqlarına və tələblərinə uyğun olan iş mövqelərini daha asan tapmağa imkan verir.

Şəbəkə imkanları: Bu saytlar, məzunların digər professionallarla əlaqə qurmasına imkan verir. İşverənlərin və peşəkarlarının profillərini araşdırmaq və onlarla əlaqə qurmaq, məzunların iş axtarış prosesində şanslarını artırmağa kömək edir.

Təcrübələrə əsaslanan maşın öyrənmə: Veb saytlar, məzunların təcrübələrinə və bacarıqlarına əsaslanaraq potensial işləri və şirkətləri təklif edir. Buna görə də məzunlar bu platformalar vasitəsilə öz tələblərinə və maraqlarına uyğun işləri daha asan tapa bilərlər.

Veb saytların vacib və mühüm məqsədləri, məzunların iş axtarış prosesində köməkçi olmaqla yanaşı, işverənlərin də yeni və uyğun işçiləri tapmalarına yardımçı olmaqdır. Bu platformaların

effektiv istifadəsi, məzunların peşəkar yollarını inkişaf etdirmək və karyerlərini gələcəkdəki nailiyyətlər üçün hazırlamaqda kritik rol oynayır.

Əgər bir iş axtarışında olan universitet məzununuzsa, veb saytların vacibliyi və məqsədi sizin üçün mühüm bir alət olaraq qiymətləndirilməlidir. Bu platformalar, sizin peşəkar inkişafınızı və uğurunuzu dəstəkləmək üçün effektiv və keyfiyyətli resurslar təqdim edir. Bu əsaslar altında, veb saytlar universitet məzunları üçün vacib bir alət olaraq qalır və onları karyerlərində qətiyyənlə nail edəcək mərhələlərin keçidini təmin edir.

Veb saytın hücumlardan qorunması. İnternetin yayılması ilə birlikdə, veb saytların həm şəxsi, həm də iş yönümlü məqsədlərlə istifadəsi artmaqdadır. Lakin bu artan istifadə, veb saytların hücumlara məruz qalma ehtimalını da artırır. Bu hücumlar, məxfiyyət pozuntularından və saytın funksionallığını müdafiə edən təhlükələrdən, saytın funksionallığını və istifadəçilərin məlumatlarını müdafiə etməyə qədər geniş bir spektrumda ola bilməklə birlikdə, ciddi təhlükələr yarada bilər.

Müdafiə tədbirləri:

a. Güclü şifrələr və istifadəçi kimlik doğrulama: İstifadəçilərin məlumatları və saytın digər məlumatlarına giriş qorunmasını təmin etmək üçün güclü şifrələr və iki mərhələli doğrulama tətbiq edilməlidir.

b. SSL/TLS Xidməti: SSL və ya TLS protokollarının istifadə edilməsi, məxfiyyət pozuntularına qarşı əsaslı bir qorunma tədbiridir və saytın məlumatlarının şifrələnməsini təmin edir.

c. Hər şəxsin daxil olmaması: Yalnız fərdlərin və proqramların məlumatlara çatan təminatlarına icazə verilməlidir. Müvafiq izləyicilərə və proqrama məxfiyyət icazələri verilərək, hücumların saytın funksionallığını pozmağı mümkün azaldır.

Təhlükəli kodlardan qorunma:

a. Təhlükəsizliyin düzəldilməsi və yenilənməsi: Platformun və istifadə olunan proqram təminatlarının güncəllənməsi və mövcud təhlükəli kodlara qarşı qoruma tətbiqi ən vacib təhlükəsizlik tədbirlərindən biridir.

b. Ehtiyatlılıq: İstifadəçilərin məlumatlarını qəbul etmədən əvvəl, giriş növləri və fayl yükləmələr kimi potensial riskli mənbələr üçün ətraflı bir ehtiyatlılıq siyasəti izləmək önəmlidir.

Hücumların algılanması və müdafiəsi:

a. Gündəlik qeydlər: Sayt fəaliyyətinin yenilənməsi potensial hücumların müəyyənləşdirilməsində və analiz edilməsində kömək edir.

b. Təhlükəsizlik testləri: Saytın təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün düzgün təhlükəsizlik testləri tətbiq edilməlidir.

Açar sözlər: Universitet məzunları, veb saytlar, profil yaratmaq, peşəkar tələblər, karyer inkişafı.

Ədəbiyyat

1. Felke-Morris T. (2015). Web Development and Design Foundations with HTML5.
2. Cederholm D. (2011). Bulletproof Web Design: Improving flexibility and protecting against worst-case scenarios with HTML5 and CSS3. New Riders.
3. Sullivan, B., Liu V. (2011). Web application security, a beginner's guide. McGraw-Hill Education Group.
4. Stuttard D., Pinto M. (2011). The web application hacker's handbook: Finding and exploiting security flaws. John Wiley & Sons.

GENESIS OF THE THEORY OF CORPORATE GOVERNANCE

Vusal Aliyev

Azerbaijan University

vusal.r.aliyev@student.au.edu.az

One of the most important achievements of the capitalist method of production and management can be considered the formation and development of the corporate method of management, which occurred in the 15th-20th centuries. The expansion of the scale of production and trade led to an increase in the need to attract additional amounts of capital. The organizational forms of production management that had developed by that time in the form of various limited liability partnerships and financial resources did not allow expanding production on a qualitatively new technological basis or attracting additional numbers of workers. Attracting credit resources also faced high risks or low profitability in the short term. In addition, the continuous expansion of the scale of production complicated the process of their management, which also led to a certain separation of the function of the owner of capital from the management function. These trends also accelerated the process of forming a joint-stock form of ownership, which undoubtedly gave additional impetus to the development of scientific and technological progress and the implementation of large production projects.

The word “corporation” comes from the Latin word “corporatio” and means an association, society, union of people living together or persons with common professional interests [8]. In the second half of the twentieth century, corporate governance received scientific justification in the form of the following four concepts developed by US scientists:

- Agency theory;
- Stakeholder-agency theory;
- Stewardship theory;
- Organization theory.

Let's consider each of them separately. First of all, we should start with the Agency Theory, which has primacy in the development of such a theory. It was developed by American economists M. Jensen and W. Meckling in 1976 with the aim of identifying and rationalizing relations within a corporation (company) [6]. Agency theory proceeds from the fact that the separation of the rights and functions of owner and control leads to a contrast between the interests of the owner of capital and the manager managing this capital. This opposition of interests inevitably leads to increased costs for investors (shareholders).

The next scientific concept that substantiates the need for corporate governance is the stakeholder-agency theory. It was proposed by American scientists C. Hill and T. Johnson in 1992 and is a combination of agency theory and stakeholder theory [4]. It is based on the discrepancy between the interests of the corporation (company) and the interests of society.

Stewardship theory [2]. The essence of this theoretical concept is that modern corporations are characterized by a multi-level management apparatus, which inevitably leads to the concentration of actual management control in the hands of managers. The dispersion of ownership in the form of

small shares strengthens this process and weakens control over their activities. As a result, the lag between the functions of ownership and the functions of disposing of this property is growing.

Organizational theory proceeds from the fact that as large projects are implemented, capitalization grows and new technological systems are introduced, the autonomy, authority and privileged position of top management grows. This gives rise to such negative processes as weakening of control, complacency, appointment to high positions in the corporation not based on business qualities, but on the degree of proximity to top management and inappropriate use of financial resources [3].

The most significant contribution to the development of corporate governance, in practical terms, was made by studies of the 80-90s of the twentieth century, devoted to the issues of market corporate control, rights and powers, the functioning of the board of directors, increasing the efficiency of motivation of corporate managers, linking them with the final results of production. Among the many empirical studies of the late twentieth century on this issue, it is especially necessary to highlight the work of Rafael La Porta [7]. In the studies conducted under his leadership, the emphasis was placed on the analysis of institutional mechanisms of external control of corporate governance.

At the beginning of the 21-st century, there was a quantitative increase in both developed countries and countries with transition and developing market economies using corporate management methods. The growing integration and globalization of the world economy occurs primarily through the activities of individual companies and their impact on the national and global economy. The activities of many well-known companies are acquiring an international, transnational character, which requires careful study, adaptation to their activities and implementation on domestic soil [1]. The capitalization of transnational companies is constantly growing, their role in the development of science and technology is constantly growing, the brands of well-known corporations are increasingly becoming national brands. Currently, 55% of world production and 76% of world trade are accounted for by these corporations. Their share in the world's gross domestic product is also constantly growing, which already amounts to 28% [5].

Keywords: Causes, organizational structure, corporate management, scientific and technical progress, production projects.

References

1. Auto industry: the Alliance is lagging behind. Ekspert, 2019, 45 - 46.
2. Baumol W. (1962). On the Theory of the Expansion of the Firm. American Economic Review, 52, 1078-1087.
3. Blair M.M. (1995). Ownership and control: Rethinking corporate governance for the Twenty-First Century. Washington DC, Brookings Publ., 388.
4. Hill C.W., Jones T.M. (1992). Stakeholder-agency theory. Journal of management studies, 29(2), 131-154.
5. Ivanov O.B. (2019). The role, place and importance of large companies and corporations in the national and global economy. Current issues of economics, 7-18.
6. Jensen M.C., Meckling W.H. (1976). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure. Journal of Finance Economics 3, 305-360.

7. La Porta R., Lopez-de-Silanes F., Shleifer A., Vishny R.W. (1997). Legal determinants of external finance. The journal of finance, 52(3), 1131-1150.

Korporativ idarəetmə nəzəriyyəsinin genezisi

Təqdim olunan tezisdə korporativ idarəetmənin formalaşmasının səbəbləri, əsas nəzəriyyələri və elmi-texniki tərəqqinin, müasir iqtisadiyyatın inkişafında və iri istehsal layihələrinin həyata keçirilməsində onun rolu araşdırılır. Müasir iqtisadiyyatda onun oynadığı rol rəqəmlərlə əsaslandırılıb.

İNGİLİS DİLİNDƏ İZAFİLİYİN QRAMMATİK İFADƏ VASİTƏLƏRİ (diaxronik və sinxronik aspektlərdə)

Xaqani Əliyev

Azərbaycan Universiteti

Khagany.Aliyev@au.edu.az

Fridrix Nitşe demişdir: “Nəsnəni eyni vaxtda iki şəkildə ifadə etsək, yaxşıdır ki, onun həm sağ, həm də sol ayağı olsun. Həqiqət bir ayağın üstündə dayanıb, ancaq o, iki ayağı ilə yeriyə və dolaşmağa bilər.

Dildə qənaətdən Aristotel, Diaogen, Feofrast bəhs ediblər. “Yığcamlıq” XVII-XVIII əsrlərdə süni dillərin yaradılması layihələrinin müzakirəsi zamanı (Q. Spenser, V. Vundt, Q. Paul) tərəfindən belə bir fikir geniş yayılmışdır ki, dilin quruluşu onun hissələri arasında qənaətcil paylaşdırma ilə təyin olunmalıdır. Dil hadisəsi kimi qənaətə maraq XIX əsrin 2-ci yarısında Boduen de Kurtene, P. Passi əsərlərində meydana çıxmışdır. Xüsusən, fransız alimi Andre Martine izafilik məsələsini “Dilə funksional baxış” adlı 1962-ci ildə Klarendon Press nəşriyyatında işıq üzə görmüş kitabında nəzərdən keçirmişdir. Sonradan bir çox dilçilər Birləşmiş Krallıqda, Avropada və keçmiş Sovet İttifaqında həmin izafilik məsələsinə diqqət yetirmişlər. Andre Martine qeyd edirdi ki, “Dil daim ikili qüvvələrin təsirinə məruz qalır. Bir tərəfdən dil dəyişilir, belə ki, insanların müxtəlif fikir və hissləri ifadə etmək tələbatı daim artır və mürəkkəbləşir, digər tərəfdən, dil dəyişmir, çünki elə həmin insanların ətaləti öz sözünü deyir və bu linqvistik ifadə vasitələrinin ümumi məhdudlaşmasına gətirib çıxarır. Beləliklə, “dil davranışı” ən az səy prinsipi və ya qənaət ilə tənzimlənir. İzafilik mətn oxunarkən əbəs yerə edilən alternativlərin ölçüsüdür. Bu ölçü hansısa dilin mətnlərində hansı nisbətdə artıq məlumatın olduğunu göstərir. Artıq məlumat o mənada ki, o, dilin öz quruluşu ilə müəyyən olunur. Buna görə də hərfi şəkildə aşkarcasına göstərilmədən bərpa oluna bilər. Hesablamalara əsasən, izafilik ingilis və rus dillərində təxminən 60-70% təşkil edir. Ehtimal ki, dünyanın digər dillərində də izafilik bu həddədir.

Dildə izafilik qənaət prinsipi ilə bağlıdır. Dildə izafilik müasir dilçilik baxımından iki şəkildə təzahür edir:

1. Danışan çalışır ki, fikrini aydın və birmənalı ifadə etsin, yəni qrammatik vasitələrdən az istifadə etsin.

2. Əgər dildə nəyisə ifadə etmək üçün müxtəlif variantlar varsa, onlardan daha optimalları seçilir. Məsələn, morfoloji aspektdə. Nəticədə taftologiya və pleonazmdan yəni şəkilçilərin üst-üstə

yığılmasından qaçılır. Bu halda fikrin dəqiq ifadəsinə ziyan gəlməməlidir. İzafilik həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyədə, eyni zamanda qrammatik izafilik sintaqmatik və paradiqmatik səviyyələrdə təzahür edir.

İzafilik (ing. redundancy, alm. überflüssigkeit, fr. redundanz, rus. избыточность) elə informasiyadır ki, ünsiyyət maneəsiz həyata keçirilərkən həmin o informasiya olmasa, ünsiyyət pozulmaz. Dildə ünsiyyət daim maneələr (səs-küy) və işarə bolluğu ilə pozulur, ancaq dil öz ünsiyyət funksiyasını yüksək səviyyədə yerinə yetirir. İzafilik və qənaət prinsipləri dilçilikdə XX əsrin 20-ci illərinin ortalarında meydana gəlsə də burada maraq kəsb edən məsələlər var. Məsələn: İzafiliyin hansı qrammatik vasitələrlə ifadəsi məsələsi. Bu zaman konkret dilin tipoloji xüsusiyyətləri qrammatik vasitələrin seçiminə təsir edir. Bu vasitələr dilin tarixi inkişafı prosesində dəyişə də bilər. Bu məqsədlə həmin vasitələrə sinxron və diaxron aspektlərdə baxmaq məqsədəuyğundur. Bizi konkret olaraq ingilis dili maraqlandırır. Belə ki, bu dil sintetizmdən analitizmə, yəni müəyyən mənada izafilikdən qənaətə doğru inkişaf edib. Amma hələ bu dildə izafi forma və konstruksiya mövcuddur. İngilis dilində hal və cins kateqoriyaları demək olar ki, itib. Cins yalnız şəxs əvəzliliklərində qalıb (she, he). Feilin şəxs sonluqları aradan çıxıb. Əvəzində isə preposition, yəni sözünü qalıb. Eyni zamanda, ismin infleksiya cəm şəkilçisi, yiyəlik hal şəkilçisi “s” və sifətin üstünlük və müqayisə dərəcəsi qalıb. Məsələn: Nəqli cümlədə, indiki sadə zamanda 3-cü şəxsin təkində “s” morfemi. *She works at the office.* İngilis dilində mübtədə mütləq olmalı olduğu üçün “s” morfemi izafidir. “s” morfemi semantik baxımdan artıqdır, çünki o, cümlənin mübtədəsi tərəfindən ifadə ediləndən əlavə məlumat vermir. Sual cümləsində, *How is your mother?* Burada həm “How” sual əvəzliyi, həm də mübtədə-xəbər inversiyası özünü göstərir. Sual əvəzliyi cümlənin sual olduğunu dinləyiciyə və ya oxucuya bildirir. Qrammatika tələb edir ki, mübtədə-xəbər inversiyası olsun. Bu da cümlənin sual olduğundan xəbər verir. Bundan əlavə, uzlaşma səbəbindən formalar, sözlər, ifadələr, budaq cümlələr uzlaşır. Eyni semantik məlumat bir neçə dəfə ifadə olunur. Məsələn: *That man is a soldier – Those men are soldiers.*

Elliptik – (yunanca *elleipen* çatışmazlıq) cümlələr yığcamlıq naminə qrammatik cəhətdən natamam konstruksiyalardır. Məsələn: *John can speak seven languages, but Ron can speak only two (languages).* *After (he takes) a refresher course, he will be eligible for a raise.* *I am hungry and Betty is (hungry) too.* *Mr. Burns is wiser than I (am wise).* *Tara knows more about football than (she does about) basketball.* *I ate steak and Jennifer (ate) fish.*

Pleonazm – yunanca *pleonazen* lazım olandan çox deməkdir. Məsələn: Təsdiqdə: *The (jolly) man was happy.* *It was a clear starry night, not a cloud was to be seen.* İnkarda: *I didn't do nothing.* *You ain't heard nothing yet.* *She can't see close proximity.* İkiqat inkarda: *I guess it's not impossible.* Sifətdə: *The most unkindest cut of all (W. Shakespeare).* *It's déjà vu all over again (Yogi Berra).*

Taftologiya – (yunanca *tautos* eyni, *loqos* söz, fikir) yaxın sinonim, morfem, söz və ya ifadə etməklə eyni nəsnəni iki dəfə ifadə edir. Məsələn: *After we change the game it won't remain the same.* *If you know, you know.* *He was the only survivor, no one else was saved.* Dil taftologiyası mahiyyətcə doğru olmasa da məntiqi taftologiya həmişə məntiqlidir. Məsələn: *Boys will be boys.*

İzafilik və təkrar. İzafilik o zaman baş verir ki, söz, ideyanın təkrarı öncəki istifadəyə heç nə əlavə etmir. Bu zaman sadəcə artıq deyilən yenidən bəyan edilir, mənə əlavə etmədən yer tutur. Təkrar isə fikir, nəzər nöqtəsini vurğulaya və ya gücləndirə bilər. Məsələn: *Because I do not hope to turn again.* *Because I do not hope.* *Because I do not hope to turn...*

Açar sözlər: İzafilik, qrammatik izafilik, elliptik cümlələr, pleonazm, taftologiya, təkrar.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A. (2015). English Stylistics, Elm və Təhsil.
2. Veysəlli F. (2006). Dilçilik Ensiklopediyası. I cild, Mütərcim.
3. Hüseynova M., Yunusova G. (2017). English Stylistics.
4. Aslanova Z. (2016). Glossary of Stylistic and Rhetorical Terms, Elm və Təhsil.
5. Wit E.C., Gillette M. (1999). What is linguistic redundancy. University of Chicago.
6. Baugh A., Cable T. (2002). A history of the English language. Routledge.
7. Straus J., Kaufman L., Stern T. (2014). The blue book of grammar and punctuation: An easy-to-use guide with clear rules, real-world examples, and reproducible quizzes. John Wiley & Sons.
8. Елькин В.В. (2010). К вопросу о лингвокоммуникативных особенностях реализации языковой избыточности в современном английском языке. In Университетские чтения-2010, 14-15 января 2010 г., 254-259.

PAULİ OPERATORU ÜÇÜN BİR MƏSƏLƏNİN ƏDƏDİ HƏLLİ HAQQINDA

Aynurə Əliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aynura.sdu@gmail.com

İşdə aşağıdakı məsələyə baxılır

$$P\varphi = 0, x \in D, \quad (1)$$

$$\varphi = 0, x \in S_D.$$

Burada P aşağıdakı kimi təyin edilən Pauli operatorudur

$$P = P(a, v) \cdot J + \sigma B, \quad (2)$$

harada ki,

$$J = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & 1 \end{pmatrix}, \sigma = \begin{pmatrix} 1 & 0 \\ 0 & -1 \end{pmatrix}, P = (a, v) = (-i\nabla - a)^2 + V, \quad (3)$$

i – xəyali vahiddir; V - kifayət qədər hamar funksiyadır; $\nabla = \left\{ \frac{\partial}{\partial x}, \frac{\partial}{\partial y} \right\}$, $a = (a_1, a_2) \in R^2$ - vektor potensialdır; B isə a vektor potensialının doğurduğu maqnit sahəsidir, yəni

$$B = \frac{\partial}{\partial x} a_2 - \frac{\partial}{\partial y} a_1. \quad (4)$$

Bütün bu ifadələri nəzərə alsaq, onda Pauli operatorunu aşağıdakı kimi yazmaq olar

$$P = \begin{pmatrix} (-i\nabla - a)^2 + a_2 \frac{\partial}{\partial x} - a_1 \frac{\partial}{\partial y} + V & 0 \\ 0 & (-i\nabla - a)^2 - a_2 \frac{\partial}{\partial x} + a_1 \frac{\partial}{\partial y} + V \end{pmatrix} =$$

$$= \begin{pmatrix} -\Delta + (2ia_1 + a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 - a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + V & 0 \\ 0 & -\Delta + (2ia_1 - a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 + a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + V \end{pmatrix} \quad (5)$$

Pauli operatoru üçün aşağıdakı məsələyə baxaq

$$P_\varphi = \begin{pmatrix} -\Delta + (2ia_1 + a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 - a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + V & 0 \\ 0 & -\Delta + (2ia_1 - a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 + a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + V \end{pmatrix} \times$$

$$\times \begin{pmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \end{pmatrix} + \begin{pmatrix} \frac{\partial}{\partial x} a_2 - \frac{\partial}{\partial y} a_1 & 0 \\ 0 & -\frac{\partial}{\partial x} a_2 + \frac{\partial}{\partial y} a_1 \end{pmatrix} \begin{pmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \end{pmatrix} = \quad (6)$$

$$= \begin{pmatrix} -\Delta + (2ia_1 + a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 - a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + S_1 & 0 \\ 0 & -\Delta + (2ia_1 - a_2)\frac{\partial}{\partial x} + (2ia_2 + a_1)\frac{\partial}{\partial y} + a^2 + S_2 \end{pmatrix} \times$$

$$\times \begin{pmatrix} \varphi_1 \\ \varphi_2 \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} 0 \\ 0 \end{pmatrix}.$$

Burada

$$S_1 = V + \frac{\partial}{\partial x} a_2 - \frac{\partial}{\partial y} a_1, \quad S_2 = V - \frac{\partial}{\partial x} a_2 + \frac{\partial}{\partial y} a_1.$$

Δ isə Dirak operatorudur.

Beləliklə baxılan məsələ iki tənliyə parçalanır

$$-\frac{\partial^2}{\partial x^2} \varphi_1 - \frac{\partial^2}{\partial y^2} \varphi_1 + (2ia_1 + a_2)\frac{\partial}{\partial x} \varphi_1 + \quad (7)$$

$$+ (2ia_2 - a_1)\frac{\partial}{\partial y} \varphi_1 + \left(a^2 + V + \frac{\partial}{\partial x} a_2 - \frac{\partial}{\partial y} a_1 \right) \varphi_1 = 0$$

$$-\frac{\partial^2}{\partial x^2} \varphi_2 - \frac{\partial^2}{\partial y^2} \varphi_2 + (2ia_1 - a_2)\frac{\partial}{\partial x} \varphi_2 + (2ia_2 + a_1)\frac{\partial}{\partial y} \varphi_2 + \quad (8)$$

$$+ \left(a^2 + V - \frac{\partial}{\partial x} a_2 + \frac{\partial}{\partial y} a_1 \right) \varphi_2 = 0$$

Alınan ikinci tərtib xüsusi törəmli (7) və (8) tənliklərini belə formada yazıla bilər

$$-\frac{\partial^2}{\partial x^2} \varphi_1 - \frac{\partial^2}{\partial y^2} \varphi_1 + A_1 \frac{\partial}{\partial x} \varphi_1 + A_2 \frac{\partial}{\partial y} \varphi_1 + \left(a^2 + V + \frac{\partial}{\partial x} a_2 - \frac{\partial}{\partial y} a_1 \right) \varphi_1 = 0, \quad (9)$$

$$-\frac{\partial^2}{\partial x^2} \varphi_2 - \frac{\partial^2}{\partial y^2} \varphi_2 + A_3 \frac{\partial}{\partial x} \varphi_2 + A_4 \frac{\partial}{\partial y} \varphi_2 + \left(a^2 + V - \frac{\partial}{\partial x} a_2 + \frac{\partial}{\partial y} a_1 \right) \varphi_2 = 0, \quad (10)$$

$$A_1 = 2ia_1 + a_2, A_2 = 2ia_2 - a_1, A_3 = 2ia_1 - a_2, A_4 = 2ia_2 + a_1. \quad (11)$$

Alınan məsələyə dalğa və tangens çevrilməsi metodlarını tətbiq etməklə aşağıdakı kimi həlləri alırıq.

$$A_3 = -$$

$$\frac{\sqrt{-(4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2)(m_1^2 k_2^2 - m_1^2 k_3^2 - 2a^2 + 4m_1^2 k_1^2 + 2B - 2V)} A_4 + 6k_1 a^2 - 6k_1 V + 6k_1 B}{(4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2) m_1} \quad (12)$$

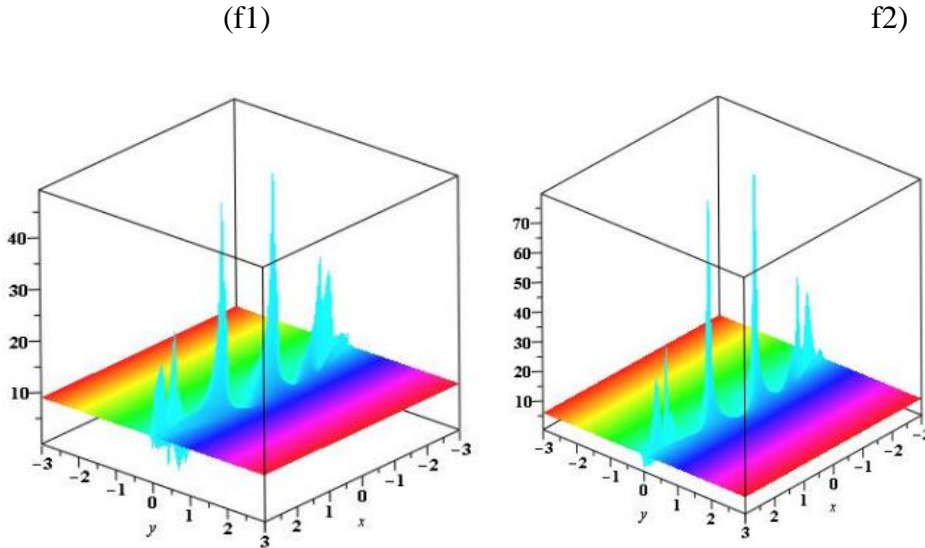
$$A_4 = A_4, c_0 = -2 \frac{(k_2 - k_3) d_1 k_1}{4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2}, c_1 = 0,$$

$$d_1 = d_1, m_1 = m_1, m_2 = \frac{\sqrt{-(4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2)(m_1^2 k_2^2 - m_1^2 k_3^2 - 2a^2 + 4m_1^2 k_1^2 + 2B - 2V)}}{4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2}$$

Burada isə analitik həll üçün alırıq

$$\varphi_2(\xi) = 2 \frac{(k_2 - k_3) d_1 k_1}{4k_1^2 + k_2^2 - k_3^2} + d_1 [\tan(\phi(\xi)/2)]^{-1} \quad (13)$$

Son ifadələrdən istifadə etməklə həllərin ədədi hesablanması aparılmış və aşağıdakı təsvirlər alınmışdır.

Şəkil 1. Parametrlərin $a_1 = x^2 + y^2$, $a_2 = x^3 + y^3$, $k_1 = 1, k_2 = 2, k_3 = 3, m_1 = 2, V = 3, d_1 = 3$ qiymətlərində həllin 3D təsviri. f1 – real müstəvidə; f2 – xəyali müstəvidə.

Açar sözlər: operator, məsələ həlli, ədədi həll.

Ədəbiyyat

1. Cycon H.L., Froese R.G., Krisch W., Simon B. (1987). Schrödinger Operators: with Application to Quantum Mechanics and Global Geometry. Springer, 340p.
2. Baskonus, H.M. (2019). Complex soliton solutions to the Gilson–Pickering model. Axioms, 8(1), 18.
3. Arrarás A., Portero L., Jorge J.C. (2009). A combined mixed finite element ADI scheme for solving Richards' equation with mixed derivatives on irregular grids. Applied Numerical Mathematics, 59(3-4), 454-467.

COLOURS IN PROVERBS

Gunel Aliyeva

Sumgait State University

gunelaliyeva200324@gmail.com

Colours have a special effect on human life, psychology and physiology. As we live in a world of colours, each of us has a colour we like and dislike. Each colour has its own indicator. A proverb is a short saying that gives advice or expresses truth. Proverbs are not usually literal sayings; proverbs use figurative language to make a statement about life [1, 8]. Usually a proverb becomes well known because of its popular use in colloquial language. There are also proverbs in which colours are used. In proverbs, colours represent different meanings.

Semantic meanings of colours:

Black: *Powerful formal, sophisticated.*

White: *Clean, positive, associated with the Medical profession.*

Red: *Intense, energetic, strength, danger.*

Green: *Wealth, nature, freshness.*

Blue: *Trust, security, corporate, peaceful, faith, wisdom.*

Yellow: *Optimistic, cheerful, and energetic* [3].

e.g., "The grass is always greener on the other side". (Spanish proverb which addresses to your opinion that "other people always seem to be in a better situation than you, although they may not be". The green colour here represents "prosperity". e.g., "The sky is not less blue because the blind man does not see it." This proverb means that "the truth does not change simply because someone sees it a certain way from his or her own point of view". The blue colour here represents the «truth» [2, p.629].

e.g., "When you are green, you will not be made straight when you are dry". (An African Proverb). Here the green colour represents "youth".

e.g., "Yellow gold is plentiful compared to white-haired friends" (Chinese proverb). The white colour here represents eternal and old friendship.

e.g., "If I keep a green bough in my heart, the singing bird will come"(Chinese proverb). It means "keep joy alive and the lyrics of love will transcend through all your being and all you touch". Here the green colour is used in the sense of "truth".

e.g., "Better a red face than a black heart" (Portuguese proverb) which means that "if you tell the truth you may feel embarrassed about that. So you have a red face, but it is better than to have a black heart being deceitful, sinning".

e.g., «A hedge between keeps a friendship green». German proverb which proves that friendships are more likely to be successful when there is a level of space and privacy between the friends. The reason for their long lasted friendship is their respect of each other's privacy. The green colour here represents «stability».

e.g., "Red sky at night, sailor's delight". When we see a red sky at night, this means that the setting sun is sending its light through a high concentration of dust particles. This usually indicates high, pressure and stable air coming in from the west. Basically good weather will follow. Here the red colour represents «warning».

e.g., "Red sky at morning, sailors take warning". A red sunrise can mean that a high pressure system (good weather) has already passed, thus indicating that a storm system (low pressure) may be moving to the east. A morning sky that is a deep, fiery red can indicate that there is high water content in the atmosphere. So, rain could be on its way. Here the red colour represents «warning» [4].

Colour-containing proverbs exist in the Azerbaijani language as well:

e.g., Qara qazan, könül versən ağarar. Qara dolaşaya qırmızı papuş yaraşmaz. Qara qız bəzəninə toy əldən gedər. Qara günün ömrü az olar.

In these proverbs the black colour represents negative emotions.

e.g., Ağ atla cahil ağaya qulluq etmə. Bəyaz ipək hər rəngə

boyanar. Ağ ağca qara gün üçündü. Ağ evi görəndə qara evi yaddan çıxartma.

The white colour in these proverbs represents goodness, clarity and honesty.

Conclusion:

1. Many colours are used in proverbs as symbols of different feelings, states and emotions.
2. Some colours express goodness, some of them health, others - sadness. Such expressions increase the impact of the sentence and make the sentence more meaningful.
3. It can be concluded that the expressions we get with the meaning of colours become more emotional and effective.

Keywords: colours, proverbs, semantic meaning, feelings, emotions.

References

1. Митина И. English Proverbs and Sayings and their Russian Equivalents. Русские пословицы и поговорки и их английские аналоги. Москва, "Букинистика", 2002, 336 с.
2. Ibrahimova, B., Tarasova, F., Yarullina, O., & Beisenbai, A. B. (2017). Proverbs and Sayings as reflection of National Character (In The Context of Tatar and English Proverbs and Sayings). Revista Publicando, 4(13 (2)), 626-633.
3. <https://www.incredibleart.org/lessons/middle/color2.htm>
4. <https://proverbicals.com/colors-proverbs/amp/>

Atalar sözlərində rənglər

Rənglər həyatımızın bütün sahələrində mövcuddur. Hər rəngin özünəməxsus semantik mənası var. Bütün dillərdə öz tərkibində rənglərdən istifadə edən xeyli sayda atalar sözləri var. Atalar sözlərində rənglər müxtəlif mənalar daşıyır: yaxşı/pis, gənclik/ahıllıq, sağlamlıq, rifah, müxtəlif emosiyalar və hissləri bildirən və s. Atalar sözlərində rəngləri bildirən sözlərin istifadəsi bu ifadələrin bədii gücünü artırır.

О ТРУДНОСТЯХ ПЕРЕВОДА

Усния Алиева

Бакинский Славянский Университет

husniyye2008@mail.ru

Перевод занимает важное место в жизни современного общества, поскольку контакты между народами – носителями разных языков укрепляются и расширяются. Обучение будущих переводчиков – это очень сложная и серьезная работа, поэтому нужно подготовить людей, хорошо владеющих обоими языками (в данном случае имеются в виду азербайджанский и русский языки). Обучение переводу имеет свою специфику, так как переводческая деятельность связана с целым рядом трудностей.

Какие же трудности возникают при обучении переводу? Основная проблема, с которой сталкиваются в переводческой деятельности состоит в том, что определенные значения, присущие лексическим элементам исходного и переводящего языков не совпадают [2; 5]. Исследователи выделяют три основных типа семантических соответствий лексических элементов исходного и переводящего языков: 1) полное соответствие; 2) частичное соответствие; 3) отсутствие соответствия [1; 4; 5]. Необходимо отметить, что сравнительно редко можно наблюдать случаи полного соответствия лексических элементов исходного и переводящего языков. В подавляющем большинстве – это слова, имеющие одно лексическое значение (имена собственные, географические названия, а также некоторые научные и технические термины). Наиболее распространенными являются случаи частичного соответствия лексических элементов, то есть, когда одному слову исходного языка соответствует несколько лексических эквивалентов другого языка.

Особый интерес и трудность с точки зрения перевода представляют собой случаи полного несоответствия определенной лексеме исходного языка в словарном составе переводящего языка (имеется в виду безэквивалентная лексика). В практике перевода именно эта лексика представляет наибольшую сложность, поэтому в научной литературе ей уделено большое внимание [2, с. 76]. Разработан целый ряд приемов выражения языковых единиц оригинала, не имеющих эквивалентов в переводе. К числу важных приемов выражения языковых единиц оригинала, не имеющих эквивалентов в переводе, относятся, например, калькирование, приближенный перевод, описательный перевод и другие. Помимо указанных трудностей, вызванных семантическими соответствиями, при переводе возникают проблемы, связанные с прагматическими значениями. Лингвистическая теория прагматических значений до сих пор исследована слабее, чем теория значений референциальных [1, с. 148]. Сюда относятся: 1) стилистические особенности слова; 2) регистр слова; 3) эмоциональная окраска слов; 4) «коммуникативная нагрузка» языковых единиц.

Следует отметить, что каждый из приведенных типов прагматических значений имеет свои разновидности, которые нельзя не учитывать при переводе. В словарном составе русского языка выделяются в основном такие языковые особенности слова, как нейтральная, разговорная, книжная [3; 4]. С точки зрения эмоциональной окраски слово может быть охарактеризовано как положительное либо же как отрицательное. «Коммуникативная нагрузка» представляет собой особый тип прагматического значения, поскольку он по своей

сущности синтаксичен и характеризует целые словосочетания, определяя таким образом характер отношений между компонентами данных высказываний. Так как «коммуникативная нагрузка» элементов предложения определяется факторами контекста и речевой ситуации, то их необходимо учитывать при переводе.

В процессе перевода с особой четкостью обнаруживается главенствующая функция языка, а именно функция коммуникативная. Коммуникативная функция, подчиняющая себе остальные функции языка, в том числе номинативную, познавательную, экспрессивную и прагматическую функции, служит основным ориентиром для переводчика. Если, ознакомившись с текстом оригинала и ситуацией перевода, переводчик уяснил себе коммуникативную задачу и коммуникативную направленность текста, значит, он овладел семантическим ключом к подбору средств другого языка, необходимых для адекватной реконструкции смысла.

Текст, как основная лингвистически завершенная единица коммуникации, является также основной единицей перевода. Интуиция подсказывает переводчику характер речевой ситуации, характер коммуникантов, характер речевой интенции говорящего, присущие данному типу текста. Переводчик интуитивно представляет себе основные лингвистические признаки разных типов текстов, с которыми ему приходится сталкиваться в процессе работы, т.е. владеет в самих общих чертах коммуникативной типологией текстов и лингвистическим материалом, воплощающим эту типологию на языке оригинала и на языке перевода.

Прагматическая функция реализует связь значений слов и предложений с коммуникативным контекстом и заключается в установлении контакта между производителем и получателем коммуникации, в установлении связи между коммуникантами и речевой ситуацией. Знание переводчиком не только значения слов и предложений, которые он переводит, но также и социально-исторических закономерностей речевого поведения коммуникантов и того экстралингвистического фона, на котором осуществляется данный акт коммуникации, особенно важно. Несовпадение экстралингвистического фона языка оригинала и языка перевода требует от переводчика обширных знаний не только в области лингвистики, но также и в области лингвострановедения, социолингвистики и психолингвистики, требует от переводчика знания исторических и бытовых реалий, знания политической ситуации речи, культурного уровня и профессиональной характеристики коммуникантов.

Ключевые слова: перевод, семантическое соответствие, полное соответствие, частичное соответствие, отсутствие соответствия, безэквивалентная лексика, прагматическое значение.

Литература

1. Ağakərimov İ. Tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasının aktual problemləri. Bakı: Mütərcim, 2022. 240 s.
2. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. Москва: Международное отношение. 1980, 340 с.
3. Гаджиев К.А. Проблема адекватности передачи культурологических реалий в переводе // Русский язык и литература в Азербайджане, 2005, № 3, с. 60-64.

4. Россельс В. Перевод и национальное своеобразие подлинника. Москва: Советский писатель. 1995.
5. Чуковский К.И. Искусство перевода. Москва: Просвещение, 2006, 321 с.

Tərcümədə çətinliklər

Tərcümə müasir cəmiyyətin həyatında vacib yer tutur. Tərcüməçi öz fəaliyyətində iki dilin vahidlərinə xas olan mənaların üst-üstə düşüb düşməməsi problemi ilə üzləşir. İki dilin leksik vahidləri arasında semantik uyğunluğun üç əsas tipini: 1) tam uyğunluğu, 2) qismən uyğunluğu, 3) uyğunluğun olmamasını qeyd etmək lazımdır. İki dilin leksik vahidlərinin tam uyğunluğuna nisbətən az rast gəlinir. Leksik vahidlərin mənaca qismən uyğunluğu çox yayılmış hadisədir. Tərcümədə xüsusi maraq və çətinlik yaradan bir dilin müəyyən leksik vahidinin başqa dildə uyğunluğunun tamamilə olmaması, yəni ekvivalentsiz leksika hadisəsidir. Ekvivalentsiz leksikanın əsas dildən tərcümə edilən dilə ötürülmə üsullarının şərh edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir. Tərcümədə semantik uyğunluq baxımından pragmatik mənalarla bağlı çətinliklər də meydana çıxır. Tərcümədə vərdiş və bacarıqlar biri-biri ilə sıx əlaqədə olan müxtəlif mərhələləri keçərək formalaşır.

MALİYYƏ NƏTİCƏLƏRİ İDARƏETMƏ MEXANİZMİNİN ƏSASI KİMİ

Könül Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

konul.aliyeva@student.au.edu.az

Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə- təsərrüfat fəaliyyətində gözlənilən nəticələrə nail olunması hər şeydən əvvəl onların sabit maliyyə vəziyyə reallaşa bilər. Bu, ondan irəli gəlir ki, istənilən müəssisənin maliyyə sabitliyi bilavasitə onun mövcud maliyyə potensialı hesabına təmin olunur. Eyni zamanda müəssisənin öhdəliklərinin vaxtında və tam həcmdə yerinə yetirilməsində də maliyyə potensialı əsaslı rol oynayır. Şübhəsiz ki, öz öhdəliklərini vaxtında yerinə yetirməyən, daha doğrusu, yerinə yetirə bilməyən müəssisə davamlı fəaliyyət göstərə bilməz.

Hər bir təsərrüfat subyektinin maliyyə resursları yeni yaradılan əlavə dəyərin bir hissəsidir və onun həcmi, dinamikasını və dəyişməsi amillərini iqtisadi təhlil metodları ilə aşkar etmək mümkündür. İlk öncə qeyd edilə bilər ki, onlar müəssisənin profilinə uyğun istənilən fəaliyyətin, o cümlədən, istehsal, xidmət və s. nəticəsində formalaşır.

Maliyyə resurslarından istifadə məsələsi müəssisənin spesifik fəaliyyətindən irəli gələn xərclərin maliyyələşdirilməsi zamanı aktuallaşır. Çəkiləcək xərclərin tam şəkildə müəssisənin özü tərəfindən maliyyələşdirilməsi prinsip etibarilə onun maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi ilə şərtlənir. Məlum olduğu kimi, müəssisələr fəaliyyəti müxtəlif məqsədlərə xidmət edə bilər. Bu, onların fəaliyyət fəstərdiyi bazar strukturundan, bazarın tutumundan, rəqabət səviyyəsindən, satılan məhsulların yenilik dərəcəsi və s. asılıdır. İstənilən halda qarşıya qoyulan məqsədlər müəyyən obyektivliklə son nəticədə gəlirin (mənfəətin) əldə edilməsi və yaxud onun maksimum səviyyəsinə nail olunması ilə əlaqədardır. Yüksək maliyyə nəticəsinin əsas forması kimi isə balans mənfəəti özünü göstərir. Maliyyə nəticəsinin əsas forması olan balans mənfəətini müəssisə satışdan, sair satışdan, əsas fondların satışından, satışdankənar əməliyyatlardan qazanılan mənfəət hesabına yaradır.

Yuxarıda qeyd edilən məslələrin həlli müəssisədə maliyyə planlaşdırılmasının düzgün aparılması tələbini qarşıya qoyur. Mahiyyət etibarilə maliyyə planlaşdırılması müəssisədə istehsal prosesinin sabitliyinin təmin edilməsi elementlərinin məcmusudur. Onun təşkilinin aşağıdakı iki əsas istiqamətini fərqləndirmək olar:

- müəssisənin daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması;
- bütövlükdə müəssisənin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılması [2].

Maliyyə planlaşdırılmasının göstərilən istiqamətlərdə təşkili və aparılması üçün ilk növbədə büdcə və onun strukturu formalaşdırılmalı, büdcənin istifadə olunması ilə bağlı normalar və öhdəliklər müəyyən edilməli, eləcə də büdcənin icra olunmasına nəzarət mexanizmi işlənilib hazırlanmalıdır.

Müəssisənin daxili struktur bölmələrinin fəaliyyətinin büdcə planlaşdırılmasında başlıca məqsədlər qeyri-məhsuldar xərclərin mümkün qədər azaldılmasından, plan göstəricilərinin obyektivliyinin artırılmasından, maliyyə vəsaitlərinə qənaət olunmasından, məhsulun maya dəyərini dəyişməsi dinamikasına nəzarətin təşkilindən ibarətdir. Sədalanan məqsədləri əsas tutaraq, büdcə planlaşdırılmasının spesifik xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- Aylıq büdcələrin icrası zamanı müəssisənin struktur bölmələri əmək haqqı fondundan istifadə ilə bağlı qənaətin xərclənməsində müstəqildirlər. Bu da müəssisədə işçilərin maddi marağının təmin edilməsinə səbəb olur;
- Müəssisənin struktur bölmələrinin aylıq büdcələri planlaşdırılan xərcləri, vergiləri, mənfəətin kəmiyyətini və s. konkret göstəriciləri müəyyən edir [3].

Büdcə planlaşdırılmasının aparılmasının əsas məqsədləri sırasında maliyyə resurslarına qənaət rejiminin həyata keçirilməsi xüsusi yer tutur. Məhz bu baxımdan müəssisələrdə kreditlərin silinməsi, material, enerji, əməyin ödənilməsi və sair xərclərin ödənilməsi üzrə büdcələrin formalaşdırılması məqsəduyğundur.

Göstərilə bilər ki, sair xərclər büdcəsi başlıca maliyyə xərclərinə qənaət imkanını yaradır. Ardıcıl olaraq, müəssisənin investisiya siyasətinin həyata keçirilməsində amortizasiya büdcəsinin yaxud fondunun xüsusi əhəmiyyətinin olması danılmazdır. Beləki, amortizasiya fondunda toplanmış vəsaitlər (amortizasiya ayırmaları) müntəzəm olaraq, zəruri hallarda müəssisənin dövrü vəsaiti qismində istifadə edilə bilər. Kreditlərin silinməsi büdcəsi bilavasitə özü ilə eyniadlı əməliyyatların icrası məqsədilə yaradılır, həmçinin müvafiq əməliyyatlar ödəmələrin plan qrafiki üzrə həyata keçirilir.

Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyini mütləq və nisbi göstəricilərlə müəyyən etmək olar. Fəaliyyətin iqtisadi səmərəsi mütləq göstərici kimi mənfəətlə, səmərəliliyi isə nisbi göstərici olaraq rentabelliklə müəyyənəndirilir. Əslində, biznes iştirakçılarının rentabellik göstəricisinin kəmiyyətinə münasibəti fərqlivə həm də fərdidir. Ona görə ki, bu göstəricinin istənilən müsbət kəmiyyəti hər bir müəssisə rəhbərinin və kollektivin maraqlarına uyğun gəlməyə bilər. Ona görə də iqtisadi ədəbiyyatda rentabellik göstəricilərinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılır və nəticədə onların hesablanması üsulları qarşıda duran analitik məsələlərdən və idarəetmə məqsədlərindən asılı olaraq dəyişir [4].

Rentabellik göstəricilərinin praktiki və analitik hesablanması zamanı bir çox göstəricilərdən istifadə edilməsi, onların qarşılıqlı əlaqə və nisbətlərinin müəyyən edilməsi müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin mürəkkəbliyindən irəli gəlməklə əldə olunan nəticələrin şərhini xeyli

çətinləşdirir. Təcrübədə maliyyə hesabatı əsasında rentabellik göstəricilərinin müxtəlif qrupları aşağıdakı üsullarla müəyyən edilir:

- Məcmu kapitalın mühasibat mənfəəti əsasında hesablanmış rentabelliği - vergilər ödənilənədək mənfəətin aktivlərin orta illik dəyərinə olan nisbətində bərabərdir;
- Xüsusi kapitalın mühasibat mənfəəti əsasında hesablanmış rentabelliği - vergilər ödənilənədək mənfəətin xüsusi kapitalın orta illik dəyərinə nisbəti kimi müəyyən edilir;
- Satışın xalis mənfəət əsasında hesablanmış rentabelliği - xalis mənfəətin məhsul satışından əldə olunan gəlirə nisbəti kimi ölçülür;
- Satışın məhsulun reallaşdırılmasından alınan mənfəətə görə hesablanmış rentabelliği - xalis mənfəətin məhsul satışından alınan gəlirə nisbəti kimi müəyyən edilir;
- Xüsusi kapitalın xalis mənfəət əsasında hesablanmış rentabelliği - xalis mənfəətin xüsusi kapitalın orta illik dəyərinə olan nisbətində bərabərdir [5].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, xarici mənbələrdə fərqli üsullarla müəyyən edilən və xüsusi məsələlərin həllində istifadəsi nəzərdə tutulan rentabellik göstəricilərdən də istifadə olunur. Buna misal olaraq, ümumi mənfəətin yaxud marjinal gəlirin satılmış məhsulun həcmində nisbəti kimi hesablanan ümumi mənfəətlik əmsalı göstərilə bilər. Müəssisənin satış həcmində zərərsizliyin təhlili zamanı məhz bu göstəriciyə istinad olunur.

İdarəetmənin məqsədinin mənfəət əldə etmək olduğunu nəzərə alaraq, demək olar ki, maliyyə-iqtisadi göstəricilər kimi, istehsalın, məhsul satışının, aktivlərin və xüsusi kapitalın rentabelliği göstəricilərindən istifadə edilməsi zəruridir və təhlil məqsədləri baxımından qənaətbəxşdir.

Ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlmək olar ki, rentabellik göstəriciləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və asılılıqda müəssisənin fəaliyyətinin müəyyən aspektlərini xarakterizə edirlər. Onlar müəssisədə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin və idarəetmə proseslərinin müxtəlif tərəfləri arasında obyektiv əlaqələri aşkar edirlər. Qəbul edilən idarəetmə qərarlarının əsaslandırılması və səmərəliliyi belə qarşılıqlı əlaqələrin uçotu və qiymətləndirilməsi metodlarından asılıdır. Ona görə ki, həmin qarşılıqlı əlaqələri əks etdirən modellərdən istifadə edilməsi müəssisənin fəaliyyətinin müxtəlif sferalarında iqtisadi idarəetmənin təşkili səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə yüksəldir.

Açar sözlər: maliyyə, nəzarət, amortizasiya, kredit, büdcə, mənfəət.

Ədəbiyyat

1. Şəkəreliyev A.Ş. Azərbaycanca sahibkarlıq fəaliyyətinin müasir vəziyyəti: inkişaf problemləri və perspektivləri. məqalələr toplusu. Bakı 2014.
2. Большаков С. В. (2012). Финансовая политика государства и предприятия. Курс лекций. М.: Книжный мир.
3. Ефимова О. В. (2014). Финансовый анализ: современный инструментарий для принятия экономических решений: учебник, М.: Омега-Л.
4. Колачева Н. В., Быкова Н. Н. (2015). Финансовый результат предприятия как объект оценки и анализа. Вестник НГИЭИ.
5. Шеремет А. Д., Негашев Е. В. (2015). Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций. М.: ИНФА-М.

CONATAN KOUNUN “ORTA İNGILTƏRƏ” ROMANINDA MİLLİ KİMLİK VƏ ŞƏXSİYYƏT BÖHRANININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Leyla Əliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

rleyla83@gmail.com

Müxtəlif dövrlərdə milli kimlik problemi ictimai həyata sirayət etmiş və özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olmuşdur. Xalqların müqəddəratını əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edən belə sosial-mədəni hadisələrin bədii ədəbiyyatda nümunələri az saydadır. Müasir dövrdə milli həmrəylik, milli kimlik problemi vacib məsələlərdən biri olaraq qalır. Eyni zamanda da dəyişən dünyada “biz kimik?”, “milli kimlik nədir?” suallarına cavab axtarılır. Milli kimlik böhranı ilə bağlı ədəbiyyatda bir sıra əsərlər yazılsa da, problemin öyrənilməsi ilə bağlı müəyyən suallar qalmaqdadır. “Sivilizasiyaların toqquşması və dünya nizamının yenilənməsi” əsərində S. Hantinqton yazır ki, “İnsanlar və millətlər indi bir suala cavab axtarır. “Biz kimik?” [5]. Bu sual müasir ədəbiyyatda aktual olaraq qalır.

Kimlik məsələləri ingilis yazıçılarının yaradıcılığında xüsusi yerlərdən birini tutur. Bu problem tarixi kontekstin dəyişməsi ilə daha da aktuallaşmış, belə ki, ictimai proseslərin dəyişməsi ilə insanın dünyaya baxışı və düşüncə tərzini, milli dəyərləri də dəyişməyə başlamışdı. Bu səbəbdən kimlik mövzusu tarixi hadisələr fonunda dəyişmiş insanın probleminə çevrilmişdir. Keçən əsrdən başlayaraq ingilis ədəbiyyatı yeni dəyişikliklərə reaksiya vermiş və onları bədii formada əks etdirməyə nail olmuşdur.

Müasir ingilis ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Conatan Kou milli özünüdərk və milli kimliyin qorunması məsələlərini əks edən bir sıra roman müəllifidir. Onun “Rotterlər klubu”, “Yağışdan əvvəlki yağış”, “Nə dələduzluq!”, “Ekspo 58”, “11 Nömrə” romanları milli kimlik və özünüdərk məsələlərinin bədii təcəssümü, şəxsiyyət böhranı və onun inkişafında yeni keyfiyyətlərin müəyyənləşdirilməsindən bəhs edir.

Conatan Kou Qərb ədəbiyyatında və ədəbi tənqidində qəbul edilən yazıçılardandır. Onun romanlarında Böyük Britaniyanın baş naziri olmuş Marqaret Tetçerin hakimiyyəti dövrü, bu dövrdə hökm sürən problemlər öz əksini tapır. O, yaradıcılığında lirik-psixoloji satiraya üstünlük verdiyini, ənənəvi ingilis satirik nəsrinin davamçısı olduğunu bildirir [1]. Onun bütün əsərləri müasir Britaniya həyatı və ingilislərin dünyaya baxışları üzərində yer alır. Conatan Kou əsərin süjet xəttini satirik-qrotesk təhkiyə ilə qurur. Merrit Mozli “Conatan Kounu anlamaq” əsərində yazır ki, onun siyasi satirası Britaniya cəmiyyətinin geniş mənzərəsidir [3, s.36]. Yazıçının qəhrəmanları ingilis cəmiyyətində hökm sürən milli kimlik böhranını aydın şəkildə təcəssüm edir.

Cəmiyyətin insana, onun şəxsiyyətinə, kimliyinə təsirini nəzərə alaraq onu deyə bilərik ki, Conatan Kou qəhrəmanlarını bir neçə tipə bölmək olar. Bunlardan birincisi milli ruhu qoruyub saxlayan, digərləri isə deqradasiyaya məruz qalan, milli kimliyini itirən insanlardır. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün yazıçının 2018-ci ildə yazdığı “Orta İngiltərə” romanına müraciət edək.

“Orta İngiltərə” romanında İngiltərənin yaxın on ilini əhatə edən sosial-siyasi həyatı əks olunur. Bu illərin tarixi referendumu, ikiye bölünən cəmiyyəti və “gəlmə”lərlə “yerli”lər arasında yaranan keçilməz sədd romanın problem dairəsini müəyyən edir. Ölkədə hökm sürən siyasi kurs insanlar

arasında ayrı-seçkilik yaradır, bu hərc-mərcliyi aradan qaldıracaq siyasi iradə isə yox dərəcəsinədir. Hadisələr 2010-cu ildə başlayan və Böyük Britaniyada koalisiya hökumətinin yaranması dönmindən 2018-ci ilə qədər davam edən bir dövrü əhatə edir. Əsərin kulminasiyası 2016-cı ildə Böyük Britaniyanın Avropa İttifaqından çıxmasını irəli sürən “Brexit” (Brexit: Britain və exit söz birləşməsi – L.Ə.) referendumunun keçirilməsi və ölkənin qeyri-müəyyənliyə sürüklənməsi ətrafında baş verir. İnsanın ən kiçik davranışlarını qeydə alan, eyni zamanda da cəmiyyətin ən geniş ictimai-siyasi mənzərəni araşdıran Conatan Kou ingilis həyatını bütün absurd gerçəkliyi ilə göstərir.

“Şən İngiltərə”, “Dərin İngiltərə” və “Qədim İngiltərə” fəsillərinə bölünən romanın “Əsrin son onilliklərində “Britaniyaçılıq” özünüdərk anlayışı kimi yeni bir şey təklif edir... İndi ölkə yeni gələnləri, bu genişliyi və boşluğu cəlbədicə hesab edən insanları qəbul edir. Vətəndaş millətçiliyi meydana çıxır və bu təhlükəli güc qurumuş qədim çay kimi irəliyə doğru uzanır” [3, s.2] epigrafi əsərin ideya yönümünü və xarakterini müəyyən edir. Conatan Kou “İngilisçilik”, “Britaniyaçılıq” anlayışlarını müxtəlif mənələrdə işlədir, ölkəni bürüyən yeni tarixi şəraiti yeni hadisələrin başlanması ilə əlaqələndirir. Aleks Prestona görə “Kou inanılmaz dərəcədə dürüst bir yazıçıdır, o, bizə xatırladır ki, bu qarışıqlıqdan çıxış yolu kompromisdən, ağıllı düşünməkdən və ingilislərin əsrlər boyu özünə gülmək bacarığından keçir” [4].

Adi insan həyatı müasir ingilis tarixinin ümumi axınına qarışır. Əsər boyu arxa planda hər şeyin qütbləşməsi, qarşılıqlı anlaşılmazlıq, sosial apatiya sözün əsl mənasında görünməmiş şəkil alır. Əsərin yalnız bir yerində – Olimpiya oyunlarının açılışı, britaniyalılara bir neçə saat ərzində milli dəyərləri hiss etmək, “Britaniyaçılıq” ideyasında birləşmək və kollektiv dəyərləri qoruyub saxlamaq istəyini üzə çıxarır. Amma sonra yenidən milli dəyərlərin, mənəvi bağların dağılması sürətlənir və “Brexit”in bölücü ideyası önə çıxır. Böyük Britaniya ilə bağlı düşüncələr daima qıvcıq və sevgi, qürur və utanc hissi ilə müşayiət olunur. Milli birləşmənin olmaması ideyası hər kəsə sirayət edir.

Amma bütün bu ağırlı təsvir fonunda liberal görünüşlü qəhrəmanlardan biri ənənəvi sosial institutları dəstəkləyən mühafizəkar dostunu sevir, Tori tərəfdarı olan jurnalist isə Viq azarkeşi ilə dostluq edir. Görünür Conatan Kou bu şəkildə adi insanların böyük siyasətdən uzaq olduğunu göstərmək istəyir. Digər tərəfdən, ölkə əhalisinin siyasətə “bulaşması” da gözdən yayınmır. Ərinin “Brexit” referendumunun lehinə səs verməsi personajlardan birinin boşanma davası ilə bitir. Çünki o, “Brexit”in əleyhinə səs vermişdi. Universitet müəllimi sosial şəbəkələrin qurbanına çevrilir və şərhlənərək işdən qovulur. Çünki onun transgender qızla bağlı fikirləri səhv anlaşılmış, universitetdə “əcinə ovuna” çevrilmişdir. Elə həmin universitetdə müxtəlif elm sahələrini təmsil edən əməkdaşlar arasında seçim “gəlməyə” verilir, çünki “yerli”lərdən fərqli olaraq onun haqları tapdanmış görünür. Solçuları dəstəkləyən qız atasının tori sevgilisini etiraz əlaməti olaraq evdən gedir və s. Sonsuz sayda kiçik və böyük konfliktlər Conatan Kou romanının ideya-məzmununu əhatə edir. Bu isə öz növbəsində idilliyə kimi görünən, amma əslində ölkəni bürüyən anlaşılmazlıq, mübahisə və qarşıdurmanın göstəricisidir.

Conatan Kou satirik kimi istehza ilə vacib nüansları çatdırır, ölkədə hökm sürən gerçəkliyi göstərir. Bu sıraya onun incə detallarla yaratdığı ingilis evinin təsviri, qəhrəmanlardan birinin çay kənarında yerləşən köhnə dəyirmanında yaşaması, süfrə arxasında söhbətlər də aiddir. Bu isə öz növbəsində onun böyük ingilis nəsrinin ən yaxşı nümayəndəsi olmasını əsaslandırır.

“Orta İngiltərə” romanında Conatan Kou ingilis cəmiyyətinin geniş mənzərəsini təqdim edir, sosial həyatda köklü dəyişikliklərə aparan aşkar və gizli qaynaqları üzə çıxarır. Hadisələri insan talelərinin təsviri ilə inandırıcı, həqiqətə uyğun tərzdə göstərir. Romandakı personajlar çətin və

narahat dövrdə Britaniyanı necə inkişaf etdirmək və öz problemlərini necə həll etmək barədə fərqli fikirlər irəli sürür.

Beləliklə, qeyd etməliyik ki, “Orta İngiltərə” romanında Conatan Kou həmvətənlərinin inandırıcı portretini yaratmağa nail olur, eyni zamanda da milli həmrəylik, milli kimlik axtarıqlarını göstərə bilir. Artıq Böyük Britaniyada “Brexit” mərhələsi bitib və onun nəticələri aydınlaşıb. Bundan sonra ingilislərin bu tarixi dönəmi ilə bağlı əsərlər yazılacaq. Lakin Conatan Kounun “Orta İngiltərə” romanı ingilislər üçün milli kimlik və onun problemləri ilə bağlı yazılan ən gözəl əsərlər sırasında yer alacaq.

Açar sözlər: Conatan Kou, “Orta İngiltərə”, milli kimlik, şəxsiyyət böhranı.

Ədəbiyyat

1. Allardice L. (2022). Jonathan Coe: We're a nation driven by emotion and not by reason. The Guardian.
2. Jonathan C. (2018). Middle England. London: Viking Penguin, 424.
3. Moseley M. (2016). Understanding Jonathan Coe. University of South Carolina Press, 152.
4. Preston A. (2018). Middle England by Jonathan Coe review – Brexit comedy. The Guardian.
5. Хантингтон С. (1999). Столкновение цивилизаций и преобразование мирового порядка. Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. М.: Academia, 528-556.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİ

Nailə Əliyeva

Mingəçevir Dövlət Universiteti

aliyevanaile98@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında dərin məzmunlu Azərbaycan folkloru dayanır. Bu folklor janra çoxşaxəlidir. Azərbaycan folklorunun özəlliklərindən biri onun digər türk xalqlarının folkloru ilə ortaq xüsusiyyətlərə malik olmasıdır. XII əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında öz formalaşmasını başa çatdıran poeziya məktəbi Azərbaycan ədəbiyyatına eləcə də bütövlükdə Yaxın və Orta Şərq, həmçinin dünya ədəbiyyatlarının inkişafına güclü təsir göstərmiş və onun Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi kimi məşhur yazıçı və şairləri meydana gəlmişdir. Nizami Gəncəvinin və onunla yanaşı digər sənətkarların yaradıcılığına görə XII-XVI əsrlər məhz Azərbaycan ədəbiyyatının “çiçəklənmə” dövrü sayılır.

Nizami Gəncəvi 1141-ci ildə Azərbaycanın dilbər guşələrindən biri olan Gəncə şəhərində anadan olub. Əsl adı İlyas olan şair doğulduğu şəhərin adını özünə təxəllüs götürüb və bütün əsərlərini bu ad altında yazıb. Ömrünün sonuna kimi Gəncə şəhərində sadə həyat tərzi ilə yaşayan şairin həyatının ana xətti təvazökarlıq olmuşdur. Ruzisini başqalarından yox, ruzini verən Allahdan gözləyən şair bütün poemalarını Gəncədəki dərişxanasında heç kimdən heç nə gözləmədən yazmışdır. Dövrünün şairlərindən fərqli olaraq saray həyatından uzaq durmuş, padşahların vəd etdiyi pul və mükafatlardan imtina etmişdir.

İslam poeziyasının sütunlarından, poeziyanın ölməz sənətkarlarından hesab olunan N.Gəncəvi dünya ədəbiyyatı tarixində dərin iz qoyub. Ümumbəşəri mahiyyəti olan, ecazkar poetik əhəmiyyətə

malik bədii irsi ilə Şərq bədii tərəkürünü elmi-fəlsəfi fikirlərlə zənginləşdirmiş və nəzmi görünməmiş zirvəyə qaldırmışdır. İnsanın hissləri, onun daxili dünyasının lirik boyalarla təsviri, əsas qəhrəmanların fikirləri Nizami Gəncəvi ədəbi məktəbinin ayrılmaz parçasıdır. Şərq xalqlarının ədəbiyyatına yüksək insan xarakterləri və yeni nailiyyətlər gətirərək ədəbiyyatda yeni cığır açıb. “Nizami sənətinin ölməzliyi bir də özünü insan psixologiyasının əbədi problematikasını kəşf etməsində və bu problematikanın həlli yollarını göstərməsindədir” [2].

Ədəbi yaradıcılığa yaşadığı dövrün ənənəsinə uyğun olaraq lirik şeirlə-qəzəl, qəsidə və rübailərlə başlayan N.Gəncəvi qısa zaman ərzində öz “Divan”ını ərsəyə gətirmiş və bir şair kimi məşhurlaşmışdır. Ömrünün sonuna kimi lirik şeirləri şairi məşğul etmiş, irihəcmli əsərlərində verə bilmədiyi ağırlı, elmi-fəlsəfi problemləri rübailərində əks etdirmişdir. N.Gəncəvinin lirik əsərləri Şərq şeir janrının üç əsas şəkli olan qəzəl, qəsidə və rübai şəkillərini əhatə edir. Şairin lirik irsindən dövrümüzə 6 qəsidə, 30 rübai və 120 qəzəl çatmışdır. Qəsidələri məzmun zənginliyi, ideya və sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Sayca çoxluq təşkil edən qəzəllərini həm poemalarında, həm də fəxrriyyəsinə xatırladaraq onların “məclislər bəzəyi” olmağından danışır. Şairin sufiyanə yox, real, yaşamış məhəbbətdən bəhs edən qəzəllərində sujet və mövzu vəhdəti açıq-aydın özünü göstərir.

“Gecə xəlvətə bizə sevgili yar gəlmiş idi,
Üzü aydan da gözəl nazlı nigar gəlmiş idi.
Tər axıb gül yanağından, bulud örtmüşdü ayı,
Onu düşmənmə qovub, könlü qubar gəlmiş idi.” [1, s.6].

Bununla belə N.Gəncəvinin lirikasının sufizmdən xəbərsiz olduğunu demək yanlış olardı. Çünki sufizm Orta əsrlərdə Yaxın Şərq ədəbi intihabının ayrılmaz qollarından idi. Bu halda məlumdur ki, Nizami Gəncəvi sufizmə biganə qala bilməzdi.

“Gər qürurun yox isə, lütf elə, meyhanəyə gəl,
Nərd atıb, badə içib kafər olan xanəyə gəl!” [1, s.9].

Nizami Gəncəvi lirik hissələrinin ifadəsi üçün rübai janrından da olduqca məharətlə istifadə etmiş, ona xüsusi rəng qatmışdır.

“Pənc gənc” adı altında fars dilindən tərcümə edilən Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şairlərindən olan N.Gəncəvinin beş əsas əsəridir. Şairin bu beş poeması ölümündən sonra “Xəmsə” (Beşlik) adı ilə birləşdirilmiş və bu ad altında həm Azərbaycan, həm də dünya xalqlarının ədəbiyyatlarında məşhurlaşmışdır. Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sinə beş poema (“Sirlər Xəzinəsi”, “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun”, “Yeddi gözəl”, “İsgəndərnamə”) daxildir. Şairin Avstriyanın Milli Kitabxanasının “Azərbaycan əlyazmaları” sərgisində nümayiş etdirilən “Xəmsə”si xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə Ulu öndər Heydər Əliyevin himayəsi ilə 2002-ci ildə bərpa edilməyə başladı. Heydər Əliyev fondunun prezidenti Mehriban Əliyevanın səyi ilə “Xəmsə”dəki beş poema yeni təqdimatda AMEA-nın N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyindən əldə olunan rəngli illüstrasiyalarla bəzədilmişdir. Azərbaycan Respublikasının prezidenti cənab İlham Əliyev isə 2021-ci ili Nizami Gəncəvi ili elan etmişdir.

N.Gəncəvinin lirik əsərləri ilə poemaları arasında məzmun və forma baxımından fərq axtarmaq tamamilə mənasızdır. Şairin lirik əsərləri də “Xəmsə”yə daxil olan poemaları kimi Yaxın Şərq, xüsusən də Azərbaycan ədəbiyyatının zirvəsini təşkil edir.

Nizami Gəncəvinin zəngin bədii irsindən kiçik bir hissə günümüzdə gəlib çıxsada da, bunlar onun lirik duyğularından, gəldiyi qənaətlərdən söz açmağa lazımı qədər imkan verir.

“Professor Mahirə Hüseynova haqlı olaraq qeyd edir ki, Nizami irsi ümumbəşəri irsdir və onun yaradıcılığı heç bir milli, irqi, dini, coğrafi sərhəd tanımır, dünyanın hər yerində Nizami irsi öyrənilir, təbliğ edilir” [4].

Açar sözlər: Xəmsə, divan, poema, lirik, qəzəl, qəsidə, rübai, sufizm.

Ədəbiyyat

1. Gəncəvi N. Lirik. Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 160 s.
2. <https://az.wikibooks.org/wiki/Az>
3. <https://kulis.az/xeber/media/nizami-gencevinin-edebi-pedaqoji-irsi-42086>
4. <https://525.az/news/194461-nizami-gencevi-irsinin-oyrenilmesi-ve-tebliginde-muhum-hadise>

POZULMUŞ TORPAQLARIN BİOLOJİ REKULTİVASIYA TEXNOLOGİYASININ NƏZƏRİ ƏSASLANDIRILMASI

Nərgiz Əliyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

nrgiz496@gmail.com

“Torpaqların rekultivasiyası pozulmuş torpaqların məhsuldarlığının və xalq təsərrüfat dəyərinin bərpasına, habelə ekoloji şəraitin cəmiyyətin mənafeyinə uyğun olaraq yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş işlərin məcmusudur” [1]. Zədələnmiş torpaqların rekultivasiyası üzrə işlər iki mərhələdə aparılır: texniki və bioloji.

Bütövlükdə rekultivasiyanın nəzəri əsaslarının, xüsusən də onun bioloji mərhələsinin daha da işlənməsinin zərurəti təkcə toplanmış faktiki məlumatların böyük həcmi ilə deyil, həm də hər il reabilitasiya işləri tələb edən pozulmuş ərazilərin sahəsinin artması ilə əsaslandırılır. Bu cür tədbirlərin praktiki əhəmiyyəti təbii landşaftlara antropogen təsirin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasında, insanların məskunlaşma mühitinin sağlamlamlaşdırılmasında və pozulmuş torpaqların faydalı istifadəyə verilməsindən ibarətdir.

Bioloji rekultivasiyanın metodoloji əsasını landşaft (geosistemli) yanaşma təşkil edir. Bu yanaşmaya görə, rekultivasiya obyektı antropogen fəaliyyət nəticəsində pozulmuş landşaftdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, rekultivasiyanın məqsədi zədələnmiş ərazinin yerində mədəni landşaft (geosistem) yaratmaqdır [1].

Pozulmuş landşaftlar xüsusi geosistemlər olub, onların fərqləndirici xüsusiyyəti təbii komponentlərdən əlavə texnogen komponentlərin də mövcudluğudur. Pozulmuş landşaftın aralarında maddə və enerji mübadiləsinin baş verdiyi təbii və texnogen komponentləri bütövlükdə mürəkkəb bir texno-təbii sistem təşkil edir.

Sənaye tullantılarının saxlanması obyektləri təbii və texnogen komponentlər arasında qarşılıqlı əlaqənin xüsusi mürəkkəbliyi ilə xarakterizə olunur. Bu ekstrasəfal landşaftlar əvvəllər mövcud olan təbii landşaftların yerində formalaşmış, təbii analoqu olmayan və singenezin ilkin mərhələsindədir.

Məlum olduğu kimi, hər bir landşaftın formalaşmasında mikroiklim, relyef, torpaq, yeraltı və səth suları, bitki örtüyü və fauna iştirak edir. Təbii landşaftların antropogen təsir nəticəsində transformasiya dərəcəsini qiymətləndirmək üçün “işlənmiş sənaye tullantıları anbarı” geosisteminin komponent analizi aparılmışdır [3]. Məlumatların təhlili landşaftlarda texnogen obyektlərin

yerləşdirilməsi nəticəsində yeraltı sular (onların tərkibi və səviyyəsi), relyefi və mikroikliminin dəyişdirildiyini qeyd etməyə əsas verir. Bununla əlaqədar olaraq, belə obyektlərin rekultivasiyası mütləq olaraq tək-cə ayrı-ayrı komponentlərin bərpasına deyil, bütövlükdə bütün geosistemin formalaşmasına yönəlmiş bioloji mərhələ ilə başa çatdırılmalıdır. Nəticə etibarlı ilə pozulmuş ərazidə aparılan rekultivasiya işləri nəticəsində strukturu elmi əsaslarla optimallaşdırılmış mədəni landşaft yaradılmalıdır.

Rekultivasiya zamanı yaradılan landşaftlar minimum enerji xərcləri ilə maksimum bioloji məhsuldarlığı təmin etməli, lazımi dayanıqlığa, özünübərpa potensialına və böyük biomüxtəlifliyə malik olmalıdır.

Pozulmuş landşaftları bərpa edərkən aparıcı rol bitki örtüyünə aiddir. Məlumdur ki, bitki örtüyü modifikasiya dərəcəsinə görə landşaftın ikinci tərkib hissəsi olub, tez pozulsa da, qısa müddət ərzində bərpa oluna bilər [2]. Bu baxımdan, bitki örtüyünə antropogen fəaliyyətlərlə pozulmuş landşaftların bərpasının əsas komponenti hesab edilməlidir. Bitki örtüyünün ətraf mühiti dəyişdirici funksiyası bioloji məhsuldarlıq və canlı maddənin kütləsi ilə düz mütənəsbdir [229].

Məlumdur ki, landşaftın davamlılığının və ekoloji vəziyyətinin ən mühüm ayrılmaz xüsusiyyəti onun bioməhsuldarlığıdır [3] və pozulmuş landşaftların bioloji rekultivasiyası biogeosenozların regenerasiyasının son dərəcə mürəkkəb prosesi kimi qəbul edilməlidir.

Yaradılmış biogeosenoz mürəkkəb sistem olub, elementləri ona daxil olan bitki, heyvan və mikroorqanizmlərin populyasiyaları, həmçinin ekotopdur. Biogeosenozun mürəkkəbliyi, yəni, onun biotik siklində iştirak edən orqanizmlərin müxtəlifliyi nə qədər çox olarsa onun sabitliyi və məhsuldarlığı da bir o qədər yüksək olar [3]. Rekultivasiya işləri növ müxtəlifliyinin artırılmasına yönəldilsə, bitki örtüyünün bərpası prosesi daha sürətli baş verir [2]. İstənilən landşaftın dayanıqlılığı, ilk növbədə, bioloji komponentdən asılı olub, özünütənzimləyən dayanıqlı sistem olan bitki örtüyünün vəziyyəti ilə müəyyən edilir. Zaman keçdikcə parametrlərində daha az dəyişkənliyə malik olan, daha qapalı, daha uzun müddət mövcud olan və tərkibində daha çox bitki növləri olan bitki birlikləri daha sabitdir. [4]

Rekultivasiyanın kimyəvi, su, fito- və meşə meliorasiyasından istifadə etməklə həyata keçirilən bioloji mərhələsi bərpa olunmuş ərazidə mədəni landşaftın formalaşmasını başa çatdırır [3]. Rekultivasiya olunmuş landşaftlarda aparılan meliorativ tədbirlər fitosenozların inkişafını tənzimləməyə imkan verir, arzu olunan proseslərin sürətləndirilməsinə və inkişafının düzgün istiqamətə tənzimlənməsinə kömək edir. Bu işdə aparıcı rol pozulmuş torpaqlarda, xüsusən də rekultivasiya olunmuş kül tullantıları və lil anbarlarında dayanıqlı çoxnövlü fitosenozların yaradılmasına yönəlmiş fito- və meşə meliorasiyasına aiddir. Ot, ağac və kol əkməklə onların tozlu səthlərinin möhkəmləndirilməsi su və külək eroziyasını aradan qaldırmağa kömək edir. Bundan əlavə, çoxnövlü fitosenozlar üzvi maddələrin yığılmasını artırır, torpaq əmələ gətirmə prosesini aktivləşdirir, faunanın məskunlaşması üçün şərait yaradır, rekultivasiya ərazisinin mikroiklim və ekoloji şəraitini yaxşılaşdırır. Kimyəvi və su meliorasiyası mədəni bitki örtüyünün yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmağa, yaranan fitosenozların inkişafını tənzimləməyə, arzu olunan prosesləri sürətləndirməyə və onların inkişafını düzgün istiqamətə yönəltməyə imkan verir [4]. Meliorasiyanın hər bir növü müvafiq üsullardan istifadə etməklə həyata keçirilən meliorativ işlərin aparılması ilə həyata keçirilir.

Pozulmuş landşaftların fitomeliorasiyadan istifadə etməklə meliorasiyanın bioloji mərhələsində yaradılmış fitosenozları bir çox amillərin (iqlim, edafik və s.) qarşılıqlı təsir göstərdiyi mürəkkəb

sistemlərdir. Bu baxımdan, süni fitosenozların əmələ gəlməsinə onların hədəf vəziyyətinə ardıcıl yaxınlaşmasına pilləli proses kimi baxmaq olar.

Beləliklə, pozulmuş torpaqlarda fitomeliorasiya texnologiyasının işlənib hazırlanması və tətbiqi bioloji rekultivasiya prosesini optimallaşdırılmasına imkan verməklə bərabər, həm də rekultivasiyanın bu mərhələsinin aparılması xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldacaqdır.

Açar sözlər: landşaft, texnogen, rekultivasiya, fitomeliorasiya, fitosenoz, biogeosenoz.

Ədəbiyyat

1. Голованов А.И., Зимин Ф.М. Проблемы и методы рекультивации нарушенных земель. Мелиорация и водное хозяйство, 2005, №5, с . 28-32.
2. Михайлова С.М. Адаптационные особенности травянистых растений при их вторичной интродукции в условиях золоотвала. Биологическая рекультивация и мониторинг нарушенных земель: материалы Между- 287 народной научной конференции, Екатеринбург, 4-8 июня 2007 г. Екатеринбург: Изд-во Урал, ун-та, 2007, с. 523-536.
3. Турина И.В. Биологическая рекультивация золоотвала Новочеркасской ГРЭС: монография. Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ ЮФУ, 2012, 240 с.
4. Турина И.В. О применении комплексных мелиорации при биологической рекультивации нарушенных земель. Мелиорация и водное хозяйство. 2013, № 3, с. 27-28.

КОИНТЕГРАЦИЯ ЭКСПОРТНО-ИМПОРТНЫХ ОПЕРАЦИЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И УКРАИНОЙ

Арзу Ализаде

Бакинский Государственный Университет

arzu.alizade.98@mail.ru

Анализ торгово-экономических связей между Азербайджаном и Украиной показывает, что с момента обретения независимости обеих стран и до настоящего времени основное место в них занимают импортно-экспортные операции.

Работа посвящена актуальным вопросам изучения торговых коинтегрированных процессов внешней экономической деятельности Азербайджана с Украиной через показатели экспорта и импорта. Эти показатели являются наиболее значимыми индикаторами для анализа динамики взаимной торговли в среде межстранового сотрудничества. Поэтому актуальной задачей является проведение эконометрического коинтеграционного анализа экспортно-импортных операций между Азербайджаном и Украиной. Целью работы является исследование взаимовлияния экспорта и импорта между двумя странами для Азербайджанской Республики, выявление причинно-следственных связей и коинтеграционной зависимости между выбранными макроэкономическими показателями.

Сравнительный анализ ряда методов экономико-статистического и управленческого анализа, применяемых в работах [1-3], позволяет констатировать, что все они в определенной

степени могут быть предметом оценки эффективности [4] торгово-экономического сотрудничества между Азербайджаном и Украиной.

В данной работе корректно были использованы различные эконометрические методы и тесты, включая расширенный тест Дики-Фуллера на наличие единичного корня, тест Грейнджера на причинно-следственную связь, тест Йохансена на коинтеграцию, а также векторная модель коррекции ошибок.

Построена модель парной регрессии по методу наименьших квадратов зависимости экспорта от импорта Азербайджанской Республики и Украины по статистическим показателям [5] с единицей измерения тысяча долларов, формально имеющая вид

$$\text{ЭКСПОРТ_УКР} = 0.616412595428 * \text{ИМПОРТ_УКР} + 604220.035165 * \text{ОСТАТКИ} - 152967.071764 \quad (1)$$

с коэффициентом детерминации 0,62, статистикой Дарбина-Уотсона 1,79, с р-значениями оценочных коэффициентов меньшими, чем 0,05; и означающая, что при увеличении импорта на одну тысячу долларов США, экспорт увеличится приблизительно на 616 долларов США, где остаток-случайный член, который включает в себя суммарное влияние всех неучтенных в модели факторов.

Проверка стационарности временных рядов расширенным тестом Дики-Фуллера показала, что переменная экспорта для исходного ряда нестационарна на 5% уровне значимости как для спецификации со свободным членом, так и для спецификации со свободным членом и трендом. Переменная импорта так же является нестационарной на исходном уровне для всех спецификаций. Для разностей первого порядка как для экспорта, так и для импорта была выявлена стационарность на 5% уровне значимости для всех спецификаций, что позволило бы провести коинтеграционный анализ, так как одним из условий коинтеграции временных рядов является их интегрированность одного и того же порядка. Тест Грейнджера на причинно-следственную связь выявил наличие односторонних связей на 10% уровне значимости для лагов $m=1,2,3,4$, что свидетельствует о причинности импорта относительно экспорта.

Для выявления коинтеграции между показателями экспорта и импорта был использован тест Йохансена на коинтеграцию, который определил существование одного вектора коинтеграции для спецификации, в которой данные содержат детерминированный тренд, а коинтеграционное уравнение содержит свободный член и не содержит тренд. Найдены следующие статистически значимые уравнения коррекции ошибок для разностных значений экспорта и импорта Азербайджана и Украины

$$\begin{aligned} D(\text{ЭКСПОРТ_УКР}) = & - 0.813804910447 * (\text{ЭКСПОРТ_УКР}(-1) - \\ & 0.909903563636 * \text{ИМПОРТ_УКР}(-1) + 100387.346499) + \\ & 0.330363370528 * D(\text{ЭКСПОРТ_УКР}(-1)) - 1.12326472902 * D(\text{ИМПОРТ_УКР}(-1)) + \\ & 23160.8843038 \end{aligned} \quad (2)$$

$$\begin{aligned} D(\text{ИМПОРТ_УКР}) = & 0.0298120185603 * (\text{ЭКСПОРТ_УКР}(-1) - \\ & 0.909903563636 * \text{ИМПОРТ_УКР}(-1) + 100387.346499) - \\ & 0.0310082950671 * D(\text{ЭКСПОРТ_УКР}(-1)) + 0.157516894123 * D(\text{ИМПОРТ_УКР}(-1)) + \\ & 6594.59856098 \end{aligned} \quad (3)$$

где УКР(-1) обозначает лаговые значения соответствующих факторов.

При этом коинтеграционное соотношение имеет следующий вид:

$$Coint_t = \text{ЭКСПОРТ_УКР}_t + 0.909904\text{ИМПОРТ_УКР}_t - 100387.3 \quad (4)$$

Это соотношение является долгосрочным и равновесным совместным движением факторов.

Коэффициент скорости дисбаланса для разности экспорта является статистически значимой величиной, равной -0,81. Это означает, что при шоковых воздействиях независимых факторов положительный дисбаланс будет обеспечивать уменьшение, а отрицательный дисбаланс-увеличение экспорта. Ликвидация и возвращение к равновесной траектории от воздействия шоков предыдущего года достигается чуть больше, чем за один год. А для импорта, ввиду того, что коэффициент приспособления положителен, после шоковых воздействий экспорта траектория для разности импорта в каждом следующем году отклоняется от равновесной и не возвращается к ней.

Ключевые слова: экспорт, импорт, коинтеграция, модель коррекции ошибок.

Литература

1. Orudzhev E., Alizade A. (2021). Cointegration analysis of the impact of Azerbaijan and Ukraine GDPs on the trade turnover between these countries. *Journal of International Studies*, 14(3), 274-290.
2. Алізаде А.Р. Про одну задачу коінтеграції торговельних зв'язків України, Азербайджану та Грузії. *Бізнес Інформ*, 2022, №7, с. 49–60.
3. Алізаде А.Р. Про спільні зміни ВВП за паритетом купівельної спроможності на душу населення України та Азербайджанської Республіки. *Проблеми економіки*. 2023, №3, с. 5–14.
4. Kalyuzhna N., Kudyрко L. Effectiveness of trade and economic integration of asymmetric countries: Assessment methods and tools. *Journal of Economy and Technology*, Volume 1, 2023, pp. 119-126.
5. <https://www.stat.gov.az/>

Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında ixrac-idxal əməliyyatlarının kointeqrasiyası

İşdə 1994-2022 illər üzrə Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən Azərbaycan Respublikası ilə Ukrayna arasında ixrac-idxal göstəriciləri arasında əlaqənin formal ekonometrik modeli qurulmuş, uyğun zaman sıralarının stasionarlığı ekonometrik testlərlə yoxlanılmış, kointeqrasiya əlaqələrinin mümkünlüyü müxtəlif spesifikasiyalarda araşdırılmış, səhvlərin korreksiyası modeli qurulmuşdur.

SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFDA DEMOQRAFİK AMİLLƏRİN ROLU

Eminə Əlizadə

Azərbaycan Universiteti

emina.alizada@student.au.edu.az

Ümumilikdə insan inkişafı hər zaman ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı ilə şərtlənir. BMT-nin ekspertləri tərəfindən hazırlanmış və 1990-cı ildə təqdim olunmuş insan inkişafı konsepsiyası davamlı inkişafın əsas və yeganə məqsədini – əhalinin rifahını vurğulayır. Sosial-iqtisadi inkişaf yolunda əhalinin rifahının təminatı hər bir dövlət üçün əsas məqsəd kimi hesab olunur. Beləliklə, insan inkişafı və sosial-iqtisadi inkişaf qarşılıqlı əlaqəlidir və bir-birini qarşılıqlı şərtləndirir.

Demoqrafik inkişafın rolu və onun sosial-iqtisadi inkişafa təsiri ictimai və sosial elm nümayəndələri və iqtisadçılar tərəfindən illərlə müzakirə edilir. Bu məsələ ətrafındakı müzakirələr və mübahisələr nəticəsində aşağıdakı fikirlər formalaşmışdır: əhali artımı sosial-iqtisadi inkişafı məhdudlaşdırır, bu inkişafa təkan verir, əhali artımı və sosial-iqtisadi inkişaf arasında asılılıq yoxdur.

Müxtəlif mülahizələrə baxmayaraq, tədqiqatçıların əksəriyyəti iqtisadi artım və demoqrafik inkişaf arasındakı əlaqələrin müzakirəsində əhalinin artım tempinin və əhalinin yaş strukturunun təsirinin daha çox olduğunu vurğulayır və bu proseslərin müzakirəsinə daha çox diqqət yetirilməsinin tərəfdarıdır.

Həyatın müxtəlif mərhələlərində əhalinin iqtisadi ehtiyacları fərqlənir və eləcə də, əhalinin yaş-cins strukturunda baş verən dəyişikliklər ölkənin ümumi iqtisadi fəaliyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bilirik ki, uşaqlar və gənclər səhiyyə və təhsil sahələrində əsas investisiya qoyuluşunu tələb edir, orta yaşlı əhali istehsal və yığıcı təmin edir, yaşlı nəslin isə tibbi xidmətə və sosial təminatla, xüsusilə pensiya təminatına ehtiyacı böyükdür. Beləliklə, hansı ölkələrdə əhali arasında gənclər və uşaqlar çoxluq təşkil edirsə, bu ölkələrdə öz daxili ehtiyatlarının əsas hissəsini əhalinin bu kontingentinin ehtiyaclarına yönəldiklərinə görə, həmin dövrdə iqtisadi inkişafın aşağı artım templəri müşahidə olunacaqdır. Ölkədə yaşlı nəslin xüsusi çəkisi artdıqca, yaş strukturu ölkənin iqtisadi inkişafına eyni ləngidici təsir göstərəcəkdir.

“Demoqrafik keçid” prosesi demək olar ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə başa çatmışdır. Bu proses doğum və ölümün yüksək göstəricilərinin aşağı səviyyəyə düşməsi ilə əlaqələndirilir. Qeyd olunan demoqrafik keçidin ilkin mərhələlərində doğum göstəricilərinin azalması zamanı 0-14 yaş qrupunda əhalinin sayı azalır. Bu dövrdə müəyyən vaxt ərzində 15-64 yaş qrupuna aid işçi qüvvəsi, 0-14 yaşlı və eləcə də, 65+ yaş qrupları himayədə olan əhali qruplarından nisbətən yüksək templərlə artır və beləliklə də, demoqrafik yük əmsalı aşağı düşür, bu da iqtisadi inkişafa və sosial təminatla investisiya qoyuluşu üçün ehtiyatları sərbəstləşdirir. Əhalinin gəlirləri daha sürətlə artır.

Məlumdur ki, aşağı doğum səviyyəsi işçi qüvvəsinin artım tempinin azalmasına səbəb olur. Ölüm səviyyəsinin azalması və gözlənilən ömür uzunluğunun artması isə yaşlı nəslin sayının artmasına və eləcə də, onların əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisinin artmasına, yəni əhalinin qocalmasına gətirib çıxarır. Yaş strukturunda olan dəyişiklikləri nəzərə alsaq, görürük ki, ölkədə əhalinin hər nəfərinə düşən gəlirlərin artım templəri azalır. Əmək qabiliyyətli əhali arasında yuxarı

yaş qruplarının qarşısında təqaüdə çıxdıqdan sonra öz ehtiyaclarının təmin edilməsi əsas vəzifələrdən biri kimi durur. Belə ki, təqaüd yaşına yaxınlaşdıqca, ailə və ya dövlət tərəfindən təmin olunacağına tam inamı olmayan bu əhali maliyyə aktivlərinin yığılı üçün güclü stimula malikdir. Beləliklə də aktivlərin ölkə daxilində və ya xaricdə yığılmasından asılı olmayaraq, milli gəlirin həcmi artır.

Müasir dövrdə əhalinin yaşlaşmasından irəli gələn problemlərin həll edilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığının təmin edir. Əhali arasında yaşlı insanların sayının artması ilə dövlət tərəfindən ayrılan sosial transfertlərin artırılması ümumi dövlət aktivlərini azaldır. Beləliklə demək olar ki, əhalinin özünün maliyyə cəhətdən gələcəyini qurmaq və iqtisadi artım potensialı reallaşdırmaq üçün etibarlı maliyyə sistemlərinin yaradılması məqsədyönlüdür.

Açar sözlər: sosial-iqtisadi inkişaf, demoqrafik keçid, investisiya.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında demoqrafiya və əhalisakinliyinin inkişafı sahəsində dövlət proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 11 noyabr 2004-cü il tarixli 517 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
2. Azərbaycan əhalisi. 2003 statistik bülleten. Bakı 2003.

1993-2015-Cİ İLLƏR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA VALİDEYN HİMAYƏSİNDƏN MƏHRUM OLMUŞ UŞAQLARIN HÜQUQLARININ MÜDAFİƏSİ SAHƏSİNDƏ QANUNVERİCİLİK BAZASININ YARADILMASI VƏ GÜCLƏNDİRİLMƏSİ

Raidə Əmirbəyova

Azərbaycan Universiteti

r.amirbayova@gmail.com

Müstəqilliyin ilk illərində planlı iqtisadi sistemdən imtina edilməsi, dövlətin sosial məsələlərə zəif yanaşması, Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü nəticəsində uşaqların valideynlərini itirməsi, qaçqın və məcburi köçkün ailələrinin maddi vəziyyətinin aşağı olması və digər sosial amillər dövlət uşaq siyasətinin inkişafına əngəllər törədirdi.

Bu müddət ərzində valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların saxlanıldığı dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafına diqqət yetirilməmiş, bu müəssisələrin maddi-texniki bazası, şəraiti olduqca zəif olmuşdur. 1990-1991-ci illərdə sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar üçün 22 xüsusi internat müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir ki, burada da 4123 uşaq təlim-tərbiyə almışdır [1].

Azərbaycanda uşaqlarla bağlı siyasətin əsası Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş, araşdırılan dövr ərzində uşaqların sosial müdafiəsi sahəsində müvafiq normativ-hüquqi aktlar qəbul edilmiş, önəmli beynəlxalq konvensiya və protokollar ratifikasiya edilərək qüvvəyə minmişdir.

İlkin olaraq uşaq siyasətinin reallaşmasında qanunvericilik bazasının yaradılmasına ehtiyac var idi. Keçən dövr ərzində davamlı olaraq milli qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar təkmilləşdirilmiş, uşaq hüquqlarının müdafiəsi, normal formalaşması və uşaqların sağlam böyüməsinə yönəlmiş bir çox normativ-hüquqi sənəd qəbul edilmişdir.

Ölkəmiz müstəqillik qazandıqdan sonra valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqlarla bağlı qəbul edilən ilk qərarlardan biri internat məktəblərində tərbiyə olunan uşaqlar üçün geyim ləvazimatları və yumşaq inventarla təmin olunması ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1994-cü il 17 yanvar tarixli 15 nömrəli qərarına əsasən, internat məktəblərində təlim-tərbiyə alan valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olan uşaqların paltar və ayaqqabı, yumşaq inventar, habelə respublika üzrə orta aylıq əmək haqqının 2 misindən az olmamaqla birdəfəlik pul vəsaiti ilə təmin olunması qərara alınmışdır [2].

Uşaqların qidaya olan tələbatının ödənilməsi, onların keyfiyyətli və təhlükəsizlik göstəricilərinə uyğun olan qidalanma ilə təmin edilməsi qaydası Nazirlər Kabinetinin 9 mart 1994-cü il tarixli “Təhsil ocaqlarında, xəstəxanalarda və sosial sahənin digər ictimai müəssisələrində vətəndaşların qida normalarının tətbiq edilməsi haqqında” qərarına uyğun müəyyən edilmişdir [3].

19 sentyabr 1994-cü ildə Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarı əsasında uşaq evlərinin Nümunəvi Əsasnaməsi təsdiq olunmaqla məktəbəqədər və məktəbyaşlı uşaqların sanitar-gigiyena tələblərinə cavab verən şəraitdə saxlanılması, uşaq evlərinə qəbul, uşaq evlərində uşaqların təhlükəsizliyinin, sağlamlıqlarının mühafizəsi, uşaqların sayını nəzərə almaqla qrupların təşkil edilməsi qaydası, pedaqoji kadrların seçilməsi kimi məsələlər öz həllini tapır.

Əsasnamədə uşaq evində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar üçün qruplarda uşaqların sayının 20, məktəbyaşlı uşaqlardan ibarət qruplarda isə 25 nəfər olması müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin, uşaq evlərində uşaqların tam dövlət təminatında saxlanılması, onlara paltar, ayaqqabı, şəxsi gigiyena əşyaları, yumşaq inventar və s. avadanlıqların müəyyən edilmiş normativlər üzrə verilməsi əks etdirilmişdir [4].

6 fevral 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uşaq hüquqları sahəsində vahid dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi və uşaqların sosial və hüquqi müdafiəsi sahəsinin tənzimlənməsi məqsədilə Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin əsasında Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin yaradılması haqqında fərman imzalamışdır [5].

Uşaq hüquqlarının müdafiəsini təmin etmək məqsədilə 19 may 1998-ci ildə “Uşaq hüquqları” haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qəbul olunmuş bu mühüm hüquqi sənəd uşaqların hüquqlarını və azadlıqlarını, onlar barəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərini, müdafiəsi sahəsində dövlət orqanlarının, digər hüquqi və fiziki şəxslərin vəzifələrini müəyyən edir, ailə, cəmiyyət və uşaq münasibətlərinin əsas istiqamətləri tənzimlənməmişdir [6].

22 iyun 1999-cu ildə “Valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu qəbul olunmuş və bu qanun valideynlərini itirmiş və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların hüquqlarının müdafiəsi sahəsində ən prioritet normativ-hüquqi aktlardan birinə çevrilmişdir [7].

17 iyun 2003-cü il tarixində körpələrin və erkən yaşlı uşaqların qidalanması ilə bağlı normativ-hüquqi sənədlər qəbul olunmuş, müvafiq normativ tələblər müəyyən olunmuş, müəssisələrdə körpələrin və erkən yaşlı uşaqların süni qidalarla bağlı göstərilən keyfiyyət və təhlükəsizlik standartlarına uyğun qidalanması ilə bağlı məsələlər qaldırılmışdır.

2009-cu ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən “Uşaq ili” elan edilmişdir. “Uşaq ili” çərçivəsində 17-18 dekabr tarixlərində Azərbaycanda ilk dəfə Azərbaycan Uşaqlarının I Ümumrespublika Forumu keçirilmişdir. Ümumrespublika Forumlarının keçirilməsində məqsəd uşaq hüquqlarının təbliği, uşaqlarla bağlı normativ-hüquqi sənədlərin və dövlət proqramlarının

hazırlanmasında uşaqların fikirlərinin nəzərə alınması, uşaq hüquqların müdafiəsi sahəsinə dövlət qurumlarının, vətəndaş cəmiyyətinin, KİV-lərin diqqətinin artırılması idi [8].

2006-cı ilin mart ayında Prezident İlham Əliyev uşaqların uşaq evlərindən ailələrə verilməsi və alternativ qayğı haqqında dövlət proqramınının təsdiq edib. 2006-2015-ci illəri əhatə edən bu proqram çərçivəsində ölkədə 45 uşaq müəssisəsinin transformasiyası planlaşdırılmışdır [9].

2012-ci ildən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydası”na əsasən, dövlət müəssisələrində uşaqların qidalanma, nəzarət, təhlükəsizlik, zorakılığa məruz qalma və digər məsələlərlə bağlı monitorinq aparılmışdır [10].

Bələliklə, 1993-2015-ci illərdə uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində milli qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlar qəbul olunur, dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafı, fəaliyyətlərinin genişləndirilməsi, şəraitlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində vacib addımlar atılır, həmin müəssisələrdə çalışan mütəxəssislərin peşə biliklərinin təkmilləşdirilməsinə dair tədbirlər həyata keçirilir. Bu dövr ərzində Azərbaycanda uşaq hüquqlarının müdafiəsi, həmçinin valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar üçün dövlət uşaq müəssisələrinin inkişafının əsasları qoyulmuş və bu sahənin effektiv inkişafına yönəlmiş müvafiq təşəbbüslər həyata keçirilmişdir.

Açar sözlər: Müstəqillik, uşaq siyasəti, valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar, qanunvericilik, beynəlxalq konvensiyalar, dövlət proqramları, uşaq təsisatları, statistik məlumatlar.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanda uşaqlar (2008). Statistik məcmuə. Səda nəşr, Bakı, 37.
2. https://frameworks.e-qanun.az/16/f_16160.html
3. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları Məcmuəsi. (1994). No.5, Maddə 87, 5-18, Bakı.
4. Azərbaycanda uşaq hüquqlarına etibarlı təminat mexanizmləri mövcuddur. (2009). Azərbaycan qəzeti, No.260, 6.
5. Uşaqların layiqli vətəndaş kimi formalaşması prioritet istiqamətdir. <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/iyun/709288.htm>
6. Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik toplusu. (1999). No.8, Maddə 477, 1712-1717.
7. Uşaq hüquqlarının müdafiəsi sahəsində görülən işlər. (2018). Xalq qəzeti, No.214, 8.
8. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarları Məcmuəsi. (1994). No.3, Maddə 55, 29-41, Bakı.
9. Uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsinə dövlət nəzarəti Qaydasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <https://e-qanun.az/framework/23534>
10. Hüseynova H. Uşaq hüquqları: dünəndən bu günə. https://www.yeniazerbaycan.com/Sosial_e41464_az.html

DİLİN YAYILMASINDA SİYASİ-İQTİSADI AMİLLƏRİN ROLU

Nuranə Əsədova

Azərbaycan Universiteti

nurana.asadova@au.edu.az

Dilin zənginləşməsində, həmçinin siyasi və iqtisadi amillərin böyük rolu var. Siyasi amillər dediyimiz zaman, xüsusilə dünyada, həmçinin ölkədə baş verən siyasi prosesləri nəzərdə tuturuq. Belə ki, hər bir dəyişiklik dilə öz təsirini göstərir. Dil siyasəti müasir qloballaşma dövründə, xüsusilə millətlərarası münasibətlərdə sosial fəlsəfinin başlıca probleminə çevrilmişdir [1, s.73]. Müasir millətlərarası, dinlərarası münasibətlərin gərginliyinin artdığı, dünyada münaqişələrin geniş vüsət aldığı bir şəraitdə milli dil siyasətinin reallaşması dövrün nəzəri və aktual problemi kimi diqqəti cəlb edir.

Dil siyasətini ideoloji-sosioloji prinsiplərin ümumiləşdirilmiş ifadəsi, dilin müəyyən ideologiya əsasında fəaliyyət göstərməsinə və inkişafına xüsusi ilə dövlətin nəzəri-praktik münasibəti olduğu fikrinə istinad edən Afaq Rüstəmovna dil siyasətini dövlət siyasətinin tərkib hissəsi olaraq qiymətləndirir və monoetnik, həmçinin çoxmillətli dövlətlərdə dil siyasətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu qeyd edir [3, s.163].

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində iqtisadiyyatın, xüsusilə dil və iqtisadi əlaqələrin mühüm rolu var. İqtisadi inkişafın ən mühüm aspektlərindən biri ölkənin kapital tutumu məsələsidir. Əsas iqtisadi ədəbiyyatda zəif inkişaf etmiş ölkələrin inkişaf etməməsinin əsas səbəbi kimi fiziki kapital imkanlarının olmaması vurğulanır. Çünki kapital dedikdə, ümumiyyətlə, istehsalda bilavasitə istifadə oluna bilən pul, maşın, mexanizm, resurslar nəzərdə tutulur. Amma iqtisadiyyata müasir yanaşmada savadlı və təlim keçmiş kadrlar – insan kapitalı tək-cə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olan amil deyil, həm də istehsalın yeni üsullarının və miqyasının yaranması üçün əsas hərəkətverici qüvvə hesab olunur [2, s.6]. Belə ki, dil iqtisadiyyatın inkişafına, təkmilləşməsinə təkan verdiyi kimi iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi də dili zənginləşdirir. Bir dili zənginləşdirməyin yolu inkişafı sürətləndirmək və inkişafıba bağlı yaranan yeni sözləri lüğət fonduna daxil etməkdir.

Dil iqtisadiyyatı dil texnologiyasının gəlirə təsirini, dil planlaşdırma variantlarının xərcləri və faydalarını əhatə edir. Ümumiyyətlə, dil iqtisadiyyatı müxtəlif mövzuların, o cümlədən siyasi dilçiliyin təhlili ilə bağlı digər aspektlərin daxil olduğu bir sahədir. Alman sosiolinqvisti Florian Kulmasın fikrincə, iqtisadi proseslərlə dil bir-biri ilə bağlıdır. O, öz tədqiqatlarında müasir cəmiyyətlərdə dil və pul necə oxşar funksiyaları icra edir, standart dilin mövcudluğunun iqtisadi faydası nələrdir və sair məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

Alman sosiolinqvisti dilin iqtisadi dəyərini dilin milli iqtisadiyyata necə təsir etdiyini, həmçinin dilin xarici iqtisadiyyatların ehtiyaclarına necə uyğunlaşdığını xüsusi ilə qeyd edir. Bu onu göstərir ki, dilin özü biznes mühitinə və bəzən də ticarətə maneə yaradır. O, ətraflı şəkildə dil xərclərini müzakirə edir, dilin iqtisadi sistem kimi fəaliyyət göstərməsi baxımından məhsul kimi roluna toxunur. Bu səbəbdən də sosial-iqtisadi ekologiya bəzi dillər üçün daha əlverişli hesab edilir. Dilin yayılması iqtisadi amillərlə birbaşa əlaqəlidir. Dil gücün simvolik ifadəsi hesab edilə bilər. Həmçinin dünyanın linqvistik xəritəsinə nəzər yetirdiyimiz zaman baş verən dəyişikliklərə əsasən,

deyə bilərik ki, onlar həm də qlobal iqtisadiyyatın inkişafı ilə güclü şəkildə bağlıdır. Dil bazarında konkret dilin iqtisadi dəyərinin müəyyən edilməsi həmin dillə bağlı imtiyazların və səlahiyyətlərin verilməsi deməkdir. Dünyanın bir çox dil icmaları dil öyrənməyə qoyulan sərmayələrin qarşılıqlılığından və bərabər dil ədaləti siyasətindən narahatdırlar və dil tənzimlənməsi bəzən qeyri-bərabərdir [4, s.51].

Ümumiyyətlə, dil sözün əsl mənasında ən yaxşı investisiyadır, çünki dil texnologiyası ən vacib və üstün texnologiyadır. Bu gün bütövlükdə qlobal iqtisadi mənzərəyə nəzər salsaq görərik ki, ingilis dili öz rəqabət üstünlüyü, rifahı və gücünə görə üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan da iqtisadi sahənin inkişafı ilə ingilis dilində yaranmış bir çox yeni sözlər dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Dil birbaşa cəmiyyət və fərdlərlə bağlıdırsa, iqtisadiyyat cəmiyyətin bir hissəsidir. Çünki cəmiyyətdə iqtisadiyyat amilini də formalaşdıran və inkişaf etdirən də məhz elə dil və mədəniyyət amilidir. Bu kontekstdə iqtisadi rayonun inkişafı ilə birlikdə dilin lüğət tərkibinə ingilis dilində yaradılmış bir çox yeni sözlər daxil olur. Belə ki, dil əgər bilavasitə cəmiyyətlə bağlıdırsa, iqtisadiyyatı da cəmiyyətin ayrılmaz bir parçası hesab etməliyik. Çünki cəmiyyətdə iqtisadi faktorları yaradan, inkişaf etdirən dil-mədəni amilləridir. Gördüyümüz kimi sosial-iqtisadi amillər, dil siyasəti və dil və iqtisadiyyat arasındakı əlaqə ingilis dilində mühüm rol oynayır. Bu, təkcə dillər arasındakı əlaqənin deyil, həm də müəyyən tarixi şəraitin, siyasi vəziyyətin, dini və mədəni amillərin, iqtisadi proseslərin nəticəsidir. Dil dəyişikliklərə məruz qalır, lakin dildə sosial və mədəni amillərin rolu əvəzsizdir. Dil elm, texnologiya, mədəniyyət, incəsənət və ictimai həyatda gedən proseslərə açıqdır, baş verən hər bir yenilik dilin zənginləşməsində müstəsna rol oynayır.

Açar sözlər: Dil siyasəti, cəmiyyət, sosial-iqtisadi amillər, ingilis dili, ideoloji və sosioloji prinsiplər.

Ədəbiyyat

1. Hüseynova A. (2014). Qloballaşma dillərin qarşılıqlı təsirinin sosial amili kimi, XXI əsr mədəni paradigması multi-mədəni aspektdə. Respublika elmipraktik konfransının materialları. Bakı, 234.
2. İsmayılov A. (2013). İqtisadi inkişafda insan kapitalının rolu. Bakı, Qafqaz Universiteti, 678.
3. Rüstəmov A. (2005). Sosial linqvistikanın aktual problemləri. Bakı: Adiloğlu, 232.
4. Gəziyeva M.Y., Aghabayli V.E., Mehdiyeva S.M. (2015). Culture and Communication. Bakı, 252.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATININ İNKİŞAFINDA TARİXİ-SİYASİ HADİSƏLƏRİN ROLU

Vüsalə Əsədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

vasadova1984@gmail.com

Ədəbiyyat tarixi onu yaradan xalqın inkişaf tarixi ilə ardıcıl, mərhələli şəkildə öyrənilməsi yazıçı və şairlərin həyatında baş vermiş hadisələrin təkə onların yaradıcılığında deyil, eyni zamanda ərsəyə gətirdikləri sənət əsərlərinin də mövzu və məzmun baxımından yeni mərhələyə qədəm qoymasına səbəb olmuşdur. Ədəbiyyat tariximizin son dövr araşdırmaları onu göstərir ki, ədəbiyyatşünaslıq elmində Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının konkret olaraq hansı vaxtdan başlaması haqqında konkret fikir yoxdur. Yazılı ədəbiyyatımızın tarixini müəyyən etmək məsələsində müxtəlif meyarlara istinad olunduğu doğrudur. Bu meyarlar sırasında əsas üçü: ortaq türk yazılı mətnlərinə istinad olunması, ana dilli milli ədəbiyyat faktoru və harada yaşamasından, hansı dildə yaranmasından asılı olmayaraq, milliyyət etibarilə azərbaycanlı olan qələm sahiblərinin əsərlərinin meydana çıxması önəmli yer tutur [4].

Türk dili türklərin toplusu şəkildə islamı qəbul etdiyi X əsrdən etibarən fars və ərəb dilinin təsirinə məruz qalmışdır. XI əsrdə yazılan “Kutadqu bilig”də də “fəna, sirr, sürət, şəkk, salam, xalq, ümmət, rəbb, rəhmət, dünya, kitab, din, dövlət, millət, can, qadir, qiymət” kimi ərəb və fars sözlərinə rast gəlinir. Daha sonra yazılan əsərlərdə ərəbcə və farsca sözlərin miqdarı və istifadə nisbəti tədricən artmışdır. Böyük türk şairi, heca vəznində gözəl şeirləri olan Yunus Əmrənin əsərlərində belə ərəb və fars sözlərinə rast gəlinir. Y. Əmrənin əsərlərinin dili üzərində araşdırma aparan görkəmli alim Ə.B. Ərcilasun “haqq, rəhmət, həsrət, uçmaq, sultan, elm, taqət, xalq, qüdrət, qərar, xoca, can, tamam, namaz, kitab, heca, məna, yar, dost, şükür, qürbət, eşq, aşiq” kimi ərəb-fars sözləri qeyd edir. Digər tərəfdən XI-XV əsrlərdə elmdə və şeirdə dominant dillər kimi qəbul edilən ərəb və fars dillərindən xeyli söz xalq dilinə də keçmiş və mənimsənilmişdir. Çünki əcnəbi ünsürlərin üstünlüyü ilə yaranan yeni yazı dili saraya məxsus idi. Xalq danışığı dili saflığını qoruyurdu. Hətta bunu heca və ərüz vəznli əsərlər arasındakı fərqlə də görmək mümkündür. Beləliklə, həm Türkünstan türkcəsində, həm də tarixi Azərbaycan və Osmanlı bölgələrində sarayda və mədrəsələrdə sadə türkcədən uzaq, xalqın rahat anlamadığı qarışıq bir dil ortaya çıxmışdı. Ərəb və fars sözlərindən külli miqdarda istifadə, hətta flektiv dilə xas qrammatik şəkilçilərin türk dilinə keçməsi dilin başa düşülməsini daha da çətinləşdirir.

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bu zamana qədər başqa türk xalqlarının ədəbi dili ilə bir çox cəhətdən müştərək olan Azərbaycan ədəbi dili öz fərqləndirici xüsusiyyətlərini əldə edir və XVI əsrdən etibarən müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini davam etdirməyə başlayır.

XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğuru az qala eyni səviyyədə şifahi xalq yaradıcılığının Qurbani, Aşiq Abbas Tufarqanlı kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük. “Aşiq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”, “Əsli və Kərəm” kimi mükəmməl məhəbbət dastanları, “Kitabi-Dədəm Qorqud”un layiqli varisi olan “Koroğlu” qəhrəmanlıq eposu bu dövrdə formalaşır və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olur. XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının, əsasən, aşiq nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı

həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulmuş olur.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ictimai həyatda baş verən siyasi proseslər ədəbiyyatdan da təsirsiz, yəni keçməmiş, ictimai-siyasi kəskinlik və vətəndaşlıq pafosu əsərlərin bədii məzmununa hopmuşdur. Uzun zamandan bəri insanların zehində yaşayan fanatizm çağdaş, aydın zəkalarla toqquşmağa başlamış, təkcə ictimai-siyasi həyatda deyil, eyni zamanda ədəbiyyatın leytmotivində də azadlıq, istiqlal meyarları aparıcı xəttə çevrilmişdir. Siyasi proseslərin ağışunda yetişən, xalqın, millətin istiqlalı yolunda ədəbiyyat sahəsində döyüşən yazıçı və şairlər milli düşüncə, milli oyanış ideyalarını öz əsərlərində silah kimi istifadə etmişlər. XX əsrin əvvəllərində təşəkkül tapmış və müasir dövrümüzdə kimi təsir gücünü itirməyən “Füyuzat” və “Molla Nəsrəddin” ədəbi cərəyanları özündən sonra formalaşmaqda olan bütün kütləvi qəzet və jurnallarda ictimai-estetik ruhu və həmin dövrə qədər görünməmiş vüsətlə, çoxcəhətli fəaliyyəti ilə dərin bir iz buraxmışdır.

Fərqli tribunallardan azadlıq ideyalarını xalqa çatdırmağa çalışsalar da əslində məqsədləri eyni olan “Füyuzat” romantiklərin, “Molla Nəsrəddin” isə realistlərin tribunası olmaqla yanaşı, eyni amala xidmət etmələri – xalqın rifahı uğrunda mübarizə aparmaları onları bir cəbhədə birləşdirmişdi [1].

Ədəbiyyat xalq kütlələrinin deyil, eyni zamanda düşünən beyinlərin, aydınların hərəkət meydanına çevrilməsi XIX əsrin sonunda daha geniş vüsət aldı. XIX əsrin maarifçi-realist ideyaları tənqidi realizmin daha dərin köklər üzərində inkişaf etməsinə zəmin yaratdı. Zəhmətkeş xalq kütlələrinin obrazlarının ədəbiyyata gətirilməsi ilə onların dərdlərinin tənqidi gülüş vasitəsilə oxuculara çatdırılması o günə kimi görünməmiş iş idi. Bu işin öhdəsindən gəlmək isə hər bir mətbu orqanı üçün şərəf məsələsi idi. Amma senzuranı, mətbu orqanların hansı şəraitdə fəaliyyət göstərməsini nəzərə alaraq belə bir şərəfli işi görmək yazıçıdan ustalıq, naşirdən isə hünər və cəsarət tələb edirdi. Bu işin bariz nümunəsi kimi realistlərin fikir mərkəzi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalından bəhs etmək, fikrimizcə, çox düzgün olardı.

Cəlil Məmmədquluzadə, Əli Nəzmi, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Mirzə Ələkbər Sabir, Əliqulu Qəmküsar bəhs etdiyimiz dövrün ən qabaqcıl yazıçılarından idi. Mirzə Cəlil isə öz əsərləri ilə bütöv bir epoxanı əhatə edəcək, salnaməyə çevriləcək bir şüar rolunu oynayırdı. Əslində, tənqidi realizmin təşəkkül tapdığı dövrə qədər yaranmış sənət əsərlərinə nəzər salsaq xalqın dili ilə danışan, onun problemləri ilə həmahəng olan, bəşəri ideyalarla səsleşən əsərlərə çox rast gəlmək olar. Amma sırf “dərdli realizmin” [4, s.4] əsas yaradıcıları, məhz XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Milli dərk və milli istiqlal axtarışları bədii ədəbiyyatın prototipinə də ciddi təsir etmişdir. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatı bu sosial-siyasi hadisələrin fonunda təşəkkül tapıb, milli realist ədəbiyyatın yaranmasında yeni hadisə olub, çoxəsrlik ədəbi-fikir tariximizin tərkib hissəsinə çevrilib. XIX əsrin maarifçilik hərəkatı XX əsrin əvvəllərinin milli-demokratik hərəkatına çevrilib. Azərbaycan tənqidi realizmi ilə “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin məqsəd və vəzifələri eyni olub. Tənqidi realist yazıçılar, əsasən, molla-nəsrəddinçilər idi. Cəlil Məmmədquluzadə həm “Molla Nəsrəddin”, həm də tənqidi realizm ədəbi cərəyanının ideya rəhbəri və yaradıcısı olub. “Milli istiqlal məsələsi və azərbaycançılıq məfkurəsi Cəlil Məmmədquluzadənin başçılıq etdiyi “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin dönmədən mübarizə apardığı əsas ideal idi”. Ədəbiyyat və ictimai fikir “azərbaycanlı” anlayışından çox, “Haradır Azərbaycan”, “Nə etməli” məramı ilə milli dövlət yaratmaq uğrunda mübarizəyə, milli ideal və xalq taleyi ilə məşğul olmağa başlayıb. C. Məmmədquluzadə, Ö.F. Nemanzadə məsələni belə qoyurdu: Mən kiməm? - şəklində.

“Mollanəsrəddinçilər xalqı” Vətən, millət, dil idealları üzərində kökləməyə çalışır, var gücü ilə yalnız əməl, əməl və yenə də əməl” - deyə çağırırdılar.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, ədəbiyyatın dövrləşməsi, ədəbi dil, füyuzat, Molla Nəsrəddin, realizm, romantizm.

Ədəbiyyat

1. Əsədova V. (2017). Füyuzat məcmuəsində ədəbiyyatşünaslıq məsələləri. Bakı.
2. Xəlilov B. (2013). Dil, Ədəbiyyat, Mədəniyyət. Bakı.
3. Xudiyev N. (2018). Azərbaycan ədəbi dil tarixi, Elm və təhsil. Bakı.
4. Mir Cəlal, Hüseynov F. (2019). XX əsr Azərbaycan Ədəbiyyatı, Elm və təhsil. Bakı.

ORTA İXTİSAS TƏHSİLİ MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ MÜƏLLİMİNİN TƏDRİS PROSESİNƏ HAZIRLIĞI VƏ DƏRSİN TƏŞKİLİ

Sevinc Eylazova

Bakı Slavyan Universiteti

sevinc.eylazova.00@mail.ru

XXI əsrdə ölkəmizdə aparılan məqsədyönlü təhsil islahatları Azərbaycan təhsil sisteminin inkişafına və təkmilləşdirilməsinə xüsusi rəvac vermişdir. Gənc müəllimlərə kömək məqsədi ilə müəllimin dərslər hazırlanması və dərslər planlaşdırılması haqqda bəzi tövsiyələrə diqqət yetirək. İlk öncə unutmamalıyıq ki, təlim-tədris prosesində müəllim həlledici-yaradıcı simadır. Müəllimin müvəffəqiyyətinin başlıca amili onun intellektual səviyyəsi, vəzifə məsuliyyətini dərk edərək dərslər hazırlığıdır. Araşdırdığımız ədəbiyyatlardan məlumdur ki, müəllim dərslər hazırlayan zaman təlimin önəmli dörd funksiyasının: təhsilləndirici (öyrədici), inkişafetdirici, tərbiyəvi və nəzarətedici funksiyalarının tələblərini necə yerinə yetirməyin icrasını dəqiq diqqətində saxlamalıdır [1, s.559-560].

Məqalədə pedaqogika dərslərinin cari planlaşdırılmasının düzgün tərtib edilməsinin elmi-metodik izahı verilir. Planlaşdırma zamanı ardıcılığın düzgün tərtib edilməsi tədrisin keyfiyyətini yüksəldən əsas amil kimi qeyd olunur. Cari planlaşdırmanın düzgün tərtib edilməsi müəllimin pedaqoji, metodiki, psixoloji və elmi biliyindən birbaşa asılıdır. Cari planlaşdırmada “dərslər gedişi” mərhələsi müəllimin pedaqoji biliyindən, elmi-yaradıcı bacarığından, istedadından və yaradıcı qabiliyyətindən asılıdır.

Fəal təlim prosesini pedaqogika fənnində tətbiq etmək üçün müəllim nə əldə etmək və nəyə nail olmaq istədiyini tədris ilinin əvvəlində müəyyənləşdirməli və arzuolunan təlim mühitini təsəvvür edib, təsəvvürü reallığa çevirməyə doğru addımlar atmalıdır. Bunun üçün ilk növbədə təhsilalanların bilik səviyyəsi, tədris proqramı (kurikulum), təlim üçün dəstəkləyici mühit nəzərə alınmalıdır. Daha sonra isə qrupdakı tələbələrin öyrənmə səviyyəsinə uyğun fəal təlim metodlarına üstünlük verməklə fəaliyyət planlaşdırılmalıdır. Bu dərslər öyrənmələrin bilik, bacarıq, vərdiş, maraq, meyil və tələbatları üzərində qurulmalı və paralel olaraq onların təlim təcrübəsi nəzərə alınmalıdır.

Fəal təlim prosesi orta məktəbdə şagirdləri həvəsləndirdiyi kimi kolleclərdə və ali məktəblərdə də tələbələrə inkişaf etdirir və irəliləyən aparır. Bu proses yalnız müəllimin mühazirə oxuması, dərslər izah

etməsindən ibarət deyil. Kifayət qədər düşünülməmiş, düzgün ardıcılıqla planlaşdırılmamış, tələsik layihələşdirilmiş və tələbələrin qavrama imkanlarına uyğun gəlməyən dərs keyfiyyətli ola bilməz.

Müəllimin dərsə hazırlaşması üç mərhələyə ayrılır:

1. Diaqnozlaşdırma;
2. Proqnozlaşdırma;
3. Layihələşdirmə (planlaşdırma).

Müəllimlik fəaliyyətinə yeni başlayan gənc müəllimlər dərsin ətraflı plan-prospektini tutmağı bacarmalıdır. Bu tələb praktikanın özündən irəli gəlir, çünki birdən-birə heç bir kəs təbii ki, usta pedaqoq ola bilməmişdir. Usta müəllim olmaq üçün qarşıdakı dərsin təşkili ilə bağlı bütün detalları ən incə nüansa qədər fikirləşmək lazımdır.

Pedaqoqun planında aşağıdakı şərtlər əks olunmalıdır:

1. Dərsin keçirildiyi tarix və tematik planda onun nömrəsi;
2. Dərsin mövzusunun və keçirildiyi qrupun nömrəsi;
3. Təhsilalanların təlim-tərbiyəsinin, inkişafının məqsəd və vəzifələri;
4. Dərsin strukturu, onun mərhələlərinin ardıcılığı və vaxtın mərhələlər üzrə təxmini bölüşdürülməsi;
5. Tədris materialının məzmunu;
6. Mövzunun mahiyyətinə uyğun metod və üsulların seçilməsi;
7. Dərsi keçmək üçün lazım olan tədris resursu;
8. Motivasiyanın yazılı və ya şifahi formada təşkilinin müəyyənləşdirilməsi [2, s.222-223].

Qeyd olunan amillərin gənc müəllimlər tərəfindən nəzərə alınması tədrisin təşkilinə və nəticələrinin yüksəldilməsinə müsbət təsir edəcəkdir. Klassik ədəbiyyatlardan da məlumdur ki, müasir dərs problemlə (problem situasiyası yaradan) dərslərdir. Müəllimlər dövrün tələbləri səviyyəsində yeni təlim texnologiyalarından istifadə ilə dərsin təşkilində bir sıra çətinliklərlə üzləşirlər. Bu sərəya aşağıdakıları şamil etmək olar: təlim metod və üsullarının seçilməsi. Əgər üsullar düzgün seçilməzsə, mövzunun (tədris materialının) tələbələrə mənimsədilməsi yetərli olmayacaq, onların sərbəst surətdə tərakkürü inkişaf etdirən əməli fəaliyyətləri alınmayacaq; motivasiyanın yaradılması və dərsin bütün mərhələlərində vaxt bölgüsünün düzgün təşkili; zamanın və tədris materialının həcmində və tələbinə uyğun video, audio və digər texniki vasitələrdən istifadə; tələbələrdə fənnə qarşı mənəvi tələbatın bir həyat normasına çevrilməsi; metodik ədəbiyyatların tam yetərincə yayılmaması və bu səbəbdən müəllimlərin iradi-emosional vəziyyətlərinin stabilliyinin dəyişkənliyi.

Pedaqogika üzrə ədəbiyyatlarda problemlə situasiyaların planlaşdırılması və tədrisi geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Dərsə hazırlıq haqqında Fərrux Rüstəmov Pedaqogika dərslində müəllim diaqnozlaşdırma, proqnozlaşdırma və layihələndirmə amillərini təhlil etməlidir; bu amillərə əsasən motivasiyanı qurmaqla problemlə situasiyanın meyarlarını seçməlidir; nə edəcəyəm?, necə edəcəyəm?, hansı həcmdə edəcəm? suallarına cavab tapılmalıdır; virtual olaraq dərsin ümumi gedişi öncədən düşünülməli və planlaşdırılmalıdır. Müasir dərs xüsusiyyətinə görə tələbyönümlü, nəticəyönümlü, şəxsiyyətyönümlülüyü ilə xarakterizə edilir [4]. Qeyd olunan prinsiplərin nəzərə alınması (təcrübi tətbiqi) zamanı müəllim bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu sərəya aşağıdakı amillər daxildir: tələbələrin real bilik səviyyəsi və bacarıq imkanlarının nizamlanması məqsədlə başlanğıc nöqtəsinin düzgün təyin edilməsi ilə əlaqədar həyata keçirilən təlim fəaliyyətləri öyrənənin inkişaf səviyyəsi ilə mütənətib olmalıdır; fəal, müstəqil və kollektiv (birgə) təlim üçün imkanların yaradılmasına əlverişli şəraitin yaradılması; təhsil müəssisələrində maddi-texniki və əşyavi mühitin

tələbata cavab verməməsi; təhsilalanlarda kollektivçilik ruhunun tam başa düşülməməsi; valideyin–məktəb–müəllim üçlüyünün yetərincə vəhdət təşkil etməməsi və s.

Cari planlaşdırmanın elmi-metodik təhlilini verməzdən öncə, kolleclərdə pedaqogika fənnini tədris edən bir sıra müəllimlər arasında sorğu aparıldı. Müasir dövrdə fənn müəllimlərinin fəaliyyətini öyrənmək, cari planlaşdırma haqqında fikirlərini dinləmək, qarşılaşdıqları problemləri araşdırmaq vacib məsələlərdən idi. Sorğuda gənc və təcrübəli müəllimlər, eyni zamanda dissertanturada təhsil alan və paralel olaraq ali təhsil müəssisələrində müəllim işləyənlər iştirak etmişdi. Sorğunun nəticələri olduqca müxtəlif və rəngarəng idi. Məktəb rəhbərliyinin tələbi, müəllimlərin şəxsi fikri də öz əksini tapmışdı. Alınmış fikirləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür:

- Təcrübəli müəllimlərə cari planlaşdırma onsuz da lazım deyil, çünki hər il o mövzunu tədris edir deyə artıq dərslərin gedişini əzbər bilir;
- Cari planlaşdırmanı yazıb vaxt sərf etməyə qədər, şifahi hazırlaşmaq daha məqsədə uyğundur;
- Dərs keçən zaman cari planlaşdırmaya heç kim baxmır, əgər baxıb istifadə etmirəmsə, niyə yazmağa vaxt sərf edirəm və s.

Göründüyü kimi, cari planlaşdırma haqqında pedaqogika fənnini tədris edən müəllimlərin fikirləri olduqca müxtəlifdir. Halbuki, cari planlaşdırma tələbdir, ali pedaqoji məktəblərdə fənlərin tədrisi metodikasını fənnindən də cari planlaşdırmaya aid mühazirə və seminarlar aparılır, eyni zamanda pedaqoji təcrübə zamanı təcrübəçilərdən təlim prosesini həyata keçirmək üçün cari planlaşdırmanı yazmaq tələb olunur. Amma nədənsə orta ixtisas təhsili müəssisələrində fənn müəllimləri cari planlaşdırma məsələsində eyni fikirdə deyildir. Müəllimlərin fikirlərinin müxtəlif olmasının səbəblərini araşdırmaq üçün müəllimlərlə söhbət aparmaq əsas şərt idi.

Mövzunun cari planlaşdırılmasının elmi-metodik baxımdan düzgün verilməsi yalnız təlim prosesinin planlı şəkildə həyata keçirilməsini deyil, müəllim və tələbələrin də iş fəaliyyətinin planlı icrasını təmin edir. Planlı fəaliyyət mövzunun müstəqil mənimsənilməsi ilə yanaşı, vaxtdan səmərəli istifadəyə şərait yaradır. Cari planlaşdırmanın hər bir mərhələsinin özünəməxsus funksiyası vardır və hər biri əvvəl gələnə özündə ehtiva edir və özündən sonra gələnə isə tələb kimi ortaya qoyur.

Dərsin tipi əvvəlkiləri özündə birləşdirməklə, tapşırıqlar sisteminin hazırlanmasına və təhsilalanların təlim zamanı aktiv fəaliyyətinə əlverişli şərait yaradır. Tapşırıqların hazırlanması coğrafi bilik və bacarığın müstəqil mənimsənilməsini icra etməyə imkan verəcək təlim üsullarının müəyyən edilməsini təmin edir. Təlim üsulları isə öz növbəsində tələbələrin fərdi, cüt, qrup və ya kollektiv işləməsini müəyyən etməyə müəllimə imkan verir. Təlim və iş üsulları işin formasının təşkil edilməsini aydınlaşdırır. İşin öyrənmələri tərəfindən icra edilməsi və pedaqoji biliyi mənimsəməyə, bacarıq əldə etməyə kömək edə biləcək əyaniləşməni həyata keçirməyə şərait yaradacaq təlim vasitələrinin – resursların seçilməsini təmin edir.

Yekunda onu qeyd etmək lazımdır ki, hansı fənnin tədrisindən asılı olmayaraq, müəllim mütləq cari planlaşdırmanı ən azı bir gün öncədən yazmalıdır. Cari planlaşdırma təlim prosesinin “ssenari”sidir. Bu “ssenari” yazılmadan, dərslərin “kompozisiyası” qurulmadan, təlim prosesini düzgün, operativ və keyfiyyətli idarə etmək olmaz. Əks təqdirdə, keyfiyyətli təlimə nail olmaq olmaz. Keyfiyyətli təlim isə müstəqil Azərbaycan Respublikasının keyfiyyətli kadrlarla təminatı deməkdir.

Açar sözlər: Orta ixtisas təhsili, tədris, təhsil, müəllim.

Ədəbiyyat

1. İbrahimov F.N., Hüseynzadə F.L. (2013). Pedaqogika. Dərslik. Bakı:Mütərcim, 559-576.
2. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. (2007). Pedaqogika. Dərs vəsaiti. Bakı:Nurlan, 464.
3. Rüstəmov F.A., Dadaşova T.Y. (2007). Ali məktəb pedaqogikası. Bakı:Nurlan.
4. Qasımova L., Mahmudova R. (2003). Pedaqogika. Bakı: Çarşıoğlu.

HUMANİTAR ELMLƏRDƏ YENİ TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Aytən Eyniyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Shirinayten555@gmail.com

Yeni minillik məzunların şəxsiyyətinin uyğunlaşdırılması, təhsil səviyyəsinin, mənəvi-əxlaqi potensialının yüksəldilməsi, yaradıcılıq imkanlarının genişləndirilməsi baxımından yeni tələblər qoyduğu üçün yeni tədris texnologiyaları zəruridir. Təlim texnologiyası aşağıdakı spesifik xüsusiyyətlərlə xarakterizə edilə bilər: proseslərin daha geniş spektrini əhatə etməyə diqqət yetirmək; tələbə şəxsiyyətinin və onun peşəkar əhəmiyyətli keyfiyyətlərinin məqsədyönlü təkmilləşdirilməsi; elmi, yəni texnologiyanın məşğul olduğu proseslərin metodoloji və nəzəri əsaslandırılması; bunun nəticəsində yeni prosesləri həyata keçirmək bacarığı (yaradıcılığa diqqət yetirməklə); təlim prosesinin idarə edilməsi daha diqqətli, optimallaşdırılmış, rəşional, mənəli və effektiv edilə bilər.

Hazırda müasir bir insan üçün öyrənmə prosesi həyat boyu davam edir, burada davamlı təhsil təcili ehtiyacdır. Yeni pedaqoji texnologiyaların tətbiqi ilə ali təhsil müəssisələrində dərslərin keçirilməsini nəzərə alsaq, ali təhsilin özünün paradiqmasını dəyişmək mümkün olacaq və yalnız innovativ informasiya texnologiyaları yeni pedaqoji texnologiyalara xas olan imkanları ən səmərəli şəkildə reallaşdırmağa imkan verəcəkdir. Bunlar real təhsil prosesinə inteqrasiya olunduqda yerli didaktikanın, təhsil psixologiyasının bütün nailiyyətlərini qoruyub saxlamaqla, digər, alternativ ənənəvi metodlardan istifadə etməklə hər bir akademik fənnin təhsil standartına, proqram tərəfindən qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmağa imkan verən innovativ texnologiyalar və özəl üsullardır. Mütərəqqi texnologiyaların və müəllimin şəxsiyyətinin üzvi birləşməsi zəruridir. Fəlsəfi-psixoloji mahiyyətinə görə innovativ texnologiya şagirdlər tərəfindən tədris materialının uğurla mənimsənilməsini, eləcə də onların intellektual və əxlaqi inkişafını, tolerantlığın, müstəqilliyin, ünsiyyətçilliyin, müəllimə və bir-birinə qarşı xoş niyyətin təzahürlərini, habelə başqalarına kömək etmək istəyi cəhətdən humanistdir.

Şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşması təhsil sisteminin əsas vəzifəsi hesab olunur. Bu köklü vəzifənin həyata keçirilməsi üçün təhsilin, təlimin inkişafetdirici, tərbiyəedici, diaqnostik funksiyalarının genişlənməsi ön plana çəkilmişdir [2, s.3].

Yeni pedaqoji texnologiyalar keçidlə xarakterizə olunur: əzbərləmə funksiyası kimi təlimdən öyrəndiklərindən istifadə etməyə imkan verən əqli inkişaf prosesi kimi öyrənməyə; sırf assosiativ, statistik bilik modelindən zehni hərəkətlərin dinamik strukturlaşdırılmış sistemlərinə qədər; orta məktəb şagirdinə diqqət yetirməkdən fərqli və fərdiləşdirilmiş təlim proqramlarına; öyrənmək üçün xarici motivasiyadan daxili mənəvi-iradi tənظیمləməyə qədər. Müasir ali təhsilin əsas konsepsiyası

Ədəbiyyat

1. Əsgərova Z. Yenipedaqoji texnologiyalar fəal təlimə əsaslanır. Azərbaycan müəllimi. <https://www.muallim.edu.az/www.old/arxiv/2010/40/28.htm>
2. Nəzərov A. (2012). Müasir təlim texnologiyaları. Dərs vəsaiti. ADPU-nəşriyyatı. Bakı, 103.

1578-1590-Cİ İLLƏR II SƏFƏVİ-OSMANLI MÜHARİBƏSİNİN BAŞLANMA SƏBƏBLƏRİ

Şəfəq Əzimova

Azərbaycan Universiteti
shafaq.azimova@gmail.com

1578-1590-cı illər arasında baş verən İkinci Səfəvi-Osmanlı Müharibəsi Osmanlı İmperiyası ilə Səfəvi İmperiyası arasında əhəmiyyətli bir münaqişə idi. Bu müharibənin başlanmasına həm tarixi gərginlikləri, həm də müasir geosiyasi mülahizələri əks etdirən bir sıra mürəkkəb amillər kömək etdi. İkinci Səfəvi-Osmanlı müharibəsinin başlanmasının səbəblərini başa düşmək üçün münaqişəni alovlandıran dini, ərazi və siyasi ölçüləri araşdırmaq çox vacibdir [1, s.34].

Səfəvi imperiyası şiə müsəlman dövləti, Osmanlı imperiyası isə sünni idi. Bu dini ayrışikliyin dərin tarixi kökləri var idi və bu, iki imperiya arasında rəqabət və düşmənçilik hissənin yaranmasına səbəb oldu. Dini fərqliliklər çox vaxt regionun geosiyasi mənzərəsinin formalaşmasında həlledici rol oynayır və Səfəvi-Osmanlı münaqişəsi də istisna deyildi.

İki imperiya arasında, xüsusən də Qafqaz regionuna və Mesopotamiyaya nəzarət üzərində uzun müddətdir davam edən ərazi mübahisələri var idi. Hər iki güc öz təsir imkanlarını genişləndirməyə və strateji ərazilərə nəzarət etməyə çalışdı, bu da sərhədlər və mübahisəli ərazilər üzərində toqquşmalara səbəb oldu. Bu mübahisələr iqtisadi qaynaqlar, strateji üstünlüklər və ərazi genişlənməsi ilə bağlı prestij istəyindən qaynaqlanırdı [2, s.13].

Səfəvilərin və Osmanlıların hakim sülalələri daxilində varislik məsələsi tez-tez qarşıdurmaların başlanmasında rol oynayır. Bu dövrdə hər iki imperiya liderlik keçidləri və hakimiyyət mübarizələri ilə bağlı daxili çətinliklərlə üzləşdi. Rəhbərlikdəki qeyri-sabitlik təcavüz və ya səhv hesablamalar üçün imkanlar yarada bilər, çünki yeni hökmdarlar öz səlahiyyətlərini təsdiq etməyə və güclərini möhkəmləndirməyə çalışırdılar.

Dövrün geosiyasi konteksti də müharibəyə öz töhfəsini verdi. Osmanlı İmperiyası Aralıq dənizində və onun hüdudlarından kənarda öz təsirini genişləndirir, Səfəvilər isə İran yaylası üzərində öz nəzarətlərini saxlamağa və möhkəmləndirməyə çalışırdılar. Regional üstünlük və strateji resurslar uğrunda rəqabət hər iki imperiyanın qərar və fəaliyyətlərinə təsir etdi [3, s.1].

Səfəvi-Osmanlı rəqabəti çox vaxt iki imperiya arasında birbaşa qarşıdurmalardan kənara çıxırdı. Hər iki güc öz maraqlarını inkişaf etdirmək üçün yerli hökmdarlar və qruplarla birləşərək münaqişələri dəstəklədi. Bu, gərginliyi daha da artırdı və daha geniş regional qeyri-sabitliyə töhfə verdi.

Ticarət yollarına nəzarət və qiymətli resurslara çıxış kimi iqtisadi mülahizələr münaqişənin əsas amilləri olmuşdur. İmperiyalar iqtisadi üstünlükləri təmin etməyə çalışırdılar, əsas ticarət yolları və iqtisadi mərkəzlər üzərində nəzarət mübahisə obyektinə çevrildi [4, s.12].

Müharibə 1590-cı ildə İstanbul müqaviləsi ilə sonlandı. Müqavilənin şərtləri, ümumiyyətlə, Osmanlılar üçün əlverişli idi və Osmanlı-Səfəvi sərhədini müəyyən edən Amasiya müqaviləsini (1555) bir daha təsdiq etdi. Osmanlılar Qafqazda mübahisəli ərazilərin çoxuna nəzarəti saxladılar.

Müharibə nəticəsində baş verən dəqiq ərazi dəyişiklikləri İstanbul müqaviləsində öz əksini tapmışdır. Sərhədlərdə bəzi düzəlişlər ola bilsə də, ümumi nəticə status-kvonun xeyrinə oldu, Osmanlılar əvvəlki münaqişələrdən əldə etdikləri qazanclara nəzarət edirdi.

Uzun sürən münaqişənin hər iki imperiya üçün iqtisadi nəticələri oldu. Müharibənin dəyəri həm Osmanlı, həm də Səfəvi dövlətlərinin resurslarını gərginləşdirərək, onların iqtisadiyyatlarına təsir etdi və potensial olaraq daxili problemlərə töhfə verdi.

Səfəvi-Osmanlı qarşıdurmaları təkcə ərazi deyil, həm də dərin dini və mədəni ölçülərə malikdir. Bu dini fərqliliklər münaqişələrin mahiyyətinin formalaşmasında və regionda güc dinamikasına təsir etməkdə rol oynadı.

İkinci Səfəvi-Osmanlı Müharibəsi 16-17-ci əsrlərdə iki imperiya arasında baş vermiş bir neçə münaqişədən biri idi. Osmanlı-Səfəvi rəqabəti illər boyu fasilələrlə sülh və qarşıdurma dövrləri ilə davam etdi. Bu müharibələrin nəticələri regionun geosiyasi mənzərəsinin formalaşmasına öz töhfəsini verdi.

Qeyd etmək vacibdir ki, burada təqdim olunan məlumat ümumi icmaldır və döyüşlər, liderlər və ərazi dəyişiklikləri haqqında xüsusi təfərrüatlar fərqli ola bilər. Daha ətraflı və dəqiq məlumat üçün bu dövrə və Səfəvi-Osmanlı münaqişələrinə xüsusi diqqət yetirən tarixi mənbələrə müraciət etmək tövsiyə olunur.

Nəticə etibarilə, İkinci Səfəvi-Osmanlı Müharibəsi dini, ərazi, siyasi və iqtisadi amillərin birləşməsindən formalaşan mürəkkəb münaqişə idi. Sünni Osmanlı İmperiyası ilə Şiə Səfəvi İmperiyası arasındakı tarixi rəqabət və köklü fikir ayrılıqları, regional güc dinamikası ilə yanaşı, bu dövrdə bu iki imperiya arasında münasibətləri müəyyən edən bir sıra qarşıdurmalara səbəb oldu.

Açar sözlər: Səfəvilər, Osmanlılar, müharibə, 1578-1590 -cı illər.

Ədəbiyyat

1. Ağoston G., Masters B.A. (2009). Encyclopedia of the Ottoman Empire. Infobase Publishing.
2. Britannica. (2023). <https://www.britannica.com/topic/Safavid-dynasty>
3. Maeda H. (2006). The forced migrations and reorganisation of the regional order in the Caucasus by Safavid Iran: Preconditions and developments described by Fazli Khuzani.
4. Mitchell C.P. (2009). The Practice of Politics in Safavid Iran: Power, Religion and Rhetoric.

“KİTABI-DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA MÜRƏKKƏB STRUKTURLU TƏYİNLƏR

Gülərə Əzizova

Azərbaycan Universiteti
gularekerimova@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatının incise “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları tarixi-əxlaqi dəyərləri əks etdirən çox dəyərli eposdur və Azərbaycan ədəbiyyatının mürəkkəb strukturunu, zəngin lüğətini özündə birləşdirir. "Kitabi-Dədə Qorqud" Oğuz türklərinin, onların tarixi və mədəniyyət irsinin anlaşılmasında ən zəngin qaynaqlardan biri kimi də qiymətləndirilir.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında çoxsaylı mürəkkəb quruluşlu təyinlər mövcuddur. Onlar təsvir olunan personajların xüsusiyyətlərini, davranışlarını daha dəqiq şəkildə izah etmək və oxucunun təəssüratını zənginləşdirmək üçün istifadə olunur və bununla da dastanların dilini daha da zənginləşdirir.

Dilimizdəki ən vacib qaydalardan biri - cümlədə fərqli nitq hissələri və söz birləşmələri ilə ifadə edilən mürəkkəb təyinlərdə birinci feili birləşmənin, daha sonra fərqli nitq hissələri və söz birləşmələrinin yerləşməsi qaydasıdır. Bu qayda “Dədə Qorqud” dastanlarının dil sistemində də özünü göstərir. Məsələn:

Qarşu yatan qarlı qara tağlar Qarıyıbdur, otı bitməz.

Qamın aqan görklü suyun qurumasun! [1, s.421].

Bu nümunələrdə mürəkkəb təyinlərdə birinci cümlədə söz birləşməsindən əvvəl “qarşu yatan” feili birləşməsi, ikinci cümlədə isə nitq hissəsi olan sifətdən əvvəl “qamın aqan” feili birləşməsi işlənmişdir.

“Dədə-Qorqud” dastanlarının dilində qeyri-müəyyənlik ifadə edən “bir” sözü təyin ilə təyinolunan sözün arasında yox, təyindən qabaq işlənib. Məsələn:

...tənri-təala bizə bir yetiman oğul verməz, nədəndir?

Mənim dəxi içində bir əqli şaşmış, biligi yetmiş qoca babam var [1, s.422].

Birinci nümunədə “bir” sözü “yetiman” təyindən əvvəl, ikinci nümunədə isə “əqli şaşmış” mürəkkəb təyindən əvvəl işlənib.

Bunlardan əlavə, sözü gedən dastanlarda işlənən “aydan arı”, “gündən görkli” kimi mürəkkəb bədii təyinlərdə poetikliyi gücləndirən vasitələrdir.

“Aydan arı, gündən görkli qız qardaşın Banıçiçəgi» misrasındakı “aydan arı” bədii təyini müasir ədəbi dilimizdə eyni, daha dəqiq desək, “aydan arı, sudan duru” ifadəsində işlənir. Etimoloji cəhətdən “aydan arı” təyini fərqli formalarda izah olunub. Misal üçün, Məmmədli Qıpçaq yazır ki : “...arı kəlməsinin mənasının təmiz olduğunu bilməklə də ifadənin ilk hissəsini izah etmək mümkün deyil. Çünki, əgər “aydan arı” ifadəsi “aydan təmiz” mənasını ifadə edərsə, onda belə bir sual yaranır ki: ay təmizliyin simvolu olaraq istifadə edilirmi? Klassik poeziyamızda gözəlin üzünün aya oxşadılması geniş yayılan bədii təyinlərdəndir. Amma Azərbaycan xalqının inancına əsasən, ayın üzündə ləkələr var. "Aydan təmiz" ifadəsi də heç vaxt ayın üzünün ləkələndiyinə inanan insanlar tərəfindən istifadə edilməz. Əsasən ona görə ki, bu anda paklıq, təmizlik simvolu istifadə oluna bilər. Belə olanda ifadədəki “Aydan” kəlməsini nə cür dərk etmək mümkündür? Güman edirəm ki,

tərkibdəki ilk söz – “Aydan” bəzi dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Əslində ifadə “arıdan arı, sudan duru” kimi yenidən qurula bilər ki, bu da “təmizdən təmiz, sudan da duru” mənasını verir. Bu cür bərpa tamamilə mümkündür. İfadədəki “arıdan” kəlməsinin “Aydan” şəklinə keçidini fonetik əsasda izah etmək mümkündür. Belə ki, “r” fonemini tələffüz edəndə dilin ön ucunda titrəmə hiss olunur. Başqa səslərin tələffüzü ilə müqayisədə “r” səsini tələffüz etmək ağırdır. Buna görə də “r” səsini bir qədər asan tələffüz edilən “y” səsilə əvəzlənməsinə imkan yaradır... Əgər ki “arı” kəlməsi arxaikləşməsəydi, o zaman, ehtimal ki, “arıdan” kəlməsi “aydan” şəklində olmazdı. Nəticə olaraq, “Aydan arı, sudan duru” ifadəsinin ilk variantı “Arıdan arı, sudan duru” olub, Azərbaycan dilinin sonrakı tarixi inkişafının nəticəsində hazırkı şəkli düşdüyü aydın olur” [2, s.59-60].

Müəllifin izahları ilə bağlı Əzizxan Tanrıverdi yazıb ki: “Müəllifin dedikləri inandırıcıdır. Lakin “Kitabi-Dədə Qorqud”da “aydan arı” təyini ilə “gündən görkli” təyini birlikdə işləndiyinə görə, həm də ən azı “Kitab”ın dilində “aydan arı” şəklində olduğu üçün “arıdan arı” deyil, məhz “aydan arı” şəklində qəbul etmək mümkündür” [3, s.94].

Qorqudşünaslıqda təyinlərin poetikliyinə artıran alliterasiya üzrə də təhlillər aparılıb. Lakin qəhrəmanların mürəkkəb təyinlərində alliterasiyanın digər cəhətləri də xüsusiyyətləri də var. Məsələn:

Mürəkkəb təyinin əvvəlində istifadə olunan kəlmənin birinci hecası ilə antroponimik modelin birinci hecası eynidir: “Dəmir qapı Dərvəndəki dəmir qapuyı dəpüb alan, altmış tutam ala köndərinin ucunda ər böğürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Donda çapar yetdi” [3, s.109]

Göründüyü kimi, qəhrəmanın ləqəbi (Dəli) və mürəkkəb bədii təyinin birinci kəlməsi də , yəni “Dəmir” -“də” hecası ilə başlayır.

Bundan əlavə, mürəkkəb bədii təyinin əvvəlində işlənmiş kəlmənin ilk səsilə antroponimik vahiddəki son səsə eyniliyinə təsadüf edilir: “Kafərləri it ardına burağıb xorlıyan, eldən çıxub Ayqırgözlü suyundan at yüzdürən, əlli yeddi qəl’ənin kəlidin alan, Ağ Məlik Çəşmə qızına nikah edən Sufi Sandal Məlikə qan qusdıran, qırq cübbə bürünüb otuz yedi qəl’ə bəyinin məhbub qızlarını çalub bir-bir boynın qucan, yüzində – todağında öpən İlək qoca oğlu Alb ərən çapar yetdi” [3, s.110].

Bu parçada bədii təyinin birinci kəlməsi “k” səsilə başlayır. “İlək qoca oğlu Alp Ərən” antroponimik vahidindəki “İlək” adı da “k” səsilə qurtarır. Həmçinin, mürəkkəb bədii təyinin daxilində “k”, “q” və “g” samitlərinin alliterasiyası da açıq şəkildə özünü büruzə verir.

Alliterasiya təkcə mürəkkəb bədii təyinlərin birinci və sonuncu hissələrini bağlamır, həm də bu sözlərin poetik gücünü və ahəngdarlığını da artırır.

Açar sözlər: “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı, struktur, mürəkkəb təyin, söz, alliterasiya.

Ədəbiyyat

1. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qrammatik tədqiqi (fonetik; morfoloji və sintaktik təhlil). Bakı, “Elm”, 2018, 492 səh.
2. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 242 səh.
3. Tanrıverdi Ə. Kitabi-Dədə Qorqudun obrazlı dili. Bakı, Nurlan, 2006, 146 səh.

AZERBAIJAN'S LANGUAGE POLICY AND ENGLISH LANGUAGE

Saadat Farhadova Koroghlu

Khazar University

sadafarhadova@outlook.com

Each passing year is distinguished with the soaring number of research publications related to interaction of the World Englishes' (WEs) paradigm with the Native English [1]. Such state of arts enlarges the English learning perceptions from one side, and stirs extensive argumentations among the scholars around the nature of English as a Lingua Franca (ELF), from another.

The policy of harmonic co-existence of Azerbaijani and English languages in the country needs to be analysed in close relationship with historical conditions and perspectives. By other words, "to understand the relationship between language and identity, it is important to know the poststructuralist theory of language, which is defined as discourse" [3, p.349].

It is quite evident that Azerbaijan pursues independent policy in terms of its native language usage. In fact, "the age of our literary language exceeds 1000 years" [2]. Azerbaijani language rose to the level of an official language in the Safavid state (1501-1736) for the first time in the history. Later, by the order of Tsar Nicholas I, during the Russo-Turkish war of 1828-29, the ethnonym "Turk" was changed to "Caucasian Tatars"; then the name of local, "Turkish language", was changed to "Tatar language". Subsequently, the expressions of "Turkish-Tatar" or "Azerbaijani-Tatar" language entered into the circulation [2].

It is notable that, on May 28, 1918, after Azerbaijan declared its independence, its own language was also restored. On June 27, 1918, the Azerbaijan People's Republic (APR) Council of Ministers adopted a decision "On adopting Turkish as the state language and allowing the use of the Russian language in temporary government institutions. This decision was the first official document on the state language adopted in the history of Azerbaijan's statehood. Subsequently, in 1937 the name of "Turkish language" was changed to "Azerbaijani language". This was followed by several legislative attempts in 1956, 1977, 1978 to pursue an independent language policy but these attempts failed because of central "Russian governance". Only on August 18, 1989 Azerbaijan Communist Party adopted a decision "On measures to ensure the more active use of the Azerbaijani language as the state language in the Azerbaijan SSR". Nevertheless, the implementation of that decision was impossible due to tensions arising in its political life.

Finally, after Azerbaijan declared its state independence for the second time on October 18, 1991 on December 1992 it gained an opportunity to adopt the "Law on the State Language in the Republic of Azerbaijan." In 1995 the new Constitution of the Republic of Azerbaijan also endorsed Azerbaijani language as its native one. On June 18, 2001, the President of the Republic of Azerbaijan adopted a decision on "Improving the implementation of the state language" in order to eliminate shortcomings in the field of application of the Azerbaijani language as a state language. On September 30, 2002, the Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan adopted the law "On the state language in the Republic of Azerbaijan".

The President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev signed that law and the Azerbaijani language gained the status of the state language and side by side with other second languages it began

to be used at a high level in state offices. Meantime, English as a Second Language (ESL) started to be learnt at the institutions and it referred to learners using English to communicate as a second language. On the other hand, EFL (English as a Foreign Language) started studying English in a non-native country.

Though restricted to international usage, English is indispensable for the purposes of intercultural communication where it dominates over other languages, even in some countries over the native languages of communicators.

It goes without saying that Azerbaijan's high level language policy realized by Heydar Aliyev is still continued by President Ilham Aliyev. It creates all necessary pre-requisites for the official dominance of native language. As a result of a comprehensive approach to the issue, on November 1, 2018 there was signed a decree "On measures related to the protection of the purity of the Azerbaijani language and the further improvement of the use of the state language". It also created favorable conditions for further advancement of Azerbaijani language and its role in intercultural communication.

Today, along with this, the native Azerbaijani speakers can freely use English in intercultural communication as the Azerbaijani English (AE) within World Englishes (WEs). Notably, World English (WE) is also different from WEs as the first one refers to the *English language as a lingua franca used in business, trade, diplomacy and other spheres of global activity*, while WEs refers to *various dialects of English and English-based communities* (mainly, French or Spanish or African decent Indians) existing in various regions of the world. Clearly, the role of varieties of English is increasing in our society.

How was the situation in Azerbaijan with the use of ELF then? In order to better understand *the notion* of the native speaker, and *the status* of native English speaker (NES) or "L1 English speaker in ELF"[4, p.1], we need to distinguish L1 English speakers and ELF speakers or differentiate ELF from WEs or New Englishes. Despite these, we should bear in mind that, "the language of intercultural exchange is not native English" [4, p.2].

Precise nature of the interaction between English and Azerbaijani languages in Azerbaijan lies on an alleged fact that, nowadays Azerbaijani people use English on three levels: 1) *practical* - where English is used as a means of communication as ESL; 2) *theoretical* -where the theory of English, its essential system, linguistic units and the rules of their combination and structure are analysed on the level of concrete subjects in education; and 3) *applied* – it is engaged in the development and addition of linguistic data to the specific needs of Azerbaijani society, due to modern practical tasks such as machine translation, automatic retrieval of information, speech synthesis and its automatic recognition, linguodidactics, and etc.

It should be emphasized that, Azerbaijani English (AE) as a part of WEs successfully and specifically exists and uses various norms of English around the world; however, ELF 's designation is mainly related to interactions among speakers using English for "business deals". If one reason of this is due to the nature of ELF (it will certainly never become a stable variety of Azerbaijani English), the other reason is due to the count or the number of of participants of international English usage. No doubt that, English as a mother tongue (EMT) will always vary form ELF.

It is undeniable that "with the popularity of English around the world in present days, the language has widely been used among speakers with different first languages for successful

communication, functioning as a global lingua franca. Due to its international use, different varieties of the language emerged and have promoted the development of WE”[5, p.389].

Keywords: ELF, ESL, WE, WEs, history of language policy in Azerbaijan, levels of in county English use.

References

1. Pachina E. Why is English Considered a Global Language? - 05 Jun 2020 [Electronic resource] URL: <https://www.teflcourse.net/blog/why-is-english-considered-a-global-language/>
2. İbrahimov E. Azərbaycanca dil siyasəti. 525-ci qəzet, 17 fevral.
3. Hornberger H.N., McKay S.L. Sociolinguistics and Language Education, Chapter 13- Language and Identity. Bristol, Buffalo, Toronto, 2010. p. 571.
4. Verzella M., Tommaso L. A new path for TAPP. Reflecting on communication strategies used in ELF interactions between native and non-native speakers of English. Proceedings of AELFE-TAPP. - 2021 (19th AELFE Conference, 2nd TAPP Conference) - Barcelona, 2021, p.9.
5. Leyi, W. (2020). World englishes (WE) and English as lingua franca (ELF): implications for English teaching and learning. Int. J. Inf. Educ. Technol, 10(5), 389-393.

Azərbaycanın dil siyasəti və ingilis dili

Tezis Azərbaycanda ELF ilə bağlı mövcud vəziyyəti və onun Azərbaycanda yeni dil siyasəti kontekstində doğma Azərbaycan dili ilə sıx əlaqədə ingilis dilinin tədrisi və tədqiqinə təsir edən amilləri təhlil edir.

Tezisdə Azərbaycanda dil siyasəti qısaca təhlil edilmiş, ingilis dilinin növləri (ELF/ESL/WE/WEs/ və sair) və onların fərqləndirici xüsusiyyətləri təsnif edilmişdir.

Tezis qeyd edir ki, bütün bu növlərin adətən üç fərqli sahəyə aid edilməsi məqbul hesab edilir. Yəni, Azərbaycanda bu dillərin arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin dəqiq xarakteri ondan ibarətdir ki, hazırda Azərbaycan xalqı ingilis dilindən üç səviyyədə istifadə edir: 1) *praktiki* - burada ingilis dili ESL kimi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə olunur; 2) *nəzəri* - burada ingilis dilinin nəzəriyyəsi, onun əsas sistemi, linqvistik vahidləri, birləşmə qaydaları və strukturu təhsildə konkret fənlər səviyyəsində öyrənilir; və 3) *tətbiqi* – məşin tərcüməsi, məlumatın avtomatik axtarışı, nitq sintezi və onun avtomatik tanınması, linqvodidaktika və s. kimi müasir praktiki tapşırıqlar zamanı xalqın spesifik ehtiyacları üçün müəyyən linqvistik məlumatların işlənilib hazırlanması və əlavə edilməsidir.

ƏYYUB ABBASOVUN “ZƏNGƏZUR” ROMANINDA ERMƏNİ VANDALİZMİ

Şəbnəm Gülləliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sebnem_guleliyeva@icloud.com

Tarixə nəzər salanda görürük ki, Azərbaycan torpaqlarını əsrlər boyu öz aralarında bölüşdürməyə çalışan dövlətlər olmuş və onların təhlükəli həmlələrindən həmişə əziyyət çəkmişik. Qara bulud kimi ölkəmizin üzərinə çökənlərdən biri də ermənilərdir. Son 200 ildə onlar hər imkan tapdıqca ölkəmizə qarşı torpaq iddiaları ilə dünyaya car çəkmiş və torpaqlarımızı hissə-hissə əlimizdən almağa çalışmışlar. Bu işdə onlar tək olmamış, daim “böyük qardaşları” onları müdafiə etmiş, təəssüf ki, bunun nəticəsində də bizim torpaqlarımızın bir hissəsi onlara “hədiyyə” edilmişdir. “Ermənilər Cənubi Qafqazda özlərinə yer elədikdən sonra zaman-zaman azərbaycanlıların öz doğma torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan qovub çıxarmaq niyyətlərini həyata keçirməyə başladılar. 1905-1906, 1918-1920-ci illərdə yüzlərlə azərbaycanlılar yaşayan kəndlər dağıdılıb yandırılmış, onların əhalisi məhv edilmiş, sağ qalanlar öz doğma ocaqlarından pərən-pərən edilmişdilər. Onlar sovet rejimi şəraitində də, bu iyrenc şovinist niyyətlərindən əl çəkməmişdilər” [3, s.416].

XX əsrdə bir neçə dəfə azərbaycanlılara qarşı soyqırımı törədildi. 1918-ci ildə həm Zəngəzur, həm də Bakıda, Qubada olan soyqırımlar haqqında təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində danışılmağı belə yasaq edilmişdi. Ermənilər isə olmayan bir “soyqırımları” haqqında dünyaya car şəkmiş, özlərini məzlum xalq kimi tanıtməyə müvəffəq olmuşlar. Əlbəttə ki, həqiqəti gizlətmək mümkün deyil. Uzun illərdən sonra tarixdə baş verənlər real faktlar əsasında bütün dünyaya çatdırıldı. 1918-ci ildə Zəngəzurdə, Bakıda, Qubada baş verən hadisələrdən bəhs edən bədii əsərlərin sayı bu gün az olsa da, gələcəkdə həm 1918-ci ildə olan soyqırımlar, həm də XX əsrin faciəsi kimi tanınan Xocalı soyqırımı haqqında daha çox bədii əsərlərin yazılacağına inanıram.

Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanı sovet hakimiyyəti illərində yazılsa da, 1918-ci ildə Zəngəzurdə baş verənlər haqqında bizə bir çox şeyləri deyir. Əyyub Abbasov Zəngəzur qəzasının Şəki kəndində dünyaya gəlmiş, uşaqlığı da orada keçmişdir. 1918-ci ildə baş verən hadisələrə birbaşa şahidlik edən müəllif sonradan bu romanı yazanda məhz gördüklərini qələmə almışdır. Ədibin 100 illiyi münasibəti ilə Hacı Nərimanoğlu “Əyyub Abbasov-Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaşadan ədib” məqaləsində yazır: “Zəngəzurdə ermənilərin törətdiyi qanlı qırğınları gözləri ilə görən, ağır müsibətlər yaşayan, valideynlərini, bacı-qardaşlarını, mənsub olduğu nəslin, doğulub dünyaya göz açdığı el-obasının əksər hissəsini bu qətliamda itirən Əyyub.” [4] Kiçik yaşında belə bir faciənin şahidi olan ədib illər sonra “Zəngəzur” romanını yazmaya bilməzdi.

Sovet hakimiyyəti illərində yazılan romanda o dövrün ideologiyasına uyğun olaraq dostluq məsələlərinə də yer verilməli idi. Ona görə də əsərdə Zəngəzurdə yaşayan azərbaycanlı, kürd və erməni ailələri arasındakı dostluq münasibətlərindən bəhs edilən səhnələr də yer almışdır. “*Nəbi dönüb baxdı. Sağ tərəfdəki zəmidə Armenakı gördü.*

-Allah saxlasın, əşi, bu gün niyə yubanmısan? Həmişə gün çıxmazdan gələrdin...

-*Elə düz deyirsən, Nəbi axper, yubanmışam. Musurmanlar deyər: Allahdan gizlin deyil, bəndədən nə gizlin, məni arvad yubatdı. -Araksını deyirəm e! Zəhrimar unumuz qurtarmışdı. Arvad qonşudan un tapıb çörək qayırınca, gün-günorta oldu.*

-*Armenak kirvə, Allaha and olsun, səndən incidim.*

-*Ərə, niyə?*

-*Əşi, sən bilmirsən ki, Gülüstan məni çörəksiz biçinə göndərməz!*

-*Bilirəm, niyə bilmirəm. Deyirəm, elə ikimizin də çörəyi olsa, yaxşı olar... Pikir eləmə, işini gör, ay Nəbi axper!” [1, s.8].*

Gündəlik öz işi ilə məşğul olan, ağır zəhmət hesabına ailəsini dolandıran insanlar sonradan millətçi daşnakların siyasətinin qurbanı olurlar. Əli minlərlə müsəlman türkünün qanına batmış Andranikin söylədikləri daşnakların iç üzünü aşıb göstərir: “İkimərtəbəli evin qabağında böyük bir izdiham vardı. Öz aralarında kədərli-kədərli danışan, cır-cındalı adamlar nə isə bir xəbər gözləyirdilər. Bir xeyli keçəndən sonar 58-60 yaşlarında, orta boylu, enli kürəkli, başı-bığı callaşmış, rus generalı paltarında bir adam içəridən balkona çıxdı. Onu görən kimi hamı:

-*Andranik paşa! Andranik paşa!-deyə əl çaldı.*

Andranik əlini qaldırıb onların sakit olmalarını işarə etdi. Hamı sakit olub gözünü ona dikdi. Andranik dedi:

-*Qaxdaqanlar! (ermənəcə qaçqın deməkdir) Elindən, kəndindən ayrı düşmüş ermənilər! Mən sizing dərdinizi bilirəm! Yaşamağa eviniz, əkməyə torpağımız, yeməyə çörəyiniz yoxdur. Mən əlimdən gələni eləyəcəyəm. Mən size bu hala salan türklərdən intiqam ala bilmədimsə, Qafqazda, bax bu Zəngəzürdə alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin! İndi evinizə gedin! [1, s.404].*

Təəssüf ki, Andranik və daşnakların planları 1918-ci ildə gerçəkləşdi. Qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzürdə soyqırımı törədildi və o torpqlar ermənilərə hədiyyə edildi. O illərin dəhşətli hadisələrini Sovet hakimiyyəti illərində Əyyub Abbasov “Zəngəzür” romanında təsvir etmişdir. Şahidi olduğu dəhşətləri qələmə alan ədib yazırdı: “*Malını, pulunu özü ilə aparmağa müvəffəq olmuş dövlətliklər və bəzi kəndlilər istisna olunarsa, Zəngəzür qaçqınlarının güzəranı getdikcə pisləşirdi. Minlərlə insan səfalət içində idi. Onların əkməyə torpaqları, yeməyə çörəkləri, geyməyə paltarları yox idi. Boğazlarına keçmiş fəlakət zəncirini qırıb atmağa heç bir yol və imkan tapa bilmirdilər” [2, s.46]. Hamı yandırılmış, viran edilmiş kəndlərinin, yurd-yuvalarının həsrətində idi. Lakin daşnakların hökmranlıq etdikləri bir torpağa qayıtmaq mümkün deyildi.” [2, s.47].*

Daşnakların qətliaamları yalnız Zəngəzürdə deyildi. Vedidə, Dərələyəzdə və neçə-neçə qədim Azərbaycan kənd və şəhərlərində bu cür dəhşətli hadisələr baş vermişdi. “Zəngəzür” romanının bu haqda da məlumatlar var. Romanda erməni generalı Karo Hamparsumyan gələcək planları ilə bağlı belə deyir: “*Bu yaxınlarda qoşunumuz hücumu keçəcək. Sərhəddimizə yaxın olan müsəlman kəndlərini götürəcəyik. Plan belədir ki, gərək bütün Kürdüstan, Həkəri-Bərgüşad kəndləri bizim əlimizə keçsin, tezliklə Qarabağa girək.... [2, s.159].*

Bu sətirləri oxuduqca o qanlı səhnələr oxucunun gözü önündə canlanır. Hacı Nərimanoğlu “Zəngəzür” romanı haqqında danışanda yazır ki, bu sətirləri həmin hadisələrin canlı şahidinin dili ilə, çox sayda dogma, əzizini erməni qətliaamlarında itirmiş, doğulub dünyaya göz açdığı yurd-yuvası, el-obası, kəndi talan, qarət edilib viran qoyulan ədib ürəyinin qanı ilə yazıb.

Zəngəzür torpaqları erməni işğalındadır. Azərbaycan xalqı rəşadətli ordumuz və Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Qarabağı erməni işğalından azad etdiyi kimi Zəngəzürü

da yaxın zamanlarda öz doğma sakinlərinə qaytaracağına inanıram. O zaman Əyyub Abbasovun ruhu şad olacaq.

Açar sözlər: Əyyub Abbasov, “Zəngəzur”, erməni vandalizmi.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Zəngəzur-Birinci kitab. Bakı, 2022, 504 s.
2. Abbasov Ə. Zəngəzur-İkinci kitab. Bakı, 2022, 432 s.
3. Qəniyev H. Azərbaycan tarixi. Bakı, 2019, 499 s.
4. <https://zengezur.com/index.php/m-qal-l-r/170-bu-il-yyub-abasovun-110-illiyidir>

İNTERYER DİZAYNDA KEYFİYYƏTİN VƏ İNNOVASIYANIN ARTIRILMASINDA SÜNİ İNTELLEKTDƏN İSTİFADƏ

Nigar Hacıyeva

Odlar Yurdu Universiteti

haciyeva.nigar@oyu.edu.az

Son illərdə süni intellekt (Sİ) interyer dizayn da daxil olmaqla müxtəlif sənaye sahələrində populyarlıq qazanmışdır. Dizayn sahəsində Sİ material seçimi, rəng seçimi və ya məkanın planlaşdırılması kimi gündəlik işləri avtomatlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Həmçinin, Sİ böyük həcmdə məlumatların və əvvəli spesifik dövrlərə aid məlumatların təhlili əsasında yeni innovativ dizayn həlləri təklif edə bilər. Azərbaycanda layihə və tikinti şirkətləri də son dövrlərdə fərdi yaşayış evlərinin layihələndirilməsi və planlaşdırılmasında Sİ-dən istifadə etməyə başlamışdır. Bu baxımdan, Sİ-in interyer dizaynına, dizaynın keyfiyyətinə və innovasiyaya nə dərəcədə təsir etdiyini araşdırmaq çox vacibdir. Bundan əlavə, Sİ müştərilərin fərdi üstünlüklərini və ehtiyaclarını, habelə onun dizaynerlərin estetik baxışlarına və biliklərinə təsirini nəzərə alır ki, bu da əsas araşdırma predmetlərindən biridir.

Bu araşdırma Sİ alətlərinin interyer dizaynının effektivliyinə və bu xidmətdən yararlanan müştərilərin məmnunluğuna təsirini araşdırmaq məqsədi daşıyır. Tədqiqatın məqsədinə çatmaq üçün Azərbaycanda, eləcə də xarici ölkələrdə Sİ həllərinin tətbiqi ilə bağlı geniş ədəbiyyat təhlili aparılmışdır. Ədəbiyyat icmalı tədqiqatın nəticələrini milli kontekstdə təsdiqləmək və ümumiləşdirmək üçün keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarının toplanması metodologiyasına əməl etmişdir. Keyfiyyət araşdırma metodu çərçivəsində interyer dizaynı və tikinti şirkətləri ilə müsahibələr aparılıb, sorğular isə Azərbaycanda öz evlərinin və ya mənzillərinin süni intellektlə layihələndirilməsindən faydalanan 110 müştəri ilə aparılmışdır.

Bu tədqiqat daxili dizaynda Sİ-dən istifadənin həm potensial faydalarını, həm də çətinliklərini tənqidi şəkildə araşdırmaq yolu ilə mövcud ədəbiyyatdakı boşluğu aradan qaldırmağa çalışır.

Açar sözlər: Süni intellekt, interyer dizayn, keyfiyyət və kəmiyyət araşdırması.

Ədəbiyyat

1. <https://data.edu.az/az/data-bloq/suni/>
2. <https://data.edu.az/az/data-bloq/suni-intellekt-haqqinda-bilmeli-oldugunuz-mifler/>

3. <https://habr.com/ru/articles/769002/>
4. <https://mpost.io/az/ai-room-planner-for-home-design-easy-to-use-tool-to-create-modern-designs-ideas/>
5. <https://www.digitalphablet.com/az/ai/best-apps-tools-ai-for-interior-design/>
6. <https://filearchive.cnews.ru/img/forum/2023/03/26/simonova.pdf>
7. <https://naukaru.ru/temp/3ad43d7ef6a94ead171e19f48049d9d9.pdf>
8. <https://misterwils.eu/artificial-intelligence-applied-to-interior-design-5-reasons-to-use-it/#:~:text=AI%20has%20also%20been%20used,and%20efficiency%20of%20the%20design>
9. https://www.researchgate.net/publication/343160919_Application_of_AI_technology_in_interior_design
10. <https://dzen.ru/a/ZAw76CjE9wSQ5YCr>
11. <https://tr.linkedin.com/pulse/s%C3%BCni-intellekt-elminin-t%C9%99tbiqinin-az%C9%99rbaycandak%C4%B1-m%C3%B6vcud-h%C3%BCseynli>
12. <https://tr.linkedin.com/pulse/s%C3%BCni-intellekt-elminin-t%C9%99tbiqinin-az%C9%99rbaycandak%C4%B1-m%C3%B6vcud-h%C3%BCseynli>

EVENT TOURISM AS A CATALYST FOR EMPLOYMENT GROWTH IN AZERBAIJAN

Hikmat Hasanov

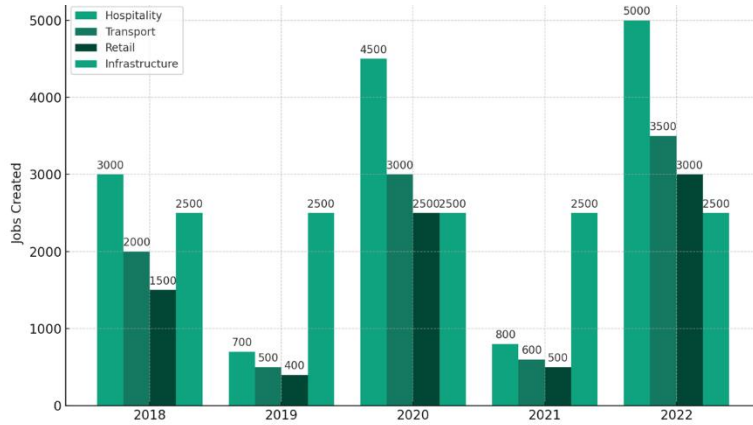
Azerbaijan Tourism and Management University

hikmat.hasanov@outlook.com

Tourism is increasingly recognized as a pivotal component in the economic development of countries worldwide, offering substantial opportunities for employment and economic growth. Among various tourism sectors, event tourism, characterized by the organization and hosting of cultural, sporting, and business events, has shown significant potential in driving economic benefits. This paper focuses on Azerbaijan, a country strategically located at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, which has recently emerged as a vibrant destination for event tourism. Azerbaijan's rich cultural heritage, diverse landscape, and modern infrastructure make it an ideal location for various international events. The country has gained global attention by successfully hosting events such as the Eurovision Song Contest, Formula One Grand Prix, and the European Games. These events have not only placed Azerbaijan on the world tourism map but have also stimulated its domestic economy, particularly in terms of employment opportunities. This paper aims to analyze the impact of event tourism on employment growth in Azerbaijan. It discusses how hosting international events has led to the creation of jobs, both directly in tourism and hospitality sectors and indirectly in supporting industries like construction, transportation, and retail. The introduction of new skills and professional standards in the workforce, as a result of event tourism, is also examined. Furthermore, the paper addresses the challenges and sustainability of employment growth driven by event tourism, considering factors such as seasonal fluctuations and the need for skilled labor.

The literature review delves into various studies and theories relevant to event tourism and its impact on employment, contextualizing these within the Azerbaijani setting. This review is structured to cover several key areas: the global context of event tourism, its economic impacts, the specific case of Azerbaijan, and the sustainability of employment in this sector [9].

The literature specifically focusing on Azerbaijan provides insights into the nation’s journey in establishing itself as a destination for major international events. Key studies here include analyses of the economic and social impacts of events like the Baku European Games 2015 and the Eurovision Song Contest 2012. These works shed light on how these events have catalyzed employment growth and economic diversification in Azerbaijan.

Graphic 1. Yearly Comparison of Employment in Key Sectors Influenced by Event Tourism

Source: [9]

The most striking feature of the graph is the pronounced peaks in the hospitality, transportation, and retail sectors during years when Azerbaijan hosted major events (2018, 2020, and 2022). For example, in 2022, presumably following the Eurovision Song Contest, there was a notable spike in jobs created in the hospitality sector, reaching up to 5,000 jobs. This trend demonstrates the direct impact of event tourism on creating employment opportunities, particularly in sectors directly related to serving the needs of tourists and event attendees. The hospitality sector shows the highest variability and the most significant growth during the event years, indicating its direct correlation with event tourism. The substantial increase in jobs during event years highlights the sector's capacity to absorb a large workforce, catering to the influx of visitors. However, the sharp decline in non-event years also points to potential issues of job stability and the seasonal nature of employment in this sector. In contrast to the other sectors, the infrastructure sector shows a consistent level of employment across all years. This consistency suggests a sustained investment in infrastructure development, possibly driven by a broader national development agenda beyond event tourism. It underscores the role of infrastructure not just in supporting event tourism but also as a steady source of employment.

This paper has extensively explored the role of event tourism as a significant catalyst for employment growth in Azerbaijan. Through the analysis of hypothetical data and various statistical representations, we have gained insights into how hosting major events can dynamically transform the employment landscape in key sectors such as hospitality, transport, retail, and infrastructure.

Event tourism presents a valuable opportunity for Azerbaijan to diversify its economy and foster employment growth. To maximize this potential, a strategic, multifaceted approach is essential. This approach should focus not only on maximizing the immediate economic benefits of event tourism but also on addressing its challenges and ensuring that it contributes to the long-term sustainable development of the country. With careful planning, investment, and management, event

tourism can be a pivotal driver for not just economic prosperity but also for the overall social and cultural enrichment of Azerbaijan.

Keywords: Event Tourism, Employment Growth, Azerbaijan, Economic Development, Hospitality Industry, Infrastructure Development, Sustainable Employment.

References

1. Baum, T. (2007). Human resources in tourism: Still waiting for change. *Tourism Management*, 28(6), 1383-1399.
2. Chalip, L. (2006). Towards social leverage of sport events. *Journal of Sport & Tourism*, 11(2), 109-127.
3. Chalip, L., McGuirly, J. (2004). Bundling sport events with the host destination. *Journal of Sport Tourism*, 9(3), 267-282.
4. Fredline, E. (2004). Host and guest relations and sport tourism. *Sport in Society*, 7(3), 263-279.
5. Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29(3), 403-428.
6. Grix, J. (2013). Sport politics and the Olympics. *Political Studies Review*, 11(1), 15-25.
7. Jolliffe, L., Farnsworth, R. (2003). Seasonality in tourism employment: Human resource challenges. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 15(6), 312-316.
8. Matheson, V. A. (2006). Mega-events: The effect of the world's biggest sporting events on local, regional, and national economies. *The Chronicle of Higher Education*, 52(12).
9. Agayeva, R., Muradov, F. (2019). Tourism development and economic diversification in Azerbaijan. *Baku Business Review*, 11(1), 45-59.
10. Aliyev, H. (2018). The impact of international events on the hospitality industry in Baku. *Azerbaijan Journal of Tourism Research*, 6(2), 112-126.

Tədbir turizmi Azərbaycanda məşğulluğun artımında katalizator kimi

Bu məqalə zəngin mədəni irsə və inkişaf edən turizm sektoruna malik olan Azərbaycanda tədbir turizminin məşğulluğun artımına təsirini araşdırır. Mədəni, idman və biznes tədbirlərinə ev sahibliyi edən hadisə turizmi bütün dünyada iqtisadi inkişafın mühüm sürücüsü kimi ortaya çıxdı. Azərbaycanda bu sektor xüsusilə Eurovision Mahnı Müsabiqəsi və Avropa Oyunları kimi yüksək səviyyəli tədbirlərə ev sahibliyi etdikdən sonra əhəmiyyətli investisiyalar və təşviqat gördü. Tədqiqat bu hadisələrin qonaqpərvərlik, səyahət və infrastrukturun inkişafı kimi müxtəlif sektorlarda məşğulluq imkanlarına necə təsir etdiyini araşdırır. Statistik məlumatlardan, nümunə araşdırmalarından və əsas maraqlı tərəflərlə müsahibələrdən istifadə edərək, məqalə hadisə turizminin yaratdığı birbaşa və dolaylı məşğulluq təsirlərini təhlil edir. O, həmçinin bu artımın davamlılığını və onun Azərbaycanın daha geniş iqtisadi məqsədlərinə uyğunluğunu qiymətləndirir. Nəticələr göstərir ki, tədbir turizmi Azərbaycanda, xüsusən də şəhər yerlərində məşğulluğa əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verib, eyni zamanda mövsümi məşğulluq və bacarıq uyğunsuzluğu kimi problemlər yaradır. Sənəd uzunmüddətli iqtisadi və sosial faydaları təmin etməklə yanaşı, tədbir turizminin məşğulluq potensialını maksimuma çatdırmaq üçün tövsiyələrlə yekunlaşır.

İNFORMASIYANIN PAYLANMIŞ EMALINDA QRİD VƏ BULUD HESABLAMA SİSTEMLƏRİ

Nazlı Həsənova, Lamiyə Nəsirova

Azərbaycan Universiteti

Nazly.Hasanova@au.edu.az

İnformasiyanın paralel və paylanmış emalını təşkil edən sistemlərin istifadəsi mürəkkəb məsələlərin həlli, nəticələrin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və hesablama vaxtının azaldılmasına perspektivli yanaşmanı təmin edir. Təcrübədə paralel alqoritmlərin yaradılması ənənəvi ardıcıl metodların inkişafı ilə müqayisədə daha mürəkkəb işdir və bütövlükdə paralel hesablama sisteminin işinə təsir edən bir çox amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Paylanmış sistemlərin əsas məqsədi istifadəçilərin uzaq resurslara çıxışını asanlaşdırmaq və bu prosesi tənzimləməklə onların paylanmasını təmin etməkdir. İxtiyari paylanmış sistemin inkişafı aşağıdakı faktorlar əsasında həyata keçirilir:

- tətbiq olunan distant texnologiyalar nəzərə alınmaqla informasiya axınlarının təhlili, modelləşdirilməsi və optimallaşdırılması;
- texniki bazanın formalaşdırılması və hər bir altsistem üzrə əməliyyat ssenarilərinin işlənilib hazırlanması;
- sistemin idarə edilməsi və istifadəçi girişi funksiyalarının tənzimlənməsi;
- sistemin üstünlükləri və çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsi, həmçinin sistemin funksionallığının mümkün genişləndirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi.

Paylanmış sistemləri müxtəlif əlamətlərə görə təsnif etmək olar: sistemdəki elementlərin sayına görə; paylanmış sistemlərin təşkili səviyyəsinə görə; təqdim edilən resursların növünə görə və s. Təqdim olunan resursların növünə görə paylanmış sistemlər belə fərqləndirilir:

– paylanmış hesablama sistemləri (*Computational Grid*) - minlərlə fərdi kompüter və serverin hesablama gücünü birləşdirərək superkompüter səviyyəsində məhsuldarlıq təmin edən mühit yaradır. Bu tip sistemlərin inkişafının əsas istiqaməti qovşaqların sayını artırmaqla sistemin hesablama gücünü yüksəltməkdir;

– paylanmış informasiya sistemləri (*Data Grid*) - paylanmış məlumatların emalı üçün resursları təmin edir. Əraziyə görə səpələnmiş, böyük həcmli və müxtəlif verilənlər bazalarının yerini fiziki olaraq dəyişmədən dərin təhlilini aparmağa imkan verir. Paylanmış informasiya sistemləri böyük hesablama resursları tələb etməyən tapşırıqlar üçün böyük həcmli verilənlərin emalını təmin edir;

– semantik Grid (*Semantic Grid*) - paylanmış meta-informasiya mühiti əsasında hesablama tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi üçün infrastruktur təmin edir ki, bu da müxtəlif növ verilənlər bazaları və müxtəlif formatlı verilənlərlə işləməyə imkan verir, nəticəni proqram tərəfindən müəyyən edilmiş formatda təqdim edir. Semantik Grid təkcə fərdi hesablama gücünü (verilənlər bazası, xidmətlər) deyil, həm də hər bir konkret mövzu sahəsi üçün hesablama sistemləri və informasiya sistemləri toplusunu təmin edir [2].

Grid - paylanmış, heterogen mühidə xidmətlərin və resursların inteqrasiyası, virtuallaşdırılması və idarə edilməsi ilə məşğul olan sistemdir. Belə mühit ənənəvi inzibati və təşkilati domenlərdə (real

təşkilatlarda) istifadəçilər və resursların (virtual təşkilatlar) kolleksiyalarını dəstəkləyir. Grid sistemlərinin ödəməli olduğu üç meyarı qeyd etmək olar: mərkəzləşdirilmiş idarəetmənin obyekt olmayan resursların istifadəsini əlaqələndirir; XML Web Services, Web Services Resource Framework (WSRF) və Open Grid Services Architecture (OGSA) əsasında standart, açıq və universal protokollar və interfeyslərdən istifadə edir; xidmət yönümlü mühitdə (SOA - Service Oriented Architecture) qeyri-trivial keyfiyyətli xidmətlərin təmin edilməsi üçün istifadə olunur.

Bulud hesablamalarının meydana gəlməsi son illər informasiya texnologiyaları sənayesinə böyük təsir göstərmişdir. Belə ki, Google, Amazon, Microsoft kimi nəhəng təşkilatlar öz diqqətlərini çox güclü, etibarlı və mənfəətli bulud platformalarının istehsalına yönəlmişlər. Bulud hesablamaları geniş sahəni əhatə edən paylanmış resurslara vahid nöqtədən sorğu üzrə giriş imkanı verən yeni növ informasiya texnologiyalarıdır. Bu texnologiyaların xüsusiyyətləri sırasına istifadəçilərin bulud servislərlə sərbəst işləmək bacarığının olması, buluda girişin istənilən məkandan, istənilən vaxt, istənilən qurğu (smartfon, noutbuk, planşet, laptop və s.) vasitəsilə mümkünlüyüdür. Resurslar külliyyatının istifadəçilərə servislər menyusu şəklində təqdim olunması, istifadəçiyə resursların həcmi sərbəst şəkildə artırılıb-azaltmaq imkanının verilməsi bu texnologiyanın geniş tətbiqinə dəlalət edən amillərdəndir.

Bulud texnologiyaları - ümumi kompüter resursları toplusunu (şəbəkə, serverlər, məlumat anbarları, proqramlar və xidmətlər) sorğu əsasında şəbəkə vasitəsilə əldə etməyə imkan verən modeldir. Bulud texnologiyaları müəyyən bir konstruksiya kimi çıxış edir və bu konstruksiya vasitəsilə kompüter resurslarının virtuallaşmış infrastrukturunu ümumi İnternet şəbəkəsindən istifadə etməklə istifadəçilərə xidmətlər şəklində təqdim olunur.

Bulud texnologiyalarında istifadəçilərə müxtəlif xidmətlərin təqdim olunması üç baza modeli (SaaS, PaaS, IaaS) və digər törəmə modellər əsasında həyata keçirilir. Baza modelləri birlikdə SPI model adlanır, burada SPI – Software, Platform, Infrastructure (as a Service) modellərinin baş hərflərindən formalaşmışdır: SaaS (Software as a Service), PaaS (Platform as a Service), IaaS (Infrastructure as a Service) [1].

SaaS modeli proqram təminatını xidmət kimi təqdim edir. Bu zaman buludda yalnız istifadəçinin verilənləri deyil, həmin verilənlərə aid olan proqram təminatı da saxlanılır. İstifadəçinin işi üçün yalnız web-brauzer tələb olunur. Proqram əlavələrinə misal olaraq Google Docs, Microsoft Office Live, Salesforce Customer Relationship Management göstərilə bilər.

PaaS modeli xidmət kimi platforma təqdim edir. Başqa sözlə, hesablamalar və verilənlərin ötürülməsinin artan imkanları əməliyyat sistemini də buluda verir, bununla da onun iş qabiliyyətini mütəxəssislərə həvalə edir. İstifadəçinin kompüterində yalnız proqram əlavələri qalır. Platformalara Google App Engine, Microsoft Azure, Salesforce Force.com misal göstərilə bilər.

IaaS modeli bulud hesablamaları konsepsiyası əsasında kompüter infrastrukturunun xidmət kimi təqdim edilməsidir. Bu səviyyədə istifadəçi baza hesablama resurslarını əldə etmiş olur. Data-mərkəzlərin xüsusi xidməti sayəsində istifadəçi hesablama gücünü artırmış olur. İnfrastrukturunu istifadəçiyə servis şəklində təqdim etdikdə, bu servisin istifadəçiyə hansı üsullarla təqdim olunması, fiziki resursların harada yerləşməsi, neçə serverin işlək vəziyyətdə olması, bu serverlərdə neçə prosessorun olması istifadəçi üçün heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. İstifadəçi, sadəcə, əlyətən olan resurslar toplusunu görür və oradan ona lazım olan miqdarda resursu əldə edir. İnfrastruktura Amazon Simple Storage Service (S3), RackSpace Cloud Servers misal ola bilər.

Paylanmış sistemlər mərkəzləşdirilmiş sistemlərin əsas çatışmazlığını - hesablama gücünün genişlənmə məhdudiyyətini aradan qaldırır. Hesablama sistemlərinin qurulmasının müxtəlif aspektləri, eləcə də mövcud əməliyyat sistemlərinin müxtəlifliyi səbəbindən paylanmış sistemdə informasiya selinin paylanması adaptiv planlaşdırılması metodlarının yaradılmasına ehtiyac var ki, bu da xidmət üçün daxil olan sorğuların emal sürətini əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirəcək və ümumi sistemin məhsuldarlığını artıracaqdır.

Açar sözlər: paylanmış hesablama sistemi, Qrid , bulud texnologiyaları, bulud xidmətləri.

Ədəbiyyat

1. Алекперов Р.Г., Гашимов М.А. Технологии cloud computing: сервисы, проблемы и области применения. Проблемы информационных технологий, Баку, 2016, №1, с. 3–10.
2. Kumar, R., Charu, S. (2015). Comparison between cloud computing, grid computing, cluster computing and virtualization. International Journal of Modern Computer Science and Applications, 3(1), 42–47.

LINGUISTIC MEANS OF EXPRESSING COURTESY IN ENGLISH

Goychak Hasanzadeh, Saadat Khalilova

Sumgait State University

saadat.xalilova@sdu.edu.az

The origin of the theory of politeness dates back to the 15th century. K. Enlik wrote in his book “On the history of politeness” that in the Middle Ages the upper class in France, Spain, Germany and the Netherlands distinguished themselves from other classes by their values of politeness.

Dictionaries give different definitions for the concept of politeness:

- Courtesy is a form of appropriate behavior and conversation towards others, taking into account the needs and feelings of others [1].

Modern English is dominated by a large number of set expressions that are used for greetings, congratulations, refusals, thanks, farewells, apologies, etc.

-Hello! Hi! Hey! Nice to meet you! How are you! Pleased to meet you! How are you! Nice to see you! Yo/yoyo! What's up?

Farewell words occupy a special place in the study of politeness expressions. When people say goodbye, they most often say the universal phrase “Bye”.

Good-bye; –Bye-bye (more youthful); –Bye for now! See ya! (when face to face); See you later! Take care! or Stay safe!

Gratitude occupies a large place in the section of polite words. We use many words of gratitude every day. The most famous word of gratitude is “Thank you!” and other expressions such as: *Many thanks; A million thanks to you; Thanks so much; I appreciate it; It's very kind of you; I don't have the words to thank you; Please accept my deepest thanks...*

Appeals or addressees are also means of expressing politeness in English. The address *father* (to the father) or in colloquial forms as: *dad, daddy, pa, papa.*

The mother also has many colloquial variants: *ma, mam, mum, mamma, mom, mummy* and so on.

Numerous forms of address are very popular in modern English such as: *baby, boy, dear, angel, dearest, honey, love, sweet, sweetheart*.

Courtesy can be linguistically expressed in the following ways:

1. "Please" can be added to the end of the sentence and the exclamatory sentence. "Would you help me with my homework, please?"; "Would you like some tea? Yes, please."

2. "I would like to + infinitive", "I would be grateful if you'd+ infinitive" forms are used. For example: "Listen, I'd love to stay with you, but I'm short of time"- "Qulaq as, mən istərdim ki, səninlə qalım, amma mənim vaxtım azdır"

3. In order to make the command polite, just, please or "if you wouldn't mind" are used. For example: "I just want you to know I didn't want to hurt you". "If you wouldn't mind, I'd rather wait for the doctor."

4. To make sentences more emphatic and polite the auxiliary verb "do" is added:

"Do sit down and make yourself comfortable"- "Lütfən, əyləşin və yerinizi rahatlayın".

5. Tag question is used after imperative sentence: "She asked me not to tell anyone yet. So keep it a secret, will you?"

6. Use modal verbs could, would, can, may to give a sentence a polite connotation. In this case, the proposal must be interrogative. "Would you tell me the time, please?"; "Could you call me later?"

7. Use softeners when expressing disagreement, refusing a request: I'm afraid, unfortunately, with all respect, slightly, a little bit.

8. Use Past Continuous when expressing your opinion. Instead of "I think" use "I was thinking".

R. Watts describes not only the polite manner, but also respectful addresses such as "Ms., Mrs., Mr. and please" by reinforcing with polite expressions such as "sorry, excuse me" [3].

9. I'm sorry

'I'm sorry' is used when the speaker is concerned about a breach of another person's rights or damage to their feelings. The speaker expresses dismay or regret that another person has suffered.

'I'm sorry' is an expression of sympathy. It puts an emphasis on the relation between the speaker and the addressee.

Use 'I'm sorry' when:

- you want to emphasize that you wish you hadn't done something

I'm sorry, I didn't mean to break your favourite mug.

- you apologize for doing something rude /embarrassing

Sorry, I should have let you know I wasn't coming.

- you want to interrupt someone in a polite way

Sorry to interrupt, but where is Mr. Clark's office.

- you disagree with someone

I'm sorry, but I don't think it's a good idea.

- you ask for repetition

I'm sorry, what was the name of the person you're looking for?

Excuse me

'Excuse me' is a formula that is used to remedy a past or forthcoming violation of a social rule on the part of the speaker. It is the expression of the speaker's relation to a set of rules. It is used when a social rule has been broken or is about to be broken. The speaker is the person who is responsible for the breach.

Use 'Excuse me' when:

- you'd like to get someone's attention in a polite way

Excuse me, can you tell me the way to the town hall?

- you do something considered to be rude or embarrassing

Excuse me, I didn't mean to burp.

- you'd like to leave somewhere

Excuse me a moment. I need to powder my nose.

- you need to interrupt someone

Excuse me, but there is someone waiting for you.

- you disagree with someone but would like to be polite

Excuse me, but I never said you could borrow my car without asking.

- you'd like someone to repeat what they have just said

'Where is the nearest church?' 'Excuse me?' 'I asked where the nearest church is?'

The importance of courtesy in our life:

*Courtesy have a great importance in our daily life. Courtesy means good manners and polite behavior. A kind word is a very little thing but it has a great impact in our life and sometimes these kind words give us a better reward.

*Courtesy satisfy ourselves and give pleasure to others. Kindness not only enhanced the personality but have greatly noble effect on the character. The most important thing is the character of the person. A person who are kind and their behavior is very polite then all the people liked with them. But the person who are rude and ill mannered, no one like them.

*It is the gift of god to humanity. Even who are poor or rich, if they have good manners and polite behavior then they will be successful in life.

*The respect of elders, love of younger, take care of neighbors, help the friends, class fellows, parents also included in a good manner. To talk with the other in a polite behavior is also show the good manners. By doing all this in our life will be more happy, pleasant and comfortable.

How to politely turn down an invitation

It is not always easy to say NO to people. Thankfully there are polite phrases to avoid hurting someone's feelings.

*I would love to join you, but...

*I would love to, but...

*Thanks for asking me, but I'm afraid I can't this time.

*Unfortunately, I can't go. Maybe next time!

*That sounds great(fun), but....

*Thank you so much for asking me, but...

Use instead:

You don't understand. – I'm not making myself clear.

Do you understand? - Can I explain?

It's a bad question. – I don't think it's a good question.

Conclusion

1. Courtesy is not innate in a person, it is formed as a socio-cultural habit, behavior style.
2. Politeness expressions are chosen according to the speaker's attitude towards communicators.
3. Polite expressions in English can be simple, complex combinations of two or more words and whole sentence.
4. Using polite expressions shows the status of the speaker.
5. Rude talk brings shame; politeness brings beauty. [Islamic quote].

Keywords: English language, politeness, linguistic tools, category of courtesy.

References

1. Enlich K. On the historicity of Politeness. Berlin, 1992, pp.71-107.
2. Longman. Dictionary of Contemporary English. 2013, p.500.
3. Watts R. Linguistic politeness research. Cambridge. Cambridge University Press, 2003, p.767.

İngilis dilində nəzakət anlayışının linqvistik ifadə vasitələri

Məqalədə ingilis dilində nəzakətli davranış anlayışının ünsiyyətdə ifadəsi üsullarından bəhs edilir. İngilis mədəniyyətində minnətdarlıq, salamlama, üzr istəmə, təbrik, imtina zamanı nəzakət ifadə edən əsas leksik vasitələr seçilir və təsvir edilir.

Nəzakət anlayışının dilçilik praqmatikasında müxtəlif nəzəriyyələri, strategiya və taktikaları təhlil edilir, həmçinin müvafiq situasiyalarda tətbiq etmə vasitələri araşdırılır.

GENERAL PECULIARITIES OF PROVERBS AND SAYINGS

Nargiz Hashimova

Azerbaijan University

nergiz89.nh@gmail.com

Proverbs and sayings are facts of language. They are collected in dictionaries. Proverbs and sayings are examples of wisdom that are constantly living and deepened in the people's thinking, nourished by centuries of life experience. Small in form, but with fresh and interesting shades, this genre has its own requirements. As it is known, a proverb or a saying is a peculiar mode of utterance which is mainly characterized by its brevity [1, p.181]. In proverbs, the verdict is definitely given. Among the people, proverbs and sayings are spread under the names of winged words, instructive phrases and so on.

Proverbs fall readily into three main categories. Those of the first type take the form of abstract statements expressing general truths, such as "Absence makes the heart grow fonder" and "Nature abhors a vacuum". Proverbs of the second type, which include many of the more colourful examples, use specific observations from everyday experience to make a point which is general; for instance, "You can take a horse to water, but you can't make him drink" and "Don't put all your eggs in one basket". The third type of proverb comprises sayings from particular areas of traditional wisdom and

folklore. In this category are found, for example, the health proverbs “After dinner rest a while, after supper walk a mile” and “Feed a cold and starve a fever”. These are frequently classical maxims rendered into the vernacular.

They say that the proverbs sometimes go out of date or that it has degenerated into the cliché. Such views overlook the fact that while the role of the proverbs in English literature has changed, its popular currency has remained constant. In the medieval times and even as late as the seventeenth century, proverbs often had the status of universal truths and were used to confirm or refute an argument. Lengthy lists of proverbs were compiled to assist the scholar in debate and many sayings from Latin, Greek and the continental languages were drafted into English for this purpose. By the eighteenth century, however, the popularity of the proverbs had declined in the work of educated writers, who began to ridicule it as a vehicle for trite, conventional wisdom.

Proverbs and sayings are short, deep and completed expressions that are often used in speaking. These are artistic expression of people's wisdom, people's intelligence, people's life experience. The clarity of the Azerbaijani language and the beautiful features of short, concise expression of deep meaning are well expressed in proverbs.

Proverbs have been created in different times and conditions. Therefore, it expressed the outlook, experience and desire of some people. Therefore, the Russians call proverbs and sayings instructive words, winged words, golden words, Greeks and Romans call them ruling ideas, Italians public school, Spanish soul as nature, English and French as bar of experience, etc.

Proverbs and sayings are very close to each-other. It is often difficult to differentiate them. But there are some linguists who differ them. Some researchers have pointed out that proverbs and sayings are small in their grammatical structure or volume but they possess a large and deep semantic bulk. According to the famous pedagogues and methodologists such as K.D. Ushinsky, M.A. Rybnikova, the famous Russian scientists and folklorists such as I.V. Dal, F.J. Buslayev and G. Sokolov, proverbs contain deep, wise ideas like sayings, which are still unfinished, perfecting. To put it in a popular expression, while proverbs are still “flowers”, sayings are fruits: “No fool like an old fool”, “A burnt child dreads the fire”, “A new broom sweeps clean”, “Don’t count your chickens before they hatch” [2; 3].

It is known that proverbs and sayings have been widely used in researches since the middle of the 19th century. It should also be noted that many proverbs and sayings attract the attention of our written literature, which were used from ancient times before they were systematically collected. Proverbs and sayings, which are one of the most concise genres of oral literature or folklore are extremely valuable material from the point of view of education as well. There are hundreds of proverbs for all activities that form the basis of education of the youth (patriotism, love of work, collectivism, struggle, loyalty, respect for elders, science, desire to know, etc.). Because of their being short, pithy, common and extremely varied, proverbs offer many interesting possibilities for analysis which often lead to better understanding of other aspects of culture. For example, the contents of proverbs which may suggest their origin, are wide-ranging. There are some proverbs based on beliefs, weather signs, medical lore, business, law etc.: “Out of debt, out of danger”, “An apple a day keeps the doctor away”, “Two wrongs don’t make a right” [2; 3]. As in other types of folklore, in proverbs and sayings, the people often describe their enemies as snakes, dragons and wolves: Impudence, hypocrisy, cunning, envy, greed and greed are condemned, courage, truthfulness, bravery are praised

in the proverbs and sayings: “Run with the hare and hunt with the hounds”, “From children and drunks you hear the truth”.

Keywords: Wise words, culture, oral folk literature, sayings.

Reference

1. Galperin I.R. (1977). Stylistics. Moscow: Higher School.
2. Abasquliyev T. (1981). İngilis dilində atalar sözləri və onların Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməsi. Bakı: Elm nəşriyyatı.
3. Abbasov A. (2009). Dicionary of English- Azerbaijan Proverbs and Sayings. Bakı: Turan evi.

LƏNKƏRAN ZİYALISI - MİRZƏ İSHAQ MÖVSÜMZADƏ

Leyla Heydərova

Azərbaycan Universiteti

heyderova.leyla85@gmail.com

Azərbaycanın tarixində bir çox ziyalılarımızın fəaliyyətləri haqqında məlumatlar olsa da, bəziləri haqqında isə demək olar ki, məlumatlar silinib yox olmuşdur. Onları aşkarlayıb üzə çıxarmaq isə biz tarixçilərin borcudur. XX əsrin əvvəllərində pedaqoji-siyasi fəallığı ilə seçilən ziyalılarımızdan biri də nəticəsi olduğum Mirzə İshaq Mövsümzadədir.

Lənkəran Pedaqoji Texnikumunun ilk müəllimləri arasında Mirzə İshaq Mövsümzadənin adı xüsusilə qeyd edilir. İshaq Mövsümzadə 1887-ci ildə Lənkəranda molla ailəsində anadan olmuşdur. Uşaq yaşlarında ilk təhsilini mollaxanada almışdır. İshaq Mövsümzadə burada təkcə türk, fars dillərini deyil, ərəb dilini də mükəmməl şəkildə mənimsəmişdir. O, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai və siyasi həyatında əhəmiyyətli rol oynamış önəmli şəxsiyyətlərdən biridir. 1908-1910-cu illərdə Lənkəranda ikidərəcəli “Behcət” məktəbində müəllimlik etmiş, türk və fars dillərindən dərs demişdir. Həmçinin “Ziya” və “Darülmüəllimeyn” məktəblərində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur [1, s.142]. Lənkəranda “Behcət” adlı fars-türk ibtidai məktəbi (indiki Ziyalılar Evinin ön hissəsi) 1907-ci 15 sentyabrda tarixçi-etnoqraf, pedaqoq Teymur bəy Bayraməlibəyovun səyi nəticəsində açılmışdır [5, s.220]. Bu məktəbdə Azərbaycan, ərəb, fars, rus dilləri ilə yanaşı, riyaziyyat, coğrafiya, xəttatlıq dərsləri də keçirilirdi. Mirzə Ağəli Əliyev, Mirzə İshaq Mövsümzadə, Seyid Hüseyn və digər maarifçilər burada birgə çalışırdılar. Onlar Lənkəranın güclü müsavətçi nümayəndələri idilər. Şəkil 1-də sağ tərəfdə oturan böyük babam Mirzə İshaq Mövsümzadə, ortada oturan Teymur bəy Bayraməlibəyov, sağda ayaqüstə duran Mirzə Ağəli Əliyevdir. Digərləri Teymur Şahverdiyev və Mirhəsən Seyidzadədir.

Lənkəranda 1924-cü ildə əsası qoyulan “Darülmüəllimeyn” məktəbi Cənub bölgəsində savadsızlığı aradan qaldırmaq və müəllim kadrlarını hazırlanmaq üçün ilk orta ixtisas məktəbi olmuşdur. Müasir dövrdə onun əsasında Lənkəran Dövlət Humanitar Kolleci yaradılmışdır.

M.İ. Mövsümzadə 1916-cı ildə “Müsavat” partiyasına daxil olmuşdur. 1918-ci ildə hətta Azərbaycanda Demokratik Respublikasının yaradılmasında fəal iştirak etmişdir. Məmməd Əmin Rəsulzadə Mirzə İshaqın siyasi fəaliyyətləri barədə müsbət rəy bildirmişdi. Onlar arasında yaxın dostluq münasibətləri olmuşdur.

1920-ci il aprel çevrilişindən sonra “Müsavat” partiyasının digər üzvləri kimi Mirzə İshaq da təqiblərə məruz qalmışdır. Xalq Daxili İşlər Komissarlığının “qara siyahı”sına düşmüşdür. Bir neçə dəfə həbs edilsə də, nöqsan tapılmadığından azad etməyə məcbur olmuşlar.

Daha sonra Xalq Maarif Komissarlığının təklifi ilə 1924-cü təhsilini artırmaq üçün Bakı Dövlət Universitetinə qəbul olmuşdu. 1929-cu ildə Şərqsünaslıq fakültəsini, dil-ədəbiyyat şöbəsini bitirmişdir. Lenin adına fabrikin nəzdində peşə məktəbində, az sonra isə texnikumda türk və fars dillərindən dərs demişdir. Təhsilini bitirdikdən sonra Bakıda yaşayıb işləmiş və 1933-cü ilədək 10, 17 nömrəli məktəblərdə çalışmışdır.

1936-cı ildə İshaq Mövsümzadə Lənkəranda Pedaqoji Texnikumuna dərs hissə müdiri təyin edilmişdir. Bura onun sonuncu iş yeri olmuşdur. Lənkəran şəhər 7 nömrəli səkkizillik məktəbində ədəbiyyatdan dərs demişdir. Mirzə İshaqın Cənub bölgəsində savadlı nəslin yetişdirilməsi üçün çalışması təqdirə layiqdir.

Mirzə İshaq Mövsümzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının ilk lənkəranlı müəlliflərindən olmuşdur. Mirzə İshaq müxtəlif imzalarla öz əsərlərini jurnalda çap etmişdir. Jurnalda “Bacıoğlu”, “Qara Gülsüm”, “Quyruğu belində”, “Lənkəran fırlıdaqçısı” imzaları Mirzə İshaq Mövsümzadəyə aiddir [2, s.129].

Azərbaycanın inqilabçı-satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabir 1906-cu ildə “Nicat” cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilən müəllimlərin qurultayında Mirzə İshaqla tanış olmuşlar. 1911-ci ildə ciyər xəstəliyinə tutulan M.Ə.Sabirə “Molla Nəsrəddin” jurnalı maddi yardım göstərmək üçün elan dərc edir. Elə bu zaman Mirzə İshaq şair Mirzə Ələkbər Sabir üçün ianə toplanılmasında yaxından iştirak etmişdir. Mirzə İshaq Mövsümzadə 1926-1931-ci illərdə Lənkəranda ədəbiyyat cəmiyyətinin fəallığı ilə təşkil edilən “Canlı qəzet”in üzvlərindən biri olmuşdur.

1906-cı ildə müsəlman əhali arasında maarifçiliyi artırmaq, təhsil alanlara yardım etmək, ana dili və ədəbiyyatının inkişafı üçün “Nicat” xeyriyyə-maarif cəmiyyəti qurulur. Cəmiyyətə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Məmmədəli bəy Səlimbəyov, Həsən bəy Ağayev rəhbərlik etmişlər. “Nicat” cəmiyyətinin təşkili ilə 1906-1910-cu illərdə Bakı, Gəncə, Şəki, Şamaxı, Quba, Lənkəranda yeni məktəblər açılmışdır. Lənkəranda açılan məktəb isə Mirzə İshaqın dərs dediyi “Behcət” məktəbi idi [3, s.229].

1911-ci ildə Müsavat partiyası Rusiya və Yaxın Şərqdə müsəlman və türk dilli millətlərə muxtariyyət verilməsi ideyası ilə yaradıldı. İslam və Türkcülük ideologiyasını özündə cəmləşdirirdi. 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın istiqlaliyyətini elan etmişlər. 1919-cu il dekabrında (2-dən 12-dək) “Müsavat” partiyasının ikinci qurultayı keçirilmişdir. Respublikanın bütün bölgələrindən 140 nümayəndə təmsil olunurdu. Böyük babam Mirzə İshaq Mövsümzadə katib vəzifəsində təyin edilmişdir [4, s.229]. Qurultayda Qafqaz, Denikin təhlükəsi, Dağıstan məsələləri müzakirə edildi. Qurultayın sədri Məhəmməd Əmin Rəsulzadə seçilmişdir.

1937-ci ildə başlayan repressiya dalğası Mövsümzadə ailəsindən də yan keçməyib. 1938-ci ildə “qatı müsavatçı”, “pantürkist” adı ilə repressiya edilmişdir. Sibirə sürgün edilmiş və 50 yaşında vəfat etmişdir. Mirzə İshaqın qəbri Rusiyanın Kuybişev oblastının Sızran şəhərindədir. Sürgündə olarkən Mirzə İshaq çox sevdiyi Küşvər xanımına bu bayatını yazmışdır:

Əzizim, mən aşiqəm,
Gülər üzə aşiqəm.
Lənkəranda yarım,
Qara gözə aşiqəm.

Can əzizim, tək qaldım,
Qürbətdəyəm, tək qaldım.
Yar dənizdən o tayda,
Mən bu yanda tək qaldım.

Mən aşiq, sal gərdənə,
Xəz, ipək al gərdənə.
Öpəydim dodaq-dodağa.
Salaydım qol gərdənə.

Mən aşiqəm söz gələnə,
Söz gəlişi söz gələnə.
Bir qurban nəzr etmişəm,
Alagöz yar, tez gələnə.

Əzizinəm, can gözüm,
Dərdinə dərman düzüm.
İshağı bir sal yada,
Can sənə qurban gözüm.

Mirzə İshaq Mövsümzadənin sürgünündən sonra ailəsi də uzun müddət təzyiqlə və təqiblərlə məruz qalmışdır. Hadisədən 20 il ərzində Mirzə İshaqın 6 oğlu və 3 qızı qorxu və təzyiqlərlə yaşamışlar. Ümumiyyətlə həm çar Rusiyası, həm də Sovet Rusiyası dövründə hər zaman xalqımızın görkəmli, savadlı, milli ruhlu şəxsiyyətləri aradan qaldırılmışdır. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən 1918-ci Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranmasınadək, 1920-ci il Bolşevik hakimiyyətinin elan olunmasından 1991-ci il SSRİ-nin dağılmasınadək Rusiya ağalığı Azərbaycanın çox övladlarını əlindən almışdır. Baxmayaraq ki, 1941-1945-ci illər Vətən müharibəsində Azərbaycan SSRİ-nin yanında olsa da, onlar minnətdarlıqlarını 1990-cı il 20 yanvar, 1992-ci 26 fevralı ilə qarşılıq verdilər.

Açar sözlər: Mirzə İshaq Mövsümzadə, Lənkəran, Müsavat, müəllim, repressiya.

Ədəbiyyat

1. Əhədov H.E., İbrahimov C. Seminariyadan Kollecə, Adiloğlu nəşriyyatı, Bakı-2004, s.142-143.
2. Respublika Əlyazmaları fondunun əsərləri, II cild, Bakı-1963, s 128-130.
3. Babaşlı M. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli oyanış və maarifçilik hərəkatı, Qafqaz Universiteti jurnalı, 2003, 12-ci say, s. 223-240.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası iki cildə II cild, Lider nəşriyyatı, Bakı-2005, s. 226-231.
5. Cavadova E., Kərimov B. Üç əsrin qəzeti. Görkəmli maarif xadimi Teymur bəy Bayraməlibəyov ocağının davamçıları. Qanun nəşriyyatı, Bakı-2011, s. 218-234.

BLOKÇEYN TEXNOLOGİYASI NİYƏ VACİBDİR?

İnci Hümətova

Azərbaycan Universiteti

Inji.Hummatova@student.au.edu.az

Blokçeyn texnologiyası 2009-cu ildə kriptovalyutanın ilk növü olan bitcoin-in yaranması ilə başlamışdır. Blokçeyn termini ilk dəfə Bitcoin kriptovalyutası ilə həyata keçirilmiş məlumat bazasının adı olaraq peyda olub. İngilis dilindən tərcümədə block – blok , chain- zəncir deməkdir. Blokçeyn etibar yaratmaq, aktivləri izləmək, əməliyyatları qeyd etmək üçün dəyişməz kitabdır. Burada həmçinin kreditlər, əmlak hüququ, nigahla bağlı məlumatlar, yol hərəkəti qaydalarının pozulması kimi məlumatlarında saxlamaq mümkündür.

Blokçeynlər ictimai paylanmış reyestr kimi istifadə üçün peer-to-peer prinsipi ilə idarə olunur, burada qovşaqlar əməliyyat bloklarını əlavə etmək və təstiqləmək üçün consensus alqoritm protokoluna kollektiv əməl edir. Blokçeynin əsas danılmaz üstünlüyü bu reyestrin əlavə bir yerdə saxlanmamasıdır. Dünya üzrə bir neçə minkomputer arasında bölüşdürülüb. Burada istifadəçi sərbəst girişə malikdir. Məhz buna görə bütün istifadəçilər üçün giriş şəffafıq təşkil edir. Sistemdə həyata keçirilmiş bütün tranzaksiyaların ictimai bazası Blokçeyn hesab olunur.

Bəs blokçeyn niyə vacibdir?

Biznes məlumat üzərində işləyir. Blokçeyn məlumatı dəqiq və tez şəkildə çatdırmaq üçün ideal hesab olunur və yalnız icazəli şəbəkə üzvlərinin əldə edə biləcəyi dəyişməz kitabda saxlanılan paylaşılan və tamamilə şəffaf məlumatları təmin edir [1], [2]. Blokçeyn şəbəkə sifarişləri, ödənişləri, hesabları, istehsalı və daha çoxunu izləyə bilər.

Blokchainin əsas elementləri aşağıdakılardır:

-Dəyişməz qeydlər: heç kəs kitabda qeyd olunanları dəyişdirə və poza bilməz.

-Ağıllı müqavilələr: sürətli tranzaksiyalar üçün ağıllı müqavilə bir sıra qaydalar blokçeyndə saxlanılır və avtomatik icra olunur.

-Paylanmış kitab texnologiyası: burada əməliyyatlar yalnız bir dəfə qeydə alınır və biznes şəbəkələrinə xas olan səylərin təkrarlanması aradan qaldırılır.

Hər bir əməliyyat maddi və ya qeyri- maddi ola bilən aktivin hərəkətini göstərir. Hər bir blok zəncirvari şəkildə özündən əvvəlki və özündən sonrakı blokla bağlıdır. Bloklar əməliyyatın dəqiq vaxtını və ardıcılığını təstiqləyir.

Əməliyyatların üçüncü şəxs tərəfindən yoxlanması xeyli səy tələb edir. Bu zaman fırıldaqçılıq və kibercümlərə qarşı həssas ola bilər. Bütün bunlar nəticəni azaldır və biznesi ləngidir. Blokçeyn daha böyük etimad, daha çox səmərəlilik, daha çox təhlükəsizlik təmin edir.

Blokçeyn şəbəkələrinin növləri: bu şəbəkəni yaratmağın bir neçə yolu var. Onlar ictimai, koonsorsium, şəxsi və icazəli tərəfindən yaradıla bilər.

İctimai blockchain, bitcoin kimi hər kəsin qoşula və iştirak edə biləcəyi bir blokdir.

Çatışmazlıqlara tələb olunan əhəmiyyətli hesablaşma gücü, əməliyyatlar üçün az və ya heç bir məxfilik və zəif təhlükəsizlik daxil ola bilər. Bunlar blockchain-in müəssisədən istifadə halları üçün vacib mülahizələrdir.

Şəxsi blokçeyn şəbəkələri: Özəl blokçeyn şəbəkəsi mərkəzləşdirilməmiş peer-to-peer şəbəkəsidir. Bir təşkilat şəbəkəni idarə edir, kimin iştirak etməsinə icazə verdiyini və paylaşılan kitabı

saxlamağa icazə verir. İstifadə vəziyyətindən asılı olaraq, bu iştirakçılar arasında inamı əhəmiyyətli dərəcədə artırabilir.

İcazəli blokçeyn şəbəkəsi: blokçeyn quran müəssisələr ümumiyyətlə icazəli şəbəkə quracaqlar. Burada iştirakçılar qoşulmaq üçün dəvət və ya icazə almalıdırlar.

Konsorsium blokçeynləri: blokçeyn saxlanması məsuliyyətini bir çox təşkilat bölüşə bilər, bütün iştirakçıların icazə alması və blokçeyn üçün ortaq məsuliyyətə sahib olması lazım olduqda biznes üçün idealdır.

Ümumiyyətlə məlumat bazasının paylanmış formada olması Blokçeyni xakerlər tərəfindən demək olar ki, qırılmaz edir. Blokçeyndən sadəcə bank sektorunda deyil, seçkilərdə, vergilərin yığılmasında, elektron hökumətin təşkilində, musiqidə və s. tətbiq edilir. Blokçeyndə yazılan hər bir məlumatı dəyişmək, kopyalamaq və saxtısını yaratmaq mümkün deyil. Hal hazırda həm qapalı həm də hibrid blokçeynlər mövcuddur.

Mülkiyyət hüququnu qeyd etmək üçün müxtəlif aktivlərdən istifadə edilə bilər. NFT kimi rəqəmsal incəsənət və videoların mülkiyyətinin təmsilçisi olan rəqəmsal aktivlər arasında çox populyardır.

Blokçeyn daşınmaz əmlak və nəqliyyat vasitələrinə dair sənəd kimi real həyatdakı aktivlərin mülkiyyət hüququnu emal etmək üçün də istifadəyə yararlıdır. Tərəflərin hər iki tərəfi əvvəlcə blokçeyndən birinin əmlaka sahib olduğunu, digərinin isə almaq üçün pulunun olduğunu yoxlamaq üçün istifadə edəcək, sonra blokçeyndə satışı tamamlayıb qeyd edə bilərlər.

Xüsusilə, əməliyyat məhdudyyətləri və enerji xərcləri ilə bağlı maneələr qalmaqdadır, lakin texnologiyanın potensialını görənlər üçün blokçeyn əsaslı investisiyalar qəbul etməyə dəyər ola bilər.

Açar sözlər: texnologiya, informasiya, blokçeyn.

Ədəbiyyat

1. Morris D.Z. (15 may 2016).). Lidersiz, Blockchain Əsaslı Müəssisə Kapitalı Fondu 100 Milyon dollar toplayır və hesablanır. 21 may 2016-cı il.
2. Popper N. (21 May 2016). Çoxlu virtual kapitalla malik, lakin kapitalist olmayan bir vençur fondu. The New York Times. 22 may 2016-cı il.

VERİLƏNLƏR BAZASINDA SÜRƏTLİ AXTARIŞIN ÜSULLARI

Kamil Hüseynov

Bakı Dövlət Universiteti

kamil.huseynov@internet.ru

PostgreSQL verilənlər bazasının sürətli axtarışın yollarına baxaq. Əksər əlaqəli verilənlər bazası idarəetmə sistemlərində sənətinin qarşısını almaq üçün məşhur metodikalar tətbiq olunur. Bu metodikalardan ən məşhuru cədvəllər üzərində indekslərin yaradılmasıdır və bu metodika verilənlər bazası üçün ən səmərəli texnika hesab olunur. Ümumiyyətlə indekslər aşağıdakı hallar üçün səmərəlidir:

- Böyük həcmli verilənlər üzrə axtarış;

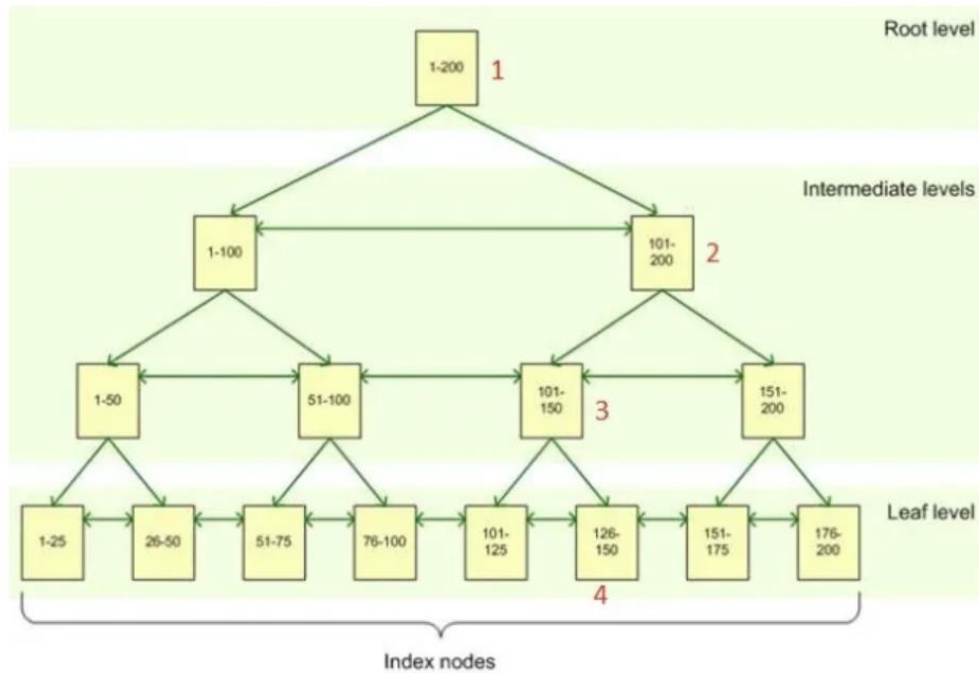
- Verilənlərin çeşidlənməsi;
- Xarici açarlar vasitəsilə çoxlu cədvəl birləşir.

Bununla belə, indeksləşdirmə həm də əlaqədəki məlumatlar daha tez-tez daxil edildikdə və ya yeniləndikdə performansə mənfi təsir göstərir. Daxil etmə və ya yeniləmə zamanı əlaqə üzrə yaradılmış indekslər varsa, nisbi indekslər də dəyişdirilməlidir. Beləliklə, verilənlərə çıxışı optimallaşdırmaq və mənfi təsirin müsbət təsirdən çox olmamasını təmin etmək üçün indekslər izlənilməli, təhlil edilməli və tənzimlənməlidir [2, s.261; 298-299].

Postgres bir neçə indeks növləri təqdim edir və hər bir indeks növü müxtəlif növ sorğular üçün ən uyğun olan fərqli alqoritmdən istifadə edir. Index növləri : B-tree, Hash və s.

Bunlardan ən səmərəli indeks növü olan B-tree indeksinə baxaq. B-tree (Balanslaşdırılmış ağac indeksi) indeksi Postgres verilənlər bazası sistemində ən səmərəli indeks növü hesab olunur. İndeksin işləmə alqoritmi proqramlaşdırmada çox istifadə olunan və verilənlər bazasının önəmli alqoritmlərindən biri olan ağac alqoritmidir. Adından da görüldüyü kimi, indeks strukturu onun sol və sağ tərəfləri arasında balanslaşdırılmışdır. İndeksənmiş sütun üzərində axtarış zamanı bu operatorlar: bərabər, böyük, kiçik iştirak edərsə, bir dəyəri və ya bir sıra dəyərləri səmərəli şəkildə tapmaq üçün istifadə edilə bilər. B-tree indeksi, həmçinin LIKE kimi sətirlərin müqayisəsində kömək edə bilər. Nümunə: 1-dən 200-ə qədər nömrələnmiş olan qutuların içində 150 nömrəli qutunu tapmağa çalışaq. Əgər indeksləmədən istifadə eləməsək, 1-dən 150-yə qədər bütün qutulara baxmağa məcburuq. Amma aşağıdakı şəkildəki kimi qutuları B-Tree olaraq sıralasaq, axtardığımızı daha tez tapa bilərik.

Şəkil 1-dəki kimi 150 nömrəli qutunu 28 dəfə oxumaqla tapırıq. Əvvəlcə 150 dəfə baxmaq lazım idisə, B-Tree ilə 28 dəfə baxmaq lazım gələcək. Beləcə həm yaddaşı çox yükləmirik, həm də sürətli şəkildə istədiyimizi tapırıq.

Şəkil 1.

Açar sözlər: Verilənlər bazası, PostgreSQL, axtarış performansı, açıq mənbə, konfigurasiya.

Ədəbiyyat

1. PostgreSQL 2010c, PostgreSQL 9.0.2 Documentation
2. Mullins, C. (2002). Database Administration.

İNGİLİSDİLLİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN ETİMOLOGİYASI HAQQINDA

Maral Hüseynova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Əsas bilik və ya *fon bilikləri* anlayışları *sxem* termini kimi də qəbul edilir. D.E. Rumelhart, *sxemi* yaddaşda saxlanılan genetik anlayışları təmsil edən məlumat strukturu kimi təyin edir. O, qeyd edir ki, *sxem* nəzəriyyəsi insanların dildəki frazeologizmləri başa düşmək və öyrənmək üçün fon biliklərindən necə istifadə etdiklərini təsvir edir [4]. Hazırda frazeoloji vahidlər dünya mənzərəsinin şifahi şəkildə ifadə olunmasında xüsusi rol oynayır, onların mənaları ana dilində danışanların fon bilikləri, xalqın mədəni-tarixi ənənələri və fərdin həyat təcrübəsi ilə sıx bağlıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, frazeoloji vahidləri birləşdirən frazeologiyanın xalqın *mədəni kodu* kimi qəbul edildiyi, frazeoloji vahidlərin mənasının dəqiqləşdirilməsinə itihamətlənən tədqiqatlar mövcuddur.

Hər bir dilin leksik-semantik strukturunda frazeoloji vahidlər mühüm rol oynayır. Onların spesifik quruluşu bir çox müasir alimləri bu sahəni tədqiq etməyə cəlb edir. Sabit ifadələr mədəniyyətin bir hissəsidir və biz onların strukturunu və semantikasını bilməliyik, çünki bu fon bilikləri olmadan xalqın mentalitetini başa düşmək çox çətindir. Beləliklə, tədqiqatın aktuallığı frazeoloji vahid kimi mühüm dil hadisəsinin dərindən öyrənilməsində fon biliklərinə sahib olmağın zərurətindən irəli gəlir. Bu tədqiqatın məqsədi ingilis idiomlarının mənşəyi və mədəni xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir.

M. Lomonosov, A. Potebnya, A. Şahmatov kimi bir çox dilçi alimlər frazeoloji vahidlərin öyrənilməsi ilə maraqlanmışlar. Onlar ifadələrin sintaktik mahiyyətini hərtərəfli araşdırmış, sabit sözlərin üslub və semantik xüsusiyyətlərini vurğulamışlar [1, s.161].

İngilis və Azərbaycan dillərinin frazeologiyası əsrlər boyu bir xalqın digər xalqlar və onların mədəniyyətləri ilə təmasları nəticəsində inkişaf etmişdir. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin mənşəyini üç əsas qrupda öyrənmək məqsədəuyğundur:

1. İngilis dilində mövcud olan qədim frazeoloji birləşmələr
2. Başqa dillərdən ingilis dilinə keçmiş alınma frazeoloji birləşmələr
3. İngilis dilinin Amerika variantından alınan frazeoloji birləşmələr.

İngilis dilində işlənən əksər frazeoloji birləşmələrin müəlliflərinə aid dəqiq məlumat yoxdur. Bütün dillərdə, xüsusən də ingilis dilində olan frazeoloji birləşmələr xalqın müdrikliyini, zövqünü əks etdirən xalq yaradıcılığıdır. Bir çox frazeoloji vahidlər ingilis xalqının adət-ənənələrini, adət və inanclarını, ingilis tarixinin bizim bildiyimiz və bilmədiyimiz tarixi həqiqətlərini və faktlarını əks etdirir.

Hər hansı bir dilin və onun alt sistemlərinin bütöv frazeoloji fondunu hərtərəfli və dərindən öyrənmək üçün onun komponentlərinin, yəni frazeoloji vahidlərinin etimologiyasının araşdırılması vacibdir.

Bir sıra ingilis frazeoloji ifadələrinin etimologiyası haqqında araşdırmalar aparılaraq maraqlı məlumatlar verilmişdir. Bunlardan bəziləri aşağıdakılardır:

“*Brown Bess*” – “çaxmaqlı tüfəng” tarixi frazeologizmi XVIII əsrdə ingilis ordusunun istifadə etdiyi silahların adı ilə bağlıdır [2, s.1123].

İngilis xalqının tarixinə aid kolorativ komponentli bəzi yerli ingilis frazeoloji vahidləri 20-ci əsrdə meydana çıxmışdı. Onlardan biri aşağıdakı etimoloji məlumata malik “*black and tans*”dır: “*Sinn Feynə qarşı oradaki polisə kömək etmək üçün 1920-ci ildə İğtişəşlər zamanı İngiltərədən İrlandiyaya göndərilən əlavə polis qüvvələri belə adlandırılırdı. Kifayət qədər polis geyimi olmadığı üçün onlara polis və ordu geyimlərinin qarışığı verilmişdi: tünd yaşıl papaqlar və qara rəngli (= açıq qəhvəyi) formalar. Bu dəstələrin üzvləri geyimlərinin rənginə görə belə adlanırdı*” [2, s.1123].

“*Blue ribbon army*” frazeoloji vahidi əvvəlcə ingilis dilinin amerikan variantında yaranmış, sonralar isə bu icmanın Britaniyada da meydana çıxması ilə əlaqədar olaraq ingilis variantına keçməsi dildaxili hadisə kimi qəbul edilmişdir. Bu frazeologizm ABŞ-da yaradılmış, 1878-ci ildə Britaniyada da yaranmış spirtli içkilərə qarşı olan quruma xitabən işlədilirdi. Bu icmanın nümayəndələri mavi lent parçası taxdıqları üçün belə adlandırılırdı [2, s.1126].

Ümumiyyətlə, ingilis dilində frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olan müxtəlif mənbələrə aşağıdakılar daxildir:

1) ingilis xalqının əfsanələri, adət-ənənələri, dinləri, rəvayətləri və inancları. Nümunə olaraq aşağıdakı frazeoloji vahidlərə istinad etmək olar: *to beat the wind* — vaxt itirmək, boş işlərlə məşğul olmaq (qədim zamanlarda insanlar arasında küləklər şər qüvvələrin daşıyıcısı hesab edilirdi və küləklər dəyənəklərlə döyülürdü); *to show the white feather* — qorxaqlıq göstərmək (döyüşən xoruz quyruğundakı ağ tük pis cins əlaməti idi), *etc.*;

2) ingilis realiyaları: *blue stocking* — savadlı, təhsilli qadın (18-ci əsrdə Londonda ingilis admiralı Boscawen-in ədəbi görüşlərindən birini “*the meeting of blue stockings (mavi corabların görüşü)*” adlanırdı, çünki alim Benjamin Spelling dəniz donanmasının tədbirinə mavi corabda gəlmişdi); *blue book* — ABŞ-n dövlət qurumlarında çalışan şəxslərin soyadlarını bildiren arayış kitabçası; *to carry coals to Newcastle* — absurd bir şey etmək (Nyukasl ingilis kömür sənayesinin mərkəzidir);

3) ingilis yazıçılarının, krallarının və alimlərinin şəxsiyyətləri: *King Charles’ head* — sabit fikirli (Çarlz Dikkensin «Devid Kopperfeld» romanına görə); *Queen Anne is dead* -yeni heç nəyin olmaması (Kraliça Anna vəfat etdikdə, Hannoverli Corc, Böyük Britaniyanın kralı olana qədər və müharibənin olmayacağı aydın olana qədər onun ölümü elan edilmədi. Kraliçanın ölümünün ictimaiyyətə rəsmi elanı zamanı, əhəmiyyət kəsb edən hər kəs artıq onun öldüyünü bildirdi); *a Sherlock Holmes* – detektiv (roman əsasında); *və s.*

4) tarixi faktlar: *as well be hanged for a sheep as for a lamb* — əgər biri qoyun oğurluğuna görə edam ediləcəksə, niyə quzu oğurlamasın (qoyun oğurlayanın edam edildiyi köhnə ingilis qanunu); *the curse of Scotland* – Şotlandiyanın lənəti (9 almaz adlı kart oyunu üçün işlədilən addır və Şotlandiyaya nifrət edən Duke Stair ilə bağlı yaranmış ifadədir);

5) nağıllar və hekayələr: *Fortunate’s purse* – pulla dolu pul kisəsi; *the whole bag of tricks* - çox hiyləgər;

6) ailə münasibətləri: *a marriage portion* — gəlinin cehizi, *to marry a fortune* — varlı və hörmətli kişini ər kimi qəbul etmək, *Miss Right* — bir kimsənin gələcək arvadı, *Mr.Right* — bir kimsənin gələcək əri;

7) fəsillər və hava: *rush season* — insanların xüsusilə məşğul olduğu dövr; *out of season* — satış üçün mövcud deyil, yerində deyil, lazımi yerdə deyil; *settled weather* — fırtınaların və ekstremalların olmadığı, sakit hava dövrü; *under the weather* - xəstə [3, s.222-226].

Nəticə etibarilə, ingilis dilində frazeoloji ifadələrin yaranma tarixi olduqca qədim dövrlərə gedib çıxır və onların nə vaxt yarandığını tam dəqiqliyi ilə müəyyənləşdirmək olduqca çətin məsələdir. İngilis dilində frazeoloji ifadələrin yaranma tarixini araşdıran müəlliflər qeyd edir ki, bu dildəki frazeologizmlər əsasən, yazıçılar tərəfindən daxil edilmişdir, bir qismi İncildən, digərləri isə başqa dillərdən, məsələn, Latın dilindən gəlir. Dilə jarqondan daxil olmuş frazeoloji vahidlər təbəqəsi də var.

Açar sözlər: İngilis dili, frazeoloji ifadələr, etimologiya, mənşə, məna.

Ədəbiyyat

1. Гак В.Г. Фразеология, образность и культура. Советская лексикография. Сборник статей. М: Высшая школа. 1988, с.159-169.
2. Brewer's dictionary of phrase and fable 19th edition. London: Brewer's, 2012.
3. Gilyazeva E.N., Bazarova L.V. The sources of origin and motivation of phraseological units with anthroponymic component in the German and Russian languages. Modern Journal of Language Teaching Methods (MJLTM), 8(11), 2018, pp.222-226.
4. Rumelhart D. E. Schemata: The building blocks of cognition. New Jersey: Erlbaum. 1980.

POLICY ANALYSIS ON EDUCATION OF NATIONAL MINORITIES IN THEIR OWN LANGUAGES (K12)

Asmar Ibadova

Baku Engineering University

aibadova@beu.edu.az

In our country, secondary education is offered in Azerbaijani, Russian, Georgian, English and Armenian languages, with the exception of the Nagorno-Karabakh region of the Republic of Azerbaijan. The curricula for schools with trilingual education have been officially sanctioned, incorporating Azerbaijani, Russian and Georgian languages. Nevertheless, in accordance with the Republic of Azerbaijan's Law on Education (2009), it is stipulated that “all citizens have the right to receive education irrespective of their race, nationality, religious affiliation” This affirms citizens' entitlement to choose the form of education, the educational institution and the language of instruction. Recognizing the rights of national minorities as an inherent component of universal human rights, each member of a minority is granted the right to personal autonomy.

In accordance with Article 25 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan, titled “Right to Equality”, the right to education is guaranteed for citizens irrespective of their race, language, national and religious affiliation. Article 44 emphasizes the protection of everyone's nationality, with a prohibition against compelling anyone to change their nationality. Furthermore, Article 45 asserts the right of individuals to use their mother tongue, choose the language of education and engage in creative activities. Azerbaijan, as a signatory to various international conventions, is committed to

protecting national minorities and their cultures. These include the Convention on Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, Council of Europe Framework Convention for the Protection of National Minorities, International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination and UNESCO Convention on Protection and Promotion of the Diversity of Cultural Expressions. The ethnographic diversity of Azerbaijan is notable, encompassing not only Azerbaijani Turks but also various ethnic groups such as mountain Jews, Tats, Talysh, Kurds, Molokans, Ingloy, Sahurs, Avars, Lezgins, Khinaligs, Budugs and Gryzs. While these groups identify as Azerbaijanis, they have preserved distinct elements of their cultures, evident in daily life, crafts, cuisine and ceremonies [6]. Concerning the education of national minorities, the Second Periodic Report of the Government of the Republic of Azerbaijan on the Framework Convention for the Protection of National Minorities of the Council of Europe (2007) reveals that in areas where national minorities are concentrated, preschools conduct education in the mother tongue. Schools in various regions of Azerbaijan teach languages such as Lezgi, Talysh, Hebrew, Avar, Sahur, Udin, Kurdish and Khinalig, with 2 hours per week allocated for each language in the approved curriculum. For instance, Lezgi is taught in grades I-IX, Hebrew from grades I-XI and other languages only in primary school. Special measures have been implemented to ensure that children of national minorities in 13 regions of the country (Lankaran, Astara, Balakan, Oguz, Guba, Gusar, Gabala, Zagatala, Ismayilli, Lerik, Masalli, Samukh and Khachmaz) learn their mother tongue, national customs, traditions and culture. Notably, in Khinalig village of Guba region, where residents speak their own language, 104 pupils receive education in Khinalig across 7 primary classes. In Balakan, Gakh and Zagatala regions, school-age children of the Ingloy community are educated in Azerbaijani, Georgian and Russian, depending on the preferences of their parents [2].

Educational policies play a crucial role in shaping the future citizens of a nation and it is essential that these policies are nationally oriented and responsive to innovative trends. According to Fowler (2013), the primary objective of the state in education is to cultivate good and successful citizens, highlighting the significance of primary education as a foundational step. Primary education equips children with the fundamental knowledge and skills necessary for societal adaptation and improved life trajectories. As indicated earlier, it is noteworthy that children from minor nationalities have the right to study their languages starting from the primary level. However, it is observed that only children from the Jewish and Lezgin communities have the opportunity to continue studying their national languages at the secondary level. This discrepancy raises concerns about the equality of educational opportunities, an imperative for ongoing learning. Failure to organize policies that consider the needs of all minorities and their educational opportunities can perpetuate biases against certain minority groups [4]. Furthermore, the limited access to schools teaching minor languages in only 13 regions exacerbates the imbalance in the system. This imbalance adversely affects minority children, their cultural identity and the equal rights guaranteed by the National Constitution. The inadequacy of resources, textbooks and teaching aids in these regions not only hinders the educational experience of children and teachers but also leads to their isolation from the broader society to which they belong. This situation is inconsistent with the principles of equal opportunity and inclusion. DesJardins (2001) highlights the enforcement power of educational policies, emphasizing their role in intervening in the education system. Simultaneously, the education system serves to ensure the long-term continuity, protection and development of these policies. It underscores the importance of a well-organized and inclusive educational policy framework that addresses the needs of all

minorities, promoting equal opportunities and preserving cultural diversity. In summary, the commitment to educational equity requires policymakers to actively address the disparities faced by minority communities outside designated regions. By fostering inclusivity and tailoring educational policies to meet diverse needs, policymakers can contribute to creating a more just and equitable education system for all students.

The determination of educational policies must consider both international agreements and the specific needs of the country. In today's global context, there is a growing emphasis on making evidence-based decisions in educational policy. However, the decision-making process is not solely confined to domestic considerations. Educational policy decisions are influenced by a myriad of factors, including economic considerations, marketing strategies, traditional and prevailing political discourse, as well as information disseminated by civil society and the media [4]. In the case of Azerbaijan, economic factors have played a role in the country's participation in various international conventions pertaining to the education of national minorities. One such convention is the Framework Convention for the Protection of National Minorities, to which Azerbaijan became a member in 2000. The country has submitted reports on the education of national minorities; however, there has been a notable absence of updates on crucial information such as the number of schools and students studying their own languages since 2007. The most recent report from 2017 primarily focuses on publications and new textbooks related to minority education. Additionally, there is a lack of official information regarding the training and qualifications of teachers for these minority languages. Apart from Russian, none of the languages such as Lezgi, Talysh, Hebrew, Avar, Sahur, Udin, Kurdish, or Georgian are taught at Higher Educational Institutions in Azerbaijan. This absence not only impacts the quality of teaching and learning in national minority languages but also poses a threat to the sustainability of these languages over time. Addressing these gaps in information and training opportunities is crucial for developing effective and sustainable educational policies that genuinely support the linguistic and cultural diversity of national minorities in Azerbaijan. The challenges outlined are significantly connected to the insufficient attention given to the evaluative dimension of educational policies. Evaluation at the national, regional, and school levels holds paramount importance, serving multiple purposes. Not only does it gauge the effectiveness of the education system, but it also assesses the attainment of set goals [4]. Policymakers and educators should base their decisions on the outcomes of systematic research, ensuring that the evidence supporting a particular decision is compelling and grounded in extensive and systematic research.

Furthermore, Fowler (2013) underscores the pivotal role of funding in the implementation of policies. While education is acknowledged as a vital component for societal development and successful projects, the core reality behind this success lies in the creation of a population with sufficient numbers and resources to execute it. Therefore, the government must carefully consider the financial aspects of implementing approved policies and determine their feasibility within the given budgetary constraints. Adequate funding is crucial for ensuring the successful execution of policies and mitigating the disparities and challenges faced in the education system. Policymakers should prioritize resource allocation to address the specific needs of national minorities, promoting an inclusive and equitable education system for all.

Keywords: Policy analysis, national minorities, languages, K12.

References

1. Constitution of the Republic of Azerbaijan. Article: 25, 44, 45, Policy Analysis 7.
2. Council of Europe: Secretariat of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, Second Report Submitted by Azerbaijan Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities, 10 January 2007. Retrieved from <https://www.refworld.org/docid/45ed847c2.html>
3. DesJardins S.L. (2001). Understanding and using efficiency and equity criteria in the study of higher education policy. Higher education: Handbook of theory and research, 17, 173-220. Norwell, MA: Kluwer Academic Publishers.
4. Fowler F. (2013). Policy Studies for Educational Leaders: An Introduction, Essex, England: Pearson New International Edition.
5. Law of the Republic of Azerbaijan on Education. (2009).
6. Niftiyev N. (2015). Unity and Multiculturalism in Azerbaijan.

Milli azlıqların ana dilində təhsil alması siyasətinin təhlili (K12)

Şübhəsiz ki, hər bir cəmiyyət və millət məsuliyyətli vətəndaşlar və uğurlu şəxsiyyətlər yetişdirmək məqsədi daşıyır. Bu, ölkənin gələcəyini inkişaf etdirmək məqsədinə uyğun olaraq mövcud təhsil çərçivəsini dəstəkləmək və ya dəyişdirmək üçün səlahiyyətlərdən istifadə etməyi əhatə edir. Təhsil siyasətlərinin xüsusiyyətləri ölkələr arasında fərqli olsa da, onlar innovativ tendensiyaları nəzərə alaraq hökumətlər tərəfindən universal olaraq hazırlanır. Bu məqalə siyasət sənədlərinə əsaslanan anlayışlar və təhlillər təklif edən belə bir təhsil siyasətinin, yəni K12-nin araşdırılmasını təmin edir.

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN ZƏRURİ OLAN TƏHSİL VƏ TƏLİMİN VƏHDƏTİNDƏ TƏSVİRİ İNCƏSƏNƏT FƏNNİNİN YERİ

Anar İbrahimov

Ə. Şahbazov adına Dağquşçu kənd tam orta məktəbi, Siyəzən ş.

ibrahimov.11.09.97@gmail.com

İnsanın əqli inkişafını təmin edən pedaqogika onların təhsili, təlimi, tərbiyəsinin inkişafı haqqında təcrübəyə əsaslanan elmdir. Təcrübə göstərir ki, insan evristik¹ təfəkkürə stimullaşdırıldıqda, təlim, təhsil və tərbiyənin inkişafı birlikdə gedir.

Müasir pedaqoji sistemə əsaslanan və hazırda ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan müxtəlif fənlərin hər birinin şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında yeri vardır. Ancaq bu fənlər içində olan Təsviri incəsənət isə öz metod və quruluşu ilə digərlərindən seçilir.

Həqiqətən də ən yaxşı pedaqoji təcrübənin diqqətlə təhlili və ümumiləşdirilməsi göstərir ki, vizual fəaliyyət prosesində şagirdlər qrafik və təsvir bacarıqları əldə edərək ətraf aləmin obyekt və hadisələrini müşahidə və təhlil etməyi öyrənirlər. Burada şagirdlərin estetik düşüncələrinin və

¹ Latınca: “açmaq”, yəni həqiqətin müvafiq köməkçi suallar vasitəsilə aşkar edilməsi.

qavrayışlarının inkişafına imkan verən dünya təsviri sənətinin tarixi və ənənələrini öyrənmək, incəsənətdə yer alan bədii üslubları, metod və texnikaları, əsərlərin təhlili, onların formal və obrazlı həllərini səciyyələndirmək kimi bacarıqlara yiyələnirlər. Bununla da onları əhatə edən məkanda “yüksək” sənəti kimi müasir populyar mədəniyyətə xidmət edən bədii şəkildə təkrarlanan artefaktları fərqləndirirlər ki, bu da şəxsiyyətin inkişafında ən dinamik formada özünü göstərir.

Şagirdlərin təsvir etdikləri otun, ağacların parlaq yaşıllığı, şirəli lalə qönçələri, qızılgülləri, axşam səmasının rənglərinin incə oyunu, tutqun ildırım buludlarının təsvir etməsi və ya müxtəlif vasitələrlə hazırladıqları formalar onların müşahidə qabiliyyətlərinin və şəxsi hisslərinin necə təzahür etdiyini göstərir. Təsviri incəsənət fənni vasitəsilə onların estetik qavrayışı inkişaf etməklə yanaşı, daxillərində gördüklərindən və eşitdiklərindən aldıkları təəssüratları sevinclə ifadə etmək istəyi baş qaldırır. Bu da öz növbəsində şagird şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün inkişaf etməsi üçün ən əsas komponentlərdən olan ünsiyyətin artması ilə nəticələnir.

Məlum olduğu kimi həyatda, rəngkarlıq və qrafika əsərlərində müşahidə olunan hadisə, emosional hislər və estetika qavrayış qabiliyyətinin inkişafı üçün zəruridir. Məlum olduğu kimi, zövqün formalaşması şəxsiyyət üçün böyük dəyərə malikdir və şagirdlərdə bədii zövqün tərbiyəsində ətraf aləmin estetikasını bilmək, gerçəkliyə mənəvi-estetik baxışlar sistemində baxmaq olduqca zəruri şərtidir. Xətlərin, rənglərin, kompozisiyanın, təsvirin dinamikasının köməyi ilə uşaq gördüklərini söyləmək və ona münasibət bildirmək ehtiyacını ödəyir. Şagirdlərin bədii yaradıcılıq prosesindən aldığı sevinc və həzz onlarda mehribanlıq, ətrafdakılara, təsvir olunan personajlara qarşı rəğbət hissi aşılayır və nəticədə bütün bunlar onların tərbiyəsinə töhfə verir.

“Təsviri incəsənət təliminin məzmunu nəticəyönümlü standartlardan ibarət olub, hər bir təhsil pilləsinin və sinfin sonunda əldə olunan konkret nəticələri əks etdirir. Nəticələrin əvvəlcədən standartlar şəklində müəyyən olunması eyni zamanda onların reallaşmasına doğru yönəldiləcək tədris fəaliyyətinin inkişafını izləmək və istiqamətləndirmək üçün obyektiv qiymətləndirmə aparılmasına imkan yaradır” [1].

Təcrübədə olan pedaqoji işdəki təhsil və təlimin vəhdətinə estetik zövqə tərbiyəvi təsirləri olan Təsviri incəsənət fənni ilə zənginləşdirilməsi şagird şəxsiyyətinin formalaşması üçün olduqca əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Təhsil, tərbiyə, pedaqogika, şəxsiyyət, perspektiv, incəsənət.

Ədəbiyyat

1. İbadova B., Əliyev A., Axundov N., Məmmədova M. (2023). Azərbaycan Respublikasının Ümumtəhsil Məktəblərinin I – IX sinifləri üçün Təsviri İncəsənət Fənni üzrə Təhsil Proqramı (Kurikulumu). Bakı.
2. Həsənzadə C., Hacınski E. (1999). İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir. Ayna Uşaq Ensiklopediyası, Bakı.
3. Kərimov Y.Ş. (2009). Pedaqoji tədqiqat metodları. Bakı.
4. Veysova Z. (2007). Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait, UNİCEF, Bakı.

İVAN ŞOPENİN TƏRTİB ETDİYİ “İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ” VERGİ DƏFTƏRİNDƏ TARİX VƏ ETNOQRAFİYAMIZ

Günay İmaməliyeva, Leyla Meybullayeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

leylameybullayeva1989@gmail.com

Tarixən belədir: rəvayətlər susanda, əlyazmalar itəndə, tarix saxtalaşdırılarda *daşlar* danışır. Həqiqətən də Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılıb dünyaya “qədim Ermənistan mədəniyyəti” kimi göstərilən saxtalaşdırılmış mədəniyyət *daşlar* üzərində qaldığı üçün sübut edir ki, bu nümunələr tarixi 5 min illik uzun bir zaman qət etmiş qədim Azərbaycan xalqına məxsusdur. Amma zaman-zaman gəlmə ermənilər Azərbaycan mədəniyyətinə aid olan abidələri məhv etmişlər. Bu baxımdan toponimlər tutarlı mənbədir.

Ermənistan vilayətinin inzibati şöbəsinin müşaviri, rus əsilli İvan Şopen İrəvan vilayətinin 19 kameral təsvirini toplayıb. “İrəvan vilayətinin kameral təsviri” kitabı çoxcildlik kitab siyahısında beşinci kitabdır. Əvvəlki 4 cildə İrəvan şəhəri, Şərur, Verdibasar, Zəngibasar, Gernibasar, Qırxbulaq, Göyçə və Dərçişək rayonlarından geniş məlumat verilir.

Ermənilər Azərbaycan ərazilərinin adlarını zaman-zaman dəyişdirərək saxta və uydurma tarix yaratsalar da, yazdıqları tarixlər heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Azərbaycanın qeydə alınmış tarixi sözləri, coğrafiyası və salnamələri qədim tarixdən müasir tarixə qədər faktlarla dolu və həqiqətə uyğun gələn dövlətçilik ənənələrini göstərir. Bu silsilələrə İvan Şopenin tərtib etdiyi İrəvan quberniyasının kameral dəftərləri daxildir.

Azərbaycanın görkəmli alimi, prof. B.Budaqov üç elmin qovşağında yaranıb formalaşan toponimlər haqqında belə yazır: Hər hansı bir toponim dil baxımından araşdırılmasa lal, coğrafi baxımdan araşdırılmasa yersiz, tarixi araşdırılmasa köksüzdür [3, s.190].

Toponimlər istənilən bir şəxs üçün bir tərəfdən ünvandırsa, digər tərəfdən “vətən”in simvolik göstəricisidir, milli kimliyimizdir. Toponimlər doğma məkan, tarixi hadisə bildirir [1, s.18].

“Erməni vilayəti” üzrə inzibati idarənin müşaviri, rus əsilli İvan Şopen çar hökumətinin İrəvan əyaləti üzrə 19 kameral təsvir tərtib etmişdir. “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” kitabı çoxcildli siyahının sonuncu 5-ci kitabıdır. Əvvəlki 4 cildə İrəvan şəhəri, Şərur, Verdibasar, Zəngibasar, Gernibasar, Qırxbulaq, Göyçə və Dərçişək mahalları haqqında geniş məlumat verilmişdir. “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” kitabında İrəvan əyalətinin Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Sədli, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar və Abaran mahallarının kameral təsviri verilmişdir [5, s.14].

1804-1813 və 1826-1828-ci illəri əhatə edən müharibələr İrəvan xanlığının həyatında da fəciəvi sonluqla nəticələndi. Müharibə dönməndə Çar Rusiyasının İrəvan xanlığına hücumları zamanı (1804-1813-cü illərdə) Üçkilsə və Qəmərli uğrunda mübarizədə irəvanlılar düşməni məğlubiyyətə uğratmış, rusları geri çəkilməyə məcbur etmişdir. General Paskeviçin rəhbərliyi ilə rus qoşunu uzun sürən mübarizə nəticəsində İrəvan xanlığını zəbt edə bilmişdir. Bu zaman general Paskeviçə “İravanski” ləqəbi verilir.

II Rus-İran müharibəsi dönməndə (1826-1828-ci illər) I Nikolay Qafqaz qoşunları komandanı general Yermolova əhəmiyyətli mərkəzlərdən biri olan İrəvan xanlığını işğal etməsi ilə bağlı xüsusi tapşırıq vermişdir. Lakin uzunmüddətli müdafiəyə baxmayaraq İrəvan qalası çar qoşunları tərəfindən

1827-ci ildə tutuldu. “*Alınmaz qala*” adlandırılan İrəvan qalası rusların fasilələrlə 23 il apardıqları müharibələr nəticəsində işğal olundu. 10 fevral 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları çar tabeliyinə keçdi. I Nikolayın

21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan əyalətləri əsasında ermənilər “Erməni vilayəti” yaradıldı [7, s.121].

Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində Türkiyə və İran ərazisindən ermənilərin Azərbaycanın İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan ərazilərinə köçürülməsi davam etdirilmiş, Cənubi Qafqaz gəlmə ermənilərlə doldurulmuşdur.

Az bir zaman ərzində Azərbaycan xalqı tərəfindən etirazlar baş verdi. Bunu nəzərə alan Qafqazın Ali Baş komandanı buraya hərbi ekspertiza göndərdi. Göndərilmiş müşavirlərin qənaətinə görə bir tərəfdən Azərbaycanda yaradılmış komendant idarəçilik sistemində komendantların özbaşnalığı, digər tərəfdən buraya köçürülmüş erməni ailələrinin fitnəkarlığı yerli əhalinin narazılığına səbəb olmuşdur. Komendantlar əhalidən bir ildə bir neçə dəfə eyni adlı vergini toplayırdılar. Ermənilər isə münbit torpaqları kəndlilərin əlindən alırdılar. Bu da əhalinin vəziyyətinin getdikcə pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Hətta komendantlar öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək ölüm hökmü belə çıxarırdılar. Halbuki, onların bunu etməyə ixtiyarları yox idi [7, s.188].

İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ ərazilərinə göndərilmiş müşavirlər vergilərin düzgün alınması üçün əhalini siyahıyaalmaya başladılar. Siyahıya alınma 1829-cu ilin aprelindən başlamış 1832-ci ilin mayında qutarmışdır. İ.Şopenin “İrəvan əyalətinin kameral təsviri”də 1831-ci ildə İrəvan əhalisinin siyahıya alınması ilə ərsəyə gələn bu vergi dəftərində İrəvan bölgəsinin siyasi tarixi, coğrafiyası, iqlimi, iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, məişəti, suvarma sistemi, sənətkarlığı, adətləri, yerli çəki və ölçü vahidləri, bitkiləri, inzibati-ərazi bölgüsü, vergilər, əhalinin sayı, etnik və dini tərkibi və s. haqqında statistik məlumatlar verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, kameral dəftərdə ən çox İrəvan əyalətinin antroponimləri və toponimləri yer almışdır. Digər mənbələrdə olduğu kimi burada da qeyd olunmuş şəxs adları, soyadları, ləqəb, təxəllüs, yurd adları bu torpaqların əzəli sahiblərinin azərbaycanlılara məxsus olduğunu bir daha sübuta yetirilir [5, s.17].

Rus tədqiqatçısı İ.Şopenin məlumatına görə İrandan köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 119 kəndində, Naxçıvan xanlığının 72 kəndində, Türkiyədən köçürülən ermənilər isə İrəvan xanlığının 128 kəndində, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdir. Bu köçürülmələr nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıqları 50 kənd salınmışdır.

İ. Şopen “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” vergi dəftərində İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin çoxunun azərbaycanlılardan ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Hesablamalara görə İrəvan əyalətində 16.075 ailə (81.749 nəfər) azərbaycanlı 4.428 ailə (25.151 nəfər) erməni idi. Qeyd edək ki, xanlığın əhalisinin əsasını səədli, baharlı, bayat, muğanlı, ayrımlı, ustacılı, rumlu, şamlı, bayandur, qacar tayfaları təşkil edir. İ.Şopen azərbaycanlıları müsəlman kimi siyahıya almışdır və az öncə sadalanan tayfa adlarını da qeyd etmişdir [5, s.4].

Danılmaz həqiqət isə budur ki, İrəvan xanlığında yerli xalqlar türk soylu azərbaycanlılar olmuşdur. Qafqazın ali baş komandanı Paskeviç İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin tərkibi haqqında verdiyi məlumatda bu ərazidə 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. Digər bir müəllif ABŞ-dan olan professor Castin Makkarti Rusiya işğalına - 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80%-nin azərbaycanlı olduğunu göstərir [7, s.183].

Tarixi İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət olmuşdur: Vedibasar, Zəngibasar, Qırxbulaq, Qarnıbasar, Şərur, Suran, Bəzək, Saatlı, Tala, Sərdarabad, Seyidli-Axaclı, Abran, Dərəçiçək və

Göyçə olmuşdur. Müasir erməni tarixçisi T. Anopyan İrəvan xanlığının ərazisinin 24 min kv km olduğunu yazırdı. İnzibati cəhətdən isə 3 məhəlləyə bölündüyünü qeyd edirdi: Şəhər məhəlləsi, Dəmirbulaq məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi [5, s.15].

İrəvan xanlığının tərkibindəki 15 mahaldan biri Vedibasar mahalı olmuşdur. Tarixən digər mahallardan daha geniş əraziyə malik olan Vedibasar mahalı hal-hazırda 3 dövlətin - Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyə arasında bölüşdürülmüşdür. Mahalın əsas hissəsi (təxminən 80%-i) Ermənistanın tərkibində qalmışdır. Mahalın həm dağlıq, həm də aran torpaqları Vədi çayı vasitəsilə 2 hissəyə bölünür.

İ.Şopen verdiyi məlumata görə çay Vədi kəndi ərazisindən yox, Xorvirab kəndi yanından axaraq Araza tökülür. Əvvəllər bol sulu olan Vədi çayına Arxaşan çayı da tökülürdü, amma sonralar Göyçə gölünə axmağa başlayır. İvan Şopen qeyd edir ki, İrəvan xanı Hüseynqulu xan bu çayı yenidən Vədi çayına qaytarmaq üçün bir sıra tədbirlər görsə də, bu ərazilərə rus qoşunlarının hücumu ilə əlaqədar olaraq hərbi əməliyyatlar buna imkan verməmişdir. Hətta belə bir rəvayət də vardır ki, bir azərbaycanlı qız (bu qız çox ehtimal ki, türk qızı Şirin olmuşdur) Vədi çayına içməli su ilə təmin etmək üçün Əyri çayın suyunu Həconun yurdundan Məngük dərəsinə aşırmaq istəmişdir, lakin arxı çəkdi bilməmişdir. Buna görə də bu çaya Arxaşan adı verilmişdir. Ümumiyyətlə, “Kameral dəftər”lərdə 100-lərlə toponim qeydə alınmışdır. Bu toponimlər öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

Vedibasar mahalında 3 böyük dərə - Çanaxçı dərəsi, Milli dərəsi və Cığın dərəsi vardır. Burada bir sıra tarixi abidələr, həmçinin *Milli dərəsində Koroğlu qalası* da yerləşir [4, s.73].

Tədqiqatçı İvan Şopen 1828-1832-ci illərdə “Erməni vilayəti”ndə qeyd etdiyi siyahıda İrəvan xanlığının ermənilər tərəfindən dağıntılara məruz qaldığını da vurğulamışdır. Ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi nəticəsində İrəvan əyalətində 521 kənddən 310-nu xarabaya çevrilmişdir. Təkcə Vədi çayının mahalında 54 kənddən 33-ü xarabaya çevrilmişdir. Digər mahallar da heç də ürəkaçan deyil [7, s.226].

İ. Şopen İrəvan şəhərində 12 məscidin adını yazmışdır: 1. Qala məscidi, 2. Şah Abbas məscidi, 3. Zal məscidi, 4. Novruzəli məscidi, 5. Sərtib xan məscidi, 6. Hüseynəli xan məscidi, 7. Hacı İmamverdi məscidi, 8. Hacı Cəfər məscidi və 4 məscid xarabaya çevrilmişdir. İndi nə bu məscidlər var, nə də İrəvan adlı o qədim Türk şəhəri. İndi o şəhərdə 1 məscid qalıb o da fars məscidi kimi restavrasiya olunmuşdur [4, s.89].

Beləliklə, ermənilər zaman-zaman Azərbaycan ərazilərinin yer-yurd adlarını dəyişdirib saxta, qondarma tarix qursalar da, yazdığı bu tarixlər heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Azərbaycanın yazıya alınmış tarixində, tarixi əsərlərində, coğrafiyasında, sənəmlərində faktlarla dolu olan və həqiqətlə uyğunlaşan ən qədim tarixindən müasir tarixinə kimi real olan dövlətçilik ənənələri göstərilmişdir. İvan Şopenin “İrəvan əyalətinin kameral təsviri” vergi dəftərində də bu faktlar içərisindədir. Qərbi Azərbaycanda, İrəvanda olan daş kitabələr, məzar daşları və digər memarlıq abidələri bizə bu yerlərin əzəli sahibi olduğumuzu, bizə vətəndaşlıq hüququnu verən pasportlarımızdır. Həqiqətən, sübut olunur ki, bu torpaqlarda bizim ulu əcdadlarımız – babalarımız yaşayıb. Qərbi Azərbaycan adlı o qədim çoxəsrlik Türk diyarında hal-hazırda 1 nəfər də türksoylu əhali yaşamır. Lakin ermənilərin bu işğalçılıq siyasəti İrəvan xanlığı ərazisinin tarixi-etnik mənsubiyyətini, minillər boyu yaşamış etnosun izlərini tamamilə silib ata bilməz. Vaxt gələcək ki, Qərbi Azərbaycandan erməni zorakılığı ilə qaçqın düşmüş 300 minədən çox azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaqlar. Beynəlxalq hüquq da bunu tələb edir və bu “Qayıdış konsepsiyası” ədalətli olacağını açıqlayır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının nazirliklərində müxtəlif öndümlü işlər aparılır.

Açar sözlər: toponimlər, İrəvan, statistika, erməni saxtakarlığı, tarixi mənbələr.

Ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan onomastikası, Bakı, 1987, 87s.
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015, 319s.
3. Bayramov J., Mustafayev N. Həqiqətin onomastikası. Bakı, Mütərəcim, 462s.
4. Ələkbərli. Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, 2007, 137s.
5. Şopen İ. İrəvan əyalətinin kameral təsviri. (Tərcümə edən Nazir Əhmədli). Bakı, 2022, 479s.
6. Qarayev E. İrəvan xanlığı. Bakı 2010, 339s.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı, 1988, 591s.

IN-BETWEEN FILIATION AND AFFILIATION: ALIENATION IN DANGAREMBGA'S WRITING

Inas Laheg

Azerbaijan University of Languages

inas.laheg@adu.edu.az

This research paper aims to explore identity construction of colonial subjects through shedding light on Tsitsi Dangarembga's novels, *Nervous Conditions* and *The Book of Not*. This analysis relies mainly on the theoretical framework of Edward Said in his book, *The World, the Text and the Critic*. Therefore, two cultural patterns of identification, filiation and affiliation, are highlighted whilst tracing the protagonist's identity construction. In this regard, Dangarembga maps Tambu's transformation from filiative loyalty to affiliative consciousness. In conclusion, either ways Tambu is delineated as an alienated character, estranged from her native-ness by means of Western lifestyle and from the colonizer's world by means of skin colour.

The 19th and the beginning of 20th century have witnessed the ubiquity of colonialism and its aftermaths in social, political and economic discussions. In effect, contentions and encounters between the colonial centre, embodied majorly by the British Empire, Spain and France and the colonized periphery, mainly in Africa, South America and Asia, gave rise to liberating and revolutionary discourses. Accordingly, colonized countries were rendered as a third space of enunciation, through which, as Homi Bhabha clarifies in his research paper "Cultural Diversity and Cultural Differences", cultural communications and configurations are formed and superimposed in "contradictory and ambivalent" patterns [2, p.208].

By the second half of the 20th century, postcolonial discourse shed light on issues of alienation, displacement and identity struggles. As a matter of fact colonial subjects who had been either dislocated or relocated, due to the establishment of European settlements in the indigene's land, had by means of power been estranged from their native language and social community. Yet another traumatic experience, that has been addressed by many postcolonial critics conspicuously Frantz Fanon in "The Fact of Blackness" and his book *Black Skin, White Masks*, is the black men's sense of fragmentation and alienation from their own skin colour and culturally ancestral roots [4, p.324].

Literature has become yet another terrain of contention. African novelists, poets and short stories writers have opted for re-modulating and refining English language to serve and communicate the literary properties and peculiarities of their indigenous and native culture. In parallel with such a literary method, African novels witness the adoption of “untranslated indigenous words and the use of pidgins and creoles” [3, p.527]. Such polemic issues have particularly been accentuated and mirrored in Tsitsi Dangarembga novels, *Nervous Conditions* and its sequel, *The Book of Not*. Dangarembga debates the African colonized subjects’ sense of hybridity and identity confusion in between consolidating his/her native-ness and embracing the colonizer’s Europeanizing and globalizing ideology.

Filiation in *Nervous Conditions*

Dangarembga’s first semi-autobiography, *Nervous Conditions*, introduces the reader with Tambu and her familial relationships. Tambu is the second child of a very poor native Shona family. Unlike her elder brother, education was not offered to her at ease. Life decisions in her family were not the offspring of individual resolutions, but rather outcomes of the elder men’s judgments, primarily her uncle and father. One of such decisions that marked a turning point in Tambu’s life is her moving to the house of her uncle, Babamukuru. The latter is a graduate of British university and of the headmaster of the missionary school [6, p.1].

Tambu was engrossed in consolidating her filial relevance to her family, tribe and ancestral culture, bringing about Edward Said’s distinction of filiation as a traditional and native mechanism of identity construction. It is a “cultural belonging” by birth [1, p.105]. In his seminal book, *The World, the Text and the Critic*, Said further extends that filial relationships are nourished with “obedience, fear, love and respect” [5, p.20]. Likewise, such traits are manifest in Tambu fear from her father, obedience to her uncle and love for her mother and sisters. Filiation secured Tambu with a sense of inclusion yet deprived her free will.

Affiliation in *The Book of Not*

The Book of Not moves from the filiative to the affiliative, as Tambu compromises her familial relationships with a ticket of inclusion into the colonizer’s world. The second semi-autobiography focalizes two simultaneous events, the war between the guerrilla freedom fighters and the British colonizers and Tambu’s daily life at Young Ladies’ College, which is of white majority. As evidence of one of her family’s members involvement with the fighters spread at the school, Tambu gradually chooses to affiliate with the colonizer. Such an identity rerouting marks Said’s definition of affiliation as a resolution of “critical consciousness and scholarly work” [5, p.16].

Tambu identified herself with the European colonizer, as Armstrong terms it, “by virtue of social, political, or professional practices” [1, p.105]. Unlike her native culture, which cherished collectivism, Western ideology catered Tambu with self-centeredness. As she claims, within this new community she became a “woman with a future” [7, p.11]. Hitherto, the loyalty and respect to her tribe and family are now replaced with disdain and disobedience, which are evident in the confusion she felt after visiting her tribe, “I suffered secretly a sense of inferiority from having been at the primitive scene” [7, p.28]. Her once beloved mother has become a cause of shame. Tambu openly professes that, “Was there any misfortune in the world as bad as being the daughter of this woman!” [7, p.228].

In her novels, *Nervous Conditions* and *The Book of Not*, Dangarembga explores the intricacy of the colonized subject’s identity construction. She contextualizes the way inhabitants of the margin

forsake traditional filial dynamics of identification to align with the modern world mechanism of affiliation, where relevance is a resolution of conscious and political individualism rather than an inborn legacy. However, zeroing in on Tambu as a protagonist of in-betweenness, Dangarembga made sure to disclose the fact that in spite of the freedom affiliation offered, it has as well fallen short of providing the protagonist with a sense of belonging. The colonizer's filial predisposition and racist propensity inhibited the incorporation of non-whites. Accordingly, Tambu was destined to fall into the abyss of cultural alienation and self-estrangement.

Keywords: Affiliation, alienation, filiation, identity, native-ness.

References

1. Armstrong P.B. (2003). Being out of Place: Edward W. Said and the Contradictions of Cultural Differences. *Modern Language Quarterly*, 64(1), 97–121. <https://doi.org/10.1215/00267929-64-1-97>. Accessed 14 Jan. 2024.
2. Bhabha, H.K. (1995). Cultural Diversity and Cultural Differences, 206-209.
3. Desai, G. (2006). Rethinking English: Postcolonial English Studies. A companion to postcolonial studies, 523-539.
4. Fanon, F. (1995). The Fact of Blackness. *The Post-Colonial Studies Reader*, 323-326.
5. Said E.W. (1983). *The world, the text and the critic*. Harvard University Press.
6. Dangarembga T. (2004). *Nervous Conditions*. Banbury, Ayebia Clarke.
7. Dangarembga T. (2006). *The Book of Not*. Ayebia Clarke Pub Limited.

Kök və mənsubiyyət arasında: yadlaşma Dangarembga'nın əsərlərində

İşdə Tsitsi Dangarembganın, əsasən «Əsəb Vəziyyətləri» və «Not Kitabı» romanlarında müstəmləkə subyektlərinin şəxsiyyət quruluşu araşdırılır. Bu təhlil, əsasən, Edvard Saidin “Dünya, mətn və tənqidçi” kitabındakı nəzəri çərçivəyə əsaslanır. Buna görə də qəhrəmanın şəxsiyyət konstruksiyasını izləyərkən eyniləşdirmənin iki mədəni nümunəsi, kök və mənsubiyyət vurğulanır. Bu baxımdan, Dangarembga Tambunun filiativ sədaqətdən affiliativ şüura çevrilməsinin xəritəsini tərtib edir. Nəticə olaraq, hər iki şəkildə Tambu Qərb həyat tərzilə doğmalığından və dəri rəngi ilə müstəmləkəçi dünyasından uzaqlaşmış, yadlaşmış bir xarakter kimi təsvir olunur.

MÜƏSSİSƏ ŞƏBƏKƏSİNİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİ ZAMANI ŞƏXSİ VƏ CƏMİYYƏT İNFORMASIYASININ MÜHAFİZƏSİNİN TƏŞKİLİ

Dünyamalı İsgəndərzadə, Nizami Cəfərov

Azərbaycan Universiteti

dunyamaly.isgandarzada@student.au.edu.az

Müəssisə şəbəkəsinin layihələndirilməsi, müəssisənin informasiya texnologiyaları infrastrukturunun planlaşdırılması və inkişaf etdirilməsini özündə əks etdirir. Bu proses, müəssisənin hədəflərinə uyğun bir şəbəkə arxitekturasının təyin edilməsini, kabel quraşdırılması, şəbəkə ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin göstərilmiş standartlara uyğun şəkildə

təmin edilməsini və digər texniki və idarəetmə aspektlərinin nəzərdən keçirilməsini təmin edir. Bu proses geniş və təkmilləşdirilmiş bir IT infrastrukturunun təmin edilməsi ilə təmin edilir və müəssisənin effektiv işləməsini dəstəkləyir.

Müəssisə şəbəkəsinin layihələndirilməsi zamanı ən əsas kriteriyalardan biridə təhlükəsizlikdir. Şəbəkənin qurulmasında və təhlükəsizliyinin təmin edilməsində istifadə olunan qurğular aşağıdakılardır:

1) **Router-** Hər hansı bir şəbəkənin ən vacib hissələrindən biri routerlardır. Bu cihazı müəssisənin onurğa sütunu kimi düşünə bilərsiniz, çünki o, şəbəkənin digər hissələrini birləşdirir. Routerlar ofisdəki işçilərin şəbəkəyə və xarici internetə qoşulmasını təmin edir. Routerlar həmçinin daha böyük müəssisə şəbəkələrini ayrı-ayrı ofislər və ya şöbələr tərəfindən idarə oluna və əldə oluna bilən daha kiçik alt şəbəkələrə bölə bilər [1].

2) **Switch-** Şəbəkə keçidi kompüterlər kimi iki və ya daha çox IT cihazının bir-biri ilə əlaqə saxlamasına imkan verən avadanlıqdır. Bir neçə IT cihazını birləşdirmək rabitə şəbəkəsi yaradır. Hesablama, çap, server, fayl saxlama, İnternetə çıxış və digər IT resursları şəbəkədə paylaşıla bilər. IT cihazları şəbəkə üzərindən məlumatların "paketləri" mübadiləsi yolu ilə əlaqə qurur. Əsas paketləri bir cihazdan digərinə yönləndirir, halbuki daha mürəkkəb əməliyyatlar (məsələn, paketin nəzərdə tutulan yerə çatmasına icazə verilib-verilməməsinə qərar vermək) ənənəvi olaraq digər növ şəbəkə cihazlarının domenidir.

Kommutatorlar xüsusi cihaz formasını ala bilər və ya məlumat paketləri üzərində əməliyyatlar həyata keçirən şəbəkə marşrutlaşdırıcıları və simsiz giriş nöqtələri (AP) kimi digər avadanlıqların tərkib hissəsi ola bilər. Əsas kommutasiya texnologiyası onilliklər ərzində mövcuddur və bütün müasir IT şəbəkələrinin, o cümlədən İnternetin əsas tikinti bloklarından biridir [2].

3) **Hub-** Şəbəkə məlumatı ona qoşulmuş hər bir kompüterə və ya Ethernet əsaslı cihaza ötürən qurğudur. Hub switchdən daha az mürəkkəbdir, ikincisi xüsusi cihazlara məlumat ötürülməsini təcrid edə bilər. Şəbəkə hubları kiçik, sadə lokal şəbəkələri üçün ən uyğun qurğudur. Hublar marşrutlaşdırma imkanlarını və ya digər qabaqcıl şəbəkə xidmətlərini təmin edə bilmir. Ethernet framelərini bütün portlar arasında fərq qoymadan ötürməklə işlədikləri üçün şəbəkə hubları bəzən axmaq switchlər adlanırlar [3].

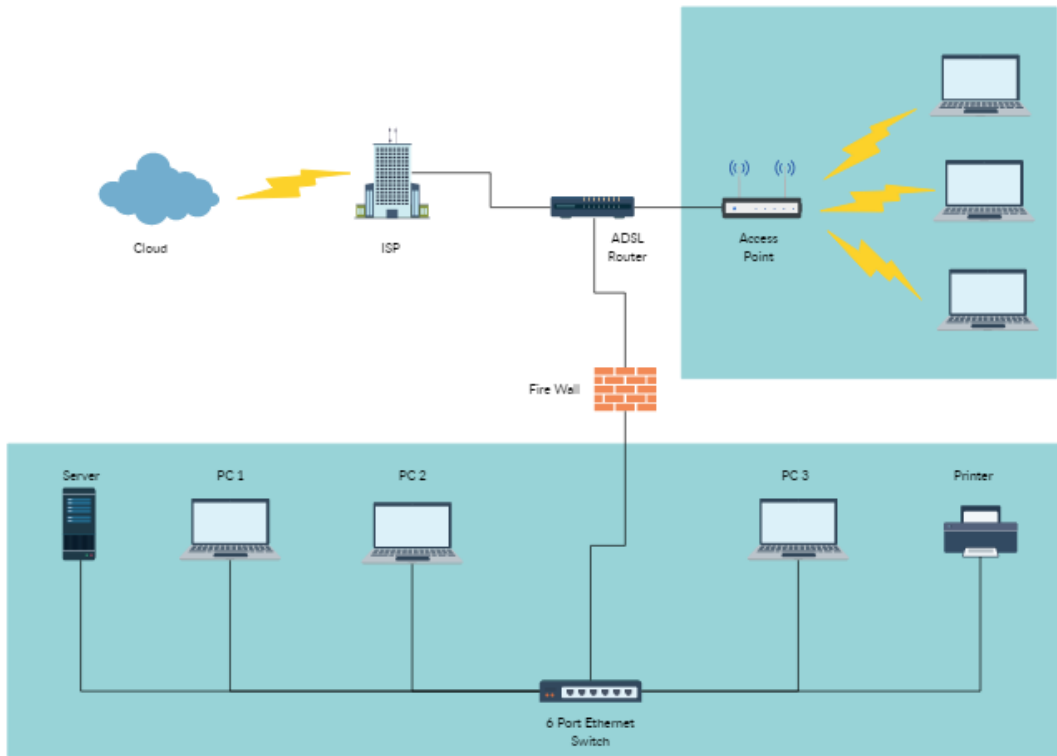
4) **Firewall-** Firewalllar veb trafikini idarə etmək üçün "boğma nöqtələri" yaradır, bu zaman onlar proqramlaşdırılmış parametrlər dəsti üzrə nəzərdən keçirilir və müvafiq olaraq fəaliyyət göstərilir. Bəzi firewalllar icazə verilən və ya bloklananlara istinad etmək üçün audit qeydlərindəki trafiki və əlaqələri də izləyir. Firewalllar adətən özəl şəbəkənin və ya onun host cihazlarının sərhədlərini açmaq üçün istifadə olunur. Beləliklə, firewall istifadəçi girişinə nəzarətin daha geniş kateqoriyasında bir təhlükəsizlik vasitəsidir. Bu maneələr adətən iki yerdə qurulur - şəbəkədəki xüsusi kompüterlərdə və ya istifadəçi kompüterlərində və digər son nöqtələrin özlərində (hostlar) [4].

5) **Access point-** Access point cihazların yerli şəbəkəyə qoşulması üçün portal rolunu oynayan simsiz şəbəkə cihazıdır. Giriş nöqtələri mövcud şəbəkənin simsiz əhatə dairəsini genişləndirmək və ona qoşula bilən istifadəçilərin sayını artırmaq üçün istifadə olunur. Access Point, kablosuz cihazlarla (Wi-Fi cihazları) kabelsiz əlaqəni təmin etmək üçün Ethernet şəbəkəsinə qoşulur. Həmin şəbəkədən məlumat alır və kablosuz signal yayır. Bu signal, kablosuz cihazların şəbəkəyə qoşulmasına və internetə daxil olmasına imkan verir. Access Point, məsafə və aydınlıq qanunlarına əsaslanan radiosinyal yaymaq üçün Wi-Fi texnologiyasından istifadə edir. İstifadəçilərin internetə qoşulması üçün genişlənmiş bir şəbəkə məlumat yolunu təmin edir. Access Point, birləşdirici və yayıcı

funksiyonlarını yerinə yetirir və onun vasitəsilə, bir qrup cihazın (kablosuz şəbəkə istifadəçiləri) bir-birilə bağlanmasını təmin edir [5].

Şəbəkə təhlükəsizliyi kompüter şəbəkələrindən və şəbəkə resurslarından icazəsiz girişlərin, sui-istifadənin və s. halların qarşısını almaq üçün tərtib edilmiş təhlükəsizlik siyasətlərindən ibarətdir. Şəbəkə administratoru tərəfindən idarə olunan şəbəkə təhlükəsizliyi məlumatları icazə ilə əldə etməyi təmin edir. İstifadəçilər icazə verilən məlumatları İD, şifrə və ya başqa icazə məlumatları daxil edərək əldə edir. Şəbəkə təhlükəsizliyi həm ictimai həm şəxsi müxtəlif kompüter şəbəkələrini (gündəlik işlərdə, biznes təşkilatlar arası tranzaksiyalarda, dövlət strukturlarının məlumat ötürülməsində və s.) əhatə edir. Şəbəkələr həm şirkətlərdəki kimi şəxsi, həm də ictimai istifadəyə açıq ola bilər. Şəbəkə təhlükəsizliyi təşkilatlara, müəssisələrə və başqa qurumlarda təsis edilmişdir. Adından da bəlli olduğu kimi: o şəbəkəni qoruyur və baş verən əməliyyatlara nəzarət edir. Şəbəkə resursunun qorunmasının sadə və ümumi bilinən yolu həmin resursa unikal ad və uyğun şifrə təyin etməkdir. Və təkmilləşdirilmiş müəssisə şəbəkəsi aşağıdakı kimi görünür.

Təkmilləşdirilmiş müəssisə şəbəkəsinin strukturu belə görünür:

Şəkil 1. Müəssisə şəbəkəsinin strukturu [6].

Açar sözlər: Müəssisə şəbəkəsinin layihələndirilməsi, informasiyasının mühafizəsinin təşkili, Router, Switch, Hub, Firewall, Access Point.

Ədəbiyyat

1. <https://www.cdw.com/content/cdw/en/articles/networking/enterprise-network-equipment-checklist.html>
2. <https://www.juniper.net/us/en/research-topics/what-is-a-network-switch.html>
3. <https://www.techtarget.com/searchnetworking/definition/hub>
4. <https://www.kaspersky.com/resource-center/definitions/firewall>

5. <https://www.ligowave.com/difference-between-access-point-and-router>
6. <https://www.syscreations.ca/blog/how-to-design-an-enterprise-network/>

UNITAR EKVİVALENT OPERATORLAR AİLƏSİNİN XASSƏLƏRİ HAQQINDA

Natiq İsmayilov

Azərbaycan Universiteti

natig.ismayilov@student.au.edu.az

Məlumdur ki, bir sıra qeyri-xətti tənliklərin inteqrallanması zamanı unitar ekvivalent operatorlar ailəsinin xassələri xüsusi rol oynayır(bax [1]-[3]). Təqdim olunan işdə unitar ekvivalent operatorlar ailəsinin Hilbert-Şmidt normasının xassələri araşdırılır.

Tutaq ki, H ilə Hilbert fəzası işarə olunur. Təyin oblastları H fəzasında hər yerdə sıx eyni bir D çoxluğu olan $L(t)$ öz-özünə qoşma operatorlar ailəsinə baxaq. Əgər elə bir $U(t)$ unitar operatorlar ailəsi olarsa ki,

$$\begin{aligned}U(0) &= E, \\L(t) &= U^{-1}(t)L(0)U(t),\end{aligned}\tag{1}$$

bərabərlikləri ödənilsin, onda $L(t)$ operatorlar ailəsinə unitar ekvivalent operatorlar ailəsi deyilir, burada E ilə H fəzasında təyin olunmuş vahid operator işarə olunur.

Teorem 1. *Əgər öz-özünə qoşma və məhdud $L(t)$ operatorlar ailəsi unitar ekvivalent olarsa, onda hər bir t üçün*

$$\|L(t)\| = \|L(0)\|$$

bərabərliyi doğrudur.

İsbatı. (1) bərabərliyinə əsasən alırıq:

$$\|L(t)\| = \|U^{-1}(t)\| \|L(0)\| \|U(t)\| = \|L(0)\|.$$

Digər tərəfdən isə (1) münasibətindən tapırıq:

$$L(0) = U(t)L(t)U^{-1}(t),$$

Buradan isə öz növbəsində

$$\|L(0)\| = \|U(t)\| \|L(t)\| \|U^{-1}(t)\| = \|L(t)\|$$

bərabərliyi alınır.

Teorem isbat olundu.

Eyni qayda ilə aşağıdakı teorem isbat olunur.

Teorem 2. *Əgər $L(t)$ unitar ekvivalent operatorlar ailəsinin hər bir operatoru Hilbert-Şmidt operatoru olarsa, onda onların $\|L(t)\|_2$ Hilbert-Şmidt norması t -dən asılı deyil:*

$$\|L(t)\|_2 = \|L(0)\|_2.$$

Açar sözlər: Hilber fəzası, unitar ekvivalent operatorlar ailəsi, Hilbert-Şmidt operatoru.

Ədəbiyyat

1. Adler M., Haine L., van Moerbeke P., Limit matrices for the Toda flow and periodic flags for loop groups, Math. 1993.
2. Aptekarev A. Branquinho Marcellan F., Toda-type differential equations for the recurrence coefficients of orthogonal polynomials and Freud transformation, J. Comput. Appl. Math. 1997.
3. Deift P., Kamvissis S., Kriecherbauer T., Zhou X., The Toda rarefaction problem, Commun. Pure Appl. Math. 1996.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNƏ XARİCİ VƏ DAXİLİ TƏHDİDLƏR

Rafiq İsmayilov
Azərbaycan Universiteti

İnformasiya təhlükəsizliyi fərdin, cəmiyyətin və dövlətin informasiya mühitinin təhlükə və təsirlərdən qorunmasıdır. İnformasiya təhlükəsizliyinə xarici təhdidlərlə mübarizənin xüsusiyyətləri təşkilatın fəaliyyət dairəsindən asılıdır. Əksər şirkətlər üçün işçilər tərəfindən daxili təhdidlər xarici təhlükələrdən əhəmiyyətli dərəcədə güclüdür, çünki onlar daha asan və daha az maliyyə xərcləri ilə həyata keçirilir. Bu cür təhdidlərin mənbələri çox vaxt rəqiblər, cinayətkarlar və ya haker qrupları olur.

İnformasiya sahəsində cinayətlər həmişə məlumatların oğurlanması, dəyişdirilməsi, məhv edilməsi məqsədi daşıyır, lakin onların nəticələri fərqli ola bilər:

- istehsalın dayandırılması;
- hesablardan pul vəsaitlərinin oğurlanması;
- məxfi məlumatların açıqlanması;

Kibertəhlükələrdən qorunma həmişə müxtəlif səviyyələrdə məlumatların - şəxsi məlumatların, ticarət sirlərinin, proqram kodunun, istifadəçi fəaliyyəti jurnallarının qorunmasına əsaslanır.

Əgər hər hansı hadisə aşağıdakı xüsusiyyətlərə təsir edə bilirsə, o, informasiya təhlükəsizliyi təhdidi kimi tanınır.

Təhdidlər həmişə müəyyən bir obyektə yönəldilir, bunlar:

- məlumat;
- proqramlar və tətbiqlər;
- avadanlıq;
- əlaqə kanalları;
- nəzarət alqoritmləri.

Xarici təhlükələrin ən azı 18%-i təchizatçıların və tərəfdaşların hərəkətləri ilə bağlıdır. Bu risk xüsusilə pərakəndə satış sektorunda olan şirkətlər üçün aktualdır. Onların liderlərinin fikrincə, bu səbəblərdən baş verən xarici kiber insidentlərin payı ümumi sayının 45%-ni təşkil edir.

Sahələrə görə bu cür hücumların riskləri aşağıdakı kimi bölüşdürülür:

- neft və qaz sənayesi (11%);
- aerokosmik və müdafiə (9%);
- yüksək texnologiya (9%);
- telekommunikasiya (8%).

Təşkilatlar və ya vətəndaşlar tərəfindən həyata keçirilən xarici təhlükələrlə yanaşı, bəzən texnogen və ya təbii xarakterli təhlükələr, məsələn, enerji təchizatı təşkilatlarında qəzalar və ya təbii fəlakətlər mövcuddur. Mütəşəkkil cinayətkar qruplar maliyyə sektoru şirkətlərini, şəxsi məlumatları, sənədlərin surətlərini və tibbi məlumatları hədəf alır.

İnformasiya təhlükəsizliyinə xarici təhdidlərlə mübarizə sistemi proqram təminatı və texniki həllər kompleksini üzərində qurulub. Bu halda təşkilati tədbirlər səmərəsizdir.

Tipik olaraq, mühafizə sistemi aşağıdakı yollardan biri ilə qurulur:

- kiber risklərdən qorunmaq üçün çoxsəviyyəli müdafiə sisteminin yaradılması;
- bu işin mütəxəssislərə həvalə edilməsi.

Bəzi şirkətlər kiber risklərdən sığortaya müraciət edirlər. Bu xidmət Azərbaycanda hələ çox geniş yayılmayıb, xarici sığorta şirkətlərinin nümayəndəlikləri tərəfindən təklif olunur.

Host əsaslı müdaxilənin qarşısının alınması sistemləri (HIPS) informasiya təhlükəsizliyinə xarici təhlükələrdən qorunmaq üçün kompleks proqram həlləri arasında geniş yayılmışdır. Düzgün konfigurasiya edildikdə, kompüter sisteminin qorunma səviyyəsi 100% -ə yaxınlaşır.

Mütəxəssislər məlumatların xarici təhdidlərdən informasiya təhlükəsizliyinə mühafizə xərclərini iki hissəyə bölməyi tövsiyə edirlər. Birincisi kiber insidentlərin qarşısının alınmasına və onlardan qorunmağa, ikincisi isə müəyyənləşdirilməsinə və cavab tədbirlərinin həyata keçirilməsinə yönəlib.

İnformasiya təhlükəsizliyinə xarici təhdidlərə qarşı sistemli mübarizə xarici mühitin geniş təhlilinə və informasiya sisteminin elə qurulmasına əsaslanmalıdır ki, təhlükə modeli ciddi xərclər olmadan və ya təşkilatın fəaliyyətini yavaşlatmadan onun komponentləri yenilənə və ya dəyişdirilə bilsin.

Açar sözlər: Xarici təhlükələr, informasiya təhlükəsizliyi, mühafizə sistemi.

Ədəbiyyat

1. Əliquliyev R.M., İmamverdiyev Y.N. Rəqəm imza texnologiyası. Bakı. Elm. 2003. 132 s.
2. Аббасов А.М., Алгулиев Р.М., Касумов В.А. Проблемы информационной безопасности в компьютерных сетях. Баку: ЭЛМ, 1998. 235 с.
3. Соколов А.В., Степанюк О.М. Защита от компьютерного терроризма. Справочное пособие. СПб.: БХВ-Петербург; Арлит, 2000. 496 с.

AZƏRBAYCANDA YAŞIL TURİZMİN İNKİŞAF POTENSİALI VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Lalə İsmayılova
Azərbaycan Universiteti

Son illərdə elmi və idarəçilik dövrüdə “yaşıl iqtisadiyyat” ifadəsi geniş şəkildə istifadə olunur. Əslində bu ifadənin işlənilməsi cəmiyyətin təbiətə, iqtisadiyyatın ekologiyaya uzun müddət ərzində vurduğu ağır zərbələrin, israfçılığın ağır nəticələri ilə bağlıdır. Beləki, bu qəbildən olan yanaşmaları son nəticədə insanların sağlamlığının itirilməsində özünü büruzə verməsi ictimaiyyəti narahat etməyə bilməzdi. Ona görə də beynəlxalq səviyyəli proqram və konsepsiyalar işlənmiş və icra olunmuşdur. Bu proseslər indi də davam edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizmin təbiətlə, canlı aləmlə bağlı olan növlərinin, xüsusən aqroturizmin, ekoturizmin, kənd turizminin inkişafı analojo olaraq, “yaşıl turizm”in inkişafı üzrə hədəf və prioritetləri qarşıya qoyur. Təbii ki, turizm inkişaf etdikcə ölkə iqtisadiyyatına böyük təsir göstərir. Son illər dövlət səviyyəsində daxili turizmə yönəlmiş tədbirlər bu sahənin intensiv surətdə inkişafına imkanlar yaradır. Hazırda əyalətlərdə müasir tələblərə uyğun mehmanxanalar, kottec kompleksləri, digər istirahət mərkəzləri tikilib turistlərin istifadəsinə verilir. Lakin ölkəmizin iri şəhərlərindən və xaricdən gələn insanlar təbii kənd mühitində və şəraitində yaşamağa, istirahət etməyə səy göstərirlər. Həmin turistlər kənd həyatının reallıqlarını yaşamaqla yanaşı, yüksək keyfiyyətli xidmətlərdən istifadə məsələlərinə də xüsusi həssaslıqla yanaşırlar. Burada onlar istirahətlə bərabər müəyyən dərəcədə öz sağlamlıqlarını da möhkəmləndirir və bərpa edirlər. Turistlərin istəyinə uyğun şəraitin yaradılması, onlara müvafiq xidmətin göstərilməsi müəyyən vəsait tələb edir. Həmin vəsait son nəticədə artıqlaması ilə kəndliyə və ya turizm müəssisəsinə qayıdır. Belə ki, kənd evinin sahibi turistlərə hər cür rahatlığı olan ev (evin tam və ya bir hissəsini) və yemək (turistlərin istəyi ilə) təqdim etməklə bərabər, onlara bələdçilik, tərcüməçilik, nəqliyyat xidməti göstərmək, ev heyvanları və quşları bəsləmək üçün qısa müddətli imkan yaratmaqla əlavə xidmət haqqı əldə etməklə öz gəlirlərini artırmış olurlar. Əyalətlərdə yaşıl turizmin inkişaf etdirilməsində kənd əhalisinə yardımçı olmaq, onları müəyyən stereotiplərdən uzaqlaşdırmaq üçün yerli TV və mətbuatda çıxışlar etmək, insanlarla birbaşa ünsiyyətdə kənd yaşıl turizminin onlara və yaşadıkları ərazilərə maddi və ekoloji cəhətdən sərfəli olduğunu təfəssilatları ilə izah etmək, onları əsaslı şəkildə məlumatlandırmaq lazımdır.

Nəzərə alınmalıdır ki, region əhalisinin rifahının yaxşılaşdırılmasında, yoxsulluğun aradan qaldırılmasında, kənd icmalarında mütəşəkkilliyin artmasında və onların işgüzar fəaliyyətinin canlandırılmasında yaşıl turizmin inkişafına dair layihələrin həyata keçirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Onun regionların turizm potensialına uyğun şəkildə işlənilməsi və reallaşdırılması böyük iqtisadi və sosial dividendlər vəd edir [3]. Göstərilə bilər ki, respublikamızın Lənkəran, Astara, Masallı, Yardımlı, habelə, Qəbələ və Göygöl rayonlarında fərdi surətdə turizm və turistlərə olan münasibət barədə sorğu keçirilmişdir. Sorğuda kənd əhalisində turizm münasibətin müsbət olduğu və turistlərin kənd evlərində istirahət etmələrinə dair irad və etirazlarının olmaması müəyyən olunmuşdur.

Əksinə, hazırda tanınmış turizm bölgələrində, kənd yerlərində yaşayan ailələr öz evlərini turizm tələbatına uyğun tikir və təmir edirlər. Bununla yanaşı, turistləri kənd evlərində kortəbii yerləşdirmək düzgün olmazdı. Bu səbəbdən kənd ev sahibləri və onların ailə üzvləri turistlərə müvafiq xidmətlərin göstərilməsinə hazır olmalıdırlar. Bunun üçün isə kənd sakinlərinə turizm xidmətlərinin göstərilməsi üzrə təlimlərin keçirilməsinə böyük ehtiyac vardır. Turistlərin qəbulu, onların evlərdə yerləşdirilməsi, yataq dəstləri ilə təminatı, qida ilə təmin edilməsi, eyni zamanda, turistlərə ətraf ərazi barədə, yerli adət-ənənələr barədə məlumatların düzgün çatdırılması, onlara əlavə xidmətlərin (nəqliyyat, bələdçilik, tərcümə, ovçuluq və s.) göstərilməsi, həyətə təsərrüfatda sərbəst hərəkətlərinə şərait yaradılması, onların fiziki sağlamlığının, toxunulmazlığının və əmlak təhlükəsizliyinin etibarlı şəkildə təmin edilməsi qaydaları barədə təlimlər keçirilməlidir [2].

Kənd yaşıl turizminin Azərbaycanda sürətli inkişaf etdirilməsi üzrə əsas maneələrdən biri də sanitariya qovşaqlarının pis halda olmasıdır. Turistləri qəbul etmək istəyən evlərdə sanitariya qovşaqları və mətbəxlərin müvafiq səviyyədə təmir olunması üçün kiçik kreditlərin verilməsinə

ehtiyac duyulur. Turistləri qəbul etmək arzusunda olan evlərə kredit ayrıldığı halda qısa müddət ərzində təmir-bərpa işlərini yerinə yetirmək olar. Paralel olaraq kənd əhalisi arasında kənd yaşıl turizmi barədə maarifləndirmə işinin aparılması, turizm marşrutlarının hazırlanması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizdə 4253 kənd yaşayış məntəqəsi vardır ki, bunun da böyük əksəriyyəti yaşılıqlar qoynunda və ya dağlıq ərazilərdə yerləşən kəndlərdir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, Azərbaycanda kənd yaşıl turizminin inkişaf etdirilməsi üçün potensial vardır.

Azərbaycan Respublikasında turizm sektorunun davamlı inkişafını təmin etmək və turizmin ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsinə nail olmaq məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 aprel 2010-cu il tarixli müvafiq sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"da, 06 dekabr 2016-cı il tarixdə qəbul edilmiş "İxtisaslaşdırılmış turizm sənayesinin inkişafına dair" Strateji Yol Xəritəsində kənd, idman, ailəvi, xüsusi maraq kəsb edən və digər turizm növlərinin inkişafına dair tədbirlərin həyata keçirilməsi üzrə başlıca hədəflər və prioritetlər müəyyən edilmişdir [1]. Hər ilin yekununda qarşıya qoyulmuş vəzifələrin icrası səviyyəsi konkret hesabat materialları əsasında qiymətləndirilir, təhlil olunur və lazımı nəticələr çıxarılır.

Nəzərdə tutulan məsələlərin icrası ilə əlaqədar turizmin idarə edilməsində səlahiyyətli olan orqanlar tərəfindən müvafiq ictimai birliklər və turizm şirkətləri ilə görüşlərin keçirilməsi və ilkin mərhələdə kənd turizminin inkişafına dair layihələrin həyata keçirilməsi təklif olunmuşdur. Kənd turizmi layihəsinin icrasını təmin etmək məqsədilə həmin layihənin Türkiyənin TİKA və Almaniyanın GTZ təşkilatı ilə birgə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Ölkə daxilində bir çox sahədə baş verən inkişaf hər gün artaraq davam edir. Ölkəmizin gələcək inkişafını təmin etmək üçün bu gün turizm sektorunun genişlənməsinə xüsusi önəm verilir. Bu sahədə qabaqcıl ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi çox vacibdir. Ümid etmək olar ki, turizmin inkişafı ilə bağlı proqram və konsepsiyaların reallaşdırılması yaxın gələcəkdə yaşıl turizmin də davamlı inkişafına əlverişli şərait yaradacaqdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının turizm potensialının hərəkətə gətirilməsi müvafiq imkan və şəraiti daha gücləndirəcəkdir.

Açar sözlər: turizm, layihə, proqram, xidmət, inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi 2016.
2. Bilalov B.Ə., Güləliyev G.G. Turizmin əsasları, dərslik, Bakı, QHT nəşriyyatı, 2015, 492s.
3. Əlirzəyev Ə.Q. və b. Müasir turizmin inkişaf istiqamətləri, dərs vəsaiti, Bakı 2018, 163s.
4. Qafarov N.C. Turizmin iqtisadiyyat, dərslik, Bakı, Kooperasiya nəşriyyatı, 2012, 440s.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ "QARABAĞ ROMANI" MÖVZUSU

Nərmin İsmayılova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

nerminaliy97@gmail.com

Çağdaş nəsrimizdə Qarabağ mövzulu romanlar dövr baxımından iki yerə ayrılır. Birinci dövr romanları I Qarabağ müharibəsi, ikinci dövr romanlar isə 44 günlük Vətən Müharibəsinə həsr olunan əsərlərdir. Azərbaycan ədəbiyyatının müstəqillik illərində bu iki dövrün birləşməsi yeni bir növün - "Qarabağ romanı"nın formalaşması ilə nəticələndi.

Birinci dövr Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş ədəbiyyat nümunələrində mövzular bədbinlik üzərində qurulsada gələcəyə nikbin baxış əsas idi. İkinci dövrü-Zəfər müharibəsinə əks etdirən romanlar isə 30 ilə qədər olan bir dövrün özündə saxladığı nigaranlığın, qəmin sevincə, qürurla sonlanmasını əhatə eləyir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusu müharibənin, Azərbaycan torpaqlarının işğalının, bu işğala şərait yaratmış daxili və xarici qüvvələrin, erməni varvarizminin, işğalçılığının təsviri, əsirlik, satqınlıq, imtiyazları əlindən alınmış xalqın üsyanı sonda isə qalibiyyətimizin, işğal olunmuş torpaqlarımızda ucalan al bayrağımızın nümunələri böyük arenada oxucu ilə qarşılaşmış və oxunmuşdur. "Qarabağ romanı" ayrı-ayrı dövrlərdə işlənməsinə görə fərqli və oxşar xüsusiyyətlər daşıyır.

Birinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş "Qarabağ romanı" ilə İkinci Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuş "Qarabağ romanı"nın fərqli və oxşar xüsusiyyətləri yazıçının yanaşmalarına görə yox, dövrün və problemin daxilindəki məzmun və xarakterdən qaynaqlanır. Birinci dövr Qarabağ mövzulu romanlarda əsərin sonu gələcəyə ümidlənilir, sonda torpaqlarımızın azadlığı uğrunda savaşa çağırış bədii dillə təcəssüm etdirilirdi. Aqil Abbasın "Dolu", Şamil Sadiqin "OdƏrlər",Azad Qaradərili "Cəbrayıl əfsanəsi" və s.romanları Qarabağ romanına ən yaxşı nümunələrdəndir.

İkinci dövr Qarabağ mövzulu romanlarda isə Azərbaycan millətinin bir cəbhədən olmaq ya ölmək seçimində ölüm bahasına olsa belə aparılan mübarizələrdən, bu mübarizələrin qələbə ilə sonlanmasından, Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad olunması və bu sevincin bədii əksi özünü göstərir [2, s.99]. Sabir Rüstəmxanlıya məxsus olan "Difai fədailəri" romanında janr əlamətlərinin dəyişməsi Qarabağ romanında yeni tipin yaranmasına ən gözəl işarə idi."Difai fədailəri"romanında biz hadisələrin müasir dövrlə deyil, real tarixi zamanda və real tarixi şəxsiyyətlərin iştirakı ilə keçmişdə baş verdiyinin şahidi oluruq. "Difai fədailəri" XX əsrin əvvəllərində ermənilərin Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri soyqırım, faciənin müasir dövr Qarabağ hadisələrinin başlanğıc mərhələsi olmasının təsviridir.

Olmaq ya ölmək birinci tip "Qarabağ romanı"nda seçim idisə, artıq ikinci tip "Qarabağ romanı"nda bu seçim seçilmiş qərara çevrilmişdir. Azərbaycan torpaqlarının işğaldan azad olunması millətimizin və mədəniyyətimizin intibahı istiqamətində vacib addım idi. Bu romanlar yalnız mövzusuyla yox həm də qəhrəmanı ilə fərqlənir. Birinci Qarabağ mövzulu romanlarda baş qəhrəman əzəli, doğub böyüdüüyü torpaqlar uğrunda döyüşən vaxtilə azad olmuş sonra köçkün qalmış obrazdırsa, ikinci tip Qarabağ mövzulu romanlarda baş qəhrəman öz ata-baba torpaqlarını işğaldan azad edən vaxtilə köçkün qalmış, indi öz əzəli torpaqlarına qayıdan obrazlardır.

Birinci Qarabağ müharibəsi ilə ikinci Qarabağ müharibəsinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də obraz olaraq Birinci Qarabağ müharibəsində əsgərini tək, silahsız, ordusuz buraxmış dövlət, ikinci Qarabağ müharibəsində həmişə əsgərinin yanında olan Azərbaycan şanlı ordusu, Azərbaycan əsgəri və zabitləridir.

Hər iki dövrə həsr olunmuş bu romanlarda ədəbiyyatımız real təsvirlərlə, dünyaya Azərbaycan xalqının təcavüzə məruz qalmasını, işğalçı mövqeyi, insan ləyaqətinə toxunulan əməllərin, milli-mədəni sərvətlərin təcavüz olunmasını və s. kimi məsələləri özündə əks etdirirdi. Bu romanlarda iztirab həm daxili, həm də xarici xarakter daşıyır. Milli-mənəvi əzabın eyniliyi, yurda, vətənə bağlılıq, vətənin dar günündə xalqın bir-birinə olan həmrəyliyi, doğmalığı qabardılır. Təcavüz edənin təcavüz olunandan mənəvi-psixoloji cəhətdən zəif olması ideyası açıqlanır.

"Qarabağ romanı" mövzusunda yazılmış romanlarda milli varlıqları və əzəli torpaqları üçün mübarizə edən, Azərbaycan qadınının namusunu qoruyan azərbaycanlıların, Azərbaycan ordusunda xidmət göstərən əsgər və zabitlərin obrazları öz əksini tapır.

Ümumiyyətlə roman janrı öz hibrid konstruksiyaları, sənədli, elmi, publisistik janrlarla birbaşa əlaqədə olması ilə seçilir. Romanların janr xüsusiyyətləri eyni olsada Qarabağ mövzusunun geniş və fərqli aspektdən yanaşılması onun yeni bir janrının yaranmasına səbəb oldu. "Qarabağ romanı" nəsr janrının bütün əlamətlərinə uyğun olsa da, mövzu və problemetika cəhətdən fərqli idi.

"Qarabağ romanı" mövzulu janrdə yazılmış əsərlərin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də onun simvolik obrazlarla əhatələnməsidir. Əsərlərin bir çox hissələrində vətən dərdi, yükü valideynlərin əzablı, yüklü yaşantısıyla müqayisədə, Azərbaycan dövlətinin gələcəyi yeni doğulmuş, təmiz bir körpənin, uşağın taleyi ilə müqayisə olunur. Erməni obrazlarının əsasını isə öz torpaqlarımızda böyüyən, qonşu, kirvə, dost bildiyimiz xain düşmən obrazlarıdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılmış romanlar çox olsada biz Böyük Vətən müharibəsinə, İkinci Dünya müharibəsinə həsr olunmuş romanlar ilə Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş romanları qarışdırmamalıyıq [1, s.35]. Əsas fərq ondadır ki, Böyük Vətən müharibəsində, İkinci Dünya müharibəsində Sovet ittifaqının qələbəsinə, faşizmin və başqa qüvvələrin məhv olunmasına həsr olunmuşdursa, Qarabağ müharibəsi bir xalqın öz əzəli torpaqları uğrunda, günahsız yerə savaşıqları müharibə idi. Bu amillər romanların qayəsinə və struktur formalarına da təsir etmişdir. Bundan başqa Böyük Vətən müharibəsində döyüşən əsgər bir çox hallarda interrasionallaşdırılmışdır. Amma Qarabağ uğrunda döyüşlərdə döyüşən əsgər silahlı olub olmamasına baxmayaraq, igid, sadə vətəndaşdır.

"Qarabağ romanı" mövzulu əsərlərdə başlıca xüsusiyyət isə "vaxt və məkan" anlayışıdır. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzulu romanların oxunaqlı olmasına yol açan amillərdən biri də bu romanların xronotop mahiyyət daşımasıdır. Qarabağ müharibəsində məkan və zaman anlayışı informasiya xarakterlidir. Bu romanlarda istər zamanın, istərsə də məkanın təsviri oxucuda mövzunun ideyasını müəyyənləşdirməkdə əsas rol oynayır [3, s.78]. Aqil Abbasın "Dolu" romanı vaxt və məkan anlayışını öz üzərində cəmləyir. Əsərin əvvəlində və sonunda dolu yağır. Əsərin başlanğıcında yağan doludan fərqli olaraq, əsərin sonundakı dolu rəmzi mənə daşıyır. Təbiət hadisəsi vasitəsilə müəllif əsərdəki hadisələri nəticələndirir. "Dolu" vasitəsilə Qarabağ olayları sonlandırılır-erməni təcavüzkarları həmin dolu vasitəsilə məhv olurlar: "... Qəflətən minlərlə at ağız -ağıza verib necə kişnədisə və göylər necə şaqqıldadısa çöllər diksindi, ağaclar diksindi, çaylar diksindi, dağlar diksindi. Şimşəklər göy üzünü parça-parça elədilər. Və göy üzündən də yuxarıdan necə bir Dolu

başladısı... camaat dik atıldı və sevinclə özünü atdı bayıra..." Sanki təbiətin hadisəsi olan dolunun yağması vasitəsilə ermənilərin ayağı altında tapdalanmış torpaqlarımız yuyulur, təmizlənir, saflaşır.

Erməni speratçılarının Azərbaycana təcavüzkar basqınları təkcə son 30 ili yox bir əsrə qədər bir dövrü əhatə edir. Son 30 ilin qəsbkarlığı eyni məkanda baş versə də zaman fərqli idi. 30 il qabaq öz torpaqlarından yarı canını qoyub, ayaqyalın, alını açıq Azərbaycan xalqı, Qarabağ xalqı çıxmışdısa, 30 il sonra eyni məkanda fərqli zamanda ermənilər canlarını götürüb, başları önə əyilmiş şəkildə çıxdılar. Bu xronotop yanaşma ilə Qarabağ mövzusunda yazılmış "Qarabağ romanı"nı oxuduqdan sonra bir daha, Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan xalqında açdığı yaraların, pozulmaz yaddaşın bir faciəsi olduğuna əmin olursan.

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, Qarabağ mövzusu, roman, İkinci Qarabağ müharibəsi, Vətən Müharibəsi.

Ədəbiyyat

1. Qoca F. Vətən müharibəsi. Ədəbiyyat qəzeti. 24 dekabr 2020, 57(5285), 7 s.
2. Mehrəriyev E. Müharibə və ədəbiyyat. Bakı: Azərbaycan, 2000, 218 s.
3. Şərifova S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili. Bakı: Elm və təhsil, 2022.
4. Elaydi Ə.S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan romanı. Bakı: Nurlar, 2017, 190 s.

ELEKTRON KİTABXANALARIN MÜASİR VƏZİYYƏTİ VƏ İSTİFADƏ EDİLƏN TEKNOLOGİYALAR

Zeynəb İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

Zeynab.Ismayilova@student.au.edu.az

Dünyanın, cəmiyyətin müasirləşməsi ilə əlaqədar olaraq internetdə olan resurslardan istifadəsiz elm təsəvvür edilə bilməz. Bu inkişaf elektron kitabxanalardan da təsirsiz ötürməmişdir. Elektron kitabxanaların məlumat bazası rəqəmsal şəkildə hazırlanan fərqli tipli sənədlərdən təşkil olunmuşdur. Həmin sənədlərin müəyyən bir hissəsi kitabxanaya aid olsa da ümumi şəkildə elektron kitabxananın internet misal olaraq "Humanoid" robotlar göstərilə bilər. Məhz elə bu robotlar bir sıra ölkələrin kitabxanalarında da istifadəyə verilmişdir. Bu robotların müəyyən ölçüləri vardır. Onların hündürlüyü 58 sm olmaqla bərabər, hər hansı səsli göstərişlərə tabe olmaq, üz cizgilərinə görə yadda saxlama, danışmaq kimi əməlləri yerinə yetirmək imkanına malikdir.

"Xerok" adlanan bir müəssisənin yaratdığı "Espresso Book Machine" adlı bir sistem vardır [1]. Cihaz vizual olaraq əlfəcinə bənzəyir. Ən önəmli cəhəti ondan ibarətdir ki, kitabları axtarmaq üçün rəhbər kimi çıxış edir. Müasir tipli elektron kitabxanalarda bulud texnologiyasından da istifadə edilir. Bu isə yeni mərhələ hesab edilə bilər. Buluda əsaslanan elektron kitabxana verilənlər bazasının qurulması, əlçatanlıq, daha yaxşı xidmətlərin göstərilməsi, həmçinin təhlükəsizlik məsələsinə artırılan diqqətin olması ilə bərabər, maddi vəsaitin azaldılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Məlumatların istifadəçilərinin fərqli xüsusiyyətlərinə əsasən -cinsiyyəti, doğum tarixi, yaşadığı ərazi və.s görə təhlili sayəsində təsnifatlaşdırmaq, onlar arasında bir sıra hesablamalar aparmaq

mümkün olur. Məhz bu təhlillərin köməyilə məlumatlar başqa-başqa sahələrin işlərinin idarəsində istifadə edilə bilər. Rəqəmsal kitabxanalara müraciət zamanı istifadəçi yüksək həcimdə məlumat saxlayır. Loq-faylların təhlili nəticəsində aydın olur ki, istifadəçi hansı zaman aralığında neçə səhifədən istifadə edib, aldığı yaxud sildiği məhsullar nədən ibarət olub. Ancaq bulud texnologiyasından istifadəyə icazəsi olmayan istifadəçinin məlumatları bəzən real təhlükə altında ola bilər.

Rəqəmsal kitabxanalar müasir web texnologiyasına əsaslanaraq işləyir. Bu texnologiya növü yerli və nisbətən məsafədə olan resurs ehtiyatlarının inteqrasiya olunmasına şərait yaradır. Əsas elementləri kimi biz axtarış və naviqasiya vasitələrini nümunə göstərə bilərik. Sırf bu səbəblə insanlar resurslardan yararlanma imkanını daha asan şəkildə əldə edir. Burada metaverilənlər bazası axtarışı reallaşdıran əhəmiyyətli bir moduldur. Naviqasiya isə hiperistinaddan ibarətdir. Hansı ki, o konkret sənədə müraciəti yerinə yetirir.

Kitabxanalarda müraciət edilən müasir texnologiyalardan birinə 3M şirkətinə aid olan məhsulları misal gətirmək olar. Buraya özünəxidmət, müdafiə və s. daxildir. Özünəxidmət istifadəçiyə azad şəkildə məhsul alınmasına, geri qaytarılmasına imkan yaradır. Ştrix-kodlarını və Rfid nişanlarını tanıya bilər, həmçinin emal prosesini yerinə yetirir. Rfid ilə işləyən avadanlıq eyni zamanda birdən artıq ştrix-kodu da əlavə etməyə imkan yaradır. Sistem kitabxanada olan məlumatların düzgün yerdə olub-olmamasına nəzarət də edir. Resursların identifikasiyasında da 3M texnologiyasından istifadəyə yer verilmişdir. Bu sistem qırx ildən çoxdur ki, təhlükəsizlik məsələsinin qorunmasında əhəmiyyətli şəkildə tətbiq edilir. Sistem ümumi şəkildə də təqdim olunur.

Google kitablar da eyni zamanda fərqli-fərqli fənləri və sahələri öyrənmək üçün faydalı bir mühitdir. Bu platforma sayəsində yüz mindən çox ictimai və ödənişlə əldə oluna bilinən kitablar mövcuddur. Əlavə olaraq onlayn saytlardan da istifadə geniş vüsət aldığı qeyd edə bilərik. Bu onlayn saytların köməyilə informasiya axtarılan zaman çox tez tapılır və istifadəçiyə təqdim olunur. Bu xidmətlərin hər biri həm çox səmərəli, həm də çox keyfiyyətli xidmət növləridir.

Elektron kitabxana məfhumu sırf informasiyanın idarə edilməsilə əlaqədar bir elektronlaşdırılmış toplu deyil. Həmçinin verilənlərin inkişafı, yaradılması, istifadə edilməsi ilə əlaqədar olan sistemdir. Rəqəmsal olan resurslar gün keçdikcə artır və həm alimlər, həm də tədqiqat aparıcılar üçün əhəmiyyət kəsb edir. Bir neçə uyğun kitabxana adını qeyd edək. "Wiley" rəqəmsal və onlayn kitabxanası çox yüksək keyfiyyətdədir. Bu platformadən tədqiqatçılar istifadə edir və istifadə imkanlarının genişliyinə görə yuxarı səviyyəli online bir mühit hesab olunur.

"Science Direct" həm mühəndislərin, həm tibb sahəsində aparılan tədqiqatların resurs mənbəyidir [3]. Təqribən beş mindən artıq jurnal, 40 minə yaxın elektron kitabxana və eyni zamanda milyonlarla məqalədən ibarətdir. Dövrün artıq müasir olmasına görə elektron kitabxanaların çoxalması müəyyən mənada bir sistemləşdirmə tələb edir. Ancaq bu məsələ heç bir halda hər hansı məhdudiyət kimi anlaşılmamalıdır. Çağdaş kitabxanaların hər biri rəqəmsallaşmağa doğru addım atırlar. Həmçinin hər bir şəxs öz şəxsi kitabxanasını qurmaq imkanına sahibdir. Müasir kitabxanalardan istifadə ənənəvi kitabxanalardan fərqli olaraq xərclənən vəsaiti ən aza endirmişdir. Bu isə daha uzun müddətli istifadəni və əlçatanlığı təmin edir. İstifadəçilərin rahat yolla bir birinə məlumat ötürmələri üçün əlfəcin və taqetmə texnologiyaları tətbiq edilir, bu isə budaqlanmış axtarmanın reallaşdırılmasına gətirib çıxarır.

Bu gün ən önəmli məsələlərdən biri kitabxanaların hər birinin müasir standartlar əsasında qurulmasından ibarətdir. Ona görə ki bu bizi qlobal arenaya aparmağa imkan verən bir vasitə rolunda

çıxış edir. Bu səbəblə elektron kataloqlar da hər zaman xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Elektron kataloqların yaradılması rəqəmsal formada kitabxanalarla bağlı olan problemlərin həllində əhəmiyyətli rola sahibdir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən elektron kitabxanalara M.F.Axundov adına Milli Kitabxana və Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Prezident Kitabxanasını nümunə kimi göstərmək olar və bu yolda atılan addımlar təqdirəlayiq olaraq qiymətləndirilməlidir. Operativ şəkildə fəaliyyət göstərən bu kitabxana istər oxucuların, istərsə də digər istifadəçilərin təmin edilməsi üçün sistemli olaraq qurulmuşdur.

Tədqiqatlar sayəsində məlum olur ki, Milli kitabxana xaricində iri həcimli kitabxanaların çoxunda "İRBİS-64" AKİS-in tam komplekti istifadə olunur [3]. Bu sistem elektron kitabxanaların strukturlaşdırılmasından tutmuş, avtomatlaşdırılmaya qədər təmin edir. Eyni zamanda sistemdə tammətənli informasiya resurslarından da yararlanmaq mümkündür. Ümumi olaraq isə qeyd edə bilərik ki, cəmiyyət müasir tipli kitabxanaları təkcə çap məhsullarını saxlamaq üçün deyil, avtomatlaşdırılmış kompleksi daxilində birləşdirməklə qlobal və ya lokal rejimdə işləmək üçün də istifadə edirlər.

Açar sözlər: kitabxana, elektron xidmət, texnologiya.

Ədəbiyyat

1. Rəqəmsal kitabxanaların yaradılması məqsədləri. <https://pantort.ru/az/taxes-and-fees/cehli-sozdaniya-elektronnyh-bibliotek-informacionnaya-bezopasnost/>
2. Əhmədov E., Kazimi P., Ağayeva N. Müasir İnformasiya Sistemində Elektron Kitabxananın Rolu.
3. Шрайберг Я.Л. История и состояние использования MARC форматов в практике автоматизации библиотек России и бывшего СССР.

MÜASİR CƏRRAHIYYƏDƏ ROBOTLARIN TƏTBİQ İSTİQAMƏTLƏRİ

Şəhriyar İsmayılzadə, Qumru Abdullayeva

Azərbaycan Tibb Universiteti

g.abdullayeva.amu@gmail.com

Bu gün süni intellektin tibbdə tətbiq olunmadığı sahəni tapmaq mümkün deyil. Kompüter texnologiyasından istifadə etmədən, tibbdə müasir kompleks tədqiqatların aparılmasını belə təsəvvür etmək mümkün deyil. Robotlar tibb praktikasında inqilab etməkdədir [1].

– Tibbi robotlar təxminən 34 il əvvəl biopsiya nümunəsi əldə etmək məqsədi ilə beyinə zond daxil etmək üçün istifadə olunmuşdur. Bunun ardınca müəyyən uroloji prosedurları və total omba artroplastikasını həyata keçirə bilən bir sıra robotlar istifadə olundu. Tibbdə - əməliyyatlarda istifadə olunan robotlar, cərrahiyyə proseslərində həkimlərə kömək edən və ya onların əvəzinə işləyən robotlardır. Tibbi cərrahi robotlar, xəstənin bədəninə daha az zərər verərək, daha dəqiq əməliyyatlar etməyə imkan verirlər. Tibbi cərrahi robotlara misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

– Teleoperativ robotlar: Bu robotlar, həkimin uzaqdan idarə etdiyi robotlardır. Həkim bir hərəkət sensoru vasitəsilə robotun hərəkətlərinə nəzarət edir. Robot həkimin hərəkətlərini təkrar edir və xəstənin bədəninə kiçik kəsiklərdən daxil olur. Bu robotların bir nümunəsi Da Vinci Surgical System adlanan robotdur. Da Vinci Cərrahiyyə Sistemi minimal invaziv cərrahi yanaşmadan istifadə

edən robot cərrahi sistemdir. Sistem Intuitive Surgical şirkəti tərəfindən istehsal olunur. Sistem prostatektomiyalar getdikcə daha çox ürək qapağı, böyrək və ginekoloji cərrahi əməliyyatlar üçün istifadə olunur [2].

– Asistiv robotlar: Bu robotlar, həkimlərə əməliyyat zamanı lazım olan alətləri təqdim edən və ya xüsusi vəzifələri yerinə yetirən robotlardır. Bu robotlar, həkimlərə daha yaxşı görüntü, məlumat və ya təhlil verməyə kömək edirlər. Bu robotların bir nümunəsi, ROSA Brain adlanan robotdur. İndi müntəzəm olaraq DBS, RNS və LITT əməliyyatları üçün ROSA-dan istifadə olunur. ROSA əməliyyat müddətini yarı və ya daha çox azaldır və həmçinin cərrahi dəqiqliyi artırır. Elektrodların yerləşdirilməsi üçün ROSA-dan istifadə epilepsiya və hərəkət pozğunluqları üçün daha təhlükəsiz və daha az invaziv cərrahiyyə istiqamətində mühüm addımdır. Bu cərrahi əməliyyatları dəri və sümükdə daha kiçik dəşiklər vasitəsilə həyata keçirə bilmək xəstənin rahatlığını və nəticələrini yaxşılaşdırmışdır. ROSA beyin üçün GPS cihazına bənzəyir. Robot elektrodları daxil etmir, lakin cərrah üçün nəzərdə tutulan beyin hədəflərinə çatmaq üçün yol xəritəsi təqdim edir.

– Avtomobil robotlar: Bu robotlar həkimlərin müdaxiləsindən asılı olmadan əməliyyatları özbaşına yerinə yetirən robotlardır. Bu robotlar xəstənin bədəninin xəritəsini çıxararaq, əməliyyat planını hazırlayır və ona uyğun olaraq əməliyyatı icra edirlər. Bu robotların bir nümunəsi ROBODOC adlanan robotdur.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, ÜST-ün rəyinə görə, 2030-cu ildə dünyada tibb işçiləri çatışmazlığı 18 mln nəfər təşkil edəcək. Bir çox ölkələrdə problemin həlli robotların geniş istifadəsi ilə gerçəkləşəcək. “Reports and Data” hesabatına əsasən, yardımçı robot texnikasının dünya bazarındakı həcmi 2028-ci ildə 25.16 mlrd dollara çatacaq. Ortaillik artım sürəti 22.1% təşkil edəcək [3]. Bu da gələcəkdə tibbi, o cümlədən cərrahiyyəni robotlarsız təsəvvür etmək mümkün olmaması anlamına gətirir.

Açar sözlər: Süni intellekt, robotlar, cərrahiyyə, informasiya texnologiyaları, tibb.

Ədəbiyyat

1. Potapov P.A., Timoshenko D.S., Armashov V.P., Matveev N.L., Belousov A.M. (2022). Robotic-assisted surgery: yesterday, today, tomorrow. *Khirurgiya*, 11, 29-35. <https://doi.org/10.17116/hirurgia202211129>
2. Робот да Винчи. LiveMD. http://www.livemd.ru/tags/robot_da_vinchi
3. Поезжаева Е.В. (2017). Концепция развития робототехники: учеб. Пособие Пермь: Издательство Пермского национального исследовательского политехнического университета, 480.

ГУМБОЛЬДТОВСКОЕ ПОНИМАНИЕ ВНУТРЕННЕЙ ФОРМЫ ЯЗЫКА

Гульмар Исрафилова

Азербайджанский Университет Языков

gulmar.aliyeva@gmail.com

В когнитивной науке Гумбольдта понятие “внутренняя форма языка” занимает особое место. Для Гумбольдта внутренняя форма языка - это самое сложное и решающее свойство, без которого язык был бы немислим, то, что делает язык соответствующим духу, эффект “лучезарной идеи, направленной на язык и пронизывающей его своим светом и теплом”. Этот внутренний, чисто интеллектуальный аспект языка и составляет сам язык, ради которого языковое творчество пользуется звуковыми формам [1, с.100].

Как видно, Гумбольдт не дал прямого определения категории “внутренняя форма языка” и обошел стороной описание поэтического и эстетического выражения этого явления, поэтому последующие лингвисты, а также философы и психологи трактовали категорию “внутренняя форма языка” по-разному. Таким образом, гумбольдтианское понятие “внутренней формы языка” было заменено и перепутано с понятием “внутренней формы языка”.

Смешение сущностной оценки языка с оценкой отдельных слов уже на самом начальном этапе обречено на неудачу. Ведь слово и язык имеют различные функциональные назначения. Слово-лексема и предложение, которые более полно представляют язык, не могут быть рассмотрены как равнозначные единицы. Слово реализует свои языковые возможности через лексическую номинацию, и оно не обладает другими глобальными функциями, если не учитывать случаи номинативных односоставных предложений, чья языковая реальность до сих пор не полностью доказана. Более того, любая модель, рассматривающая внутреннюю форму слова, будет непременно связана с этимологическими характеристиками этого слова. Это неизбежно, поскольку слово связано с “духом народа” только в той мере, в какой оно имеет отношение к лингво-этно-культурологическому аспекту языка и обладает прозрачной этимологией. Однако, важно отметить, что язык – это не только набор слов, но и сложная система коммуникации, которая включает в себя грамматику, синтаксис, семантику и другие аспекты. Хотя слова играют важную роль в передаче информации, они не могут полностью охватить всю суть языка. Русский язык, как и многие другие языки, имеет богатую историю и культурное наследие. Каждое слово в русском языке имеет свою историю и происхождение, которые могут быть связаны с различными этническими группами и культурами. Например, многие слова в русском языке имеют славянские корни, но также существуют слова, заимствованные из других языков, таких как французский, английский и немецкий. Изучение этимологии слов может помочь нам лучше понять историю и культуру народа, использующего данный язык. Это позволяет нам расширить наши знания и перспективы, а также углубить наше понимание языка в целом. Таким образом, понимание разницы между словом и языком, а также учет этимологических характеристик слов, способствуют более глубокому и всестороннему изучению языка и его значения для культуры и общества.

То же самое будет наблюдаться, например, для азербайджанского сознания при знакомстве с словом “стрелец” – воин, искусный в стрельбе, боец отряда стрельцов особого

разряда, солдат из передового рассыпного отряда. Или же возьмем когнитивные параметры концепта “*namus*” (честь), имея всеобщее рациональное основание [3, с.189], все же символизирует определяющие для восточного (например, для азербайджанца) человека этические категории в их социально-взаимоответственном воплощении; иначе говоря, в контексте ответственности мужчины не только в своих поступках, но и в поступках близких родственников и особенно близких родственников – женщин – намус матери, жены, сестры... В таком же объеме эта категория делает морально ответственным и женщин за своих мужчин-родственников. Подобная моральная взаимответственность и определяет внутреннюю форму концепта “*namus*” в нашем понимании: она, однако, не реализуется в словарном представлении этого слова, а находит свое воплощение в поступках (текст) и в тех конструкциях, которые отмечены меткой более высокого грамматического значения – предикативности. Примечательно при этом то, что разница в восприятии когнитивного веса понятия (концепта) “*namus*” прекрасно, исчерпывающе представлена в пословицах и поговорках как народов западной, так и народов восточной цивилизации. А это еще одно свидетельство того, что внутренняя форма слова целиком и полностью может быть определена лишь в контексте и структуре высказывания, поскольку очевидно – “когнитивное основание лексического значения является важным фактором, детерминирующим употребление лексических единиц в речи” [6, с.67]. Это тем более верно, что слова-концепты в лексической системе и функциональном движении не могут считаться абсолютными эквивалентами. Сравнение концептов, представленных в открытой лексической системе и в паремиологических структурах показывает слово-лексема со значением определенного концепта в свободных текстах обязательно приобретают разнообразные коннотации, а в структуре пословичных (и иных устойчивых) конструкций они выступают чаще всего именно как выразители концептов. Так, например, концепт “*namus*” во всем своем когнитивно-ментальном облачении представлен в азербайджанских поговорках “*Namus insanın qan bahasıdır*”, “*Namusu itə atıblar – it ueməyib*”, “*Namus gedər, dönmez geri...*” и т.п. К концептному значению слова «честь» близки и русские поговорки: Была и честь, да не умел ее снести; Честь головою оберегают; но сравни: Были бы деньги, а честь найдем...

Сказанное выше, на наш взгляд, дает определенные основания заключить гумбольдтовское понимание «внутренней формы языка» основано прежде всего на поисках данной категории, столь важной для когнитивного анализа языкового материала, не в семантической структуре отдельного самостоятельного слова в его изолированном от целого контекста виде, а во внутреннем [4, с.57]. Следовательно, как считает А. Потебни, который был одним из первых – откликнувшихся на лингвофилософское видение мира В. Гумбольдта, внутреннюю форму будет составлять не звук, а ближайшее этимологическое значение: “Внутренняя форма слова есть отношение содержания мысли к сознанию; она показывает, как представляется человеку его собственная мысль” [5, с.114-115].

Ключевые слова: Констатация, паремиологические структуры, предикативность, картина мира.

Литература

1. Гумбольдт В. (1984). Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 396.
2. Даль В.И. (1956). Толковый словарь живого великорусского языка. Directmedia.

3. Замалетдинов Р.Р. (2007). Некоторые особенности вербализации концепта намус в татарской картине мира. Тезисы докладов IV Международной научной конференции Язык, культура, общество. Москва, 189-190.
4. Норман Б.Н. (2013). Когнитивный синтаксис русского языка. Москва: Флинта-Наука, 254.
5. Потебня А.А. (1976). Эстетика и поэтика. М.: Искусство, 614.
6. Прохорова О.Н. (2001). Когнитивное описание значения слов – фактор, детерминирующий употребления их в речи. Тезисы докладов международной научной конференции Язык и культура. Москва, 66-67.

V. Humboldtun dilin daxili forması haqqında anlayışı

Məqalədə V. Humboldt “dilin daxili forması” kateqoriyasının birbaşa tərifini verərək, bu fenomenin poetik və estetik fikirlərin ifadələri nəticəsində başa gəldiyini, bu da sonradan “dilin daxili forması” kateqoriyasının yalnız dilçilər tərəfindən deyil, həm də filosoflar, psixoloqlar tərəfindən müxtəlif araşdırmalara səbəb olduğunu iddia edir. Humboldt dilinin daxili forma anlayışının sözün daxili forması anlayışı ilə əvəzlənməsi və qarışdırılmasının mümkün olduğunu qeyd edir. Sözün daxili forması düşüncənin məzmununun şüurla əlaqəsidir və insana öz düşüncəsinin necə göründüyünü göstərir.

VALYUTA EHTİYATLARININ MENEJMENTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

İlham Kərimov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

ilham.kerimov.2001@gmail.com

Valyuta ehtiyatları qlobal iqtisadi mənzərədə, xüsusən də beynəlxalq ticarət və investisiya ilə məşğul olan beynəlxalq korporasiyalar üçün mühüm rol oynayır. Giriş valyuta ehtiyatları haqqında təməl anlayışı təmin edir və onların beynəlxalq şirkətlərin əməliyyatları və uğurları üçün kritik əhəmiyyətini vurğulayır. Valyuta ehtiyatları ölkənin mərkəzi bankı və ya pul orqanında saxlanılan xarici valyutalar və digər maliyyə aktivlərinin məcmusunu təmsil edir. Bu ehtiyatlar müxtəlif məqsədlərə xidmət edir, o cümlədən milli valyutanın sabitliyini dəstəkləmək, beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq və iqtisadi qeyri-müəyyənliklər zamanı bufer rolunu oynayır.

Effektiv valyuta idarəçiliyi transmilli korporasiyaların uğuru və davamlılığı üçün kritik amil kimi ortaya çıxır. Valyuta risklərini idarə etmək, maliyyə resurslarını optimallaşdırmaq və müxtəlif bazarlarda likvidliyi təmin etmək bacarığı beynəlxalq şirkətlərin davamlı inkişafının ayrılmaz hissəsidir [3]. Bu fəsil beynəlxalq şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinin və davamlılığının artırılmasında bacarıqlı valyuta idarəetməsinin çoxşaxəli əhəmiyyətini vurğulayır. Bu aspektləri hərtərəfli başa düşməklə, beynəlxalq şirkətlər valyuta idarəetmə təcrübələrini optimallaşdırmaq və dinamik qlobal biznes mənzərəsində inkişaf etmək üçün düzgün strategiyalar hazırlaya bilərlər.

Valyuta məzənnələrindəki dalğalanmalar gəlirlərə, xərclərə və mənfəət marjalarına təsir edərək maliyyə göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Çoxşaxəli valyuta ehtiyatları portfelinə sahib olmaq şirkətlərə qlobal bazarda strateji mövqe tutmağa imkan verir. Bundan əlavə,

valyuta ehtiyatları valyuta riskinə qarşı hedcinq təmin etməklə risklərin idarə edilməsinə töhfə verir. Məsələn, əgər şirkət dəyişkən valyutaya malik ölkədə əhəmiyyətli əməliyyatlara malikdirsə, həmin valyutada ehtiyatların saxlanması mənfəəti yenidən şirkətin yerli valyutasına çevirərkən potensial itkiləri kompensasiya edə bilər [1]. Valyuta ehtiyatlarının mövcudluğu rəqabət üstünlüyü təklif edir. O, şirkətlərə valyuta ilə bağlı məhdudiyyətlərə mane olmadan, satınalmalar, investisiyalar və ya yeni bazarlara genişlənmə yolu ilə bazar imkanlarına tez cavab verməyə imkan verir. İstər əməliyyatların asanlaşdırılması, istər risklərin azaldılması, istərsə də qlobal bazarda strateji mövqeləndirmə üçün bu ehtiyatlar beynəlxalq korporasiyanın maliyyə alətlərinin kritik tərkib hissəsidir.

Beynəlxalq korporasiyalar üçün valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsinin mürəkkəb mənzərəsini keçərək, sərhədləri, iqtisadiyyatları və bazar şərtlərini aşan strateji əhəmiyyəti göstərilmişdir. Valyuta ehtiyatlarının təsirləri onların müəyyən edilməsindən tutmuş onların beynəlxalq şirkətlərə dərin təsirinin aşkarlanmasına qədər başlayan mürəkkəbliklərdən ibarətdir. Valyuta ehtiyatlarının saxlanmasının motivləri müxtəlifdir, əməliyyat ehtiyaclarını, ehtiyat tədbirlərini və spekulativ strategiyaları əhatə edir. Ehtiyatların uğurlu idarə edilməsi şirkətin əməliyyat və strateji məqsədlərinə uyğunlaşmaq üçün bu motivlərin əgəlabatan birləşməsini nəzərdə tutur [2]. Valyuta ehtiyatlarının strateji əhəmiyyəti onların risklərin idarə edilməsində əsas rolundadır. Beynəlxalq şirkətlər valyuta dalğalanmalarını idarə edərkən, ehtiyatlar riskləri azaltmaq və maliyyə nəticələrini optimallaşdırmaq üçün lazımi maliyyə təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Faiz dərəcələri, inflyasiya və iqtisadi sabitlik də daxil olmaqla makroiqtisadi amillərin təsiri beynəlxalq şirkətlərin ehtiyatların idarə olunması strategiyalarında daha geniş iqtisadi şərtləri nəzərə almalarının zəruriliyini vurğulayır. Qlobal iqtisadi meyillərə uyğunlaşmaq qərarların qəbul edilməsinin həlledici aspektinə çevrilir. Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsində tənzimləmə beynəlxalq şirkətlərin təcrübələrini formalaşdıran dinamik bir çərçivə təşkil edir. Tənzimləyici standartlara riayət etmək təkəcə qanuni tələb deyil, həm də maliyyə sistemində şəffaflığın və sabitliyin təmin edilməsi vasitəsidir.

Açar sözlər: Valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi, beynəlxalq şirkətlər, valyuta dalğalanmaları.

Ədəbiyyat

1. Duangploy O., Bakay V. H., Belk P. A. (1997). The management of foreign exchange risk in US multinational enterprises: an empirical investigation. *Managerial Finance*, 23(7), 85-99.
2. Həsənov E. (2017). Azərbaycan iqtisadiyyatında valyuta ehtiyatlarının rolu. *İqtisadi və Sosial Tədqiqatlar Jurnalı*.
3. Jeevanandam, C. (2020). *Foreign Exchange & Risk Management*. Sultan Chand & Sons.

SEVERAL EXPRESSIONS AND SLANGS USED IN ENGLISH MASS MEDIA

Dilara Kerimova, Shahane Farzaliyeva

Sumgait State University

sehanejukio@gmail.com

Currently, slang is becoming increasingly popular. Researchers note that modern American and British variants of the English language are no longer so constrained by language norms, and, as a result, their vocabulary includes units that have not yet acquired the status of literary words [2]. Most texts especially advertising ones, are not intended for the social and intellectual elite, but on an ordinary person, a person from the crowd.

The entry of slang into linguistic use thanks to newspapers publications dates back to ancient times. In September 1862 in the Scottish newspaper "Caledonian Mercury" first appeared expression "*skedaddle*" - "to run away": "Bye, buddy, I'm skedaddling out of here" [3]. If the word originally meant hasty the retreat of soldiers imbued with panic, then within a month slang started to be used everywhere. Letters came to the Times newspaper with news about the etymology of this expression, which was reprinted in several provincial publications [3]. British magazine "Punch" and other humor magazines quickly introduced the slang "skedaddle" into the lexicon of their American heroes. The effect of the word "skedaddle" on the British public was so strong that the Times newspaper appeared this slang was jokingly ranked among the most outstanding results war, along with thousands of deaths and millions of dollars in debt [3]. Speaking about the reasons for the widespread use of slang, scientists agree on the fact that the main factor determining the growing popularity slang, became the media [1; 2]. In particular, there is a new phenomenon of free the use of slang not only by the "yellow" press, but also national [2]. It should also notice that this process is conscious, aimed at make the presentation of the material more lively, visual, emotional, closer to the ordinary person, for whom, according to V.A.Khomyakov slang is natural [2].

The use of slang in such authoritative English-language publications as "Washington Post", "New York Times", "Washingtonian", "Chicago Tribune", "New-Yorker", "Wall-Street Journal", "Time", "Saturday Review", gives reason assume that it loses its original limitations in the sphere of use, loses its role as an attribute of uneducated people, and goes beyond the scope of oral speech, which was previously considered the only medium for the functioning of a non-standard language [2].

Thus, two reasons for active inclusion can be noted slang in speech in such a sphere as journalism: 1) democratization of these spheres of public life; 2) communication in the 21st century is becoming truly widespread.

Sociolinguists note that the mass media, and especially competition between them, determined the processes that became decisive for activation of slang vocabulary at a stylistically highest level. Let's take a closer look at some of these processes. Firstly, the mass media have created opportunities for lexical units wider distribution and thus contributed to the fact that some of them became national, going beyond ethnic boundaries and the emergence of new trends. This turned out to be, in particular, that non-professionals began to use in their speeches terms that were previously were considered an attribute of the vocabulary of closed social groups. For example, the expression "*to go into a flat*

spin” originated as an aviation term for indicating loss of control over the aircraft, but over time it went beyond professional boundaries of use today still mean “to lose orientation, get confused” [2]. In 1949, in the magazine “American Speech” the slang expression “*I don't buy that idea*” was used - “Mənə gələ bilmərsən. Məni aldada bilmərsən.” The author of the article explained: if an interested person “bought”, which means that he believed the arguments without confirmation [5]. Since the 18th century publishing house “Random House” is familiar slangism “*Namby-Pamby*” - “nazlı-qəmzəli, əzilib-büzülən”, that is, something sentimental, weak, pretentious, bland in essence. This slangism arose as follows image: a poet named Ambrose Philips wrote poems for the count's little daughter. Another poet wrote a terrible parody “*Namby-Pamby*” on the poems of A. Philips, in which he mercilessly criticized the author [5].

Thirdly, the media created the preconditions for the migration of vocabulary, and, therefore, for its interference in the English-speaking environment. Australia's geographical remoteness would make processes impossible the spread and growth of popularity of Australian slang, which are observed today. For example, the expression “*dob in*” – “xəbərləmək, xəbərçilik etmək” came precisely from Australian slang [2]. In journalism there is also the expression “*piss off*” - “get angry”: “They all got pissed off at us” – “They were angry with us” [5].

In the article about “*Ginglish*” (the unification of Hindi and English) there is a phenomenon of conversion (a feature of slang word formation as the possibility of breaking a word and using another word as an infix): “Incidentally, this English- with- a- smattering- of- Hindi has been my style of writing since my days of working with the Times of India. At that time, it really used to *irk* the old-school editors” - “Yeri gəlmişkən, bu hind dili bilikləri olan ingilis dili mən “Times India” qəzətində işlədiyim vaxtlar istifadə etdiyim yazı üslubu idi. Həmin dövrdə bu, əlbəttə ki, qəzetin köhnə heyətini qıcıqlandırır” [6].

In the article “*Dozens dead in Moscow airport bombing*” we come across the expression “*beef up*” – “gücləndirmək, artırmaq”: “Departures have not been affected by the blast but security has been beefed up at Moscow’s other two airports”. – “Hava limanında yola düşənlər partlayışdan təsirlənmədilər, amma Moskvanın digər iki hava limanında mühafizə tədbirləri artırıldı”. In the other article “*North and South Korea tense after shelling*” there is a word that we know as a vegetable, but in this context “*pepper*” means “yayımaq, bürümək” in Azerbaijani: “The extent of the destruction was clearly visible from the mainland, with smoke and fire peppering the mountains. – Dağıntının miqyası ölkənin əsas ərazisindən aydın şəkildə görünürdü, alov və tüstü dağları bürümüşdü.

Keywords: slangs, mass media, English-speaking countries, sociolinguistics, newspaper articles.

References

1. Маковский М.М. Английские социальные диалекты: [учеб. пос.] 2-е изд., доп. М.: КомКнига, 2005, с. 168.
2. Потятиник В.А. Социолингвистические и стилистические аспекты функционирования американского сленга. Иностранная филология, 1999, № 111, с. 109-114.
3. Nicholson B. The Newest Thing in Slang. [Электрон. ресурс] Academia.edu. 10.09.2010. Режим доступа: http://manchester.academia.edu/BNicholson/Talks/24807/The_Newest_Thing

4. Sexton J. Ideas & Trends: Don't Shoot... - [Электронный ресурс] New York Times.– 11.01.1998.Режим доступа:<http://www.nytimes.com/1998/01/11/weekinreview/ideas-trend-s-don-t-shoot>.
5. Slang in Popular Writing - [Электронный ресурс] /25.03.2011.Режим доступа: <http://so-cyber.com/languages/slang-in-popular-writing/>
6. Timmons H. A Conversation With: Rashmi Bansal. - [Электронный ресурс] New York Times. – 19.09.2011. – Режим доступа: <http://india.blogs.nytimes.com/> 2011/09/19/a-conversation-with-rashmi-bansal/

İngilisdilli kütləvi informasiya vasitələrində istifadə olunan bəzi ifadələr və slenqlər

Məqalə ingilisdilli ölkələrdə media mətnlərində rast gəlinən slenqlərdən və onların istifadə qaydalarından bəhs edir. Tədqiqatçılar slenqin işlədilmə miqyasının artdığını qeyd edirlər, bunun səbəblərindən biri də onun media tərəfindən istifadəsi və gündəlik xəbərlərdə tətbiq olunmasıdır. Lüğətin miqrasiyası prosesi və əvvəllər ayrı-ayrı sosial qruplar tərəfindən istifadə edilən və indi milliləşən bir çox terminlərin nitqdə görünməsi müasir canlı dildə naviqasiya etmək bacarığı qazanan bir insanın dünyagörüşünün sərhədlərinin genişlənməsinə kömək edir. Bu baxımdan məqalədə son zamanlar geniş yayılmış və bir sıra məşhur qəzet və jurnallarda qeyd edilən slenqlərin Azərbaycan dilində ekvivalentləri araşdırılmış və onların etimologiyasına nəzər yetirilmişdir.

THE CONCEPT OF SOCIAL NORM

Nigar Karimova

Azerbaijan University

kerimovanigar2022@gmail.com

A social norm is a rule of behavior established in society and accepted by most people, which regulates relations between people and social life. Social norms are the acceptable behavior of people it defines the limits of behavior, ensures the standardization of human behavior, and supports social stability. Social norms give people the right to expect fulfillment from other people. For example, if a person adheres to the rules of ethical behavior and greets each other when meeting a friend, then he expects the friend to return the greeting and at the same time follow social norms.

Different social norms have the following common features:

- directed to the whole society, an indefinite circle of people. For example, the etiquette requirement regarding the need to give a seat to an elderly person in public transport applies not to a specific person, but to all young people;
- they depend on the culture and religion prevailing in the society.
- arises due to the willful, conscious activity of people. Social norms were formed during the active and voluntary activity of people;
- aimed at regulating social relations, not personal thoughts or the inner world of a person.

Social norm - is officially established or formed under the influence of social experience, the order of social behavior and human manifestation in the concrete historical conditions of society.

Social norms two big to the group divided into :

- ✓ universal , that is in society each one to man applicable is done ;
- ✓ individual , certain one profession of the activity and either of people life of the activity related and adjustment (doctor , social teacher , brother , friend , etc.)

Social norms normative regulation of the system and Resistant public provide life (spirituality , law , tradition) . who did are elements .

The role functions of a person in society and in a group, related to their situation in this group, is related to the normativity of social behavior. The norm applied both in the behavior of the individual and in the mentality of the group and society dictates the expected behavior, its stereotype, the individual's idea of the correct behavior.

Social norms perform very important functions in society. They are:

- of socialization common departure adjust ;
- individuals groups , groups to society to combine ;
- deviant to behavior control make ;
- model , behavior standards whom service is doing

Social norms **main function** human behavior is regulation . This function various methods out held , these between :

- **Permission** - mandatory without possible your behavior one sign ;
- **to the rules adhere to** - adhere to should be done which is your behavior indicator ;
- **prohibitions**

Social norms of society stability and social relationships for most important is the main .

All social norms , their Yes degree serious on the picture instead of from being done dependent as the following whom classified to be done can :

- Some norms that he violated according to some events to be seen and either light punishment application is - consent not given , unpleasant behavior , from the meeting refusal and so on. with results.
- other norms that he violated according to hard sanctions application is done - imprisonment , even death punishment be can.

Social of pedagogy the norms of the individual vital during behavior regulator rules , as well normal development of society and of the individual positive formation for observation should be done which is social behavior and collective reciprocal relationship norms .

Keywords: behavior, social norm, concept.

References

1. Shiraliyev H., Vahidov F.B. Formation of harmonious developed personality, 1987.
2. Mudrik A.V. Social pedagogy, M.: Izdatelsky center, Akademiya.
3. Maskalenko V. Socialization of a person, B. Kyiv, 1996.
4. Antonov A.И., Медков V.М. Социология семи, М., 1996.
5. Липский И.А. Conceptual apparatus and paradigms of development of social pedagogy. Pedagogical, 2002.

Sosial norma konsepsiyası

Sosial normalar insanların şüurlu şəkildə könüllü fəaliyyətidir, ümumiyyətlə insanların bir-biri ilə münasibətlərindəki davranış qaydaları, tarixi inkişaf, milli xüsusiyyətlər, mövcud iqtisadi və siyasi münasibətlər təcrübəsi ilə müəyyən edilmiş və kütlələrin şüuru ilə təmin edilmiş tədbirləridir. İnsanın cəmiyyətdəki və qrupdakı rol funksiyaları, bu qrupdakı vəziyyətlərinə görə əlaqəli olması ictimai davranışın normativliyi ilə əlaqədardır. Həm fərdin davranışında, həm də qrupun və cəmiyyətin zehniyyətində tətbiq olunan norma, gözlənilən davranışı, onun stereotipini, fərdin düzgün davranışı barədə düşüncəsini diktə edir.

SOSIAL XİDMƏT MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ SOSIAL İŞÇİNİN ROLU

Şəhla Kərimova

Azərbaycan Universiteti

Shehlakrmv@gmail.com

Sosial xidmət müəssisələrində sosial işçinin rolu mühümdür. Benefisiarlar və icma resursları arasında körpü rolunu oynayır, müştərilərin ehtiyaclarını müdafiə edir və strateji müdaxilə və dəstək vasitəsilə şəxsi və sosial inkişafı asanlaşdırır.

Sosial iş cəmiyyətin problemləli təbəqələrinin mənafeyi və sosial rifahı uğrunda vasitəçilik edən sferadır. Sosial işçilər sosial planda müdafiə edilməmiş təbəqələrin, insanların maraqlarının təmin edilməsinə və hüquqlarının müdafiəsinə yönəlmiş qanunverici aktların və dövlət proqramlarının hazırlanmasında yaxından iştirak edirlər [2].

İnsanların çətin perioddan keçdiklərində, öz problemlərini müstəqil həll edə bilmədikdə köməyə sosial işçi çatır. Hər kəsə individual yanaşma bu peşə sahiblərinin diqqət çəkən xüsusiyyətidir. Sosial işçilər bu sahə üzrə təhsil alırlar, eyni zamanda sosial, humanitar, iqtisadiyyat, tibb, psixologiya, hüquq, etika, karyera məsləhəti, məşğulluq barədə məlumatlı olmalıdırlar.

Bütün bu sahələrdə məlumatlı olmaq onların yanına kömək üçün gələn şəxsləri doğru yönləndirə bilməkdə yardımçı olur. Sosial işçilər sosial xidmət müəssisələrində, xüsusi yardım mərkəzlərində fəaliyyət göstərirlər.

Çətin həyat şəraitində olan şəxslərə sosial xidmətin ayrı-ayrı formalarına və növlərinə uyğun sosial xidmətin göstərilməsi məqsədilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada sosial xidmət müəssisələri (ahıllar, əlilliyi olan şəxslər üçün internat evləri, psixonevroloji internat, insan alveri qurbanları üçün yardım mərkəzləri, penitensiar müəssisələrdə cəza çəkməkdən azad edilmiş şəxslər üçün sosial adaptasiya mərkəzləri, günərzi qayğı mərkəzləri, yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün ixtisaslaşdırılmış sosial reabilitasiya müəssisələri, sosial-psixoloji yardım mərkəzləri, müvəqqəti sığınacaqlar, peşə istiqamətləndirmə mərkəzləri, palliativ yardım mərkəzləri, hospislər, icma əsaslı reabilitasiya mərkəzləri, kiçik qrup evləri, müvəqqəti qayğı xidmətləri, sosial mağazalar və yeməcxanalar, digər müəssisə və xidmətlər) yaradılır və fəaliyyət göstərir [1].

Bu müəssisələrdə fəaliyyət göstərən mütəxəssis digər insanlara nisbətə çətin vəziyyətdə olan insanları daha çox anlamalı, empatiya qurmalı və onları problemlərinin həlli üçün istiqamətləndirməyi bacarmalıdır. Əks təqdirdə şəxs öz çətinliyini həll edə bilməz, sosial xidmət

müəssisələrinə müraciət etməkdən tamamilə imtina edə bilər. Sosial işçi bir növ fərdlər və dövlət arasında bir körpü rolunu oynayır.

Sosial sferadakı mütəxəssislər işlədikləri müəssisələrin xidmət sahələrindən asılı olaraq yardımçı olduqları kateqoriyalar da dəyişir. Ahıllar, psixonevroloji, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün sosial xidmət müəssisələrində, insan alverinin qurbanları üçün yardım mərkəzlərində sosial işçilər müxtəlif kateqoriyalarla işlədikləri üçün onlara yanaşma, lazım olan hüquqi bilik də fərqlənir. Onların hər birinin psixoloji, maddi, sağlamlıq vəziyyətləri bir-birindən fərqlənir, onlarla iş zamanı sosial işçi həm öz biliklərindən, həm də sosial xidmət müəssisələrinin, yardım mərkəzlərinin təqdim etdiyi imkanlardan istifadəni bacarmalıdır.

Cəmiyyətin inkişafı, dövrün tələbat və çətinliklərindən asılı olaraq sosial problemlər də dəyişir. Buna görə də sosial işçilərdə proqnozlaşdırma qabiliyyəti də olmalıdır. Sosial xidmət müəssisələrinə bu barədə təkliflər verməlidirlər. Çünki onlar insanlarla daha çox ünsiyyətdə olur, onların olduğu vəziyyətlə daha yaxından tanış olurlar. Eyni zamanda demoqrafik quruluşun dəyişməsi, yoxsulluq, bərabərsizlik, beynəlmiləl sosial problemlərin sosial işin məzmununa təsir göstərir. Son illərdə baş verən müharibələr, məcburi köçkün və qaçqınların artması sosial xidmət müəssisələrinə, peşəkar sosial işçilərə tələbatı daha da artıracaqdır.

Açar sözlər: Sosial iş, sosial xidmət müəssisələri, çətin həyat şəraiti, sosial problemlər, yardım mərkəzləri.

Ədəbiyyat

1. <https://e-qanun.az/framework/23195>
2. https://az.wikipedia.org/wiki/Sosial_i%C5%9F

ИССЛЕДОВАНИЯ РАДИАЦИОННЫХ ДЕФЕКТОВ ПЛЕНОК PbTe, ИМПЛАНТИРОВАННЫХ ИОНАМИ Ar⁺

Гамлет Касаманли, Камиль Сулейманов,
Садыг Мустафаев, Рада Аскерова
Азербайджанский Технологический Университет
hamlet.kesemenli@mail.ru

Для изучения влияния радиационных дефектов на электрофизические свойства пленок PbTe в качестве имплантируемой примеси сначала выбран Ar⁺. Атомы благородных газов не являются электрически активными примесями. Поэтому в имплантированных ионами Ar⁺ образцах изменения электрофизических свойств можно целиком приписать влиянию радиационных дефектов. Энергия имплантируемых ионов составляет E = 90кэВ, плотность ионного тока $\gamma = 0,5 \dots 1$ мкА/см², интегральная доза облучения изменялась от 10 мкКл/см² ($6,2 \cdot 10^{13}$ см⁻²) до 900 мкКл/см² ($5,6 \cdot 10^{15}$ см⁻²).

В пересчете на единицу объема пленки средняя концентрация имплантированных атомов $\langle N_{Ar} \rangle$ составляет от $1,3 \cdot 10^{18}$ см⁻³ до $1,5 \cdot 10^{20}$ см⁻³. Основным результатом бомбардировки ионами аргона – смена типа проводимости пленки (знака коэффициента Холла-R и термо ЭДС

- α) с дырочного на электронный. Таким образом, преобладающий тип радиационных дефектов имеет донорный характер.

Предварительный анализ показал, что при наличии слоистой неоднородности при заданном значений R могут существенно измениться величины термо эдс- α , ПЭНЭ – Q и других коэффициентов [1]. Поэтому для того, чтобы оценить этой неоднородности необходимо сопоставлять значения разных кинетических коэффициентов для ионно – имплантированных образцов и образцов заведомо однородных по толщине. Такое сопоставление свойств однородных пленок PbTe и образцов, подвергнутых имплантации аргоном, показало, что после имплантации концентрация электронов практически постоянна по толщине имплантированных образцов.

Ключевые слова: облучение, имплантат, ион.

Литература

1. Proceedings of the 2nd International Scientific Conference. «Progress in Science» (April 15-16, 2023). Brussels, Belgium.
2. Urbanizasiya sənayeləşmə şəraitində mədəni irsin və biomüxtəlifliyin qorunması. Beynəlxalq Elmi-praktik konfrans I hissə, Gəncə 2017, səh.151.

Ar⁺ ionu ilə ion-implant edilmiş PbTe plyonkalarının radiasiya defektlərinin tədqiqi

Radiasiya defektlərinin PbTe plyonkalarının elektrik xassələrinə təsirini öyrənmək üçün əvvəlcə implantasiya edilmiş qarışıq kimi Ar⁺ seçilmişdir. Təsirsiz qazların atomları elektrik aktiv qarışıq hesab olunurlar. Buna görə də, Ar⁺ ionları ilə implantasiya edilmiş nümunələrdə elektrik xassələrindəki dəyişikliklər tamamilə radiasiya defektlərinin təsiri ilə əlaqələndirilə bilər. İmplant edilmiş ionların enerjisi E=90 keV, ion cərəyanının sıxlığı $\gamma = 0,5 \dots 1$ mkA/sm², şüalanmanın inteqral dozası 10 mkKl/sm² ($6,2 \cdot 10^{13}$ sm⁻²)-dən 900 mkKl/sm² ($5,6 \cdot 10^{15}$ sm⁻²)-dək dəyişir.

Plyonkanın vahid həcmi baxımından implantasiya edilmiş atomların orta konsentrasiyası $\langle N_{Ar} \rangle$ $1,3 \cdot 10^{18}$ sm⁻³ ilə $1,5 \cdot 10^{20}$ sm⁻³ arasında dəyişir. Arqon ionları ilə bombardmanın əsas nəticəsi, plyonkanın keçiriciliyinin növünün (Xoll əmsalının işarəsi-R və termo eds - α) dəşikdən elektrona dəyişməsidir. Beləliklə, radiasiya defetlərinin üstünlük təşkil edən növü donor xarakterlidir.

ŞIZOFRENIYADAN ƏZİYYƏT ÇƏKƏN GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ METODLARI

Aitaj Kulieva

Azərbaycan Universiteti

aitajkulievi@gmail.com

Şizofreniya xroniki bir xəstəlikdir, fərddə anormal davranış və münasibətlərin müşahidə edildiyi və hər bir fərddə fərqli simptomların meydana gəldiyi çoxşaxəli xəstəlik kimi tanınır. Bu xəstəlik genetik faktorlardan və stressdən qaynaqlandığı kimi, mənfi ətraf mühit faktorları və mənfi

sosial şərtlər də bu xəstəliyə səbəb olur. Uzunmüddətli müalicə tələb edən xəstəlik, xəstənin sosial həyatına, münasibətinə və davranışına mənfi təsir göstərir [1].

Şizofreniya xəstələrində həddindən artıq yuxusuzluq, aqressivlik, uyğunsuz emosiyalar və davranış, reallıq və təxəyyül arasında qarışıqlıq kimi əlamətlər, eyni zamanda xəstədə çəki itirilməsi və ya artımı, öz-özünə danışmaq, diqqət dağınıqlığı, məntiqsiz cümlələr qurmaq müşahidə olunur [1].

Şizofreniya xəstəsi xəstəliyin yaratdığı mənfi vəziyyətləri yaşamaq məcburiyyətində qalır, ancaq xəstənin sosial mühiti və ailəsi də qarşılaşdıqları bu mənfi amillərdən təsirlənir. Şizofreniya xəstələrinin ən böyük dəstəkçiləri onların ailələridir. Fərd xəstəliyin əlamətlərinin öhdəsindən gəlməyə çalışarkən, ailəsi öz rol və məsuliyyətlərinə əlavə olunan yeni vəzifələri anlamağa və xəstəyə kömək etməyə çalışır. Beləliklə sosial işin əhəmiyyəti başa düşülür. Şizofreniyadan əziyyət çəkən insana, ailəsinə dəstək verən peşələrdən biri də sosial işdir [1].

Şizofreniyadan əziyyət çəkənlərdə davamlı olaraq təsirli olduğu təsbit edilən bəzi müalicələrə aşağıdakılar daxildir: [2]

Fərdi terapiya: fərdin şizofreniya xəstəliyinin nəticəsi olaraq üzləşdiyi mübarizələr və ya ümumiyyətlə həyatla mübarizəsi haqqında danışmaq üçün vacib bir fürsətdir. Sosial işçilər fərdin müxtəlif çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün mübarizə mexanizmlərini öyrədə bilər. Əhəmiyyətli qeydlərdən biri də odur ki, bir insanın uşaqlıqda yaşaya biləcəyi problemləri və təcrübələri araşdıran psixanalitik terapiya çox vaxt şizofreniya xəstələri üçün tövsiyə edilmir. Əksinə, fərdi terapiya fərdin şizofreniya əlamətlərinin ilk inkişafından bəri yaşadığı problemlərə, narahatlıqlara və bu problemlərin necə həll olunacağına diqqət yetirməlidir. Şəxsi narahatlıq və problemlərini özəl olaraq bölüşə biləcəyiniz açıq fikirli, qeyri-mühakimə fərdinə sahib olmaq sağalma yolunda irəliləyərkən çox faydalı ola bilər [2].

Ailə terapiyası: ailələri ilə təmasda olan şəxslər üçün çox vacib rol ola bilər. Ailə terapiyası təkcə xəstə və onun ailəsi deyil digər xəstə və ailə üzvlərindən ibarət olan qruplarla aparılır. Qrupun necə tərtib olunduğundan asılı olaraq xəstənin özü də qrupun bir hissəsi ola və ya olmaya bilər. İştirakçılara xəstəlik, xəstəliyi olan ailə üzvündən nə gözləmək və onlara ən yaxşı şəkildə necə kömək edəcəkləri barədə məlumat verilir. Xroniki ruhi xəstəliyi olan bir şəxsə qulluq edərkən özünə necə qulluq edəcəyinə də çox diqqət yetirilir. Bunun səbəbi şizofreniyadan əziyyət çəkən bir ailə üzvünün olması, simptomların öhdəsindən gəlmək ehtiyacı səbəbindən bəzən çox çətin ola bilər. Başqasına kömək edərkən özünə qayğı göstərməyi öyrənmək, baxıcı olmanın yaratdığı mümkün stressləri azalda bilər və xəstə ilə arasında daha yaxşı və sağlam münasibətlərin qurulmasına kömək edə bilər. Bu, öz növbəsində, şizofreniyadan əziyyət çəkən fərdə həyatındakı stressi azaltmağa kömək edə bilər, ona vaxt və diqqəti həyatın digər aspektlərinə yönəltməyə imkan verir [2].

İddialı icma müalicəsi (Assertive Community Treatment- ACT): şizofreniyada sağlamanı təşviq edən sübuta əsaslanan bir yanaşmadır. Xəstəlikdən sağalmaq və cəmiyyətdə müstəqil yaşamaq üçün reabilitasiya proqramları ilə yanaşı farmakoloji və psixososial müdaxilələrin inteqrasiyası ilə hərtərəfli qayğı tövsiyə olunur. Etibarlı icma müalicəsi sübuta əsaslanan, qlobal səviyyədə tanınan, çox intizamlı komanda yanaşmasıdır, xəstəyə təbii şəraitlərdə müalicə təklif edir, evsizliyi və xəstəxanaya yerləşmə sayını azaltmağa kömək edir və xəstələrdə normal fəaliyyət və sağlamanı artırır [3].

Sosial bacarıqlar təlimi: şizofreniya xəstəsi olan birinə sosial qarşılıqlı əlaqə qurma qabiliyyətini artırmağa kömək edən bir sıra üsulları əhatə edir. Xüsusi bacarıq çatışmazlıqlarını həll

etməklə, siz şizofreniyanın mənfi əlamətlərini azaltmağa və sağlam münasibətləri və müsbət şəxsi qarşılıqlı əlaqəni qorumağa kömək edə biləcək kritik sosial fəaliyyəti yaxşılaşdırmağa başlayacaqsınız [4].

İstifadə olunan spesifik metodlara rol oyunu, didaktik təlimat, modelləşdirmə, nəzarət edilən qarşılıqlı əlaqələr, sosial problemlərin həlli bacarıqları və möhkəmləndirmə üsulları daxil ola bilər [4].

Açar sözlər: şizofreniya, xroniki xəstəlik, anormal davranış, terapiya, müalicə.

Ədəbiyyat

1. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1160671>
2. <https://www.helpstartshere.org/living-with-illness-helping-schizophrenics/>
3. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S1876201822001009>
4. <https://www.talkspace.com/mental-health/conditions/schizophrenia/therapy-treatment-types/>

ORTA ƏSRLƏRDƏ İSLAM FAKTORUNUN TƏHSİLDƏ ROLU

Əsmər Lətifova

Azərbaycan Universiteti

Asmar.Latifova@au.edu.az

Orta əsrlərdə islam dininin ictimai həyatın bütün sferalarına təsiri çox güclü idi. Cəmiyyətin təsərrüfat-mədəni həyatının bütün sahələri əhəmiyyətli dərəcədə dinlə bağlı olub hadisə və proseslərin izahı və həllinə dini prizmadan yanaşılırdı.

Xilafətin Azərbaycanda uzun müddət sürən ağalığı ölkənin mədəni həyatına dərin bir iz qoydu. Ellin, İran, hind və digər fərqli mədəniyyətlər arasında ortaya çıxan diskussiya və mübahisələr müsəlmanlara islamın üstünlüklərini göstərmək üçün həmin mədəniyyətləri dərinlən tanımaq məcburiyyətində qoyurdu [1, s.327-328]. İslam tədqiqatları üzrə akademik Marşal Hodqson İslam sivilizasiyasını bütün mədəniyyətləri bir araya gətirən qlobal sivilizasiya adlandırır və onu “sosial və mədəni kompleks” hesab edirdi [2, s.329].

VIII əsrdən etibarən bütün yazı işləri ərəb dilində aparılırdı. Tərcümə fəaliyyətinə Əməvilərdən Xəlifə Yezidin hakimiyyət illərindən etibarən başlanmışdır [3, s.72-73]. Onun islahatlarının nəticəsində kargüzarlıq işləri ərəb dilində aparılmağa başlamışdır. Ərəb dilini bilməyənlərə vəzifə verilmir, azərbaycanlı məmurları da bu dili bilməyi məcbur edirdilər [5, s.317].

Artıq IX əsrdən başlayaraq Ərəb xilafətinin ən böyük şəhərləri təhsil olcaqları, kitabxanaları olan böyük mədəni mərkəzlərə çevrildilər. Həmçinin, orta yüzilliklərdə Azərbaycanın zəngin dini, mədəni ənənələrə, eləcə də inkişaf etmiş iri şəhərlərə və təsərrüfat həyatına malik olması onu islam dünyasının qabaqcıl və inkişaf etmiş mərkəzlərindən biri etmişdir. Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan, Bərdə və s. kimi şəhərlər islam mədəniyyətinin inkişaf etdiyi mərkəzlərdən sayılırdı.

İslam və islam mədəniyyətinin yayılmasında mədrəsələr mühüm rol oynamışdır. Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinin açılması o dövrdə dünya elmində və mədəniyyətində ən mühüm hadisə idi. Mədrəsənin təntənəli açılışı 1062-ci ildə oldu. Mədrəsənin adı vəzir Nizalmülkün adından

götürülmüşdür. Belə ki, tikintisinə 200 min dinar sərf edilən mədrəsədə 6000 tələbə təhsil alırdı. Bu mədrəsə öz yeni keyfiyyətlərinə görə digər mədrəsələrdən tamamilə fərqlənirdi. Filştinskiyə görə, mədrəsə hər cür dini azadfikirliyin qarşısını almaq tələbatından yaranmışdır. Məlikşah da yazırdı ki, Nizamiyyə mədrəsəsi məzhəb münaqişələri üçün deyil, elmi inkişaf etdirmək üçündür [5, s.336-39].

Nizamiyyə mədrəsəsindən əlavə “Gəncə”, “Şirvan Elmlər Akademiyası”, “Naxçıvan”, “Beyləqan”, “Atabəylər”, “Əl-Qazi”, “Zəncan”, “İqbaliyyə”, “Böyük Adiliyyə” adlı mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi. Həmçinin, ərəb alimi Əbdülqasim İbn Havqəl Dərbənd, Tiflis və Bərdədə də böyük elmi mərkəzlərin olmasından xəbər verir [5, s.347].

Aparılan araşdırmalar orta əsrlərdə Azərbaycanda başlıca təhsil və tərbiyə mərkəzlərinin təkyələr, Quran, hədis evləri, ribatlar, türbələr, kütəblər, suffə, cami, məscid, kitabxana, dərğah və zaviyələrdən ibarət olduğunu göstərir. Georgi Makdisinin qeyd etdiyi kimi kütəb “ilk dərəcə təhsil verən” məkən anlayışını ifadə etməyə başladı. Göstərilən müəssisələrdə Yusif ət-Təbrizi, Əbülhəsən əl-Müfəddidin, Əs-Səmani ilə Əburravh əl-Urməvi, Abdulla ibn Yunis əl-Urməvi kimi alimlər dərs demişdir [5, s.363].

Orta əsrlərdə təhsil anlayışı yalnız ibtidai təhsil verməklə məhdudlaşmırdı. Məktəblərdə tədris “ustad” adlanan alimin nəzarəti əsasında olur, şagirdləri ali təhsilə hazırlayırdılar. Georgi Makdisi qeyd edir ki, ibtidai təhsil 4-5 yaşlarından başlayır və 14-15 yaşına qədər davam edirdi. Lakin kiçik yaşlarından təhsil ala bilməyən şəxslər istədikləri yaşda ibtidai təhsil ala bilərdilər. Yaqut əl-Həməvi qeyd edir ki, 15 yaşına çatana qədər məktəblərdə şagirdlər nəhv, lüğət, fiqh, ədəb-şeyr təhsili alırdı.

Orta yüzilliklərdə təhsil iki dərəcəli hesab edilirdi. Təməl təhsil təlim adlanırdı. Demək olar ki, orta və ali məktəb təhsili idi. Hazırkı dövrün magistatura və doktorantura təhsilinə bərabər təhsil isə suhbə adlanırdı. Təhsil metodu hifz (əzbər), təkrar, qavrama və müzakirəyə əsaslanırdı. G.Makdisi qeyd edir ki, hifz etmək materialın əzbərlənməsi, mənalandırılması və təkrarlanmasına əsaslanırdı. Mənbə və ədəbiyyatlardakı məlumatların qısa xülasəsinin hazırlanmasına isə “fihrist” deyilirdi [3, s.109].

Müəllimlər müid, müfid, müdərris, tələbələr isə suxtə, danişmənd, müləzim kimi dərəcələrə bölünürdülər. Şagirdlərin xərcləri isə vəqflər tərəfindən qarşılanırdı. Bir uşağın təhsili üçün aylıq bir dinar kifayət edirdi. Mədrəsələrdə təqaüd sistemi mövcud idi. G.Makdisi qeyd edir ki, X əsrdə yaşamış Əbu Cəfər ibn Şirzad aylıq 10 dinar təqaüd alırdı. Məktəblərdə şagird sayı isə ondan az olmurdu. Mədrəsələrdə isə tələbə sayı fərqli olurdu. Əkbər Nəcəfli qeyd edir ki, Nizamiyyə mədrəsinin məzunlarının sayı 6 min idi. Məşhur alimlərin dərslərinə maraq daha böyük olur, Cüveyninin dərslərinə hər gün 300 tələbə gəlirdi. Tələbələr arasında alimlər də olurdu [3, s.110-121].

Orta yüzilliklərdə təhsilin inkişafında görkəmli təhsil xadimlərinin rolu danılmazdır. Xətib Təbrizi, Muinəddin Əhməd əl-Təntərani əl-Maraği, Məhəmməd ibn Uşeyr ibn Məruf Əbu Bəkr əş-Şirvani, Məhəmməd əl-Cüveyni, ət-Təbəri, Şeyx əs-Siləfi, Əhməd ibn Mənsur, Əbu Bəkr Məhəmməd ibn əl-Hüseyn əl-Urməvi, Əbu Bəkr Zəncəvi və digər alimlərin adını çəkmək olar.

XI əsrin tanınmış azərbaycanlı alim və şairlərdən Xətib Təbrizi, Muinəddin Əhməd əl-Təntərani əl-Maraği Nizalmülk tərəfindən Bağdaddakı Nizamiyyə mədrəsəsinə dəvət edilmiş və birgə dərs demişdilər. Nişapurdakı Nizamiyyə mədrəsinin ilk rəhbəri isə Məhəmməd əl-Cüveyni olmuşdur. Əbu Abdulla ət-Təbəri isə Gəncə mədrəsinə rəhbərlik etmişdir. Bu alimlərdən əlavə Əbu Hamid əl-Qəzalinin adı İlkiyə əl-Hərrasi, Əbüttayyib ət-Təbəri, Əbu İshaq əş-Şirazi, Əbu Hamid əl-Qəzali kimi alimlər də Nizamiyyə mədrəsəsində müdərris kimi fəaliyyət göstərmişdilər [5].

Beləliklə, islamın yarandığı dövrdən etibarən Azərbaycan ərazisində islam məkanının formalaşması başlanmışdır. Göründüyü kimi hər mühüm tarixi hadisədə islam faktorunun izi var idi. Orta əsrlərin maddi, dini, hüquqi və mənəvi mədəniyyəti əksər hallarda siyasi hadisələrin önündə gəlirdi.

Açar sözlər: islam, təhsil, ərəb, mədrəsə.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə II cild, Bakı, Elm, 2008, 569 səh.
2. Çelebi A., İslamda Eğitim Öğretim Tarihi, Çeviren Ali Yıldırım, İstanbul: Damla Yayınevi, 2013. 7. En-Nedim Muhammm
3. Əkbər N. Orta əsrlər Azərbaycanında təhsil anlayışı, strukturu, metodologiyası və tədris vasitələri (X-XVI əsrlər), Azərbaycan məktəbi, 2018. №2.
4. Makdisi G., İslam`ın Klasik Çağında ve Hıristiyan Batı`da Beşeri Bilimler, Tercüme Hasan Tuncay Başoğlu, İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
5. Nərgiz Ə. Azərbaycanda islam mədəniyyəti (VII-XIII əsrin əvvəlləri), "Elm və təhsil", Bakı-2017, 488 s.

ELEKTRİK ENERJİSİ ÜÇÜN SƏNAYEDƏ FOTOVOLTAİK SİSTEMLƏRİN OPTİMAL İSTİFADƏSİ

Türkan Lətifova

Azərbaycan Texniki Universiteti

lyatifova21@gmail.com

Fotovoltaik sözü yunanca "Photovoltaic" işıq mənasını verən photos və volt sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Volt sözü elektronların hərəkətini ifadə edir və işıqdan elektrik alınması mənasını verir [2]. Fotovoltaik texnologiyalar, günəş enerjisinin elektrik enerjisinə çevrilməsini təmin edən sistemlərdir. Bu sistemlər, günəş işığından istifadə edərək fotovoltaik hüceyrələr vasitəsilə elektrik enerjisi yaradırlar. Fotovoltaik hüceyrələr, əsasən silikon kimi materiallardan hazırlanır və günəş işığı ilə təmas etdikdə elektrik axını yaradırlar. Bərpa olunan enerji istehsalının inkişafı və yeni enerji sistemlərinin qurulması karbon emissiyasını azaldır. Əsasən kənd yerlərində qeyri-kafi enerji təchizatı potensialı və aşağı etibarlılıq problemlərini effektiv həll etmək üçün kənd mikroşəbəkələrində yeni tipli enerji təchizatı formasını fəal şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır [5]. Son illərdə təmiz enerji istehsalı texnologiyasının sürətli inkişafı ilə fotovoltaik enerji istehsalı getdikcə daha çox tətbiq olunur. Fotovoltaik mikroşəbəkə rejiminin populyarlaşmasının enerjiyə qənaət və ətraf mühitin mühafizəsi kimi bir çox faydaları var. Lakin, şəbəkə quruluşu zəif olduqda bəzi fəsadlar yaranır [1]. Elektrik enerjisi üçün sənayedə fotovoltasik sistemlərin optimal istifadəsi günəş işığına məruz qalma müddəti, iqlim şəraiti, investisiya xərcləri, yerli elektrik qiymətləri kimi bir çox faktorlardan asılıdır. Bu faktorların birləşdirilməsi ilə əldə edilən detallı analiz, fotovoltaik sənayedə nə vaxt və necə ən effektiv və münasib olacağını müəyyənləşdirir. Fotovoltaik elektrik enerjisi istehsalının düzgün işləməsi hava şəraitindən də asılıdır. Yəni hava şəraiti dəyişdikdə asanlıqla onun təsirinə məruz qalır. Bu faktorlara ümumi nəzər salaq:

1. Günəş işığına məruz qalma müddəti. Fotovoltaik sistemlərin effektiv işləməsi günəş işığının mövcudluğuna və intensivliyinə bağlıdır. Günəş işığına məruz qalma, fotovoltaik sistemlərin effektiv işləməsi üçün əhəmiyyətli faktordur, çünki sistemlər günəş işığından enerji alır və bunu elektrik enerjisini yaratmaq üçün istifadə edir. Daha çox günəş işığına məruz qalma, fotovoltaik sistemlərin daha çox enerji yaratma potensialına sahib olmasına səbəb olur. Ona görə də həmin sistemlər quraşdırılarkən maksimum günəş işığı düşdüyü yerlər nəzər alınıb quraşdırılmalıdır.

2. İqlim şəraiti. İqlim şəraiti fotovoltaik sistemlərin yaradılması və işləməsi üçün əhəmiyyətli bir faktordur. İqlim şəraiti bu sistemlərin performansına və effektivliyinə ciddi şəkildə təsir edir. İqlim faktorları bulud örtüyü, yağış, səs, temperatur dəyişiklikləri və küləyin sürəti kimi bir çox amilləri əhatə edir. Buludlu havalarda günəş işığına məruz qalma çox az olur və yağışlı havalarda panelin performansı azalır. Şiddətli külək olduqda isə panelin mövqeyinə təsir edə bilər. Temperatur həddən artıq yüksək olduqda elektrik enerjisi yaratmaq üçün panelin verimliliyi azalır. Bu səbəblərdən potensial bir yerin fotovoltaik sistemlər üçün uyğun olub olmadığını qiymətləndirmək üçün ətraf mühit və iqlim şəraiti də nəzərə alınmalıdır.

3. Elektrik enerjisi qiymətləri. Fotovoltaik sistemlərin quraşdırılması və işə salınması müəyyən qədər maliyyə tələb edir. Yerli elektrik enerjisi qiymətləri, bölgəyə, enerji istehsalının növünə, tələbatın həcminə və digər faktorlara görə dəyişir. Hər ölkənin, şəhərin özünəməxsus bir elektrik enerjisi qiymətləndirmə sistemi olur. Yenilənən enerji mənbələrinin genişlənməsi, texnoloji inkişaf və enerji effektivliyinin artması ilə birlikdə, bundan əlavə, güc və yer kimi faktorlardan asılı olaraq bu qiymətlər dəyişə bilər [5].

4. Texnologiya və innovasiyalar. Fotovoltaik texnologiyalarda olan inkişaf, sistemlərin məhsuldarlığını artırmaq və yaxşılaşdırmaq üçün yeni imkanlar yaradır. İnkişaf etmiş fotovoltaik panel texnologiyaları, daha yüksək effektivlik və az xərclə daha çox enerji istehsalına imkan verir. Yeni texnologiyaların quraşdırılması və sənayedə tətbiqi performansı və mənfəətləri artırır. Bu texnologiya və innovasiyaların sənayə sahəsində fotovoltaik sistemlərin optimal istifadəsi üçün Azərbaycan üzrə böyük potensial təşkil etdiyi görünür.

5. Enerji saxlanması və idarə olunması. Günəş enerjisi çox dəyişkən bir enerji mənbəsidir, bu səbəbdən enerji saxlanması və idarə olunması üçün effektiv strategiyalar tətbiq etmək vacibdir. Günəş enerjisinin gündüz saatlarında istifadə olunmayan hissələri, enerji depolama sistemləri və akkumulyatorlar vasitəsilə saxlanaraq gecə və ya buludlu günlər üçün istifadə edilir [3, 4].

Düzgün idarə olunan və optimal şəkildə qurulmuş bir sistemdə, sənaye biznesləri öz enerji tələblərini və eko-dost enerji istehsalına dəstək olaraq ekoloji problemləri azaldır.

Açar sözlər: iqlim, elektrik, enerji.

Ədəbiyyat

1. Vəliyeva M. Enerjinin əldə edilməsi texnologiyası, Bakı 2016.
2. Khezri R., Mahmoudi A., Muyeen S.M. Optimal planning of solar PV and battery storage with energy management systems of Time-of-Use and flat electricity tariffs, March 2022.
3. Yıldırım E., Azmi Aktacir M., Optimization of PV system and technology in view of a load profile-case of public building in Turkey, January 2018.
4. Cəlilov M.F., Alternativ regenerativ enerji sistemləri. Bakı 2009.
5. Məmmədov S.Z., Elektrik enerjisinin istehsalı, Gəncə 2016.

SOCIAL MARKETING FRAMEWORK INSTALLMENT FOR WATER SCARCITY PROBLEM IN AZERBAIJAN

Habib Mahmudov

Azerbaijan Tourism and Management University

habib.mahmudov@atmu.edu.az

The problem of water scarcity is increasingly turning into a massive difficulty, due to global warming and anthropological affect on the current water systems and reservoirs. It is challenging to estimate the optimal direction for the sustainable livelihood of nature and local population while the urban effect is still evolving. Due to this social cause an installment of a social marketing framework dedicated to the resolution of water scarcity in Azerbaijan is highly vital.

Definition of Social Problem

Due to globalisation and the extensive urbanisation of densely populated areas, issues and difficulties that existed in many parts of societies around the world at the start of the 21st century have persisted and become increasingly intertwined. As a result, the definition of a social problem is now more focused on finding solutions to current issues in a community or in society as a whole. A more recent research of Best has the following definition for the term: “A social problem is a claim that a particular issue is harmful to society and needs to be addressed. Such claims-making activities often involve identifying a condition or behaviour as a problem, explaining why it is a problem, and proposing solutions” [2]. Each and every form of the term "social problem" has a unique representation based on when and where it was released. The basic understanding of the description of a social problem has been clarified by a number of researchers, who have expanded on the ideas and foundations of the first term generations. However, as people, target groups, and communities in many spheres of society continue to change and evolve over time, so too do the standards of living and quality of life.

Definition of Social Marketing

The very first definition of the term was provided by Kotler and Zaltman in their extensive initial research on the field in 1971 as: “Social marketing is the design, implementation, and control of programs calculated to influence the acceptability of social ideas and involving considerations of product planning, pricing, communication, distribution, and marketing research” [3]. Another definition of social marketing term in relation to institutions was generated by Baptista, Pinho, and Alves and noted as: “It can apply not only to the behaviour of individuals but also to that of professionals, organizations, and policymakers, meaning the contextual actors that can influence individuals’ behaviour change” [1]. Researchers and practitioners of social marketing field now face a new problem as a result of the world's rapid change and the circumstances of various social groups. These days, social marketing frameworks and initiatives must be more specifically tailored to the needs of a given target audience or part of the population. As a result, the social marketing process has a large internal scope that needs to be carefully planned and carried out in order to provide a clear vision for the program and address current social issues facing the relevant demographic part of population.

Water Scarcity Issue

The problem of water scarcity has become widely severer in many countries around the globe, affecting all parts of society and minimising the quality of life. Vulnerable populations, such as those living in arid and semi-arid areas, low-income neighbourhoods, and marginalised groups, are disproportionately impacted by water scarcity [4, 6]. Climate change, population increase, and unsustainable water management methods all exacerbate the effects of water scarcity [6, s. 6]; thus, it is important to take several actions in order to sustain water reservoirs and natural level of water in respective parts of the world.

Situation of Azerbaijan

The last decade has showcased that problem of available drinking water in Azerbaijan has extremely risen and became strongly disturbing for local population. Meunier and Beysens note that the nation's surface water reserves are 27 m³ metres, although during dry years, they drop to 20–21 m³ metres. Rivers, lakes, water reservoirs, and glaciers are examples of surface water resources. In the examined area, between 70 and 72 percent of the freshwater resources are formed outside of the nation [5, 65]. This shows the possible future dependency on foreign glaciers and water supplies in order to meet the daily needs of the respective communities and certain parts of society.

Formulation of Social Marketing Framework

In regards to the existing social cause of water scarcity in Azerbaijan, it is suggested to formulate a social marketing framework to address the actual problems for greater part of the population. This framework may include an initial research part, for collection of up-most new data, identification of alternative sources of water supply, enrichment of current water and sea levels, formulation of a communication plan, execution of the set framework, final analysis and further recommendations for future initiatives. Moreover, a specifically tailored benchmark for execution of the framework might be in place.

As a whole, the problem of water scarcity in Azerbaijan is set to be dealt with as it may unfold several challenges on different levels and parts of population, more specifically areas and industries that are dependent on water resources and high humidity zones that require water reserves for local population. Additionally, a separate strategy for extension of water supplies may be of need, as the current tendency of average temperature increase is showing stable growth, which can lead to changes in flora and fauna of not only rivers but also the Caspian Sea. Altogether, a timely action is required for a more balanced and sustainable development of natural forms of nature and local environment.

Keywords: Sociology, social problem, society, social marketing, social marketing framework, water scarcity, Azerbaijan.

References

1. Baptista, N., Pinho, J. C., Alves, H. (2021). Examining social capital and online social support links: a study in online health communities facing treatment uncertainty. *International Review on Public and Nonprofit Marketing*, 18(1), 57–94. <https://doi.org/10.1007/s12208-020-00263-2>
2. Best, J. (2020). *Social problems*. W. W. Norton.
3. Kotler, P., Zaltman, G. (1971). Social Marketing: an approach to planned social change. *Journal of Marketing*, 35(3), 3–12. <https://doi.org/10.2307/1249783>

4. Mekonnen, M., Hoekstra, A.Y. (2016). Four billion people facing severe water scarcity. *Science Advances*, 2(2). <https://doi.org/10.1126/sciadv.1500323>
5. Meunier, D., Beysens, D. (2016). Dew, fog, drizzle and rain water in Baku (Azerbaijan). *Atmospheric Research*, 178–179, 65–72. <https://doi.org/10.1016/j.atmosres.2016.03.014>
6. World Bank Group (2016). *High and Dry: Climate Change, Water, and the Economy*. World Bank, Washington, DC. <http://hdl.handle.net/10986/23665> License: <https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

Azərbaycanda su qıtlığı problemi üçün sosial marketing çərçivəsinin ödənilməsi

Müasir dünyada su qıtlığı problemi bəşəriyyət üçün ən ciddi sosial problemlərdən birinə çevrilib. İllik orta temperaturun artması və təbii buzlaqların azalması dünyanın müxtəlif yerlərində individualları və qrupları çətin vəziyyətə salır. Problem Azərbaycanda da mövcuddur, belə ki, Xəzər dənizinin səviyyəsi ən aşağı göstəricilərə doğru gedir, çaylar və su anbarlarında su çatışmazlığı mövcuddur. Beləliklə, sosial marketing strukturunun təklifi mövcud şərait üçün yüksək dəyərə malikdir.

LİNGVOMƏDƏNİYYƏTŞÜNASLIĞIN DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Günəl Mahmudova

Bakı Dövlət Universiteti

Mahmudovagunel.87@gmail.com

XX əsrin sonu dil və mədəniyyət probleminə artan maraq antropoloji dilçiliyin diferensiasiyasına və lingvomədəni fənlərin yaranmasına təkan verdi. Bu problemin öyrənilməsində müxtəlif yanaşmalar yeni istiqamətlərin yaranmasına yol açdı: etnopsixologiya - Y.A.Sorokin, lingvofolkloristika - P.Q.Boqatirev, A.N.Veselovski, A.P. Evqenyeva; lingvistik, lingvomədəni və kontrastiv istiqamət - V.N.Teliya, mədəni dilçilik, antropoloji dilçilik etnodilçilik və lingvistik antropologiya - N.İ. və N.S.Tolstoy, A.S.Qerdt, etnodialektologiya - N.V.Drannikova və s. Lakin bu adı çəkilən heç bir fənn dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin hərtərəfli və kompleks işıqlandırılmasını təklif edə bilmədi. Nəticə etibarilə keçən əsrin 90-cı illərində bu, lingvomədəniyyətşünaslığın dilçiliyin ayrıca müstəqil bir fən kimi formalaşmasına kömək etdi.

Lingvomədəniyyətşünaslığın bir elm kimi ilkin cəhdləri V.fon Humboldt, A.A.Potebnya, E.Sepir kimi məşhur dilçilərin əsərlərində formalaşmışdır [1; 2]. Lakin “lingvomədəniyyətşünaslıq” termini bir az sonra meydana gəlmişdir. Onun yaranması V.N.Teliyanın frazeoloji məktəbi, V.V.Vorobyeva, V.A.Maslovun və b.-nin tədqiqatlarına borcludur.

Lingvomədəniyyətşünaslıq canlı milli dildə təcəssüm olunan və dil proseslərində təzahür edən maddi və mənəvi mədəniyyəti öyrənən humanitar bir elmdir. O, dilin əsas funksiyalarından birinin - mədəniyyətin yaradılması, inkişafı, saxlanması və ötürülməsi aləti olmağın necə həyata keçirildiyini müəyyən etməyə və izah etməyə imkan verir. Onun məqsədi dilin öz vahidlərində təcəssüm etmə, mədəniyyəti saxlama və tərcümə etmə yollarını öyrənməkdir. Y.A.Belçokova görə, müasir lingvomədəniyyətşünaslığın aktual problemlərindən biri dil və mədəniyyət arasında qarşılıqlı əlaqə

mexanizmlərinin axtarışı ilə bağlıdır, çünki “dil və mədəniyyət ümumi humanist əsasa malikdir” [3, 4]. Linqvomədəniyyətşünaslığın məqsədi dilin öz vahidlərində təcəssüm etdirdiyi üsulları öyrənmək, mədəniyyəti saxlamaq və ötürməkdir. Linqvomədəniyyətşünaslıq dil ünsiyyəti sistemində təkrarlanan və konkret tarixi birləşmənin mədəni dəyərlərinə əsaslanaraq cəmiyyətin milli varlıq formalarını öyrənir. Bu fənnin ən mühüm vəzifəsi və onun səciyyəvi fərqləndirici xüsusiyyəti xalq mədəniyyətinin onun dilində sistemli şəkildə əks etdirilməsidir.

Linqvomədəniyyətşünaslıq obyektiv gerçəkliyin hadisə və predmetlərini müəyyənləşdirən dilin mədəni markirlənmiş vahidlərini, yəni semantikasında millətin daşdığı mədəniyyəti əks edən eksplisit və ya implisit komponentlər təşkil edir.

Etnoqrafiya müxtəlif ziddiyyətli, bəzən bir-birini tamamlayan fikir və baxışları nəzərə alır. Uğurlu etnoqrafın müxtəlif baxışlarını, eləcə də xalqlar arasında dialoq tərzini, etnoqrafları, öyrəndikləri elmi-nəzəri üstünlükləri nəzərə alır. Bu, ən yaxşı etnoqrafik üslubdur, ona görə də onun həm müşahidəçi, həm də müşahidə olunanlar daxil olmaqla müxtəlif yanaşmaları var.

Etnolinqvistikanı linqvomədəniyyətşünaslığa oxşar tədqiqat obyektinə və predmetinə olan xarici elmlərə aid etmək olar. Etnolinqvistika termini ilk dəfə ABŞ-da keçən əsrin 40-cı illərində qeyd edilmişdir. Alman mənbələrində “Ethnolinguistik” termini ilk dəfə 1964-cü ildə qəzet başlıqlarından birində işlədilir. Alman alimlərinin tədqiqatlarının göstərdiyi kimi, etnolinqvistika bir çox cəhətdən linqvistik antropologiyaya və antropoloji dilçiliyə bənzəyir. Antropoloji dilçilik dilin daha geniş sosial və mədəni kontekstdə yeri, onun mədəniyyətin formalaşmasında və davam etdirilməsindəki rolu ilə məşğul olan dilçiliyin alt sahəsidir.

Etnolinqvistikada bir-birini tamamlayan iki istiqamət mövcuddur: 1) dilə milli, spesifik faktorların təsiri məsələləri və müxtəlif dillərin etno-mədəni xüsusiyyətlərinin tədqiqi ilə məşğul olan linqvistik istiqamət; 2) müxtəlif dil cəmiyyətinin nümayəndələrinin davranışlarında diferensial (verbal və qeyri-verbal) əlamətlərini öyrənən psixoloji istiqamət.

Şübhəsiz ki, linqvomədəniyyətşünaslıq, bir tərəfdən, milli stereotiplərin aşkarlanmasında, folklor aspektində dünya dil mənzərəsinin tədqiqi ilə məşğul olan etnolinqvistika ilə, digər tərəfdən, yaş qrupları və müxtəlif sosial qrupların xüsusiyyətlərini, dilin cəmiyyətə və ya əksinə cəmiyyətin dilə təsirini öyrənən sosiolinqvistika ilə sıx əlaqədədir. Lakin “dil – mədəniyyət” tandemi problemini tarixi retrospektiv öyrənən etnolinqvistikadan fərqli olaraq, linqvomədəniyyətşünaslıq “hər şeydən əvvəl, canlı ünsiyyət prosesləri və xalqın mentalitetində sinxron fəaliyyət göstərən dil ifadələrində istifadə olunan əlaqəni” [3, s.218] öyrənir.

Elmi diskursda fəaliyyət göstərən linqvomədəniyyətşünaslığın çoxsaylı təriflərinin müqayisəli təhlili göstərdi ki, demək olar ki, bütün tədqiqatçılar ilk növbədə “dil - mədəniyyət” diadasına əsaslanan bu konsepsiyanın müəyyənləşdirilməsində yekdil fikirdədirlər. V.V. Vorobyov öz tərifində: “Linqvokulturologiya sintez tipli kompleks elmi intizamdır, onun fəaliyyətində mədəniyyət və dilin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənir və bu prosesi sistemli metodlardan istifadə etməklə dil və ekstralinqvistik məzmunun vəhdətində vahidlərin ayrılmaz strukturu kimi əks etdirir, bununla belə, və müasir prioritetlərə və mədəniyyət institutlarına diqqət yetirir” [5]. O, mədəniyyətin və dilin qarşılıqlı təsiri ilə yanaşı, linqvomədəniyyətşünaslığın digər, kifayət qədər əhəmiyyətli göstəricilərini də müəyyən edir, yəni: "sintezləşdirici tipli inteqrasiya olunmuş elmi intizam" kimi təyin edir. Beləliklə, humanitar biliklərin sistem kompleksində linqvomədəniyyətşünaslığın yeri aydın şəkildə müəyyən edilir; müvafiq olaraq öz subyektinin və tədqiqat obyektinin olmasını şərtləndirən elmi intizam olduğu göstərilir. Eyni zamanda vacib məqam onun elmi biliklərin sintezi olduğudur ki, bu

da öz növbəsində müasir elmi paradıqm üçün diqqəti çəkir, digər tərəfdən isə, tədqiq olunan konsepsiyanın həm ümumi, həm də fərqləndirici xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsini tələb edir.

Qeyd etməliyik ki, V. fon Humboltun linqvistik irsi humanitar tədqiqatlar sahəsində yeni perspektivlər açır. Linqvomədəniyyətşünaslığın elmi bir intizam kimi yaranması təbii olaraq həm linqvistik, həm də ekstralingvistik xarakter daşıyan bir çox müxtəlif amillərdən əvvəl olub və ona təkan verib. Əlbəttə ki, dilin öyrənilməsində onun funksiyalarının, xüsusən də antroposentrizm və etnosentrizm problemi ilə bağlı geniş başa düşülməsinə yönəlmiş müxtəlif istiqamətlərin yenidən nəzərdən keçirilməsi əsasdır. Linqvomədəniyyətşünaslıq aydın fənlərarası təbiətə malikdir, humanitar xarakterli müxtəlif bilikləri birləşdirir. Müasir dilçilik üçün fənlərarası tədqiqatlar ən xarakterik və tələb olunandır. Linqvomədəniyyətşünaslıq humanitar və mədəni xarakterli mürəkkəb və çoxölçülü elmi intizam kimi bir çox əlaqəli elmlərlə qarşılıqlı əlaqədədir: mədəniyyətşünaslıq, etnolingvistika, sosiolingvistika, mədəniyyətlərarası ünsiyyət, koqnitiv dilçilik, etnopsixolingvistika, linqvofilosofiya və s.

Hazırda linqvomədəniyyətşünaslıq linqvistik tədqiqatların aparıcı sahələrindən biridir, onun sürətli formalaşması və inkişafı müşahidə olunur. Bu fenomeni bir neçə səbəbə görə izah edir.

- Birincisi, bu, dünya problemlərinin sürətlə qloballaşması, müxtəlif xalqların davranış və ünsiyyətinin universal və spesifik xüsusiyyətlərinin geniş çeşidli məsələlərin həllində nəzərə alınması zərurəti, mövcud vəziyyətləri əvvəlcədən bilmək zərurətidir. Bu, mədəniyyətlərarası anlaşılmazlığın yüksək ehtimalı, ünsiyyətin əsasını təşkil edən mədəni dəyərlərin müəyyən edilməsi və dəqiq təyin edilməsinin vacibliyidir.

- İkincisi, bu, humanitar elmlərin inkişafında obyektiv integrativ ənənə, dilçilərin əlaqəli bilik sahələrinin (psixologiya, sosiologiya, etnoqrafiya, mədəniyyətşünaslıq, politologiya və s.) nümayəndələrinin əldə etdikləri nəticələri mənimsəməsi zərurətidir.

- Üçüncüsü, bu, linqvistik biliyin tətbiqi tərəfidir, dilin kollektiv təcrübənin cəmləşmiş dərkətmə vasitəsi kimi dərk edilməsi, sözlərin, frazeoloji vahidlərin, məlum mətnlərin və s. mənalarının bütün zənginliyində kodlaşdırılır və bu təcrübə öyrənilən xarici dilin mahiyyətini təşkil edir.

Bütün nöqtəyi-nəzərləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəldik ki, linqvomədəniyyətşünaslığın kompleks fən kimi məqsədi yalnız dil faktları vasitəsilə mədəniyyət faktlarının təsviri və tədqiqi deyil, eyni zamanda dildə şifrələnmiş mədəni məlumatın oxunması, mədəniyyətlərarası ünsiyyətin uğurluluğunun təminatıdır, o, qeyri-dil daşıyıcılarında mədəni kompetensiyanın formalaşmasına kömək edir ki, bu da dildə gizlənmiş mədəni mənaların düzgün reaksiya verməni inkişaf etdirir. Beləliklə, linqvomədəniyyətşünaslığın əsas məqsədinə dildə mədəniyyətin bütün mümkün təzahürünün tədqiqi təşkil edir.

Açar sözlər: mədəniyyət, dil, qarşılıqlı əlaqə, müxtəlif terminlər, elm sahəsi.

Ədəbiyyat

1. Потебня А.А. Символ и миф в народной культуре: собр. тр. М.: Лабиринт, 2000, 479 с.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии; пер. с англ. под ред. и с предисл. А.Е. Кибрика. М.: Прогресс: Изд. группа «Универс», 1993. 654 с.
3. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.
4. Belchikov Y.A Cultural aspect of philological disciplines. Philological sciences. No.4, 2009 p 7.

5. Vorobyov V.V. Lingua-culturological principals of presentation of educational material. The problems of concentrism, Moscow. 1997.

AĞILLI EVİN HAVALANDIRMA SİSTEMLƏRİ

Etibar Manafov, İcabikə Sərdarova
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
etibarmanafov@gmail.com

“İsitmə, havalandırma və soyutma sistemləri” adlanan HVAC (Heating, ventilation, and air conditioning) sistemləri evlərdə, aylıq xərcləmələrin ən çox hissəsini təşkil edir. Həmçinin, evdə isitmə, havalandırma və soyutma sisteminin olması sakinlərin rahatlığını təmin edir. Ağıllı Evin fərqli otaqlarında isitmə və soyutma sisteminə nəzarət regional isitmə və soyutma sistemləri ilə həyata keçirilir. Otaqların regional sistemi onların bir-birindən asılı olmayan şəkildə, müstəqil olaraq bir neçə damper və termostatların vasitəsilə hər birini nəzarət altında saxlayır. Bu üsulla da enerji sərfiyatına böyük şəkildə qənaət edilmiş olunur [1].

Temperaturun xüsusi nəzarəti şəxsi yaşayış evlərinin çoxmərtəbəli şəkildə tikilməsində tələb olunur.. Ev içində havanın dəyişməsi, yəni isti havanın yuxarı qalxması və əksinə soyuq havanın aşağı enməsi, həmçinin, səmərəli şəkildə istifadə olunmayan otaqlarda əlavə istilik itkilərinin qarşısının alınması, evlərdə soyutma və istilik sistemlərinin çoxşaxəli şəkildə yaradılması üsulu ilə idarə edilir.

Otaqlar istifadə olunan və ya olmayan olmalarına görə, onlardan hansı sıxlıqla istifadə olunduqları üçün qruplara ayrılırlar, hamam otağı kimi yaş yerlərdə termostatlar, sensorlar, damper qurğuları və tərtib olunmuş kanal sisteminin köməkliyi ilə effektiv olaraq isitmə -soyutma və havalandırma təmin edilə bilər [1, s.2].

Qapalı məkanlarda havanın keyfiyyəti insan həyatı üçün çox mühim göstəricidir. İnsan sağlamlığına birbaşa təsir göstərən karbon-dioksit (CO₂) və nəm səviyyəsi vacib faktorlardır. Bunun üçündə onlara daimi və mütamadi nəzarət olunmalıdır. Daxili və xarici məkan sensorlarının vasitəsilə nəmlik səviyyəsi təyin edilərək onu otaq şəraitinə uyğun olaraq tənzimləmək mümkündür. Bina inşası zamanı istifadə olunan materialların bir çoxu nəmişliyə səbəb olduğundan, başlıca olaraq bu halın qarşısı alınmalıdır. Binanın fiziki strukturuna görə bu cür vəziyyəti dəyişmək qeyri-mümkündürsə, o zaman nəm sensorlarından istifadə edilməsi insan həyatının sağlamlığı üçün vacib şərtidir.

Xarici mühitdən daxil olan havanın filter prosesi də vacib haldır. Müasir süzgeçlər vasitəsilə allergiyalara və asmaya səbəb ola biləcək ünsürlərin qabağını almaq mümkündür.

Evlərdəki havanın soyudulması və qızdırılması əlavə havanın keyfiyyət göstəriciləri də vacibdir. Havanın keyfiyyət göstəricilərdin müşahidə olunan mənfi dəyişiklikləri tez zamanda aradan qaldırmaq üçün mərkəzi və regional idarəetmə sistemlərində xüsusi sensorlar quraşdırılaraq dəyişikliklərə nəzarət olunur [2].

Fan - Kanallı sistemlərin effektivliyi təmin etmək üçün istifadə olunan geniş üsullardan biri də həmçinin kanalların müəyyən əsas hissələrində yerləşdirilən daxili fan modullarıdır.

Bu fanların köməkliyi ilə kanalda başverə biləcək güc itkilərinin avtomatlaşdırılmış üsulla qarşısı alınır. Kanallar sistemlərində daha uzun məsafəyə ötürmə tələbi olduqda otaqların əsasən də uzaq bölmələrində yerləşən otaqların isidilməsi üçün və ya soyudulması üçün ümumi sistem daha

böyük güc sərf edərək işləyə bilər. Bununla isə enerji istehlakı arta bilər, habelə buna görə ki, enerji mənbəyinə yaxın otaqlarda daha çox isti və ya soyuq hava olması səbəbindən rahatlıq səviyyəsi pozula bilər.

Damper havanın istilik və soyuqluq səviyyəsinə nəzarət edən modullardan biri də elektron kanal damper idarəsi adlanan sistemdir. Bu sistem vasitəsilə hava paylayıcı kanalların məkan çıxışlarına yaxın hissələrə yaxud vacib paylama nöqtələrinə birləşdirilərək istəyə uyğun mühitin yaradılmasına kömək olur.

Elektron damperlərin başlıca vəzifələrindən biri odur ki, yanğın halında həyati təhlükə yarada biləcək dumanın ağıllı evin daxilində qalmasının qarşısını almaq və havanın sirkulasiyasını dayandırmaqdır.

Damperlərin özünəməxsus olan bir neçə xüsusiyyətləri vardır.

- Onlar əmr verdiyi açıq yaxud bağlı mövqeyə gələrək həmin mövqeyi qorunmalıdır.
- Daxilində istiliyə həssas olan bir neçə tətikləyici elementlər vardır.
- Damperlər elektrik kəsintisi yarandığı halda mövqeylərini dəyişdirməli deyillər, yəni ki, yay geriyə dönük olmamalıdır.

- Bir mövqedən digər mövqeyə 1 dəqiqə ərzində keçməlidir.

Nəzarət panelləri və bir neçə zonalı termostatlar ilə mövqeləri və işləmə vaxtları tənzimlənmiş kanal içi fanlar, həm də, elektron damper sistemləri, ağıllı tərtib edilmiş senarilər, həm də, proqramlarla üstün səviyyədə məhsuldar və lazımi mühitlərin yaradılmasını təmin edirlər.

Mühərrikli idarə olunan pəncərə - Bu pəncərələr havalandırma sistemində istifadə olunan çox dərəcədə yararlı mühərrikli qurğulardır. Belə ağıllı ev avtomatlaşdırma sistemlərindən istifadə havalandırma sistemlərində ən qənaətli, az enerji istifadə edən sistemlər olaraq bilinirlər. Bundan başqa binaların içində havada karbon-dioksit kimi zərərli qazların yarandığını hiss edən bu sistemin sayəsində dərhal evin pəncərələri açılaraq havalandırma baş verir [3].

Ümumiyyətlə, mühərrik idarəli sistemlər daxili həmçinin xarici qapalı sistemlərdə bir çox inkişaf etmiş dünya ölkələrində fiziki imkanları məhdud insanların həyatını rahatlaşdırmaq üçün kifayət qədər tətbiq olunurlar.

Açar sözlər: ağıllı sistemlər, sensorlar, havalandırma sistemləri, HVAC.

Ədəbiyyat

1. Juniper A. Smart Home Handbook.
2. Kyas O. How To Smart Home.
3. Blokdyk G. Smart home Complete Self-Assessment Guide.

M.F. AXUNDOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ MULTİKULTURAL İDEYALAR

Ülviyyə Mehraliyeva

Odlar Yurdu Universiteti

salimova.ulviyye@mail.ru

Hər bir xalqın mənəvi keyfiyyətləri, malik olduğu dəyərlər onun bədii və elmi yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Tarix boyu Azərbaycan xalqı özgə dəyərlərə dözümlülük nümayiş etdirmiş, öz nəsillərini məhz bu ruhda tərbiyə etmişdir. Bu baxımdan, Azərbaycan öz multikultural mədəniyyəti ilə fərqlənən ölkədir. Bu mədəniyyət sistemi uzun əsrlər boyu mövcud olmuş türk, qafqaz, atəşpərəstlik, yəhudi, xristian, islam və s. mədəniyyətlərinin cəlbəməsi hesabına formalaşmışdır. Belə çoxmədəniyyətlilik mühiti ortaya yeni dəyərlər, sosial təsisatlar, inkişaf modelləri qoymuşdur.

Azərbaycan tarixinə nəzər salsaq görürük ki, XIX əsr bir sıra yeniliklərlə yadda qalmışdır. Bu yeniliklər maarifçilik, milli mətbuatın yaranması, məktəblərin açılması, milli şüur və milli özünəməlik sahəsində və s. görülmüş işlərlə əlaqədardır. Maarifçiliyin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ağıla, idraka istinad etməkdir. Elm, maarif, mədəniyyətin inkişafı əsasında geriliyə, despotizmə və dini fanatizmə qarşı mübarizə prioritet istiqamətlər idi. Azərbaycanda yeni nəsrin, realizmin, dramaturgiyanın, tənqid, publisistika və maarifçilik məfkurəsinin geniş yayılması məhz görkəmli maarifçimiz M.F. Axundovun adı ilə bağlıdır. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XIX əsr Axundov əsrinə adlandırılanlar da vardır. Bədii yaradıcılığında “Səbuhi” təxəllüsü ilə şeirlərini yazan və altı komediyası ilə dramaturgiyanın əsasını qoyan Axundovu məşhur edən həm də onun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri olmuşdur.

O, 50-ci illərin axırlarından fəlsəfə ilə ciddi məşğul olmağa başlamış, ictimai-fəlsəfi görüşlərində nəinki Azərbaycanda, bütün Yaxın Şərq ölkələrində zülmə və fanatizmə qarşı mübarizəni əsas hədəflər kimi seçmişdi. 1865-ci ildə yazdığı “Kəmalüddövlə məktubları” adlı traktatında o, maarifçiliyin fəlsəfi əsaslarını təqdim etdi. Lakin onun fəlsəfi görüşləri sistemli şəkildə deyildi. Mütləqiyyət və din əleyhinə çevrilmiş əsəri fanatik mühitdə və çar mütləqiyyəti şəraitində yaymaq təhlükəli idi. O, fəlsəfi fikirlərində dünya mədəniyyəti incilərinə, Nizami, Füzuli, Mirzə Şəfi kimi filosof və müfəkkirlərimizə istinad etməklə bərabər, Şərqi Cəmaləddin Rumi, Firdovsi, Qərbi Volter, Spinoza və D. Yum kimi görkəmli zəka sahiblərinin də ideyalarından bəhrələnmişdir.

Axundovun fəlsəfəsi mahiyyətcə metafizik-materialist idi. O, islam fəlsəfəsi təriqətlərini dərindən bilən alimlərdən sayılırdı. Dinin mənşəyi, tarixi inkişafı, müxtəlif təriqət və məzhəblərə bölünməsi, islam, xristian və s. dinlərin xarakterik xüsusiyyətləri Axundovun ömrünün axırına qədər məşğul edən məsələlərdən olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundov islam dəyərlərini mükəmməl bilən şəxsiyyətlərdən idi. Eyni zamanda o, Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərini, islam dəyərlərini ümumbəşəri və Avropa dəyərləri ilə zənginləşdirilməsinin zəruriliyini əsaslandıran və bunun xalqımızın inkişafına çox böyük təsir göstərəcəyini irəli sürən əsərlər yaratmışdır.

M.F. Axundov İslamı yox, mədəni geriliyi, avamlığı, dini fanatizmi, mövhumatçılıq, cəhalət-pərəstliyi amansız tənqid etmişdir. O dövrdə milli teatr yox idi. Xalq oyun və tamaşaları mövcud idi. “Şəbeh” tamaşalarından ibarət olan dini teatr insanları “süni” və “şisə” adı altında iki düşmən mövqeyə ayırırdı və dini fanatizmi yayırdı. Bu da bir sıra müfəkkirlər, o cümlədən Axundov tərəfindən ciddi tənqid edilmişdir. Bu xüsusda görkəmli nəzəriyyəçi alim, Axundovşünas

Mikayıl Rəfili yazır: “Tiflisdə məskunlaşmış səfir Fon Fişerin qəbuluna dəvət edilir. Çağırılmış saatda Axundov onun qəbuluna gedir. Qapını açıb içəri girdikdə Tiflisin bütün tanınmış şəxslərini orada görür. Fişer ona müraciətlə deyir: indi deyən görək sizin Quran kitabınızda İslam dini daşıyıcılarını əsl insan, başqa din daşıyıcılarını “həşərat” adlandıran bir kəlam varmı? M.F. Axundov cavab verir ki, bizim Quran kitabımızda insanı mənəvi kamilliyə çağıran kəlamlardan başqa heç bir şey yoxdur” [2].

Zəngin biliyə malik olan böyük mütəfəkkir bütün xalqlara, mədəniyyətlərə hörmət və ehtiramla, sevgi ilə yanaşırdı. Bu barədə yazırdı: “Mən mədəniyyəti sevən hər kəsin tərəfdarıyam. Mən bəşəriyyəti sevən hər kəsin nökrüyəm. Mənim insan düşməniyi görəndə gözümdə yoxdur, mən sivilizasiyanın yolunu kəsən, ona mane olan hər kəsə nifrət edirəm. Mən belələrdən uzaq dolanıram. Onlar mənə iyrənc görünürlər” [5, s.26].

Onun ictimai-siyasi baxışlarına nəzər salsaq görürük ki, ədib azadlığı sevən və insanpərvər olmuşdur. O, etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün millətlərə, xüsusən də mədəni və yaradıcılıq əlaqələrində olduğu Rus, hind, İran, Türkiyə və gürcü xalqlarına hədsiz sevgi ifadə edir, xalqımızın da onlarla dostluq əlaqələri qurmasını təşviq edirdi. Bu multikultural dəyərləri onun əsərlərindən də aydın görmək mümkündür. “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində hind yazıçısı Manekçi-Limçi Sahib ilə məktublaşması haqqında bilgi əldə edirik. Müəllifin ikinci məktubu “Sizin və sizin xalqın dostluğunda həmişə sadıq qalacağam” – sözləri ilə tamamlanır [4, s.88].

Bir anlayış kimi “tolerantlıq” yeni olsa və qərbdən gəlsə də, onun fəlsəfi kökündə Azərbaycan xalqına məxsus uzun illərdən bəri qorunub saxlanan milli dəyərlərimiz dayanır. Bizim xalqımıza daha çox qonaqpərvərlik, türkcə desək, xoşgörümlük, qarşısındakına yüksək səviyyədə, özündən də artıq hörmət etmək xasdır. Əslində tolerantlıqla saydıqlarım arasında fərqlər də vardır. Bir var sən kiməsə dözürsən, onunla eyni yerdə mövcud olmağı qəbul edirsən, bunu sənə qanun diktə edir, dövlət tələb edir. Bir də var sən qarşıdakı insanı bütün mənəvi və müsbəti ilə birgə qəbul edib ona hörmət edirsən, ona xoş münasibət göstərirsen. Bu, xalqımıza tarixən xas olan xüsusiyyətdir. Qədimdən bəri bizim ayrıca qonaq otağımız, qonaq gələndə xüsusi bişirdiyimiz yeməklər, qonaq üçün ayrıca qab-qacaq, yorğan-döşək olardı. Bu, hələ də əksər Azərbaycan ailələrində qalmaqdadır. Bu, tolerantlıq deyil, tolerantlıqdan artıq bir münasibətdir [3].

Bu fikri Axundzadənin Hekayəti-Müsyö Jordan Həkimisi Nəbatat və Dərviş Məstəli şah komediyasında Şəhrəbanu obrazında aydın görə bilərik. Belə ki, Müsyö Jordanın Şahbazı Parisə aparmasından təsirlənərək Şəhrəbanu deyirdi ki, “mən ağılsız hər günü nahara müsyö Jordana qaymaq gərək, yağ gərək, axşama plov gərək, bozartma gərək ki, gedib öz ölkəsində deməsin ki, Qarabağ elatının arvadları mərifətsiz olurlar, qonağa hörmət eləmək bilmirlər”. Baxmayaraq ki, Müsyö Jordanı bəyənmirdi, ancaq onu qonaq kimi yüksək səviyyədə qarşılamışdılar. Digər obraz olan Şahbaz bəy isə ərəb, fars, türk, rus dillərini yaxşı bilməsinə baxmayaraq, firəng dilini də öyrənməyə can atırdı.

Axundov ümumbəşəri dəyər olan fikir azadlığı və onun ictimai tərəqqidə rolu haqqında C.S. Milin fikirlərinə tərəfdar çıxırdı. M.F. Axundov göstərirdi ki, canlılar aləmində insan daima tərəqqi tələb edən bir növdür və fikir azadlığı olmadan tərəqqi mümkün ola bilməz. Cəmiyyətdə insanlara fikir azadlığı verilməsə, onların fəaliyyəti düşünülmədən, avtomat şəkildə ola bilər.

M.F. Axundzadənin yeni əlifba uğrunda apardığı otuz illik mübarizə onun maarifçilik fəaliyyətinin əsas hədəflərindəndir. Axundov bütün ömrü boyu xalqın tərəqqisi uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış, yeni əlifbanın həyata keçirilməsi üçün bütün imkanlarından istifadə etmişdir. Bu

məqsədlə O, İrana və Türkiyəyə getmiş, Rusiya və Avropa ölkələrinə məktublar göndərmiş, dost və tərəfdaşları ilə yazmış, gənc nəslin savadlanmasının sürətlənməsində mühüm vasitə hesab etdiyi latın qrafikasına keçilməsi üçün əlindən gələni etmişdir.

Bu barədə görkəmli ədibimiz öz yaxın silahdaşı Mirzə Melkum xana yazırdı ki, “nə qədər o sağdır o əlifba fikrindən və onu həyata keçirmək arzusundan ayrılı bilməyəcəkdir; onun bu mübarizədən məqsədi öz həmvətənlərini qaranlıqdan işığa çıxarmaqdır” [4, s.76]. Böyük şəxsiyyətin məqsədi müsəlman xalqlarını tez bir zamanda savadlandırmaq, elmi, maarifi onların arasında yaymaq və geridə qalmış Yaxın Şərqi ölkələrini mədəni Avropa ölkələri səviyyəsinə qaldırmaq idi. Köhnə ərəb əlifbası isə onun nəzərincə belə bir məqsədi əngəlləyən səbəblərdəndir.

M.F. Axundovun ədəbi və fəlsəfi irsi təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün dünya xalqlarının mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli incilər kimi daxil olmuş və hər bir xalqın oxucusu üçün əziz və qiymətlidir. Bir sözlə, dahi mütəfəkkirin dünyagörüşünün multikulturallığı onun milli, dini, irqi fərqlərindən asılı olmayaraq xalqların maariflənməsinə, tərəqqisinə, millətlərin dostluğu və qardaşlığına, insan və şəxsiyyət azadlığına dair irəli sürdüyü fikir və ideyalardan qaynaqlanır.

Açar sözlər: Maarifçilik, tolerantlıq, dini fanatizm, əlifba islahatı, fikir azadlığı.

Ədəbiyyat

1. Axundzadə M.F. (2005). Əsərləri. Üç cildə. 1-ci cild. Bakı: Şərqi-Qərb, 296.
2. Adışirin T. (2022). 525-ci qəzet, 13.
<http://www.anl.az/down/meqale/525/2022/aprel/790967.htm>
3. Bünyadzadə K. (2013). Tolerantlığın, xoşgörünün, qarşısındakına hörmətin yolu ilk növbədə özünə və öz dəyərlərinə hörmətdən keçir.
https://525.az/site/?name=xeberprint&kecid=1&news_id=7041
4. Qasımzadə F. (1962). M.F. Axundovun həyat və yaradıcılığı. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 376.
5. Tahirov K. (2012). Mirzə Fətəli Axundzadə - 200: bibliografiya. Bakı: M.F. Axundzadə adına Azərbaycan Milli Kitabxanası, 360.

AUTODESTRUKTİV GƏNCLƏRLƏ BAĞLI HƏYATA KEÇİRİLƏN SOSIAL-PSIXOLOJİ İŞ

Ləman Mehreliyeva

Azərbaycan Universiteti

lemanmehreliyeva99@gmail.com

Autodestruktiv gənc - özünə fiziki və ya emosional zərər vurmasıdır. Travmatik təcrübələr və ya psixi sağlamlıq problemləri bu davranışların riskini artırır [1].

Autodestruktiv davranış insanın fiziki və ya psixi sağlamlığına zərər vurmağa yönəlmiş deviant davranış formasıdır. Bunlar cəmiyyətdə rəsmi olaraq müəyyən edilmiş normalara uyğun gəlməyən davranışdır [1].

Bu hal cəmiyyətdə geniş yayılıb və təhlükəli haldır. Gəncin normal inkişafı üçün təhlükə yaradır. Bu gün dünyada intihara meyilli gənclərin, narkotik maddələrdən istifadə edənlərin, alkoqoliklərin sayı çox böyükdür və ildən-ilə artır [1].

Gənclərdə autodestruktiv davranış üçün risk faktorları

Gənclərdə autodestruktiv davranışın formalaşmasında müxtəlif amillər təsirli olur. Bunlara yaşayış sahəsindəki əlverişsiz sosial-iqtisadi şərait, o cümlədən cinayətin yüksək səviyyəsi və sosial əlverişsizlik; özünü məhv edən estetika və/və ya yüksək riskli davranışa həsr olunmuş gənclərin subkultural qruplarında iştirak; həbsxana, evsizlik və avaralıq [2].

Autodestruktiv davranış həm fiziki, həm də emosional sağlamlığa zərər verə biləcək mənfi hərəkətlər və vərdişlər toplusudur. Belə davranış özünü müxtəlif formalarda, məsələn, özünə zərər vermə, zorakılıq, zərərli vərdişlərə aludəçilik, passiv aqressiya və s. [3].

Autodestruktiv davranışın psixoloji amilləri

- Özünə hörmətin aşağı olması və mənfi mənlik imici: Özünə hörməti aşağı olan və mənfi imici olan gənclər özlərini cəzalandırmaq və ya özləri haqqında mənfi təsəvvürlərini təsdiqləmək üçün özünü məhv edən davranışlara meyl göstərə bilirlər.
- Travma sonrası stress pozuntusu: Travmatik hadisələrlə üzləşmiş gənclər travma ilə bağlı narahatlıq, ağırlı xatirələr və ya itki ilə mübarizə aparmaq cəhdində özünü məhv edən davranışlar inkişaf etdirə bilər.
- Depressiya və narahatlıq: Depressiya və ya narahatlıqdan əziyyət çəkən gənclər emosional ağrı və narazılığın öhdəsindən gəlmək üçün özünə zərər verən davranışlardan istifadə edə bilirlər.
- Stressin öhdəsindən effektiv şəkildə gələ bilməmək və emosiyalarını tənzimləyə bilməmək: Stressin öhdəsindən effektiv şəkildə gələ bilməyən və emosiyalarını tənzimləyə bilməyən gənclər stressi aradan qaldırmaq və emosional təzyiği aradan qaldırmaq üçün özünü məhv edən davranışa müraciət edə bilirlər.
- Sosial təsir və mənfi mühit: Mənfi təsirlərə məruz qalan və ya özünü məhv edən davranışa malik insanların əhatəsində olan gənclər sosial təzyiç və ya qrupa aid olmaq istəyi nəticəsində öz hərəkətlərini təkrarlamağa başlaya bilirlər [3].

Autodestruktiv davranışın sosial səbəbləri

Autodestruktiv davranışı müxtəlif amillər, o cümlədən sosial amillər səbəb ola bilər.

Autodestruktiv davranışın əsas sosial səbəblərindən bəziləri bunlardır:

1. Ailə dəyərlərinin rədd edilməsi və uyğunsuzluğu: İnsan ailənin gözləntilərini və dəyərlərini doğrultmadığı zaman qeyri-adekvatlıq və rədd edilmə hissləri yaşaya bilər ki, bu da autodestruktiv davranışlara səbəb ola bilər.
2. Mənfi mühit: zorakılığın, təcavüzün və ya narkotiklərin ümumi olduğu mənfi sosial mühitdə yaşamaq özünü məhv edən davranışlara səbəb ola bilər.
3. Cəmiyyət tərəfindən mühakimə olunmaq qorxusu: cəmiyyət tərəfindən mühakimə olunmaq və ya damğalanma qorxusu gizli özünə zərər verən fəaliyyətə səbəb ola bilər.
4. Aşağı sosial dəstək: yaxınlarınızdan və ya sosial mühitdən dəstəyin olmaması özünə zərər verən davranışa səbəb ola bilər.
5. Sosial təhrif: Bu amil sosial reallığın təhrif olunmuş qavrayışını və müəyyən davranış və ya həyat tərzinin ideallaşdırılmasını əhatə edir [3].

Hər bir fərdin autodestruktiv davranışına təsir edən müxtəlif sosial amillər ola bilər. Bu cür səbəblərin müəyyən edilməsi və nəzərdən keçirilməsi problemi aradan qaldırmağın yollarını tapmağa kömək edə bilər [3].

Autodestruktiv gənclərlə həyata keçirilən sosial-psixoloji iş onların rifahına və gələcək perspektivlərinə mənfi təsir göstərə biləcək davranışlarla məşğul olmaq həmin gənclərin qarşılaşdıqları unikal ehtiyac və problemlərin həllinə yönəlmiş müdaxilələr və proqramları əhatə edir.

Proqrama aşağıdakılar daxildir:

Dəqiq qiymətləndirmə, erkən diaqnoz və erkən müdaxilə yeniyetmələrdə özünə zərər verən davranışın uğurlu müalicəsi üçün vacibdir. Buna görə də, özünə zərər verən davranışın qarşısını almaq üçün kompleks yanaşma üç geniş qrupda ümumiləşdirilə bilən müxtəlif psixoloji, sosial, təhsil və tibbi metodlardan istifadə edir.

Açar sözlər: autodestruktiv gənclər, autodestruktiv davranış, sosial-psixoloji iş, psixoloji amillər, sosial amillər.

Ədəbiyyat

1. <https://autogear.ru/article/388/347/autodestruktivnoe-povedenie-opredelenie-vidyi-simptomiyi-vozmojnyie-prichinyi-korreksiya-i-profilaktika/>
2. <http://www.vashpsixolog.ru/preventive-work-of-a-psychologist-in-the-school/158-addiktivnoe-povedenie/3393-autodestruktivnoe-povedenie-v-podrostkovom-vozzraste-vidy-i-factory-riska>
3. <https://obzorposudy.ru/polezno/autodestruktivnoe-povedenie-priciny-i-posledstviya>

YUNUS OĞUZUN "CIĞIR" ROMANINDA TARİX VƏ MÜASİRLİK, YAXUD CIĞIRDAN ZƏFƏRƏ GEDƏN YOL

Leyla Məmmədaliyeva
Azərbaycan Universiteti
Leyla.Mammadaliyeva@au.edu.az

Yunus Oğuzun "Cığır" romanı yazıçının yaradıcılığında yeni bir CIĞIRın, yeni bir YOLun başlanğıcı hesab oluna bilər. Şuşanın salınmasının 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsindəki tarixi Zəfərimizə həsr olunmuş əsər Qarabağ xanlığının əsasını qoyan Pənahəli xanın paytaxt üçün yer axtarması, bu zaman rastına çıxan, çoban Nəsrəddin kişi ilə məsləhətləşməsi ilə başlayır. Roman haqqında akademik Nizami Cəfərov yazır: "Yazıçı öz üslubuna sadıq qalaraq bütün əsər boyu dövrün siyasi mənzərəsini, baş verən hadisələrin tarixi köklərini, coğrafi miqyasını təsvir edir. Birinci növbədə heç də az olmayan tarixi mənbələrə əsaslanır, təxəyyülünün cilovunu buraxanda çalışır ki, bu mənbələrin verdiyi təəssüratları zədələməsin" [1, s.396].

Həqiqətən də, yazıçı əsərdə öz vətəndaşlıq mövqeyindən çıxış edərək qədim mədəniyyət beşiyimiz, intibah şəhərimiz olan Şuşanı layiqincə tərənnüm edərək bir çox dərin mətləblərə aydınlıq gətirmək istəmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında tarix roman ənənəsi M.S. Ordubadi, Y.V.Çəmənəminli, Ə.Cəfərzadə, Y.Səmədoğlu, Elçin, F.Kərimzadə, Ə.Nicat, S. Rüstəmxanlının, E. Hüseynbəylinin, H. Mirələmovun, M. Çəmənli və b. yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Müasir dövrdə Yunus Oğuz da

bu ənənənin layiqli davamçısı kimi tanınır. "Nadir şah", "Təhmasib şah", "Sultan Alp Arslan", "Əmir Teymur", "Atabəy Eldəniz", "Uçurum" tarixi romanları onun qələminin uğurlu məhsullarındandır.

"Cığır" əsəri də yazıçının növbəti belə tarixi romanlarından. Burada müəllif Ali Baş Komandanın mükəmməl bir lider bir obrazını canlandırır. Onun hər b sahəsində gördüyü işlər, xalqın azadlıq mübarizəsinə rəhbərlik etməsi, bir sözlə Azərbaycanın böyük zirvələrə çıxması üçün açılması müşkül olan böyük Yollarının ilkin başlanğıcı olaraq Cığırların yaradılmasında gördüyü misilsiz fədakarlıqlar böyük ilham və ehtirasla təsvir və təqdir olunmuşdur.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Vaqif Yusifli haqlı olaraq yazır:

"Cığır" romanı son otuz ilin ictimai-siyasi mənzərəsini canlandırmaq, bədii-publisistik yolla bu mənzərəni əks etdirmək, "Qarabağ Azərbaycandır!" nidasının Qələbə, Zəfər ahənginə çevrilməsini, Azərbaycan tarixinin misli görünməmiş səhifələrini yaratmaq, böyük Azərbaycan və Azərbaycanlı obrazlarını dünyaya tanımaq baxımından Yunus Oğuzun uğurlu əsəridir" [2].

Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın Xankəndində işlətdiyi "Qarabağ Ermənistandır, nöqtə" cümləsinə az sonra cənab Ali Baş Komandan Soçidə Valday konfransında "Qarabağ Azərbaycandır, nida" sözləri ilə kəskin şəkildə nöqtə qoyması elə düşməyə yerində vurulan tutarlı bir sillə kimi təsirli oldu. Az sonra bu tezis dillər əzbəri olan şüara çevrildi.

Bu günlərdə 2024-cü il fevralın 7 də keçirilən növbədənənar prezident seçkilərində Prezidentin özü də Xankəndidə seçki məntəqəsində iştirak etdi. Və elə özünün də söylədiyi kimi qutuya atdığı "ermənilərin tabutuna vurulan ən son mismar idi" ifadəsi "Qarabağ Azərbaycandır, nida!" ifadəsinin davamı və yekunu kimi dərk edildi.

30 illik Vətən həsrəti, düşmənin illər uzununu xalqımıza bəslədiyi kin-küdurəti, əzəli-əbədi torpaqlarımızda törətdiyi sonsuz vəhşilikləri və nəhayət Tovuz döyüşləri xalqın səbr kasasını birmənalı olaraq daşır, hər bir vətəndaşın daxilindən gələn qeyri-adi vətənpərvərlik hisləri 44 günlük Vətən müharibəsinin başlanmasını alovlandırır və 2020-ci il sentyabrın 27-də müharibə başlanır.

Əsərdə təqaüdünü orduya köçürən şəkili Hikmət babanın, üç oğlunu birdən müharibəyə göndərən Gülbaba kişinin, şəhid ərinin cənazəsini qəbir evinə qədər öz çiyində aparan Nargül xanımın, şəhid ərinin xatirəsini əbədi yaşatmağa çalışan Əzizə kimi mərd qadınların obrazı həyatda olan real insanların bədii əksidir.

Əsər bədii ədəbiyyat nümunəsi, epik növün roman janrı olması ilə yanaşı həm də qədim və zəngin Azərbaycan tarixinin araşdırılması yönündən də xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Romanda yazıçının həyat hadisələrinə fəlsəfi baxışları, məntiqi mühakimə və müşahidələri, geniş elmi erudisiyası onun bədii təfəkkürü və bədii təxəyyülü fonunda açılır.

Romanda cərəyan edən hadisələrin gedişi zamanı aydın olur ki, müəllif əsərin adını da təsadüfən seçməmişdir. Zəfər aparan yolun məhz Cığırdan başlaması da təsadüfi deyildir.

Tədqiqatçı Elnarə Qaragözova yazır:

"... Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin 2022-ci ili "Şuşa İli" elan etməsi ədəbiyyatın qarşısında yeni kontekstdə, yeni reallıqda, yeni mövzu ilə bağlı məsuliyyətli vəzifələr qoyur. Daim tarixi roman janrı ilə bağlı intensiv yaradıcılıq axtarışlarında olan Yunus Oğuzun Şuşa şəhərinin inşa olunmasının 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr edilmiş yeni romanı -"Cığır" məhz bu vəzifələrin həlli baxımından ədəbiyyatımız üçün böyük önəm kəsb edir".

Bütün dünyanı cənginə alan koronavirusun, pandemiyanın sərt şəkildə tüğyan etdiyi bir zamanda Ali Baş Komandan böyük səbir nümayiş etdirərək Azərbaycanı üçün yeni CIGIR açır, sentyabrda isə "Dəmir Yumruğu" işə salaraq bu Cığırı 44 gün ərzində Zəfər yoluna çevirir.

Yazıçı əsərdə Türk ruhunu, Türkün gücünü ortaya qoyaraq bu böyük Zəfərin qazanılmasında qardaş Türkiyə Cümhuriyyətinin dəstəyini, Ərdaoğanın şəxsən prezidentə zəng edərək təskinlik verməsini də böyük qədirbilənliliklə yazır və bunu həm də, dünyaya çatdırır. Əsərdə həm erməni, həm də Azərbaycan dövlət xadimlərinin obrazları bədii boyalarla təsvir edilib. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin, Birinci Vitse-Prezident Mehriban xanım Əliyevanın, general-mayor Milli qəhrəman Polad Həşimovun, “Xocalının mixaylosu” ləqəbini almış Milli qəhrəman Tofiq Hüseynovun millət vəkili Qənirə Paşayevanın, Prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyevin, Prezident Administrasiyasında şöbəsinin müdiri Ədalət Vəliyevin və digərlərinin parlaq obrazları nə qədər rəğbət doğурсa, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın, onun xanımı Anna Akopyanın, müdafiə naziri Tonoyanın, Ter-Petrosyanın, Zori Balayanın obrazları da oxucuda bir o qədər nifrət oyadır.

Həyat yoldaşına, həm də onun ən yaxın silahdaşı kimi böyük dəstək göstərən Azərbaycanın I vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın parlaq obrazı da əsərdə real boyalarla təsvir edilmişdir. Müəllif yazır: “Mehriban xanımın belə çevik və düzgün işləməsi onu həmişə sevindirib. Həmişə hiss edib ki, arxasında ağıllı birisi dayanıb. Xanımın həm də birbaşa ailə bağlantıları tutduğu vəzifəyə yük olur. Amma bircə dəfə də olsun onun xanımı nə işin ağırlığından, nə də ailə qayğılarından şikayət etməyib...” [27].

Müəllif əsl liderin xalqa örnək ola biləcək gözəl ailə modelinin kökünü xalqımızın əsrlərdən gələn milli-mənəvi dəyərimizin bariz nümunəsi kimi xarakterizə etmək istəyib.

Xalqın səbir kasasının son pik həddi olan Tovuz döyüşləri zamanı rayonun Ağdam kəndində həyatə düşən mərminin partlaması nəticəsində ev sahibi ağsaqqal kişinin rəhmətə getməsi milləti bərk qəzəbləndirir. Azərbaycanın hər yanından insanlar dəstə-dəstə Ağsaqqalın dəfninə toplaşır. Millət vəkili Qənirə xanım da xəbəri eşidən kimi dərhal rayona gəlir, xalqının dərdinə şərik olmağa çalışır. İnsanlar düşmənin birdəfəlik susdurulması üçün yekdilliklə prezidentin arxasında birləşdiklərini, müharibənin başlanmasını istədiklərini israrla bildirirlər. Hətta qocaların belə orduya yazılmağa hazır olduqlarını bildirməsi kütləni daha da ruhlandırır və qələbəyə əminlik hissi yaradırdı. Əsərdə ağsaqqal surəti ümumiləşmiş obraz olub, xalqın intiqam hissini alovlandırان simvola çevrilərək düşməne sonsuz nifrət yaratmağa xidmət edirdi.

Həmin gərgin anlarda cənab Ali Baş Komandan İlham Əliyevin hansı hissləri keçirdiyini yazıçı böyük ustalıqla reallaşdırıb:

“Prezident dəstəyi yerə qoyub ayağa durdu. Atasının divara vurulmuş portretinə baxdı, sanki onunla danışmış kimi dedi: “Bunu mən də etməsəm kim edəcək? Niyə tarixə adımlı qalib kimi yazdırmayım? Ermənilərin isə arzusu, istəyi gözündə qalacaq. Tovuz döyüşü böyük müharibə üçün kiçik məşqdır. Buna illərdir ki, hazırlaşırım. Daha məni müharibədən çəkindirəcək kimsə yoxdur. Əksəriyyətini və ən əsas insanı aparatdan uzaqlaşdırdım”.

“O özü və Azərbaycanı üçün yeni bir CİĞİR açırdı, bu yeni CİĞİR1 yola çevirmək istəyirdi. Bu CİĞİRin BÖYÜK YOLA gedən başlanğıcı idi. Hələ bu CİĞİRda çox qan töküləcək, neçə igidimiz şəhid olacaqdı” deyən müəllif sevdiyi qızın oğlana əl-ayağını itirsə də belə əgər cəbhədən qələbə ilə dönsə ona ömürlük sadıq qalacağına and içdiyindən, yazıçılarımızın da orduya yazılmaq istəməsindən, oğlu olmadığı üçün arvadını məzəmmət edib özü cəbhəyə getmək istəyən sadə vətəndaşlardan da iftixarla söz açaraq qadınlarımızın ismətini, ailəyə sadıqlığını, xalqımızın vətənpərvərliyini göz önünə gətirmək istəmişdir.

Milli dövlətçiliyin qorunması, “Lider-Ordu-Xalq” birliyinin reallıq fonunda təsviri, gənclərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyan əsərdə tarixiliklə müasirlik

vəhdətdə təqdim olunur. Müəllif tarixdə baş vermiş hadisələri müasirlik prizmasından dəyərləndirilərək məharətlə uzlaşdırma bilmişdir.

Zəngin folklor nümunələri-xalq deyim və ifadələri, bədii təsvir və ifadə vasitələri, fonetik, leksik dil vahidlərinin üslubi imkanları, eləcə də alleterasiyalar, assonanslar, bədii təkrirlər, atalar sözləri, məsəllər yazıçının sənətkarlıq xüsusiyyətləri kimi diqqəti cəlb edir:

–“Yaxşı ad dövlətdir”, “yel əsəndə yellənər, yol görəndə yollanar”, “köhnə yurdu qədrini düşən yurdda bilərlər”, “gün altında yatmayan kölgənin qədrini bilməz”, “bura bulud gəlsə-yağış, quş gəlsə-qanad salar, düşmən gəlsə peşiman qayıdar”, “dəmir nəmdən, insan qəmdən çürüyər”, “aclıq qurdu meşədən çıxardar”, “məsləhətlə atılan daş uzaq gedər”, “pis günün ömrü qısa olur”, “ağıllı kamal axtarır, cahil mal”, “örkən nə qədər uzun olsa yenə gəlib doğanaqdan keçəcək” və s.

İnanırıq ki, Yunus Oğuz yaradıcılığının çiçəkləndiyi bir dövrdə maraqlı tarixi romanları ilə oxucularını yenə də sevindirəcəkdir.

Açar sözlər: Cığır, Qarabağ, 44 günlük Vətən müharibəsi, müharibə.

Ədəbiyyat

1. Oğuz Yunus, Cığır (tarixi roman), Bakı, 2022, 416 səh.
2. Yusifli V. Cığır yola çevrilir. Yunus Oğuzun "Cığır" romanı haqqında, Ədəbiyyat qəzeti, 2022, 30 iyul, s. 26-27.

MƏDƏNİYYƏT DÖVLƏTİN İQTİSADI SİYASƏTİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Cəmaləddin Məmmədov

Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi, İqtisadiyyat İnstitutu

jamal.mammadov23@gmail.com

Mədəniyyət anlayışı mədəni konseptlə yanaşı sosial, iqtisadi və siyasi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də hər bir dövlət bu sahənin inkişafında maraqlı olmalıdır. Mədəni sahələrin inkişafı ölkənin adət-ənənələrinin qorunması, mədəni səviyyənin saxlanılması üçün vacib olduğu qədər, əhalinin sosial-mədəni və sosial-iqtisadi vəziyyətinə birbaşa təsir effektivə malikdir. Mədəniyyət sahələrinin inkişafı ölkənin və ayrı-ayrılıqda bölgələrin sosial rifahının yüksəldilməsinə təsir etdiyi kimi, onun xarici bazarlara çıxarılması dövlətlərin siyasi ideologiyalarının yayılmasında müstəsna rol oynayır. Budur ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti mədəniyyət sahələrinin inkişafına önəm verməklə “mədəni siyasət”in formalaşmasına böyük əhəmiyyət verirlər.

Dünyada ilk dəfə mədəni siyasəti rəsmi formada təsdiq edən ölkənin Böyük Britaniyadır. Burdan da aydın olur ki, dünyanın əsas iqtisadi güclərindən biri olan bu ölkə mədəniyyətin vacibliyini və iqtisadi potensialını nəzərə almaqla bu yolda aparıcı kimi çıxış etmişdir. Təsadüfi deyil ki, özünün film, musiqi, dəb, muzey sənayeləri ilə dünyada ən çox tanınan və bu sahələrdən ən çox gəlir götürən ölkələrdən biridir.

“Mədəni siyasət”in nə olduğuna gəldikdə, bunu sadə formada dövlətin birbaşa və ya hansısa qurum və agentliklər vasitəsilə həyata keçirdiyi və insanların həyat tərzinə təsir edən bir siyasi addım və ya fəaliyyət kimi qiymətləndirə bilərik. Dövlət mədəni siyasəti formalaşdıranda müxtəlif üsullardan istifadə edir ki, bunlar da sonda ümumi mədəni fəaliyyəti və siyasəti formalaşdırırlar. Bu

siyasət həyata keçirilərkən, həmçinin müxtəlif mədəni məhsul və xidmətlərin istehsalı da dövlət nəzarəti ilə həyata keçirilir.

Ümumi götürüldükdə mədəniyyət siyasəti hökumətin incəsənət, humanitar elmlər və mədəni irslə bağlı fəaliyyətlərinin məcmusudur.

Dövlətin mədəni sahələr üzrə siyasətinin həyata keçirilməsi zamanı etməli olduğu bəzi məqamlar müxtəlif yanaşmalarda özünü göstərir. Bunlardan biri bu sahələrin demokratikləşdirilməsini dəstəkləyən yanaşmadır. Mədəni sahələrin demokratikləşdirilməsi bu sahələrdə fəaliyyət göstərən şəxslərə öz bacarıqlarını daha sərbəst ortaya qoymağa, daha unikal işlər yaratmağa və daha çox iştirakçı yanaşmasının formalaşmasına səbəb olur. Bu, həmçinin dövlətin vətəndaşlar üçün mədəni vasitələrdən istifadəsini bərabərləşdirmək, əlçatanlığı artırmaq kimi də qiymətləndirilir. Bu siyasətin nəticəsində mərkəzləşmiş şəhərlərlə yanaşı əyalətlərdə də müxtəlif mədəni fəaliyyətlərin (musiqi, xor, müxtəlif dərnəklər, konsertlər və s.) yayılmasına və əlçatanlığın yaradılmasına töhfə verir.

Bundan başqa mədəni sahələrin formalaşmasında iki təzadlı fikrin qarşı-qarşıya gəldiyi elitar və populist yanaşmalar mövcuddur. Bunlardan ilk yanaşmanın tərəfdarları yüksək mədəniyyəti, zəriflik və incəliyi özündə ehtiva edən mədəniyyət formalarının yayılmasının tərəfdarı olmaqla, dövləti məhz bu tip məhsul və xidmətlərin istehsalına təşviq etməyə çağırırlar. Bu yanaşmanı dəstəkləyən tərəflər sənət növlərinin estetik tərəfinə diqqət yetirir və əsasən, zəngin və ziyalı təbəqənin nümayəndələridirlər.

Bunun əksinə olaraq populist mövqeyi dəstəkləyən tərəflər isə mədəniyyətin geniş şəkildə əlçatanlığının vacibliyini qeyd edirlər. Onun müdafiəçiləri mədəni müxtəlifliyin yaradılmasında daha çox maraqlıdırlar. Onların əsas məqsədi peşəkarlarla yanaşı, həvəskarların da bu sahələrdə fəaliyyətini dəstəkləməkdir. Onlar xalq sənəti, etnik incəsənətin və əks-mədəni fəaliyyətlərin tərəfdarı kimi çıxış edirlər. Elitistlər isə həvəskarların fəaliyyətini qəbul etmir və mükəmməlliyətçiliyi və mədəni sahələrdə nizam-intizamın tərəfdarı kimi çıxış edirlər.

Bəzi tədqiqatlarda isə mədəni sahələrin əsas mahiyyətini onların birbaşa və dolaylı iqtisadi təsirləri deyil, daha çox induksiya və keyfiyyət təsirlərində axtarmaq lazımdır. Şəhərlərin timsalında mədəniyyətin cəlbediciliyi daha da artır ki, onu kəmiyyət baxımdan ifadə etmək çətin olsa da, mümkünsüz deyildir. Mədəniyyət şəhər həyatının vacib nüansı olmaqla, yerli əhali, qonaqlar və biznes üçün əlverişli mühiti əmələ gətirir. Bunun əsas səbəbi mədəni mühit psixoloji cəhətdən daha sağlam olur və təhsil səviyyəsinə təsir etməklə biznes sahiblərini özünə çəkir. Bundan başqa bir çox mədəniyyət sahələri bu sahələr üzrə ixtisaslı kadrların çoxluq təşkil etdiyi şəhərlərdə daha da rahat inkişaf edir. Yəni mədəni şəhərlərin təşkil edilməsi və yaxud şəhərlərin mədəniləşdirilməsi dövlətin qarşısında duran əsas məqam olmaqla mədəni sahələrin inkişaf etdirilməsində başlıca siyasət kimi çıxış etməlidir.

Bu baxışlar və təkliflər dövlətlərin diqqət etməli olduğu məqamlardır. Lakin, bu o demək deyil ki, bütün bu yanaşmalar hər bir dövlət üçün keçərlidir. Bunun əsas səbəbi kimi ölkələrin mədəni strukturlarının, adət-ənənələrinin və tarixi inkişaf formalarının müxtəlif olmasıdır. Məhz buna görə hər bir ölkə öz mədəni siyasətini qurarkən öz mədəni köklərinə, mental dəyərlərinə və adət-ənənələrinə söykənən bir siyasət formalaşdırmalıdır. Bu mədəni dəyərlərin qorunmasına, gələcək nəsillərə ötürülməsinə və ölkənin unikal mədəniyyətinin qorunması üçün vacib amildir.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi hər bir ölkənin yürütdüyü mədəni siyasət onun mədəni quruluşundan asılı olaraq dəyişə bilər. Ümumilikdə dövlətlərin mədəni siyasətə 4 fərqli yanaşması özünü göstərir:

1. Mədəni siyasət ümumi planlaşdırmaya inteqrasiya olunur;
2. Dövlət hesab edir ki, xalqa qarşı öz üzərinə götürdüyü öhdəlikdən irəli gələrək mədəniyyətə görə məsuliyyət daşıyır və bu vəzifəni uğurla yerinə yetirə bilməkdən ötrü onu tam şəkildə həyata keçirə bilməyən özəl təşəbbüsü əvəz etmək onun borcudur;
3. Mədəni fəaliyyətin vahidliyə endirilməsi və sənətdəki mübahisəli elementlərin zərərsizləşdirilməsi təhlükəsi olduğundan mədəni sahələrin mərkəzləşdirilmiş qaydada birbaşa idarə edilməsindən ehtiyat edərək dövlətin buradakı rolunu maliyyə yardımları ilə məhdudlaşdırmağa üstünlük verən yanaşma;
4. Bəzi inkişaf etməkdə olan cəmiyyətlərdə milli şüurun gücləndirilməsi və bununla da həm insanların mənəvi dəyərlərinə, həmçinin müasir dünyanın tələblərinə cavab verən orijinal mədəniyyətin inkişafına kömək məqsədilə mədəni sahələrin inkişafında dövlətin müdaxiləsinin vacibliyini vurğulayan yanaşma [1].

Açar sözlər: Mədəniyyət, mədəni, siyasət, dövlət.

Ədəbiyyat

1. Cultural policy a preliminary study, Published by UNESCO, Paris 1969.
<https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000001173>
2. Mulcahy K.V. (2006). Cultural Policy: Definitions and theoretical approaches. Journal of Arts Management, Law and Society, 319.
https://www.academia.edu/38653995/Cultural_Policy_Definitions_and_Theoretical_Approaches
3. Luckman S. (2017). Cultural policy and creative industries. The Routledge of Global Cultural Policy, London and New York, 341-354.
https://www.academia.edu/37082372/Cultural_policy_and_creative_industries

SSRİ-nin DAĞILMASI ƏRƏFƏSİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ VƏZİYYƏT

Hüseyn Məmmədov

Azərbaycan Universiteti

huseynilgaroghlu@gmail.com

XX yüzilliyin 80-90-cı illəri təkcə Azərbaycan dövləti üçün deyil, eyni zamanda Sovet İttifaqının bir hissəsi olan bir sıra dövlətlər üçün də olduqca çətin siyasi, sosial, iqtisadi durumda keçmişdir. SSRİ-nin süqutu ərəfəsi və ondan sonrakı dövrdə, vaxtı ilə bu ittifaqın üzvü olmuş ölkələrdə müstəqil olma prosesi çətin keçmişdir. Sovet İttifaqının dağılması ərəfəsində və ondan sonra qısa dövr elə də böyük zaman kəsiyini əhatə etməsinə baxmayaraq ictimai-siyasi hadisələrlə zəngin olmuşdur. "Sumqayıt" hadisəsini, sırf azərbaycanlı olduqları üçün Ermənistan SSR-dən minlərlə insanın deportasiyası, Azərbaycan SSR-inin tərkibində olan DQMV-nin, Ermənistan SSR-

yə birləşdirilməsi cəhdləri, Azərbaycan Xalq Hərəkatı, “20 Yanvar” və d. hadisələri nümunə kimi çəkmək mümkündür [1].

XX yüzilliyin 80-ci illərdən başlayaraq Ermənistan SSR-dən azərbaycanlıların sonuncu deportasiyası baş verir, elə həmin dövrdə İrəvanda başlanan nasizm ab-havası DQMV yaşayan erməni icmasına da təsir göstərir. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası, Sumqayıt hadisəsi, Qarabağ bölgəsində baş verən separatçılıq halları Azərbaycan SSR-də yaşayan vətəndaşlarda milli şüurun oyanmasına səbəb oldu və beləcə, bu hadisələrin məntiqi davamı olaraq Azərbaycan xalq hərəkatına çevrildi. Azərbaycan xalq hərəkatının birinci mərhələsi 1988-1989-cu illəri əhatə edir [2].

1988-ci il fevral ayının 28-i Sumqayıt şəhərində bir qrup şəxsin iştirakı ilə sonradan “Sumqayıt hadisəsi”si adı ilə tarixə düşəcək təxribat baş verdi. Bu hadisənin məqsədi ermənilərin bundan əvvəl etdiklərinə haqq qazandırmaqdan ibarət olmuşdur. Sumqayıt faciəsindən öncə imkanlı, adlı-sanlı ermənilər bank hesablarından öz əmanətlərini götürərək şəhəri tərk etdilər, hadisənin törədilməsinin digər məqsədi, Ermənistan SSR-i ilə, Azərbaycan SSR-i arasındakı münasibətləri daha da gərginləşdirmək olmuşdur. Faciə nəticəsində, 32 nəfər qətlə yetirilmişdir, onlardan 26 nəfər erməni, 6 nəfər isə azərbaycanlı olmuşdur. Hadisənin törədilməsində 30-dan çox şəxs yaxından iştirak etmişdir [2].

Azərbaycan dövlətinin müstəqil olması yolunda növbəti sınaq 1990-cı ilin “Qara Yanvar” adlanan 20 yanvar tarixində baş tutdu. Ondan bir gün öncə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti yanvar ayının 20-də saat gecə 12-dən “Bakı şəhərində fəvqaladə vəziyyətin elan edilməsi haqqında” fərman verdi. Hadisə nəticəsində 131 şəxs ölmüş, 744 nəfər yaralanmışdır. “20 Yanvar” hadisəsinə SSRİ Müdafiə Naziri Dmitri Yazov rəhbərlik etmişdir. Bu hadisə həm də Azərbaycan Xalq Hərəkatının zirvəsi olmuşdur.

Yuxarıda bir qədər geniş qeyd elədiyim hadisələr Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin bərpaı yolunda keçdiyi məşəqqətli, çətin yolun balaca bir hissəsidir. Millətin inadla mübarizəsi və bu mübarizədən qələbə ilə ayrılması bir daha Azərbaycan insanının heç bir dövlətin müstəmləkəsi altında yaşamaqla barışmadığının və hər bir halda mübarizə yolunu seçməklə daim mübarizə aparacağını, qalib gələndə usanmadan məqsədindən dönməyəcəyini bununla sübut etmiş oldu.

Açar sözlər: XX yüzillik, Azərbaycan, SSRİ, Sumqayıt, həmrəylik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı. "Elm". 2008. 608 s.
2. Əmrahov Mais İsrəfil oğlu. XX əsrdə Azərbaycan milli-azadlıq hərəkatı. Bakı, “ADPU-nun nəşriyyatı”. 2009, 371 s.

MÜASİR BANK SİSTEMİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nurəddin Məmmədov

Azərbaycan Universiteti

mamedovnureddin8@gmail.com

Bank sistemi Azərbaycan maliyyə sisteminin ən mühüm institutlarından biridir və özünü təşkil edən və özünü tənzimləyən sistemdir. Bu gün banklar aktivlər, kapital və ərazi əhatə dairəsi baxımından ümumiyyətlə digər maliyyə vasitəçilərini üstələyir. Hazırda ölkədə bazar prinsiplərinə əsaslanan inkişaf etmiş ikipilləli bank sistemi mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı 1992-ci ildə yaradılıb. Müasir mərkəzi bankların əsas vəzifəsi qiymətləri və maliyyə sabitliyini qorumaqdır. Məqsədlərinə çatmaq üçün Mərkəzi Bank qanunla müəyyən edilmiş bir sıra funksiyaları yerinə yetirir [4].

Mərkəzi Bankın əsas funksiyası dövlətin tərkib hissəsi olan pul və məzənnə siyasətini müəyyən edib həyata keçirməkdən ibarətdir. Pul siyasəti müxtəlif alətlərdən istifadə etməklə aparılır. Bu alətlərə dövlət və Mərkəzi Bank tərəfindən buraxılmış qiymətli kağızlarla əməliyyatlar, Mərkəzi Bank tərəfindən banklara verilmiş kreditlər üzrə faiz dərəcələrinin müəyyən edilməsi, bankların məcburi ehtiyatlarına qoyulan tələblər və s. ehtiva edir. Mərkəzi Bank bu alətlər vasitəsilə qiymət sabitliyinə, iqtisadi artıma təsir imkanlarından istifadə etməklə yanaşı, dövriyyədə olan pul kütləsini tənzimləməklə ölkədə maliyyə sabitliyini təmin edir.

Mərkəzi Bankın mühüm funksiyalarından biri də Azərbaycan Respublikasının milli valyutasının (manatın) çap edilməsidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 19-cu maddəsinə əsasən, bu hüququn yeganə sahibi Mərkəzi Bankdır. Mərkəzi Bank bu səlahiyyət çərçivəsində manat və manatlıq əskinasların çapını və çıxarılmasını həyata keçirir və onların tədavülünün tənzimlənməsi üçün tədbirlər görür [1].

Bank sisteminin müstəqilliyinin yaratdığı imkana uyğun olaraq 1992-ci il avqustun 15-də respublikanın milli valyutası olan “manat” dövriyyəyə buraxıldı və Mərkəzi Bank onun dəyərini qorumaq üçün tədbirlər görməyə başladı. 1994-cü il yanvarın 1-dən manat ölkədə yeganə ödəniş vasitəsi elan edildi. Müstəqil Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilmiş ilk Konstitusiyasının 19-cu maddəsinin II bəndində əskinasların çapı və tədavüldən çıxarılması hüququnun yalnız Mərkəzi Banka məxsus olduğu təsdiq edilmişdir. Eyni zamanda bu maddədə qeyd olunur ki, Mərkəzi Bank dövlətin müstəsna mülkiyyətidir. Yeni Konstitusiyanın qəbulu Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğunda keyfiyyətə yeni mərhələnin başlanğıcını qoydu. Bu səbəbdən hər sahədə olduğu kimi bank qanunvericiliyində də yeniliklərə ehtiyac duyulurdu. Buna görə də 1996-cı il iyunun 10-da “Azərbaycan Respublikasının Milli Bankı haqqında” və 14 iyun 1996-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında banklar və bank fəaliyyəti haqqında” qanunlar yeni redaksiyada qəbul edildi. Yeni bank qanunları respublikanın bank sistemində inkişaf etmiş dünya bank təcrübəsinə yaxınlaşmağa və kredit təşkilatları yaratmağa imkan verdi [2].

Manatın xarici valyutalara qarşı rəsmi məzənnəsini də Mərkəzi Bank müəyyən edir. Valyuta məzənnəsi ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinə təsir edən amillərdən biridir. Mərkəzi Bank manatın rəsmi məzənnəsini orta bazar məzənnəsini nəzərə alaraq müəyyən edir. İqtisadi təşkilatlar valyuta əməliyyatları apararkən rəsmi məzənnəni nəzərə alırlar.

Mərkəzi Bank həm də valyutanın tənzimlənməsi və nəzarəti funksiyasını yerinə yetirir. Valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti məzənnə siyasətinin həyata keçirilməsinə, beynəlxalq hesablaşmalara, valyuta dövriyyəsinin, o cümlədən əməliyyatların tənzimlənməsinə, valyutanın istifadəsinə məhdudiyətlərin qoyulmasına və pul vəsaitlərinin hərəkətinə dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsinə dəstək tədbirləri kompleksindən ibarət fəaliyyətdir.

Mərkəzi Bank milli valyutanın məzənnəsini saxlamaq və tədiyyə balansını tənzimləmək üçün qızıl-valyuta ehtiyatlarından fəal şəkildə istifadə edir. Eyni zamanda, Mərkəzi Bank ölkənin idarəetmə funksiyasını yerinə yetirməklə yanaşı, ölkənin ona həvalə edilmiş qızıl-valyuta ehtiyatlarının mühafizəçisi kimi çıxış edir. Odur ki, qızıl-valyuta ehtiyatları hazırda beynəlxalq hesablaşmalarda sabitləşdirici və “qarant” rolunu oynayır. Mərkəzi Bankın qızıl-valyuta ehtiyatlarına qızıl, qiymətli metallar və qiymətli daşlar, xarici valyutalar, xarici mərkəzi bankların və ya digər maliyyə institutlarının hesablarında saxlanılan valyuta vəsaitləri və beynəlxalq səviyyədə tanınmış digər aktivlər daxildir. Mərkəzi Bank idarə etdiyi ümumi qızıl-valyuta ehtiyatları haqqında məlumatları hər rübdən bir az olmayaraq kütləvi informasiya vasitələrində dərc edir.

Mərkəzi Bankın vəzifələrindən biri də ölkənin tədiyyə balansının statistikasını toplamaq və tədiyyə balansı hesabatını hazırlamaqdır. Tədiyyə balansı müəyyən müddət ərzində ölkə əhalisinin və Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təsərrüfat təşkilatlarının (müəssisə və təşkilatların) xarici şəxslərlə apardıqları təsərrüfat əməliyyatlarının (mal və xidmətlərin, investisiyaların) cəmini əks etdirən statistik hesabat sistemidir. Tədiyyə balansı hər bir ölkənin ÜDM-ni (ümumdaxili məhsul) hesablamaq üçün istifadə olunur [3].

Bank sistemində yeganə dövlət bankı Azərbaycan Beynəlxalq Bankıdır. Aktivlərin 41,6%-i Azərbaycan Beynəlxalq Bankına məxsusdur. Bank ölkənin kredit portfelinin 41%-nə, əmanətlərin 36%-nə nəzarət edir. Qalan 20 bankın bazar payı 5%-dən aşağıdır.

Açar sözlər: Bank, müasir bank sistemi, Mərkəzi Bank, müstəqillik, manat.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Banklar haqqında Qanunu, 2021.
2. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı haqqında Qanun, 2019.
3. İsmayılov Z. (1997). Azərbaycanda pul-kredit siyasətinin tarixi inkişafı. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Nəşriyyatı.
4. Mikayılov Q., Muxtarov S. (2013). Azərbaycan Bank Sisteminin Maliyyə Təhlili. Qafqaz Universiteti İqtisadiyyat və İdarəetmə jurnalı, 77.

ÇİN VƏ İRANDA PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN TƏHLİLİ

Tural Məmmədov
Bakı Dövlət Universiteti
tural1200@gmail.com

Çində prezidentlik institutu öz köklərini 1949-cu ildə Mao Zedonqun ilk Prezident kimi fəaliyyət göstərdiyi Çin Xalq Respublikasının qurulmasından götürür. İllər keçdikcə Çin Kommunist Partiyası (ÇKP) gücləndi və ölkədə daha geniş siyasi transformasiyaları əks etdirən prezidentlik institutu formalaşdı. Prezidentlik Çinin sosialist idarəetmə strukturunun daha geniş çərçivəsində

yerləşir və burada ÇKP-nin baş katibi çox vaxt ali lider hesab olunur. Başqa sözlə, Çində prezident ÇKP-nin dominant rolu kontekstində fəaliyyət göstərir. Prezident əhəmiyyətli bir mövqe tutsa da, son səlahiyyət ÇKP-nin Baş Katibindədir. Yəni əsas güc ÇKP-nin əlindədir [5, s.73].

Çində prezident milli təhlükəsizlik məsələləri və silahlı qüvvələr üzərində səlahiyyətlərə malikdir. Buraya müdafiə siyasəti, hərbi modernləşdirmə və milli təhlükəsizlik təhdidlərinə cavab tədbirləri ilə bağlı qərarlar daxildir ki, bu da Çinin öz suverenliyinin qorunmasına verdiyi dəyəri əks etdirir [3, s.302].

Çin prezidenti həmçinin texnoloji innovasiyaları və sənaye inkişafını fəal şəkildə təşviq edir. Prezident Çinin süni intellekt, 5G texnologiyası və kosmos kəşfiyyatı kimi sahələrdə imkanlarını inkişaf etdirmək təşəbbüslərini dəstəkləyir, ölkənin texnoloji qüdrətinə töhfə verir. Prezident həmçinin sosial idarəçilikdə də rol oynayır, eləcə də ÇKP-nin sabitliyi və sosial asayışı qorumağa sadıqlığını bir daha təsdiq edir. Buraya sosialist dəyərlərinin təbliğinə və ictimai məqsədlərin partiya direktivləri ilə uyğunlaşdırılmasına diqqət yetirməklə ideoloji nəzarəti təmin edən tədbirlər daxildir [4, s.412].

Son illərdə, xüsusən də Xi Jinping dövründə hakimiyyətin mərkəzləşdirilməsi müşahidə olunur. Özündən əvvəlki prezidentlərdən fərqli olaraq, Xi Jinping təkbaşına qərarlar qəbul etməyə can atır. Bu istiqamətdə müəyyən işlər görülür. Məsələn, son illərdə konstitusiya dəyişiklikləri prezidentlik müddətinin məhdudlaşdırılmasını aradan qaldırdı, səlahiyyət müddətinin uzadılmasına imkan verdi və prezidentin səlahiyyətlərini genişləndirərək, səlahiyyətlərini ofis daxilində birləşdirdi [4, s.470].

Tarixi inkişaf dinamikasından görürük ki, Çində prezidentlik institutunun ilk illəri ÇKP-nin hökmranlığının daha geniş kontekstində rəsmi strukturların yaradılması ilə yadda qaldı. Zaman keçdikcə, Çin iqtisadi və siyasi transformasiyalara məruz qaldıqca, dünyanın ən çox əhalisi olan ölkəsində idarəetmənin dəyişən dinamikasını əks etdirən prezidentlik institutu təkamül etdi.

İranda prezidentlik ölkənin İslam prinsiplərinə əsaslanan teokratik sistemlə seçilən mürəkkəb siyasi mənzərəsi daxilində fərqli mövqeyə malikdir. 1979-cu il islam inqilabından sonra prezidentlik dini hakimiyyətin və demokratik prinsiplərin unikal birləşməsinə əks etdirən əsas institut kimi inkişaf etmişdir. İranda müasir prezidentlik 1979-cu ildə Ayətullah Ruhullah Xomeyninin başçılıq etdiyi islam inqilabından sonra yaranıb. İnqilab İran İslam Respublikasının qurulması ilə nəticələndi, siyasi quruluşu əsaslı şəkildə dəyişdirdi və teokratik idarəçilik dövrünü başlatdı. Prezidentlik institutu 1980-ci ildə Əbülhəsən Bənisədrin ilk prezident olması ilə yeni siyasi çərçivənin bir komponenti kimi təsis edildi [1, s.308].

Prezident ümumxalq səsverməsi ilə seçilir ki, bu da İranın siyasi sistemini nominal olaraq demokratik edir. Prezident seçkiləri dörd ildən bir keçirilir və namizədlər namizədlərin İslam prinsiplərinə riayət etməsinə cavabdeh olan din xadimləri və hüquqşünaslardan ibarət qurum olan Keşikçilər Şurası tərəfindən yoxlanılmalı və təsdiqlənməlidir.

Ancaq burada Ali Rəhbərin təsirini unutmamaq olmaz. Prezidentlik institutunun istiqamətinin formalaşmasında Ali Rəhbərin təsiri əhəmiyyətlidir. Prezident icra hakimiyyətinin başçısı olduğu halda, əsas qərarlar, xüsusən də xarici siyasət, milli təhlükəsizlik və ümumi dövlət siyasəti ilə bağlı qərarlar Ali Rəhbərin təsdiqi və nəzarətinə tabedir [2, s.105].

Prezident mədəni və sosial siyasətə töhfə verir, onu İslam prinsiplərinə uyğunlaşdırır. İctimai dəyərləri və normaları qorumaq səyləri İslam Respublikasının prinsiplərinə uyğun olaraq sosial-siyasi mühitin təmin edilməsində prezidentliyin rolunun tərkib hissəsidir [2, s.109].

İranda müxtəlif prezidentlər mövcud teokratik sistem çərçivəsində sosial və siyasi islahatları icra etməklə bağlı problemlərlə üzləşiblər. Daha liberal siyasət yeritmək və ya diplomatik yaxınlaşma cəhdləri mühafizəkar fraksiyaların müqaviməti ilə qarşılaşıb. Prezidentlik orqanı ictimai rəydə dəyişikliklərə həssasdır və prezident seçkiləri iranlılara öz fikirlərini ifadə etmək üçün platforma yaradır. Son səlahiyyət teokratik quruluşda olsa da, prezidentlər seçicilərin hisslərini və fikirlərini nəzərə alırlar [6, s.202].

Bir sözlə, İranda prezidentlik institutu teokratik prinsiplərlə demokratik prinsiplərin kəsişməsində dayanır. Prezident icraedici səlahiyyətlərə sahib olsa və ümumxalq səsverməsi yolu ilə seçilsə də, Ali Liderin gücü prezidentin rolunu və səlahiyyət dairəsini formalaşdırır.

Açar sözlər: Prezidentlik institutu, ABŞ, Rusiya, Çin, İran, sistem.

Ədəbiyyat

1. Amanat, A. Iran: A Modern History. Yale: Yale University Press, 2017. 1000 pages. p. 308.
2. Buchta, W. Who Rules Iran? The Structure of Power in the Islamic Republic. Washington, D.C.: Washington Institute for Near East Policy, 2002. 239 p.
3. Dreyer, J.T. China's Political System: Modernization and Tradition. London: Routledge, 2018. 378 p.
4. Goodman, D. Handbook of the Politics of China (Handbooks of Research on Contemporary China series). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2015. 576 p.
5. Heilmann, S. China's Political System. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, 2016. 542 p.
6. Mahmood, M. The Political System of the Islamic Republic of Iran. New Delhi: Kalpaz Publications, 2006. 310 p.

EKOLOJİ TƏMİZ QIDA MƏHSULLARLI İLƏ BAĞLI MARKETİNQ STRATEGİYALARI

Aynur Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

mammadovaynur@yahoo.com

Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı ənənəvi kənd təsərrüfatı təcrübələrindən fərqli olaraq təbii üsullarla həyata keçirilən kənd təsərrüfatı istehsalı formasıdır. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı hormonların, geni dəyişdirilmiş orqanizmlərin və digər kimyəvi maddələrin istifadəsini ya tamamilə aradan qaldırır və ya bir çox hallarda məhdudlaşdırır. Ekoloji kənd təsərrüfatında məhsulların toplanması, saxlanması, hazırlanması, qablaşdırılması və satışa təqdim edilməsi üçün də ekoloji üsul və metdoldan istifadə edilir. Məhsulların ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı üsulları ilə istehlakçıya çatdırılmasını təmin etmək üçün nəzarət və sertifikatlaşdırma prosesi həyata keçirilir.

Bütün məhsul və xidmətlərdə olduğu kimi, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatında da məhsullarının istehsalı, satışı və marketinq fəaliyyətləri bir-birindən ayrı düşünülə bilməz. İqtisadiyyatın inkişafı və texnologiyaların tərəqqisi nəticəsində dünya sürətlə dəyişmiş və nəticədə cəmiyyətin yaşam tərzini, istehlak və marketinq fəaliyyətləri də əhəmiyyətli dərəcədə təsirə məruz qalmışdır. Məhsul istehsalı

və satış fəaliyyətləri mütləq şəkildə marketinq araşdırmaları nəticəsində həyata keçirilməlidir. Yəni bazardan əldə edilən məlumatlar istiqamətində istehsal və satış üçün plan və proqnozlar hazırlanmalıdır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı istehsalının əsasını təşkil edən ekoloji tarazlığa uyğun məhsul istehsalı anlayışı, sadəcə məhsul istehsal mərhələsində deyil, eyni zamanda məhsulun yığılması, anbarda saxlanması, qablaşdırılması və daşınması mərhələlərində də davam etməlidir [3].

Müasir ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı bazarında ekoloji təmiz qida məhsullarının alıcıları qiymətdən əlavə bir sıra amilləri, o cümlədən məhsulun mənsəyini, yerli istehsal olub olmadığını, qidalanmaya və sağlamlığa təsirlərini, məhsulun markasını və s. nəzərə alırlar. Ekoloji təmiz qida məhsullarının satışı zamanı bir çox faktorun mövcudluğu müştərilərin satınalma zamanı seçim qərarlarında çətinliklərlə qarşılaşmasına səbəb olur. Nəticədə istehsalçılar üçün sürətlə inkişaf edən və dəyişən bazarda müştərilərin tələb və gözləntilərini başa düşmək çətinləşir. Buna görə də istehsalçılar üçün ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı bazarlarındakı tendensiyaları izləmək, istehlakçı seçimlərini anlamaq və buna uyğun marketinq strategiyalarını müəyyən etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir [2].

Qiymət: Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsul bazarında qiymət, müştəri düşüncəsi və psixologiyası, istehlakçıların alıcılıq qabiliyyəti və bazardakı rəqabət faktoruna görə dəyişir. Ekoloji təmiz qida məhsullarının hazırlanması üçün çəkilən xərc ənənəvi qidalara görə daha baha olduğu üçün ekoloji təmiz qida məhsullarının qiyməti də yüksəkdir. Lakin firmalar istehsal üçün çəkilən xərclərin tamamını məhsulun qiymətində əks etdirmirlər. Çünki, məhsulun qiyməti istehlakçının satınalma gücündən yüksək olduğu təqdirdə firmanın bazar payı və satış miqdarı azalacaqdır. Bu səbəbdən istehsalçılar qiymətləri təyin edərkən, istehsal proseslərini tam təkmilləşdirməklə xərclərini minimuma endirməlidirlər [10]. İstehlakçılar çox zaman ekoloji təmiz qida məhsullarının qiymətinin yüksək olması səbəbi ilə onları almaqdan çəkinirlər. Lakin ekoloji təmiz qida məhsullarının qiymətlərinin aşağı olduğu təqdirdə isə, istehlakçılarda “qiyməti aşağı olan məhsulun keyfiyyəti də aşağıdır” şəklində fikir formalaşır. Nəticə etibarı ilə, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının məhsul bazarındakı qiymət probleminin həll olunması və qiymət tarazlığının yaradılmasına ehtiyac vardır [6].

Qablaşdırma və Etiketləmə. Qablaşdırma komponenti marketinq fəaliyyətinin məhsulun saxlanması, daşınması və qiymətlərin tənzimlənməsi kimi digər komponentlərinə kömək edəcək formada olmalıdır. Bununla bərabər, qablaşdırma günümüzün modern marketinq siyasətində ən önəmli mərhələlərdən biridir. Ekoloji təmiz qida məhsulları üçün daşınma və saxlama mərhələlərində məhsulu ən yaxşı şəkildə mühafizə edəcək və ətraf mühit dostu qablaşdırmalara ehtiyac vardır. Ekoloji təmiz qidaların qablaşdırılmasında verilən məlumat və mesajlar, ekoloji təmiz qida məhsullarının qiymətlərinin müəyyən edilməsində həlledici rol oynayır [4].

Etiket, qida məhsulları haqqında müxtəlif növ yazılı məlumatları, əmtəə nişanlarını, möhürləri özündə birləşdirən və məhsulun üzərinə yapışdırılan məlumat toplusudur. Etiketləmə isə, qida məhsullarına aid müxtəlif formada hazırlanan məlumatlar toplusunun qida məhsulu ilə birlikdə təqdim edilməsi prosesidir [9].

Etiketlərdə məhsulun xüsusiyyətləri ilə yanaşı necə istehlak edildiyi, həmçinin orqanik olmasının faydaları haqqında məlumat da qeyd edilə bilər. Bu üsulla istehlakçı məhsul haqqında qısa məlumat əldə edir. Etiketləmə ekoloji təmiz qida məhsulunu və markanı tanıdır, məhsul və istehsalçı haqqında məlumat verir, istehlakçının aldadılmasının qarşısını alır. Etiket üzərində aşağıdakı məlumatların olması önəmlidir [1].

- Məhsulun adı (onun ekoloji təmiz qida məhsulu olduğu aydın göstərilməlidir,
- Məhsulun tərkibi,
- Ekoloji təmiz qida məhsul loqosu
- Ekoloji təmiz qidaların son istifadə tarixi,
- Xalis miqdarı,
- Şirkətin adı və ünvanı,
- Sertifikatlaşdırma və nəzarət orqanının adı, emblemi və sertifikat nömrəsi,
- Saxlanması üçün şərtlər.

Təbliğat-təşviqat strategiyaları. Təbliğat, müştəriləri məhsulun, xidmətin, markanın və ya təşkilatın mövcudluğu barədə məlumatlandırmaq və onları bu barədə müsbət rəyə sahib olmağa inandırmaq üçün düşünülmüş və ardıcıl hərəkətlərdən ibarət prosesdir [8]. Hal-hazırda mövcud rəqabətli bazar mühitində insanları ekoloji təmiz qida məhsulları almağa inandırmaq üçün təsirli və effektiv strategiyadan istifadə edilməlidir. Təbliğat kompaniyaları hazırlandığı zaman hədəf kütlənin tələbləri, istəkləri və istehlak vərdisləri nəzərə alınmalıdır.

Ümumiyyətlə reklamlar əsasən müştərilərə ünvanlanır və şirkət, məhsulun imici, üstünlükləri və məhsulun keyfiyyət səviyyələri haqqında məlumat verir [5]. Bu səbəbdən istehsalçılar reklamlarda ekoloji təmiz qida məhsulları və ənənəvi məhsullar arasındakı fərqi vurğulamalı və müştəriləri orqanik məhsulların keyfiyyətinə inandırmalıdır. Əks təqdirdə, istehlakçılar üçün ekoloji təmiz qida məhsullarının satın alınmasının bir cazibəsi olmayacaqdır [7].

Ekoloji kənd təsərrüfatı sektoru çox sürətlə inkişaf edən və eyni zamanda böyüməkdə olan bazar payına sahib bir sistemdir. Ekoloji kənd təsərrüfatı məhsulları dedikdə, ekoloji kənd təsərrüfatı təcrübələrindən istifadə etməklə istehsal olunan, emal edilən, qablaşdırılan, etiketlenən və sertifikatlaşdırılan bütün məhsullar nəzərdə tutulur. Ekoloji təmiz qidalara istehlak tələbi artdıqca daha çox fermerin ekoloji əkinçilik təcrübələrindən istifadə edəcəyi proqnozlaşdırılır. İstehlakçıların fərqi artdıqca onların ekoloji təmiz qida məhsulları alma ehtimalı çoxalır. Ekoloji kənd təsərrüfatı məhsullarının marketinqi zamanı ilk olaraq bazarlar segmentləşdirilir və məhsul üçün hədəf bazar müəyyən edilir. Daha sonra hədəf bazara uyğunlaşdırılmış marketinq strategiyası hazırlanır və məhsul bazara təqdim olunur. Ekoloji təmiz qida məhsullarının marketinqinin qarşısında duran əsas problemlərdən biri istehlakçıların ekoloji təmiz qida haqqında kifayət qədər məlumat sahibi olmamasıdır. Buna görə istehsalçılar istehlakçıları ekoloji təmiz qida məhsullarını digər məhsullardan fərqləndirən xüsusiyyətlər, onların istehsalında istifadə olunan üsullar, ekoloji təmiz qida məhsullarının istifadəsinin üstünlükləri, onları haradan və necə almağı barədə məlumatlandırmağa çalışmalıdır.

Açar sözlər: Ekoloji kənd təsərrüfatı, marketinq strategiyaları, qablaşdırma, etikətləmə, təbliğat və təşviqat.

Ədəbiyyat

1. Ayan, R. ve Bayturan, N. (2002). Ekolojik Tarımda Kontrol- Sertifikasyon Sistemi ve Karşılaşılan Sorunlar. Organik Tarım. Emre Basımevi. İzmir
2. Batte, M.T., Hooker, N.H., Haab, T.C., & Beaverson, J. (2007). Putting their money where their mouths are: consumer willingness to pay for multi-ingredient, processed organic food products. Food Policy, 32: 145-159.

3. Ersun, Nur ve Arslan, Kahraman (2010), Türkiye'de Organik Tarım ve İyi Tarım Uygulamaları: Üretim ve Pazarlama Esasları, İstanbul Ticaret Odası Yayınları
4. Gifford, K. ve Bernard, J. C. (2004). "Packaging of Organic and Conventional Products—A Comparison". Journal of Food Distribution Research, 35(1): 107-108
5. Gülçubuk, A. (2007). Tüketicilere yönelik satış geliştirmenin artan önemi, uygulanabilirliği ve izlenecek stratejilerin işletmeler açısından değerlendirilmesi. Ege Akademik Bakış Dergisi
6. Hughner, R.S., McDonagh, P., Prothero, A., Shultz, C.J. II, & Stanton, J. (2007). Who are organic food consumers?: a compilation and review of why people purchase organic food?. Journal of Consumer Behaviour, 6: 1-17.
7. London Economics (1997). Competition in retailing. Office of Fair Trading Research Paper
8. Subaşı, E. (2005). Uluslararası Pazarlara Açılmada Farklı Kültürlerin Etkileri. İGEME. Ankara.
9. Şahin, A. (2004). Tarım Ürünlerinin Ambalajlanmasında ve Etiketlenmesinde Avrupa Birliği Gıda Standartlarına Uyum Çalışmalarının BakliyatHububat ve Yaş Meyve- Sebze Sektörlerinde İncelenmesi (Adana ve Mersin Odaklı Bir Çalışma). 9. Ulusal Pazarlama Kongresi. Ankara.
10. Zhao, J. ve Dou, X. (2019). "A Study of British Organic Food Market". 2019 9th International Conference on Education and Social Science.

NORVEÇ DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ ƏDƏBİ DİL PROBLEMİ

Aytən Məmmədova

Azərbaycan Dillər Universiteti

aytan.mammadova19@gmail.com

İkinci dil kimi Norveç dilinin tədrisində müəllimlərin tədris dilini seçmələrinə bir sıra amillər təsir edir. İlk növbədə müxtəlif illərdə təqdim edilmiş tədris kurikulumları buna təsir edir. İlk belə kurikulum 1988-ci ilə aiddir və burada tədris dilinin normallaşdırılmış danışq dili yaxud dialekt olması vurğulanır. Müəllimin öz tədris dilində xüsusi dialekt söz və ya ifadələrdən istifadədən çəkinməli olduğu, standartlara uyğun, normaya salınmış dildən istifadə zərurəti qeyd edilmişdir [1, s.13]. Növbəti kurikulum 1991-ci ilə aiddir. Burada təlimin "yerli ləhcəyə uyğun normallaşdırılmış ləhcə"də olması vurğulanır [1, s.32].

2005-ci il kurikulumu 2012-ci ildə yenidən işlənilmişdir və bu gün yetkin immiqrantlar üçün təlimin məqsədləri ilə bağlı cari təlimat rolunu oynayır. Kurikulum A1, A2, B1 və B2 səviyyələrində dil bacarıqlarını ətraflı şəkildə təsvir edir. Həmçinin burada müəllimin öz dilini azlığın dilinə uyğunlaşdırmalı olduğu da vurğulanıb. Əvvəlki versiyada olduğu kimi, burada da kommunikativ bacarıqların inkişafına xüsusi diqqət ayrılmışdır. Məsələn, dil öyrənənlərin B2 səviyyəsində olduğu zaman sadə dialekt sözləri və ifadələri anlamağı nəzərdə tutulur [3]. Kurrikuluma görə, tələbələrin normaya uyğun, standart danışq dilini anlamaqları önəmli sayılır. Yalnız bundan sonra yerli dialektin müəyyən tərəflərini başa düşülməsi gözlənilir. Beləliklə, ilk növbədə standart ədəbi dil öyrənilməli, daha sonra dialektin müəyyən tərəfləri qavranılmalıdır. O. Husbiyə görə, Norveç dilini ikinci dil kimi öyrənənlərdə Norveç dili danışq bacarıqlarının inkişafı norveçlilərlə kommunikasiyadan asılıdır. Tədrisdə dialektdən az istifadə edilərsə, gündəlik danışqda bu, müəyyən problemlər yarada bilər. Çünki norveçlilər öz danışq dillərində dialektlərdən istifadə edirlər. Norveçli alim Heide belə hesab

edir ki, Norveç dilini ikinci dil kimi öyrənənlər ilk növbədə yerli dialekti anlamalıdır. Bu onların yeni sosial və iş həyatına uyğunlaşmasına müsbət təsir göstərəcəkdir [3].

Araşdırılan kurikulumlar və tədris vasitələri dialektlərə çox az önəm verildiyini göstərmişdir. Bir çox dilçilər və pedaqoqlar tədrisdə bu təlimatlara riayət edərək, standartlaşdırılmış ədəbi dilə üstünlük verir və dialektlərə daha az diqqət ayırırlar.

Açar sözlər: Ədəbi dil, dialektlər, kurikulum, Norveç dili.

Ədəbiyyat

1. Husby, O. (2009). Talt bokmål: Målspråk for andrespråksstudenter?. NOA-Norsk som andrespråk, 25(2), 9-40.
2. Maagerö E., Simonsen B. (2013). Norveç cəmiyyəti və mədəniyyəti. Kristiansand: Portal kitab evi, 310.
3. Heide E. (2017). Det norske språkmangfaldet og opplæringa i norsk som andrespråk. Norsklæreren. (3), 16-27. Hentet fra http://www.norskundervisning.no/wpcontent/uploads/2016/02/Norsklæreren_3-17_Heide.pdf

QARABAĞ XANLIĞININ AZƏRBAYCAN VƏ QAFQAZ TARİXİNDƏ YERİ

Ceyran Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

mammedovaceyrann@gmail.com

XVIII əsrin 40-ci illərindən başlayaraq Azərbaycan ərazisində xanlıqlar yaranmağa başladı. Yüksək nüfuza malik xanlıqlar içərsində Qarabağ, Quba, Şamaxı, Şəki, Bakı, Urmiya xanlıqları olmuşdur. XVIII əsrin 40-ci illərindən XIX əsrin əvvəllərinə qədər istər Azərbaycanın, istərsə də Qafqazın tarixinə nəzər yetirsək Rusiya, Qacar, Osmanlı, Gürcüstan dövlətlərinin daxili və xarici siyasətində Qarabağ xanlığı mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Qarabağ xanlığı əlverişli təbii-coğrafi şəraitdə yerləşdiyi üçün qonşu dövlətlər olan Rusiya, Qacar, Osmanlı, Gürcüstanın daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Qarabağ xanları Pənahəli, İbrahimxəlil xan qonşu xanlıqlar və dövlətlərlə daim sıx əlaqədə olmuşlar. Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə müttəfiq əlaqələri qurulmuşdu. Osmanlı ilə münasibətlər, əsasən, XVIII əsrin 60-ci illərindən başlamışdır. Osmanlı ilə Qarabağ xanlığı arasında dostluq əlaqələri qurulmuşdur. XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəllərində Qacar və Rusiya dövlətləri Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə apararkən Qarabağ xanlığını hər biri öz tərəfinə çəkməyə çalışırdı. Ona görə ki, Qarabağ xanlığının ərazisi Qafqaz mühüm rol oynayır. Qarabağ xanını öz tərəflərinə çəkə bilsələr, digər xanlıqlara da yol açılırdı. Pənahəli xan və oğlu İbrahimxəlil xan öz üstünlüklərindən istifadə etdilər.

A.A. Bakıxanov Pənahəli xan haqqında yazırdı ki, “Pənah xan cəsur və təşəbbüskar bir əmir idi, öz işlərində sadə və təhsilsiz olmasına baxmayaraq böyük təbii qabiliyyətlərə malik idi” [1, s.159].

Pənahəli xan (1747-1763) hakimiyyətdə olduğu illərdə həm müstəqil Qarabağ xanlığını yaratdı, həm də xanlığın nüfuzunu Azərbaycanda, Qafqazda və digər ərazilərdə artırdı və möhkəmləndirdi.

Pənahəli xanın vassaları alban xristian mülüklükləri idi. Pənahəli xanın xarici hücumlardan qorunmaq üçün 1748-ci ildə Bayat, 1750-ci ildə Şahbulaq, 1752-1757-ci illərdə də Pənahabad qalalarını tikdirdi. Xanlığın mərkəzi Şuşa şəhəri oldu. Şuşa şəhəri rusların daim diqqət mərkəzində idi. İbrahimxəlil xanın dövründə də daxili və xarici siyasətində xanlıq böyük nüfuza malik oldu.

1804-1813 və 1826-1828-ci illərdə olan Rus-Qacar müharibəsində Qarabağ xanlığı mühüm rol oynayırdı. Rus ordusu Qarabağ xanlarını öz tərəfinə çəkə bilmişdi. Qarabağ xanlığından rus ordusu ərzaq və hərbi yardım alırdı. Xüsusilə Mehdiqulu xanın 4000 süvariləri göndərməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etdi [4, s.130]. Rus tarixçilərinin əsərlərində aydın qeyd olunub.

Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı siyasətinə görə Qarabağ xanlığı onlar üçün əhəmiyyətli idi. Qacar təcavüzündən qorunmaq üçün 1805-ci ilin may ayında Rusiya və Qarabağ xanlığı arasında Kürəkçay müqaviləsi imzalandı.

Qarabağ xanlığın Azərbaycan və Qafqaz tarixində mühüm rol oynamasını sübut edən faktlardan biri məhz xanlığa aid çoxlu tədqiqatların aparılması və əsərlərin yazılması olmuşdur. Qarabağ xanlığına aid ən mühüm mənbələrdən biri “Qarabağnamələr” olmuşdur. Qarabağnamələrə aid 3 kitab yazılmışdır. Həmin Qarabağnamələrdə Qarabağ xanlığının coğrafiyası, əhalisi, iqtisadiyyatı, dövlət idarəçiliyi, xarici siyasəti, mədəniyyəti haqqında danışılır. Xüsusilə Pənahəli xan, İbrahimxəlil xan, Mehdiqulu xan Azərbaycanın görkəmli, vətənpərvər dövlət xadimləri kimi bizə göstərilir [2, s.110]. Qarabağ xanlığı haqqında saysız-hesabsız yazılmış əsərlər xanlıqlar arasında ən nüfuzlu olduğunu sübut edir.

Qarabağ xanlığın Azərbaycan və Qafqaz tarixində yeri məhz Qarabağın qədim Azərbaycan torpağı olduğunu göstərir. Biz arxiv sənədləri, tarixi məlumatlarla Ermənistanın əsassız ərazi iddialarını xarici dövlətlərə sübut etmişik. Azərbaycan tarixində Qarabağ ərazisinə ta qədimdən boyu diqqət yetirilmişdir.

Qafqaz tarixində Qarabağ xanlığının yerini göstərən bir sıra məsələlər vardır. I Rus-Qacar müharibəsi zamanı İbrahimxəlil xan ruslara yardım etmişdir. Sonra Azərbaycanda Qacar şahların Qarabağ xanlığını öz tərəfinə çəkmək cəhdlərinə baxmayaraq Qarabağ xanlığı ona tabe olmayan xanlıq idi. 1806-1812-ci il rus-osmanlı müharibəsində Qarabağ da daxil olmaqla 3700 azərbaycanlı süvari iştirak etdi [6, s.150]. Osmanlı ilə münasibətlərimiz hər zaman stabil qalmışdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı fəaliyyəti bu dövrdə baş verən hadisələr Qafqazda Qarabağ xanlığının əhəmiyyətini bir daha göstərir. Rus tarixşünaslarından V.A. Potto “Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях” adlı çoxcildlik əsərini ilk dəfə 1880-ci illərdə nəşr etdirmişdir. Həmin əsərdə Qarabağ xanlığının sonuncu xanı Mehdiqulu xana xüsusi fəsil ayırmışdır [5, s.329-340].

Beləliklə Qarabağ xanlığı Azərbaycan və Qafqaz tarixində görkəmli yer tutaraq ölkənin siyasi strukturunun mühüm elementinə çevrilmişdir, müstəqil dövlətinin inkişafı üçün şəraitin olduğunu sübut etmiş və son olaraq Azərbaycan və Qafqaz tarixinə təsir göstərmişdir.

Açar sözlər: Qarabağ, Azərbaycan, Qafqaz, xanlıq, Rusiya, Pənahəli, İbrahimxəlil, Mehdiqulu.

Ədəbiyyat

1. Bakixanov A.A. (1992). Gülüstani-İrəm. Bakı, Elm.
2. Qarabağnamələr (1989). 1-ci və 2-ci kitab. Bakı, Yazıçı.
3. Абасов Ф.М. (2007). Карабагское ханство. Баку, Тахсил.

4. Берже А.П. (1866). Акты, собранные Кавказской археографической комиссией (АКАК). Тома I-IX, Тифлис.
5. Ибрагимбейли Х.М. (1969). Россия и Азербайджан в первой трети XIX века. Москва.
6. Потто В.А. (1994). Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, тома I-V. СПб. - Тифлис, 1885-1891; переиздание -Ставрополь, изд-во Кавказский край.

İNGİLİS DİLİNDƏ METAFOR ANLAYIŞI

Röya Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

royamammadofa@gmail.com

İngilis dilində işlədilən metaforlar bənzətmə yolu ilə yaranan məcazi mənalı ifadələrdir. Mənanın fərqləndirilməsində metaforların işlədilməsi mənanın emosional şəkildə açılmasına səbəb olur. C.Syörl yazır: Səm deyir: “Sally is a block of ice”-Səlli olduqca soyuqdur, yəni soyuqqəlbidir. Bu cümlədə işlədilən metafor, danışanın Səllinin istiqanlı biri olmadığını çatdırma bilməsinə xidmət edir. Danışıqda metaforların işlədilməsinə diqqət çəkən C.Syörl sübut etməyə çalışır ki, danışmaq nəinki standart qaydaların işlədilməsi ilə, həmçinin dilin fərqli növlərinin işlədilməsi ilə də müşahidə oluna bilər. Bununla da C. Syörl dilin hərtərəfli nəzəriyyəsinin inkişafına diqqət cəlb etməyə çalışır [3, s.90].

Metaforların pragmatikasının öyrənilməsi qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Qədim yunanıstanda Aristotelin “Ritorika” əsərində dilin ictimai proseslərdə rolu və əhəmiyyəti olduqca aktual idi [4, s.5]. Mətnlərin müxtəlif növlərini dinləyənlə, yaxud oxucuya çatdırılmasında ritorikanın əhəmiyyəti danılmaz idi. Hər hansı bir mətni göndərən şəxs və mətni qəbul edən şəxs qarşılıqlı olaraq bir-birinin ideoloji və mədəni səviyyəsi haqqında düşünür. Mətnlərdə onu göndərənlə qəbul edən arasında koqitiv sistem eyni cür qurulmalıdır, əgər onlar eyni bilik konstruksiyalarına malik olmasalar onda qarşılıqlı anlama baş verməyəcək.

Metaforun icrası və qurulması təbii ki sözlə bağlıdır. Dildə işlənən sözlər insanların ünsiyyətinə xidmət etməsi üçün onların fərqli cümlə tərkibində işlənməsini müşahidə etmək zəruridir. Ünsiyyət zamanı söz öz denotatına təsir edir və bu təsirin əsasında həmin sözlə ifadə olunan metafor yaranır. Demək olar ki, kontekstdən asılı olaraq bütün sözlərin metaforik dəyəri olduğunu müşahidə etmək olar. Əgər metafor insanların müxtəlif psixoloji, ideoloji, mədəni vəziyyətləri ilə bağlıdırsa o halda gündəlik həyatda onlardan istifadə etmək mümkündür. İndiki zamanda metaforların istifadəsi hətta gərəkli hesab edilə bilər. Gəlin belə bir nümunəyə baxaq:

Life is pain- “həyat ağırdır, dərd-qəmdir” . Günümüzdə bu kimi metaforik cümlələrin işlədilməsi heç də yad səsəlməz. Vacib deyil ki, biz onları ancaq bədii ədəbiyyatda oxuyaq. Xüsusilə bu məsələdə konseptual metaforların işlədilməsinin üstünlüyü barədə danışmaq olar. *His life is full of pain*- onun həyatı əzab-əziyyətlərlə doludur. Bu cür metaforlar həyatın keçməkeşli yollarını, çətinliyini vurğulayır. Nəzərə alsaq ki, bu çətinliklər hər bir insanın həyatında müəyyən dövrlərdə üzə çıxır, bu cür metaforların istifadəsi həmin zamanlar üçün tam da yerinə düşür.

Vurğulamaq lazımdır ki, metaforlar müxtəlif konkretlik səviyyəsində funksiya daşıyır. Elə grup metaforlar var ki, onlar ümumi səviyyədə müşahidə olunur, elləri də vardır ki, konkret səviyyədə. Səbəb-nəticə, zaman, sevgi kimi metaforlar ümumi səviyyəyə aid, qəm-qüسسə kimi emosional hisslərlə bağlı olanlar isə konkretlik səviyyəsinə aid və konkret fiziki təcrübəyə aid semantik əlamətləri əks etdirir. Konkret səviyyədə müşahidə olunan metaforlar daha yüksək səviyyəyə aid olan metaforların xüsusiyyətini mənimsəyir və beləliklə də onların işləmə biləcəyi kontekst yaranır. Məsələn, *Time is a circus, always packing up and moving away*. “Zaman sirkə bənzəyir, hər zaman hərəkətdədir və dövr edir”. Bu konseptual metaordur, yenə də kontekstə uyğun olaraq mənfi vəziyyəti ifadə edərək konkret səviyyəyə aid hesab edilir.

Metaforları təşbehdən ayırd etmək də vacibdir. Metafor lazım olan terminlə əlaqəsi olmayan bir anlamı, məfhumu, məcaz dili ilə ifadə etdiyi halda, təşbehdə bu predmet müəyyən əlamətlərə görə özündən daha qüvvətli başqa predmetə oxşayır, və ya bənzədilir. Nümunə ilə müqaisə edək: *My friend is a lion* “dostum şirdir” bu cümlədə leksik metafor vardır. Lakin: *My friend is like a lion* “dostum şirə bənzəyir” bu cümlə isə təşbeh (simile) kimi işlədilmişdir.

Açar sözlər: məcazi mənə, təşbeh, konkretlik, həyat tərz.

Ədəbiyyat

1. A.Makkai. (2004). A Dictionary of American Idioms. Barrons,
2. George Lakoff and Mark Johnson. Metaphors we live by, Chicago (2003)
3. Глушко М.М. (1978). Текстология английской научной речи. Прогресс.
4. Арнольд И.В. (2016). Стилистика. Современный английский язык. Москва, Издательство «ФЛИНТА».
5. Арнольд И.В. (1973). Лексикология современного английского языка. Москва.

EXCEL-də İQTİSADİ PROSESLƏRİN SİMULYASIYA MODELLEŞMƏSİ

Sahilə Məmmədova, Səxavət Mustafayev, Kənan Əliyev
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

İqtisadi sistemlərdə menecerlər müxtəlif qərarlar qəbul etmək zərurəti ilə üzləşirlər: strateji, taktiki, operativ. Eyni zamanda, qəbul edilən qərarların intellektual səviyyəsinin aşağı olması və real vəziyyətin sadələşdirilməsi proqnozlaşdırmada səhvlərə, həmçinin itkilərə və əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Bu vəziyyətlərin qarşısını almaq, sabit iqtisadi vəziyyəti təmin etmək üçün sərt rəqabət şəraitində təkmilləşdirilməsi getdikcə daha vacib və aktual bir vəzifəyə çevrilən müxtəlif qərar qəbuletmə sistemləri yaradılır. Kompüter texnologiyalarının hesablama, qrafik, interaktiv, arayış və məlumat təbiətli proqramlarının bir ixtisaslaşmış tətbiqi proqramlar paketi kimi təqdim etdiyi imkanlar sayəsində, iqtisadçı mütəxəssisin peşəkar fəaliyyətinin müxtəlif sahələrinə aid tətbiq olunan problemlərin həlli üçün kompleks yanaşma yaratmaq real olur.

Tətbiqi proqram paketlər vasitəsi ilə qəbul edilmiş qərarları simulyasiya edə bilərək, müxtəlif amillər nəticəsində iqtisadi sistemdə baş verə biləcək dəyişiklikləri yoxlamaq, yəni “əgər...onda nə olacaq” sualına cavab vermək vacibdir. Bu, həllərin həyata keçirilməsi riskini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmağa və müəyyən bir məqsədə çatmaq üçün pula qənaət etməyə imkan verir.

Bu imkanlar aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olan simulyasiya modellərindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər: “model mürəkkəbliyi”, onda təsadüfi amillərin olması, zamanla inkişaf edən prosesin təsviri, kompüter olmadan nəticə əldə etməyin mümkünsüzlüyü. Simulyasiya modelləri təklif olunan dəyişikliklərin variantlarını qiymətləndirmək, işçilərin təlimi üçün oyun formasını almaq, zamanla sözügedən obyektin fəaliyyətini vizual şəkildə təmsil etmək və s. kimi imkanlar yaradır.

Onların həyata keçirilməsi universal proqramlaşdırma dillərindən (Pascal, Basic), proqram paketlərindən (Excel, MATLAB), modelləşdirmə dillərindən (SIMULA, GPSS), simulyasiya mühitlərindən (Anylogic, Arena) istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Bu və ya digər alətin seçimi tapşırıqın mürəkkəbliyindən, maliyyədən, vaxtdan, tərtibatçının resurslarından və s. asılıdır.

Bəzi müəlliflər bunun səbəbini mütəxəssislər üçün məlum olan və əlçatan olan alətlərdən istifadə edərək simulyasiya təsvirinin olmamasında (və ya qeyri-kafi yayılmada) görürlər: tətbiqi proqram paketləri (xüsusilə Excel və MatLAB), analitiklərin, menecerlərin və mühəndislərin masalarında mövcud olan istifadəsi asan platformanı təmin edir. Buna görə də bu alətdən istifadə edərək iqtisadi sistemlərin simulyasiya modellərinin inkişafının təsviri onların modelləşdirmə dilləri və modelləşdirmə mühitlərinə daxil edilmiş yanaşmaları ilə tanış olmayan, lakin sadə tətbiqi problemləri həll edərkən sözügedən metoddan istifadə edə bilən mütəxəssislər arasında daha çox yayılmasına kömək edə bilər. Simulyasiya modelləri üçün Excel cədvəllərindən istifadənin üstünlükləri var. Birincisi, Excel alətləri asanlıqla mövcuddur və geniş istifadə olunur, buna görə də xüsusi proqram təminatına əlavə investisiya tələb olunmur. İkincisi, Excel modellər yaratmaq və nəticələri təhlil etmək üçün rahat interfeys təqdim edir. İstifadəçilərin proqramlaşdırma üzrə mütəxəssis olmasına və ya cədvəllərlə işləmək üçün xüsusi biliyə malik olmalarına ehtiyac yoxdur. Üçüncüsü, Excel verilənlərin və modelləşdirmə nəticələrinin vizuallaşdırılması üçün istifadə oluna bilən düsturlar, şərti xanalar, qrafiklər və diaqramlar kimi güclü funksiyalara malikdir.

Excel-də iqtisadi proseslərin simulyasiya modelləşdirilməsi xüsusi modellər yaratmaq və proqramın daxili funksiyalarından və düsturlarından istifadə etməklə həyata keçirilir.

Excel-də simulyasiya modeli yaratmaq üçün ardıcıl addımlar bunlardır:

1. Simulyasiyanın məqsədini və modelin parametrlərini müəyyənləşdirin. Dəyişənləri, parametrləri və onlar arasındakı əlaqələri müəyyən etməklə modelin konseptual strukturunu inkişaf etdirin.

2. Modelləşdirmə üçün istifadə olunacaq Excel vərəqini yaradın. Bu iş vərəqində siz model dəyişənləri və parametrləri üçün müvafiq başlıqları olan cədvəl yarada bilərsiniz.

3. Parametrlərin və dəyişənlərin dəyərlərindən istifadə edərək cədvəli verilənlərlə doldurun. Bəzi dəyərlər sabit ola bilər, digərləri isə simulyasiya zamanı dəyişə bilər.

4. Dəyişənlər və model parametrləri arasında əlaqələri müəyyən etmək üçün Excel-in daxili funksiyalarından istifadə edərək düsturlar yaradın. Məsələn, digər dəyişənlərin dəyərindən asılı olaraq dəyişəndəki dəyişikliyi hesablamaq üçün düsturdan istifadə edə bilərsiniz.

5. Makroslar yaradın və ya simulyasiyanızı avtomatlaşdırmaq üçün Excel-də “Dövr” funksiyasından istifadə edin. Makroslar müəyyən hadisələrdə və ya müəyyən şərtlər əsasında avtomatik olaraq işləyə bilər.

6. Fərqli ssenarilər işlətməklə və model parametrlərinin dəyərlərini dəyişdirərək modeli sınaqın. Müxtəlif amillərin iqtisadi prosesə təsirini müəyyən etmək üçün simulyasiya nəticələrini təhlil edin.

7. Modelin strukturunun, parametrlərinin və düsturlarının təsviri daxil olmaqla sənədləşdirin. Bu, modeli təkrar istifadə etməyə və onu digər maraqlı tərəflərlə paylaşmağa imkan verəcək.

Excel-də simulyasiya modelləşdirməsi iqtisadi prosesləri öyrənmək, strategiyaları yoxlamaq və simulyasiya nəticələrinə əsasən, qərarlar qəbul etmək üçün faydalı vasitə ola bilər.

Açar sözlər: Təhsil, İKT, sistem, model, iqtisadi model, məsələ, elektron təhsil kursu, tətbiqi proqram paketləri, MS Excel.

Ədəbiyyat

1. Əzizov B.B., Mehdiyev M.Q. (2020). Ali təhsil prosesi zamanı iqtisad yönümlü ixtisaslarda riyaziyyat və informatika fənlərinin tədrisində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqinin xüsusiyyətləri. Bakı Qızlar Universiteti. BQU-nin Elmi Əsərlər Jurnalı, 4, 235 -249.
2. Some Sample Spreadsheet Simulation Models. <http://seila.terry.uga.edu/spreadsheetSim>
3. Spreadsheet Queuing Simulation Templates. <http://www.ucalgary.ca/~grossman/simulation>

GƏNCLƏRİN CƏMİYYƏTƏ ADAPTASIYASI VƏ SOSIAL İŞİN TƏŞKİLİ

Nigar Məmmədza

Azərbaycan Universiteti

Nigar.mammadzada@student.au.edu.az

Günümüzdə Azərbaycanda mövcud olan gənclər siyasəti Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsasını təşkil edən üsürlərdən biridir. Artıq Azərbaycan gənci cəmiyyətin tərəqqi və inkişafında aktiv iştirak edən sosial sferaya çevrilib.

Ölkəmizdə gənclərin inkişafını və cəmiyyətin müxtəlif sahələrində sosial fəaliyyətini təmin etmək məqsədilə həyata keçirilən gənclər siyasətinin əsas məqsədi gənclərin bütün sferalarda fəal iştirakının təşkil edilməsi olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Ulu öndər Heydər Əliyev tərəfindən 1999-cu ildə qəbul edilmiş gənclər siyasəti haqqında fərmanda qeyd olunduğu kimi, gənclərin daxili potensiallarının aşkarlanması, onların sosial sferada fəallıqlarının artırılması dövlətin qarşısında duran əsas məqsədlərdəndir [4].

Ümumən, sosial adaptasiya prosesinin mahiyyətini fərdin başlıca olaraq cəmiyyət və sosial mühitlə qarşılıqlı münasibətlərinin, habelə fərdin şəxsiyyətinin dəyişdirilməsi əks etdirir. Bu məqsədlə sosial adaptasiya problemi ilə üzləşən gənclərin sosial və psixi vəziyyətlərinin dəyərləndirilərək, onların sosial müdafiəsinin təmin olunması zəminində çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilməsi dövlətin qarşısında duran prioritet məsələlər arasında yer alır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, gənclərin sosisuma inteqrasiya prosesində yiyələnəli olduğu bir sıra mühüm sosial keyfiyyətlər var. Bu keyfiyyətlərə gənclərin məsuliyyətliyi, dözümlülüyü, iradə və şüurlu davranışlar əsasında fəaliyyətlər həyata keçirməsi daxildir. Adı çəkilən keyfiyyətlərə sahib olan gənclərin cəmiyyətə inteqrasiya daha tez və müvəffəqiyyətlə baş tutur [1, s.267].

Sözsüz ki, cəmiyyətin tərkib hissəsi olan bütün sosial birliklərin inteqrasiya prosesində iştirak etməsi arzuolunan haldır. Lakin bəzi birliklərin - sağlamlıq imkanları məhdud olan və sosisum üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət növlərini yetirə yetirə bilməyən, yaxud həyat və ya yaşayış

şəraiti dəyişmiş qrupların bu prosesdən yayınması və ya təcrid olunması müşahidə olunan məqamlar arasındadır.

Bugün ölkəmizdə sağlamlıq imkanları məhdud şəxslərin cəmiyyətə adaptasiyası, onların fərdi inkişafını və inteqrasiyasını təmin etmək ən prioritet məsələlər sırasında yer almaqdadır. Məlumdur ki, ölkəmizdə əlilliyi olan şəxslərə xüsusi diqqət göstərilir, onlar üçün gərəkli olan bütün imkanlar yaradılır. Gələcək nəsillərin təminatçısı olan bu gənclərin bugünkü günümüzdə cəmiyyətin bütün sferalarında tam iştirak hüququnun təmin olunması, onların azadlıq, təhlükəsizlik, təhsil, işlə təmin olunma və digər tələbatlarının ödənilməsi böyük önəm kəsb edir [2, s.258].

Məsələyə digər aspektdən yanaşdıqda, adaptasiya problemi ilə üzləşən bir digər qrupa cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olan gəncləri misal göstərmək mümkündür. Aydın ki, mövcud həyat şəraiti dəyişmiş, bütün sosial və əmək fəaliyyətindən uzaqlaşdırılmış insan azadlığa buraxıldığı zaman böyük çətinliklərlə üzləşir. Belə hallarla üzləşən gəncin keçirdiyi durğunluq vəziyyəti azadlığa buraxıldıqdan sonra yenidən fərdin həbsxanaya dönmə istəyinin yaranmasına səbəb olur.

Məhbus olmuş gənclərin cəmiyyətə geridönüşü mərhələsində üzləşdiyi mühüm problemlər sırasında cəmiyyət, insanlar, hətta ailələri tərəfindən belə qəbul olunmamaları halları qeyd olunmalıdır. Belə ki, buna səbəb insanların məhkum olmuş gənclərin cəmiyyət üçün çox böyük təhlükə mənbəyi olaraq görməsi təşkil edir. Yalqızlıq və cəmiyyətin bir parçası olaraq özünü görə bilməmə hissi gənclərin yenidən cinayət işləməsinə və ya öz həyatlarına qəsd etməsinə səbəb olur. Belə məlum olur ki, məhkum həyatı yaşayan gənclərin cəmiyyətə uğurlu adaptasiyanı təmin etmək işi təkə müvafiq təşkilat və ya qurumların öhdəliyi deyil, eyni zamanda cəmiyyətin hər bir üzvünün də bu işdə fəal iştirakı arzu olunandır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, cəzaçəkmə müəssisəsində olan gənclərin əmək fəaliyyətinin pozulmaması üçün ölkəmizdə məhbusların hər hansı bir əmək fəaliyyəti ilə məşğul olması və iş potensialının saxlanılması üçün işlər aparılır. Məsələn, cəzaçəkmə müəssisələrində müəyyən ixtisas kurslarının yaradılması, qadınlar və kişilər üçün ayrıca olaraq nəzərdə tutulmuş müxtəlif sex və ya dərəcələrin mövcud olması onların yaradıcı məşğulluq səviyyələrinin saxlanılmasını təmin edir.

Əldə olunan məlumat əsasən demək mümkündür ki, ölkəmizdə azadlıqdan məhrum edilmiş gənclərin cəmiyyətə reinteqrasiyası dövründə mövcud maneələrlə üzləşməməsi üçün sosial planlar hazırlanmış, reabilitasiya haqqında qanun qəbul edilmişdir. Bu qanuna əsaslanaraq demək olar ki, gənclərin azadlığa buraxıldıqdan sonrakı dövrlərdə sığınacaq və müavinətlərlə təmin olunması aparılan reabilitasiya planlarının tərkib hissəsini təşkil edir. Eyni zamanda məşğulluq idarələrində müəyyən fəaliyyətlərə cəlb olunmaqla gəlir mənbələrinin yaranması, onların qanunsuz və cinayətkar əməllərdən uzaqlaşmalarına şərait yaradır. Aparılan bütün bu islahatlar onu göstərir ki, gənclərə yanaşmanın bu formada dəyişməsi məhbusların sonrakı həyatlarında pozitiv düşüncəyə, özünüdərk və uğurlu fəaliyyətinə gətirib çıxarır.

Qeyd olunan risk qrupları ilə respublika səviyyəsində işlərin aparılması üçün nəzərdə tutulan yerli proqramlar tərtib olunmuşdur. Əlilliyi olan gənclərin sosial müdafiəsini təmin etmək məqsədilə sosial fondların təşkil olunması, həmçinin cəzaçəkmə müəssisələrindən azad olmuş şəxslərin ehtiyac və tələbatlarının qarşılınması üçün müxtəlif məşğulluq idarələrinin yaradılması, gənclərin cəmiyyətin fəal təbəqəsinə çevrilməsi istiqamətində QHT-lərin fəal dəstək planlarının tərtibi və s. işlər bu istiqamətdə görülən sosial tədbirlərə aid edilə bilər.

Açar sözlər: sosial adaptasiya, cəmiyyətə inteqrasiya, əlilliyi olan gənclər, cəzaçəkmə müəssisəsindən azad olmuş gənclər.

Ədəbiyyat

1. İsmayılova M. Elmi əsərlər, Bakı Qızlar Universiteti, 2019.
2. Hacıyeva S.B. Konfrans materialları, Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2020.
3. Həsənov F. Müasir Azərbaycanın inkişafında gənclərin rolu, Səs, 2011.
4. Palitra qəzeti, 2013.
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Sosializasiya>
6. <https://link.springer.com/article/10.1007/s10560-009-0168-y>

ŞİRKƏTİN ŞƏBƏKƏ İNFRASTRUKTURUNUN DÜZGÜN TƏŞKİLİNİN ƏSAS AMİLLƏRİ

Rüstəm Məmmədzadə
Azərbaycan Universiteti
rustemmemmedli724@gmail.com

Şəbəkə infrastrukturunu informasiyanın səmərəli mübadiləsi və kommersiya tətbiqləri ilə işləmək üçün zəmin yaradan xüsusi avadanlıq və proqram təminatı məcmusudur.

İstənilən müasir şirkət funksional və yaxşı idarə olunan struktura malik olmalıdır. Buna yalnız korporativ məlumatların yüksək keyfiyyətli toplanmasını, işlənməsini və saxlanmasını təmin etməklə nail olmaq olar. Şəbəkə infrastrukturuna əsaslanan aydın işləyən bir məlumat sisteminin olmaması bir çox problemlərin olması səbəbindən təşkilatın qarşısında duran aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verməyəcək:

- məlumatların sürətli axtarışı və ötürülməsi mümkün olmaması;
- ofisdən kənarında lazımi məlumatlardan istifadə edə bilməmək;
- sənədlərlə kollektiv işin mümkünsüzlüyü;
- internet bağlantısının zəif təhlükəsizliyi və s.

Şəbəkə infrastrukturunun yaradılması və düzgün təşkili sadalanan bütün və bir çox digər çətinlikləri həll etməyə imkan verir ki, bu da sadəcə olaraq biznes menecerlərinin nəzərə alması lazımdır.

Şəbəkə infrastrukturunun komponentləri:

- yerli şəbəkə;
- aktiv avadanlıq (keçid, interfeys çeviriciləri, marşrutlaşdırıcılar);
- passiv avadanlıqlar (quraşdırma şkafları, kabel kanalları, patch panellər və s.);
- kompüterlər və periferik qurğular (printerlər, sürətçixarma maşınları, iş stansiyaları).

Şəbəkə infrastrukturunun ən mühüm komponenti hesablama resurslarına qoşulmaq və istifadəçinin ayrıca çıxışını təmin etmək üçün cavabdeh olan yerli şəbəkədir (LAN).

LAN-ın tətbiqinin faydalarını qiymətləndirmək çətindir. O, real vaxt rejimində lazımi məlumatlardan istifadə etməyə, həmçinin şirkətdə fəaliyyət göstərən internet şəbəkəsinə qoşulmağa imkan verir.

Şəbəkə infrastrukturunun texniki vasitələri. Şəbəkə infrastrukturunun peşəkar şəkildə qurulması məlumatlardan təkə səmərəli deyil, həm də təhlükəsiz istifadənin təminatıdır. Sistemlər

səsli və video rabitəni təmin edən faydalı xidmətlərin və kommunikasiyaların olması ilə xarakterizə olunur.

Əsas diqqət eyni zamanda şəbəkə infrastrukturunun və korporativ məlumatların qorunmasına verilir. Xüsusi proqramların tətbiqi sistemlərin funksionallığını bərpa etməyə, bununla da müəssisəni fəlakətli nəticələrdən sığortalamağa imkan verir.

Ehtiyat avadanlıqların quraşdırılması məlumatların ehtiyat nüsxələrinin yaradılmasını təmin edir və əsas qurğular sıradan çıxdıqda işi davam etdirməyə imkan verir.

Şəbəkə infrastrukturunun monitorinqi. Şəbəkə inzibatçısı şəbəkə infrastrukturunun düzgün işləməsinə cavabdehdir və gündəlik olaraq aşağıdakıları yerinə yetirməlidir :

- serverlərin, İnternet bağlantılarının, e-poçtun, digər proqramların və ofis avadanlıqlarının işini yoxlamaq;
- serverlərə yan əlaqə;
- sərt disklərdə, RAM və digər yaddaşlarda boş yerin yoxlanılması;
- məlumatların ehtiyat nüsxələrinin reallaşdırılmasının dəqiqləşdirilməsi.

Davamlı monitorinq fəaliyyətləri proqram və aparatdakı səhvlərin vaxtında aşkar edilməsinə yönəlib ki, bu da kritik problemlərin riskini minimuma endirir.

Şəbəkə administratoruna alternativ olan avtomatik monitorinq sistemi aşağıdakı yoxlamaları təmin edir:

- işçi stansiyaları;
- serverləri;
- veb saytın əlçatanlığını;
- müştəri, server proqramlarını və xidmətləri;
- printerləri, skanerləri və digər şəbəkə avadanlıqlarını;

Təhlillərin nəticələrinə əsasən e-poçt və ya SMS vasitəsilə bildirişlər və hesabatlar göndərilir, qrafiklər çəkilir və s.

Şəbəkə infrastrukturunun texniki təminatı və modernləşdirilməsi məsələlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Bu, işlənmiş korporativ məlumatların həcmnin artmasına adekvat reaksiya verməyə və sistemin fasiləsiz işləməsinə və dəyişən reallıqlara uyğunluğunu təmin etməyə imkan verir.

Şəbəkə infrastrukturunun outsorsinqi. Müəyyən bir müəssisədə şəbəkə infrastrukturunun funksionallığını qorumağın təsirli yollarından biri onun outsorsinqidir. Bu şəbəkə infrastrukturunun peşəkar xarici texniki xidməti zəmanət verir:

- baxım xərclərinin azaldılması;
- əsas layihələri həyata keçirərkən risklərin azaldılması;
- daha yüksək xidmət keyfiyyəti.

Autsorsinqin artan populyarlığı şəbəkə infrastrukturunun getdikcə mürəkkəbləşməsi ilə bağlıdır. Buraya çoxlu sayda proqram təminatı və avadanlıq daxildir ki, bu da ixtisaslı mütəxəssislərin təsirli heyəti tərəfindən saxlanılmalıdır və ciddi maliyyə xərcləri tələb edir.

Açar sözlər: İKT, şəbəkə infrastrukturu, xidmət.

MALİYYƏ BAZARINDA BANKLARIN İNVESTİSIYA FƏALİYYƏTİNİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Sara Məmmədzadə
Bakı Avrasiya Universiteti

Elmi mənbələrdə və bank fəaliyyəti təcrübəsində kommersiya banklarının investisiya fəaliyyətinin formalarının təsnifatı müxtəlif əlamətlər üzrə aparılır. Onlar arasında investisiyaların forma və növlərinin sistemləşdirilməsinin ümumi meyarlarına xüsusi yer verilir. Bank investisiyalarının xüsusi investisiyalaşdırma obyektlərinə görə təsnifatı da istisna deyil. Bu baxımdan aşağıdakı ümumiləşdirilmiş təsnifat diqqət çəkir:

- investisiya kreditlərinə qoyuluşlar;
- depozitlərə və payçı kimi iştiraka qoyuluşlar;
- qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları;
- daşınmaz əmlaka investisiya qoyuluşları;
- qiymətli metallara və daşlara investisiya qoyuluşları;
- mülki və intellektual hüquqlara investisiya qoyuluşları və s.

İnvestisiya qoyuluşlarının məqsədindən asılı olaraq, birbaşa və portfel investisiyaları ola bilər. Xatırlatmaq yerinə düşər ki, birbaşa investisiyalar investisiyalaşdırma obyektinin idarə edilməsinə yönəldilir, portfel investisiyaları isə idarəermə məqsədi güdmədən faiz və dividendlər şəklində və ya aktivlərin bazar qiymətinin artması nəticəsində gəlir əldə etmək məqsədilə həyata keçirilir. Bunlardan əlavə, investisiya qoyuluşlarının təyinatına görə müəssisələrin yaradılmasına qoyulan investisiyaları və təsərrüfat fəaliyyətində bankların iştirakı ilə əlaqədar olmayan investisiyaları fərqləndirirlər.

Qiymətli kağızlarla əməliyyatların investisiyalaşdırılmasına yönəldilən əməliyyatlar qoyuluşlar mənbələrinə görə bankın öz xüsusi vəsaitləri hesabına aparılan xüsusi investisiya əməliyyatlarına, eləcə də müştərilərinin hesabına və onların tapşırığı ilə bank tərəfindən reallaşdırılan müştəri investisiya əməliyyatlarına ayrılır. İnvestisiya fəaliyyətinin xüsusiyyətlərindən irəli gələrək, kommersiya banklarının investisiyaları əvvəldə qeyd edilənlərdən əlavə risklilik dərəcəsinə, regional və sahəvi xüsusiyyətlərə və digər əlamətlərə görə də təsnifləşdirilir. Nəzərə alsaq ki, kommersiya banklarının istehsalın investisiyalaşdırılması sahəsindəki fəaliyyəti məhduddur, onda onların real investisiyaları əsasən daşınmaz əmlaka, qiymətli metallara, mülki və intellektual hüquqlara, eyni zamanda özlərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə qoyuluşlar şəklində həyata keçirməsi barədə fikir yürütmək olar.

Ölkədə maliyyə bazarının inkişaf etməsi nəticəsində qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşlarının miqyası genişlənir və həcmi artır. Burada borc öhdəliklərinə, pay qiymətli kağızları olan səhmlərə, törəmə qiymətli kağızlara investisiya qoyuluşları nəzərdə tutulur. Depozit əməliyyatlarından Mərkəzi Bank izafi likvidliyin tənzimlənməsi məqsədilə istifadə edilir. Ödənişli, müddətli və qaytarılmaq şərtləri ilə verilən uzunmüddətli ssuda kimi çıxış edən investisiya kreditləşdirilməsi aparılarkən bank borcun əsas məbləğini və faiz ödənişlərini tələb etmək hüququna malik olsa da təsərrüfat fəaliyyəti üzrə hüquqlara sahib olmur.

Yuxarıda qeyd edilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəssisə və təşkilatların təsərrüfat fəaliyyətində bankların iştirakının aşağıdakı motivləri vardır:

- investisiyalar üzərində maliyyə nəzarətinin təmin edilməsi;
- risklərin diversifikasiya edilməsi və bankların gəlirliyinin yüksəldilməsi;
- müxtəlif bazarlarda bankın mövqeyinin gücləndirmək üçün müştərilərə təklif edilən xidmət dəstəsinin genişləndirilməsi;
- maliyyə institutları şəbəkəsini formalaşdırmaqla resurs və müştəri bazasının genişləndirilməsi;
- üzərlərində bank nəzarətini qoruyub saxlamaqla müstəqil struktur bölmələrin yaradılması;
- banklar tərəfindən qeyri-profil əməliyyatların (istehsal, ticarət və sığorta) aparılması üzrə qanunvericiliklə müəyyən edilən maneələrdən kənarlaşmaq.

İnvestisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində kommersiya bankları kredit, səhmləşdirmə, lizinq təklif etmək əsasında nizamnə kapitalını genişləndirmək və ya göstərilən üsulların müxtəlif kombinasiyaları ilə iştirak edə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, Azərbaycanda kommersiya bankları dividend və faizlər əldə etməkdən daha çox, qeyri-iqtisadi nəticəni, o cümlədən bazar mövqeyinin möhkəmləndirilməsini, əlavə müştərilərin cəlb olunmasını və s. təmin etməklə müəssisələrin yaradılması və inkişafı istiqamətində investisiyalaşdırma aparırlar.

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, investisiyalaşdırmanın vacib şərtləri arasında müəssisə üzərində nəzarətin əldə edilməsi də özünə yer alır. Lakin qeyri-maliyyə müəssisələrinin vəsaitlərinin banklarda cəmləşməsi bank risklərinin artması müstəvisində bank sisteminin etibarlılığının və davamlılığının azalmasına səbəb olur. Bununla əlaqədar mövcud normativ-hüquqi aktlar təsərrüfat fəaliyyətində bankların iştirakına bəzi məhdudiyyətlər qoyur. Həmin məhdudiyyətlər arasında aşağıdakıların daha əhəmiyyətli olduğunu vurğulamaq olar:

- qanunvericiliklə bankların istehsal, ticarət və sığorta fəaliyyəti ilə məşğul olmasına yol verilməməsi;
- bankların başqa müəssisə və təşkilatların kapitalında iştirak payının xüsusi vəsaitlərinin maksimum 25 faizi həddində məhdudlaşdırılması;
- hər hansı hüquqi şəxsin səhmlərinin əldə edilməsinə qoyuluşların bankın kapitalının 10 faizindən artıq olmaması;
- bütün təsərrüfat subyektləri üçün qüvvədə olan digər məhdudiyyətlər.

Bankın inkişafına qoyulan investisiyalar ö zaman səmərəli hesab olunur ki, çəkilən xərclər nəticəsində onun maliyyə vəziyyətini əks etdirən göstəricilərin artım və daha yüksək reyting kateqoriyasına keçidi təmin edilmiş olsun. Bankın kapital qoyuluşları planının işlənilib hazırlanması zamanı öz xüsusi fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun həcmi və strukturunun müəyyənləşdirilməsi və əsaslandırılması dəqiq texniki-iqtisadi hesablamalara söykənməlidir. Tələb olunan artıq həcmdə investisiya qoyuluşu likvidliyin, bankın gəlir bazasının azalmasına və bank fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: bank, maliyyə, qiymətli kağız, dividend, investisiya, səmərəlilik.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev A.A. Azərbaycan milli iqtisadiyyatında investisiya fəaliyyətinin strategiyası, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, humanitar və ictimai elmlər seriyası (iqtisadiyyat). Bakı: Elm, 2012.
2. Əliyev A.L. Azərbaycan sənayesində xarici və daxili investisiyalardan səmərəli istifadə problemləri, Bakı 2014.

3. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında”Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı 1995.
4. Atakişiyev M.C., Nurəliyeva R.N., Abbasova N.H. İnvestisiya fəaliyyətinin təşkili. Bakı 2012.
5. İsayev S.Z. İnvestisiya fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi, Bakı 2011.
6. Kaşiyeva F. Azərbaycan banklarının investisiya fəaliyyətinin prioritet istiqamətləri, Bakı 2015.

МЕЖПОЛОВЫЕ РАЗЛИЧИЯ В МОТИВАЦИИ ДОСТИЖЕНИЯ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Нигяр Мирзагаева, Аферин Аббасова

Западный Каспийский Университет

nigar.mirzagayeva@wcu.edu.az

Мотивация достижения – широко исследуемая тема как в психологии, так и в сфере образования. Мотивацию достижения лучше всего можно понять, рассмотрев значения слов “достижение” и “мотивация” по отдельности. Успех также можно охарактеризовать как энергию, используемую для преодоления трудностей и упорного достижения цели. Мотивация связана с причиной, по которой юноша занимается какой-либо деятельностью, степенью вовлеченности человека в эту деятельность и его настойчивостью.

Мотивация достижения является важной проблемой для психологов и педагогов подростков, поскольку она связана с академической самооценкой, академической самоэффективностью, целями обучения и успеваемости, личностными качествами, целевой ориентацией, уровнем развития и гендерными различиями.

Исследования, изучающие гендерные различия в мотивации достижения, дали противоречивые результаты. Некоторые исследователи обнаружили, что конструкты, связанные с мотивацией достижения, значительно различаются у мужчин и женщин. Конструкты, которые часто изучаются, поскольку они связаны с мотивацией достижения, включают когнитивные способности (например, убеждения о способностях, академическую самооценку), поведение (например, саморегулирование обучения, постановка целей, организованность) и личностные качества (например, целеустремленность или целеустремленность) [3].

Некоторые исследования были сосредоточены на убеждениях, связанных с компетентностью (убеждениях об академических способностях), как ценном показателе мотивации достижения человека.

Было обнаружено, что в юношеском возрасте мужчины и женщины имеют разные убеждения, связанные с компетентностью. Результаты показали, что у мальчиков была более высокая уверенность в компетентности в спорте и математике, чем у девочек. Однако у девочек была более высокая уверенность в компетентности в чтении и общественной деятельности по сравнению с мальчиками. Эти убеждения также влияют на мотивацию ученика добиться успеха и достижения цели.

Другие исследователи рассмотрели гендерные различия в будущей ориентации и мотивации. В этом метаанализе изучались различия в ориентации и мотивации в нескольких исследованиях. Они пришли к выводу, что женщины обычно преследуют более широкий

спектр целей по сравнению с мужчинами. Исследователи полагают, что это, возможно, связано с современной западной культурой женщин в рабочей силе и стремлением занять больше должностей, которые когда-то принадлежали исключительно мужчинам. Исследователи предположили, что студентки больше подвержены страху неудачи, чем мужчины. Они указали, что этот страх неудачи порождает тревогу и вероятность отступления до достижения цели.

Инструментом, используемым для оценки академической мотивации, была шкала академической мотивации. В этом исследовании не было обнаружено гендерных различий, и была обнаружена лишь частичная поддержка конструктивной валидности инструмента. Основным выводом заключался в том, что люди с высокой академической самооценкой имели больший внутренний локус контроля. Они пришли к выводу, что эти люди более внутренне мотивированы, чем внешне.

Другие исследователи обнаружили, что, когда женщины достигают подросткового возраста, они чувствуют необходимость соответствовать женским гендерным ролям. Гендерные роли как мужчин, так и женщин начинают усиливаться, начиная с раннего юношеского возраста, из-за внутренних и внешних сил, которые требуют корректировки. К таким корректировкам относятся физиологические, психологические и социальные изменения, которые переживают подростки мужского и женского пола, которые влияют на формирование у подростка самооценки и восприятия. Авторы предположили, что эти корректировки могут привести к разным акцентам в мотивации достижения у мужчин и женщин [2].

Результаты, касающиеся общей академической, Я-концепции и гендерных различий, показали, что вербальная Я-концепция имела значительную связь с общей академической Я-концепцией для девочек, но не для мальчиков. Вербальная Я-концепция была значимым предиктором общей Я-концепции для женщин, но не для мужчин. При изучении математической самооценки у мальчиков существовала прямая положительная связь, а у девочек - отрицательная. Другими словами, у мужчин по мере роста математической самооценки росла и общая самооценка. Напротив, по мере того, как у девочек повышалась математическая самооценка, общая самооценка снижалась.

В дополнение к результатам исследования, описанного выше, один из исследователей использовал тот же набор данных для изучения гендерных различий в отношении общей академической самооценки. В этом исследовании оценивались академическая самооценка и воспринимаемые ожидания. Результаты показали, что у девочек был значительно более высокий уровень достижений и более высокие ожидания успеха, чем у мужчин. Не было обнаружено гендерных различий в отношении ожиданий по математике или общей академической самооценки.

Таким образом, исследование гендерных различий в достижениях мужчин и женщин привело к противоречивым результатам. Некоторые исследователи не обнаружили различий (например, Ligon, 2006), тогда как другие обнаружили различия (например, Vermeer, Boekaerts и Seegers, 2000) [4].

Ориентация на цели в модели АМР фокусируется на использовании четко определенных целей и способности определять конкретные шаги для достижения целей. В нескольких исследованиях изучались гендерные различия в ориентации на цель.

В другом исследовании изучались восемь различных типов целевых ориентаций, чтобы определить предсказуемость академической успеваемости. Большинство исследований было сосредоточено на уровне развития и целевой ориентации. Следовательно, необходимы дополнительные исследования, чтобы сделать выводы о целевой ориентации, связанной с гендерными различиями.

Модель АМР для мотивации достижения включает домен “Мотивация”. Эта область в первую очередь фокусируется на познаниях и поведении, связанных с мотивацией в академических кругах. Несколько разделов выше включали исследования гендерных различий в таких конструкциях, как академическая самооценка и само эффективность. В этом разделе основное внимание уделяется гендерным различиям в саморегулируемом обучении. Саморегулируемые учащиеся демонстрируют использование метапознания в отношении обучения, применяют стратегические подходы к обучению и ценят процесс обучения [1].

Исследователи изучили гендерные различия, связанные с академическим поведением. Студентов оценивали по стратегиям обучения. Результаты показали, что четвероклассники использовали более явную учебную деятельность по сравнению с детьми старшего возраста. Девочки в этом исследовании использовали более явные методы изучения материала, чем мальчики. Это говорит о том, что девочки больше кодируют текстовый материал и имеют большую ориентированность на результат (приписывая достижения внешним показателям успеха), чем мальчики, но они не так глубоко обрабатывают информацию. Результаты исследования показали, что больше мальчиков, чем девочек, сообщили, что им не нравится школа. Исследователи также предположили, что атрибуции, скорее всего, будут связаны с возрастом, а не с полом, и, таким образом, не было обнаружено существенных гендерных различий с точки зрения приписывания академических успехов. Некоторые исследования показывают, что у девочек более высокая мотивация, но другие исследования не обнаружили гендерных различий. Поэтому необходимы дополнительные исследования, чтобы сделать окончательное заявление относительно мотивации и пола.

Ключевые слова: Достижения, мотивация, пол, образование, подростковый возраст.

Литература

1. Cartwright K.B., Timothy R., Marshall, Wray E. (2016). A longitudinal study of the role of reading motivation in primary students' reading comprehension: Implications for less simple view of reading. *Reading Psychology*, 37(1), 55-91.
2. Shekhar C., Kumar R. (2016). Gender differences in achievement motivation, self-efficacy academic stress and academic achievement of secondary school students. *Journal of Applied Social Science*, 3(5&6), 117-24.
3. Clark G.L. (2010). Differences in the domains of achievement motivation based on gender and developmental group. Western Carolina University.
4. McGeown S.P. (2015). Sex or gender identity? Understanding children's reading choices and motivation. *Journal of Research in Reading*, 38(1), 35-46.
5. Sharma et al. (2018). Effect of instructional strategy on academic achievement in relation to cognitive styles & Achievement Motivation at secondary stage. *International Journal of Academic Research and Development*, 3(2), 43-50,

6. Фомина Н.А., Алейкин А.Г. (2011). Общительность, организованность и ответственность как профессионально важные свойства личности студентов-будущих управленцев. Российский научный журнал, (3), 104-110.

Yeniyyətlərdə nailiyyət motivasiyasında cinsiyət fərqlilikləri

İşdə gender qrupuna əsaslanan yeniyyətlərdə nailiyyət motivasiyasındakı fərqliliklər araşdırılır. Burada motivasiyanı başa düşmək üçün nəzəri modellərə ümumi baxış təqdim edilir, nailiyyət motivasiyası ilə bağlı konstruksiyalar araşdırılır və gender qrupuna əsaslanan nailiyyət motivasiyasındakı fərqliliklər araşdırılır.

THE HEYDAR ALIYEV FOUNDATION AND CULTURE OF AZERBAIJAN

Ganira Mirzakhanli
Baku State University
gannimir3@gmail.com

Heydar Aliyev Foundation works not only on the protection and restoration of monuments of the history of Azerbaijan, but also on the recognition and promotion of cultural heritage - music, cultural figures. The Foundation also tolerates religious, historical and cultural monuments of non-citizens living in Azerbaijan, and carries out important activities to restore and protect them. Projects implemented during the study of Heydar Aliyev Foundation activities are important in the cultural sphere. For example, the famous Ganja Gate, made by İbrahimin Damirchi Osmanoglu in 1063 and conducted by Jews during the Ganja earthquake in 1139, was restored by the Heydar Aliyev Foundation in 2008 and installed at the entrance to the city [1]. The monument to the outstanding composer Uzeyir Hajibeyli in Shusha was created with the support of the Heydar Aliyev Foundation. The monument to the composer was first created in 1985 in Shusha in honor of the 100th anniversary of Uzeyir Hajibeili. In 1992, the monument, which was vandalized during the First Karabakh War, was restored on behalf of Azerbaijani President İlham Aliyev [2]. On the initiative of Heydar Aliyev Foundation the archaeological expedition "Absheron" İstitutunun archeology and ethnography of the National Academy of Sciences of Azerbaijan in 2010 - 2011 excavations were carried out here, various finds of the III-II millennia BC. e. In the stone memorial complex there are stone and stone settlements of the Tunzha era, rock images, the remains of a primitive wall, two underground paths in the direction of the Caspian Sea and the city of Baku X-XIV and X-XV centuries, memory of the XVIII century [3]. Heydar Aliyev Foundation pays special attention to the restoration of historical cultural monuments and objects. In this regard, with the support of the Foundation in 2005, the last Khan Ganja took part in the creation of a mausoleum on the grave of Javad Khan. [4], Buried in the Georgian city of Tbilisi in 2006 One of the important steps in this area was the reconstruction of cemeteries and the creation of an alley [5]. The Heydar Aliyev Foundation has also maintained the focus on the preservation of ancient Alban monuments and their restoration. So, in 2006, the Albanian church of Jotari was renovated in Gabala. In 2020, Heydar Aliyev Foundation [6]. The Heydar Aliyev Foundation plays an important role in the reconstruction work after the İkinci of the Karabakh war

and takes an active part in the preservation of the material and cultural heritage. Thus, the museum-cave complex located in Shusha was reconstructed by the Heydar Aliyev Foundation. The opening of this cave took place on January 14, 1982 on the initiative and with the participation of the national leader Heydar Aliyev at the grave of Molla Panakh Vagif in the city of Shusha, the center of ancient culture of Azerbaijan. On the territory close to Yardyr, in the construction of a mausoleum built on the grave of a brilliant poet, local traditions of folk architecture, monumental, decorative and applied plastic tools were laid. Inside the mausoleum was installed a bust of Molla Panah Vagif, made by sculptor Albert Mustafayev [7].

President İlham Aliyev, when visiting the mausoleum, assessed *its construction as a historically important event: "In honor of a person who was the minister of the khan, at that time - in Soviet times - it was an unusual phenomenon İndi this can be considered by everyone as a natural event, but then. It was thanks to Heydar Aliyev's perseverance and courage that Azerbaijan was able to achieve this then, and this place was not chosen by chance. Here is the grave of Molla Panah Wagif. The creation and opening of this cave was, on the one hand, a sign of respect for the Republic of Azerbaijan for its history, for its ingenious personalities of the Azerbaijani people.* [8] In 2021, at the initiative of the Heydar Aliyev Foundation, the museum-cave complex was restored, additional measures were taken against corrosion and the roof of the monument was reconstructed. A historical landmark has been preserved on each detail of the monument, the entire infrastructure of the complex has been reconstructed [7]. The bust of Molla Panah Vagif in Shusha in 2021, with the support of the Heydar Aliyev Foundation, was reconstructed on the basis of the initial draft design of its author, Honored Art Worker Hayat Abdullayev. The bust was made of bronze and returned to its former place and installed near the house of Molla Panah Vagif in Shusha. Note that the bust of Molla Panakh Vagif, made of tuna in 1957, was installed in 1958 as a monument on the territory near Dzhidyr, and then transferred in 1976 to the poet's house in Shusha. This bust was destroyed during the occupation of the city of Shusha in 1992 and subjected to Armenian vandalism [9]. In this direction, at the initiative of the Fund, the development of the anchor of the book "Karabakh" is one of the important manifestations of the study and propaganda of the historical past of Azerbaijan, Karabakh. Another project implemented by the Foundation was the release of all the works of the ingenious Azerbaijani composer Uzeyir Hajibayev on CD and DVD [10]. At the initiative of the Heydar Aliyev Foundation in 2005 and 2006, international festivals were organized in Baku dedicated to the anniversaries of world famous musicians D. Shostakovich and Bulbul. From December 11 to December 18, 2007, at the initiative of the Heydar Aliyev Foundation, the 1st Mstislav Rostropovich International Music Festival was held in Baku. Famous world musicians performed their performances within the framework of the festival [13, s.140]. One of the most important events in the history of culture of Azerbaijan was the first in the world holding of the International Mugam Festival "Mugam Alami" from March 18 to 25, 2009 in Baku with the support of the Heydar Aliyev Foundation. The I Republican Mugam Contest, the International Mugam Contest and the International Scientific Symposium were attended by Mugamists, scientific researchers and invited foreign guests from many countries of the world. Along with Azerbaijan, about 70 participants from Syria, İraq, Morocco, Uzbekistan, İran, Tajikistan, Kazakhstan, Egypt, Turkey, İtaliya and Germany took part in the international mugam competition [11, s.142].

In 2009, 2011, 2013, 2015 and 2018, International Mugam Festivals were organized. It was thanks to these projects that new talents appeared in art. In general, the main purpose of these events

is to develop the mugam, which is a powerful cultural monument of the Azerbaijani people, playing an indispensable role in the formation and formation of our professional music, bringing the traditions of performance to a new generation, mastering young talents, instilling artistic habits in young performers [13: 40-42].

Keywords: Heydar Aliyev Foundation, culture, material and cultural heritage, monuments, mugham.

References

1. Gəncə qapıları–layihə. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/>
2. Şuşada Üzeyir Hacıbəylinin heykəli. <https://heydar-aliyev-foundation.org/>
3. Qala Arxeoloji-Etnoqrafik Muzey Kompleksi. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/136/2243/Qala-Arxeoloji-Etnoqrafik-Muzey-Kompleksi>
4. Cavad xanın məqbərəsi. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/>
5. Tbilisidə Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətlərinin qəbirüstü abidələrinin bərpası. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/>
6. Qəbələnin Nic qəsəbəsindəki Müqəddəs Məryəm Ana Alban kilsəsi. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/>
7. Şuşada Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksi. <https://heydar-aliyev-foundation.org/az/content/view/136/5090/%C5%9Eu%C5%9Fada-Molla-P%C9>
8. Prezident İlham Əliyev: Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin düz 39 il bundan əvvəl açılışı olmuşdur, bu yerdə mən də durmuşdum. <https://news.day.az/>
9. Şuşada Molla Pənah Vaqifin büstü. <https://heydar-aliyev-foundation.org/>
10. Əliyeva, Y. Heydər Əliyev – Milli-mədəni irsimizin hamisi. http://anl.az/download/meqale/ses/ses_may2009/78631.htm
11. Qulamova, J. (2019). Azərbaycan muğamının inkişafında Heydər Əliyev Fondunun rolu. Mədəniyyət.az. – №1(323), s.40-42.
12. Mehriban Əliyeva: Tərəqqi və Yüksəliş yolları ilə. (2014). II cild. Bakı: 388 s. Heydər Əliyev Fondu. (2009). Bakı: 227 s.

Heydər Əliyev fondu və Azərbaycan mədəniyyəti

Tezisdə Azərbaycanın maddi və mədəni irsinin qorunması sahəsində 2004-cü ildən etibarən qeyri-hökumət təşkilatı kimi fəaliyyət göstərən Heydər Əliyev Fondunun rolundan bəhs olunur. Fondun əsas məqsədi Heydər Əliyevin həyat və fəaliyyətinə kömək etmək, humanitar sahədə - elm, təhsil, mədəniyyət, səhiyyə, idman və ekologiya sahələrində mühüm işlər aparmaqdır. Fondun fəaliyyəti dövründə erməni vandalizmi nəticəsində dağıdılmış Azərbaycanın qədim tarixini əks etdirən abidələr bərpa edilmişdir. Heydər Əliyev Fondu qədim alban abidələrinin bərpasına diqqət yetirmişdir. Həmçinin tezisdə fondun Azərbaycanın azad edilmiş ərazilərində tikinti işlərində iştirakı məsələləri araşdırılıb. Heydər Əliyev Fondu qeyri-maddi irs nümunəsi olan Azərbaycan muğamının dünyada təbliği istiqamətində respublika və beynəlxalq tədbirlərin təşəbbüskarıdır. Fondun mədəni sahədə keçirdiyi genişmiqyaslı tədbirlər nəticəsində Azərbaycan dövlətinin kimliyi dünyaya təqdim olunub.

APPROACHES TO THE THEORY SPATIAL AND VISION LANGUAGE IN ENGLISH

Khuraman Mirzayeva

Azerbaijan University of Languages

xuramanmirzayeva50@gmail.com

Spatial language is the main factor on spatial descriptions of objects and their relations in a given environment. A prominent focus of work in this area has been on describing the end-products of apprehension, including what people understand an utterance to mean or what utterance they choose to produce [7].

Our daily life experiences occur in space and time, as we navigate our environment by analyzing spatial relations between objects. A basic assumption, in cognitive science, is that we do so by processing (mostly) visual information about such objects and their relations as they may evolve over time, e.g. a toy which is on top of a table, and that we internally represent this information via a corresponding “mental model”. This thesis presents a study on English adpositions (e.g. *to*, *in*, *at*, *from*, *in front of*, *through*). It attempts to offer a solution to the the problem of *What* is the relation between adpositions and the non-linguistic, visual content they represent. I shall address the first outstanding problem regarding adpositions, the problem of the Vision-Language interface: informally, what is the exact relation between “what we see” and “what we say”, [1]. This problem can be formulated via the following (and slightly different) global research question:

Q-A: *What is the relation between Vision and Language?*

I shall suggest that the problem of the Vision-Language interface and its nature is not much a problem of “quantity” but of “quality”: in order to solve this problem, we need to address not “how much” information belonging to spatial representations (“what we see”) find its way in Language (and *vice-versa*), but *how* this process comes by and *how* it is possible that visual information can be realized in Language in a rather flexible way. First, we have a foundational problem, since previous proposals in the literature make different assumptions on the nature of “what we see” and “what we say”. Some assume that Language expresses only shapes of objects (as nouns) and geometrical configurations (as adpositions)[1]; others that we directly express perceptual information “as we see it”, without an intermediate level of processing (i.e. Language) [2]. Hence, we don’t have a clear (theoretical) picture regarding spatial Vision and spatial Language, and to what extent they are distinct modules of Cognition, let alone a strong, clear theory of their interface.

Second, we have a descriptive and logical problem, since previous proposals only cover inherently “static” aspects of Space, but not “dynamic” aspects. Informally, these theories can account where things *are*, but not where things *are going*. However, we do not know what visual information adpositions such as *to* and *from* stand for, nor whether this information should be considered as “spatial” or not.

Third we have a theoretical and a philosophical problem, since we must define a novel theory that is built upon the solutions to the first and second problem and can explain all the data. Then, we must assess the consequences of this theory with respect to a broader theory of Vision and Language as part of Cognition, and their unique aspects, or: what is information (and properties thereof) is found

in Vision but not in Language, and *vice-versa*. As we know, Vision and Language express internal models of objects and their possible spatial relations, and that nouns and adpositions respectively represent objects and possible relations in Language. At the same time, we must include any type of relations in our models of Vision and Language, insofar as they allow to establish a relation between entities, since the emergent notion of “Space” we will obtain from our discussion is quite an abstract one. Hence, we can use a model-theoretic approach, such as *Discourse Representation Theory* to aptly represent these models [6].

The Vision-Language interface consists of the conscious processes by which we may match visual representations with linguistic ones and vice-versa, though some linguistic representations do not represent visual objects, rather “processes” by which we may reason about these visual objects. Consequently, Vision and Language can be represented as distinct models sharing the same “logical structure”, which may be connected or “interfaced” via an opportune set of functions, representing top-down processes by which we may (consciously) evaluate whether what we see accurately describes what we say (or hear), but need not to do so [3].

We can thus observe that there is a certain tension between “narrower”, or purely geometrical, approaches and “broader” approaches to both Vision and Language; as a consequence, there is also a certain tension between theories that consider spatial Vision “richer” than spatial Language [3], and theories that do not assume such difference, often by simply collapsing these two modules into “Cognition” [4]. We thus do not have a clear picture of what information is spatial Language, and what is spatial Vision.

Keywords: spatial language, vision language, cognition, adposition, approaches.

References

1. Bierwisch Max. (1996). How Space gets into Language?. In Paul Bloom, Michael Peterson, Nadel, Lynn & Michael Garrett (eds.), *Language and Space*, 1-30. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Coventry K., Stephen G. (2004). *Saying, seeing and acting: the psychological semantics of spatial prepositions*. Hove: Psychology Press.
3. Kamp H., J.V. Genabith, Uwe R. (2005). *Discourse Representation Theory*. In Dov Gabbay & Franz Guenther (eds.), *Handbook of Philosophical Logic*, 750-1003. North Holland: North Holland.
4. Johnson-Laird P. (1983). *Mental Models*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
5. Johnson-Laird. (1992). *Human and Machine Thinking*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
6. Landau B., Ray J. (1993). “What” and “where” in spatial language and spatial cognition. *Behavioral and brain sciences* 16(1), 217-265.
7. <https://www.sciencedirect.com/topics/psychology/spatial-language>

İngilis dilində məkan və görmə dili nəzəriyyəsinə yanaşmalar

Məkan dili obyektlərin təsvir olunduğu yer və onların ətraf ələmlə əlaqələrini əks etdirən əsas vasitədir. İnsan gündəlik həyat tərzində əsasən, məkan və zaman aspektindən çıxış edərək, obyektlər arasında məkan münasibətlərini təhlil edir. Digər tərəfdən vizual məlumatın dəyişkənliyi zamanla üzə çıxır. Bu tezisdə ingilis dilində adpozisiyaların ifadə etdiyi görmə və dil arasında idraki əlaqələr araşdırılır.

SÖZ VƏ RƏQƏM MEDIA XƏBƏR DİSKURSUNDA

Mehriban Mönsüмова

Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası

mehriban_m86@mail.ru

Media diskursun potensial auditoriyası kütlə olduğundan o, əksəriyyətin anlaya biləcəyi ortaq dildə informasiyanı təqdim edir. Təsadüfi deyil ki, medianın yayım kanalları kütləvi kommunikasiya vasitələri və onun tərkibində olan kütləvi informasiya kanallarıdır. İstənilən kommunikasiyanın baş tutması üçün informasiya mübadiləsindən başqa (ünsiyyətin kommunikativ tərəfi), ötürülən məlumat gərək tərəflərə aydın olsun (qarşılıqlı anlama - ünsiyyətin perseptiv tərəfi) ki, o qarşı tərəfə təsir edə bilsin (ünsiyyətin interaktiv tərəfi). Bu üç amildən biri olmasa kommunikasiya baş tutmayacaq. Media kommunikasiya isə cəmiyyətin bütün sosial təbəqələri arasında, sosial subyektləri arasında informasiya mübadiləsi aparmaq üçün meydan rolunda çıxış etdiyindən o, sadələşdirilmiş, ümumi-ortaq, bununla belə ədəbi dilə malik olmalıdır ki, əksəriyyət tərəfindən anlaşılıb olsun.

Qeyd edək ki, xəbər materialları müəyyən hədəf auditoriyası üçün hazırlandığından, bu auditoriya potensial auditoriyaya nisbətən daha dar olur. Xüsusi xəbərlər növü olaraq qəbul olunan bu tip olaylar potensial auditoriyanın yalnız bir hissəsinin (ola bilər ki, çox hissəsinin) maraqlarını nəzərə alıb hazırlanırlar. Bu səbəbdən, xəbər janrının xüsusiyyətlərinə xas olmasa da, xəbər diskursunda terminlərlə, mürəkkəb cümlələrlə rastlaşırıq. Xüsusi xəbərlər (məsələn, siyasi, iqtisadi, idman xəbərləri və s.) kütləvi informasiya vasitələrində ümumi xəbərlərdən daha geniş yayılıb, çünki hər bir hadisə müəyyən qrup insanın maraq dairəsi prizmasından baxılır. Nəticədə hadisələr hədəf auditoriyaların maraqları istiqamətində bölünərək hazırlanır və ortaq maraqlara cavab verən hadisələrin sayı az qalmış olur.

Bununla belə, hər bir materialı potensial auditoriyanın böyük çoxluğunun qavraya biləcəyi səviyyədə hazırlamaq, əlbəttə, daha məqsədə uyğundur. Çünki hər hansı sahəyə maraq ilk növbədə həmin sahəni anlamaqdan başlayır. Təqdim edilən informasiya potensial auditoriyanın böyük hissəsi tərəfindən qavranıla biləcək səviyyədə hazırlanarsa, real auditoriya üzvləri genişlənəcək. “Fikirlər cəld, yığcam, aydın, nəqli cümlələrlə ifadə edilməlidir. Onlar adi insanlara yönəlməlidir, yəni sözlər tərəddüd etmədən dərhal başa düşülməlidir. Tamaşaçı mətni başa düşmürsə, başqa heç nəyin əhəmiyyəti yoxdur” [3, s.102].

Bununla belə, auditoriyanın genişliyindən və ya darlığından asılı olmayaraq xəbər diskursunda hər bir söz və ya rəqəmə ortaq tələblər var. Belə ki, xəbər mətnlərində hər bir söz və rəqəm bir informasiya yükünə malik olması ilə seçilir. Əsaslı məna daşımayan “parazit” sözləri və lüzumsuz rəqəmləri mətndən uzaqlaşdırmaqla ən operativ jurnalistika janrı olan xəbər materialında birbaşa məğzə keçirilir, həm də mətnin qısa və konkretliyinə nail olunur. Xəbər materiallarında dəbdə olan sözcüklərdən və ya hamı tərəfindən çox istifadə olunduğuna görə mənasızlaşan deyimlərdən də yayınaraq onların ifadə etdiyi məfhumlara və mənalara fərqli nəfəs vermək mətni oxucu və ya dinləyici qulağı üçün daha axıcıdır. Qiymətləndirmə göstəricisi olan əlamət bildirən sözlərdən istifadə isə auditoriyanı yönləndirmək kimi qəbul olunduğundan xəbər diskursunda onların sayı minimuma və ya heçə endirilir. “Əksər sifətləri daha dəqiq, konkret sözlərlə əvəz etmək olar. Zərflər, adətən, gücləndirilməyə ehtiyacı olan bir felin olduğunu göstərir. Sifətlər qeyri-dəqiqdir” [2, s.7].

Sifətlərdən yalnız faktiki fikri ifadə etdiyi zaman istifadə oluna bilər. Məsələn, “gözəl qız” söz birləşməsində asılı hissə jurnalistin şəxsi mövqeyi olaraq qəbul edilir, çünki çox təbiidir ki, onun “gözəl” adlandırdığını kimlərsə “gözəl” hesab etmir. Lakin “sarışın qız” söz birləşməsində sifət faktiki reallığı əks elətdirdiyindən artıq burada sifət obyektiv yanaşmanı ifadə edir.

Media xəbər diskursunda açıq şəxsi fikrin, redaksiyanın, kanalın olaya özəl yanaşmasının açıq-aşkar nümayişi professionalıqdan uzaqdır. Yəni yaxınlıq dəyərini vurğulamaq üçün deyil, subyektiv münasibəti göstərmək üçün istifadə olunan I şəxs sonluqları, “mən”, xüsusilə “biz” əvəzliyi peşəkarcasına hazırlanan qərəzsiz xəbər mətnində olmayacaq. ““Biz” deyərkən kimi nəzərdə tutursunuz və bu halda “siz” kimdir? “Əminik” deyərkən məhz kimlərin əminliyindən söhbət gedir və bu halda “əmin olmayanlar” kimlərdir? və s.” [1, s.72].

Bu mənada rəqəmlərə də media xəbər diskursunda xüsusi tələblər verilir. Statistik məlumatlara yanaşma KİV-dən asılı olaraq fərqlidir. Belə ki, görüntü imkanına malik olan KİV-lər (qəzet, televiziya) statistikanı cədvəl, diaqram və ya qrafika formasında təqdim edirsə, orada geniş, detallı rəqəmlərə yer verir. Əslində, mətbuatda böyük ədədləri cədvəl, diaqram və qrafika olmasa da vermək olar. Lakin əlbəttə ki, rəqəmli informasiyanı bu vizual elementlərlə çatdırmaq mümkündürsə, onlar oxuculara ədədləri daha rahat təhlil etməyə kömək edəcək.

Lakin “qulağa ünvanlanan” radio diskursda statistik məlumatlarla, çoxlu və uzun ədədlərlə və həmçinin adlarla ehtiyatla davranılır. Burada dəqiqlik ilə anlaşılma arasında balanslaşma gözlənilməlidir. Məsələn, idman yarışlarında idmançıların topladığı xallar ya maksimum səviyyədə (xüsusilə vergüllə olan xallar) yuvarlaqlaşdırılır, ya da ümumiyyətlə xallar açıqlanmayaraq, sadəcə tutduğu yerləri deməklə kifayətlənir. O cümlədən, radio xəbərdə adlar sadalanmır, ən önəmli bir-iki ada yer verilir. Ümumiyyətlə, radio xəbər mətnində statistik məlumatlar faktların ardıcılığı prioritetində nisbətən aşağıdakı yerlərdə durur. Audio KİV-də xəbər diskursu hadisələrin verbal təsvirinə üstünlük verdiyinə görə quru statistika sonda verilərək deyilmişləri bir növ əsaslandırır.

Televiziya diskursunda da cədvəllər, müxtəlik qrafikalar və ya diaqramlar informasiyanın tez görüb, rahat dərk edilməsinə, təhlilinə və lazımı informasiyanı yadda saxlamağa kömək edir. Lakin əgər bu vizual elementlərdən istifadə olunmursa, radioda statistik məlumatların çatdırılması metodları televiziya da tətbiq olunur.

Müxtəlif KİV-lərin təhlili göstərir ki, digər rəqəmli məlumatlarda (saylarda) isə istər qiymət, məzənnə, istər boy, çəki və s. olsun rəqəmlərin sayı maksimum səviyyədə azaldılır. Məsələn: “2 Months of Rain in a Day and a Half: New York City Sets Records” [4].

O cümlədən, 5 dollar 50 sent – 5 dollar yarım, 5 dollar 80 sent isə 6 dollara yaxın kimi qeyd edilir. Televiziya rəqəmli məlumatlar ya yenə də qrafik görüntü ilə müşayiət olunur (xüsusilə rəqəmlər çoxluq təşkil edirsə), ya da radiodakı kimi nisbətdə və ya faizlə göstərilir (məsələn 100 nəfərdən birində, hər iki dəqiqədə, əhalinin 15 faizi və s.). İllərə gəlincə, elektron KİV-də il ilk dəfə tam deyilirsə (məsələn, 2024-cü il) növbəti dəfə son rəqəmlərə qədər qısaldılır (yəni, iyirmi dördüncü il). İnformasiyanı belə formalarda çatdırmaq danışq dilinə daha yaxın olaraq informasiyanı daha asan qavramağa və yadda saxlamağa xidmət edir.

Beləliklə, ictimai əhəmiyyətli hadisənin detallarını auditoriya üçün aşkar edən söz və rəqəmlər xəbər diskursunun xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq hadisəni nəql etdikdə kütləvi kommunikasiyanın da kommunikativ, perseptiv və interaktiv tərəfləri baxımından daha uğurlu alınmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Xəbər diskursu, söz, rəqəm, kommunikasiya, auditoriya.

Ədəbiyyat

1. Çaplı B., Hüseynli N. (2017). Televiziya jurnalistikası. Bakı: Avropa Şurası.
2. Acholonu R. (2014). Techniques of Television News writing and Production. <https://www.researchgate.net/publication/313160854>
3. White T., Barnas F. (2010). Broadcast News: Writing, Reporting and Producing 5th Edition.
4. <https://www.nytimes.com/>

THE DISCOURSE FUNCTIONS OF METADISCOURSE IN ACADEMIC WRITING

Parvana Movsumova

Azerbaijan University

movsumova.parvana@gmail.com

Metadiscourse is a widely used term in current discourse analysis but it is not always used to refer to the same thing. For some, it is a concept restricted to elements, which refer to the text itself, looking inward to those aspects of a discourse, which help organize the text as text.

Metadiscourse in academic writing refers to the elements of a text that explicitly guide or shape the reader's interpretation of the content. It involves language features that help writers manage and convey their ideas, engage with the reader and establish a clear and coherent communication style. Metadiscourse serves to make the writer's thought processes transparent, providing a roadmap for the reader to follow and understand the structure and argumentation of the text. Metadiscourse options are the ways we articulate and construct interactions, stressing the fact that, as we speak or write, we negotiate with others, making decisions about the kind of effects we are having on our listeners or readers.

Metadiscourse emerged as a way of understanding language in use, representing a writer or speaker's attempts to guide a receiver's perception of a text [2]. It has certainly outgrown its early characterization as simply 'discourse about discourse' and come to be seen, in the 'interactive model', as an umbrella term for the range of devices writers use to explicitly organize their texts, engage readers and signal their attitudes to both their material and their audience [3]. Metadiscourse thus offers a means of conceptualizing communication as social engagement. It illuminates some aspects of how we project ourselves into our discourses by signaling our attitude towards both the content and the audience of the text [5]. So while some may lament what they see as the over-extension of the term to cover interpersonal uses of language [6], it is a convenient way of capturing writing (and speech) as a social and communicative engagement between writer and reader. This emerging understanding of metadiscourse draws attention to the fact that academic writers do not simply produce texts that plausibly represent an external reality, but use language to offer a credible representation of themselves and their work and to acknowledge and negotiate social relations with readers. This interactive perspective therefore understands metadiscourse as a coherent set of interpersonal resources used to organize a discourse or the writer's stance towards either its content or the reader [4].

The phrase "Metadiscourse Variations across Academic Genres: Rhetorical Preferences in Textual and Interpersonal Markers" suggests an exploration of how metadiscourse is employed

differently in various academic genres and how rhetorical preferences manifest in both textual and interpersonal markers within these genres. Let's break down the key components:

Metadiscourse Variations across Academic Genres: This part of the title indicates that the study or analysis focuses on how metadiscourse, the language that guides readers through a text, varies across different academic genres. Genres could include research papers, essays, reviews etc.

Rhetorical Preferences: The inclusion of "Rhetorical Preferences" suggests that the study aims to uncover and analyze the choices made by writers in terms of rhetoric within their metadiscourse. This may involve understanding why certain markers or strategies are preferred in specific academic genres.

In Textual and Interpersonal Markers: This phrase suggests that the examination of metadiscourse extends to both textual and interpersonal dimensions. Textual markers may include words and phrases that guide the structure of the text, while interpersonal markers involve language choices that shape the relationship between the writer and the reader.

In essence, the title indicates a research focus on how academic writers in different genres make choices regarding metadiscourse, with a particular emphasis on rhetorical preferences in both the structure of the text and the interpersonal elements. This type of research could contribute valuable insights into the nuanced ways in which academics communicate and guide readers in different scholarly contexts.

The Role of Interpersonal Communication in Metadiscourse: In research writing, establishing a connection with the reader is essential for achieving rhetorical goals, as writers must foresee and address potential challenges to their arguments. Within the interpersonal dimension of language, it is possible to identify two distinct elements for analytical purposes. Using Thompson's [7] terminology, these can be characterized as interactive and interactional resources. The former pertains to organizing discourse in a manner that considers the readers' knowledge and reflects the writer's judgment of what needs explicit clarification to shape and direct the interpretation of the text.

The latter refers to the writer's attempts to manage the level of personal connection in a written work and to establish an appropriate rapport with their data, arguments and audience. This involves indicating the degree of closeness, expressing attitudes, communicating commitments and engaging the reader to varying extents. Recognizing that a significant portion of any text deals not with external subjects, but with the internal dialogue of the text and its readers, we can understand that metadiscourse serves as a method for making the content of the text coherent, understandable and convincing to a specific audience. In this context, I aim to prevent confusion caused by incorrectly using Halliday's interpersonal and textual categories [1]. While I must acknowledge my previous adherence to this practice, aligning with Crismore and others in using this distinction to categorize metadiscourse is misleading [3; 5]. This approach not only disregards Halliday's assertion that these functions are dispersed throughout the clause, rather than being linked to specific lexical items, but also overlooks the challenges of differentiating a purely textual role for metadiscourse. Simply put, unlike propositional and interpersonal meanings, which are oriented towards non-linguistic phenomena, the textual function is inherent to language. It represents our collation of words to form cohesive discourse and thus serves to interpret both propositional and interpersonal aspects of texts into a coherent whole.

Keywords: Metadiscourse, academic genres, rhetorical preferences, textual markers, interpersonal markers, writer-reader connection, discourse organization.

References

1. Hatliday M.A.K. (1994). An introduction to functional grammar. London: Edward Arnold.
2. Harris Z.S. (1959). The transformational model of language structure. *Anthropological Linguistics*, 1(1), 27-29.
3. Hyland K. (2005). *Metadiscourse*. London: Continuum.
4. Hyland K. (2000). *Disciplinary Discourses: Social Interactions in Academic Writing*. London: Longman.
5. Hyland K., Polly T. (2004). Metadiscourse in Academic Writing: A Reappraisal. *Applied Linguistics*, 25(2), 156-177.
6. Mauranen A. (1993). *Cultural Differences in Academic Rhetoric: A Textlinguistic Study*. Frankfurt: Peter Lang.
7. Thompson G. (2001). Interaction in Academic Writing: Learning to Argue with the Reader. *Applied Linguistics*, 22(1), 58-78.

Akademik yazıda metadiskursun diskurs funksiyalari

Tədqiqat həm mətn, həm də şəxsiyyətlərarası markerlərdə ritorik üstünlüklərə diqqət yetirərək, metadiskursun akademik janrlar arasında necə dəyişdiyini araşdırır. Oxucularla əlaqə yaratmaq və şərh formaləşdirmə üçün müxtəlif janrlarda yazıçıların metadiskursla bağlı necə seçim etdiklərini araşdırır. Tədqiqat həm də metadiskursun yalnız mətn və ya şəxsiyyətlərarası kimi təsnifləşdirilməsinin məhdudiyətlərinə toxunaraq, birləşmiş diskurs yaratmaqda metadiskursun xas mətn funksiyasını vurğulayır.

INVESTIGATING THE PROCESS OF LEARNING WITH ARTIFICIAL INTELLIGENCE APPLICATIONS AT HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Mudasir Ali Rind, Piralı Aliyev

Khazar University, Baku Slavic University

Mudasir.ali@khazar.org

Artificial Intelligence applications can also do programmed calculations that can upkeep learner's actual critical rational skills that make better advancement in learning the contents areas. Artificial Intelligence applications may drive the learning capacities of novices to the new type learning generation where these can enable themselves to be the part of learning in twenty first century in the economy of knowledge that will gain by learners. The espousal of Artificial Intelligence applications has shaped the new environment of effective learning. Besides this it reshaped actions with better technological developments. Artificial intelligence application has increased the adaptive cultural way of learning where the learners must absorb the learning style with organizing engagement with learning activities that leads to recovering the knowledge with active learning ways in which the students will procure the best experience of learning. Artificial intelligence is essential in the creation of the fast development of technology.

Artificial Intelligence in Azerbaijan

Artificial Intelligence and technology have developed a new roadmap for developing the different sectors of government and private institutions. The artificial intelligence applications have brought newness in the field of transport energy and other sectors of Azerbaijan. According to the SOPHIA the AI man-made robot that says that Azerbaijan can be the leader in the science of innovations. Furthermore, the new developments in the in the science and technology filed have also the develop many sectors of Azerbaijan with development stages (Aliyev, V, 2020)

Data Analysis.

The data has been collected from the learners of universities regarding the application of artificial intelligence and has been analyzed with different factors. About 42 items have been utilized in questionnaire that has been collected and analyzed with different responses. Mostly the learners have responses by collecting the data from university students. The collected data has been analyzed and results are explaining the responding nature of respondents that shows the motivation and effectiveness about the applications of artificial intelligence from the university students. The factors that have been analyzed are the What do you think by adopting Artificial Intelligence learning applications can improve your performance in learning content? What do you think Artificial Intelligence applications are useful in learning your course?

Results about the confidence development of learning through the applications of artificial intelligence

This question is about AI applications and data for this question collected from university students by sending the questionnaire to them and this question is also explaining performance of learners from the AI applications. This inquiry explains ways of learning with AI applications that are specifically about improvement of learner's learning developmental styles with AI applications. The data for this question is collected from university correspondents from different five universities.

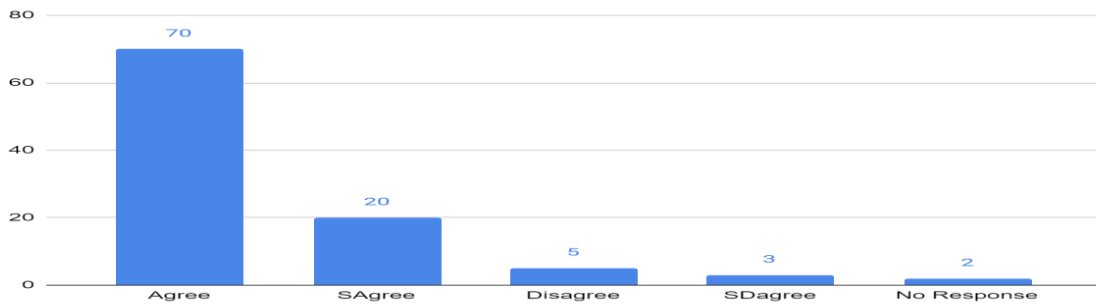

Figure 1. The above figure shows the results about the confidence development in learning through the application of artificial intelligence.

Moreover, this question has positive responses regarding AI applications from respondents. This question has 70 % of respondents are in agree with this question whereas 20% are in strongly agree with this question while 5% are in the ratio of disagree with AI applications likewise strongly disagree has 3% from the correspondents. This question has been touched on by respondents in the option no response that is 2% towards AI applications. Overall, this item has had a positive response from the respondents.

Conclusion and Suggestions.

Most of the research works have given the important findings that AI applications can bring innovative changing in learning systems, but lot of other studies have paid attentions to the recommendations for learners to have some trainings for AI applications for effective usage in learning procedure other studies have also the conclusions that there should be proper usage of AI applications for development of learning process with smart content developments with tutoring systems and with AI made systems that will enhance the learning capacities. Lot of other studies have also neurotic the different points in teaching and learning process that AI systems that work with students learning have the specific ability to determine main weakness of child and will also engage with students to able that learner try to overcome from those learners. Besides this, in the teaching and learning process a lot of efforts must be made to foster the learning system.

Keywords: Education, Applications of Artificial Intelligence, learning development at higher educational institutions, advancement in lea process with artificial intelligence applications.

References

1. Abbasi S., Kazi H. (2014). Measuring Effectiveness of Learning Chatbot Systems on Student's Learning Outcome and Memory Retention. *Asian Journal of Applied Science and Engineering*. 3. 57-66. 10.15590/ajase/2014/v3i7/53576.
2. Aliyev V. Azerbaijan's newfound orientation towards Artificial Intelligence and Robots (2020)
3. Almohammadi Khalid & Hagra, Hani & DaniyalAlghazzaw, & Aldabbagh, Ghadah. (2017). A Survey of Artificial Intelligence Techniques Employed for Adaptive Educational Systems within E-Learning Platforms. *Journal of Artificial Intelligence and Soft Computing Research*. 7. 47-64. 10.1515/jaiscr-2017-0004
4. Chatterjee, Rupen. (2020). Fundamental concepts of artificial intelligence and its applications. *Journal of mathematics, problems, equations and statistics* ESSN, 2709-9407 pp,13.24https://www.researchgate.net/publication/354178618_Fundamental_concepts_of_artificial_intelligence_and_its_applications.
5. Ibad Ali. T Artificial intelligence to learn Azerbaijani Language (Report, 2020).
6. Keleş, Pınar & Aydın, Suleyman. (2021). University Students' Perceptions About Artificial Intelligence. *Shanlax International Journal of Education*. 9. 212-220. 10.34293/education. v9iS1-May.4014.
7. Mathew, Lynch, (2019). Ways that artificial intelligence (ai) is transforming education for the better. <https://www.theedadvocate.org/26-ways-that-artificial-intelligence-ai-is-transforming-education-for-the-better/>.
8. Nilsson, Nils J. 2009. *The Quest for Artificial Intelligence: A History of Ideas and Achievement*. Cambridge: Cambridge University. Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511819346>
9. Pujari, Vinayak & Sharma, Yogeshkumar & Burate, Mr & Prof, Asst & Jagdishprasad, Shri & Tibrewala, Jhabarmal.(2021). *Application in Artificial Intelligence*
10. Williams, R., Park, H. W., Oh, L., & Breazeal, C. (2019). *PopBots: Designing an Artificial Intelligence Curriculum for Early Childhood Education*. Retrieved from <http://robotic.media.mit.edu/wp-content/uploads/sites/7/2019/02/EAAI-WilliamsR.25.pdf>.

11. Xin- hua Zhu, “Designing an open component for the Web-based learning content model”, Journal of Educational Technology & Society, IFETS, Vol. 8, No. 2, pp.1436-4522, 200

Ali təhsil müəssisələrində süni intellekt tətbiqləri ilə tədris prosesinin tədqiqi

Süni intellekt tətbiqləri və yeni texnologiyalar müxtəlif sektorlarda yeniliklər gətirərkən, bu texnologiyalar innovativ inkişaf prosesi vasitəsilə müxtəlif sektorlar üçün rahatlıqlar yaratmışdır. Öyrənmə elmində bu texnologiyalar və tətbiqlər tələbələrə yeni bacarıqlarla öyrənməyə və innovativ təlim prosesləri ilə bağlı yeni ideyalar inkişaf etdirməyə imkan verən fərdiləşdirilmiş öyrənmə imkanlarına malik təlim resursları hazırlayıb. Süni tətbiqlər şagirdlərdə dərin öyrənmə bacarıqlarının inkişafı üçün yeni təlim konsepsiyaları və yeni öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirən effektiv təlim sistemləri ilə tələbələrə kömək etmək üçün təlim prosesi haqqında mərkəzi ideyalar işləyib hazırlayıb. Bu tədqiqat ali təhsil səviyyəsində süni intellekt tətbiqləri vasitəsilə təlim prosesinin inkişafına yönəldilib və öyrənənlər ilə tətbiq arasındakı əlaqəni və bu tətbiqlərlə təlim prosesinin inkişafını ölçdü. Bundan əlavə, bu tədqiqat müxtəlif regionlardakı beş ali təhsil müəssisəsi üzərində cəmlənmiş və toplanmış məlumatlar müxtəlif proqram təminatı ilə təhlil edilmişdir. Bu araşdırmada tələbələrin öyrənmə prosesində süni intellekt tətbiqləri ilə stimullaşdırıcı əlaqə göstərdikləri təhlil edilib və bu, AI tətbiqləri ilə yaxşı qarşılıqlı əlaqəyə səbəb olub. Bu araşdırma, həmçinin öyrənənlərin əksəriyyətinin süni intellekt tətbiqlərinin öyrənmə prosesinə inamı artırdığını və süni intellekt tətbiqlərinin effektiv öyrənmə yolları ilə fərdiləşdirilmiş öyrənmə inkişafı bacarıqlarını təkmilləşdirdiyini göstərir. Bu araşdırma göstərir ki, qarşılıqlı əlaqə nə qədər çox tətbiq olunarsa, təcrübələr üçün daha çox motivasiya artacaqdır. Bu araşdırma belə nəticəyə gəlir ki, tələbələrə praktiki təlimlər keçiriləcək və öyrənmədə effektiv inkişaf vasitəsilə öyrənmə təcrübələr vasitəsilə öyrənmə prosesini təkmilləşdirəcək.

PAYLANMIŞ KORPORATİV İNFORMASIYA SİSTEMİNİN İNFRASTRUKTURU VƏ İNFORMASIYANIN TƏHLÜKƏSİZLİYİ MODELİ

Jalə Muradlı

Azərbaycan Universiteti

jala.muradly@student.au.edu.az

Müasir şirkətlərin paylanmış korporativ informasiya sistemi biznesin idarə edilməsi üçün mühüm vasitədir və əhəmiyyətli istehsal vasitəsidir. Paylanmış korporativ informasiya sisteminin strukturu iki böyük blokdən ibarətdir:

- İnförmasiya infrastrukturunu;
- İnförmasiya xidmətləri.

İnförmasiya infrastrukturunu bloku införmasiya xidmətinin fəaliyyəti üçün maddi baza və mühiti təmsil edir.

Şirkətin obyektləri arasında əsas qarşılıqlı əlaqələr müxtəlif şəbəkə proqramları və xidmətlərindən istifadə edərək telekommunikasiya operatoru tərəfindən təyin edilmiş rabitə

cihazlarından və rabitə kanallarından istifadə etməklə paylanmış korporativ informasiya sistemi çərçivəsində həyata keçirilir.

Paylanmış korporativ informasiya sisteminin strukturunun əsas prinsipi şəbəkənin ərazi istehsal mənsubiyyətinə görə seqmentləşdirilməsidir. Paylanmış korporativ informasiya sisteminin struktur bölmələri informasiya sisteminin paylanmış seqmentidir. Paylanmış korporativ informasiya sisteminin seqmenti, öz növbəsində, regional səviyyədə paylanan mürəkkəb informasiya sistemi ola bilər.

Paylanmış korporativ informasiya sisteminin seqmenti iyerarxiyanın ikinci səviyyəsinin şəbəkə seqmentlərindən ibarət şəbəkədir. Hər bir seqmentdə iş stansiyaları, serverlər, marşrutlaşdırıcılar üzərində qurulmuş şəbəkə, kommutatorlar dəsti, rəqəmsal modemlər, telefon xətləri, FastEthernet, E1 fiber optik kanalları və simsiz rabitə kanalları var.

İnternetin korporativ kommunikasiya texnologiyalarına daxil edilməsi xarici şəbəkələrdən istifadə edənlərin sayının kəskin artmasına, rabitə kanallarının növlərinin çoxalmasına və yeni şəbəkə və informasiya texnologiyalarından istifadəyə səbəb olmuşdur. Bu, elektron şəbəkə əməliyyatları üçün təhlükəsizlik tələblərini artırdı: serverlər, marşrutlaşdırıcılar, uzaqdan giriş serverləri, rabitə kanalları, əməliyyat sistemləri, verilənlər bazası və proqramlar. Müdafiə sisteminin hər bir elementində təhlükələr sürətlə artır və bu tendensiya gələcəkdə də davam edəcək.

İnformasiya təhlükəsizliyinə daxili təhdidlərin mümkünlüyü problemi də xüsusilə coğrafi bölgələrə malik iri korporasiyalar üçün aktualdır. Korporasiyada nə qədər çox işçi və kompüter avadanlığı varsa, şəxsi məlumatların, korporasiyanın rəqabət qabiliyyəti üçün vacib olan məlumatları ehtiva edən korporativ məlumat bazasının oğurlanması ilə nəticələnə biləcək ciddi insidentlərin baş vermə ehtimalı bir o qədər yüksəkdir.

Şirkət nə qədər böyükdürsə, idarə etdiyi vəsaitlərin həcmi də bir o qədər çox olur və daha aqressiv və peşəkar hücumlar ola bilər. Ekspertlərin fikrincə, informasiya texnologiyalarının inkişafı və korporativ biznes proseslərinə inteqrasiyası informasiya təhlükəsizliyinə daxili təhdidlərin təhlükəsini artırır.

Kompüter şəbəkələrinə daxil olmaq və məlumat oğurlamaq üçün müasir vasitələr digər yüksək texnologiyalı informasiya sahələri ilə birlikdə sürətlə inkişaf edir. Buna görə də korporativ informasiya sistemlərinin informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi şirkət rəhbərliyinin əsas vəzifələrindən birinə çevrilir. Şirkətin informasiya resurslarının məxfiliyinin, bütövlüyünün və əlçatanlığının qorunması şirkət rəhbərliyi tərəfindən strateji qərarların qəbulunun keyfiyyətini və sürətini böyük ölçüdə müəyyən edir.

Korporativ informasiya sisteminə informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi problemi effektiv informasiya təhlükəsizliyi sisteminin qurulması ilə həll edilə bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyi sistemi paylanmış korporativ informasiya sistemi çərçivəsində artıq mövcud olan proqramlar üçün mütləq şəffaflıq tələbinə və əlavə olaraq korporasiyanın istifadə etdiyi şəbəkə texnologiyalarına uyğunluq tələbinə tabedir.

Buna görə də paylanmış korporativ informasiya sistemi resurslarının etibarlı mühafizəsini təmin etmək üçün informasiya təhlükəsizliyi sistemləri bu sahədə ən qabaqcıl və perspektivli texnologiyalar əsasında həyata keçirilməlidir.

Müasir informasiya texnologiyalarından uğurlu istifadə təkə kompüter şəbəkəsini deyil, həm də İnformasiya təhlükəsizliyi prosesini səmərəli idarə etmədən mümkün deyil. İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi həm idarəetmə probleminin həlli üçün yeni

metodlardan istifadə etməklə, həm də bu nəzarət dövrlərinin müddətini azaltmaqla idarəetmə effektivliyini artırmaqla mümkündür. Buna görə də, informasiya təhlükəsizliyi tədbirlərinin effektivliyinin artırılmasına ağıllı yanaşma informasiyanın idarə edilməsi məsələləri ilə bağlı intellektual qərar qəbul etmə vasitələrinin hazırlanması ola bilər.

Hal-hazırda İnformasiya təhlükəsizliyi metodlarının və sistemlərinin inkişafı ilə bağlı fəal tədqiqatlar aparılır. Buna baxmayaraq informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi ilə bağlı ağıllı alətlərin yaradılması sahəsində kifayət qədər cavabsız suallar qalır ki, bu da kompleksin hərtərəfli həllinə ehtiyac olduğunu göstərir. İnformasiya təhlükəsizliyi proseslərinin idarə edilməsinə intellektual dəstəyin təkə elmi əsaslı deyil, həm də praktiki olaraq tətbiq oluna bilən model və metodlarının işlənilib hazırlanması olmalıdır.

Buna görə də, korporasiyada kompüterləşdirmənin effektivliyini təmin etmək üçün lokal və qlobal informasiya şəbəkələrində dolaşan müvafiq biznes məlumatlarının bütövlüyü, məxfiliyi, həqiqiliyi kimi informasiya ehtiyatlarının təhlükəsizlik parametrlərini təmin etmək lazımdır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin pozulması risklərinin idarə edilməsinin avtomatlaşdırılması üçün müasir bazarda mövcud olan proqram təminatının təhlili göstərdi ki, belə sistemlərin əsas çatışmazlıqları aşağıdakılardır:

- Yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin olmaması;
- Metodları müəyyən bir təşkilatın ehtiyaclarına uyğunlaşdırarkən qarşılaşılan çətinliklər;
- Şirkətdə istifadə olunan konkret informasiya təhlükəsizliyi sisteminin effektivliyinin qiymətləndirilməsinin mümkünsüzlüyü;

– Korporativ informasiya təhlükəsizliyi insidentləri ilə bağlı etibarlı statistik məlumatların olması zərurəti.

Kompüterin bütün imkanlarından istifadə edən proqram sistemlərinin yaradılması elmi əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə imkan verəcək, çünki qərarların qəbulu prosesi riyazi metodlardan istifadə etməklə aparılan təhlil və proqnoza əsaslanacaqdır.

Açar sözlər: İnformasiya, kompüter, informasiya təhlükəsizliyi.

Ədəbiyyat

1. Miller D.R., Harris S., Harper A., VanDyke S., Blask C. (2010). Security information and event management (SIEM) implementation. McGraw Hill Professional. <http://www.isaca.org>
2. Тюрнев Д. (2016). Грамотное обслуживание технических средств безопасности. Практические рекомендации. Системы безопасности, 6.

AZƏRBAYCANDA BAZEL 3 STANDARTLARINA KEÇİD MƏSƏLƏLƏRİ

Ayaz Museyibov

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

rafigoglu.ayaz@gmail.com

“Böyük 10-luq ölkələri”nin Beynəlxalq Hesablaşmalar Bankının nəzarətində Bazel Komitəsini yaratması və daha sonra bank qanunvericiliyi ilə bağlı qaydalar qəbul etməsi 1988-ci ildə Bazel 1 prinsiplərinin qəbul edilməsi, 1992-ci ildə isə tətbiq edilməsi ilə nəticələndi. Bazel 1-in ən mühüm xüsusiyyəti kimi onu qeyd etmək lazımdır ki, standartlarda kapital 1-ci və 2-ci dərəcəli kapitaldan

ibarətdir. Məcmu kapitalın adekvatlıq əmsalı dedikdə bankın məcmu kapitalının risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti, 1-ci dərəcəli kapitalın adekvatlıq əmsalı dedikdə bankın tutulmalardan sonra 1-ci dərəcəli kapitalının risk dərəcəsi üzrə ölçülmüş aktivlərə nisbəti nəzərdə tutulur. Məcmu kapital dedikdə isə 1 və 2-ci dərəcəli kapitala daxil olan elementlərin cəmi və onlardan tutulmaların fərqi hesab olunur. Bazel 2-nin ən vacib prinsiplərindən biri risk idarəçiliyinin tək bir mərkəzə fokuslanmaması, çox mərkəzli bir şəkildə təşkil edilməsi, yəni kredit təşkilatları müştəriyə kommersiya krediti vermək məcburiyyətində qaldıqda, müştərisini KOB, pərakəndə KOB və ya korporativ KOB kateqoriyalarından birinə daxil etməlidirlər [1]. Bazel 3 standartları əməliyyat risklərinin hesablanması üzrə problemləri də bir xeyli aradan qaldırmaq istiqamətində yeniliklər gətirmişdir. Belə ki, bir çox hallarda daxili prosedurlardakı boşluqlar, insan, IT sistemləri üzrə çatışmazlıqlar yekunda maliyyə-bank təşkilatlarına milyonlarla manat həcmində ziyanın dəyməyinə səbəb ola bilər ki, bankların da bu cür fəvqəladə risklərə hazır olması üçün əlavə kapital ehtiyatlarının olması zəruri hesab olunur.

Bazel 3-ə keçidin izlənməsi. Bazel standartlarının tam, vaxtında və ardıcıl olaraq qəbul edilməsi və tətbiq edilməsi bütün ölkələr üçün vacibdir. Çünki burada qlobal bank sisteminin dayanıqlılığını artırmaq, prudensial tələblərə inamı təşviq etmək, beynəlxalq miqyasda fəal banklar üçün proqnozlaşdırılan və şəffaf tənzimləmə mühitini yaratmaq əsas məqsədlərdir. Buna görə də Bazel Komitəsi və onun idarəedici orqanı olan Mərkəzi Bankın Başçıları və Nəzarət Başçıları Qrupu, Bazel standartlarının qlobal miqyasda razılaşdırılmış müddət ərzində tam və effektiv şəkildə tətbiqini yüksək prioritet olaraq təyin etmişdir. Hər bir qiymətləndirmənin nəticələri xüsusi hesabatda (ölkələr üzrə) dərc olunur. O da qeyd olunmalıdır ki, Bazel Komitəsi tərəfindən risk dərəcəsinin təyin edilməsinin beynəlxalq müqayisəliliyə imkan verməsi, balansdankənar aktivləri daha asan ölçməyə imkan verməsi və bankları aşağı risk daşıyan likvid aktivlər saxlamaqdan yayındırmaması kimi mühüm müsbət məqamlar xüsusi vurğulanır [2].

Azərbaycanda Bazel 3-ə keçidlə bağlı minimum şərtlər. Beynəlxalq təcrübə əsasında gəldiyimiz nəticə onu göstərir ki, Azərbaycanda Bazel 3 standartlarına keçidlə bağlı şərtlər qismən ödənilməkdədir.

Bazel 3-ə keçidin iqtisadi inkişafa mümkün təsirləri. Bazel 3 standartlarının iqtisadi inkişafa təsirlərinin ölçülməsi kifayət qədər çətin və mürəkkəbdir. Aparılmış elmi tədqiqatlar fərqli və ziddiyətli nəticələr vermişdir. Bu isə, Bazel 3-ün tələblərinin iqtisadi inkişafa təsir kanallarının və transmissiya mexanizminin mürəkkəb və çoxtərəfli olması ilə bağlıdır. Bəzi alimlər tərəfindən aparılmış araşdırmalar risk dərəcələrindən asılı olaraq, biznes kreditləri üçün kapital tələblərinin 10,5 faiz, ipoteka kreditləri üçün 5,25 faiz, optimal leverec əmsalının 14-28 faiz aralığında olmalı olduğunu göstərmişdir [3].

Bazel 1-dən Bazel 3 standartlarına keçid özündə qlobal bank sisteminin sabitliyini və dayanıqlılığını artırmaq üçün göstərilən davamlı səyləri əks etdirir. Bazel 3-ə keçidlə Azərbaycan kimi ölkələr üçün öz maliyyə sektorlarını gücləndirmək, risklərin idarə edilməsi təcrübələrini təkmilləşdirmək və iqtisadi sabitliyi gücləndirmək kimi imkanlar yaranır. Bununla yanaşı, bu standartlara keçid tənzimləmə mühitinin mürəkkəbliyi, bank sektorunun hazırlığı, iqtisadi təsirlər və çağırışlar, maliyyə sektorunun iqtisadi inkişafda rolu kimi mühüm amilləri kompleks formada nəzərə almağı zəruri edir. Bazel 3-ün iqtisadi inkişafa təsirləri müxtəlif və dəqiq ölçülməsi çətin olsa da, bu standartlarda adekvat kapital ehtiyatlarına və risklərin idarə olunmasına diqqət yetirilməsi dayanıqlı inkişafa şərait yaradan sağlam bank mühitini təmin etmək baxımından çox vacibdir.

Cədvəl 1. Azərbaycanda Bazel 3 standartlarının tamamı ilə və bütün prinsiplərə olduğu kimi əməl etməklə tətbiq edilməsi üçün şərtlərin ödənilməsi səviyyəsi

Fundamental şərait (adı)	Azərbaycanda mövcud vəziyyət üzrə statusu (şərt tam ödənilir, qismən ödənilir, ödənilmir.)
Yaxşı inkişaf etmiş maliyyə bazarı infrastrukturunun mövcudluğu	Tam
Maliyyə dərinliyinin yüksək olması	Ödənilmir
Bank sektorunun beynəlmilləşməsi dərəcəsi	Qismən
Bank sektorunu tənzimləmənin keyfiyyəti	Qismən
Sektorun tənzimlənməsinə yanaşmalar	Qismən
İnstitusional təsisatların işləkliyi və güclü təsir qüvvəsinə malik olması	Qismən
Kredit reyting agentliklərinin olması	Ödənilmir
Kredit məlumat mübadiləsi agentliklərinin, yəni mərkəzi kredit reystrləri, kredit bürolarının mövcudluğu	Qismən
İnkişaf etmiş maliyyə bazarlarının mövcudluğu	Qismən

Mənbə: Müəllif tərəfindən beynəlxalq təcrübənin təhlili əsasında formalaşdırılmışdır

Açar sözlər: Bazel 3 standartları, bank sektoru, Bazel Komitəsi, iqtisadi inkişaf.

Ədəbiyyat

1. Basel Committee on Banking Supervision International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards. A Revised Framework Comprehensive Version. June 2006. <https://www.bis.org/publ/bcbs128.pdf> səh. 64, 278
2. Arslan, İ. (2007). Basel kriterlərinə türk bankçılıq sektorünə etkileri. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi(18), 49-66.
3. https://dergipark.org.tr/tr/pub/susbed/issue/61794/924155#article_cite
4. International Convergence of Capital Measurement and Capital Standards: Basel Committee on Banking Supervision (Review of International Convergence of Capital Measurement and Capital Standard), from <https://www.bis.org/publ/bcbs04a.pdf>
5. Frederic Boissay and Fabrice Collard. Monetary and Economic Department (Review of Monetary and Economic Department). Retrieved April 2016, from <https://www.bis.org/publ/work596.pdf>

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ PUL AXININ İDARƏ OLUNMASI

Günarə Mustafayeva

Azərbaycan Universiteti

gunara.mustafa@gmail.com

Pul axınının idarə edilməsi müəssisənin maliyyə sabitliyini və onun sabit artımını təmin etməyə yönəlmiş vəsaitlərin formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, onların dövriyyəsinin təşkili ilə bağlı idarəetmə qərarlarının hazırlanması, eləcə də həyata keçirilməsi prinsipləri və metodları sistemidir.

Pul axınının idarə edilməsinin ilk mərhələsi əvvəlki dövrdə müəssisənin pul axınlarının təhlilidir. Bu mərhələnin əsas məqsədi nağd pulun adekvatlıq səviyyəsini, onlardan istifadənin səmərəliliyini, habelə müəssisənin müsbət və mənfi pul axınlarının həcmi və vaxtında balansını müəyyənləşdirməkdir. Pul axınının təhlili bütövlükdə müəssisə üçün, eləcə də onun iqtisadi fəaliyyətinin əsas növləri kontekstində və ayrı-ayrı struktur bölmələri üçün aparılır [1].

Pul axınının təhlili müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsində əsas mərhələdir, çünki onun həyata keçirilməsi prosesində müəssisənin pul axını idarə edilməsini təşkil edə bildiyi məlum olur ki, istənilən vaxt onun sərəncamında kifayət qədər miqdarda nağd pul olsun və boşluq yaranmasın [2].

İkinci mərhələ müəssisənin pul axınlarının formalaşmasına təsir edən amillərin öyrənilməsidir. Növbəti dövrdə müəssisənin pul axınlarının formalaşması şərtlərini əvvəlcədən müəyyənləşdirən bu tədqiqat prosesində müəyyən edilmiş amilləri daxili və xarici amillərə bölmək tövsiyə olunur.

Üçüncü mərhələ, seçilmiş idarəetmə siyasətinin həyata keçirilməsini təmin edən müəssisənin pul axınlarını optimallaşdırmaq üçün istiqamət və metodların seçilməsidir. Bu cür optimallaşdırma, sonrakı hesabat dövründə effektivliyini artırmağa yönəlmiş pul axınının idarə edilməsinin ən vacib funksiyalarından biridir.

Pul axınının idarə edilməsinin bu mərhələsi prosesində həll olunan ən vacib vəzifələr bunlardır:

- müəssisənin xarici vəsait cəlb etmə mənbələrindən asılılığını azaltmağa imkan verən ehtiyatların müəyyənləşdirilməsi və həyata keçirilməsi;
- zamanla və həcmdə müsbət və mənfi pul axınlarının daha tam tarazlığının təmin edilməsi;
- müəssisənin iqtisadi fəaliyyət növünə görə pul axınlarının daha sıx əlaqəsini təmin etmək;
- müəssisənin iqtisadi fəaliyyəti nəticəsində yaranan xalis pul axınının miqdarını və keyfiyyətini artırmaq.

Dördüncü mərhələ -müəssisənin pul axınlarının müxtəlif növləri kontekstində planlaşdırılması.

Bu mərhələ bir sıra ilkin fərziyyələrinin qeyri-müəyyənliyinə görə proqnozlaşdırıcıdır. Buna görə pul axınlarının planlaşdırılması bir neçə fərqli hesablaşma variantında aparılır. Vəsaitlərin alınması və xərclənməsi planının yaradılmasının əsas məqsədi müəssisənin ümumi və xalis pul axınlarını müəyyən iqtisadi fəaliyyət növləri kontekstində vaxtında proqnozlaşdırmaq və bütün planlaşdırma dövrü ərzində daimi ödəmə qabiliyyətini təmin etməkdir [1].

Pul axınının idarə etmək üçün vacib bir vasitə, qarşıdakı dövrdə gözlənilən bütün pul daxilolmaları və xərclərinin reyestri olan bir ödəniş təqviminin qurulmasıdır. Onun qurulmasının əsası, hər hesabat tarixinə pul balansının dəyərini təyin etməyə imkan verən pul axınlarının

hesablanmasının birbaşa metodudur. Ödəniş təqviminin qurulması, məsələn, 1C proqram məhsullarından istifadə etməklə avtomatlaşdırıla bilər.

Beşinci mərhələ - müəssisənin pul axınlarına effektiv nəzarətin təmin edilməsidir. Bu cür nəzarətin obyektləri vəsaitlərin həcmnin formalaşdırılması və nəzərdə tutulmuş istiqamətlərdə xərclənməsi üçün müəyyən edilmiş planlaşdırma tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi, habelə zamanla pul axınlarının formalaşmasının vahidliyi, pul axınlarının likvidliyinə və onların effektivliyinə nəzarətdir.

Bu mərhələnin vacib bir mərhələsi optimal pul qalığının müəyyənləşdirilməsidir. Dünya praktikasında Baumol modeli və Miller-Orr modeli geniş istifadə edilmişdir.

Baumol modeli pul idarəetmə problemlərini təhlil etmək üçün klassik bir vasitədir. O, optimal sifariş toplu modelinin tətbiqinə əsaslanır. Bu modelə görə, nağd pul qalığı aşağıdakı düsturla təsvir olunur [3]:

$$C = \sqrt{\frac{2*F*T}{r}} \quad (1)$$

Burada T-cari dövr ərzində nağd pul axını;

F-qiyətli kağızların alqı-satqısı və ya alınan kreditə xidmət üçün daimi əməliyyat xərcləri; r-qısamüddətli maliyyə investisiyaları üzrə gəliri əks etdirən faiz dərəcəsidir.

Orta pul qalığı bu modelə uyğun olaraq optimal balansın yarısı kimi hesablanır.

Miller-Orr modelinin mahiyyəti təşkilatın cari hesabındakı normal (optimal) pul balansını müəyyənləşdirməkdir. Bu vəziyyətdə optimallıq meyarı ümumi xərclərin minimuma endirilməsidir. Bu göstəricini hesablamaq üçün aşağıdakı düstur tez-tez istifadə olunur [4]:

$$R = \sqrt[3]{\frac{3*F*\sigma^2}{4r}} + LCL \quad (2)$$

Burada σ^2 - pul dövriyyəsinin gündəlik həcmnin standart kənarlaşması (dispersiyası);

LCL- nağd pul qalığının aşağı həddidir.

Bundan əlavə, bu model çərçivəsində maksimum və orta pul qalığı var:

$$UCL = 3R - 2LCL \quad (3)$$

UCL - maksimum nağd pul qalığıdır.

$$\bar{C} = \frac{4R-LCL}{3} \quad (4)$$

burada \bar{C} - orta pul qalığıdır.

Bu modellər ictimai müəssisələrə aiddir.

Beləliklə, pul axınının idarə edilməsi vahid bir sistemdir və hər hansı digər obyektin idarə edilməsi kimi, təhlil, məqsəd və vəzifələrin təyin edilməsi, hədəflərə çatmaq üçün tədbirlərin görülməsi, planlaşdırma və sonrakı nəzarət kimi mərhələlərə malikdir. Lakin bu mərhələlər idarəetmə obyektinin xüsusiyyətləri - pul axını ilə əlaqədar xüsusiyyətlərə malikdir. Pul axınının idarə edilməsinin təşkili təşkilat üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki ödəmə qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi, pul vəsaitlərinin istifadəsinin səmərəliliyi, onların alınmasının adekvatlığı və paylanmanın rasionallığı kimi ən vacib fəaliyyət göstəricilərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: pul axını, idarəetmə, maliyyə idarəetməsi, nağd pul qalığı.

Ədəbiyyat

1. Blank I.A., Cash flow management: textbook. M.: Nika- Center, 2018. 300 p.
2. Shitov V.N., An example of an analysis of a cash flow statement. In the collection: Modern approaches to solving financial and economic problems collection of scientific papers. Ulyanovsk: UISTU, 2010. p.103-105.
3. Зубкова Т.В., Основные этапы управления денежными потоками. Актуальные проблемы финансирования и налогообложения АПК в условиях глобализации экономики. Пенза: Пензенский государственный аграрный университет, 2018. С. 94-97.
4. Прутяну М. А., Васильева, А. С. Оптимизация денежных потоков корпорации. Качество в производственных и социально-экономических системах. Сборник научных трудов. Курск: ЮЗГУ, 2021, с.135-138.

KONSEPTUAL METAFORA LİNQVO-KOQNİTİV FENOMEN KİMİ

Nərmin Mustafayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

Narminmustafaeva93@mail.ru

Fəlsəfə tarixində təfəkkür, təxəyyül və idrak prosesində dilin əsas rolu yolunda aparılan müzakirələrdə metafora olduqca böyük marağa səbəb olmuşdur. Nəticə etibarilə, metaforayla bağlı bir sıra yanaşmalar və nəzəriyyələr meydana çıxmışdır. İlk sistem filosofu sayılan Platondan günümüzə qədər gəlib çatan bu fikrə görə, hərfi dil, filosofların bəhs etdikləri obyektə uyğun gələn və onu olduğu kimi təsvir edən dil olaraq görülmüşdür. Bu səbəbdən hərfi dil fəlsəfə və elmin dili, hərfi dildən törəmə sayılan obrazlı dil isə sənət dili kimi qəbul edilmişdir. Hərfi və məcazi dil arasındakı fərqi kökləri qədim dövrlərə gedib çıxır və bu gün fəlsəfədən nə anladığımızı müəyyən edir. Bu yanaşma obrazlı dilin təfəkkürün əsas elementi olmadığı fikrini doğrultmuş və bu qavrayış nəticəsində ümumən obrazlı dillə, xüsusən də metaforayla müzakirələr doğrultmuşdur. Metaforaya ənənəvi yanaşma filosofların irəli sürdüyü fikirlərin fonunda yaranmışdır. Yanaşmaya əsasən, məcazi dildəki ifadələr həqiqəti üzə çıxarmaq və təqdim etmək üçün yetərsiz hesab olunan, hətta həqiqət axtarışında anlaşılmaqlara gətirib çıxaran bir dil kimi qiymətləndirilmişdir [2, s.39-52].

Antik dövr, Ellinistik dövr və Orta əsrlərin görkəmli filosofları metaforik düşüncəni fəlsəfi düşüncələrdən kənarlaşdırır və obrazlı dili insan təfəkkürünün ayrılmaz bir hissəsi kimi qəbul etməmişlər. Metafora qeyri-ənənəvi fikirlərin başlanğıc nöqtəsi isə İmmanuel Kantın təxəyyülün yaradıcı gücünə dair fikirləri oldu. Kant metaforaya fəlsəfi problem kimi yanaşmasa da, onun fikirləri problemə aparın prosesin başlaması baxımından çox əhəmiyyətli oldu [1, s.339].

Fridrix Nitsşe isə metaforanı insan düşüncəsi ilə birləşdirdi və ona həqiqətlərin kəşfində və ya yaradılmasında mərkəzi rol verdi. Lakin fəlsəfi ənənəyə yeni metafora yanaşmasını gətirən şəxs Nitsşedən və romantiklərdən çox təsirlənmiş İ.A.Riçards olmuşdur. Riçards metaforaya fəlsəfi mövzu kimi yanaşan ilk mütəfəkkirdir. Riçardsın fikirləri fəlsəfə ictimaiyyətinə çox təsir etməsə də, bu mövzuda çoxlu araşdırmaları olan filosof Maks Blek Riçardsın fikirlərini gündəmə gətirəndə metafora problemi fəlsəfi müzakirələrinin əsas problemlərindən birinə çevrildi.

Maks Blekin metaforanı yenidən nəzərdən keçirmək səyi bir çox mütəfəkkir tərəfindən müsbət qarşılandı və metaforaya hər zamankindən daha çox maraq oyatdı. Maks Blek, Monro Berdsli, Pol Henle, İna Lovenberq, Nelson Qudman, Ted Koen və Rikour kimi bir çox filosof metaforayla öz fikirlərini ortaya qoydu və bu müzakirələr Lakoff və Consonun Müasir Metafora Nəzəriyyəsinin əsasını təşkil etdi. Obrazlı dilin təfəkkürün əsas elementlərindən biri olması iddiası metaforayla bağlı müzakirələri işığında ortaya çıxdı [1, s.352].

Müasir metafora nəzəriyyəsi bu müzakirələrin davamı idi və böyük marağa səbəb olmuşdu. 1980-ci ildə Lakoff və Johnson tərəfindən yazılan "Metaforalar: Həyat, Məna və Dil" adlı araşdırma bu mövzuda zəmin yaratmağı bacardı [3, s.232].

Əvvəla, metafora sadəcə bir üslubi vasitə, linqvistik ifadə və ya söz oyunu deyil, o, bizi əhatə edən ətraf aləmin insan şüuru tərəfindən düzgün qavranılmasında mühüm rol oynayan bir koqnitiv hadisədir [7]. Lakin bununla razılaşmayanlar metaforaya ənənəvi yanaşmanın əsasını qoydular. Belə ki, Ənənəvi Metafora Nəzəriyyəsində 5 fakt əsas götürülür:

1. Metafora linqvistik fenomendir.
2. Metafora yalnız linqvistik məqsədlərlə yəni, obrazlı dilin inkişafı üçün istifadə olunur.
3. Metafora qarşılaşdırılan iki anlayış arasındakı bənzərliklərdən yaranır.
4. Metafora söz oyunu olduğundan, onun istifadəsi üçün yaradıcı bədii zəka gərəklidir.
5. Metafora sadəcə obrazlı nitqi bəzəyən üslubi fiqurdur. Buna görə də o, insanın gündəlik düşüncə tərzinin ayrılmaz elementi sayıla bilməz.

Müasir Metafora Nəzəriyyəsi isə aşağıda sadalanan fikirləri özündə ehtiva edir:

1. Metafora sözləri deyil, konseptlərin mahiyyətini özündə əks etdirir.
2. Metaforanın əsas funksiyası yalnız bədii və estetik məqsədlərlə ifadələrin ritorik təsirini artırmaq deyil, eyni zamanda müəyyən konseptləri daha yaxşı anlamağa kömək etməkdir.
3. Metafora çoxluqların oxşarlığına əsaslanmır; hətta bu oxşarlıqları özü yaradır.
4. Metafora xüsusi bir bacarığa sahib olmayan müxtəlif insanlar tərəfindən gündəlik həyatlarında böyük bir zehni fəaliyyət göstərmədən istifadə edə biləcəkləri konseptlər toplusudur.
5. Metafora yalnız linqvistik deyil, insan düşüncəsinin və fikir yürütmənin ayrılmaz bir hissəsidir.

Nəticədə, Konseptual Metafora Nəzəriyyəsi bu iddiaların əsasında duran, metaforanın koqnitiv bir fenomen olması fikrinə əsaslanır. Buna görə də, konseptual metaforalar yalnız dil sahəsinin deyil, koqnitiv linqvistikanın da ayrılmaz hissəsidir.

Açar sözlər: poetik metafora, konseptual metafora, koqnitiv dilçilik, fenomen, üslubi fiqur.

Ədəbiyyat

1. Cline E. (2008), Mirrors, Minds, and Metaphors. *Philosophy East and West* 58, no. 3, pp. 337-357.
2. Johnson M. (2008). *Philosophy's Debt to Metaphor*. In *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*, edited by Raymond Gibbs, pp. 39–52. Cambridge: Cambridge University Press., 247p.
3. Lakoff G. (1993). *The Contemporary Theory of Metaphor.*” In *Metaphor and Thought*, edited by Andrew Ortony, pp. 202–251. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 202-251.
4. Lakoff G., Mark J. (1980). *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press., 193p.
5. Серль Дж. Р. *Метафора. Теория метафоры*. М.:Прогресс, 1990, 512с.

6. [https://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2021/01/766666\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/amea_fs/2021/01/766666(meqale).pdf)
7. https://www.researchgate.net/publication/341214856_KONSEPTUAL_METAFORA

İNGİLİSDİLLİ QƏZET DİSKURSUNDA DİLİN FEMİNİSTİK TƏNQIDI İDEYALARININ İNİKASI (Addressiv məcaz dil elementlərinin təmsalında)

Mələk Muxtarova

Azərbaycan Dillər Universiteti

malakabbf@gmail.com

Məlum olduğu kimi, gender linqvistikasının üçüncü mərhələsi Robin Lakoff, Luiza Puş kimi dilçilərin araşdırmaları ilə əlamətdardır. Bu mərhələdə “dilnin feministik tənqidi” konsepsiyası XX əsrin əvvəllərində təsbit edilən androsentrizmin (dildə əksini tapan “kişi mərkəzçiliyin”) ifşası ideyalarının yeni keyfiyyət səviyyəsinə keçirdi. Xatırladaq ki, Ş.P. Gilman tərəfindən irəli sürülmüş androsentrizm istilahı [9] əksər insan dillərində gender asimmetrikliliyinin əksini tapması ideyasına söykənir. R. Lakoff da öz linqvistik araşdırmalarında ingilis dilində, eləcə də ümumiyyətlə, elmə məlum olan dillərin, demək olar ki, hamısında ölçü vahidi kimi kişi cinsinin götürüldüyünə diqqət çəkmiş və bunun islah olunmadığı təqdirdə dilin təfəkkür mexanizmlərinə təsiri prinsipinə uyğun olaraq, dildəki gender asimmetrikliliyinin cəmiyyətdə də özünü aktiv şəkildə biruzə verəcəyini əsaslandırmışdır [6]. L. Puş da üçüncü mərhələdə gender linqvistikasının inkişafına böyük tövələr vermiş və dildəki qadına yönəlmiş təkəbbür faktlarının islah edilməsinin vacibliyini bəyan etmişdir. Dilçi kanonikləşmiş məşhur bibleizmindəki “*Bütün insanlar qardaşdır*” – ifadəsinin feministik və anti-androsentrik alternativini bəyan etməklə “*Bütün insanlar bacı olacaqdır*” – tezisini ortaya atmışdır [10]. Sözsüz ki, bu ifadə İncil mətninin yenidən yazılışını, redaktəsini hədəf almır. Sadəcə olaraq, dildəki feminitivlərin işlənmə mövqeyinə daha həssas yanaşmanı təşviq edir və bir sıra vəzifələrin qadın alternativinin olmamasının gender asimmetrikliliyinin təzahürü olduğunu bəyan edir. Müasir ingilisdilli qəzet diskursunda aparılan gender mövzulu araşdırmaların hətta ən ümumi təhlili onu deməyə imkan verir ki, dilin, məhz kişilərin dünyanın dil mənzərəsi prizmasından semantik strukturlaşması reallığı günümüzədək hələ də həll edilməmiş qalmışdır və hələ də bu problem media diskursunda qızğın müzakirələrə yol açmaqdadır [3]. Dilin feministik tənqidi konsepsiyasının Avropa ictimai şüurunu və bu şüurun ən operativ inikasedici güzgüsü olan, cəmiyyət dəyişimlərinin ən dinamik barometri sayılan media diskursundakı təsirinin izlənməsi onu deməyə əsas verir ki, artıq qadınlarla bağlı aşağılayıcı, küçümsəyici söz və ifadələrə (o cümlədən, məcaz dil elementlərinə) yer verilməsi halları ciddi ictimai qınaq, siyasi korrektlik senzurası ilə qarşılaşır. Nümunəyə diqqət edək: *Women have fought to be called “women” not “babes” or “dolls”* [2]. Göründüyü kimi, burada qadınların “körpə” və ya “oyuncaq” anlamlarını ifadə edən məcaz dil elementləri vasitəsi kimi alternativ adlandırılması praktikasına etiraz edilir.

Maraqlısı odur ki, ingilisdilli media diskursunda qadına xitabət fərqli meliorativ mahiyyətli xitablardan istifadə taktikalarının müzakirəsi zamanı vurğulanır ki, yuxarıda sadalanan məcaz dil elementlərinin (*babe, doll*) kənar şəxslərə (həyat yoldaşı, övladı, sevgilisi olmayan şəxslərə) müraciətdə istifadəsi hallar verbal seksual zorakılıq kimi, yəni verbal harassment aktı kimi dəyərləndirilə bilər

[5]. *According to the Equal Opportunities Commission, sexual harassment "is unwelcome physical, verbal or non-verbal conduct of a sexual nature". That includes calling colleagues "darling", "babe" or "hon". Even when used indiscriminately in a same sex office, such terms of endearment can cause offence* [1]. Nümunədə yer alan *hon* adressivi *honey* "bal" sözünün qısaldılmış variantıdır ki, bu da gastronomik mahiyyətli metaforikləşmədən xəbər verir. *Don't call me babe. In the workplace, terms of endearment can cause offence* [1]. Burada maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, qadınlara xitabən verbal abyuz kimi dəyərləndirilə bilən müraciət formalarının tənqidinə yer vermiş müəlliflərin böyük əksəriyyəti, məhz qadın jurnalistlərdir. Bu da öz növbəsində həmin müəlliflərin dilin feministik tənqidi mövqeyinə yaxın mövqeyə malik olduğunu və ya ən azından, qadınlara qarşı gender asimmetrikliliyi kimi dəyərləndirilən bu məcaz dil elementlərindən istifadə hallarına həssaslığı ilə əlaqələndirilə bilər. Gender asimmetrikliliyinin verbal kommunikasiya prosesində aktiv şəkildə təzahür tapdığını tənqid edən müəlliflər analoji məcaz dil elementlərinin kişilərə müraciətdə istifadəsinin qeyri-mümkünlüyünə, praktikada belə halların yerli-dibli mövcud olmamasına diqqət çəkirlər. *What would a man think if a girl came up to him and said, 'Hey, big pecs' or 'Hi, stud'? I don't think there's any work setting where that sort of language is appropriate*" [1]. Bu iqtibasda istifadə edilən məcaz dil elementləri sırf okkazional mahiyyət kəsb etməklə, heç bir işləkliyə malik deyillər. Onu da qeyd edək ki, birinci halda müəllif sinekdoxa mahiyyətli məcaz dil elementindən, ikinci halda isə zoometaforizm mahiyyətli məcaz dil elementindən yararlanmışdır.

Göründüyü kimi, dilin feministik tənqidi nəzəriyyəsinin yaradıcı və ardıcılılarının ifşa etdikləri verbal manipulyasiya halları ən fərqli aspektlərdən günümüzədək hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Dilin feministik tənqidi ideyalarının ingilisdilli qəzet diskursunun ən dərin qatlarında sirayət etməsinin parlaq örnəyi kimi, qadın yazarların qadına yönəlmiş addressiv variantları sırasında hətta peyorativ leksikanın işləkliyini məqbul hesab etdikləri halda, gender asimmetriyasını əks etdirən məcaz dil elementlərinin istifadəsinə qəti dözümsüzlüyünü nümunə kimi göstərə bilərik. *You can call me a girl, a hoor, a lady, preferably not a bitch – just never let me hear you use the word babe* [3]. Göründüyü kimi, dildə əksini tapmış gender asimmetrikliliyi ilə mübarizə dalğasında ortaya çıxmış dilin feministik tənqidi nəzəriyyəsi hələ də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Təsədüfi deyil ki, gender dilçiliyinin bu mərhələsinin ən həlledici kitablarından biri sayılan, nəzəri platform mahiyyətli R. Lakoffun "Dil və qadının yeri" (Language and Woman's Place) adlı araşdırmasının otuz illiyinə həsr olunmuş məqalələr məcmuəsində R. Lakoffun özü də və bir çox başqa təhlilçilər də R. Lakoffun işıqlandırdığı problemlərin hələ də öz aktuallığını itirmədiyini əyani şəkildə əsaslandırmışlar [7]. Gender linqvistikasının üçüncü mərhələsində feminist dilçilər mötəbər vəzifələrin adlarının qadın alternativ olmadığı halda, aşağı səviyyəli işlərin, məşğuliyyət növlərinin feminitivlərinin geniş işləklik qazanmasının da gender asimmetrikliliyinin təzahürü olduğunu vurğulamışlar. Məsələn, ingilisdilli qəzet diskursunda yüngül əxlaqlı və ya sosial məsuliyyəti aşağı olan qadınların fəaliyyətinin adlandırılması üçün istifadə edilən metaforanın kişi analoqunun olmaması haqqında bəhs edilən maskulin dil faktorunun təsir izi kimi dəyərləndirilə bilər. *"Or did you mean a lady of the night? Perhaps you meant a lady of ill repute?"* [8].

Məruzə çərçivəsində təhlil etdiyimiz nümunələr əsasında şahidi olduğumuz kimi, habelə dissertasiya araşdırmamız çərçivəsində izlədiyimiz çox sayda nümunə timsalında təsbit etdiyimiz kimi, gender linqvistikasının hələ ötən yüzilliyin 70-ci illərində ifşa etdiyi gender asimmetriyası məqamları hələ də gendologiyanın gündəmindən kənarlaşdırıla bilinməyib. Sepir-Uorf nəzəriyyəsinin dilin təfəkkürə təsir etmək iqtidarında olması hipotezinin işləkliyindən çıxış etsək, hələ də bir

sıra məqamlarda ictimai təfəkkürün androsentrizmin rudiment formalarının toksik mahiyyətinin təhlükəli olduğu görünməkdədir.

Açar sözlər: İngilisdilli qəzet diskursu, məcaz dil elementləri, gender asimmetriyası, dilin feministik tənqidi, addressivlər.

Ədəbiyyat

1. Ahsan T. (2006). Don't call me babe. The Guardian.
<https://www.theguardian.com/money/2006/jun/05/careers.theguardian5>
2. Are Women Being Erased? The New York Times, 9 July 2022.
<https://www.nytimes.com/2022/07/09/opinion/letters/women-erased.html>
3. Bathurst B. (2003). Just call me... The Guardian, 4 July 2003.
<https://www.theguardian.com/world/2003/jul/04/gender.uk1>
4. Burgen S. (2020). Masculine, feminist or neutral? The language battle that has split Spain. The Guardian, January 19. <https://www.theguardian.com/>
5. Corrieri M. (2023). How to Understand When a Guy Calls You Babe: 6 Reasons. 17 March.
<https://www.marriage.com/>
6. Lakoff R. (1975). Language and Women's place. New York: Harper and Row, 115.
7. Lakoff R.T. (2004). Language and Women's place. Text and commentaries.
https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/566290/mod_resource/content/1/Lakoff-
8. Minter H. (2015). Bic advertising: look like a girl; market your company like a 1970s misogynist. The Guardian, 12 August. <https://www.theguardian.com/>
9. Gilman C.P. (1911). The Man-Made World: or, Our Androcentric Culture.
<https://www.gutenberg.org/files/3015/3015-h/3015-h.htm>
10. Кириллина А.В. (2015). (Язык и пол (гендерная лингвистика). Открытые лекции МГПУ 2014-2015, 5 марта. <https://www.youtube.com/watch?v=tJQg35sg-4o>

ƏHMƏD BƏY AĞAOĞLU VƏ “DİFAİ” ÖZÜNÜMÜDAFİƏ TƏŞKİLATI

Afiq Nadirov

Azərbaycan Universiteti
aphig.nadirov@gmail.com

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Qafqazda milli kimlik məsələsinin mücahidlərindən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu (o zamankı adı ilə Ağayev) Qafqazda milli ədavət məsələsinin olub-olmamasına dair yazılarla geniş çıxış edirdi. Ə.Ağaoğlu hər nə qədər də Qafqazda milli ədavətin olmadığını ön görməyə çalışsa da, tarixi gedişatların nəticəsi onun bu fikirdə yanıldığını isbat etdi. 1905-ci ilin fevral ayından başlayan erməni-müsəlman davası Ə.Ağaoğlunu vətənpərvər bir şəxs kimi çox narahat edir, bu məsələnin həllində daim mübarizə aparmağa sövq edirdi. O, dəfələrlə millətlər arasında ədavətin aradan qaldırılmasına can atmış, Tiflisdə aparılan danışıqlarda bunu müdafiə etmişdir. Lakin Qafqazda baş verən bu cür ardı-arası kəsilməz terror aktları, türk-müsəlman əhalisinə qarşı terrorçuluq fəaliyyəti Ə.Ağaoğlu başda olmaqla bir sıra ziyalıları yerli özünümüdafiə təşkilatı yaratmağa vadar etdi. Qarşı tərəfin Qnçak, Daşnaksütyun və Armenakan kimi terrorçu xislətli

partiyalarına qarşı mübarizə aparmaq üçün Ə.Ağaoğlu, Ə.Rəfibəyli, M.M.Pişnamazzadə başda olmaqla Difai təşkilatını qurdular [11].

1905-ci ilin noyabr ayında yaradılmış Difai təşkilatının fəaliyyətinə nəzər saldıqda iki istiqamət müşahidə etmək olur: Maarifçilik ideyaları yaymağa çalışan təşkilat; Türk-müsəlman əhalisinə qarşı terror aktları həyata keçirən ermənilərə və onların havadarlarına qarşı mübarizə-özünümüdafiə hərəkatı. Təşkilatın ikili xarakter daşıyan bu cür fəaliyyətinin əsas səbəbi XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Çar Rusiyasının tərkibində yaşayan Qafqaz xalqlarının çətin iqtisadi, siyasi və mədəni vəziyyətlə qarşılaşması idi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Çar Rusiyasının ruslaşdırma və mərkəzləşdirmə siyasəti, eləcə də, Bakıda neft bumunun baş verməsi və burada formalaşan sosial-iqtisadi vəziyyət, Rusiya ermənilərinin neftdən az pay alması ilə əlaqədar Daşnaksütyun kimi sosialist-anarxist bir təşkilat yaradıb fəaliyyətə başlaması və mövcud situasiyada azərbaycanlı fikir və düşüncə adamlarının, habelə neft bumu sayəsində iqtisadi güc qazanmış liderlərinin bölgədə gedən bu proseslər qarşısında adekvat tədbirlər görə bilməməsi ümumilikdə “erməni-müsəlman davası”na zəmin yaradaraq daha sonra Difainin ortaya çıxmasına səbəb oldu [14].

1905-ci ilə gəldikdə isə azərbaycanlı ziyalılar müsəlmanların imperiya ərazisində mədəni olmayan xalqlar kimi qələmə verilməsi, dövlət və hüquqi orqanlarda söz sahibi ola bilməmələri, ən əsası isə Bakıda dövlət Dumasında azərbaycanlıların təmsilçilərinin azalması səbəbilə narahatlıq hislərini biruzə verməyə başlayırdılar. Neft sənayesində də vəziyyət bir o qədər ağırlaşmışdı, əvvəllər neft sənayesinin 88%-i azərbaycanlı sahibkarların payına düşürdüsə, neft sənayesində liberallaşdırma siyasəti nəticəsində yeni əsrin ilk onilliyində 10%-ədək düşdü. Elə məhz 1905-ci illərdə Tağıyev kimi neft sahibkarları bu sahədən çəkilməyə başladı. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün bu siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətdən öz payını alan təkə azərbaycanlılar deyildi, eyni zamanda ermənilər də eyni vəziyyətlə qarşı-qarşıya qalmışdılar. Bununla da erməni terror təşkilatları Çar imperializminə və onun yerlərdəki səlahiyyətli nümayəndələrinə qarşı sui-qəsdlər törətməyə başladı. Bu cür radikal təşkilatlanma paralelində duran Ə.Ağaoğlu ermənilərin belə şiddətə meyilli olmasına qarşı bəzi sezgileri hiss edirdi:

- Türk-müsəlman əhalisinin milli təhlükəsizliyinə qarşı ciddi bir təhdid;
- Terror aktları həyata keçirərək siyasi və iqtisadi güc əldə edən Daşnaksütyun.

1905-ci ilin ilk ayında Rusiyada başlayan inqilabi hərəkatın ardınca Azərbaycanda da fevral ayında ilk millətlərarası qarşıdurma baş verdi. Ermənilər türk-müsəlman əhaliyə qarşı qətliamlar törətməyə başladı. Ə.Ağaoğlu mətbuatda yer alan yazılarında əvvəlcə bu məsələlərə obyektiv münasibət bildirməyə çalışır. Baş verən hadisələrin istintaqı zamanı hər iki tərəfin ifadələrində bildirdiyi kimi, hər hansı bir “üçüncü əl” (Ə.Ağaoğlu onları “kulturreger” adlandırır) onları qarşı tərəfə münasibətdə qızıqdırıb və bununla da millətlərarası ədavətə səbəb olub [1, 21]. 1905-1906-cı illər erməni-müsəlman davasının digər vacib səbəbi isə şərqdə yaponlarla müharibə aparan Rusiyanın müharibə bitənə qədər Qafqazda təşkilatlanmış radikal qüvvə olan ermənilərə qarşı azərbaycan türklərini istifadə etmək idi.

1905-1906-cı illərdə baş verən şiddətli erməni-müsəlman qarşıdurmasının hansı səbəblərdən baş verməsindən asılı olmayaraq nəticələri çox ağır oldu. 1905-ci ilin fevral ayından 1906-cı ilin sentyabr ayına qədər Qafqazda on minədək insanın həyatına son qoyuldu. 158 azərbaycan, 128 erməni kəndi talan edildi və ya məhv edildi. Hər iki tərəfin əlində olan neft quyularının 58%-i məhv edilərək neft sənayesinə ciddi zərbə vuruldu. Bütün bunların fonunda Ə. Ağaoğlu başda olmaqla hər

iki millətin ağsaqqalları problemin həlli üçün çalışsalar da, Çar Rusiyası məsələnin həllində adekvat addımlar atmadı və bir müddət şiddətli hadisələrin davam etməsinə göz yumdu.

Nəhayət, 1905-ci ilin noyabr ayında hələ erməni-müsəlman qarşıdurması davam edərkən qurulan Difai təşkilatı Ə.Ağaoğlunun ideoloji başçılığı ilə Çar hökuməti qarşısında şiddətə qarşı mübarizə aparmaq, ona son vermək və ən nəhayətində Azərbaycan xalqını maarifləndirmək məqsədi daşıyırdı. Bu məqsədlə o, gücə güc göstərməklə əzilən xalqı müdafiə etmək istəyirdi. Difainin əsas qayəsi rus və erməni millətləri qarşısında əzilən azərbaycan-türk millətinin haqqına və hüququna, milli kimliyinə məcburi də olsa hörmət hissi formalaşdırmaq idi. Ə.Ağaoğlu hələ təşkilat qurulmadan öncə Tiflisdə baş tutan iki millət arasında sülh danışıqlarına şəxsən qatılaraq belə bir zərurətin qaçılmaz olduğunu vurğulamışdı [9, 138]. Ə. Ağaoğluna görə, əgər bir ölkədə sərbəst düşüncə və azad yaşamağa icazə verilmirsə, orada şiddət və terror qaçınılmaz reallıq olacaqdır. Ə.Ağaoğlunun bu fikirlərində məhz Difainin özünümüdafiə mexanizmlərini açıq şəkildə görmək mümkündür.

Difai təşkilatı 1907-ci ildə Müsavat Partiyasına qatılana qədər ölkədə dövlət içində dövlətə çevrildi. Məqsədi Çarizm tərəfindən haqları tapdanan müsəlmanları maarifləndirmək, ədalətin bərpa edilməsi, iqtisadi rifah və milli təhlükəsizlik idi. Difainin Qafqazda aktiv olduğu bir neçə ildə bölgədə ədalət bərpa edildi, cinayətlər ciddi səviyyədə azaldı, ən əsası isə 1906-cı ilin sonlarına qədər erməni-müsəlman davası bitdi. Elə bu dövrdən başlayaraq Çar hökumətində yeni islahatlara başlayan P.Stolipin Qafqazda fəaliyyət göstərən Difai təşkilatının fəaliyyətinə mane olmağa başladı, bir çox təşkilat üzvlərini həbs etdirdi və ya təqiblərə məruz qoydu. Bu səbəblə də 1907-ci ildən başlayaraq təşkilatın əsas fiqurları Müsavat Partiyasına qoşularaq siyasi fəaliyyətlərinə davam etdilər. Ə.Ağaoğlu isə 1908-ci ilin sonlarına doğru Çar hökumətinin təzyiqləri nəticəsində ölkəni tərk etməyə məcbur oldu və növbəti illərdə Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasında iştirak etdi.

Nəticədə qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Ağaoğlu Difai təşkilatını qurduğu zaman bir tərəfdən azərbaycan xalqını, türk-müsəlmanları maarifləndirmək məqsədi daşıyırdısa da, digər tərəfdən də bu xalqın müstəqil şəkildə özünü müdafiə edə bilməsini arzu edirdi.

Ə.Ağaoğlu həm Qafqazda, həm Avropada yaşamış, iki cəmiyyətin də təhsil və tərbiyə sistemindən keçmiş, hər ikisini yaxından müşahidə etmiş və Şərq cəmiyyətlərinin imperialist güclər qarşısında birlik mübarizəsi aparması ideyasını müdafiə etmişdir. 1910-cu illərdən onda formalaşmağa başlayan millətçilik anlayışının təməl prinsipləri də elə buradan qaynaqlanırdı. Cəmiyyətin qayəsini çəkən, millətçi və əxlaqi dəyərləri üstün tutan Ə.Ağaoğlu bu üç ünsürlə özünün liberalizm və azadlıq anlayışını formalaşdırdı. Difai təşkilatı da nə qədər yarım qalan bir təcrübə olsa da, Ə.Ağaoğlunun düşüncəsini reallığa çevirdiyi örnəyi olmayan, amma o qədər də təhlükəli bir güc orqanı kimi tarixdə özünə yer açdı.

Açar sözlər: Əhməd bəy Ağaoğlu, Difai təşkilatı, erməni-müsəlman davası.

Ədəbiyyat

1. Əhməd bəy Ağaoğlu. Qafqazda milli məsələ. Məqalələr və sənədlər toplusu. Tərtib edən, ön söz, qeyd və şərhlərin müəllifi F.R.Cabbarov. Bakı: Mütərcim, 2019. 276 s.
2. Əhməd bəy Ağaoğlu. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 s.
3. Əhməd bəy Ağaoğlu: bibliografik göstərici /tərt.ed.: N.Cəfərova; S.Vurğun adına Sumqayıt ş. Mərkəzi Kitabxanası. Sumqayıt, 2019. 72 s.
4. Əhməd bəy Ağaoğlunun anadan olmasının 150 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Simpoziumun materialları. Bakı, 2-3 oktyabr 2019-cu il

5. İsgəndərov A. Azərbaycanca türk-müsəlman soyqırımı probleminin tarixşünaslığı. Bakı, “Adiloğlu”, 2006
6. Quliyev V. Ağaoğlular. Bakı, “Ozan”, 1997, 236 s.
7. Mir Möhsün N. “1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası”. Bakı, “Azərbaycan”. nəşriyyatı, 1993, 128 s.
8. Mirəhmədov Ə. - Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, “Ərgünəş”, 2014, 264 s.
9. Ordubadi M.S. – Qanlı illər. Bakı, “Qafqaz” Nəşriyyat evi, 2007, 184 s.
10. Turan A. - Əhməd Ağaoğlu haqqında düşüncələr. Ədəbiyyat qəzeti. 30.10.2021. №43.-S.4-5.
11. <https://avciya.az/1905-v%C9%99-1918-ci-ill%C9%99rd%C9%99-erm%C9%99nil%C9%99rin-az%C9%99rbaycanlilara-qarsi-soyqirimi-aktlari/>
12. <https://1905.az/bizim-%C9%99hm%C9%99d-b%C9%99y/>
13. <https://www.politicon.co/az/essays/157/history-of-armenian-azerbaijani-conflict-events-of-1905-1906-part-i>
14. <http://anl.az/down/meqale/adalet/2011/fevral/160838.htm>

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN YARADICILLIĞINDA “İRAN TÜRKLƏRİ”

Səkinə Nadirova

Azərbaycan Universiteti
sekine.nadirova@mail.ru

“İnsanlar hürriyyət, millətlərə istiqlal!” şüarının müəllifi, Azərbaycan ictimai-siyasi tarixinin görkəmli şəxsiyyəti, Azərbaycan mühacirətinin lideri, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından olan dahi mütəffəkir, ziyalı, siyasətçi, publisist Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Onun bütün ömrü boyu bir mübarizə amalı var idi-Azərbaycanın müstəqilliyi. Ömrü boyu azərbaycançılıq, türkçülük ideyasına, milli dövlətçilik əqidəsinə sadıq qaldı. Azərbaycanın milli dövlətçiliyininin bərpası və bütövləşməsi üçün çalışdı və bu amalı ilə yaşadı. Hətta qənim kəsildiyi rejmin qurulması hesabına olsa da cənublu şimalı Azərbaycanın qovuşmasına razılıq verdi. Əli bəy Hüseynzadənin söylədiyi “Türkləşmək, islamlaşmaq müasirləşmək” fikri Rəsulzadənin fəaliyyətinin əsasını təşkil etdi. Bir növ Rəsulzadə bu fikrə can vermiş oldu.

Rəsulzadənin fəaliyyəti üç böyük imperiyada keçmişdir. Rusiya imperiyası, İran dövləti və Osmanlı imperiyası. Buna görə ona tək azərbaycanlı deyil “Qafqazlı ziyalı” adlandırırlar. Bu ölkələrin hər üçünün dilini mükəmməl bilmiş, hər üçü ilə sıx münasibətdə olmuş və onların tarixində böyük izlər qoymuşdur. O, bu ölkələrdə müxtəlif kitablar, jurnallar, qəzetlər çap etdirmiş, müxtəlif cəmiyyətlər qurmuşdur. Yaradıcılığının bütün dövrlərində islami dəyərlər, ümumi türk ruhu, mədəniyyətini uca tutmuş, daim milli-mədəni birliyin reallaşması uğrunda mübarizə aparmışdı. Rəsulzadə Çar Rusiyasını dərinlən öyrənmiş Azərbaycan reallığını, Azərbaycan gerçəkliyini, millətini formalaşdırmış və Rusiya mühitindən qopara bilmişdir.

24 yaşında 1908-ci ildə Rəsulzadə Çar rejiminin təqiblərindən xilas olmaq üçün İrana üz tutur. Bu zaman Güney Azərbaycanda Məşrutə hərəkatı alovlanırdı. Rəsulzadə bu hərəkatın fəal iştirakçısına çevrilir. 1910-cu ildə bir qrup Avropada təhsil almış gənclərlə bərabər İran Demokratik

Partiyasını yaradır. Tehranda “İrani-nou” (Yeni İran) qəzetini nəşr etməyə başlayır. Məşrutə inqilabının məğlubiyyətindən sonra o həm İran dövləti, həm də Rusiya imperiyası tərəfindən axtarışda olduğu üçün Türkiyəyə getmək məcburiyyətində qalmışdır. 1911-1913-cü il fəaliyyətini isə İstanbulda davam etdirmişdi. İstanbulun qaynar siyasi həyatında yaxından iştirakı, bir çox türk mütəfəkkirləri və ən görkəmli nümayəndələri ilə yaxından tanışlığı, ünsiyyəti onu xalqımızın tarixi, mədəniyyəti ilə bağlı daha çox düşünməyə vadar etmişdir. Bu səbəbdəndir ki, İranlı-Turanlı bütün müsəlman Şərqi, şimalı-cənublu vahid Azərbaycanın xoş gələcəyi naminə səy və bacarığını əsirgəməmişdir. O, Türkiyə və İran mühitinin, dil və din qardaşlarımızın həyatını, adət ənənələrini, yaşayışının dərinədən öyrənilməsi və mənimsənilməsində xüsusi rol oynamışdır Türk ocaqlarında fəaliyyət göstərmiş, İran türkləri ilə bağlı yazılar yazmışdır. Bununla o bütün dünyaya İranda da eyni adlı toplumun yaşadığını göstərmiş oldu. Onların adət ənənəsi, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, məşğulliyəti ilə bağlı açıq şəkildə məqalələr yazdı.

Rəsulzadə yaradıcılığının əsasının təşkil edən “İran türkləri” mövzuda altı məqalədən ibarətdir. Bu məqalələr “Türk yurdu” və “Səbilürreşad” dərgilərində dərc edilmişdir. Daha sonra bu yazılar kitab halına salınaraq da çap olunmuşdur. Məqalələrin maraqlı olmasının digər bir səbəbi də müəllifin İran mühitinə yaxından bələd olması idi.

“Bu makalelərin yazılmasındakı amaç, biçimlənəmədə olan Türkçülüğün bilgi ihtiyacını qarşılamək, Osmanlı aydınlarının “Acem” dedikləri və “Şia” olaraq yadırgadıkları İran nüfusunun “en azından üçte birinin” Türk olduğunu hatırlatmaq, Türk dünyasının bu önəmli bölümünə diqqət çəkməkti” [4].

İlk iki məqalə İranın xüsusilə Cənubi Azərbaycanın coğrafi və etno-demoqrafik quruluşu haqqındadır. Sonra Rəsulzadə iki əsas etnosun - türklərin və farsların İranın dövlət həyatında rolu məsələsinə toxunur. Onun fikrincə, son beş əsrdə İran iki ünsür - türklərin qüdrəti və şücaəti və “fars mədəniyyətinin mənəviyyəti” üzərində qurulub. Əksəriyyəti fars millətinə mənsub olan bu məmləkətin əsas hissəsini türklər təşkil edir. “Mə-mafih heç bir şəkk və tərəddüdə meydan qalmamaq üzrə İranın nüfusi-ümumisi 9 milyon hesab edilirsə bununun ən az üçdə biri, yəni 3 milyonu heç şübhə yox ki, türkdür” [2].

Üçüncü məqalədə Rəsulzadə türklərin İrandakı roluna toxunmuşdur. O, yazırdı ki, 500 (1000) ilə yaxındır İranda ağa olan padşahlar türk soyundan gəlir. Dövlətə başçılıq edən Qacarların da soyunun türkmən ellərindən gəldiyini xüsusən vurğulayırdı. Hökəmdarların türk olmasına baxmayaraq, mərasim və ənənələrdə həmişə fars ənənəsi qorunmuşdur və yaşadılmışdır. Hərbi və siyasi cəhətdən məğlub olan fars ünsürü əsrlər boyu İran coğrafiyasındakı sülalələrin türk olduğunu qəbul etməyə məcbur olmuş və onları öz maraqlarına uyğun yönləndirməyə çalışmışlar. “İranda türklər nə Rusiyada olduğu kimi tutsaq, nə də Türkiyədə olduğutək ağa ulus deyildir. İran kökləri köklü iranlı olan farslarla hüquqca bir yurddaşdır, bir haqları, bir üstünlükləri vardır, ögeylik çəkməzlər” [3].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə “İran türkləri” haqqında qələmə aldığı məqalələrdə Məşrutə inqilabına da toxunmuşdur. O, inqilab zamanı türklərin də orada iştirakı məsələsinə yer vermiş, onların necə çəkilmədən canlarını fəda etdiklərini xüsusən vurğulayırdı. “Türk inqilabçıları, Türk məbusları, Türk əncümənləri dediyimizdə bunların məhz Türklük namına hərəkət etdikləri düşünülməsin. İran Türk məşrutəiyətəpərvərləri Türklüklərini düşünmədilər; bütün fədakarlıqları ancaq İranlılıq və müştərək vətən namına icra etmişlər”.

Burdan nəticəyə gələ bilərik ki, İran türklərinin etdikləri təşəbbüskarlığa, fədakarlıqlara qarşı biganəlik yalnız başqa dövlətlərlə əlaqələndirmək olmaz, İranın da öz içində, daxili siyasətində bu laqeydliyi görürük. Necə ki, o dövrdə onların “türk” əvəzinə “müsəlman” adlandırılması bunun göstəricilərindən idi. Bunlar birbaşa imperiya siyasəti ilə bağlı idi. Qeyd olunanlar həmin dövr üçün milli birləşmə, özünüdərk, milli şüurun inkişafın qarşısını kəsən ən böyük maneə idi. Türklər əslində farslarla qanuni olaraq bərabər vətəndaş kimi yaşayırdılar. Onlar yadlaşma özgələşmə yaşamırdılar. Amma Rəsulzadə qacarların türk soyundan gəlməsinə baxmayaraq kənarda qalması məsələsinə də toxunurdu. İran hökumdarlarının türk olması türklərə hər hansı bir xüsusi imtiyaz vermədi. Hətta əksinə, türklər beş il xan taxtında oturmalarına rəğmən həm xanlar həm də türk xalqı iranlı olmuş, yəni farslar arasında assimilyasiya olunmuşdu. “Şiəlik İran türklərini elə farslaşdırmışdır, indi onlar özlərini türkləşmiş fars, yəni kökcə iranlı sayarlar” [1].

İran türkləri türkcə danışsa, türkcə xütbələr oxusalar da yazıya gəlincə farsca yazırdılar. Belə olan halda türk ədəbiyyatı özünə yol tapıb inkişaf etməli idi. Beşinci məqalədən Rəsulzadə buna yer vermişdir. O bu məqalədə türk ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrinin yaradıcılığında olan nümunələr əsasında təhlil aparmış və Türk ədəbiyyatının xülasəsini verib, Çat və Feryat qəzetlərində şərh etmişdir.

İran türkləri ilə bağlı sonuncu məqalə isə Qaşqaylara həsr olunmuşdur. Burada Rəsulzadə qaşqaylar haqqında dəyərli etnoqrafik məlumatlar verir. Qaşqayların türk olduğunu, Şirazda onların türk kimi tanındıqlarını qeyd edən, müəllif onların öz aralarında türkcə danışdıqlarını amma fars dilini də bildiklərini yazır. Məqalədə bəhs olunur ki, Şiraz türklərinin sağlambədənli, düzgünboylu, gözəllüklü olmasıyla bərabər qorxmazlığı və igidliyi də vardır. Başqa ellərdən bütün xüsusiyyətlərinə görə üstüdürlər. Bu məqalədə Qaşqay türklərinin mədəniyyəti, təsərrüfatı, adət ənənələri, yaşayışı, dini inancları haqqında geniş məlumat verilmişdir. Həmçinin qaşqayların həyatında el xanının rolu və ona olunan böyük rəğbətdən də bəhs olunurdu. Qaşqay türklərində iş çatışmaya çatarsa onu yatırıb tərəflərin barışmasına xanının gəlməsi kifayət idi. Ən azğın quldur belə xanın qarşısında qılınc çəkməzdi, xanı görünəcə qorunmaya belə qalxmaz təslim olar, həmçinin tövbə edərdi. Hər hansı bir günahkarı xan çadırına salanda belə olun nə qədər böyük günahı olsa bağışlanardı. Günahkarlar xan çadırına sığınardı.

Rəsulzadə bu bölmədə qaşqayların təsərrüfat həyatı, həyat tərzi, vergi sistemi, dili, adətlərinə də yer vermişdi.

Rəsulzadənin “İran türkləri” əsəri 20-ci əsrin əvvəllərindəki milli tariximiz üçün dəyərli mənbə olmaqla yanaşı, o dövrdəki millətin problemləri ilə bağlı dəyərli qiymətləndirmələrlə dolu zəngin bir əsərdir. Əsər bizə İran türklərinin həyat tərzi və ictimai-siyasi vəziyyətini əks etdirən, Cənub mövzusunda yazılmış ilk elmi, siyasi, bədii nümunədir.

Açar sözlər: Rəsulzadə, İran türkləri, məqalə, birlik, din, mədəniyyət.

Ədəbiyyat

1. Ələkbərli F. (2021). Azərbaycan “Türk Fəlsəfi Və İctimai Fikir Tarixi” (XIX-XX əsrlər) III hissə, Elm və təhsil, Bakı, 684s.
2. Hüseynov Ş. (2001). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə əsərləri (1909-1914-cü illər). II cild, Bakı, Şirvanəşr, 526s.
3. Rəsulzadə M.Ə. (2013). İran türkləri, Bakı-Təknur, 2013, 100s.
4. <https://millidusunce.com/misak/resulzadenin-iran-turkleri/>

ƏMƏYİN ÖDƏNİŞ FORMALARI

Flora Nağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

nagiyevalora7@gmail.com

Bəşər cəmiyyətinin həyat fəaliyyətinin əsası əməkdir. Dəyişməz və sabit amildir. Əmək insanın məqsədəuyğun şüurlu fəaliyyətidir. Bu da insanın iş qüvvəsinin sərfi nəticəsində mümkündür. Əmək, təbiət materialları və bütün ətraf mühiti insanın və cəmiyyətin tələbatlarına uyğunlaşdıraraq insan və təbiət arasında maddələr mübadiləsində vasitəçilik edir.

Əmək haqqı dedikdə isə pulla ifadə olunan iş qüvvəsi başa düşülür. İşçilər eyni məbləğdə əmək haqqı almırlar. Buna səbəb işçilərin eyni fiziki və əqli qabiliyyətə malik olmamasıdır, mürəkkəblik dərəcəsi müxtəlif olan işlərdə çalışmalarıdır.

Müəssisələr hal-hazırda işçilərin əməyinin ödənilməsi sistemini sərbəst müəyyən edirlər və bu səbəbə görə də əmək haqqının ödənilməsinin maksimum həddinə məhdudiyət qoyulmur. Nəzərdə tutulan iş vaxt normasını və əmək borcunu tam yerinə yetirən işçinin aylıq əmək haqqı dövlət tərəfindən müəyyən edilən minimum əmək haqqından az olmamalıdır. Bildiyimiz kimi hər bir işçinin əmək haqqı əməyin müəssisədə tətbiq olunan konkret forma və sistemə uyğun olaraq onun əməyinin kəmiyyət, keyfiyyətindən və müəssisənin gəlirinin əməyin ödənilməsinə yönəldilən hissəsinin həcmindən asılıdır.

Əmək və onun ödənişi üzrə işçi heyətlə hesablaşmaların uçotu qarşısında duran vəzifələr "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun və bu Qanun əsasında müəyyən edilmiş standartların tələblərindən irəli gəlir. Hazırkı dövrdə müəssisənin qarşısında duran vəzifələri düzgün yerinə yetirməsi orada çalışan işçilərin əməyinin səmərəli istifadə olunmasından asılıdır. Əməyin ödənişinin planlı istifadəsi və lazımi sahələrdə işçilərin əmək haqqının artırılması həmin müəssisənin fəaliyyətində müvəffəqiyyət yaradır. Buna görə də iqtisadiyyatın bütün sahələrində əmək və əməyin ödənişi müasir tələblər səviyyəsində aparılmalıdır.

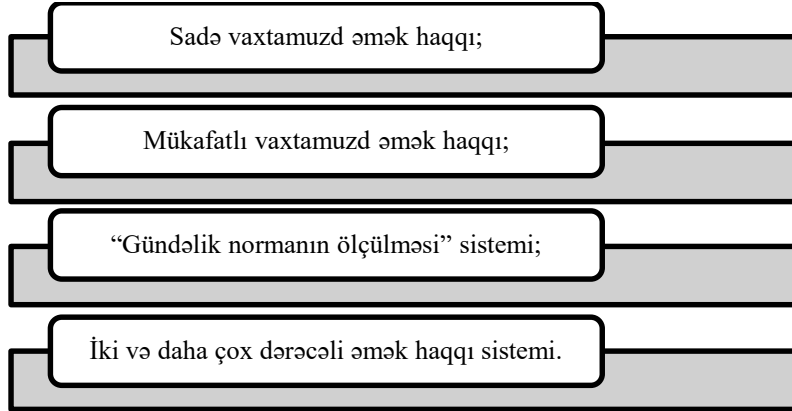
Əmək haqqı işçilərə bank kartları vasitəsilə ödənilirsə, ödəniş tapşırığı yazılır və ona bütün işçilərin kartına köçürüləcək məbləğin göstərildiyi siyahı əlavə olunur. Həmin siyahıya əsasən, bank hər bir işçiyə verilməli olan məbləği şəxsi kart hesabına keçirir.

Əməyin ödənilməsi, əsasən, işin fərdi və kollektiv nəticələrinə görə aparıla bilər. Əməyin ödənilməsi sistemi istehsalın texnologiyası xüsusiyyəti, işçilərin ixtisası və dərəcələri, yerinə yetirilən işin keyfiyyətindən asılıdır.

Hazırda əməyin ödənilməsinin müxtəlif formaları mövcuddur: işəməz, vaxtəməz, akkord, son nəticəyə görə və s. İş vaxtının növündən asılı olmayaraq, müəssisədə iş vaxtından istifadənin uçotu tabel uçotu əsasında aparılır. Tabel uçotuna əsasən, gündəlik olaraq işçilərin iş çıxması, işdən getməsi, işə gecikməsi və səbəbi göstərilmək şərti ilə gəlməmək və həm də boşdayanma saatlarını qeyd edir. Müəssisənin bütün işçilərini əhatə edir.

Vaxtəməz ödəniş sistemi - burada əmək haqqı işlənmiş müəyyən vaxtın miqdarına görə ödənilir. Vaxtəməz əmək ödənişi məhsulun və ya yerinə yetirilən işin həcmi müəyyən etmək mümkün olmayan istehsal sahələrində tətbiq olunur.

Vaxtəməz əmək haqqının ən geniş yayılmış sistemləri aşağıdakılardır:

Sadə vaxtamuzd əmək haqqı sistemindən icbari iş rejimi tətbiq olunan sahələrdə istifadə olunur.

Mükafatlı vaxtamuzd əmək haqqı istehsal normaları davamlı olaraq yerinə yetirən, daha çox iş stajına malik olan, yüksək keyfiyyətli məhsul hazırlayan işçilərə verilir. “Gündəlik normanın ölçülməsi” sistemi əmək haqqının kəmiyyəti bir saatlıq tarif maaşını işlənmiş saatların miqdarına vurmaq yolu ilə müəyyən edilir.

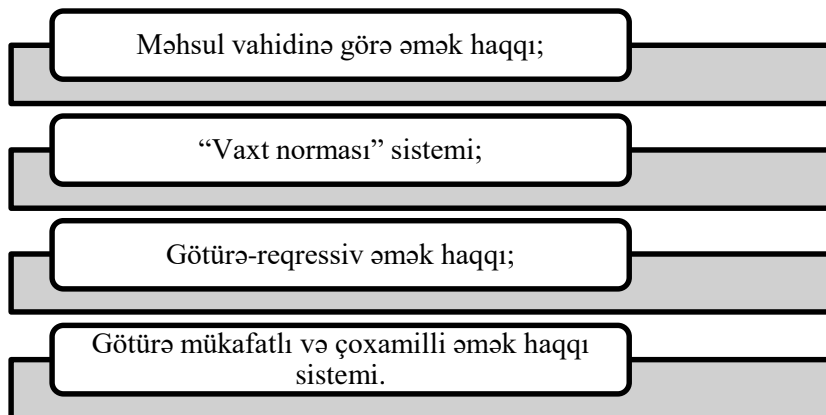
Tarif maaşı işlərin analitik qiymətləndirilməsi və “xidmətlərə görə” qiymətləndirmə metodlarının köməyi ilə müəyyən edilir. Bunlar işəmədə əmək haqqı ünsürlərinin əsas tarif maaşına daxil edilməsinə imkan verir.

Əməyin ödənilməsinin vaxtamuzd forması sadə vaxtamuzd və mükafatlı vaxtamuzd olaraq iki ödəniş formasını özündə birləşdirir.

Sadə vaxtamuzd forması - əmək haqqının məbləği işçinin saatlıq tarif maaşını iş növbəsindəki saatların və ay ərzində olan iş günlərinin sayına vuraraq müəyyən edilir.

Mükafatlı vaxtamuzd forması isə işçinin işlədiyi vaxt və tarif maaşına görə ödənilən əmək haqqından əlavə hər hansı bir işi ilə əlaqədar ödənilən mükafatdır.

İşəmədə əmək haqqı forması, əsasən, istehsal sahələrində tətbiq edilir. Bu əmək haqqı forması istehsal edilən məhsulun miqdarı və yerinə yetirilən işin miqdarına görə hesablanır. İşəmədə əmək haqqının ən geniş yayılmış sistemləri aşağıdakılardır:

Ən geniş yayılan məhsul vahidinə görə əmək haqqı sistemidir. Bu sistem çox sadə sistemdir, ehtiyac olduqda istehsal normaları, istərsə də tarif qiymətləri nəzərdən keçirilir və dəyişdirilə bilər.

“Vaxt norması” sistemində əmək haqqı işçiyə nə vaxta, nə də istehsal etdiyi məhsulun miqdarına görə deyil, müəyyən edilən norma və həmin işin yerinə yetirilməsinə görə tələb olunan vaxtın kəmiyyəti nəzərə alınmaqla ödənilir.

Əmək haqqının götürə-reqressiv sistemində əmək haqqı məhsul istehsalının artımına nisbətən zəif şəkildə artır.

Əmək haqqının götürə-mükafatlı və çoxamilli sistemi isə nəinki istehsal artımı, həmçinin ayrı-ayrı “amillər” üzrə müəyyən iqtisadi göstəricilərə nail olunmasını nəzərdə tutur. Bu amillər məhsulların keyfiyyətinin və avadanlıqlardan istifadə əmsalının yüksəldilməsi, xammal və enerjiyə qənaət olunması və s. daxildir.

Akkord ödənilmə sistemi hər hansı işi yerinə yetirmək nəticəsində aparılan ödəniş sistemidir. Əmək haqqının həcmi görülmək işin ümumi həcmi üzrə müəyyən olunur. Bu əmək haqqı sistemi sənayedə qəzaların ləğv edilməsi, çox mühüm təmir işlərinin sürətləndirilməsi və ya təxirə salınması qeyri-mümkün olan təcili işlərin yerinə yetirilməsi hallarında tətbiq olunur. Ən çox tikinti və nəqliyyat müəssisələrində tətbiq edilir.

Vaxtamuzd və ya işəməuzd əmək haqqına üstünlük verilməsi konkret şəraitdən asılıdır. İndiki dövrdə daha çox üstünlük vaxtamuzd əmək haqqı formasına verilir. Buna səbəb kimi istehsal proseslərinin mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, ETI-nin nailiyyətlərindən geniş istifadə edilməsidir.

Əmək haqqının bu və ya digər forma və sistemlərinin seçilməsi, tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olmalıdır. Çünki əmək haqqının forma və sisteminin əsassız seçilməsi istehsalata fayda gətirmək əvəzinə böyük zərər vurur, əməyin ödənilməsində bərabərliyə yol verər və işçi qüvvəsinin axıcılığına səbəb ola bilər .

Əmək haqqının forma və sistemləri seçilərkən aşağıdakı ümumi tələblərə əməl etmək lazımdır:

a) Əmək haqqı sistemi hər bir işçidə öz işini daima yaxşılaşdırmaq, işdə təşəbbüs göstərmək üçün maddi maraq yaratmalıdır;

b) Əmək haqqı sistemi sərf olunan əməklə onun nəticəsi arasında obyektiv nəzarətin qoyulmasına imkan verməlidir;

c) Əmək haqqı ilə əmək sərfi arasındakı əlaqənin hər bir fəhlə üçün bilavasitə aydın olması üçün əmək haqqı sistemi sadə qurulmalıdır.

Açar sözlər: Əmək haqqı, vaxtamuzd, işəməuzd, akkord, uçot, ödəniş.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov T. (2009). Firmanın iqtisadiyyatı. Dərslik. Bakı.
2. Abbasov Q.Ə. (2001). Bazar iqtisadiyyatı şəraitində əməyin və əmək haqqının uçotu problemləri. Maliyyə və uçot jurnal.
3. Mühasibat uçotu haqqında. AR Qanunu, Bakı 2018-ci il.

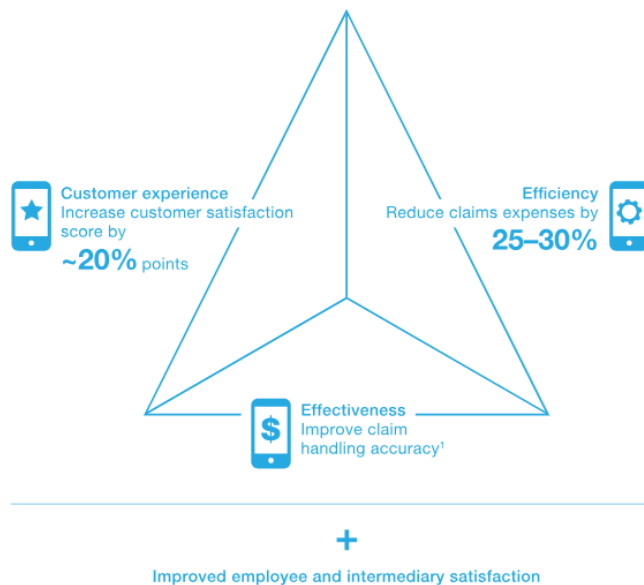
4. Sadıqov Ə.A., Sadıqov T.Ə., Cəfərova Ş.Ə., Sadıqov C.Ə. (2015). Mühasibat uçotu. Dərslik, Bakı.
5. Salahov Ə. (2014). Mühasibat uçotu və mühasibat tapşırıqları. Bakı.
6. www.mühasib.az

OPTIMIZATION OF CAR INSURANCE CLAIM HANDLING IN AZERBAIJAN THROUGH DIGITAL TRANSFORMATION

**Hajar Naghiyeva, Murad Huseynli,
Saida Zarbiyeva, Anar Bayramov**
ADA University
hnaghiyeva11456@ada.edu.az

The insurance industry is undergoing a significant transformation driven by digitalization, with innovative approaches reshaping the claims handling process. Various companies have embraced digital channels, utilizing technologies such as AI, connected devices, and smart analytics to enhance customer experiences and streamline operations. According to McKinsey & Company (2018), the diagram below demonstrates to what extent the digital claims transformation has an impact on all of the claims' foundational KPIs (Key Performance Indicators).

In the modern world of progressive technological tools, the car insurance claim handling processes still inherits the traditional approach flow in Azerbaijan. The current process makes car owners often suffer from the annoying wait after an accident. The initial assumption during idea formation was that there exist inefficiencies in the claim handling procedure from the insurance side.

To validate this hypothesis, the team had conducted multiple interviews and discussions with both company representatives and customers independently (the identities of both parties will not be revealed yet due to certain ethical considerations). Based on the analyzed insights, currently, claim recording and handling process involves a drawn-out cycle of evaluations by insurance agents, obtaining multiple repair company quotes, and extensive back-and-forth communication, all of which

contribute to a stressful and inefficient experience of Azerbaijani people. Insurance company needs to arrange for an insurance agent to come out, assess the damage, and then begin the long process of getting repair approvals and settling claims. This underlines the problems of extra costs and a significant amount of work for the insurance company, as well as time inefficiency for the insured customers. Thereby, there is an evident need for a comprehensive digital solution that enhances transparency and expedites the entire claims cycle.

Experimental Part

Development and Implementation Process

The development and implementation of our project have been conducted using one of the most versatile and powerful, Agile-based methodologies: Scrum - Software Development Life Cycle (SDLC) methodology, which supports iterative progress, flexibility, and collaborative input.

Initial Planning

As discussed earlier, the project initiated with a series of Joint Application Development (JAD) sessions that involved stakeholders from various insurance and car repair agencies. These sessions were instrumental in validating the initial project idea and establishing a shared vision with our shareholders. Our team used these discussions to identify key features and constraints, which alongside business feasibility analysis (business plan), laid the foundation for the project's trajectory.

Requirements Gathering

From the insights gathered during the planning phase, we compiled a comprehensive Software Requirements Specification (SRS) document.

Design

Having gathered a robust requirements framework, the design phase of the SDLC involved developing an Entity Relationship Diagram (ERD), which detailly specifies the complex associations between the main users of the system. In addition, use case diagrams and UML sequence diagrams were created to model the interactions within the system and the flow of operations, establishing a clear guide for subsequent implementation.

Implementation

The tech stack chosen for the backend development includes Python, Django / Django REST, selected for their robustness, community support, and scalability. The frontend development utilizes Swift for its seamless user experience design. For database management, Postgres is utilized for its reliability and comprehensive feature set. Finally, docker containers are employed to encapsulate the environment, ensuring consistency across development, testing, and production stages.

Testing

A multifaceted testing approach has been adopted, incorporating unit testing to validate individual pieces of code, integration testing to ensure that software modules work together as intended, and acceptance testing to verify that the system complies with the business requirements. These testing phases are recurrent throughout the development sprints to catch issues timely and maintain quality assurance.

Throughout this process, the Scrum framework facilitates regular reviews and sprint retrospectives, allowing for continuous improvement and adaptation to emerging requirements or challenges. This flexible approach ensures that our development process aligns with our goals, creating a robust and user-centric solution.

Results and Their Discussion

The project confronts the notable absence of an automated framework for handling insurance claims, a challenge underscored by some insurers' reliance on messaging apps for minor accidents to cut costs and time. However, this method compromises professionalism and legislative compliance due to the potential for message manipulation. Referring to Lemonade Insurance's AI-driven approach abroad [4], our project aims to introduce similar efficiencies locally. Progress analysis reveals adherence to our timeline, supported by valuable feedback from peers and advisors. The anticipated outcome is a significant enhancement in claim processing efficiency and customer satisfaction within Azerbaijan's insurance sector, marking a substantial leap towards digital transformation. Once the minimal viable prototype of the product is ready, we are going to be able to empirically test it on the market and verify if it veritably meets the initial requirements and expectations in terms of benefitting the shareholders by effectively addressing the specified challenges of the industry.

Future Trajectory

Advanced AI / Computer Vision Implementation

It is important to mention that in addition to our core technology stack, the project will include advanced AI-based computer vision algorithms and networks, such as ConvNets and ResNets, to automate vehicle damage cost estimation - a vitally important aspect of the insurance claims process. Although this feature is already under development (using PyTorch stack), due to some research-related constraints in terms of time, we may not be able to integrate it fully into the application by the time of presentation – to that end, it has been added to this section of the paper. A detailed description of the approach is provided below.

These state-of-the-art CNNs (Conv and Res – Nets) are famous for their outstanding performance in image recognition [3] & [2] and will be used to analyze the extent of damage to vehicles based on images uploaded by end users. By training these networks on a comprehensive dataset of vehicle damage images with repair costs, the algorithms will be able to estimate repair costs for new vehicle damage incidents. It is important to mention that although this feature is already under development, due to some research-related constraints in terms of time, we may not be able to integrate it fully into the application by the time of presentation – to that end, it has been added to this section of the paper.

To further improve our computer vision capabilities, segmentation methods, such as U-Net or Mask R-CNN will be used to isolate specific areas of damage in images [6] & [1]. This segmentation is necessary to conduct detailed analysis and obtain accurate damage estimates needed to accurately estimate the cost of repairs.

This seamless integration of artificial intelligence and computer vision technologies into the application's server architecture ensures a high degree of automation of the damage assessment process. These components will work in harmony with our existing technology stack, which includes image ingestion from a Swift-based front-end, processing through a Python-based backend, and interaction with a Postgres database to retrieve and store data.

By implementing these sophisticated technologies, our initiative aims to not only improve the accuracy of damage assessments but also significantly reduce the reliance on manual checks, thereby speeding up the entire claims process, as well as potentially reducing the associated expenditures.

This AI-driven methodology positions our project at the forefront of technological advancement in the insurance sector, promising a transformative impact on the industry.

Further research can be oriented towards optimizing our approach, as well as considering the integration of other AI techniques to reduce the involvement of humans into the process of claim handling.

Further research can be oriented towards optimizing our approach, as well as considering the integration of other AI techniques to reduce the involvement of humans into the process of claim handling.

Keywords: Digitalization, Insurance Claim Processing, Car Claim Handling, Competitive Bidding System, Repair Time Reduction, Azerbaijan

References

1. He, K., Gkioxari, G., Dollár, P., & Girshick, R. (2017). Mask R-CNN. Proceedings of the IEEE International Conference on Computer Vision (ICCV), 2961-2969.
2. He, K., Zhang, X., Ren, S., & Sun, J. (2016). Deep Residual Learning for Image Recognition. Proceedings of the IEEE Conference on Computer Vision and Pattern Recognition (CVPR), 770-778. <https://doi.org/10.1109/CVPR.2016.90>
3. Krizhevsky, A., Sutskever, I., & Hinton, G. E. (2012). ImageNet Classification with Deep Convolutional Neural Networks. Advances in Neural Information Processing Systems 25 (NIPS 2012).
4. Lemonade. (n.d.). Retrieved 01 2024, from <https://www.lemonade.com/>
5. McKinsey & Company. (2018). Retrieved from <https://www.mckinsey.com/industries/financial-services/our-insights/claims-in-the-digital-age>
6. Ronneberger, O., Fischer, P., & Brox, T. (2015). U-Net: Convolutional Networks for Biomedical Image Segmentation. Medical Image Computing and Computer-Assisted Intervention – MICCAI 2015. Lecture Notes in Computer Science, vol. 9351. Springer, Cham.

Azərbaycanda rəqəmsal transformasiyanın köməyilə avtomobil sığortası hadisələrinin işlənməsinin optimizasiyası

Bu layihə Azərbaycanda avtomobil sığortası ilə bağlı sığorta hadisələrinin işlənməsi prosesində inqilabi dəyişikliklərə nail olmaq və rəqəmsal texnologiyadan istifadə edərək cari prosesdəki səmərəsizliyi aradan qaldırmaq məqsədi daşıyır. Hal-hazırda olan ənənəvi prosesdə sığorta şirkəti üçün əlavə məsrəflər və xeyli iş, o cümlədən sığortalı müştərilər üçün vaxt səmərəsizliyi problemləri aşkar olunmuşdur.

İlkin planlaşdırmaya maraqlı tərəflərlə birgə proqram inkişaf sessiyaları vasitəsilə konsepsiyanın doğrulanması daxil idi; bu da proqram təminatı tələblərinin ətraflı spesifikasiyası ilə nəticələndi. Dizayn mərhələsində, inkişaf prosesini daha da istiqamətləndirmək üçün obyekt əlaqələri (entity relationship) diaqramları, istifadə halları (use cases) və UML ardıcılığı (UML sequence) diaqramları kimi müxtəlif lazımlı diaqramlar hazırlanmışdır. Yekun tətbiqetmədə Python, Django, Swift, Postgres və Docker istifadə edilmişdir. Sınaq Scrum SDLC metodologiyası daxilində vahid, inteqrasiya və qəbul testlərini əhatə edərək, təkrarlanan tərəqqi və maraqlı tərəflərin məmnunluğunu təmin edəcək.

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ BAZARLARININ FORMALAŞMASI VƏ İNKİŞAF TENDENSİYALARI

Türkan Nəbiyeva
Bakı Dövlət Universiteti
tnabiyeva23@gmail.com

Müasir maliyyə bazarında fərdi investorların əhəmiyyəti artmaqdadır. Bu, şəxsi əmanətlərin sərfəli şəkildə bölüşdürülməsi üçün investisiya prosesinin aktuallaşması ilə bağlıdır. Bu, həm də tənəzzül, böhran və müxtəlif şoklarla bağlı risklərə baxmayaraq, maliyyə bazarında etibarlılıq və inamın artması ilə əlaqəlidir. İnam bazarın təşkili səviyyəsinin və onun özünütənzimləmə mexanizminin işinin artmasına səbəb olur. Müasir şəraitdə demək olar ki, əsas tendensiya maliyyə bazarının qloballaşması və beynəlmilləşməsidir. Sonuncu milli valyutanın ölkə daxilində və xaricdə işləməsi deməkdir.

Odur ki, texnologiyanın inkişafı ilə investorlar öz ölkələrindəki şirkətlərin və xarici təşkilatların səhmlərinə investisiya edə bilirlər. Buna uyğun olaraq qloballaşma bütün ölkələrin beynəlxalq maliyyə bazarı adlanan bir sistemdə birləşməsi prosesidir. Maliyyə bazarlarının qloballaşma tempini artırmaq üçün dövlətlər qanunvericilik səviyyəsində dəstəklənəcək və formalaşacaq əlverişli investisiya mühiti yaratmalıdırlar. Dövlətin bu cür tədbirlər görməsinin səbəbi ölkə iqtisadiyyatına xarici sərmayəni artırmaqdır ki, bu da onun dünya səviyyəsində rəqabət qabiliyyətini artırır. Həmçinin, bu investisiyalar iqtisadi artıma töhfə verir.

Maliyyə qloballaşması prosesinin inkişafının əsas göstəricisi beynəlxalq istehsalın və ticarətin, eləcə də iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinin maliyyələşdirilməsinin güclü mexanizminin yaradılmasıdır. Beynəlxalq Maliyyə Bazarları (BMB) bazar münasibətləri sferası kimi ölkələr arasında vəsaitlərin yığılmasını və yenidən bölüşdürülməsini təmin edir və qloballaşma şəraitində bu mexanizmdən global miqyasda istifadə edir, onu yeni texnologiyaların tətbiqi yolu ilə müasirləşdirir. Sərbəst nağd pul və investisiya obyektlərini birləşdirən əlaqə rolunu məhz BMB oynayır. Onun çərçivəsində maliyyə bazarlarının aşağıdakı funksiyaları reallaşdırılır: beynəlxalq miqyasda sərbəst vəsaitlərin toplanması, səfərbər edilməsi və bölüşdürülməsi və s.

Məlumdur ki, maliyyə bazarları müasir iqtisadiyyatın bir növ göstəricisi və tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Maliyyə bazarlarının əsas məqsədi vəsaitlərin səmərəli toplanmasını, eləcə də onları ehtiyacı olan struktur vahidləri və subyektləri arasında bölüşdürülməsini təmin etməkdir. Maliyyə bazarları nə qədər yaxşı və səmərəli fəaliyyət göstərsə, iqtisadiyyat bir o qədər sürətlə inkişaf edir, onun mexanizmləri müxtəlif kapital axınlarının təsiri altında işlək vəziyyətə gətirilir. Effektiv maliyyə bazarı seqmentləri azad kapitalın səfərbər edilməsini və ölkənin iqtisadi artımını təmin etmək üçün mütləq vacibdir.

BMB-lərin qloballaşması həmin bazar iştirakçılarının əməliyyatlarının ölkələr və regionlar üzrə beynəlxalq diversifikasiyası, xaricdə geniş filiallar, nümayəndəliklər, törəmə şirkətlər şəbəkəsinin yaranması ilə müşayiət olunur ki, bu da çox vaxt onların fəaliyyətini dəqiq müəyyənləşdirməyə imkan vermir. BMB-lərin qloballaşmasının mənfi təsirini yeni növ maliyyə böhranlarının yaranması ilə əlaqələndirmək olar [4, s.39]. Son illərdə beynəlxalq maliyyənin spesifikliyi maliyyə böhranlarının eyni vaxtda baş verməsidir. Xüsusilə, bank, borc və valyuta böhranları eyni vaxtda formalaşmış inkişaf

etdi, bu da qabaqlayıcı tədbirlər sisteminə və sonrakı tənzimləmələrə böyük maneələr yaratmışdır. Maliyyə meqatənzimləyicisinin yaradılması BMB-lərin inkişafına töhfə verə bilər. Vahid tənzimləyici çərçivəsində qərarların qəbulu ölkələrarası münaqişələrin və razılaşmaların qarşısını almağa kömək edə bilər.

Maliyyə qloballaşması artan qlobal iqtisadi qarşılıqlı asılılığın ən önəmli elementlərindəndir. Bu, beynəlxalq ticarətin genişlənməsinin nəticəsi və maliyyə bazarlarının qlobal iqtisadi qarşılıqlı asılılıq üçün katalizator rolunu oynamasının sübutu kimi qiymətləndirilməlidir [2, 56]. Maliyyə qloballaşması iqtisadi inteqrasiyanın tərkib hissələrindən hesab olunmaqla beynəlxalq maliyyə sisteminin formalaşdırılması və dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarının vahid bazarda mərkəzləşdirilməsi prosesini əks etdirir [1, s.433]. Qlobal maliyyələşdirmənin əsasını regionlar və dünya ölkələri arasında kapitalın sərbəst və səmərəli hərəkəti, maliyyə bazarlarının qlobal fəaliyyəti, beynəlxalq maliyyənin tənzimlənməsi və qlobal maliyyə strategiyasının reallaşdırılması təşkil edir.

Maliyyə bazarlarının qlobal səviyyədə fəaliyyəti 1980-ci ilə təsadüf edir və onların fəaliyyət nəticəsində müxtəlif ölkələrin aparıcı maliyyə mərkəzləri birləşərək maliyyə şəbəkəsi formalaşmış [3, s.29]. Ümumilikdə, dünya iqtisadiyyatını müəyyən edən əsas amil mal və xidmət ticarəti deyil, maliyyə kapitalının hərəkətidir. Odur ki, əlverişli makroiqtisadi mühitin yaradılması, ölkələrin maliyyə bazarlarının inkişafı və maliyyə resurslarının yenidən bölüşdürülməsi və kapital axınının artırılması baxımından qlobal inteqrasiya zəruridir. İnvestisiyaların birbaşa axını və maliyyə bazarlarının genişləndirilməsi, şaxələndirilməsi və inteqrasiyası dünya iqtisadiyyatının qloballaşmasının əsasını qoyur. Bundan əlavə, ölkənin maliyyə sisteminə nəzarətin səmərəli təşkili, bank-maliyyə sektorunun inkişafı ilə əlaqəli problemlərin həlli və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı məqsədilə dünya ölkələrinin maliyyə bazarlarına çıxmaq və investisiyaları cəlb etmək məqsədilə beynəlxalq maliyyə sisteminə inteqrasiya zəruridir.

Dünya iqtisadiyyatının hazırkı inkişaf mərhələsi, ilk öncə, dünya ölkələri arasında hərtərəfli münasibətlərdə keyfiyyət dəyişiklikləri ilə əlamətdardır. Bu dəyişikliklər xidmətlər ticarətinin əmtəə və istehsalla müqayisədə daha yüksək artımı, bir çox ölkələrin beynəlxalq əmək bölgüsünə daxil edilməsi, maliyyə sektorunun geniş şəkildə tənzimlənməsi, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin maliyyə komponentinin sürətli inkişafı, dünya iqtisadiyyatının maliyyə sektorunun və BMB-lərin artımı sahəsində daha çox müşahidə olunur. Odur ki, müasir BMB-nin strukturlaşmasında əsas müasir təkamül meyillərini və onun inkişaf tendensiyalarını müəyyənləşdirmək bu gün aktual və əhəmiyyətlidir [5, s.63].

Beləliklə, BMB-lərin inkişafında bir qrup əsas tendensiyaları fərqləndirmək olar:

1. İnteqrasiya proseslərinin dərinləşməsi ilə transsərhəd maliyyə axınlarının mobilliyinin artması və bazarın bütün struktur sektorlarının qarşılıqlı əlaqəsinin gücləndirilməsi.

2. Bütün bazar sektorlarının davamlı inkişafı ilə müşayiət olunan iqtisadi qloballaşmanın dərinləşməsi.

3. Beynəlxalq rəqabətin ölkələr, ölkə qrupları, beynəlxalq banklar, transmilli şirkətlər, beynəlxalq maliyyə mərkəzləri və beynəlxalq təşkilatlar arasında genişlənməsi.

4. Rəqəmsal texnologiyaların və informasiya elektron rabitə sistemlərinin sürətli inkişafı.

5. Birbaşa bazar tənzimlənməsinin zəifləməsi və s.

Açar sözlər: qloballaşma, maliyyə bazarları, beynəlxalq maliyyə bazarları, iqtisadi qloballaşma, beynəlxalq maliyyə bazarlarının inkişaf tendensiyaları, inteqrasiya.

Ədəbiyyat

1. Ataşov B.X. (2016). Maliyyə bazarları. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Kooperasiya nəşriyyatı, 456 s.
2. Лихтарова О.В. (2015). Проблемы и перспективы развития международного финансового рынка в условиях финансовой глобализации. Азимут научных исследований: экономика и управление, № 3(12), с. 55-58.
3. Минеева В.М., Алексеев А.Д. (2021), История и перспективы развития финансовой системы и финансовых рынков. Экономические исследования и разработки. № 5, с. 26-33.
4. Сорокоумов В.С., Жаркова Ю.С. (2018), Глобализация мировых финансовых рынков. Проблемы науки. № 8(32), с. 38-41.
5. Фирсова И.А., Фирсов Ю.И. (2021). Развитие финансовых рынков. Финансовая жизнь. № 2, с. 61-65.

SOSIAL ŞƏBƏKƏ ASILILIĞININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ ONUN HƏLLİ YOLLARI

Leyla Nəsirova

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası

nesirzadleyla@gmail.com

İnternet dünyanı informasiya və problemlərin sürətlə ölkələr arasında yayıldığı bir-birinə bağlı, qlobal mühitə çevirib. Üz-üzə qarşılıqlı əlaqədən başqa, sosial media kiber əsrdə şəxsiyyətlərarası ünsiyyətin əsas kanalı kimi meydana çıxıb. Sosial mediadan istifadə bir çox cəhətdən faydalıdır. Məsələn, sosial media insanlara ayrı yaşayan mövcud dostları və ya ailə üzvləri ilə əlaqə saxlamağa imkan verir və sosial şəbəkə üzvləri ilə əlaqə yaratmaq üçün sosial mediadan istifadə edən fərdlər daha yüksək səviyyələrdə subyektiv rifah yaşamağa meyllidirlər. COVID-19 pandemiyası zamanı sosial uzaqlaşmanın uzun müddətində sosial mediadan istifadənin həm sosial, həm də fiziki rifahla əlaqəli olduğu aşkar edilmişdir. Psixi sağlamlıq sahəsində peşəkar xidmətlər axtaran insanlar üçün sosial media vasitəsilə həyata keçirilən müdaxilələr üz-üzə müdaxilələrdən daha əlçatan və cəlbedici hesab edilir [1; 2; 6].

İnternetin inkişafı müsbət üstünlüklərlə yanaşı bir çox problemləri də bərabərində gətirdi. Bu problemlərin başında Sosial Şəbəkə Asılılığı gəlir. Bəs Sosial Şəbəkə Asılılığı nədir?

Sosial şəbəkə asılılığı, istifadəçilərin şəxsiyyətlərarası münasibətlər, iş və ya təhsil performansını və fiziki sağlamlıq kimi mühüm həyat sahələrində fəaliyyətini əhəmiyyətli dərəcədə pozan sosial şəbəkə platformalarında kompulsiv iştirak kimi geniş şəkildə müəyyən edilən davranış asılılığının bir növüdür [1].

Davranış asılılığının komponentlər modelinə görə, sosial şəbəkə asılılığı altı problemlə davranış növünə aid əlamətlər toplusu kimi konseptuallaşdırılır: (1) insanın düşüncələrində və gündəlik həyatında sosial şəbəkə fəaliyyətlərinin üstünlüyünə istinad edən diqqətlilik; (2) eyni həzz əldə etmək üçün sosial şəbəkədən istifadə edərək getdikcə daha çox vaxt sərf etmək meylini ifadə edən

tolerantlıq; (3) real həyat hadisələrində yaşanan xoşagəlməz emosiyaların qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün sosial istifadəni şəbəkədən nəzərdə tutan əhval dəyişikliyi; (4) abstinens (çəkinmə) və ya nəzarət cəhdlərindən sonra həddindən artıq sosial şəbəkə istifadəsinin qarşısının alınmamasına istinad edən residiv; (5) geri çəkilmə, bu, sosial şəbəkəyə çıxış əldə edə bilmədikdə yaşanan psixoloji sıxıntıya aiddir və (6) sosial şəbəkədən problemlə istifadə səbəbindən işinə və ya təhsilinə mənfi təsir göstərən münafiqə [1,6].

Sosial Şəbəkə Asılılığının yaratdığı risklər: Nevrotiklik və narahatlıq: Müxtəlif tədqiqatlar göstərir ki, sosial mediadan həddindən artıq istifadə nevroitiklik, narahatlıq və hətta depressiya səviyyəsinin daha yüksək olmasına səbəb ola bilər. Yemək pozğunluqları: Sosial media, xüsusilə gənclərdə yemək pozğunluğu riskinin daha yüksək olması ilə əlaqələndirilir. Çünki sosial media bu standartlara cavab verməyənlər üçün zərərli ola biləcək qeyri-real gözəllik standartı yarada bilər. Boz maddənin azalması: Tədqiqatlar göstərdi ki, sosial mediadan həddindən artıq istifadə beyindəki boz maddənin azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da kokain aludəçilərinə müşahidə olunan hüceyrə ölümü növüdür. Koqnitiv təsirlər: Sosial media asılılığı yaddaşın saxlanması azalması və konsentrasiya qabiliyyətinin azalması da daxil olmaqla bir sıra koqnitiv təsirlərlə əlaqələndirilmişdir. Qəzəb: Sosial media qəzəb və düşmənçilik üçün zəmin ola bilər, xüsusən də kiber zorakılıq şəklində. Artan intihar riski: İntihar düşüncələri, davranışları və cəhdləri olan yeniyetmələrdə sosial şəbəkələrdən həddindən artıq istifadə ilə əlaqələndirilir. Ətrafdan yayınma: Sosial media asılılığının bəlkə də ən bariz mənfi cəhətlərindən biri onun diqqətimizi ətrafımızdakı real insanlarla əlaqəmizdən yayındıra bilməsidir. Məsələn, trend olmaq və ya bəyənmələr və şərhlər əldə etmək niyyəti ilə sosial mediada yalnız ən yaxşı şəkillərinizi paylaşmaq üçün həmişə şüurlu olmaq həzz duyğunuzu poza bilər [6].

Sosial şəbəkə asılılığı hal-hazırda diaqnoz edilə bilən bir vəziyyət olmasa da, tədqiqatçılar qumar pozğunluğu kimi digər davranış asılılıqları üçün diaqnostik meyarlara əsaslanaraq sosial media asılılığı ölçülərini qurmuşlar. Ən populyar olanlara Facebook Intrusion Questionnaire və Bergen Sosial Media Asılılıq Ölçüsü (BSMAS) daxildir. Birinci ölçü vahid sosial şəbəkə platformasına xas olan asılılığı, ikincisi isə ümumi olaraq sosial şəbəkədən asılılığı qiymətləndirir. Yeni qiymətləndirmə vasitələri yaratmaq əvəzinə, başqa bir qrup tədqiqatçı internet asılılığının mövcud təsdiqlənmiş miqyasını dəyişdirdi.

Sosial şəbəkələrdən istifadə yaş həddi: Bəs uşaqlar neçə yaşından sosial şəbəkələrdən istifadə etməlidir? Ümumiyyətlə, uşaqlar sosial şəbəkələrdən istifadə etməlidirmi? Əgər etməlidirsə, bu necə olmalıdır?

Mütəxəssislər deyir ki, uşaqlar yetkinlik yaşına çatmadan sosial şəbəkələrdən istifadə etməməlidir. Məsələn Feysbukda (Facebook) qeydiyyatdan keçmək üçün 14 yaşından yuxarı olmaq lazımdır. Amma onun təhlükəsizlik məsələsi qorunmur. Mütəxəssislər düşünür ki, qorumaq da çətinidir. Bu gün dünyada 7-8 yaşında uşaqlar var ki, özlərini böyük göstərməklə qeydiyyatdan keçirlər və istifadə edirlər. Problem nədən ibarətdir? [5].

Hər bir yaşın özünə uyğun ala biləcəyi informasiyalar var. Sosial şəbəkələrdə isə limit qorunmur. Bu da uşaqların vaxtından əvvəl artıq informasiya ilə yüklənmələrinə səbəb olur, onlarda aqressiya, fobiya kimi fəsadlar yaradır. Görürük ki, həmin aqressiyada çox vaxt evə yönəlir. Sosial şəbəkələrdən vaxtından əvvəl istifadə uşaqların psixikasına mənfi təsir göstərir. Sosial şəbəkələrdə müxtəlif mənfi düşüncələrə sahib olan insanların qruplaşmaları olur. Onlar çox zaman hər hansı bir qruplaşmanın üzvü olur. Elə oyunlar var ki, onlar sosial şəbəkələrdə oynanılır. Uşaqlar da erkən yaşda

bu oyunlara qurşanır. Daha sonra bu da evdən pul oğurlanmasına gətirib çıxarır. Ən böyük problemlərdən biri də təhsildən uzaqlaşmaqdır [5].

Dünyada mövcud vəziyyət: Sosial şəbəkələrdən asılılıq təəssüf ki, hər il artır. Dünya əhalisinin 56,8%-i sosial mediada aktivdir, belə hesab olunur ki, qarşıdakı illərdə sosial şəbəkələrdən asılılıq daha da artacaq. Miçiqaq Universitetinin araşdırmasına görə, dünyada təxminən 210 milyon insan sosial şəbəkə və internet asılılığından əziyyət çəkir. ABŞ-ın statistikasına gəlincə, Kaliforniya Dövlət Universitetinin məlumatına görə, adi insanla müqayisədə təxminən 10% və ya 33,19 milyon amerikalı sosial mediaya aludə olur. 18-22 yaş arası gənc sosial media istifadəçiləri sosial mediadan asılı olan bütün amerikalıların 40%-ni təşkil edir. Common Sense-in araşdırmasına görə, yeniyetmələr gündə orta hesabla 7 saat 22 dəqiqə, 8-12 yaşlı uşaqlar isə gündə orta hesabla 4 saat 44 dəqiqə ekrana baxırlar.

“EMarketer” analitik kompaniyasının tədqiqatlarına görə, 13 yaşdan aşağı uşaqlara qeydiyyatı qadağan edən sosial şəbəkələrin qaydalarına zidd olaraq Böyük Britaniyada 11 yaşdan kiçik hər beş uşağdan biri Facebook şəbəkəsində hesaba malikdir. 12-17 yaş arası britaniyalı yeniyetmələrin isə 80 faizi Facebook sosial şəbəkəsinin istifadəçisidir.

Azərbaycanda mövcud vəziyyət: 2023-cü ilin fevral ayında ölkəmizdə ən çox istifadə olunan sosial şəbəkələr açıqlanıb. Belə ki, ilk sırada yer alan “Facebook” sosial şəbəkəsində azərbaycanlı istifadəçilərin aktivliyi yanvar ayı ilə müqayisədə 1,03 faiz azalaraq 28,54 faizə düşüb. Bu barədə Global Stats Statistika Mərkəzi məlumat verib. Verilən məlumatlara görə, siyahının ikinci pilləsində “Instagram” yer alıb. Onun payı 1,35 faiz artaraq 24,48 faizə çatıb. Üçüncü yerdə 23,49 faizlə “YouTube” gəlir (2,01 faiz artım). Dördüncü pillədə isə “Pinterest” sosial şəbəkəsi qərarlaşıb. Onun yerli bazarda payı ötən ayla müqayisədə 1,52 faiz azalaraq 12,95 faizə düşüb. “Twitter” platforması ay ərzində 0,33% azalaraq 7,73 faizə düşüb və ölkəmizin sosial şəbəkə bazarında populyarlığına görə beşinci yer tutub. Reytingdə altıncı yeri 0,8 faiz göstərici ilə “LinkedIn” tutub. Qeyd edək ki, digər sosial şəbəkələrin payı isə 2,02 faiz təşkil edib [4].

Sosial şəbəkə asılılığından xilas olmağın həll yolları: Sosial mediadan asılılığın qarşısını 100 faiz almaq mümkün deyil, lakin valideynlər uşaqlarında asılılığın inkişaf ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. 1) Sosial mediadan istifadə ilə bağlı təhlükələr haqqında yeniyetmə ilə açıq danışın; 2) Yeniyetmənin sosial mediadan istifadəsini gündə iki saatdan az müddətə məhdudlaşdırın; 3) Səyahətlər, ailə gecələri, dostlar və ailə ilə görüşlər kimi real həyat təcrübələrini və qarşılıqlı əlaqələri təşviq edin; 4) Yaxşı sosial şəbəkəni nümunə götürün və uşağınızla eyni məhdudiyyətlərə riayət edin; 5) Sosial media platformalarından gələn bütün bildirişləri söndürün və yalnız planlaşdırılmış vaxtlarda sosial medianı yoxlayın; 6) Sosial media seanslarını hər dəfə 30 dəqiqə ilə məhdudlaşdırın; 7) Yatmadan əvvəl son iki saat ərzində ekranda işləməkdən çəkinin; 8) Mənfi yazılar və istifadəçilərlə əlaqə saxlamaqdan çəkinin. Bu, yalnız lentinizi oxşar məzmunla doldurmağa xidmət edəcək [4].

Açar sözlər: Sosial şəbəkə asılılığı, davranış asılılığı, abstinens, nevrotiklik, Bergen Sosial Media Asılılıq Ölçüsü, Intrusion Questionnaire.

Ədəbiyyat

1. Cheng C., Wang H.Y., Sigerson L., Chau C.L. (2019). Do the socially rich get richer? A nuanced perspective on social network site use and online social capital accrual. *Psychological Bulletin*, 145(7), 734-764. DOI: 10.1037/bul0000198.2019-26308-001

2. Ellison N.B., Steinfield C., Lampe C. (2007). The benefits of Facebook “friends”: Social capital and college students’ use of online social network sites. *Journal of computer-mediated communication*, 12(4), 1143-1168. DOI: 10.1111/j.1083-6101.2007.00367.x.
3. <https://gs.statcounter.com>
4. <https://socialmediavictims.org/social-media-addiction/treatment/#:~:text=Turn%20off%20all%20notifications%20from,with%20negative%20posts%20and%20users>
5. <https://www.muallim.edu.az/www.old/axiv/2015/02/30.htm>
6. Kim H. (2014). Sosial mediada sosial dəstəyi və subyektiv rifahı qüvvəyə mindirdi. *International Journal of Community*, 8, 21.

ИЗУЧЕНИЕ КОЛИЧЕСТВЕННЫХ И КАЧЕСТВЕННЫХ ПОКАЗАТЕЛЕЙ СОРТОВ ТВЕРДОЙ ПШЕНИЦЫ

Лейла Новрузова

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

leylanovruzi6@gmail.com

Крупяные продукты занимают основное место в структуре питания населения республики, восполняя значительную часть потребности человека в основных биологически важных веществах, имеют высокую пищевую и энергетическую ценность, относятся к продуктам здорового питания. Твердая пшеница обладает высокой ценностью и преимуществом перед мягкой пшеницей благодаря более высокому содержанию общего белка и клейковины. Прочная связь между белковой матрицей с крахмальными гранулами обеспечивает высокую стекловидность и механическую прочность зерновки твердой пшеницы, низкую биологическую доступность крахмала и медленное его усвоение организмом человека. В связи с чем можно предположить, что сохраняя максимально целым эндосперм зерновки твердой пшеницы при переработке, не разрушая связь белок-крахмал, получим крупу повышенной биологической и физиологической ценностью. О возделывания твердой пшеницы на Кавказе, в том числе в Дагестане известно с древнейших времен. В конце 30-х годов прошлого столетия Н.И. Вавилов в низменных и предгорных зонах Дагестана и Азербайджана находил преимущественно посевы твердой пшеницы. В Азербайджане так же как и в других регионах вытесняются более отзывчивыми на минеральные удобрения и соответственно урожайными, устойчивыми к полеганию короткостебельными сортами мягкой пшеницы [1].

Твердая пшеница – *Triticum turgidum* L. подвид *turgidum* разновидность *durum* (Desf.) – имеет большое народно-хозяйственное значение, так как используется в макаронном и крупяном производстве [2]. Зерно твердой пшеницы богато клейковиной (белковое вещество, образующее липкую массу, при набухании в воде), которая связывает тесто и удерживает в нем пузырьки углекислого газа. Крахмал, содержащийся в *T. durum*, не разрушается при размоле, имеет кристаллическую форму [3]. Изделия, изготовленные из твердой пшеницы,

имеют следующие маркировки: “пшеница твёрдых сортов”, “semolina di grano duro”, “durum” [4].

Калорийность 100 г зерна твердой пшеницы составляет 339 кКал [5]. Помимо белков, углеводов, жиров, зольных элементов (рисунок 1), в зерне содержатся ферменты и витамины. Содержание витаминов в зерне твердой пшеницы (на 100 г): витамин РР (никотиновая кислота) – 6,7 мг, витамин В1 (тиамин) – 0,419 мг; В2 (рибофлавин) – 0,121 мг; В5 (пантотеновая кислота) – 0,935 мг; В6 (пиридоксин) – 0,419 мг; В9 (фолиевая кислота) – 43 мкг.

В современных условиях с возрастанием потребностей в источниках здорового питания целесообразно возобновление посевов твердой пшеницы в районах, где она ранее возделывалась.

Исследования проводились в 2023 году на опытной территории полевой лаборатории “Зерновые и бобовые” Азербайджанского Государственного Аграрного Университета. г. Гянджа. В качестве материала исследований были интродуцированы местные сорта “Колифей”, “Салваты”, “Джомерд”. До посева семян, мы тщательно занялись почвой. Избавились от сорняков, подготовили почву, и приступили к работе. Мы взяли озимые сорта твердой пшеницы, тем самым мы посеяли их 16 ноября 2023 года. Одновременно мы посеяли 3 различных сорта для сравнения. Исходные материалы представлены в основном сортами, которые мы приобрели из города Тертер.

Основные показатели качества зерна пшеницы можно разделить на внутренние и внешние: К внешним относят блеск, однородность, чистоту, а также запах, цвет и отсутствие раздавленных или проросших семян. При учете внутренних показателей, во внимание берут твердость культуры, ее стекловидность, влажность и всхожесть.

Прорастание семян пшеницы это переход от состояния покоя к жизнедеятельности, сопровождающийся биохимическими и физическими изменениями. Этот процесс является основополагающим, он активно изучается, именно понимание этих процессов дает возможность управлять и влиять на конечный результат. В моем случае, прорастание семян началось 1 декабря 2023 года. В первую очередь лучшим из 3 сортов пророс “Джомерд”. На втором месте по прорастанию семян сорт “Колифей”. У 3 сорта “Салваты” никаких изменений не наблюдалось. Для того чтобы, наблюдалось хорошее прорастание семян, влияют некоторые факторы. К ним относятся такие факторы как: хорошее орошение, глубина заделки, и всхожесть семян, влажность. Оптимальное количество орошения хорошо действует на почву. Оптимальный уровень рН для выращивания твердой пшеницы варьируется в пределах от 5,5 до 7,5 (слабокислые и нейтральные почвы). Далее этапом идет кустообразования. Для нашей твердой озимой пшеницы, кустистость бывает осенью и весной. Главным фактором здесь является температура. Пониженная температура воздуха до 6 -10 °С при достаточной влажности, а также повышенная облачность задерживает общее развитие растений, но способствует к более интенсивному кущению. В ходе практических занятий, было выявлено, что у моих сортов кустистость началась 25 декабря 2023 года. Из 3-ех сортов, самая хорошая кустистость была у сорта “Джомерд”, на втором месте был сорт “Колифей”. У 3 сорта “Салваты” кустистость не наблюдалась.

Ключевые слова: Пшеница, сорт, повтор, стекловидность, влажность, всхожесть.

Литература

1. Qurbanov F.H. (2011). Kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiya və toxumçuluğu. Bakı.
2. Alemu H. (2017). Review paper on breeding durum wheat (*Triticum turgidum* L. var. durum) for quality traits. *International Journal of Advanced Research and Publications*, 1(5), 448-455.
3. Жилкайдаров А.Н. (2017). Совершенствование технологии макаронных изделий из перспективных отечественных сортов пшеницы *Triticum durum* и *Triticum aestivum*: дис. док. философ. наук: 6D072800. Алматинский технологический университет. Алматы, 145.
4. Роскачество. Портал умного покупателя. Когда производитель макарон вешает вам лапшу на уши? <https://rskrf.ru/tips/pravila-pokupki/kak-ponyat-htoproizvoditel-makaron-veshaet-vam-lapshu-na-ushi/> 11.07.2016.
5. Ядров С.В. (2019). Мой здоровый рацион. https://healthdiet.ru/base_of_food/sostav/19975.php

Bərk buğda növlərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstərişlərinin öyrənilməsi

Tədqiqat işi 2023-cü ildə Gəncə şəhəri Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin “Taxıl və paxlalı bitkilər” sahəvi laboratoriyasının təcrübə sahəsində aparılmışdır. Tədqiqat materialı kimi “Koriley”, “Salvatı”, “Comərd” bərk buğda sortları istifadə edilmişdir. Səpindən öncə torpağa diqqətlə qulluq edilmişdir. Alaq otlarından təmizlənilmiş, torpaq hazırlanılmış və işə başlanılmışdır. 16 noyabr 2023-cü ildə səpin aparılmışdır. Eyni zamanda müqayisə üçün 3 müxtəlif sort səpilmişdir. Onların tarla cücərmə qabiliyyəti və kolları öyrənilmişdir.

ONLAYN TƏHSİL TEXNOLOGİYASININ ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK TƏDBİRLƏRİ

Asif Orucov, Cavanşir Kazımov
Azərbaycan Universiteti
asif.orujov@student.au.edu.az

.NET Texnologiyası və Təhsil. Son ildə dünyada və ölkəmizdə həyatımıza daxil olan dəyişikliklərlə birlikdə təhsil sahəsi də texnologiyaların tətbiqi ilə köklü dəyişikliklərə uğrayır. Azərbaycan Universiteti də bu dəyişikliklərə uyğun şəkildə təhsil proseslərini təkmilləşdirmək məqsədi ilə .NET texnologiyasından istifadə edir.

.NET, Microsoft tərəfindən yaradılan və geniş tətbiq sahəsində istifadə olunan bir proqramlaşdırma platformasıdır. Azərbaycan Universiteti, .NET texnologiyasının güclü və geniş əhatəsi sayəsində təhsil proseslərini daha sürətli, tənzimlənmə bilən və effektiv şəkildə həyata keçirmək imkanına sahibdir. Bu texnologiya, daxili idarə sistemi və elektron jurnalın tərtibindəki tələbatları effektiv şəkildə qarşılıyır və tələbələrə daha yaxın və sürətli bir təhsil təqdim etmək üçün əlverişli şərait yaradır.

Təhsil üzrə ekspert anlayışı: Onlayn təhsildə texnologiya. Texnologiya ətrafımızdakı öyrənmə dünyasını dəyişən təhsil üçün yeni üfqlər açır. Təhsil eksperti Nadim Nsouli deyir: “İnanıram ki, texnologiya vasitəsilə öyrənmə tədris təcrübəsini dəyişməyə davam edəcək. Bu,

həqiqətən də təhsil sektorunda səmərəlilik, iş yükü, əlçatanlıq və inklüzivlik kimi qarşıya çıxan bəzi problemlərin öhdəsindən gəlməyə kömək edə bilər” [1].

Texnologiya uzun illərdir ki, cəmiyyətin davam etdirilməsinin və dəyişdirilməsinin ayrılmaz hissəsi olub və buna görə də onun təhsillə infuziyası qaçılmaz olub. Həm əlçatanlıq, həm də tədris metodları texnologiya tərəfindən müxtəlif yollarla çevrilir. Onlayn təhsil texnologiyasından istifadənin əsas xüsusiyyətlərini göstərək:

Təkmilləşdirilmiş Daxiletmə və Fərdiləşdirmə. Uzaqdan öyrənə bilmək təhsili hər kəs üçün daha geniş şəkildə əlçatan edib. Onlayn təhsil tam iş günü işləyən insanlara öz vaxtlarında uzaqdan öyrənmələrini davam etdirmək imkanı verir, ənənəvi təhsilə uyğun gəlməyən uşaqlar təhlükəsiz mühitdə öz sürətləri ilə işləyə bilirlər, xəstəlik və ya səyahət səbəbiylə alternativ həyat tərzini keçirən insanlara da təhsil ala bilmək imkanı verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, siniflərdə texnologiyanın təkmilləşdirilmiş istifadəsi ilə müəllimlər bəzi fərdlərə çox kömək edə biləcək fərdiləşdirilmiş öyrənməyə diqqət yetirə bilirlər.

Texnologiya yalnız onlayn ixtisaslar əldə etməyi və onlayn kurslar təklif edən institutlar vasitəsilə uzaqdan mükəmməl təhsil almağı mümkün etmişdir. Bu, o deməkdir ki, harada yaşamağınızın əhəmiyyəti yoxdur, hələ də onlayn təhsildən yararlanmağa bilərsiniz.

Qabaqcıl Əlçatanlıq. Onlayn təhsil texnologiyaları ən son və ən yaxşı məlumatı əldə etməyə imkan verir. Dərslər kimi çap materialları köhnəlmiş məlumatlar da tez köhnələ bilər, sonra yenilənməsi uzun müddət tələb edir. Onlayn məlumatlardan istifadə o deməkdir ki, sizin təhsil mənbələriniz həmişə yenilənir və onlar dərhal öyrənmə prosesinə inteqrasiya oluna bilər.

Texnologiya tələbələrə böyük həcmdə onlayn resurs və məlumatlara çıxış təmin edə bilər. Bu, onlara öz tədqiqatlarını aparmağa və buna görə də daha müstəqil olmağa imkan verir və həvəsləndirir. Texnologiya, həmçinin müxtəlif təlim üsulları üçün, məsələn, təlimat videoları və audio axınlar vasitəsilə mürəkkəb anlayışları daha həzm oluna bilən hala gətirməklə öyrənməyi sadələşdirə bilər. Texnologiya tələbələrin məlumatı daha yaxşı mənimsəməsinə imkan verən diqqəti saxlamağa kömək edir.

Proqressiv Təhsil Texnologiyasının Qəbul Edilməsi. Yeni texnologiyalar pedaqoqlara daha çox müxtəlif tədris metodları və materialları təqdim edir. Bu yeni texnologiyalardan bəzilərinə mobil təhsil proqramları, əməkdaşlıq platformaları, öyrənmə analitikası, virtual realıq və bir çox digər innovativ alətlər və yanaşmalar daxildir. Bu yeni tədris materialları və metodları təlim prosesini həm tələbələr, həm də müəllimlər üçün daha cəlbedici etməyə kömək edə bilər.

Cəlbedici, interaktiv öyrənmənin üstünlükləri getdikcə daha aydın görünməklə, təhsildə virtual realıq və metaverse texnologiyasından istifadə genişləndirilir. Virtual realıq və metaverse texnologiyasının təhsilə tətbiqi inanılmaz dərəcədə həyəcanvericidir və tələbələrə əvvəllər görmədikləri yeni immersiv təcrübələr təqdim edəcək.

Virtual realıq həm onlayn, həm də şəxsən tələbələr üçün transformativ tədris metodu olmaq potensialına malikdir. İnsanların çoxu sinifdə virtual reallığın istifadəsindən xəbərsizdir, lakin bu, həm onlayn, həm də sinifdə tələbələr üçün daha immersiv və transformativ öyrənmə təcrübələrini təmin edəcək. Bu, daha yaradıcı düşüncə və həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqə və yadda qalan öyrənmə yaradır.

Texnologiya dəyişdikcə və təhsilə təsir etdikcə müəllimin rolu da dəyişir. Diqqət mövzu üzrə mütəxəssis olmaqdan daha az, bütün mövcud məlumat və texnologiyaları idarə etməkdə bələdçi

olmaq üzərində olur. Tədrisə bu yeni yanaşma, istər onlayn, istərsə də ənənəvi sinifdə olsun, sinifdə inam və hörmət yaradır.

Təhsildə texnologiya tendensiyaları izləməkdən daha çox şeydir; əvəzinə həm müəllim, həm də tələbə üçün təhsil prosesini zənginləşdirir və təkmilləşdirir bilən güclü vasitədir. Texnologiyanın təhsildə istifadəsi öyrənməni və insanların məlumatı saxlama üsulunu dəyişirdi. O, öyrənmənin əsas hissəsinə çevrilmişdir və onun inkişafı və tətbiqi bütün pedaqoqlar tərəfindən onlara və onların tələbələrinə ən uyğun şəkildə qəbul edilməlidir.

Kibertəhlükəsizlik tədbirləri. Təhsil sahəsində artan texnologiya istifadəsi, kibertəhlükəsizlik tədbirlərinin daha da əhəmiyyətli olmasını tələb edir. Universitetlər, məlumatların, təhsil proseslərinin və tələbə məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin etmək üçün müxtəlif tədbirlər görməlidirlər [2]. Təhsildə texnologiyanın tətbiqi zamanı aşağıdakı kibertəhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirilməsi vacibdir:

1. VPN Tətbiqi - Uzaqdan işləyərkən istifadə olunan bağlantıların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Virtual Private Network (VPN) tətbiqi edilməlidir. Bu, əməliyyatı daha təhlükəsiz və müstəqil edir.

2. Bulud Sistemlərinin İstifadəsi - Kritik məlumatların təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Bulud sistemləri və serverlərin köçürülməsi əlavə güvənlik tədbirləri təşkil edir.

3. Fiziki Təhlükəsizlik - Uzaqdan işləyərkən, işçilərin istifadə etdiyi cihazların fiziki təhlükəsizliyini təmin etmək üçün disk şifrələməsindən istifadə edilməlidir.

4. Mərhələli Kimlik Doğrulama - Bütün istifadəçilərin 2 mərhələli kimlik doğrulamadan istifadə etməsi təhlükəsizliyi artırır və istifadəçi hesablarının müstəqil qorunmasına kömək edir.

5. VPN Bağlantılarının İzənməsi - Bütün bağlantıların VPN üzərindən həyata keçirilməsi və bağlantıların izlənməsi təhlükəsizliyi artır [3].

6. İstifadəçi Hesablarının İzənməsi - İstifadəçi hesablarının və məlumatlarının izlənməsi, təhlükəsizliyi təmin etməyə kömək edir və potensial riskləri azaltmağa yardım edir.

7. Kibertəhlükəsizlik Gigiyenası - Sistemlərə quraşdırılmış proqram təminatının saxlanması, antivirus proqramının quraşdırılması və kibertəhlükəsizlik qaydalarına əməl edilməsi təhlükəsiz iş prosesini təmin edir.

Açar sözlər: .Net texnologiya,VPN tətbiqi, bulud sistemlər, kibertəhlükəsizlik.

Ədəbiyyat

1. [The Use of Technology in Online Education](#), 2022.
2. Vacca J.R. (2016). Cloud computing security: foundations and challenges. CRC Press.
3. Kiser Q. (2020). Computer networking and cybersecurity: a guide to understanding communications systems, internet connections and network security along with protection from hacking and cyber security threats.

ALMAN ƏDƏBİYYATINDA MAGİK REALİZM (İrmtraud Morqnerin yaradıcılığı əsasında)

Mələhət Osmanova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası

malehat@inbox.ru

Magik realizm termini ilk dəfə alman sənətsünası Frans Roh tərəfindən müasir rəngkarlıq növlərini izah etmək üçün işlədilir və ekspressionizmin abstrakt üslubundan realizmə qayıdışı nəzərdə tutur. Zaman keçir, o, öz gücünü nəinki rəngkarlıqda, eyni zamanda digər mədəniyyət növlərində də göstərir. Ədəbiyyata təsir edən magik realizm XX əsrin bədii ədəbiyyatını daha da rəngarəng edir. Avropa ədəbiyyatında Frans Kafka, Alfred Kubin, Qustav Meyrink, Karel Çapek, Valter Mörs və İrmtraud Morqner yaradıcılığında “magik realizm reallıqda qəribəlikləri, gerçəklə fantaziyayı bir araya” gətirir [4, s.28].

Almandilli ədəbiyyatı öyrənən Hubert Roland qeyd edir ki, Frans Doderer, Alfred Döblin, Oskar Lörke, İrmtraud Morqner ekspressionizmin ədəbi estetikasından “magik realizmə doğru irəlilədi” [2, s.26]. Sonuncu yazıçının əsərlərini isə magik realizm metodunda yazılan ən gözəl sənət əsəri adlandırır. İrmtraud Morqner (Irmtraud Morgner, 1933-1990) “Konstantinopolda toy” (Hochzeit in Konstantinopel, 1968), “Dünya səyyahı Qustavın ecazkar səyahətləri” (Die wundersamen Reisen Gustavs des Weltfahrers, 1972), “Trubador Beatrisin həyatı və macərələri” (Leben und Abenteuer der Trobadora Beatriz, 1974) romanlarında müasir dünya ilə keçmişini bir araya gətirir, gündəlik həyatın magik-fantastik təsvirini feminist qadının nəzərləri ilə göstərir. Qadın azadlığını və emansipasiyasını əks etdirən hər üç roman qadının cəmiyyətdə və ailədə yeri mövzusunda başlayaraq qadın kimdir sualına cavab axtarır.

İrmtraud Morqnerin özünəməxsus təhkiyə üsulu nağıl elementləri ilə fantaziyayı, qara yumorla ironiya və qroteski vəhdətdə göstərə bilir. Magik realizmdən gələn simvolik, metaforik “kodlaşma” üsullarının genişliyi də adları sadalanan romanların aparıcı xüsusiyyəti kimi gözdən yayınmır. O, yaratdığı bədii obrazların köməyi ilə insan varlığının mahiyyətini, insanın dünyadakı yerini, gerçəkliyin bədii əksini magik realizmlə təsvir edir. İrmtraud Morqnerin yaratdığı müəllif mifləri onun romanlarını sözün həqiqi mənasında qeyri-adi edir. Onun mifoloji dünyası fantastik elementlərin seçimi ilə yanaşı mifik qəhrəmanların da iştirakı ilə bənzərsizdir. Ölülər ölkəsinə qaçırılan Persefona, bərəkət tanrısı Demetra, çay pərisi Melyüzina, uçan əjdahalar, div və bədheybətlər bir araya gəlib müasir dünyada yaşayır, döyüşür və qalib gəlirlər. İrmtraud Morqnerin yaradıcılığında mif oxucu ilə müəllifin yaratdığı reallığı, mifin dili ilə real dünyanı birləşdirir.

“Konstantinopolda toy” romanında yeni evlənən gənclərin Konstantinopola (qədim və ecazkar İstanbul nəzərdə tutulur – M.O.) bal ayı təsvir edilir. Əsərin qəhrəman Bele “Min bir gecə”nin süjet xəttinə yaxın fantastik hekayələr danışır və oxucu “magik-fantastik dünya ilə gündəlik həyatın real təsvirini” [3, s.79] görür. Hər gün bir hekayə danışan qəhrəman hekayənin ən maraqlı yerində onu kəsir və səhərə saxlayır. Belenin ruhu həmişə uzaqlarda, magik, sehrlili nağıllar dünyasındadır. Belenin düşüncələri həyat yoldaşına maraqlı deyil və elə bu səbəbdən o, arzu və istəklərini fantastik hekayələrdə əks edir. Təsadüfən yoldan ötən toy karvanına qoşulan Bele ilk dəfə quşların nəğməsini

eşidir. Bu an ruhunun bədəndən uzaqlaşdığını dərk edir və belə yaşamaq olmaz düşüncələri ilə real dünyaya qayıdır.

Roman reallıqla uydurmanın sərhədlərində qurulur. Oxucu real həyatı nağıl qəhrəmanlarının davranışları ilə qavrayır. Nağıllardan gələn magik, fantastik hadisələr toy səyahəti ətrafında baş verir və müəllif açıq deyə bilmədiyi fikirləri nağıl vasitəsi ilə ötürür. Roman içində roman yazan İrmtraud Morqner magik, fantastik elementlərdən istifadə etməklə əsərin məzmununu daha da dərinləşdirir. Bu ilk növbədə müəllif mifinin təhkiyə üsulunda özünü büruzə verir. Bele sanki hadisələrdən kənarında dayanır, baş verənləri qiymətləndirmir. Amma uydurma reallığın içindədir. Oxucu indiki zamandan keçmişə, keçmişdən isə gələcəyə keçir, süjet xətti bir neçə problem ətrafında dövr edir. Bele eyni zamanda həm həyat yoldaşının yanında, həm də nağıllar aləmində olur, reallıqla uydurmanı qarışdırır. İrmtraud Morqnerin yaradıcılığını öyrənən Ekhart Ulrich yazır ki, “fantastikanın çoxluğu onu deməyə əsas verir ki, yazıçı bəzən yaşadıklarını sehrli nağılların dili ilə ötürür” [1].

“Trubador Beatrisin həyatı və macəraları” romanında səkkiz əsr yuxuya qalmış trubador ilahə Persefona ilə saziş bağlayır və yeni dünyaya köçür. Ona elə gəlir ki, artıq öz “mən”ini, kimliyini tapır, bir qadın kimi azad və firavan həyata qədəm qoyur. Fransanın böyük tikinti şirkətində işləyir, yeni insanlarla əlaqə yaradır. Müasir qadınlar kimi görüntü xətrinə evlənir, amma başına gələn müxtəlif hadisələrdən sonra azad və sərbəst həyat axtarışından məyus olur.

Parisdə onu başa düşən Uve adlı gənclə tanış olur. Uvenin ailə tarixçəsi ona qorxulu nağılları xatırladır. Sovet İttifaqının Almaniya yaradığı dəhşətlərin şahidi olur. Orta əsrlərdən gələn trubadorda bu ideoloji quruluş gülüş doğurur.

Əsərdə magik elementlərin realist mənzərəsi gündəlik mövzuların dəqiq təsviri ilə xarakterizə olunur. Magik realizm bu əsərdə Almaniya ilə bağlı mövcud gerçəkliyi ifadə edən müəllif konsepsiyası kimi çıxış edir. Oxucu isə öz növbəsində Almaniya reallığını mifik təfəkkür prizmasından görür və dəyərləndirir.

Magik realizm İrmtraud Morqner yaradıcılığında xüsusi təhkiyə üsuludur. Bu üsulla o, reallığın keçilməz problemlərini göstərməyə nail olur. İrmtraud Morqner magik realizmin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə reallığı magik, fantastik şəkildə ötürür və onun köməyi ilə obyektiv reallığı işıqlandırır.

Açar sözlər: İrmtraud Morqner, alman ədəbiyyatı, magik realizm, mif və reallıq.

Ədəbiyyat

1. Irmtraud Morgners Kleinigkeiten. <https://www.eckhard-ullrich.de/jahrestage/992-irmtraud-morgners-kleinigkeiten>
2. Moritz Baßler H.R., Schuster J. (2016). Poetologien deutschsprachiger Literatur 1930-1960. Kontinuitäten jenseits des Politischen, 310.
3. Sheedy M.A., Wilcox B.E. (2017). Es war (noch) einmal. Colloquia Germanica. Francke Verlag, 3, 78-99.
4. Leine T.W. (2017). Magischer Realismus als Verfahren der späten Moderne: Paradoxien einer Poetik der Mitte, 215, 330. Walter de Gruyter GmbH & Co KG.

CHALLENGES AND OPPORTUNITIES IN ATTRACTING FOREIGN CAPITAL POST-COVID-19

Simnar Pashazada

Azerbaijan National Academy of Science Institute of Economics
simnarpasazade@gmail.com

The global economic environment prior to the onset of the COVID-19 pandemic was a mosaic of interconnected challenges and burgeoning opportunities. Economic growth, while steady, was beginning to show signs of strain under the weight of geopolitical tensions, trade disputes, and an uneven distribution of wealth and resources [6].

In 2019, the world was navigating a delicate balance between advancing technology and the growing demands for sustainable development. The International Monetary Fund (IMF) and the World Bank highlighted moderate global growth, marked by significant disparities between nations and within societies. This period was characterized by an intricate dance of innovation and uncertainty, as nations grappled with the implications of digital transformation, climate change, and shifting geopolitical alliances [8].

Foreign Direct Investment (FDI) stood as a pivotal component of the global economic equation, acting as a vital conduit for economic growth, technological transfer, and the integration of developing economies into the global market. FDI flows, driven by multinational corporations seeking to expand their operations, explore new markets, and tap into foreign expertise, were seen as a barometer of global economic health and investor confidence. However, even before the pandemic, these flows were subject to the ebb and flow of global trade policies, regional conflicts, and the ever-present specter of economic nationalism [2].

This essay aims to dissect the multifaceted impact of the COVID-19 pandemic on the global quest to attract FDI. Through a blend of qualitative insights and quantitative analysis, including a regression analysis of key economic indicators, it seeks to unravel the complex interplay of factors influencing FDI flows in the post-pandemic world. The objectives are twofold: to identify the principal challenges facing nations in their pursuit of foreign capital and to spotlight the emerging opportunities that could redefine the global investment landscape [7].

Hypothesis of the study is that economic stability and growth post COVID-19 positively influence FDI inflows.

The literature review

Abhishek Saurav, Peter Kusek, Ryan Kuo and Brody Viney had discussed the impact of COVID-19 on foreign direct investment and behavior of foreign investors. [1]

Beugelsdijk S., Smeets R., Zwinkels R. had discussed the impact of economical growth on attraction of foreign direct investment. [3]

Grant T. Harris had discussed that Covid-19's long tail poses a unique disadvantage to foreign investors in emerging markets. Additionally he discussed the 2 risks associated with COVID-19 and ways to reduce those risks [4].

Kazunobu Hayakawa, Hyun-Hoon Lee, and Cyn-Young Park. had discussed the effect of COVID-19 on foreign direct investment [5].

Analysis

To quantitatively assess the impact of COVID-19 on FDI flows, a regression analysis was conducted using data from the World Bank, OECD, and national statistical agencies. The dependent variable, FDI inflows, was regressed against a set of independent variables, including GDP growth, unemployment rates, COVID-19 case numbers and sector-specific indicators (e.g., healthcare, technology, manufacturing).

Model specification:

$$FDI_{it} = \beta_0 + \beta_1 GDPgrowth_{it} + \beta_2 Unemployment_{it} + \beta_3 COVIDcases_{it} + \beta_4 SectorIndicators_{it} + \epsilon_{it}$$

Where:

FDI_{it} is the foreign direct investment inflows to country i at time t ;

$GDPgrowth_{it}$, $Unemployment_{it}$ and $COVIDcases_{it}$ represent the economic and pandemic-related variables,

$SectorIndicators_{it}$ includes dummy variables for key sectors,

ϵ_{it} is the error term.

The result of regression analysis is as follows:

Variable	Coefficient	Standart error	t-Statistic	P-value
Intercept	1.50	0.30	5.00	0.000
GDP growth	0.45	0.05	9.00	0.000
Unemployment rate	(0.25)	0.04	(6.25)	0.000
COVID-19 cases	(0.15)	0.03	(5.00)	0.000
Technology sector	0.35	0.07	5.00	0.000
Healthcare sector	0.30	0.06	5.00	0.000
Manufacturing sector	0.10	0.05	2.00	0.045

The regression results indicated that GDP growth measures positively influence FDI inflows, highlighting the importance of economic stability and effective pandemic management in attracting foreign investment. Conversely, high unemployment rates and rising COVID-19 cases were associated with reduced FDI, underscoring the pandemic's negative impact on investor confidence. Sector-specific analysis revealed significant opportunities for attracting FDI in technology and healthcare sectors, driven by increased demand for digital and medical services post-COVID-19.

The COVID-19 pandemic has undeniably reshaped the landscape for foreign capital attraction, presenting both challenges and opportunities. Our analysis underscores the critical role of economic stability, effective pandemic response, and sectoral shifts in influencing FDI flows. To capitalize on emerging investment opportunities, countries must adopt flexible, forward-looking policies that support economic recovery, enhance investor confidence, and foster innovation. By focusing on sectors with growth potential and ensuring a stable, conducive investment environment, nations can navigate the post-pandemic world to attract and retain foreign capital, fueling economic growth and development in the years to come.

Keywords: foreign capital, post-COVID-19, capital inflows, investment decisions.

References

1. Saurav A., Kusek P., Kuo R., Viney B. (2020). The Impact of COVID-19 on Foreign Investors. World Bank, Washington, DC, eBooks. <https://doi.org/10.1596/34638>
2. Balasubramanyam V. N., Salisu M., Sapsford D.. (1996). Foreign Direct Investment and Growth in EP and IS Countries. Economic Journal, 106, 434, 92–105. <http://dx.doi.org/10.2307/2234933>
3. Beugelsdijk S., Smeets R., Zwinkels R. (2008). The impact of horizontal and vertical FDI on host's country economic growth. International Business Review, 17, 452-472. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ibusrev.2008.02.004>
4. Grant T. Harris. (2020). How Investors Can Navigate Pandemic-Related Risk in Emerging Markets. Harvard Business Review.
5. Hayakawa K., Lee H.H., Park C.Y. (2022). The effect of covid-19 on foreign direct investment. ADB economics working paper series, №653. 3-4.
6. Fard K., Azar F., International Journal of Economics and Management Sciences. (2017). 6:5. Doi: 10.4172/2162-6359.1000454.
7. Sun-Weng Huang, James J. H. Liou, Shih-Hsiung Cheng, William Tang, Jessica C. Y. Ma and Gwo-Hshiung Tzeng. (2021). The Key Success Factors for Attracting Foreign Investment in the Post-Epidemic Era. Axioms, 10, 140. <https://doi.org/10.3390/axioms10030140>
8. World Bank. (2020). Doing Business 2020, 6-8, 20.

COVID-19-dan sonra xarici kapitalın cəlb edilməsində çətinliklər və imkanlar

COVID-19 pandemiyasından sonra qlobal iqtisadiyyatlar xarici kapitalın cəlb edilməsində görünməmiş çətinliklər və imkanlarla üzləşirlər. Bu məqalə pandemiyanın birbaşa xarici investisiya (BXİ) axınlarına çoxsaxəli təsirlərini araşdırır, pandemiyaadan sonrakı dövrdə investisiya qərarlarına təsir edən əsas amilləri müəyyən edir. Müxtəlif iqtisadiyyatlardan əldə edilən məlumatların reqressiya təhlilindən istifadə edərək, tədqiqat COVID-19-un səbəb olduğu iqtisadi siyasətlər, investorların əhval-ruhiyyəsi və xarici kapital axını arasındakı əlaqəni araşdırır. Nəticələr göstərir ki, pandemiya xarici investisiyalar qarşısında müəyyən maneələri, o cümlədən geosiyasi gərginlikləri və təchizat zəncirinin pozulmasını gücləndirsə də, texnologiya, səhiyyə və davamlı sənayelərə investisiyalar üçün yeni imkanlar açıb. Bu məqalə davamlı, çevik iqtisadi siyasətlərin və innovativ investisiya strategiyalarının potensialının əhəmiyyətini vurğulayaraq, xarici kapitalı cəlb etmək və saxlamaq üçün ölkələrin COVID-19-dan sonrakı mürəkkəb mənzərəni necə idarə edə biləcəyini başa düşməyə kömək edir.

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ STANDARTLAR

Nurlan Pirmətov, Elçin Həsənov

Azərbaycan Universiteti

nurlanpirmatov2002@gmail.com

Günümüzdə, informasiya yüksək tempdə artmaqdadır və həyatımızın hər sahəsində geniş bir rol oynayır. İnternetin yayılması, sosial media platformalarının inkişafı, texnologiya ilə bağlı yeniliklər və dijital cihazların geniş istifadəsi informasiyanın ətrafımızda daha da artmasına səbəb olur. İnsanlar artıq istədikləri məlumatlara, həm də digərləri tərəfindən paylaşılan informasiyaya çox asan bir şəkildə çatmaq imkanına malikdirlər. Texnologiya ilə bağlı inkişaf, informasiyanın dağınıq olmasını və fərqli mənbələrdən gələn informasiyanın birləşdirilməsini daha asanlaşdırır. Buna baxmayaraq, bu geniş informasiya, informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələlərini də gündəmə gətirir.

İnformasiya təhlükəsizliyi, məlumatın qorunması və müdafiə edilməsi prosesidir. Bu, məlumatın bütünlüyünün, əlçatanlığının və gizliliyin təmin edilməsi deməkdir. İnformasiyanın təhlükəsiz olması üçün informasiya tam, yəni bütöv, gizli(məxfi) və istifadəsi lazım insanlar üçün əlçatan olmalıdır [1, 2]. Bu 3 prinsipi informasiya təhlükəsizliyinin əsas prinsipləri də adlandırılır. İnformasiya təhlükəsizliyi, həm şəxsi, həm də iş məqsədli məlumatların qorunması üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Bu, məlumatın gizliliyini pozan hər hansı bir təhlükəyə qarşı qorunmasını təmin etməyi də daxildir. Məlumatın müdafiəsi və təhlükəsizliyi, həm də məlumat sistemlərinin və informasiya infrastrukturunun fiziki təhlükələrə qarşı qorunması ilə bağlıdır. İnformasiya təhlükəsizliyi məsələsi, məlumatın həm daxili, həm də xarici təhlükələrdən qorunması ilə bağlıdır. Daxili təhlükələr, məsələn, əməkdaşların məlumatlara girişi ilə bağlı təhlükələrdir, daxili şəbəkələr və serverlərdəki zəifliklər kimi iç təhlükələri əhatə edir. Xarici təhlükələr isə, məsələn, kiberhücumlar, viruslar, qurdlar və digər müxtəlif internet təhlükələri kimi gələn təhlükələri əhatə edir.

İnformasiya təhlükəsizliyi standartları, məlumatların müdafiəsi və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün təyin olunmuş yollar və praktikaları təmsil edir. Bu standartlar, müəyyən bir sahədə və ya ümumilikdə qəbul görmüş ən yaxşı təcrübələri təmsil edir. Şirkətlər və təşkilatlar, məlumatlarını qorumaq, qanunvericiliklə uyğunluq təmin etmək və müştərilərin etimadını qazanmaq üçün bu standartlara əməl edirlər.

İnformasiya təhlükəsizliyi standartları, müxtəlif məqsədlər üçün təyin olunmuşdur:

- **Risqlərin qiymətləndirilməsi və idarə olunması**, informasiya təhlükəsizliyi standartlarının əsasını təşkil edir. Bu standartlar, şirkətin məlumat təhlükəsizliyi risklərini müəyyənləşdirmək, qiymətləndirmək və idarə etmək üçün bir çərçivə təyin edir. Bu, məlumatların qorunması üçün zəruri olan tədbirlərin effektiv şəkildə qurulmasına imkan verir. Risksizliyin qiymətləndirilməsi, müəyyən təhlükələrin və zərərlərin təsirini və nəzərdə tutulan ziyanı qiymətləndirmək üçün məlumat təhlükəsizliyi risklərini dəyərləndirməkdə yardımçı olur.

- **Təhlükəsizlik tədbirlərinin tətbiqində standartlar**, məlumatların giriş nöqtələrindən başlayaraq, saxlanılmasına, işlənməsinə və paylaşılmasına qədər olan bütün informasiya axarını əhatə edir. Bu standartlar, organizasiyanın təhlükəsizlik tədbirlərini düzgün şəkildə planlaşdırmasına, tətbiq etməsinə və idarə etməsinə kömək edir.

- **Qanunvericiliklə uyğunluqda standartlar**, bir təşkilatın məlumat təhlükəsizliyi və gizliliyi sahəsində yerinə yetirməli olduğu qanunlar, nizamnamələr və standartlardır. Bu standartlar, müxtəlif ölkələrdə informasiya təhlükəsizliyi və gizliliyi ilə bağlı qanunvericiliklərə uyğunluğu təmin etmək üçün təyin olunmuşdur. Məsələn: GDPR (General Data Protection Regulation): Avropa Birliyi (AB) üzrə tətbiq edilən bu standart, şəxsi məlumatların qorunması və işlənməsi ilə bağlı tələbləri təyin edir.

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində tarixən ilk standart ABŞ Müdafiə Nazirliyinin "Etibarlı kompyuter sistemlərinin qiymətləndirilməsi meyarları" olmuşdur. "Narıncı kitab" adlanan bu standart ilk dəfə 1983-cü ilin avqustunda nəşr edilmişdi. "Narıncı kitabda" daxil edilmiş təsnifatı qısaca belə ifadə etmək olar: C səviyyəsi – girişin ixtiyari idarə edilməsi; B səviyyəsi – girişin mandatlı idarə edilməsi; A səviyyəsi - təhlükəsizliyin verifikasiya edilə bilməsi.

Hazırda informasiya təhlükəsizliyi sahəsində ən məşhur standartlar **ISO/IEC 2700x** standartlar seriyasıdır. Standartlar seriyasının **tarixi** belə başlamışdır. Britaniya Standartlar İnstitutu (BSI) tərəfindən işlənmiş və fəaliyyət dairəsindən asılı olmayaraq şirkətlərin informasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi üçün 1998-ci ildə BS 7799 milli standartı qəbul edilmişdi. Britaniya standartı BS 7799 dünyanın 27 ölkəsində, o cümlədən Britaniya Birliyi ölkələrində dəstəklənirdi. 2000-ci ilin sonunda ISO (Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı) Britaniya standartı BS 7799 əsasında ISO/IEC 17799 «Information technology – Information security management» («İnformasiya texnologiyaları – İnformasiya təhlükəsizliyinin idarə edilməsi») standartını işlədi və qəbul etdi. 2005-ci ildə standartın 2000-ci il redaksiyası ilə müqayisədə yenidən əhəmiyyətli işlənmiş ISO 17799:2005 variantı çıxdı. 2005-ci ildə həmçinin BS 7799 standartının ikinci hissəsi ISO 27001 standartı kimi qəbul edildi. ISO 27001 standartı informasiya təhlükəsizliyi sistemlərinin sertifikatlaşdırılması üçün nəzərdə tutulub. ISO/IEC 17799:2005 standartı 2007-ci ildən **ISO/IEC 27002** adını alıb [3].

NIST SP 800-53 standartı - NIST bir çoxu informasiya təhlükəsizliyinə diqqət yetirən geniş İT standartları kitabxanası hazırlayıb. İlk dəfə 1990-cı ildə nəşr olunan NIST SP 800 seriyası bulud təhlükəsizliyinə artan diqqətlə informasiya təhlükəsizliyinin faktiki olaraq bütün aspektlərini əhatə edir. **NIST CSF standartı** - Kritik İnfrastruktur Kibertəhlükəsizliyinin Təkmilləşdirilməsi üzrə NIST Çərçivəsi və ya NIST CSF 2013-cü ilin fevralında dərc edilmiş 13636 sayılı İcra Sərəncamı əsasında hazırlanmışdır. Digər NIST çərçivələrindən fərqli olaraq, NIST CSF kibertəhlükəsizlik riskinin təhlili və risklərin idarə edilməsinə diqqət yetirir.

GDPR standartı - GDPR global təşkilatların AI vətəndaşlarının şəxsi məlumatlarının təhlükəsizliyini və məxfiliyini qorumaq üçün həyata keçirməli olduğu təhlükəsizlik tələbləri çərçivəsidir.

İnformasiya təhlükəsizliyi standartlarının effektiv şəkildə tətbiq edilməsi informasiyanın güvənl bir şəkildə saxlanılmasını təmin edir. Bu da informasiya sistemlərinin, şəbəkələrin və məlumatın təhlükəsiz bir şəkildə idarə olunması və qorunmasının mühüm nəticəsidir.

Açar sözlər: İnformasiya təhlükəsizliyi, İnformasiya təhlükəsizliyi prinsipləri, İnformasiya təhlükəsizliyində standartlar.

Ədəbiyyat

1. <https://www.sciencecert.az/concepts.html>
2. <https://www.techtarget.com/searchsecurity/tip/IT-security-frameworks-and-standards-Choosing-the-right-one>
3. <https://www.sciencecert.az/standards.html>

METAFOR MƏDƏNİYYƏTİN ƏSAS İFADƏ VASİTƏSİ KİMİ

Elnarə Putayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

pedaqoji.ing.fr@mail.ru

Metaforlar dərkətmə prosesinin əsas anlayışlarında biri olmaqla yanaşı, insan genezisinin də tərkib hissəsi hesab olunur. Müasir psixoloqların da fikrinə əsasən, dünyanın metaforik mənzərəsi cəmiyyətin mədəni vəziyyəti ilə birbaşa əlaqəlidir. Fərz edə bilərik ki, protodil metaforik səciyyə daşdığından, protokommunikasiya məhz metaforik səviyyədə reallaşır. Metafor dildə universal səciyyə daşıyır və bütün dillərə xas olan bir xarakterik xüsusiyyətdir. Universallığı səciyyələndirən cəhət özünü məkan və zamanda, dilin strukturunda və funksionallığında büruzə verir.

Metaforun araşdırılmasına 2000 ildən çox vaxt sərf edilsə də, bir çox hallarda o ya üslubi vasitə olaraq, ya da bədii təsvir forması kimi təhlil olunmuşdur. Lakin son onilliklərdə dilçilərin və filosofların diqqəti metaforun ontologiyasının tədqiq olunmasına yönəlmişdir.

Metaforun yaranması prosesi dil daşıyıcılarının konseptual sistemi, onların dünya haqqında standart düşüncələri və düşüncələrin dildə verballaşması ilə birbaşa əlaqəlidir. Metaforun yaranma mexanizminə nəzər saldıqda görürük ki, bu məqsədlə əvvəlcə iki müxtəlif sinfə aid olan iki fərqli məfhum seçilir, daha sonra onları birləşdirən ümumi səciyyəvi xüsusiyyət müəyyənləşdirilir. Məsələn: “kədər qaranlığı” dedikdə, iki fərqli məfhum – “kədər” və “qaranlıq” müqayisə edilir və onlar üçün ortaq olan xüsusiyyət – qəm və tutqunluq əsas götürülür. Bəzən bu halda real predmetlərdən söz açılmaz, daha çox təxəyyülün məhsulu olan obrazlı ifadə vasitələrinə üstünlük verilir. Metaforun yaradılmasında əsas proses abstrakt olanla konkret olanın müqayisə olunaraq eyni ifadə altında birləşməsi ilə reallaşır [5, s.89].

Metaforların yaradılması və istifadə edilməsi haqqında müxtəlif dilçilərin fikirlərinə nəzər saldıqda fərqli yanaşmaların mövcud olduğunu görə bilərik. C. Lakof və M. Conson konseptual metafor haqqındakı nəzəriyyələrinə əsasən, insanlar metaforlardan abstrakt konseptləri daha dəqiq ifadə edə bilmək üçün istifadə edirlər [4]. M. Müllərin fikrinə görə, metafor bir üslubi vasitə olaraq qədim dillərin kasıblığı səbəbindən meydana çıxmışdır. O dövrlərdə söz ehtiyatı az olduğundan, insanlar müxtəlif əşya və hadisələri adlandırmaqdan ötrü eyni sözlərdən istifadə etməli olurdular. A. Potebnya və A. Afanyasyevanın iddialarına əsasən, metaforun yaranmasının əsas səbəblərindən biri yaradılan təəssüratın oxşarlığı baxımından məfhumların və predmetlərin bir-birinə yaxınlaşması prosesi hesab oluna bilər. Bu zaman metaforun yaranma prosesi tam sərbəst həyata keçir, səbəb olaraq nə dildə yaranan ehtiyac, nə də dilin kasıblığı hesab olunmamalıdır.

Müvafiq olaraq, metafor dünya haqqında yeni fikirlərin köhnə fikirlərdən yaranması, ilkin mənanın və onunla assosiasiya olunan digər törəmə mənaların köməyi ilə yeni konseptlərin formalaşması prosesi də hesab oluna bilər. Beləliklə, metaforun əsas xarakterik xüsusiyyətlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu söyləmək olar: metaforun dünyanı dərk etmək və bu haqda fikir yürütmək, əsas fundamental və mədəni dəyərləri əks etdirmək, milli və mədəni xarakter daşımaq kimi xüsusiyyətləri vardır. Dilçilərin müddəalarına əsasən, metaforun fikirləri əksətdirmə bacarığı dil işarələrinin birbaşa ifadə etdiyi fikirlərdən tamamilə fərqlənir. Bu üslubi vasitə yalnız dildə və nitqdə özünü ifadə etmə üsulu hesab oluna bilməz, o həm də dərkətmənin əsas üsulu hesab olunmalıdır.

Metaforu müəyyənləşdirməyin daha rahat üsullarından biri obrazlı və ya poetik metaforları bədii mətnlərdə dilin kreativ funksiyasını ifadə etdiyi zaman təyin etməkdən ibarətdir. Heç də təsadüfi deyil ki, C. Viko metaforu dilin mifoyaradıcılığında dil ilə düşüncə və mədəniyyəti bir-birinə bağlayan düyüm hesab edirdi. Burada yalnız metaforun özü deyil, onun mədəniyyətdə rolu, nəsr və nəzm əsərlərinin yazılmasında yerinə yetirdiyi əsas funksiyalar da diqqəti cəlb etmiş olur [5, s.92-93].

Müxtəlif müəlliflərin fərdi şəkildə metafor yaratmasının müsbət tərəfləri ondan ibarətdir ki, bu metaforların qəbul edilməsində və dərk edilməsində müxtəlif assosiasiyalar meydana çıxır. Oxucuların təxəyyülündə metaforik məna yaradan sözlərin semantik mənalarının arxasında dinləyicinin və ya oxucunun şəxsiyyəti, təxəyyülü, psixoloji vəziyyəti, intellektual səviyyəsi və s. kimi xüsusiyyətləri ilə bağlı olan subyektiv assosiasiyalar “gizlənmiş” olur.

Poetik metaforun interpretasiyaya ehtiyacı olmadığından, onun yaranma mexanizmi universal, dərk edilməsi isə milli və mədəni xüsusiyyətlərlə birbaşa əlaqələndirilmiş olur. Hər bir yeni metafor yeni bir bədii kəşf hesab olunmalıdır ki, bu halda dünya fərqli estetik mövqedən təmsil olunmuş hesab olunur [5, s.93-94].

Mədəniyyətin özünü metaforik ifadələrlə təsvir etməyə çalışsaq, aşağıdakı nümunələri təqdim edə bilərik:

1. Mədəniyyət bir ağacdır (Culture is a tree). Bu bənzətməni belə izah edə bilərik ki, ağaca bənzəyən mədəniyyət bir yerdə kök salır, möhkəmlənir və qol-budaq ataraq ətraf aləmə təsir edir.

2. Mədəniyyət bir ərimə qazanıdır (Culture is a melting pot). Mədəniyyətin bu cür adlandırılması ingilis dilinin Amerika variantında daha çox istifadə olunur. Burada müxtəlif xalqların mədəni xüsusiyyətlərini və elementlərini təmsil edənlərin bir yerdə “əriyərək” yeni və təkrarolunmaz bir vahid formanın yaranmasına nail olması tərənnüm olunur.

3. Mədəniyyət bir mozaikdir (Culture is a mosaic). Mozaikdə də olduğu kimi, mədəniyyət müxtəlif parçaların bir-birinə uyğunlaşdırılmış şəkildə və daha böyük və gözəl rəsmi təsvir edə bilmək üçün birləşməsinə deyilir.

4. Mədəniyyət bir güzgüdür (Culture is a mirror). Bu metaforun köməyi ilə mədəniyyətin istənilən cəmiyyətin dəyərlərini, inanclarını, adət və ənənələrini əks etdirməsi göz önündə canlanır.

5. Mədəniyyət bir oyundur (Culture is a game). Bu metaforun köməyi ilə mədəniyyət bir oyuna bənzədilir ki, cəmiyyətin hər bir üzvü bir-biri ilə düzgün ünsiyyət qurmaq üçün bu oyunun qaydalarına əməl etməyə məcbur edilir.

6. Mədəniyyət bir qoblendir (Culture is a Tapestry). Mədəniyyətin bu cür təsvir edilməsi də ingilis dilinin Amerika variantı üçün xarakterikdir və mədəniyyət müxtəlif saplardan və elementlərdən toxunmuş və sıx bir bütöv halına salınmış toxuma nümunəsinə bənzədilir [1].

Metaforların vasitəsilə mədəniyyətin müxtəlif xüsusiyyətlərinin ifadə olunması tək bir sözün ifadə edə bildiyi mənadan daha böyük gücə malikdir. Bu tip metaforlar mədəni xüsusiyyətlərə və adət-ənənələrə “söykənərək” yaranır və məhz həmin mədəniyyətin daşıyıcılarına xas olur [2]. Dilin üslubi cəhətdən məcazlaşmış şəkildə istifadə olunması səslənən fikrin həm oxucu, həm də dinləyici tərəfindən daha rahat qavranılmasına yol açır, belə ki, bu halda qarşı tərəf mücərrəd anlayışı özü üçün təxəyyülündə canlandırır. Bu cür üslubi vasitələr sabit söz birləşmələri ilə müqayisədə daha çox bədii təsvir vasitələri hesab olunduğundan, şifahi nitqlə müqayisədə yazılı nitqdə daha tez-tez istifadə olunur.

Açar sözlər: Metafor, mədəniyyət, dərkətmə, üslubi vasitə, metaforik məna.

Ədəbiyyat

1. Drew C. (2022). 25 Metaphors for Culture. December 25. <https://phrasedictionary.org/metaphors-for-culture/>
2. Gannon M.J. (2011). Cultural metaphors: Their use in management practice as a method for understanding cultures. *Psychology and Culture*, 7(1). <https://doi.org/10.9707/2307-0919.1065>
3. Hall E., Hall M. (1990). *Understanding cultural differences*. Yarmouth, ME: Intercultural Press.
4. Lakoff G., Johnson M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
5. Маслова В.А. (2001). *Лингвокультуроология*. Учеб. пос. Москва: Издательский центр Академия, 208.

YETKİNLİK YAŞINA ÇATMAYAN GƏNCLƏRİN NORMADAN KƏNAR DAVRANIŞLARININ ARADAN QALDIRILMASINDA YUVENAL ƏDLİYYƏNİN ROLU

Leyla Qafarova

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

lqafarova98@gmail.com

Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin və cəmiyyətin ədalət anlayışı fərqlidir. Ölkəmizdə və digər bir çox ölkələrdə yetkinlik yaşına çatmamış gənclərin hüquqlarının qorunması və müafiə olunması Yuvenal ədliyyələri tərəfindən həyata keçirilir. Bu ədliyyə müəyyən yaşa çatmamış şəxslər tərəfindən törədilən cinayətlərə baxılması üçün nəzərdə tutulmuş hüquq sistemində aiddir. Yetkinlər üçün cinayət ədalət sistemindən fərqli olaraq, onun əsas məqsədi cəza tədbirləri deyil, gənc cinayətkarlar və böyüklər arasındakı inkişaf fərqlərini tanıyan reabilitasiyadır. Gənclərin birbaşa olaraq cinayətkar damğasını almasının qarşısına keçərək, probelemin həllinə dair təkliflər verilir.

Yuvenal ədalətin əsas rollarından biri qanuni davranış yolundan çıxmış gənclərin inkişafını və reabilitasiyasını təşviq etməkdir. Örgənliyin mərhələsinin kritik bir dövr olduğunu qəbul edən sistem, yetkinlik yaşına çatmayanları məsuliyyətli yetkinliyə yönəldən fəaliyyətlər təmin edərək cinayətlərin kök səbəblərini aradan qaldırmağa çalışır. Yuvenal ədalət, məhkəmə çəkişmələrindən kənara çıxır və gənclərin daha geniş ehtiyaclarını ödəməyə çalışır. Bir çox yuvenal ədliyyə proqramı, yetkinlik yaşına çatmayan cinayətkarların məktəb təhsili və bacarıq inkişafına çıxışını təmin etmək üçün təhsil imkanlarına üstünlük verir. Təhsili reabilitasiya prosesinə inteqrasiya edərək, sistem cinayətlərin pis dövrünü pozmağa çalışır. Yetkinlik yaşına çatmayan ədalət, qanunsuzluğun gənclərə verə biləcəyi mənfi trayektoriyaları kəsməyə çalışaraq relapsın qarşısının alınmasında həlledici rol oynayır.

"Yetkinlik yaşına çatmayan ədalət" termini, ümumiyyətlə başa düşüldüyü kimi, yetkinlik yaşına çatmayanlarla əlaqəli cinayət, mülki ədalət, boşanma və övladlığa götürmə kimi bütün proseslərə aiddir. "Ədalət" termini sözün əsl mənasında cinayət işinin hər mərhələsində özünü göstərir. Düzdür, qədim dövrlərdən bəri, həddi aşmağın yaş xüsusiyyətləri və cinayətə görə cəza nəzərə alınmışdır. Yetkinlik yaşına çatmayanların ədalətinin müasir konsepsiyası vacibdir, çünki bütün sahələrdə yetkinlik yaşına çatmayanların hüquq və azadlıqlarının qorunmasına xidmət edir. BMT-nin Uşaq Hüquqları Konvensiyası cinayət törədən yetkinlik yaşına çatmayanların xüsusi qayğı və yardım almaq hüququna malik olduğunu bildirir. Uşaqlar Qanunu pozduqda, hüquqlarını tanıyan

xüsusi bir ədalət sistemində iştirak etmək hüququna malikdirlər. Uşaqların zəifliyi yalnız cəzaların tətbiq edilməsini deyil, həm də hüquqlarının düzəldilməsinə və bərpasına yönəlmiş bir yanaşma tələb edir [4, 11]. Uşaq Hüquqları Konvensiyası uşaq hüquqlarının universal təbliği və müdafiəsi üçün əsas vacib sənəd olsa da, bir çox ölkələrdə, xüsusən də qanunla bağlı problemlərlə bağlı vəziyyətlərdə uşaq hüquqlarının həyata keçirilməsində bir çox maneələr keçilməz olaraq qalır. Uşaqlara qarşı polis zorakılığı və ya istənilmədiyi təqdirdə itkin düşməsi, özbaşına həbs və həbs cəzası həddindən artıq bir tədbir olsa da, bir çox yetkinlik yaşına çatmayanların kiçik cinayətlər törətdikləri zaman bu cür profilaktik tədbirlərin görülməsi nadir deyil. Beynəlxalq hüququn əksinə olaraq, dünyanın bir çox ölkəsində uşaqlar tez-tez qəbul edilməz şəraitdə saxlanılır, həbs zamanı zorakılığa məruz qalırlar, o cümlədən intizam tədbiri kimi fiziki cəzalar və hətta bəzi ölkələrdə edam olunurlar. 2018-ci il məlumatlarına görə, uşaqlara qarşı ölüm hökmləri ən çox İran, İraq və Pakistan kimi ölkələrdə tətbiq olunur. Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrindən biri olan Yaponiyada da ölüm cəzası hələ də uşaqlara tətbiq olunur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində cinayət məsuliyyətinin başlanmasının yaşı 16-dan başlayır. BMT-nin Uşaq hüquqları komitəsi cinayət qanunvericiliyinin tətbiqi məqsədilə 16-18 yaş arası uşaqların yetkin sayılmasından da xüsusi narahatlıq ifadə edib. Komitənin mövqeyinə görə, Konvensiyayı ratifikasiya edən İştirakçı Dövlətlər 18 yaşınadək bütün yetkinlik yaşına çatmayanların Cinayət Məcəlləsinin uşaqlara verdiyi xüsusi qorumadan istifadə etmələrini təmin etməlidirlər. Milli qanunvericiliyimizdə bu cür dəyişikliklər etmək əla olardı. BMT-nin yetkinlik yaşına çatmayanların ədaləti üçün minimum standart qaydaları, başqa sözlə, Pekin qaydaları, "yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti yaşı konsepsiyasını tanıyan hüquq sistemlərində, bu yaşı başlanğıcı emosional amillər nəzərə alınmaqla çox aşağı yaş səviyyəsində təyin edilməməlidir, zehni və intellektual yetkinlik" [1, s.34].

Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə məhkəmə baxışının gedişində və hökm çıxarılan zaman məhkəmə ümumi qəbul olunmuş beynəlxalq hüquqi prinsipləri rəhbər tutmalıdır. Həmin prinsiplər aşağıdakılardır:

- Yetkinlik yaşına çatmamış şəxs başqa şəxsə zor tətbiq edilməsi ilə müşayiət olunan ciddi əmələ yol verməmişdirsə, yaxud digər ciddi cinayəti təkrar törətməkdə təqsirli bilinməmişdirsə və ya digər təsir tədbirləri mövcud olmadıqda, onun barəsində azadlıqdan məhrum etmə cəzasının təyin olunması məqsədəuyğun deyildir;

- Yetkinlik yaşına çatmayan şəxs islah müəssisəsinə yalnız son tədbir kimi və zəruri olan minimum müddətdə yerləşdirilməlidir;

- Yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin azadlığının məhdudlaşdırılması haqqında qərar, bu məsələyə mükəmməl baxıldıqdan sonra müddəti mümkün qədər minimuma endirilməklə qəbul edilməlidir;

- Təsir tədbirləri bütün hallarda nəinki cinayətin ağırlığına və hallarına, həm də yetkinlik yaşına çatmayan şəxsin vəziyyətinə və tələbatına, həmçinin cəmiyyətin tələbatına uyğun gəlməlidir;

- Əgər bu, işin hallar ilə öz təsdiqini tapmırsa, heç bir yetkinlik yaşına çatmayan şəxs valideynlərinin nəzarəti altından tamamilə və ya qismən götürülə bilməz.

Azərbaycanda yuvenal ədliyyə sistemində problemlər müxtəlif səpkili və çox mürəkkəbdir. Bunların hamısı uşaq hüquqları baxımından vacib hesab olunmalıdır. Ər-Riyad Prinsipləri, Pekin Qaydaları kimi beynəlxalq qayda və prinsiplər qanunla mühakimə edilmiş uşaqlarla rəftarın əsasən həmin uşağın cəmiyyətə yenidən inteqrasiyasına yönəldiyini bildirir və uşağı buna ruhlandırmağı və

ya həmin mühitdə konstruktiv rol oynamağı tələb edir. Bu yanaşma Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əksini tapmışdır. Beynəlxalq insan hüquqları hüququnda yuvenal ədliyyə sisteminin bəyan edilən məqsədi uşağın bərpası və sosial reinteqrasiyasıdır [2, 45].

Yuvenal Ədliyyə konsepsiyasının ən önəmli məqsədlərindən biri də yetkinlik yaşına çatmayanlara münasibətdə azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirlərin tətbiq edilməsinə daha çox nail olmaqdır. İllərin təcrübəsi göstərir ki, cinayət mühakimə icraatının istənilən mərhələsində məcburetmə tədbirlərindən ən çox istifadə ediləni azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olan tədbirlərdir. Sözügedən tədbirlərin tətbiqinə yalnız onlar hüquqi prosedura əməl edən məhkəmə araşdırmasından sonra təyin edildikdə və törədilmiş cinayətə münasibətdə açıq-aydın qeyri-mütənasib davranışa bərabər olmadıqda yol verilməlidir. Lakin, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olan tədbirlərin tətbiqi ağır zorakı cinayətlər törətmiş şəxslər barəsində zəruri olduğu halda, cinayətlərin qarşısının alınması və ya cinayət törətmiş şəxslərin sosial reinteqrasiyası baxımından əlverişli deyil [4, s.225].

Beləliklə, azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan alternativlərin əsas məqsədi cinayət sanksiyalarını qanun pozucusunun ehtiyaclarına fərdi olaraq uyğunlaşdırmaq və bununla da sanksiyaları daha səmərəli etməkdir. Həmçinin azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirlər cəmiyyət üçün ümumilikdə azadlıqdan məhrum etmədən daha ucuz başa gəlir. Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirləri ehtiva edən, fərdi olaraq uyğunlaşdırılmış cəza sanksiyalarının ümumi məqsədi cinayətkarlığın azaldılmasından ibarətdir. Azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan tədbirlərin istifadəsi zamanı beynəlxalq miqyasda tanınmış insan hüquqlarına riayət edilməlidir.

Açar sözlər: yuvenal, hüquq, uşaq hüquqları, zorakılıq, qanun, yetkinlik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi. Bakı, Digesta, 2019.
2. BMT-nin yetkinlik yaşına çatmayanlar barəsində ədalət mühakiməsinin icrasına aid 29 noyabr 1985-ci il tarixli minimal standart qaydaları (Pekin qaydaları)
3. Adilov N. Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün cinayət mühakiməsi. Azərbaycan Gənc Hüquqşünaslar Birliyi; Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondu. Bakı 2012.
4. Babayeva S. Yetkinlik yaşına çatmayan şəxslərin cinayətkarlığı və yuvenal ədliyyə. Polis Akademiyası. Bakı, 2015, s.223-225.
5. Əliyeva S.A., Səmədov R.T. Yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün azadlıqdan məhrum etməyə alternativlər: Beynəlxalq standartlar və milli qanunvericilik. Bakı, GNS Poliqraf, 2017, s.48.

İNGİLİS DİLİNDƏ MODALLIQ KATEQORİYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Maisə Qaraşova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

mayaqarashova@gmail.com

İngilis dili, hər hansı digər dil kimi, sosial-mədəni dəyişikliklər, başqa dillərlə əlaqə, texnoloji və elmi nailiyyətlər və s. kimi müxtəlif amillərin təsiri altında daim inkişaf edir.

Müasir ingilis dilində modallığın öyrənilməsi linqvistik təhlilin əsas aspektidir. Ünsiyyətdə modallıq mühüm rol oynayır, çünki o, danışığa nitqin məzmununa, məsələn, imkan, zərurət, ehtimal və s. kimi münasibət bildirməyə imkan verir. Modallığın ifadəsində baş verən dəyişikliklər təkcə dilin özündə deyil, həm də mədəniyyətdə və bütövlükdə cəmiyyətdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirir [2].

Modallığı ifadə edən vasitələrin diaxronik və sinxron təhlili dilçilərə bu vasitələrin zamanla necə inkişaf etdiyini və müasir dildə necə istifadə olunduğunu anlamağa imkan verir. Müxtəlif linqvistik səviyyələrdə pragmatik və modallığın təhlili modallığın mətnin qavranılması və təfsirinə, eləcə də danışanlar arasında qarşılıqlı əlaqəyə necə təsir etdiyini başa düşmək üçün də vacibdir.

Beləliklə, müasir ingilis dilində modallığın öyrənilməsi təkcə dilin özünü daha yaxşı başa düşməyə kömək etmir, həm də həmin dilin istifadə olunduğu mədəni və sosial kontekstlər haqqında anlayışımızı genişləndirir.

İngilis dilində modallıq danışanın nitqin məzmununa münasibətini ifadə etmə tərzinə aiddir. İngilis dilində əsas modal fellərə "can", "could", "may", "might", "will", "would", "shall", "should", "must", "ought to", "need to", "have to", "had better" и "used to" daxildir. Bu fellər imkan, ehtimal, zərurət, məsləhət, təxmin və s. kimi müxtəlif mənə və mənaları ifadə etmək üçün istifadə olunur [4].

İngilis dilində modallıq kateqoriyasının bəzi ümumi xüsusiyyətləri bunlardır:

Zamanı və şəxsi dəyişmək bacarığı: Modal fellər zaman və şəxsdə dəyişmir. Məsələn, "can" forması həm indiki zaman ("I can swim"), həm də keçmiş zaman ("I could swim") üçün formasını dəyişmədən işlənir [1].

Məsdər və iştirakçının olmaması: Modal fellər məsdər ("to") və ya iştirakçı ("-ing" və ya "-ed") ilə müşayiət olunmur.

Şəxssiz cümlə forması: Bəzən modal fellər konkret mövzu ilə bağlı olmayan ümumi və qeyri-müəyyən ifadələri ifadə etmək üçün istifadə olunur. Məsələn, (You can't smoke in here) "Burada siqaret çəkə bilməzsiniz" və ya (It might rain later) "Daha sonra yağış yağa bilər".

Əminlik dərəcələrini ifadə etmək bacarığı: Fərqli modal fellər bir hadisə ilə bağlı müxtəlif əminlik və ya ehtimal dərəcələrini ifadə edə bilər. Məsələn, "must" yüksək əminlik dərəcəsini (It must be true) "Bu doğru olmalıdır", "might" isə aşağı ehtimal dərəcəsini (It might rain) "Yağış yağa bilər" ifadə edir.

Başqa fellərlə birləşə bilər: Modal fellər başqa fellərlə birləşərək müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Məsələn, (can swim) (be able to swim), "should go" (must go), "might have been" (could be).

Müxtəlif mənə çalarlarını ifadə etmək: Fərqli modal fellər zərurət, imkan, təklif, məsləhət və s. kimi müxtəlif mənə çalarlarını ifadə edə bilər. Məsələn, "must" adətən zərurət və ya əminliyi ifadə edir, "should" məsləhət və ya tövsiyəni ifadə edir.

İnkər və sual formalarının mümkünlüyü: Modal fellər inkər və sorğu cümlələrində köməkçi feillərdən istifadə edilmədən də işləyə bilər.

Bu xüsusiyyətlər modallıq kateqoriyasını ingilis qrammatikasının mühüm aspektinə çevirir, ona müxtəlif kontekstlərdə geniş mənə və nüansları ifadə etməyə imkan verir.

Modallıq kateqoriyasına təkə modal fellər deyil, digər ifadə vasitələri də daxildir, məsələn:

Modal rəngli leksik vahidlər: Bəzi sözlər modal fel olmaya bilər, lakin eyni zamanda modal mənə və ya konnotasiyaya malikdir, məsələn: "surely" (şübhəsiz), "probably" (ehtimal), "possibly" (ehtimal) [3].

Şəkilçilər və söz əmələ gəlməsi: Bəzi şəkilçilər sözlərə modal mənə verə bilər. Məsələn, "able" (bir şeyə qadir), "ible" (mümkün, nəyəsə meylli).

İnversiya və intonasiya: Bəzi hallarda modallıq təkə leksik cəhətdən deyil, həm də qrammatik strukturlardan və intonasiyadan istifadə etməklə ifadə oluna bilər. Məsələn, "Sən üzməyi bacarırsan?" sualında (Can you swim?) fel və subyektin tərs çevrilməsi modallığı ifadə edir [2].

Mətn səviyyəsində modallıq: Modallıq təkə cümlələrlə deyil, həm də bütövlükdə mətn səviyyəsində ifadə oluna bilər. Bu, etimadı, fərziyyələri, imkanları və s. ifadə etmək üçün xüsusi sözlərin seçimini, həmçinin mətnin ümumi üslubunu və tonunu əhatə edə bilər.

Beləliklə, müasir ingilis dilində modallıq anlayışı geniş ifadə vasitələrini əhatə edir və təkə modal fellərlə məhdudlaşmır.

Açar sözlər: İngilis dili, modal fellər, xüsusiyyətlər, linqvistika, ünsiyyət.

Ədəbiyyat

1. Cahangirov F.F. İngilis və Azərbaycan dillərində modallığın struktur-semantik tədqiqi, Bakı, 2005, 281 s
2. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов: Словарь, М.: Стереотип, 2013, 45 с.
3. Голубева, Т.М. Модальные глаголы (английский как второй язык): учеб. для вузов / Т.М. Голубева. - М.: РИФ "Интеграф", 2008. 79с.
4. Худяков А.А. Теоретическая грамматика английского языка, Москва, Изд ЛИЯ, 2010, 256 стр.

KƏND YERLƏRİNİN İNKİŞAF STRATEGİYALARININ FORMALAŞDIRILMASI

Qara Qarayev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

qara506506@gmail.com

Aqrar siyasət və kənd yerlərinin inkişafı bir-biri ilə sıx bağlı olan məsələlər hesab edilir. Bildiyimiz kimi kənd təsərrüfatı fəaliyyəti kənd yerlərinin əsas iqtisadi fəaliyyətidir və buna görə də kənd təsərrüfatı siyasəti kənd inkişafının əsas elementi kimi qəbul edilir. Kənd yerlərinin inkişafı kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalın və səmərəliliyin artırılması məqsədi daşıyır. Bu kontekstdə kənd təsərrüfatı siyasəti tədbirləri fermerlərə daha yaxşı kənd təsərrüfatı texnikaları, müasir texnologiyalar vasitəsilə kənd təsərrüfatı istehsalının artırılmasını hədəfləyir. Kənd yerlərinin inkişafı çərçivəsində kənd təsərrüfatı siyasəti fermerlərə ədalətli qiymət, bazara çıxış və maliyyə dəstəyi kimi

məsələlərdə kömək edir. Bu, fermerlərin gəlir səviyyəsini artırmaqla kənd icmalarında həyat səviyyəsini yaxşılaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

Kənd yerlərinin inkişafında ekoloji davamlılığın nəzərə alınması da olduqca mühüm məsələlərdən biri hesab edilir. Kənd təsərrüfatı siyasəti təbii ehtiyatlardan səmərəli və davamlı istifadəni təşviq etməklə ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı təcrübələrini dəstəklənməsi baxımında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər bir-biri ilə bağlı olur və bir-birlərini təkzib etmirlər. Kənd yerlərinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı məsələlərdən biri də kənd yerlərində ifrastrukturun formalaşdırılmasıdır. Bunun üçün aqrar siyasət kənd infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün layihələri dəstəklənməsi özündə əks etdirir. Suvarma sistemləri, yol şəbəkələri və anbarlar kimi infrastruktur investisiyaları kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərini dəstəkləməklə kənd yerlərinin inkişafının yüksəldilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd yerlərinin inkişafı yalnız ənənəvi kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinə diqqət yetirməkdənsə, müxtəlif sektorlara və kənd təsərrüfatı sənayələrinə şaxələndirmə səylərini dəstəkləyə bilər. Bu, kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının daha dayanıqlı və müxtəlif olmasına mühüm töhfələr verir. Həmçinin sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi fermerlərə müasir kənd təsərrüfatı texnikalarında təlim və texnologiya transferini təmin etməklə kəndlərin inkişafına dəstək göstərir. Bu, kənd təsərrüfatı istehsalçılarına daha effektiv və səmərəli istehsal proseslərini mənimsəməyə kömək edə bilər.

Yuxarıda sadalanan məsələlər kənd təsərrüfatı siyasətində kənd inkişafının rolunu vurğulayır. Kənd yerlərinin uğurlu inkişafı strategiyası kənd təsərrüfatı siyasətindən iqtisadi, sosial və ekoloji amilləri birləşdirərək kompleks yanaşmanı tələb edir. Kənd yerlərinin inkişafı strategiyaları ölkənin və ya bölgənin kənd ərazilərini iqtisadi, sosial və ekoloji cəhətdən gücləndirməyi hədəfləyən plan və təcrübələrdir. Kənd yerlərinin inkişafı strategiyalarının müəyyən edilməsi və həyata keçirilməsi üçün tövsiyə olunan bəzi məsələlər bunlardır:

1. Fermerlərə Dəstək və Təlim Proqramları:

- Fermerlərə maliyyə dəstəyinin göstərilməsi, ədalətli qiymət siyasətinin hazırlanması və kənd təsərrüfatı krediti imkanlarının təklif edilməsi.
- Fermerlər üçün müasir kənd təsərrüfatı texnikası, su idarəetməsi və gübrələmə kimi mövzularda təlim proqramlarının təşkili.

2. İnfrastrukturun inkişafı:

- Suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi və yeni suvarma layihələrinin başlanması.
- Yol şəbəkələrinin gücləndirilməsi, enerji infrastrukturunun genişləndirilməsi və telekommunikasiya imkanlarının artırılması.

3. Kooperativlər və Marketing Strategiyaları:

- Fermer kooperativlərini təşviq etmək və yaratmaq.
- Marketing strategiyalarının hazırlanması və fermerlərə məhsulları üçün daha yaxşı marketing imkanlarının təmin edilməsi.

4. Ekoloji Davamlılıq:

- Təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəni təşviq etmək.
- Ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı təcrübələrini dəstəkləmək və fermerlərə bu mövzuda təlimlər keçirmək.

5. Təhsil və Səhiyyə Xidmətləri:

- Kənd yerlərində təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxış imkanlarının artırılması.
 - Kənd icmalarında səhiyyə və təhsil infrastrukturunun gücləndirilməsi.
6. Texnologiya və İnnovasiya:
- Kənd təsərrüfatı texnologiyalarına sərmayə qoymaq və fermerlərə bu texnologiyalardan istifadə etməkdə dəstək olmaq.
 - İnnovativ kənd təsərrüfatı təcrübələrini təşviq etmək.
7. İmmiqrasiya və Yerli Məşğulluq İmkanlarının Azaldılması:
- Kənd yerlərində məşğulluq yaratmaq üçün yeni biznes imkanları yaratmaq.
 - Şəhərlərdən kəndlərə miqrasiyanın azaldılması üçün müxtəlif sosial və iqtisadi tədbirlər görmək.
8. Sosial İştirak və Yerli İdarəetmə:
- Qərarların qəbulu proseslərində kənd icmalarının iştirakını artırmaq.
 - Effektiv yerli hökumət strukturları yaratmaqla kənd yerlərinin inkişafı layihələrini daha effektiv idarə etmək.
9. Maliyyə Dəstəyi və Resursların Səfərbərliyi:
- Kənd yerlərinin inkişafı layihələrinə maliyyə dəstəyi göstərmək üçün yerli, milli və beynəlxalq resursların səfərbər edilməsi.
 - Özəl sektor investisiyalarını təşviq etmək.

Uğurlu kənd inkişafı strategiyası bu elementləri balanslaşdırılmış şəkildə birləşdirir və yerli ehtiyacları, resursları və potensialları nəzərə alır. Strategiyanın icrası prosesinə davamlı monitoring və qiymətləndirmə mexanizmlərinin daxil edilməsi də vacibdir. Hesab edirik ki, yuxarıda sadalanan məsələlər nəzərə alınaraq aqrar siyasətin qurulması respublikamızda kənd təsərrüfatının inkişafına müsbət tövhə verə bilər və kənd əhalisinin rifah halının yüksəlməsinə gətirib çıxarar.

Açar sözlər: Aqrar siyasət, kənd təsərrüfatı, inkişaf strategiyası.

Ədəbiyyat

1. Abasov İ. Azərbaycanın və dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2013. 712 s.
2. Alıyev İ.H. Azərbaycan Respublikasında aqrar sahədə iqtisadi idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi. Bakı 2003, 315 s.
3. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı. Monoqrafiya. Bakı 2016. 655 s.
4. Mehbalıyev S.S., İsgəndərov R.K. Əmək bazarı və əhalinin sosial müdafiəsi. Bakı 2002, 544 s.

GÖMRÜK MƏQSƏDLƏRİ ÜÇÜN MƏCBURİ QƏRARLARIN QƏBUL EDİLMƏSİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Sara Qasımlı

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası

saraa.qasimli01@gmail.com

Bir ölkənin gömrük sistemi malların və insanların onun sərhədlərindən keçirilməsini tənzimləyən mürəkkəb və çoxşaxəli çərçivədir. O, gəlirlərin toplanması, ticarətin asanlaşdırılması, təhlükəsizlik və tənzimləmə qaydalarına uyğunluq da daxil olmaqla bir neçə mühüm funksiyaya xidmət edir. Gömrük sisteminin nəzəri və metodoloji əsasları onun fəaliyyətinə rəhbərlik edən müxtəlif prinsipləri, anlayışları və metodları əhatə edir. Gömrük sistemləri əsas etibarilə milli suverenlik konsepsiyasına əsaslanır. Ölkələrin öz sərhədlərindən malların və insanların daşınmasını milli maraqlarına xidmət edən şəkildə tənzimləmək hüququ var. Bu, yerli sənayelərin qorunması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi və gəlir əldə edilməsini əhatə edə bilər.

Gömrük işinin əsas məqsədlərindən biri beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaqdır [2]. Yaxşı işləyən gömrük sistemi ticarət maneələrini və inzibati yükləri azaltmaqla beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmağa bilər. O, idxal və ixrac prosedurlarını sadələşdirir, müəssisələr üçün gecikmələri və xərcləri azaldır. Bu da öz növbəsində şirkətlərin beynəlxalq ticarətlə məşğul olmasını asanlaşdırmaqla ticarət və iqtisadi artımı təşviq edir. Ticarətin asanlaşdırılması yaxşı işlənmiş və səmərəli gömrük sisteminin mühüm funksiyasıdır. Sərhədlərdən malların daşınmasını sadələşdirmək və sürətləndirmək yolu ilə beynəlxalq ticarət və iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynayır. Şəffaf və proqnozlaşdırıla bilən gömrük sistemləri beynəlxalq ticarətlə məşğul olan müəssisələrin inzibati yükünü azaldır. Sadələşdirilmiş gömrük prosedurları və sənədləşdirmə tələbləri idxalçılar və ixracatçılar üçün vaxt və resurslara qənaət edərək, onların gömrük qaydalarına riayət etmələrini asanlaşdırır. Səmərəli gömrük sistemi sərhəd keçidlərində, limanlarda və hava limanlarında malların rəsmiləşdirilməsində gecikmələri minimuma endirməyə kömək edir. Azaldılmış tranzit vaxtları və daha sürətli gömrük emalları daha az daşınma xərclərinə və inventarda daha az kapitalla çevrilir, həm biznesə, həm də istehlakçılara fayda gətirir [3]. Yaxşı işləyən gömrük sistemi idxalçılara və ixracatçılara proqnozlaşdırıla bilənlik və əminlik təmin edir. Gömrük prosedurları və tələbləri aydın və ardıcıl şəkildə tətbiq edildikdə, müəssisələr təchizat zənciri əməliyyatlarını daha effektiv planlaşdırmağa bilərlər.

Beynəlxalq ticarətin asanlaşdırılması qlobal iqtisadi artım üçün çox vacibdir və gömrük sistemində effektiv üsullardan biri məcburi qərarların qəbul edilməsidir. Bu qərarlar treyderlərə, gömrük orqanlarına və transsərhəd əməliyyatlarda iştirak edən digər maraqlı tərəflərə əminliyin və proqnozlaşdırıla bilənliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Məcburi qərarlar əsasən malların təsnifatı, mənşəyi və ya qiymətləndirilməsi ilə bağlı gömrük orqanları tərəfindən verilən rəsmi qərarlardır. Verildikdən sonra bu qərarlar gömrük idarəsinin qanuni öhdəliyi kimi xidmət edir və müvafiq gömrük qaydalarına uyğun olaraq konkret mallarla necə davranılacağını aydın şərh edir. Bu mexanizm şəffaflığın təşviqində və qeyri-müəyyənliyin azaldılmasında, beynəlxalq ticarət üçün əlverişli mühitin yaradılmasında xüsusilə vacibdir.

Məcburi qərarların əsas üstünlüklərindən biri onların transsərhəd fəaliyyətləri ilə məşğul olan bizneslərə təqdim etdikləri əminlik və proqnozlaşdırıla bilənlikdir. Ticarətçilər gömrük orqanlarından

məcburi qərar tələb etdikdə, onların mallarına tətbiq olunan gömrük qaydalarına əsasən necə davranılacağına dair qəti şərh axtarırlar. Bu anlayış bizneslərə mallarının sərhədlərdə alacağı tənzimləmə rejimini əvvəlcədən bilməklə öz əməliyyatlarını əminliklə planlaşdırmağa imkan verir. Təchizat zəncirlərinin mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli olduğu qlobal iqtisadiyyatda bu əminlik səviyyəsi əməliyyat səmərəliliyinin qorunması və qeyri-müəyyənliklə bağlı risklərin azaldılması üçün əvəzsizdir. Bundan əlavə, məcburi qərarlar gömrük prosedurlarının uyğunlaşdırılmasına kömək edir. Gömrük qaydalarının ardıcıl şərhini təmin etməklə, bu qərarlar müxtəlif yurisdiksiyalarda vahidliyin yaradılmasına kömək edir [5]. Bu uyğunlaşdırılmış yanaşma gömrük orqanları tərəfindən uyğunsuzluqların və fərqli şərhlərin minimuma endirilməsi, nəticədə mübahisələrin və rəsmiləşdirmə prosesində gecikmələrin yaranması ehtimalının azaldılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Standartlaşdırma həm treyderlərə, həm də gömrük idarələrinə fayda verən daha səmərəli və sadələşdirilmiş beynəlxalq ticarət mühitini inkişaf etdirir.

Məcburi qərarların digər üstünlüyü onların şəffaflığın təşviqində roludur. Gömrük prosesi çoxsaylı qayda və tələbləri əhatə edir və treyderlər mallarına müxtəlif gömrük orqanları tərəfindən necə münasibət göstərəcəyini anlamaqda çətinliklərlə üzləşə bilirlər. Məcburi qərarlar tətbiq olunan qaydaların aydın və şəffaf şərhini təklif edərək, treyderlərə beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini daha asan idarə etməyə kömək edir. Bu şəffaflıq nəinki uyğunluğu asanlaşdırır, həm də gömrük sisteminin ümumi bütövlüyünü və ədalətliyini artırır. Şəffaflıqdan əlavə, məcburi qərarlar hüquqi müəyyənliyə kömək edir. Gömrük orqanları tərəfindən qərar verildikdən sonra o, hüquqi qüvvəyə malik öhdəliyə çevrilir [1]. Hüquqi müəyyənlik beynəlxalq ticarət sistemində inamın gücləndirilməsi üçün çox vacibdir, çünki o, tərəflərin gömrük orqanlarının qəbul etdiyi qərarlara etibar edə bilməsini və öz fəaliyyətlərini buna uyğun planlaşdırmasını təmin edir. Bundan əlavə, məcburi qərarlar risklərin azaldılmasında mühüm rol oynayır. Məcburi qərar axtarmaq və əldə etməklə treyderlər gömrük qaydalarına riayət edilməsi ilə bağlı potensial riskləri fəal şəkildə həll edə bilirlər. Bu riskin azaldılması xüsusilə malların düzgün təsnifatının, mənşəyinin və ya qiymətləndirilməsinin rüsumlara, vergilərə və digər normativ tələblərə əhəmiyyətli təsir göstərdiyi sənayelərdə aktualdır. Məcburi qərarın olması bizneslərə gözlənilməz maliyyə yüklərindən qaçmağa kömək edir və müvafiq gömrük qanunlarına riayət olunmasını təmin edir. Bundan əlavə, məcburi qərarların qəbulu beynəlxalq ticarət müqavilələrinin prinsiplərinə uyğundur. Məcburi qərarları öz gömrük sistemlərinə daxil etməklə, ölkələr beynəlxalq ticarət sisteminin sabitliyinə və etibarlılığına töhfə verərək, ticarət müqavilələrinin şərtlərinə riayət etməyə sadıq olduqlarını nümayiş etdirirlər.

Məcburi qərar gömrük sistemində güclü bir vasitədir və fərdi ticarət əməliyyatlarından kənara çıxan üstünlüklər təklif edir [4]. O, təminat verir, uyğunlaşmanı təşviq edir, şəffaflığı artırır, hüquqi müəyyənliyi təmin edir və risklərin azaldılmasına töhfə verir. Ölkələr və bizneslər beynəlxalq ticarətin mürəkkəblikləri arasında naviqasiya etməyə davam etdikcə, əlverişli və səmərəli qlobal ticarət mühitinin yaradılmasında məcburi qərarların rolu əsas olaraq qalır.

Qeyd etdiyimiz kimi, gömrük sistemində beynəlxalq sərhədlərdən malların hərəkətini tənzimləmək üçün məcburi qərarlar qəbul edilir ki, bu da özündə müxtəlif prosesləri əhatə edir. Bu qərarlar ticarət qaydalarına riayət olunmasının təmin edilməsi, rüsumların və vergilərin yığılması və milli təhlükəsizliyin qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, gömrük orqanları rüsumların və vergilərin hesablanması üçün idxal olunan malların dəyərini müəyyən etməlidir. Qiymətləndirmə adətən yük və sığorta kimi müəyyən elementlər üçün düzəlişlər nəzərə alınmaqla əməliyyat dəyərinə əsaslanır. Tənzimləyici qaydalara və beynəlxalq ticarət standartlarına uyğun

olaraq, gömrük orqanı bununla gömrük sistemi daxilində malların qiymətləndirilməsi ilə bağlı məcburi qərar qəbul edir. Bu qərar qiymətləndirmə prosesində şəffaflığı, ədalətliliyi və vahidliyi təmin etmək məqsədi daşıyır. İdxalçılardan hesab-fakturalar, göndərmə sənədləri və hər hansı əlavə müvafiq məlumat daxil olmaqla bəyan edilmiş əməliyyat dəyərini təsdiq edən dəqiq və tam sənədləri təqdim etmələri tələb olunur. Bu qaydalara əməl edilməməsi cərimələr və ya gömrük rəsmiləşdirilməsinin gecikdirilməsi ilə nəticələyə bilər. Gömrük orqanı beynəlxalq ticarət normalarına riayət etmək və gəlir maraqlarını qoruyarkən qanuni ticarət üçün əlverişli mühiti dəstəkləmək öhdəliyini vurğulayır. Bir qayda olaraq, gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesini asanlaşdırmaq üçün idxalçılar və maraqlı tərəflər məcburi qərarların qəbul edilməsi ilə bağlı təlimatlarla tanış olmağa çağırılır.

Açar sözlər: gömrük sistemi, məcburi qərarlar, beynəlxalq ticarət.

Ədəbiyyat

1. Bakırtaş T. Ekonomik Kalkınma, Ankara, Nobel Yayınevi, 2022, 402 s.
2. Kılıç S. İhracat Pazarlaması ve Dış Ticaret İşlemleri (Makine İmalat Sanayi Sektörü Analizi), Ankara, Nobel Akademik Yayın, 2021, 334 s.
3. Kobetsky M. International Taxation of Permanent Establishments: Principles and Policy, New York, Cambridge University Press, 2019, 487 p.
4. Marc M., Paul R.K., Maurice O. International Trade: Theory and Policy, London, Pearson, 2018, 500 p.
5. Pomfret R. International Trade: Theory, Evidence and Policy, Singapur, World Scientific, 2016, 320 p.

EQUIVALENCE AND ADEQUACY IN TRANSLATION

Aygün Qasımova

Azərbaycan Universiteti

aygun.gasimova@au.edu.az

Translation is one of the oldest and most widespread forms of human activity. It has played a crucial role in the history, culture, and development of different nations around the world. In the second half of the 20th century, due to global historical events and the expansion of international relations, translation has grown significantly and become an essential aspect of cultural relations. Literary translation, in particular, has been the most important field of cultural exchange. There are different types of translation, each with its unique characteristics, and it is impossible to create a high-quality translation without understanding and considering them.

Literary translation plays a pivotal role in establishing communication and building relationships between different cultures. When we read a work of literature that is translated from a foreign language, we get to experience the literary text, its content, meanings, characters, and their emotions. It requires a deep understanding of the source language, as well as significant effort to express that unity in the target language. The translator must convey the words, expressions, historical context, emotions, and feelings in the original text to the reader in a new language while preserving

its impact. The translator should strive to create the same atmosphere and impression as the original. To achieve this, the translator sometimes has to remove certain cultural differences and make the translated text as natural as the original. The translator should also maintain the maximum correspondence of the translated text to the original and convey all the features and nuances of the culture presented in the work [3].

In the evaluation of literary translations, we usually refer to the category of translation quality. This category is explained using two main concepts - equivalence and adequacy. These are two fundamental concepts in translation theory that are often used without being clearly distinguished from one another. To clarify their meaning, it is necessary to establish a clear distinction between them.

Equivalence in translation refers to accurately conveying the meaning, style, and tone of the source text in the target language. It is an essential part of translation theory and focuses on studying the semantic relations between the source and target language. The aim of equivalence is to ensure that the translated content accurately reflects the original text while also taking into consideration the linguistic and cultural differences between the two languages. It is important to note that achieving equivalence between the original and the translation presupposes a shared understanding of the information contained within the text.

The primary goal of an equivalent literary translation is to express the meaning of the content, emotional expressiveness, and linguistic-structural form in the target language. To achieve this, an equivalent literary translation must meet certain requirements.

1. The equivalent literary translation must be accurate. The translator must convey the author's main idea to the reader and at the same time retain the main features and nuances of the original text. In addition, the translator must avoid various additions and explanations, because they distort the original text to one degree or another.

2. Equivalent literary translation should be concise. The translator should not use too many words, he should express the main idea of the text in a short and concise form.

3. The equivalent literary translation should be clear. The brevity of the translation should not hinder the explanation of the text, and it should not be difficult for the reader to understand it. The translated text should be explained in simple and clear language. The translator should avoid complex and ambiguous language constructions that make the comprehension of the text difficult.

4. An equivalent literary translation must be translated into a literary language, that is, it must meet the accepted norms of the literary language

Adequacy is a concept that emphasizes the effective communication of the intended message in the target language, even if some minor modifications are made to suit linguistic nuances or cultural norms. The key goal is to achieve overall communicative success rather than a word-for-word replication.

Adequacy of a literary translation means a deep understanding of the author's idea expressed in the original, the artistic-aesthetic direction of the original text, and the possible reaction of the reader [4]. The translator should find the necessary means to describe the images in the original, and should be able to express the specific features of the author's language in the target language. By adequate translation we mean expressing the content and form of the original through another language. Adequacy means conformity to the original. As a rule, those features are obtained using lexical-

phraseological, grammatical and stylistic substitutes. The concept of "adequate translation" consists of three components:

1. accurate and complete expression of the content of the original text;
2. reflection of the language form of the original text;
3. integrity of the translated language.

The concept of "adequate translation" comprises three interdependent components that cannot be separated. Any violation of one component leads to the violation of the other two. Equivalence and adequacy are two critical concepts in translation that strike a balance between maintaining fidelity to the source text and adapting it to the target audience and cultural context. When translating a literary text, the translator must consider all the original text's features and use all available tools to achieve a high-level translation, keeping all the listed goals unified.

Keywords: translation, equivalence, adequacy, literary, target language.

References

1. Baker M. Routledge Encyclopedia of Translation Studies. London: Routledge, 1998.
2. Newmark P. A textbook of translation. London: Prentice Hall, 1988.
3. Nida E., Taber C. The Theory and Practice of Translation. Leiden: E.J.Brill, 1969.
4. Sdobnikov V.V. Теория перевода. М.: АСТ: Восток – Запад, 2006.
5. Швейцер А.Д. Теория перевода. Москва: Наука, 1988.
6. Venuti Lawrence. The Translation Studies Reader. London: Routledge, 2000.

Tərcümədə ekvivalentlik və adekvatlıq

Məruzə tərcümənin iki əsas anlayışı - tərcümənin ekvivalentliyi və tərcümənin adekvatlığından bəhs edir. Məruzənin əsas məqsədi ekvivalentlik və adekvatlıq arasında fərqi araşdırmaqdır. Eyni zamanda burada ekvivalent və adekvat bədi tərcümənin əsas məqsədi, tərcümə zamanı tərcüməçinin nəzər yetirməli olduğu məqamlar göstərilir.

ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИИ СЕМИНАРСКИХ ЗАНЯТИЙ В ВЫСШИХ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ШКОЛАХ

Айнур Гасымова

Бакинский Славянский Университет

aynurmehdiyeva84@gmail.com

Семинары, использовавшиеся в древнегреческих и римских школах, до сих пор применяются в университетах и колледжах. Семинар является одной из форм организации обучения в вузах и колледжах. Студенты и преподаватели участвуют в семинарах, которые предполагают интерактивное обсуждение темы в группах. Несмотря на то, что технология и формы проведения семинаров с древних времен изменились, цели и задачи, поставленные перед ними, остались неизменными.

Семинары представляют собой сложный многокомпонентный процесс, который шире и богаче лекций по своим педагогическим и методическим возможностям. Эффективность

семинарских занятий обуславливается деловым сотрудничеством студента и преподавателя, активностью обеих сторон и умением продуктивно работать. Проектирование, правильное и точное планирование семинарских занятий, заблаговременная подготовка вопросов для интервью требует от преподавателя особых умений и навыков [2]. Некоторые русские исследователи считают важным обсуждение вопросов, не затронутых в лекции, на семинарских занятиях. Такой подход к проблеме нельзя считать правильным. Студенты должны уметь применять теоретические знания, полученные на лекции, на семинарских занятиях. Естественно, семинарские занятия не должны быть повторением того, что сказал лектор, а должны дополнять вопросы о которых повествуют, способствовать их углублению и расширению.

Теоретические знания, полученные на лекции, на практических занятиях преобразуются в навыки и компетенции. Общая информация, сообщаемая студентам на лекциях, дополнительно углубляется и расширяется на практических занятиях. Например, при объяснении темы «Методы обучения» на лекции по педагогике проводится классификация методов обучения (по обучающей задаче, по источникам знаний, по виду познавательной деятельности, по учебным целям, по учебно-познавательной деятельности, по этапам обучения, по общим особенностям и т.д.), в общей форме представлены характерные особенности традиционных и активных методов обучения (рассказ, объяснение, школьная лекция, интервью, иллюстрация, демонстрация, обучающая дискуссия, упражнение, видеометод, работа над книгой и др.). В ходе семинарских занятий преподаватель выступает в роли фасилитатора, а студент в качестве исследователя. В ходе лекции можно упоминать названия активных методов обучения (мозговой штурм, ЗУХ, аукцион, кластер, словесные ассоциации, синектика, дискуссия и т. д.), но невозможно истолковать суть каждого из них на примерах. Разделив студентов на малые группы, возможно объяснить им содержание, цель, алгоритм и условия каждого метода. Если на традиционных семинарских занятиях студенты в основном повествовали то, что узнали на лекции, в форме диалога, то при новом подходе предпочтение отдается групповой работе, проектной работе, презентации. В это время коллективно обсуждаются проекты, доклады, презентации (посредством слайдов), рефераты, подготовленные студентами самостоятельно (можно получить консультацию у преподавателя). На одном семинарском занятии возможно обсуждение презентации 3-4 групп. Обучение студентов этим методам на примерах семинарских занятий по педагогике включает *дискуссионные методы* (обсуждение, дебаты, дискуссионные карты, классический диалог, «аквариум»), *ролевые игры* (ролевой диалог, моделирование, инсценировка, презентация, эссе и др.), *методы проведения исследования* (решение проблемы, кубирование, диаграммы Венна, разработка проектов, анкетирования, «дерево решений», рефлексия, изучение конкретного события и т. д.) создающие наиболее точные представления по теме. Создание у студентов умения эффективно организовать урок сопровождается умением студентов делать презентации на последующих семинарских занятиях. Опыт показывает, что студенты группы, основательно освоившие активные методы обучения (интерактивные) по другим предметам (например, Познание мира и методика их преподавания в начальных классах по специальности «Учитель начальных классов», технология и методика ее преподавания в начальных классах, философия образования и т. д., на семинарских занятиях студенты по специальности «Учитель азербайджанского языка и литературы» (азербайджанский язык и методика его

преподавания, литература и методика его преподавания и т. д.) могут эффективно применять все то, чему они научились. На наш взгляд, высокий уровень творческих способностей выпускников педагогических специальностей по сравнению с предыдущими годами связан с применением в учебном процессе активных методов обучения.

В современный период в преподавании педагогических дисциплин в педагогических вузах наиболее часто применяются новые типы семинаров (семинар-беседа, семинар-дискуссия, семинар-исследование, просеминар и др.) [1, с.152].

На семинарах-беседах расширяются познавательные возможности студентов, развиваются индивидуально-психологические особенности, становится легче выявить уровень их образованности и степень активности. *На семинаре-дискуссии* правильное решение педагогических задач достигается путем столкновения различных мнений. Этот подход напоминает мозговой штурм, вид интерактивного метода обучения. *Семинар-исследование* проводится больше на степени магистратуры, нежели на уровне бакалавриата.

Ключевые слова: Содержание образования, преподаватель, семинар, студент, самостоятельная работа.

Литература

1. Rüstəmov F.A. (2007). Ali məktəb pedaqogikası. Bakı: Elm və təhsil, 568.
2. Понятие семинара в вузе: особенности для институтов и университетов. <https://blog.fenix.help/lajfxaki-dlya-zhizni-i-ucheby/ponyatiye-seminara-v-vuze-osobennosti-dlya-institutov-universitetov>

Ali pedaqoji məktəblərdə seminar məşğələlərinin təşkili xüsusiyyətləri

Seminarlar pedaqoji-metodik imkanlarına görə müəhazirələrdən geniş və zəngin, çoxkomponentli mürəkkəb prosesdir. Seminar məşğələlərinin səmərəliliyi tələbə və müəllimin işgüzar əməkdaşlığı, hər iki tərəfin fəallığı və məhsuldar işləmək bacarığı ilə şərtlənir. Seminar məşğələlərinin layihələndirilməsi, düzgün və dəqiq planlaşdırılması, müsahibə suallarının əvvəlcədən hazırlanması müəllimdən xüsusi bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Müasir dövrdə ali pedaqoji məktəblərdə pedaqoji fənlərin tədrisində daha çox seminarın yeni tiplərindən (seminar-müsahibə, seminar-diskussiya, seminar-tədqiqat, proseminar və s.) istifadə edilir.

GÖMRÜK DƏYƏRİNİN MÜƏYYƏN EDİLMƏSİ SİSTEMLƏRİ VƏ ÜMUMDÜNYA GÖMRÜK TƏŞKİLATININ BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN ASANLAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ QƏBUL ETDİYİ STANDART VƏ KONSEPSİYALAR

Elisa Qasımova

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası

gasimovaelisa74@gmail.com

Əvvəllər beynəlxalq ticarət zamanı ölkələr malın gömrük dəyərini müəyyən edilməsi üzrə öz ixtiyari sistemlərini tətbiq etmişlər. Təbii ki, zaman keçdikcə bu vəziyyət beynəlxalq ticarətdə disbalans yaratmış və beləliklə də, malın gömrük dəyərini müəyyənləşdirilməsində ədalətli, obyektiv və hər kəs tərəfindən qəbul ediləcək qaydaların meydana gəlməsi labüd olmuşdur. Gömrük dəyərində dair əsas və təməl prinsiplərin beynəlxalq səviyyədə ilk dəfə yer aldığı mətn GATT olmuşdur və bu prinsiplərin nəticələri 1947-ci il tarixli Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT-ın) VII maddəsi ilə formalaşmışdır. GATT-ın VII maddəsi beynəlxalq gömrük dəyəri sisteminin ümumi prinsiplərini ehtiva etmiş və idxal edilmiş malın həqiqi dəyərində əsaslanmışdır. Ümumiyyətlə, gömrük dəyərini müəyyən olunması üzrə iki beynəlxalq sistem mövcuddur:

- “faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymət” - GATT (Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş);
- “malın ədalətli/normal qiyməti” – Brüssel Sazişi.

Brüssel Sazişinə əsasən, hər bir məhsul üçün “malın açıq bazarda sərbəst rəqabət şəraitində bir-biriylə əlaqəsi olmayan müstəqil alıcı və satıcı arasındakı qiyməti” olaraq müəyyən edilən normal bazar qiyməti təyin edilir və rüsum da buna əsasən hesablanırdı. Lakin subyektiv dəyərləndirmələri özündə ehtiva edən Brüssel Sazişi öz növbəsində daha fərqli problemlər meydana gətirmiş və bununla da öz yerini 1 yanvar 1981-ci ildə qüvvəyə minən və Cenevrə Dəyər Konvensiyası adlanan “GATT-ın VII maddəsinin tətbiq edilməsinə dair Razılaşma”ya vermişdir. Bu sistem gömrük dəyərini qiymətləndirilməsində ədaləti, tərəfsizliyi və vahidliyi təşviq etmək üzrə dizayn olunmuş və dünya miqyasında 150-dən çox Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) Üzvü ölkə tərəfindən istifadə olunan bir sistemdir. Hər iki sistemin əsasını GATT sazişinin VII maddəsi təşkil etdiyindən onlar arasında prinsipial fikir ayrılıqları yoxdur. Bu iki sistem arasındakı fərq əsas anlayışlara münasibətdə meydana çıxır. Cenevrə Dəyər Konvensiyasında “normal qiymət” anlayışı əvəzinə “sövdələşmə qiyməti” anlayışından istifadə edilir. Bu konvensiyaya görə, “malın gömrük dəyəri malın sövdələşmə qiymətidir. Yəni mal idxal ölkəsinə ixrac məqsədilə satıldıqda mallar üçün faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymətdir”. Sövdələşmə qiymətinin əsasını faktiki ödənilmiş və ya ödənilməli olan qiymət təşkil edir. Bu yeni sistemə əsasən malın sövdələşmə qiymətinin müəyyən edilə bilmədiyi hallarda, ardıcılıqla eyni malın sövdələşmə qiyməti üsulu, eynicinsli malın sövdələşmə qiyməti üsulu, dəyər çıxılması üsulu, dəyər topllanması üsulu və ehtiyat üsulu tətbiq edilməlidir.

Ümumdünya Gömrük Təşkilatının (ÜGT) fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri beynəlxalq ticarətin asanlaşdırılması və ticarət təchizat zəncirinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. ÜGT 2005-ci ildə TƏHLÜKƏSİZ (SAFE) Standartlar Çərçivəsini qəbul etdi və bu çərçivədə üzv dövlətlərin qəbul etməsi üçün könüllü standartlar müəyyən etdi. TƏHLÜKƏSİZ Çərçivə ilk növbədə risk qiymətləndirmələrinin qəbulu vasitəsilə gömrük təhlükəsizliyinin texniki aspektinə diqqət yetirir. TƏHLÜKƏSİZ Standartlar ÜGT-nin “Gömrük Prosedurlarının

Sadələşdirilməsi və Uyğunlaşdırılması üzrə Beynəlxalq Konvensiya”ından (1973) götürülmüşdür və diqqəti dörd əsas sahəyə yönəldir: 1) elektrik yükləri üzrə qabaqcadan məlumatların uyğunlaşdırılması öhdəliyi, 2) risk qiymətləndirməsinin tətbiqi, 3) ixrac ölkəsi tərəfindən xaricə gedən yüksək riskli yüklərin yoxlanılması və 4) təchizat zəncirinin təhlükəsizliyi üzrə operatorların yaradılması.

SAFE Çərçivəsi aşağıdakıları hədəfləyir:

- Müəyyənliyi və proqnozlaşdırıla bilənliyi təşviq etmək üçün qlobal səviyyədə təchizat zəncirinin təhlükəsizliyini və asanlaşdırmanı təmin edən standartlar yaratmaq

- Bütün nəqliyyat növləri üçün inteqrasiya olunmuş və uyğunlaşdırılmış təchizat zəncirinin idarə edilməsini təmin etmək

- 21-ci əsrin çağırışlarına və imkanlarına cavab vermək üçün gömrük orqanlarının rolunu, funksiyalarını və imkanlarını artırmaq

- Yüksək riskli yüklərin aşkar edilməsi imkanlarını təkmilləşdirmək üçün gömrük orqanları arasında əməkdaşlığı gücləndirmək

- Gömrük orqanları arasında əməkdaşlığı gücləndirmək (məsələn, məlumat mübadiləsi, nəzarətin qarşılıqlı tanınması, Səlahiyyətli İqtisadi Operatorların (SİO) qarşılıqlı tanınması və qarşılıqlı inzibati yardım vasitəsilə)

- Gömrük orqanları ilə beynəlxalq ticarət və təhlükəsizliklə məşğul olan digər dövlət orqanları arasında əməkdaşlığı gücləndirmək (məsələn, Bir Pəncərə vasitəsilə)

- Gömrük-Biznes əməkdaşlığını gücləndirmək

- Təhlükəsiz beynəlxalq ticarət təchizat zəncirləri vasitəsilə malların fasiləsiz hərəkətini təşviq etmək.

Standartlar Çərçivəsinin hazırlanması ilə birlikdə ÜGT “21-ci Əsrdə Gömrük” (“Customs in the 21st Century”) konsepsiyası üçün yeni baxış və fəaliyyət planının hazırlanması prosesinə başlamışdır. “21-ci Əsrdə Gömrük” konsepsiyası 10 struktur blokdan ibarətdir və bunlar aşağıdakılardır:

1. Qlobal Şəbəkəli Gömrük (Globally Networked Customs)
2. Daha Yaxşı Əlaqələndirilmiş Sərhəd İdarəçiliyi (Better Coordinated Border Management)
3. Kəşfiyyata əsaslanan Risklərin İdarə Edilməsi (Intelligence-driven Risk Management)
4. Gömrük-Ticarət Əməkdaşlığı (Customs-Trade Partnership)
5. Müasir İş Metodlarının, Prosedurlarının və Texnikalarının Tətbiqi (Implementation of Modern Working Methods, Procedures and Techniques)
6. Texnologiya və Alətlərin İşə Salınması (Enabling Technology and Tools)
7. Qüvvələrin İşə Salınması (Enabling Powers)
8. Peşəkar, Biliyə əsaslanan xidmət mədəniyyəti (A Professional, Knowledge-based service culture)
9. Potensialın Gücləndirilməsi (Capacity Building)
10. Dürüslük (Integrity)

Qeyd etmək lazımdır ki, gömrük dəyəri üzrə saxtakarlıqların, xüsusilə də aşağı dəyərləndirmə probleminin asan həlli yoxdur. Məqsəd uyğunluğu təşviq etmək və uyğunsuzluq səviyyəsini azaltmaq olmalıdır. Bu, strateji və əlaqələndirilmiş yanaşma tələb edir və əsas risk sahələrinə diqqət yetirərək, lazımi dəyişiklikləri həyata keçirmək üçün yüksək səviyyəli idarəetmə dəstəyini tələb edir.

Açar sözlər: gömrük dəyəri, GATT, SAFE Standartlar Çərçivəsi, 21-ci Əsrdə Gömrük.

Ədəbiyyat

1. Çelikkaya A., (2001), Türk gümrük kanunu'nun vergileməyə ilişkin hükümlerinin değerlendirilmesi, Anadolu Üniversitesi, 255 s.
2. Heydərov K.F., (1999). Gömrük işinin əsasları - 4 cildə. İkinci cild. Gömrük orqanlarının iqtisadi fəaliyyəti, Bakı, “Azər nəşr”, 392 s.
3. Karabağ U., (2012), Eşyanın gümrük kıyməti tətbiqi və transfer qiymətləndirilməsi qarşısındakı durumunun değerlendirilmesi, Gazi Üniversitesi, 201 s.
4. Chowdhury Fink N., (2012). A Guide to United Nations Counterterrorism Activities, p.197.
5. <https://customs.gov.az/uploads/payment/13/ed4ec77148167c793ac6a60ba6f7c7dc.pdf?v=1699363188>
6. <https://www.wcoomd.org/-/media/wco/public/global/pdf/topics/facilitation/instruments-and-tools/tools/safe-package/safe-framework-of-standards.pdf>
7. https://www.wcoomd.org/~media/wco/public/global/pdf/topics/key-issues/customs-in-the-21st-century/annexes/annex_ii_en.pdf?la=en

İSA HÜSEYNOV YARADICILIĞININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kəmalə Qasımova

Azərbaycan Universiteti

kemaleqasimova98@gmail.com

İsa Muğanna Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yaradıcılıq metodu ilə tanınan yazıçılardandır. 1928-ci ildə Ağstafanın Muğanlı kəndində anadan olan sənətkar ədəbiyyatımızda magik realizmin əsasını qoymuşdur. Mühəribədən sonra bədii nəsrin inkişafında mühüm rolunu oynayan yeni ədəbi nəslin istedadlı sənətkarlarından hesab olunur. İsa Muğannanın əsərlərində insan və təbiət problemləri bir-birilə qarşılaşdırılaraq oxucunu düşünməyə vadar edir. Hələ ilk əsərlərində, hekayə və povestlərində yazıçı insanın daxili aləmini, mənəvi düşüncələri, həyatı problemlərini ön plana çəkirdi. Gorkəmi qırğız yazıçısı Çingiz Aytmatov İsa Muğanna haqqında aşağıdakı məşhur ifadəsini işlətməmişdir: “Biz hamımız İsa Muğannadan təsirlənmişik və öyrənmişik”. İsa Muğannanın əsərlərinin oxunaqlı olmasının başlıca xüsusiyyətlərindən biri də dilinin sadə, anlaşılıqlı, el dilinə yaxın olmasıdır. Bu cəhətdən yazıçının əsərləri geniş oxucu auditoriyasına malikdir. Yazıçının müharibə dövrü çətinliklərini özündə əks etdirən əsərləri öz aktuallığını hələ də saxlayır. Bu baxımdan onun “Bizim qızlar”, “Teleqram”, “Dan ulduzu”, “Tütək səsi”, “Saz”, “Yanar ürək”, “Quru budaq”, “Kollu koxa” vəs. əsərləri xarakterikdir. “Saz” və “Tütək səsi” povestlərində müharibə dövründə Azərbaycan kəndinin qarşılaşdığı çətinlik və qayğılardan söhbət açılır. Müəllif özünəməxsus lirik, səmimi bir dillə müharibə dövrü məşəqqətlərini, müharibənin insanların həyatına vurduğu zərbəni, hər cür çətinlik və el faciyyəyə sinə gərməyi bacaran insanların mübariz obrazını yaratmışdır. “Mühəribə başlayalı ətraf kəndlərdən, dəmiryol vağzalından ara-sıra bəd xəbərlər gəlirdi: “Anbarı yarıblar”, “İlxıdan at aparıblar”, “Vaqonun qapısını qırıb taxıl çıxarıblar”.[4, 23] Saz əsərindən gətirdiyimiz bu sitatda o məşəqqətli illərin hər bir anı o qədər sadə, aydın dildə izah olunurdu ki, oxucu bir anlıq həmin illərə qayıdır, o zəhmətkeş insanların acınacaqlı həyatı onun gözü önündə canlanırdı. Bu sadə, anlaşılıqlı el dili yazıçının təkcə müharibə dövrünə aid yazdığı əsərlərə aid deyil, eyni zamanda müharibədən

sonrakı dövr yaradıcılığını da əhatə edirdi. Ədibin yazmış olduğu “Kollu koxa”, “Quru budaq”, “Ömür karvanı”, “Dan ulduzu”, “Doğma və yad adamlar” əsərləri ictimai təsirinə və psixoloji gücünə görə oxucusunda müsbət təəssürat yaradırdı. Əsərlərin bir-birilə əlaqəli olmaq baxımından yazıçının yazmış olduğu “Kollu koxa” əsəri özünəməxsus süjet xətti və məzmununa malikdir. Əsərdə vaxtilə bir-birinə yaxın dost, sirdaş olan sonra isə ayrılaraq bir-birinə kin, nifrət bəsləyib, düşməyə çevrilən Kollu koxa və Cavanşir obrazları nəzərimizi cəlb edir. Oxucunun nəzərini daha çox cəlb edən isə Koxa obrazıdır. Koxa vaxtilə atası meşəbəyi olmuş, indi isə yetim qalmış kimsəsiz bir insandır. Zəhmətkeşdir. Lakin, Koxanın bir xüsusiyyəti var. Ətrafındakı tanıdığı insanların hərəsinə bir ləqəb qoşur. Amma bu ləqəblərin də özünün mənası var. Koxa hətta məşhur insanlara da ləqəb qoşmuşdur. Bu da təbii ki, şəxsiyyətə pərəstişin, yaltaqlığın tüğyan etdiyi Sovet dövrü ilə birbaşa ziddiyyət təşkil edirdi. Əsərin kuliminasiya nöqtəsində Koxa hər şeyi boynuna alır, və insanlara nə üçün ləqəb qoşduğu aydınlaşaraq üzə çıxır. Məlum olur ki, bu ləqəblər heç də sadə insanları ələ salmaq üçün düzülüb qoşulmamışdır. Əksinə, bu ləqəblərin hər birində həmin sadə insanların keşməkeşli həyatı, əziyyətlərinin, çəkdiyi zəhmətlərin qiymətləndirilməməsi, onlara bir insan kimi dəyər verilməməsi ləqəblərin əsas mənasını təşkil edir. Bu xüsusiyyətlər Koxanı oxucunun gözündə müsbət qəhrəmana çevirir. Bu cəsarətlilik, haqq-ədalət tərəfdarı olmaq İsa Muğannanın öz xarakterinə məxsus xüsusiyyətlərdir və bu xüsusiyyətləri onun bütün əsərlərində görürük.

“Məhşər” tarixi-fəlsəfi romanında Azərbaycan fəlsəfi şeir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İ. Nəsimin parlaq obrazını yaratmışdır. Ədibin bütün əsərlərində müəyyən bir tarixi dövəndə baş verən hadisələr öz əksini tapır. Buna görə də ədibin bütün əsərləri bir-birilə qırılmaz tellərlə bağlıdır. Müəyyən bir tarixi faktları üzə çıxarmaq, bu dövəndə əks olunan millilik, xalqın dərin tarixi köklərinə bağlılıq, yazıçının əsərlərinin əsas leytmotividir. Məhşər əsərini oxuyarkən Nəsimin parlaq obrazı, həmin dövərdə baş verən tarixi ictimai hadisələr oxuculara dövr və şair haqqında geniş məlumat verir. “Yazıçı bu surəti yaratmaq üçün böyük Nəsimin tərcümeyi-halı ilə əlaqədar faktların hamısını və ya əksəriyyətini xronoloji ardıcılıqla izləmək yolu ilə getməmişdir. Şairin həyat və fəaliyyətinin elə bir mərhələsindən, həm də elə mühüm cəhətlərindən istifadə etmişdir ki, Nəsimi poeziyasının humanist, bütövlükdə hürufiliklə əlaqədar fəaliyyətinin anti-feodal və anti-islam xarakteri tam açılmışdır”.[1,400] Sənətkarın Nəsimini öz əsərinin qəhrəmanı kimi seçməyi təsadüfi deyil. Çünki, Nəsimi obrazı ədibin ruhuna daha yaxın bir obrazdır. Haqq-ədalət, düzgünlük, dürüstlük, cəsarətlilik kimi əsas insani keyfiyyətləri biz yazıçının əsərlərinin hamısında görə bilirik. Bu, yazıçının yaradıcılığındakı obrazlara xas olan xarakterik xüsusiyyətlərdir. “Minlərlə məsləkdaş, dost- aşına içində Nəsiminin öz acı həqiqətlər yükü ilə dolu könlündən qeyri bir həmdəm qalmamışdı. Dünya daralıb qəfəsə çevrilmişdi” [3, s.133].

Ədibin son yazmış olduğu əsərlərdə qəhrəmanlar, onların ideyalarını həyata keçirmək üçün magik realizm ön plana çəkilir. Sənətkarın qələmə aldığı “İdeal” romanında əfsanəvi, mistik çaralar öz əksini tapır. Əsərin ilk səhifəsində müəllif tarixdən danışır, əsər isə müasir mövzudadır. “İdeal” bir növ avtobioqrafik romandır, əsərin qəhrəmanı Səməd Əmirlinin-yüksək ideallarla yaşayan bir gəncin sarsıntılardan keçərək, kamilliyə doğru gedən bir həyat yoludur. Səmədin şəxsi həyatındakı problemlər, tarixi problemlərlə çarpazlaşır və tarix qəhrəmanının mənəviyyatında həlledici qüvvəyə çevrilir. “Tarix Muğ, Muğan və Muğanna sözlərini dünya ilə yaşıl sözlər adlandırdı” [2, s.5]. İstər hekayə və povestlərində, istərsə də romanlarında İsa Muğannanı düşündürən əsas məqam insanın daxili aləmi, onun düşüncə mühit və yaşadığı həyat şəraitidir. Əsərləri oxuyan hər kəs hər hansı bir

obrazda özünün daxili “mən” ini kəşf edir. Bu səbəbdən yazıçının əsərləri hər kəs üçün doğmadır, və öz aktuallığını itirmir.

Açar sözlər: İsa Muğanna, humanizm, haqq-ədalət, hürufilik, tarixilik və müasirlik.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Maarif, 1988, 540 s.
2. İsa Hüseynov. İdeal. Bakı: Yazıçı 1986, 439 s.
3. İsa Hüseynov. Məhşər. Bakı: Gənclik 1982, 293 s.
4. İsa Muğanna seçilmiş əsərləri. 6 cildə, 1-ci cild. Bakı: Avrasiya press,2009, 424 s.

BEYNƏLXALQ TİCARƏT VƏ TRANZİT HAQQINDA SAZIŞ VƏ KONVENSIYALARIN TƏHLİLİNİN METODOLOJİ ƏSASLARI

Hüseyn Qədimov

Dövlət Gömrük Komitəsi Akademiyası

qadimovhuseyn@gmail.com

Dövlət xarici ticarət siyasəti xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi (gömrük və tarif) və inzibati (qeyri-tarif) üsullarının vəhdəti əsasında həyata keçirilir. Bu üsullar “Xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə nəzərdə tutulmuşdur. Gömrük-tarif tənzimlənməsi mallara ixrac və idxal rüsumlarının dərəcələrinin müəyyən edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və bununla əlaqədar olaraq dövlət onları artırmaq və ya azaltmaqla xarici ticarət dövriyyəsinə tənzimləyir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin qeyri-tarif tənzimlənməsi üsullarına xarici iqtisadi əməliyyatların ayrı-ayrı növlərinin lisenziyalaşdırılması, ayrı-ayrı malların və xidmətlərin idxalı və ixracına kvotalar (kəmiyyət məhdudiyyətləri), sertifikatlaşdırma və bir sıra digər inzibati tədbirlər daxildir ki, bunlar da müzakirə olunacaq. aşağıda təfərrüatlı və tətbiqi və ya ləğvi ilə xarici ticarət də müəyyən qlobal məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət tərəfindən dövriyyəni tənzimləyir. Xarici ticarət dövriyyəsinə digər təsir üsullarının tətbiqinə qanunla yol verilmir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin digər növlərinin (beynəlxalq investisiya kooperasiyası, sənaye kooperasiyası, valyuta və maliyyə-kredit əməliyyatları) tənzimlənməsi müvafiq qanunlarla həyata keçirilir və artıq qeyd olunduğu kimi, bu kursun mövzusunda daxil edilmir [4].

Bu gün Azərbaycanda xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin əsas prinsiplərini aşağıdakıları qeyd etmək olar: - dövlətin xarici və daxili siyasətinin vəhdəti; - xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsi və onun həyata keçirilməsinə nəzarət sisteminin vəhdəti; - dövlətin gömrük ərazisi ilə gömrük siyasətinin vəhdəti; - xarici ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi (gömrük və tarif) üsullarının inzibati üsullardan üstünlüyü; - təsərrüfat subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinə dövlətin və onun orqanlarının əsassız müdaxiləsinin istisna edilməsi; - mülkiyyət formasından asılı olmayaraq xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarının bərabərliyinin təmin edilməsi və onların hüquq və qanuni mənafələrinin müdafiəsi.

Dövlətin həm dünyaya, həm də onun daxili iqtisadiyyatına təsirinin əsas yollarına əsasən, xarici iqtisadi siyasəti aşağıdakı komponentlərə bölmək olar: xarici ticarət siyasəti, xarici investisiya siyasəti, valyuta siyasəti və gömrük siyasəti [3].

Xarici ticarət siyasəti dövlətlə xarici ölkələr arasında malların, işlərin, xidmətlərin, məlumatların və əqli fəaliyyətin nəticələrinin xarici ticarəti sahəsində əlaqələrin qurulmasına və tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Xarici olaraq, investisiya siyasəti dövlət ərazisinə xarici investisiyaların cəlb edilməsinə və istifadəsinə və investisiyaların xaricə ixracının tənzimlənməsinə yönəldilmişdir.

Pul siyasəti dövlət və beynəlxalq valyuta-maliyyə təşkilatları tərəfindən valyuta münasibətləri sahəsində həyata keçirilən iqtisadi, hüquqi və təşkilati forma və üsulların məcmusudur [5].

Gömrük siyasəti isə dövlətin iqtisadi və digər gömrük-hüquqi tənzimləmə tədbirlərinin ayrılmaz sistemini təmsil edir. Xarici ticarət, milli iqtisadiyyatın xarici təsirlərdən qorunması və fiskal problemlərin həlli. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə beynəlxalq əməliyyatlar mühüm rol oynayır. Beynəlxalq əməliyyat dedikdə müxtəlif ölkələrdə yerləşən firmalar, şirkətlər və digər işgüzar fəaliyyət formaları arasında malların tədarüku və ya xidmətlərin göstərilməsi haqqında müqavilə başa düşülməlidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra dövlət quruculuğu sahəsində qarşıya qoyulan təxirəsalınmaz vəzifələrdən biri də ölkənin iqtisadi maraqlarının qorunması, səmərəli xarici iqtisadi fəaliyyətin və idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılması üçün dövlət nəzarəti sisteminin yaradılması və sərhədlərin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi olmuşdur [2].

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin formalaşmasında Milli Gömrük Müstəqil Azərbaycan Respublikasında gömrük işinin təşkili və inkişafı tarixini tədqiq edənlər bu dövrü üç mərhələyə bölürlər: 1992-1994-cü, 1995-2000-ci illər və 2001-ci ildən başlayan daha yüksək inkişaf dövrü.

Birinci mərhələdə, məlum olduğu kimi, gömrük orqanları yaradılsa da, milli maraqlara xidmət edən dövlət strukturu olaraq öz funksiyasını, demək olar ki, həyata keçirə bilmədi. İkinci mərhələdə gömrük işinin yenidən qurulması, maddi-texniki və hüquqi-normativ bazanın möhkəmləndirilməsi, büdcə gəlirlərinin artırılması, gömrüyün kadr potensialının gücləndirilməsi, xidmət mədəniyyətinin yüksəldilməsi, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələrin qurulması işi vüsət aldı.

Məlum olduğu kimi, gömrük xidmətinin mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri də narkotik vasitələrin və psixotrop maddələrin qanunsuz dövriyyəsinə qarşı mübarizədir. Narkotik vasitələrin ölkə ərazisindən tranzit daşınmasının qarşısının alınması üçün xüsusi tədbirlər görülür, o cümlədən ixtisaslaşmış kadrların hazırlanmasına diqqət artırılır, müasir avadanlıqlar quraşdırılır, xüsusi it xidmətinin imkanlarından istifadə edilir [1].

Qısa müddətdə kifayət qədər təcrübə toplayan və dünya gömrük sistemində özünəməxsus yer tutan Azərbaycan gömrük orqanları ölkəmizin iqtisadi təhlükəsizliyinin qayğısına qalır, qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsində və genişlənməsində yaxından iştirak edir. Azərbaycanda gömrük işinin inkişafı bir neçə mühüm istiqamət üzrə qurulmuşdur və bu gün də inkişaf edir.

Açar sözlər: ticarət, transit, konvensiya.

Ədəbiyyat

1. Дюмулен, И.И. Международная торговля. Тарифное и нетарифное регулирование: Учебник, М.: ВАВТ, 2015. 548 с.
2. Зубенко В.В., Игнатова О.В., Орлова Н.Л. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник и практикум. М.: Юрайт. 2017. 410 с.

3. Международная торговая политика в 2 ч. Часть 1. : учебник для бакалавриата и магистратуры / Р. И. Хасбулатов [и др.] ; под общ. ред. Р. И. Хасбулатова. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : Издательство Юрайт, 2019. — 274 с
4. Рагулина, Ю.В., Н.А. Завалько, В.О. Кожина. Международная торговля: Учебник / Ю.В. Рагулина, М.: Альфа-М, 2018. 360 с.
5. Чеботарев Н.Ф. Мировая экономика и международные экономические отношения. Учебник. М.: Дашков и Ко. 2020. 350 с.

AZƏRBAYCANDA MALİYYƏ SABİTLİYİNİN GÜCLƏNDİRİLMƏSİ: ƏMANƏTLƏRİN SİĞORTALANMASI HÜQUQUNUN VƏ TƏCRÜBƏLƏRİNİN TƏNQİDİ TƏHLİLİ

Qədir Qədirli

Azərbaycan Universiteti

lawyergadir@gmail.com

Fiziki şəxslərin bank əmanətlərinin mühafizəsi sistemi dünyanın bir çox ölkələrində mövcuddur və bank risklərinin idarə edilməsinin mühüm tərkib hissəsidir. Bu əmanətlərin sığortalanması mexanizmi təkcə əmanətçilərin vəsaitlərini qorumaq üçün deyil, həm də problemlə bankları idarə etmək və onlara kömək etmək, bununla da maliyyə böhranlarının qarşısını almaq üçün nəzərdə tutulub. Fiziki şəxslərin əmanətlərinin təminatı ölkənin maliyyə təhlükəsizliyinin, prudensial bank nəzarətinin gücləndirilməsinin, pul siyasətinin effektivliyinin artırılmasının və makroiqtisadi mühitin sabitləşdirilməsinin mühüm elementi hesab edilə bilər.

Qlobal maliyyənin sürətlə inkişaf edən səltənətində maliyyə sistemlərinin sabitliyi fasiləsiz pul axını, kreditin mövcudluğu və investisiyanın təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, xüsusilə inkişaf edən bank sektorunun iqtisadi inkişafı və tərəqqisi ilə sıx bağlı olduğu Azərbaycan kimi ölkələrə aiddir. Fiziki bank əmanətlərinin bank uğursuzluqlarından qorunmasının təmin edilməsi əsas sabitlik amilidir. Bu sənəd Azərbaycanda fiziki şəxslərin bank əmanətlərinin sığortalanması hüququnu araşdırır, onun əhəmiyyətini, dəstəkləyici amilləri və digər iqtisadi nəticələrini vurğulayır.

Əmanətlərin sığortalanması əmanətçilərə bankın uğursuzluğu halında öz vəsaitlərini müəyyən limitə qədər geri almağa zəmanət verən təhlükəsizlik şəbəkəsi rolunu oynayır. Əsas məqsəd fiziki şəxslər arasında bank müflisləşməsi qorxusu olmadan öz əmanətlərini yerləşdirməyə inamı artırmaq və bununla da maliyyə sisteminə inamı gücləndirməkdir. Belə bir etimad bank sektorunun və bununla da daha geniş iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəruridir.

Son onilliklər ərzində Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini və əhəmiyyətli xarici investisiyaları nəzərə alaraq, bank sisteminə olan inamın qorunub saxlanması çox vacibdir. O, möhkəm depozit bazasına zəmanət verir, kreditləşdirmə və maliyyələşdirmə fəaliyyətlərini dəstəkləyir və çoxsaylı müştərilərin bankın uğursuzluğu səbəbindən eyni vaxtda öz hesablarını geri çəkdiyi bank əməliyyatları riskini azaldır.

Azərbaycanın maliyyə sektoru, xüsusən onun əmanətlərin sığortalanması sistemi kritik bir mərhələdədir. 2015-ci il devalvasiyasından sonra ictimai davranışda depozitlərə qarşı nəzərəcərpacaq dəyişiklik baş verdi ki, bu da yaranan narahatlıqları həll etmək və ictimai etimadı qorumaq üçün analitik və proaktiv yanaşma tələb edir [1].

“Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, sığorta ssenarisi baş verdikdə Əmanətlərin Sığortalanması Fondu (ƏSF) vasitəsilə kompensasiyaların ödənilməsi mexanizmləri işıqlandırılmaqla “mühafizə olunan əmanət” və “sığortalanmış əmanət” anlayışları müəyyən edilib [3].

Hazırda ölkəmizdə banklarda 10 milyard 100 milyon manata yaxın qorunan əmanət yerləşdirilib. Onun 64,5 %-i manatla, qalan hissəsi isə xarici valyuta ilə yerləşdirilən əmanətlərdir [4]. Bununla belə, 2015-ci ildən sonrakı devalvasiya dövründə xarici valyutada depozitlərə doğru keçid baş verdi ki, bu da milli valyutaya və bank sisteminə inamın dəyişməsinə göstərir.

“Qorunan” və “sığortalanmış” əmanətləri fərqləndirən qanunvericilik bazasına baxmayaraq, xüsusilə əmanətlər üzrə faiz dərəcələri və kompensasiya limitləri ilə bağlı problemlər qalmaqdadır. 100 000 manata qədər sığorta təminatı bu limitləri keçməsindən asılı olmayaraq əmanətçilər üçün potensial çatışmazlıq yaradır.

2007-ci ildə Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun yaradılması [2] Azərbaycanda əmanətlərin sığortalanmasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində mühüm addım olmuşdur. Buna baxmayaraq, bir neçə bank üçün davam edən ləğvətmə prosesi və vəsaitlərin əhəmiyyətli bir hissəsinin tam sığortalanmadığı əhatə uyğunsuzluğu ilə sistem əhəmiyyətli risklərlə üzləşir.

Azərbaycanın əmanətlərin sığortalanması limitlərinin Şərq Tərəfdaşlığı ölkələri ilə müqayisəsi və 2008-ci il maliyyə böhranı zamanı Avropa ölkələrində [6] və Amerika Birləşmiş Ştatlarında [5]. edilən düzəlişlər yenidən qiymətləndirmənin zəruriliyini vurğulayır. Azərbaycan özünün regional həmyaşıdları arasında təqdirəlayiq olsa da, qlobal standartlardan geri qalır ki, bu da onun bank sisteminə daha çox etimadın gücləndirilməsi üçün imkanların olduğunu göstərir.

Azərbaycanın əmanətlərin sığortalanması sistemi etimad məsələlərini və yaranan riskləri effektiv şəkildə həll etmək üçün hərtərəfli qiymətləndirmə və uyğunlaşma tələb edir. Ən yaxşı qlobal təcrübələri mənimsəmək, yerli valyutada əmanətləri təşviq etmək üçün siyasətləri təkmilləşdirmək və ictimaiyyəti məlumatlandırmaq Azərbaycanın daha möhkəm maliyyə gələcəyinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər.

Bank əmanətlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Azərbaycanın bank sektoruna inamın gücləndirilməsi, ölkənin iqtisadi ambisiyaları üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bank əmanətlərinin sığortalanması hüququ təkcə şəxsi təhlükəsizlik məsələsi deyil, həm də milli iqtisadi sabitliyin təməl elementidir. Azərbaycan irəlilədikcə, fərdi əmanətçiləri və milli iqtisadiyyatı qoruyan ISF kimi davamlı əmanətlərin sığortalanması mexanizminin əhəmiyyəti daha çox ön plana çıxacaq.

Açar sözlər: fiziki şəxslərin bank əmanətləri, bank əmanətlərinin sığortalanması, bank əmanətlərinin sığortalanmasının müqayisəli təhlili.

Ədəbiyyat

1. Dövlət Statistika Komitəsi, “Əhalinin banklardakı əmanətləri”, (<https://www.stat.gov.az/source/finance/>, saytdan istifadə tarixi: 10.02.2024).
2. Əmanətlərin Sığortalanması Fondu, “Əmanətlərin Sığortalanması Fondunun yaranması və tariximiz”, (<https://adif.gov.az/az/foundation-of-the-adif>, saytdan istifadə tarixi: 25.10.2023)
3. “Əmanətlərin sığortalanması haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu, 29.12.2006, (https://frameworks.e-qanun.az/12/f_12137.html, saytdan istifadə tarixi 25.10.2023)

4. Report, “ƏSF rəsmisi: "Bu günədək bağlanmış bankların əmanətçilərinə 1,5 milyard manat kompensasiya ödənilib”" 27.03.2023, (<https://report.az/maliyye-xeberleri/esf-resmisi-bu-gunedek-baglanmis-banklarin-emanetcilerine-1-5-milyard-manat-kompensasiya-odenilib/>, saytdan istifadə tarixi: 12.02.2024).
5. Brookings, “How does deposit insurance work?” (azərbaycanca “Əmanət sığortası necə işləyir?”), 15.02.2024, (<https://www.brookings.edu/articles/how-does-deposit-insurance-work/#:~:text=Congress%20raised%20the%20limit%20from,%24250%2C000%20at%20a%20given%20time> saytdan istifadə tarixi: 25.10.2023).
6. L.Leaven, “Deposit Insurance in the European Union” (azərb. Avropa İttifaqında əmanətlərin sığortası), səh. 13.

VEB İSTİFADƏÇİLƏRİN “BARMAQ İZLƏRİ” ƏSASINDA İDENTİFİKASIYA OLUNMASI

Emil Qəhrəmanov
Azərbaycan Universiteti
g4h.em11@gmail.com

Brauzer “barmaq izi” nədir? Brauzerin “barmaq izi” sayt veb səhifəni yükləyərkən tələb edib, götürdüyü kompüteriniz və brauzeriniz haqqında əldə edə biləcəyi məlumatların toplusudur. Brauzerin barmaq izinə onlarla müxtəlif parametrlər - istifadə etdiyiniz dildən və yerləşdiyiniz saat qurşağından tutmuş genişləndirmələr(plug-inlər) siyahısına və brauzerinizin versiyasına qədər daxildir. Buraya həm də əməliyyat sistemi, RAM həcmi, ekran kartı məlumatları, şrift parametrləri və s. haqqında məlumatlar daxil ola bilər.

Brauzerin barmaq izi hansı məqsədlər üçün müəyyən edilir?

- Veb sayt sahibləri ziyarətçilərinin brauzer barmaq izlərini toplamaq üçün
- Təhlükəsiz autentifikasiya üçün
- Vebsayt qonaqları haqqında hərtərəfli məlumat toplamaq üçün
- Hədəflənmiş reklamların nümayişi üçün
- Anonim qeydiyyatlı ziyarətçilərin müəyyən edilməsi üçün
- Daxili analitika və veb resursdan istifadənin yaxşılaşdırılması üçün

İstifadəçinin rəqəmsal izinin formalaşması və onun unikallığını müəyyən etmək üçün zəruri olan müxtəlif atribut mənbələri mövcuddur. Mənbələri aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- brauzer barmaq izləri qrupu
- şəbəkə barmaq izləri qrupu
- audit jurnalları qrupu
- davranış modelləri qrupu
- üçüncü tərəf kompleksləri qrupu.

Lakin bu bölgü şərtlidir, çünki bir neçə qrupa aid ola bilən atributlar-istisnalar mövcuddur.

Brauzerin barmaq izi qrupuna daha yaxından nəzər salmaq. Brauzer barmaq izi istifadəçinin serverə qoşulması mərhələsində brauzer vasitəsilə hesablaşma bilən statik parametrlər haqqında

məlumatları özündə saxlayır. Alınan məlumatda istifadəçinin brauzerinin adı və versiyası, istifadəçinin istifadə etdiyi cihaz, istifadəçinin yeri və s kimi məlumatlar öz əksini tapır.

Təhlil olunan atributlar statik olduğundan, o, brauzerin barmaq izi ilə təmsil olunan rəqəmsal izə bir sıra üstünlüklər verir. Birincisi, brauzerin barmaq izi üçün atributların hesablanması çox vaxt tələb etmir. İkincisi, istifadəçi brauzerinin barmaq izləri haqqında məlumatların saxlanması seçilmiş atributların sayından asılı olsa da, böyük həcmdə yaddaş tələb etmir.

Brauzer istifadəçisi atributlarının hesablanması müxtəlif yollarla mümkündür. Təcrübədə istifadə olunan üsullardan biri Javascript proqramlaşdırma dili və “fingerprint3.js” kitabxanasının birgə istifadəsinə dayanır. Digər şəbəkə istifadəçilərinin qoşula biləcəyi yerli server yaradılır və göstərilən kitabxana istifadəçi brauzerinin parametrləri haqqında məlumat toplaya bilər. İstifadə olunan kitabxana tez-tez yenilənir, atributların siyahısını genişləndirir və onların hesablanması ilə əlaqəli performansını yaxşılaşdırır.

Cədvəl 1. İstifadəçi brauzerinin barmaq izinin formalaşması üçün atributların nümunəsi

Attribute	Attribute value
fonts	["Calibri", "Arial", ...]
fontPreferences	["default":149.3125,...]
languages	"az-AZ"
colorDepth	24
timezone	Asia/Baku
sessionStorage	true
localStorage	true
indexedDB	true
platform	"Win32"
cookiesEnabled	true
plugins	"Chrome PDF Plugin"

Boolean dəyərləri:

sessionStorage verilənlərin sessiya yaddaşında saxlanılıb-saxlanamayacağını göstərən boolean dəyərdir. **localStorage** verilənlərin yerli yaddaşda saxlanılıb-saxlanma bilməyəcəyini göstərən məntiqi dəyərdir. **indexedDB** verilənlərin NOSQL müştəri tərəfi yaddaşında saxlanılıb-saxlanamayacağını göstərən məntiqi dəyərdir.

Qeyri-boolean dəyərlər:

Şriftlər(fonts) istifadə olunan brauzerdə istifadəçi üçün mövcud olan şriftlər toplusu deməkdir. **fontPreferences** mətn parçaları və ya fərdi Unicode qlifləri ilə doldurulmuş HTML elementlərinin ekran ölçüləri deməkdir. **domBlockers** brauzer tərəfindən bloklanmış DOM elementləri (CSS seçiciləri) deməkdir. **screenFrame** ekran çərçivəsinin ölçüləri deməkdir. **screenResolution** ekran həllidir. **osCpu** cari əməliyyat sistemidir.

Atributların seçimi aşağıdakı tələbləri əhatə edir:

- hesablanması çox vaxt tələb edən atributları nəzərə almamaq
- bütün istifadəçilər üçün dəyərləri hesablanmayan atributları nəzərə almamaq
- unikal olmayan atributları nəzərə almamaq

Açar sözlər: Brauzer, barmaq izi, identifikasiya, atributlar, atributların hesablanması.

Ədəbiyyat

1. Efremov I. (2019). Computational personality prediction based on digital footprint of a social media user, *Procedia Computer Science*.
2. Feher K. (2019). Digital identity and the online-self: footprint strategies - an exploratory and comparative research study, *Journal of Information Science*.
3. Komissarov A.A., Tretyakov V.C. (2019). Digital footprint, *Endrunch Tomsk*.

1960-1980-Cİ İLLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA MİLLİLİK KONSEPTİ AZƏRBAYCANÇILIQ İDEYASININ TƏZAHÜRÜ KİMİ

Səbuhi Qəhrəmanov

Azərbaycan Dillər Universiteti

gahramanovsabuhi@gmail.com

Azərbaycanın varlığı, tarixi, coğrafiyası, mədəniyyəti, o cümlədən ədəbiyyatı qədim olsa da, “Azərbaycan” kəlməsi, adı, konsepti demək olar ki, son iki əsrdə aktuallaşmağa başlayıb, dövrüyyəyə girib, xalqın, millətin, toplumun adı kimi konkretləşib. Bu yolda milli ədəbiyyatın xidmətləri misilsizdir. Azərbaycan konseptinin ən yüksək təzahürü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində özünü tapır və dövrün ədəbiyyatında – C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Cavad, C.Cabbarlı, Ə.Haqverdiyev, H.Sanlı, Seyid Hüseyn və b. ədiblərin imzaları ilə parlaq şəkildə təcəssüm olunur. 1920-ci ilin bolşevik işğalından sonra sosializmin gəlişi ilə, marksizm-leninizm və sovet ideologiyasının tədricən bərqərar olması həmin prosesi dayandıra bilmir. Sosializm cəmiyyəti milli şüuru ləğv edə bilmir, onu sadəcə özünüküləşdirməyə, sosialist Azərbaycançılığına çevirməyə cəhdlər edir.

Bütün 70 illik sovet dövrü ərzində ədəbiyyatımızda Azərbaycançılıqla sosializm ideologiyasının üz-üzə gəlməsi prosesi mövcud olmuş, bu qarşılaşmada Azərbaycan konsepti başlıca düşüncə predmeti olmuşdur. İstər şairlərin (S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, M.Müşfiq və b.), istərsə də nasirlərin (S.Rəhimov, M.İbrahimov, M.Cəlal, Əbülhəsən, M.Hüseyn, Ə.Məmmədخانlı və b.) əsərlərində bu məqam bariz görünür. Sözsüz ki, stalinizm kimi totalitar dövrə, daha sonrakı avtoritar (post-stalinizm) dövrün ədəbiyyatında Azərbaycan konseptinin işlənməsi eyni deyildir. Ədəbiyyat tarixində xüsusi ayrılan 1930-1950-ci illər ədəbiyyatı ilə, 1960-1980-ci illər ədəbiyyatının eyni olmadığı kimi, 1960-cı illər ədəbiyyatı da milli konseptlərin sosialist mövzularını tədricən üstələməsi ilə məlumdur.

1950-ci illərin ortaları – 1960-cı illərin əvvəlləri sovet tarixində ictimai-siyasi mülayimləşmə dövrü kimi tanınır. Şəxsiyyətə pərəstişin ifşası, stalinizm və totalitarizmin tənqidi, kütləvi repressiyaların etirafı və repressiya qurbanlarına bəraət verilməsi, nisbi demokratikləşmə meyillərinin yaranması dövrün ədəbiyyatına da təsir göstərmiş, R.Rza, B.Vahabzadə, X.Rza, İ.Şıxlı, İ.Əfəndiyev, İ.Hüseynov və b. şair və yazıçıların yaradıcılığında milli ideya və mövzuların güclənməsinə təkan vermişdir.

1960-1980-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyasının dirçəlməsi Azərbaycan Respublikasına Heydər Əliyevin rəhbər gəlməsi ilə münbit ədəbi-mədəni şəraitin formalaşması faktoruna bağlıdır. Həmin dövrdə Ümummilli Liderin dövlət səviyyəsində həyata keçirdiyi milli

ideyalar – milli klassik irsə qayğı, onun təbliği, klassiklərin və tarixi şəxsiyyətlərin yubileylərinin keçirilməsi, abidələrinin ucaldılması, muzeylərinin yaradılması, adət-ənənə və dəyərlərin qorunması, sovet dövrü sənətkarlarına verilən yüksək qiymət, ədəbiyyatda millilik tendensiyalarının himayə olunması, müasir ədəbiyyatın inkişafına yönəlmiş tədbirlərin təşkili və s. ədəbiyyatda da pozitiv nəticələr doğurmuşdur.

1960-1980-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq ideyasının təzahürü bir neçə istiqamət və formada özünü göstərmişdir. Bunlardan biri – bilavasitə Azərbaycanın tərənnümü, doğma vətən, yurd, ocaq motivlərinin poeziyada güclənməsi, Azərbaycan təbiəti, Azərbaycan xalqı, Azərbaycan insanının təsviri və təcəssümü, milli dəyərlər və mənəvi-əxlaqi problematika, respublikanın yüksəlişi və milli iftixar duyğularının geniş yer almasıdır (S.Rüstəm, H.Arif, N.Xəzri, Qabil, Ə.Kürçaylı, N.Həsənzadə, Q.Qasımzadə, C.Novruz, T.Bayram və b.).

Milli kimlik, ana dili, azadlıq və istiqlal, vətən və vətəndaşlıq motivlərinin qabarıq ifadəsi poeziyada daha bir istiqaməti aktualaşdırır (B.Vahabzadə, X.Rza, M.Araz, M.Yaqub, S.Rüstəmخانli və b.).

Müasirlik, müasir dünya və milli insan, ictimai gerçəkliyin tənqidi dərki, milli intellekt və fəlsəfi problematika poeziyada modern tendensiyaların ifadəsi kimi təzahür edir (R.Rza, Ə.Kərim, F.Qoca, İ.İsmayılzadə, F.Sadiq, Ç.Əlioğlu, V.Səmədöglu, R.Rövşən və b.).

Sosialist həyat tərzinin iflası, cəmiyyətdə milli şüurun oyanışı nəsrə və dramaturgiyada da özünü millilik konseptinin müxtəlif təzahürlərində göstərir. “60-cılar”ın yaradıcılığında (Anar, Elçin, Y.Səmədöglu, S.Əhmədli, Ə.Əylisli, İ.Məlikzadə, M.İbrahimbəyov, R.İbrahimbəyov və b.-ləri) milli həyatın analitik bədii inikası, sovet rejiminin tənqidilə müşayiət olunur. Tarixi romançılıq (İ.Şıxlı, İ.Hüseynov, Ə.Cəfərzadə, F.Kərimzadə və b.) milli yaddaşın oyanmasına təkan verir. Nəsrə milli ruhun özgələşməyə qarşı etiraz motivləri (M.Süleymanlı, R.Rövşən, V.Bayatlı, A.Məsud, A.Abbas və b.) ədəbiyyatşünaslıqda “ağrı ədəbiyyatı”, “müqavimət ədəbiyyatı” kimi qiymətləndirilir.

Dramaturgiyada müasir və tarixi Azərbaycan həyatının, kəskin ictimai konfliktlərin, milli-mənəvi problematikanın səhnəyə gəlməsi (S.Rəhman, İ.Əfəndiyev, B.Vahabzadə, Anar, M.İbrahimbəyov) çağdaş nəslin milli ruhda tərbiyələnməsinə rəvac verir.

1960-1980-ci illər ədəbiyyatında millilik konseptinin aparıcı mövqeyə çıxması bu dövrdə Azərbaycançılıq ideyasının təzahürüdür və bütövlükdə Azərbaycan cəmiyyətində müstəqillik şüurunun formalaşmasına xidmət edir.

Açar sözlər: azərbaycançılıq, millilik konsepti, milli kimlik, vətən və vətəndaşlıq motivləri, modern tendensiyalar, tarixi romançılıq.

İNGİLTƏRƏDƏ YUVENAL ƏDLİYYƏ SİSTEMİNDƏ UŞAQ-POLİS MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ RİFAH YANAŞMASI

İsmayıl Qənbərli

Azərbaycan Universiteti

ismayilqenberli1@gmail.com

Yuvenal ədliyyə sistemi uşaqların yetkin şəxslərdən ayrı mühakimə və islah olunmasını, fərqli müəssisələrdə yenidən ictimailəşməsinə təmin etmək üçün yaradılmışdır [1]. Sözügedən sistemin əsas tərkib hissəsi kimi yuvenal məhkəmələri görürük. Ancaq nəzərə almaq lazımdır ki, cinayət törətmiş uşaq ədliyyə sistemində ilk olaraq polisə qarşılaşır.

İngiltərə başda olmaqla 19-cu əsrdə uşaqların müdafiəsi və reabilitasiyası arqumenti ilə cinayət törədən uşaqlar üçün yetkin şəxslərdən ayrı bir sistem, hazırlanmağa başlandı. Sözügedən prosesə misal olaraq 1854-cü ildə islahedici məktəblərin qurulması (“Reformatory Schools Act”) və 1908-ci ildə “Uşaq Qanunu” ilə yetkinlik yaşına çatmayanlar üçün məhkəmələrin qurulmasını göstərmək olar [1]. Bu isə özlüyündə sözügedən münasibətlərin tənzimlənməsinə nümunə olaraq İngiltərəni seçmə məqsədimizə aydınlıq gətirir.

Tarixi prosesdə İngiltərədə cinayət törədən uşaqlara münasibətdə iki əks yanaşma ortaya çıxmışdır. Bunlardan biri uşağı damğalamaqdan qoruyan və məhkəmələri bütün mərhələlərdə uşağın rifahı ilə bağlı qərarlar qəbul etməyə təşviq edən rifah yanaşmasıdır. Bu yanaşmada adətən yönləndirmə metodundan (“diversion”) istifadə olunurdu. Yönləndirmə cinayət mühakiməsi prosesinə daxil olmamışdan əvvəl uşağın reabilitasiya proqramlarında iştirakını təmin etməkdir. Rifah (“rehabilitation”) yanaşması cinayətə üz tutan uşaqların müalicə, intizam və təhsil kimi yardımlarla bir daha cinayət törətməyəcəyini proqnozlaşdırır [2].

Ədalət yanaşması isə cinayətin ağırlığına görə veriləcək cəzanın müəyyən edilməsi üçün tədbirlər görülür [2]. Ədalət yanaşmasının yetkin şəxslərə tətbiqinin daha məqsədə müvafiq olacağını düşünürük.

Rifah yanaşmasının ortaya çıxdığı 1933-cü ildə qəbul edilən "Uşaq və Gənclər Qanunu" ilə cinayət törətmiş uşaqlarla məşğul olmaq üçün hakimə bağlı xüsusi bir qrupun yaradıldığı görünür. Sözügedən qanunla cinayət törədən uşaqları saxlamaq üçün internat məktəbləri (“approved school”) açıldı. Yetkinlik və anlama səviyyələrindəki fərqlər nəzərə alınmaqla uşaqların yaş qrupları müəyyən edilmişdir [2].

Yönləndirmə siyasətlərinin praktiki nəticələri kimi, 14 yaşından kiçik uşaqlar üçün cinayət prosesindən çox müdafiə proseduruna diqqət yetirilməsi, sosial işçilərin əhəmiyyətinin artması, yalnız cinayət törətmiş uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuş internat məktəbləri bağlanaraq əvəzinə dövlətin qayğısına qalmalı olduğu digər uşaqlarla birlikdə icma evlərində qalmağa başlamasını qeyd edə bilərik. Bundan əlavə, təcridxanalar və islah müəssisələrinin də Aralıq müalicə müəssisələrinə (“intermediate treatment institution”) çevrilməsi istənilmişdir [1]. “Aralıq müalicə” cəmiyyətin daxilində qayğı göstərməklə bir müəssisədə təcrid edilmək (“custody”) arasında bir mərhələdir, tədbirdir. Bu müvəqqəti tədbir uşaqların cəzaçəkmə müəssisəsində deyil, cəmiyyətin daxilində, onun tərkib hissəsi kimi qayğısına qalmaqdan ibarətdir [3]. Sözügedən tədbirin uşaqların yenidən cinayət törətməsinin qarşısını almaqda müsbət təsiri olacağını hesab edirik.

1969-cu ildə yuxarıda adı çəkilən qanunla polisə cinayət törətmiş uşaqlar üçün xəbərdarlıq (“cautioning”) sistemindən istifadə etmələri göstərişi verildi. Bu xəbərdarlığın rəsmi və ya qeyri-rəsmi formada verilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Uşaq törəttdiyi cinayəti etiraf etdikdə, valideynlər və şikayətçilər bunu məqsəduyğun hesab etdikdə, onu məhkəməyə göndərmək əvəzinə, uşaq bürosunun (“juvenile liason bureau”) nəzdində valideynlərin gözü qarşısında xidməti geyimdə olan ən yüksək rütbəli polis əməkdaşı tərəfindən uşağa qeyri-rəsmi xəbərdarlıq edilir. Uşaq yenidən cinayət törədərsə, məhkəməyə veriləcəyi də bildirilir. Beləliklə uşaq tutulduqdan dərhal sonra polisin nəzarət, təhsil və sosial xidmət idarələrinin nümayəndələrindən ibarət qrupların cəlb edilməsi və onlarla fikir mübadiləsi aparılması nəticəsində məhkəməyə göndərilən uşaqların sayında xeyli azalma müşahidə olunub [4]. Belə ki, İngiltərədə aparılan araşdırmalara görə, ilk dəfə cinayət törədənlərin 46%-i ilk xəbərdarlıqdan sonra, yerdə qalanların 25%-i isə üçüncü xəbərdarlıqdan sonra cinayət törətməkdən əl çəkir. Tədqiqatçılar xəbərdarlıqların üçüncü cinayət əməlinə qədər davam etməsini tövsiyə edir [3]. Fikrimizcə, cinayətin birinci olub-olmamasından asılı olmayaraq polisin xəbərdarlıq qərarına cinayətin əhəmiyyəti, ağırlıq dərəcəsi, cinayəti törədən şəxsin münasibət və davranışı, zərərçəkmişin vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Rəsmi tədbir (xəbərdarlıq) görülməsinə qərar verilərsə, uşaqların cinayətkarlığının qiymətləndirilməsi qrupu uşaq haqqında ilkin qiymətləndirmə aparır. İlkin qiymətləndirməyə uşağın ailəsi, qohumları və hadisənin qurbanı ilə görüşlərin keçirilməsi daxildir. Bu müddət qanunla on gün müəyyən edilir. Bu müddət ərzində uşaq sərbəst buraxıla bilər. İlkin qiymətləndirmə zamanı qrupdakı bütün institusional nümayəndələr uşaqla müsahibə aparır. Polis uşağın cinayətinin ciddiliyini müəyyən etməyə kömək edən ölçü faktorlarını qeyd edir və bunu uşaq cinayətkarlığının qiymətləndirilməsi qrupu daxilində paylaşır. Növbəti prosesdə isə uşaq reabilitasiya proqramı ilə əlaqələndirilir [1].

Polis əməkdaşının uşağın mənafeyini qorumağı öz vəzifəsi kimi qəbul etməsi, səlahiyyətlərini digər mütəxəssislərlə (psixoloq, sosial işçi və s.) bölüşməsi, onlarla birgə fəaliyyət göstərməsi ilə yanaşı uşaq hüquqları, psixologiyası, xarakteristikası ilə bağlı məlumatlandırılmasının da uşaqlar arasında cinayət törədilməsinin qarşısının alınmasına müsbət təsir göstərəcəyini düşünürük.

Yuxarıda qeyd edilən xüsusiyyətlərin XXI əsrdə uşağın polislə, ümümlilikdə hüquq-mühafizə orqanlarının əməkdaşları ilə münasibətlərini tənzimləməyə çalışan Respublikamızın daxili sosial-hüquq siyasəti üçün müsbət nümunə ola biləcəyini hesab edirik.

Açar sözlər: yuvenal ədliyyə sistemi, uşaq-polis münasibətləri, uşaq hüquqları, rifah yanaşması.

Ədəbiyyat

1. Cankurtaran Ö. Çocuk adalet sistemi ve çocuk-polis ilişkisi, Toplum ve Sosyal Hizmet, Cilt 19, Sayı 2, Ekim 2008.
2. Davies, M., Croall H., Tyrer J. (1998). Criminal Justice: An Introduction to the Criminal Justice System in England and Wales. Longman, London.
3. Morris, A., Giller H. (1987). Understanding Juvenile Justice, London.
4. NACRO (1987) Diverting Juveniles From Custody. London.

PHP-LAYİHƏLƏRİNDƏ MODUL PROQRAMLAŞDIRMANIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

İlqar Quliyev, Rasim Şirinov

Azərbaycan Universiteti

ilgarguli7ev@gmail.com

PHP layihəsini hazırlayarkən çox vaxt onu kiçik hissələrə - modullara bölmək zərurəti yaranır. "Modullar" sözü olduqca qeyri-müəyyəndir və müxtəlif hallarda fərqli şəkildə şərh edilə bilər, lakin bu halda biz yalnız modulun tək bir varlığı təmsil edə bilən bir növ kod olmasıdır.[1]

Proqram modulu siniflər, funksiyalar və fayllar toplusu ola bilər. O, html kodu, css üslubları, js skriptləri, şəkillər və s. ola bilər. Yəni, modulun reallıqda necə tətbiq olunmasının əhəmiyyəti yoxdur, əsas odur ki, biz onu vahid bir bütöv kimi qəbul edə bilək.

Modulluğun yaxşı nümunəsi CodeIgniter-dir (versiya 3)[2]. Onda bir modul siniflər və ya funksiyalar üzərində "sarğı"dır. Yəni, mürəkkəb əlaqə, başlatma kodu və s. yazmaq əvəzinə universal yükləyici istifadə olunur, məsələn:

```
$this->load->library('encrypt');
```

"Loader" sinif faylıni daxil etmək və onu işə salmaq (və hətta onu singleton kimi dəstəkləmək) vəzifəsini üzərinə götürür. Sonrakı istifadə, kifayət qədər sadə bir versiyada şifrələmə sinfinin üsullarını çağırmağa gəlir:

```
$encrypted_string = $this->encrypt->encode('Mənim gizli mesajım');
```

Bu halda, şifrələməni CodeIgniter modulu kimi hesab etmək olar.

Bu misalda şifrələmə tək fayldan ibarət çox sadə sinifdir, lakin çox vaxtı modul bir çox sinif və fayldan ibarətdir. Bu bölmədə aydın olur ki, modul artıq bütün modul fayllarının yerləşəcəyi qovluq olmalıdır.

Bu vəziyyətdə modulu birləşdirmək o qədər də asan məsələ deyil, çünki bütün fayllar arasında onun "giriş nöqtəsini" tapmaq lazımdır. Müxtəlif PHP çərçivələrində problem müxtəlif yollarla həll olunur. Ən sadəsi modul qovluğuna əvvəlcədən təyin edilmiş faylı yerləşdirməkdir, məsələn bootstrap.php. Yəni modulu qoşmaq lazım olduqda, yükləyici bu "ilkin" faylı axtarır. Belə bir fayl lazımdır, çünki modul kifayət qədər mürəkkəb ola bilər və onun düzgün işə salınmasını təmin etmək lazımdır. Sinif avtomatik yükləyicisi də adətən bu faylda yerləşdirilir .

Bu seçim üçün modul kataloq quruluşu belə ola bilər:

```
modullar/
```

```
  modul 1/
```

```
    ... modul kataloqları və faylları
```

```
    bootstrap.php
```

```
  modul 2/
```

```
    ... modul kataloqları və faylları
```

```
    bootstrap.php
```

Tipik olaraq, modullar "əsas", "verilənlər bazası", "siniflər" və s. kimi ixtisaslaşdırılmış kataloqlara ayrılır. Yəni formal olaraq bunlar eyni modullardır, lakin fərqli "qaydalara" uyğun işləyirlər. Bunu problem adlandırmaq olmaz, baxmayaraq ki, bu yanaşma layihənin "harmoniyasını" pozur.

Amma əslində bu tək problem deyil. Bu gün demək olar ki, bütün problemləri həll edən çox sayda hazır PHP layihələri var. Yəni, "təkəri yenidən ixtira etmək" əvəzinə, hazır bir inkişafdan istifadə edə bilərsiniz.[3]

Beləliklə, başqa bir layihənin modulunu modulumuza əlavə etmək istəyiriksə, bu kifayət qədər ciddi problem yaradır. Fakt budur ki, PHP tərtibatçıları müxtəlif yanaşmalardan istifadə edirlər, buna görə də hər bir layihə ilə fərdi şəkildə məşğul olmaq lazımdır.

Məsələn, bəziləri siniflərdən, digərləri isə yalnız funksiyalardan istifadə edir. Bəzi insanlar ad boşluğundan istifadə edir, bəziləri isə yox.

modullar/

MySlider/

distr/

... üçüncü tərəf paylamalarından olan fayllar

MySlider.php - məsələn əsas sinif

bootstrap.php - "giriş nöqtəsi"

Kataloqda distr bu modulda istifadə olunan üçüncü tərəf inkişaflarının paylanması var.

Bu yanaşmanın iki ciddi mənfi tərəfi var. Birincisi, əgər bir neçə modul eyni paylamadan istifadə edirsə, o zaman onun dublikasiyası və ya modullar arasında təhlükəli əlaqə yaratması lazımdır. İkincisi, paylamanın yeni versiyası varsa, modullarınızda onların yeniləməsini bir şəkildə təşkil etməlisiniz. Çox sayda modul ilə bu problem ola bilər.

Aydın həll yolu bütün üçüncü tərəf paylamalarını ayrı bir kataloqa köçürmək olardı. Bu problemi həll edən Bəstəkara bir daha xoş söz deməyin vaxtı gəldi. Xüsusi konfigurasiya faylından istifadə edərək, Bəstəkar nəinki bütün lazımi paylamaları yükləyir, həm də onlar üçün xüsusi sinif avtoyükləyicisi yaradır. Bəstəkar paylamaları vendorbitmiş faylın olacağı kataloqda saxlayır autoload.php.

Bu sxemlə modulda artıq bootstrap.php olmaya bilər(əgər Bəstəkar istifadə edilərsə və o, bağlıdırsa autoload.php).

Beləliklə PHP layihəsində modullar ayrıca kataloqda yerləşdirilməli və standartlara uyğun olmalıdır ki, bu da onların istifadəsini asanlaşdırsın (avtoyükləyici vasitəsilə).

Açar sözlər: texnologiya, php, proqramlaşdırma.

Ədəbiyyat

1. <https://bilgitopya.com/teknoloji/moduler-programlama-nedir/>
2. <https://codeigniter.com/userguide3/index.html>
3. <https://github.com/alzen8work/CodeIgniter-HMVC>

NARKOMANİYAYA DÜÇAR OLMUŞ GƏNCLƏRLƏ SOSIAL İŞ

Kamran Quliyev

Azərbaycan Universiteti

kamranquliyev099@gmail.com

Müasir cəmiyyətin ən ciddi və mürəkkəb problemlərindən biri əhalinin müxtəlif qruplarında narkotik maddələrdən istifadə və narkotikadan asılılıq hallarının artmasıdır. Xüsusilə gənclərin və “yeniyyətlərin narkomaniya xəstəliyinə düçar olması hazırkı dövrün ən aktual məsələsidir” [1]. Təbii olaraq gənclərin və yeniyyətlərin narkomaniyaya düçar olması və narkotik maddələrə asılılıqdan əziyyət çəkməsi cəmiyyəti narahat edən əsas məsələlərdən biridir. Məhz elə ona görə də müxtəlif ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da gənclərin bu problemdən qorunması istiqamətində müxtəlif işlər görülür və hüquqi baza təkmilləşdirilir. Mövzunun əhəmiyyətini nəzərə alaraq “2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin İnkişaf Strategiyası” hədəf qruplarının biri məhz elə narkomaniyaya düçar olmuş gənclərdir və bu məsələ strategiyanın hədəf qrupları bölməsində (3.2.17) öz əksini tapmışdır [2]. Gənclərin narkotik maddələrdən istifadəyə meyli etməsi müxtəlif tədqiqatlar çərçivəsində öyrənilsə də, bu problemin yaranma səbəblərinə kompleks yanaşma daha doğru və dəqiq nəticələrin əldə edilməsi üçün vacibdir. Digər tərəfdən narkomaniyaya düçar olmuş gənclərlə sosial işin xüsusiyyətləri və spesifik cəhətlərinin öyrənilməsi həm də belə gənclərlə sosial işin təşkili problemlərinin öyrənilməsi və həlli üçün ciddi əhəmiyyət kəsb edir. Məhz elə buna görə də burada gənclərin narkotik vasitələrdən istifadə səbəblərinin kompleks təhlilini vermək başlıca məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdu.

Gənclərin narkotik maddələrdən istifadə etməsinin səbəblərini peşəkar səviyyədə öyrənilməsi və təhlili sosial elmlər sahəsində çalışan tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuşdur. Burada sosioloqlar, psixoloqlar, sosial işçilər və digər sahələrin mütəxəssisləri fərqli prizmalardan problemi öyrənməyə cəhd göstərmişdilər. İstənilən problemin yaranma səbəblərinin öyrənilməsi onun həllinin açar mərhələsi hesab edilir. Bu baxımdan narkomaniyaya düçar olmuş gənclərlə sosial işin təşkili fəaliyyətinin uğurla həyata keçirilməsi həmin problemin yaranma səbəblərinin dərin və dəqiq təhlilindən xeyli dərəcədə asılıdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün narkotik maddələrdən istifadə səbəblərinin bioloji, psixoloji və sosial aspektdən öyrənilməsi çox vacibdir.

Bioloji amillərin birbaşa olaraq gənclərin narkotik vasitələrdən istifadəsinə səbəb olması müddəasının təsdiq edən elmi arqumentlər və sübutlar yoxdur. Lakin insanların narkotikadan istifadə meylini ilə bioloji amillərin arasında əlaqənin olduğu sübut edilmiş faktır. Bir çox hallarda bioloji amillər istifadəyə meylin güclənməsi və asılılığın yaranmasının sürətlənməsinə şərait yaradır. Təbii olaraq burda narkotik maddələrdən istifadə bioloji amillərin nəticəsi kimi nəzərdən keçirilmir. Daha dəqiq desək narkotikadan istifadə və bioloji faktorları səbəb-nəticə amilləri kimi deyil, biri-biri ilə əlaqəsi olan amil kimi təhlil etmək lazımdır.

Bioloji amillərin müxtəlif aspektləri var. Bunlardan biri son dövrlər bir çox elmi tədqiqatlarda əsas diqqət mərkəzində olan bio-nevroloji aspektdir. Eyni zamanda bioloji amil kimi genetik xüsusiyyətlər, xəstəliklər və bu xəstəliklərin müalicəsi məqsədi ilə narkotik vasitələrdən istifadə, orqanizmdə olan ağrı və problemlərə qarşı narkotikdən istifadə hallarına da işarə etmək olar.

Psixoloji amillərə misal olaraq stress, müxtəlif tipli depressiyalar, cinsi problemlər, emosional gərginlik və stabilliyin pozulması, həyəcan, gələcəyə və mühitə olan pessimist yanaşma, özünü inamsızlıq və gücsüzlük hissi, maraqlı, şəxsiyyətin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar problemlər və s. bu kimi amilləri qeyd etmək olar. Gənclərin həyatında baş verən çətinliklər qarşısında qərar qəbul edə bilməməsi, çıxış yollarının müəyyənləşdirilmək gücünə malik olmaması, özünə güvən və inamın aşağı olması, özünü ifadə yolları və üsullarını bilməməsi, ümumiyyətlə həyat baxarıqlarının zəif olması onların yaranmış durumdan çıxış yolu kimi narkotik maddələrdən istifadəyə başlamasına zəmin yaratmış olur. Təbii psixoloji amillərin gənclərin narkotikadan istifadəyə meyl etməsində rolu bioloji amillərdən daha çoxdur.

Gənclərin narkotik vasitələrdən istifadə etməsinə ciddi təsir göstərən amillərdən biri də sosial amillərdir. Buraya ailə, ikinci qruplar, sosio-mədəni kontekst, iqtisadi problemlər, sosial münasibətlər zəminində tarazlığın pozulması, özünə və mühitə nəzarət gücünün zəif olması, müxtəlif situasiyalara uyğunlaşma problemləri, təcrid meyli və yaxud təcrid olma halları, uörsuzluqlar və sosial travmalar qarşısında müqavimət gücünün zəif olması kimi faktorları aid etmək olar. Eyni zamanda buraya koqnitiv amilləri də əlavə etmək lazımdır. Təbii olaraq koqnitiv amilləri konkret olaraq bioloji yaxud psixoloji və ya sosial aspektə aid etmək olmaz və demək olar ki, koqnitiv amil məhz elə bu 3 aspekt fonunda özünü göstərmiş olur.

Açar sözlər: narkomaniya, bioloji amillər, psixoloji amillər, sosial amillər, koqnitiv amil.

Ədəbiyyat

1. https://nmdk.gov.az/page/post/1492/Narkomaniya-asililig-in-en-agir-novudur?full_version=1
2. <https://youthfoundation.az/wp-content/uploads/>

PYTHONDA ADI VƏ REQRESİYA XƏTLİ QRAFİKLƏR

Rəsul Quliyev, Cavanşir Kazımov

Azərbaycan Universiteti

r.quliyev1999@gmail.com

İnformasiyanın vizuallaşdırılması nəticəsində mürəkkəb məlumatlar asanlıqla başa düşülən və istifadəçi üçün yararlı olan halda təsvir olunurlar. İnformasiyanın vizuallaşdırılması üçün *Pythonun Matplotlib* kitabxanası ən populyar kitabxanalarından biridir və daha yeniləri üçün təməl rolunu oynayır [1].

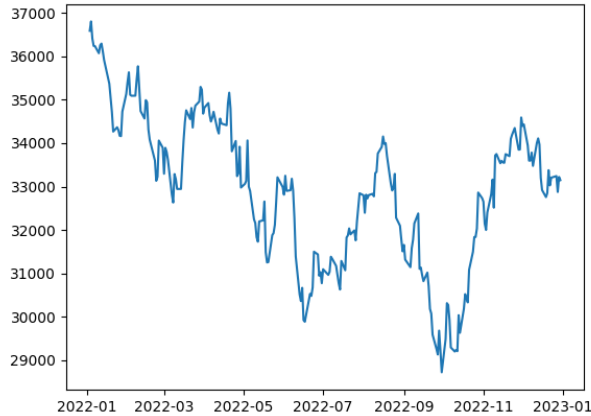
Baxılan iş *Pythonun Matplotlib* kitabxanasından istifadə etməklə müxtəlif fiqurları əmələ gətirən adi xətlərin və reqresiya xətlərinin qurulmasına həsr edilmişdir.

Xətt yaratmaq üçün *plt.plot()* funksiyasından istifadə edəcəyik. Bu funksiya iki parametr qəbul edir: *x* oxu və *y* oxu. Tutaq ki, müəyyən bir şirkətin səhmlərinin satış tarixi *x* oxu, səhmin bağlanması isə *y* oxu olsun. *plt.plot()* funksiyasından istifadə etməklə kodu aşağıdakı kimi yazmaq olar:

```
# Extract the date and close price columns
dates = df['Date']
closing_price = df['Close']
# Create a line plot
```

```
plt.plot(dates, closing_price)
# Show the plot
plt.show()
```

Yuxarıdakı kodu işlətdiyiniz zaman, baxılan fondun səhmlərinin vəziyyətini əks etdirən aşağıdakı əsas xətti alırıq:

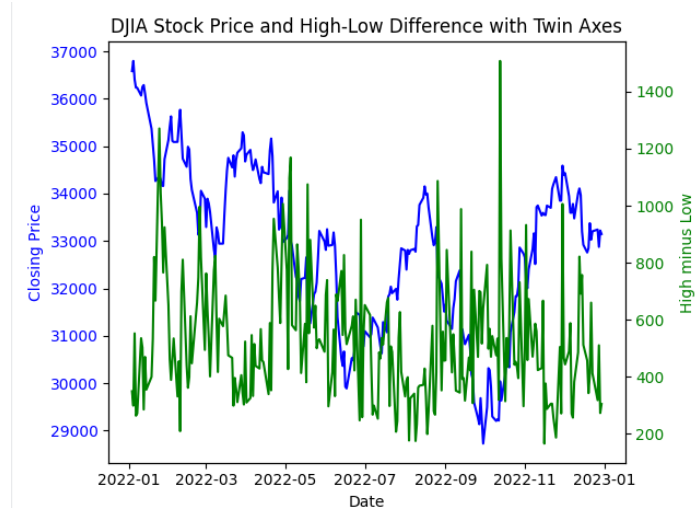
Bununla belə, `plt.plot()` funksiyasına rəng parametrini ötürməklə xəttin rəngini dəyişə bilərik. Rəng parametri rəng adı və ya rəngin onaltılıq kodunu təmsil edən sətir də götürə bilər. Məsələn:

```
# Plot in Red colour
plt.plot(dates, closing_price, color='red')
# Show the plot
plt.show()
```

Oxşar (əkiz oxlu) xətt süjeti yaratmaq üçün `twinx()` funksiyasından istifadə edilir [1; 3]. Bu funksiya orijinal süjetlə eyni x oxunu paylaşan yeni y oxu yaradır. Məsələn:

```
# Create a new variable for demonstration purposes
df['High_minus_Low'] = df['High'] - df['Low']
# Create a basic line plot for the Close prices
fig, ax1 = plt.subplots()
ax1.plot(df['Date'], df['Close'], color='blue', label='Close Price')
ax1.set_xlabel('Date')
ax1.set_ylabel('Closing Price', color='blue')
ax1.tick_params(axis='y', labelcolor='blue')
# Create a twin axis for the High_minus_Low variable
ax2 = ax1.twinx()
ax2.plot(df['Date'], df['High_minus_Low'], color='green', label='High - Low')
ax2.set_ylabel('High minus Low', color='green')
ax2.tick_params(axis='y', labelcolor='green')
# Add a title and show the plot
plt.title('DJIA Stock Price and High-Low Difference with Twin Axes')
plt.show()
```

Nəticədə alınan oxşar süjet:

Regressiya xətti süjetdəki məlumat nöqtələrinə ən yaxşı uyğun gələn və gələcək dəyərləri modelləşdirmək və proqnozlaşdırmaq üçün istifadə edilə bilən xəttidir [1; 3]. Verilən nöqtələrimizə polinom regressiya xəttinə uyğun gələn *NumPy* kitabxanasından *polyfit()* funksiyasından istifadə edərək xəttimizə regressiya xətti əlavə edə bilərik.

```
import matplotlib.dates as mdates
# Convert Date column to numeric value
df['Date'] = mdates.date2num(df['Date'])
# Add regression line to plot
coefficients_open = np.polyfit(df['Date'], df['Open'], 1)
p_open = np.poly1d(coefficients_open)
coefficients_close = np.polyfit(df['Date'], df['Close'], 1)
p_close = np.poly1d(coefficients_close)
fig, ax = plt.subplots()
ax.plot(df['Date'], df['Open'], '.', label='Open Price')
ax.plot(df['Date'], p_open(df['Date']), '-', label='Open Regression Line')
ax.plot(df['Date'], df['Close'], '.', label='Close Price')
ax.plot(df['Date'], p_close(df['Date']), '-', label='Close Regression Line')
ax.set_title('DJIA Stock Prices')
ax.set_xlabel('Date')
ax.set_ylabel('Price')
ax.legend()
# Format x-axis labels as dates
date_form = mdates.DateFormatter("%Y-%m-%d")
ax.xaxis.set_major_formatter(date_form)
plt.gcf().autofmt_xdate()
plt.show()
```

Bu kodda biz ilk öncə *date2num()* funksiyasından istifadə edərək tarixləri ədədi qiymətlərə çeviririk və sonra regressiya xətti üçün əmsalları əldə etmək üçün *polyfit()* funksiyasından istifadə edirik. *poly1d()* funksiyasından istifadə edilərək regressiya xətti çəkilir. Nöqtələrdən istifadə edərək regressiya xəttini çəkirik.

Bu üsullar bizə statistik məlumatları, mürəkkəb təsvirləri və fiqurları xətlərlə təsvir etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Matplotlib, xətti qrafiklər, python kitabxanası, reqresiya.

Ədəbiyyat

1. Дж П. (2018). Вандер. Python для сложных задач: наука о данных и машинное обучение. СПб.: Питер, 579.
2. Lundh F. (2001). Python standard library. O'Reilly Media, Inc.
3. Hellmann D. (2011). The Python Standard Library by Example. Addison-Wesley Professional.

MİCROBITDƏN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ SADƏ LAYİHƏLƏRİN HAZIRLANMASI

Səbuhi Quliyev

ADPU-nun Ağcabədi filialı

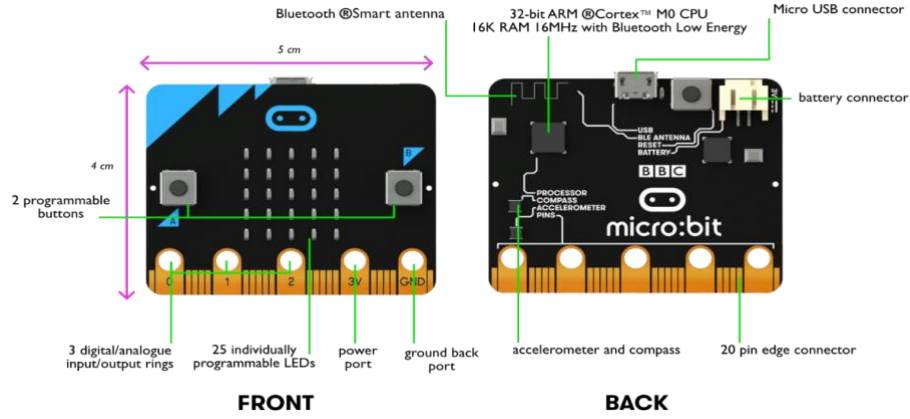
sebhivaqif1998@gmail.com

Müasir texnologiyalardan istifadə olunduqda şagirdlər müəyyən bacarıq və vərdişlərə yiyələnir, tədris olunan mövzuları asanlıqla mənimsəyir. Bundan başqa, texnologiyalardan istifadə üsulu həmişə müəllimlərin işini yüngülləşdirməkdə əvəzsizdir. Bu üsul şagirdlərin məlumat bazasını zənginləşdirərək mövzuları asanlıqla mənimsəməyə imkan verir.

Tədris prosesinin effektivliyini artırmaq üçün istifadə edilən texnoloji vasitələr əhəmiyyətli rol oynayır. Texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi müxtəlif dərslər formalarının həyata keçirilməsinə və bu metodlardan istifadə etmək üçün şərait yaradır. Texnologiyaların metodiki işdə uğurla tətbiq olunması üçün müəllim texnologiyanın müxtəlif formalarını yaxşı bilməli kompüterdə yaxşı işləməli əsas təhsil saytlarının imkanlarından düzgün istifadəni bacarmalıdır. Bununla yanaşı, bəşəri dəyərlər və millilik də bu prosesdə öz əksini tapmalıdır. Tədris zamanı müəllimlər məktəblilərdə yaradıcılıq bacarıqları ilə yanaşı, həmişə tədqiqatçılıq və əldə olunan biliklərin tətbiq etmə bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə çalışmalıdır. Texnologiyadan istifadə həm də müəllim və şagirdləri əzbərçilikdən, passiv dərslərdən uzaq tutur [1].

Texnologiya ilə öyrənməyi əyləncəli hala gətirmək üçün STEM dərslərini mikro bitlə əlaqələndirmək məqsədə uyğun hesab edilir. Micro:bit cib ölçülü, kodlaşdırılan bir kompüterdir. ARM-də quraşdırılmış prosessor, hərəkət sensoru, USB port, LED işıq, və Bluetooth texnologiyasına malikdir. Beləliklə, micro: bit dərslər zamanı lazım olacaq hər cür şey yaratmaq üçün istifadə edilə bilər. Nə üçün istifadə edilə biləcəyinə gəldikdə isə sonsuz imkanlara malik mikro: bitin bütün məqsədi yeni nəsillərdə daha yüksək səviyyədə yaradıcılıq, həvəsləndirmək yaratmaq və gələcəkdə iş qabiliyyətlərini artırmaqdır.

Micro: bit, ünsiyyət, yenilik və əməkdaşlıq bacarıqlarına əsaslanan, daha çox sensorlu sinif otaqları yaratmaq, texnologiyadan istifadə etmək üçün ən yaxşı vasitədir [2, 4].

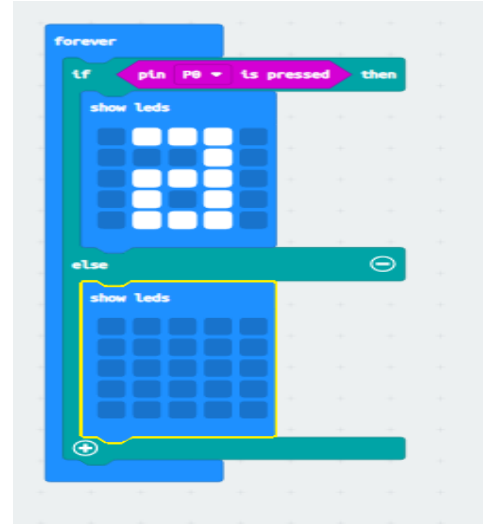

Şəkil 1. Microbitin əsas hissələri
Layihə 1: Mikrobitdən istifadə etməklə Limon layihəsi.

İzahı: Basic bölməsindən Forever blokunu iş müstəvisinə daxil edirik. Daha sonra Input bölməsindən pin P₀ is pressed blokunu iş müstəvisinə daxil edirik. Növbəti mərhələdə Logic bölməsindən IF ELSE blokunu iş müstəvisinə daxil edirik. Şərt blokunun daxilinə Basic bölməsindən Show Leds blokunu daxil edirik. Əgər Limonun üzərinə əlimizi yerləşdiririkse onda microbitin ekranında “Ə” simvolu əks olunacaq əks halda heçnə görsənməyəcək. Layihənin strukturu Makecode mühitində aşağıdakı kimi olar (Şəkil 2): [7]

Python proqramlaşdırma dilində isə kod aşağıdakı kimi olacaq:

```
def on_forever():  
    if input.pin_is_pressed(TouchPin.P0):  
        basic.show_leds("""  
            .###.  
            ...#.  
            .###.  
            .#.#.  
            .###.  
            """)  
    else:  
        basic.show_leds(""" """)  
  
basic.forever(on_forever)
```


Şəkil 2. Limon layihəsi

Layihə 2: Ağıllı suvarma sistemi.

İzahı: 21-ci əsrdə İnformasiya texnologiyalarının imkanlarından istifadə edərək ağıllı sistemlər hazırlanır. Bizdə praktiki olaraq ağıllı suvarma sistemi üçün üçün makecode mühitində proqram yazacayıq. Nəmlik sensoru dəyişəni daxil edirik və onu P1 pini ilə əlaqələndiririk. Daha sonra şərt blokundan istifadə edərək nəmlik sensoru dəyişənimizin qiymətinə nəzarət edirik. Əgər nəmlik 300-dən kiçikdirsə onda servo motor hərəkətə düşür və nəmliyi bərpa edir əks halda isə microbitimizin ekranında “Normal” sözü yazılır [6].

Lazım olan avadanlıqlar:

1. Su sensoru
2. Mikrobit
3. USB kabel
4. Birləşdirici naqillər
5. Servo motor
6. Mikrobit üçün datçik Shield V2

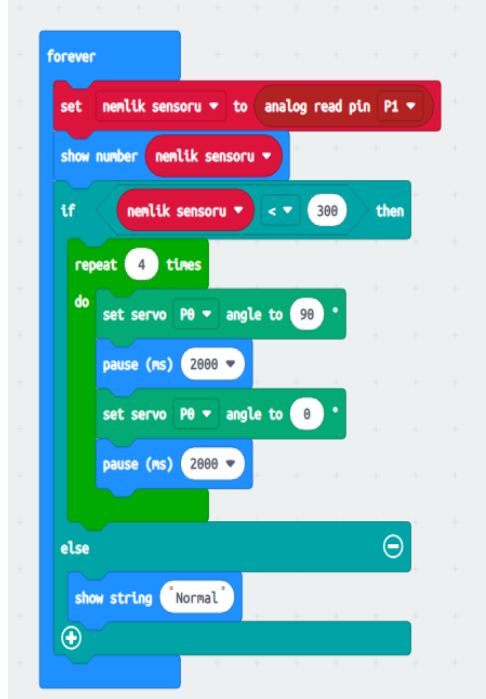
Makecode mühitində proqramın yazılışı aşağıdakı kimi olacaq:

Python proqramlaşdırma dilində isə kod aşağıdakı kimi olacaq:

```
nemlik_sensoru = 0
def on_forever():
    global nemlik_sensoru
```

```
nemlik_sensoru = pins.analog_read_pin(AnalogPin.P1)
basic.show_number(nemlik_sensoru)
if nemlik_sensoru < 300:
    for index in range(4):
        servos.P0.set_angle(90)
        basic.pause(2000)
        servos.P0.set_angle(0)
        basic.pause(2000)
else:
    basic.show_string("Normal")
basic.forever(on_forever)
```

Açar sözlər: microbit, layihə, texnologiya.

Şəkil 3. Ağıllı suvarma layihəsi

Ədəbiyyat

1. Xəlilov M.S. İnformatika. Bakı, 2003.
2. Ort İsrail <https://azerisrael2020.ort.org.il/index.php/category/baku/>
3. Michele Schuler. How STEM pedagogy is adaptable and accessible in any classroom <https://www.amle.org/>
4. <https://www.youtube.com/watch?v=GMS-jcYZsV0>
5. <https://www.youtube.com/watch?v=7XpqOd7ychE>

MƏTBUATDA MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ İMZASI

Günəl Quliyeva, Günəl Şakirli

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

gunelramizqizi90@gmail.com

Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi, publisist, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularından biri olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 1884-cü ildə Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Dahi şəxsiyyət ruhani Axund Hacı Molla Ələkbərin ailəsində dünyaya gəlmişdir. Onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında ruhani atasının böyük rolu olmuşdur. Görkəmli mütəfəkkir öz ilk təhsilini S.M.Qənizadənin rəhbər olduğu II müsəlman-rus məktəbində almışdır. Aldığı təhsil və böyüdüüyü mühit demokrat Rəsulzadənin həyatında xüsusi iz buraxmışdır. Belə ki, “Müsəlman gənclik təşkilatı” məhz böyük və tarixi şəxsiyyət M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən yaradılıb. Bu təşkilat rus müstəmləkəsinə qarşı siyasi təşkilat idi. Bu təşkilata toplaşan tərəfdarlar XX əsrdə Azərbaycanda mövcud olan rus idarəetməsinə qarşı gizli mübarizə aparırdı.

Hər bir ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatı ilə bağlı olduğu kimi, hər bir xalqın siyasi vəziyyəti də ölkənin mətbuat azadlığı ilə əlaqədardır. M.Ə.Rəsulzadə təkə siyasi xadim deyil, eyni zamanda cəmiyyətin tərəqqisinə köməklik göstərən bir ziyalı, redaktor və jurnalist idi. M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, qəzetlərin etik çərçivədə davranması, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşması öz üzərlərinə düşən tarixi vəzifələri dəqiq yerinə yetirə bilməsi üçün mətbuat mütləq azad olmasıdır [3]. Bizim dövlətimiz Rusiya müstəmləkəsinin tabeliyində olduğu müddətdə Azərbaycanda mövcud olan qəzet və jurnallara söz azadlığı verilmirdi. Azərbaycan dilində çap olunan qəzet və jurnallara senzura qoyulurdu. Bir çox məqalə və əsərlər çap zamanı qəzətdən çıxarılır və yeri boş saxlanılırdı. Bu da öz növbəsində bizim milli inkişafımıza, mədəniyyətimizə ciddi təsir edirdi. AXC yarandıqda M.Ə.Rəsulzadə öz qarşısına qoyduğu önəmli məsələlərdən biri kimi mətbuat azadlığı məsələsini işıqlandırmışdı. Demokrat və siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadə həmin dövr üçün çətin hesab olunsada, bu sahədə misilsiz işlər görmüşdür. Onlardan birincisi 1918-ci il 9 noyabr tarixli sərəncamı hesab olunur. Bu sərəncam ilə mətbuat və kütləvi informasiya vasitələrinin nəşrinə və yayılması üzərində dövlət nəzarəti ləğv olunur [4]. Beləliklə, mətbuatda senzura tətbiq edilmir. Daha sonra AXC parlamenti mətbuatla bağlı 1919-cu il 30 oktyabrda qərar qüvvəyə minir. Məhz bu qərara əsasən parlament “Mətbuat haqqında nizamnamə” qəbul etdi. Nizamnaməyə əsasən, mətbuat orqanı ancaq qüvvədə olan qanunları pozub cinayət törətdikdə məhkəmənin qərarı ilə məsuliyyətə cəlb edilə bilərdi [4]. Digər hallarda mətbuatın inkişafına və ya nəşrinə qadağa və maneə yox idi. Bu hadisə Ana dilində nəşr olunan qəzet və jurnalların inkişafına və sayını artırmasına şəraitə yaradır. Bu məsələ ilə bağlı dahi şəxsiyyət M.Ə.Rəsulzadə deyirdi: “O millət, o məmləkət xoşbəxt və azaddır ki, onların mətbuatı azad və xoşbəxt olsun. Bu məsələni lazımınca dərk etmək və anlamaq istəyiriksə, onda gərək mətbuat tarixini oxuyub araşdıraq, onun vəzifələrini və müxtəlif vəziyyətlərini təhlil edək” [5].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə 17-18 yaşında ədəbi yaradıcılığa başlamış və “Şərqi-Rus” qəzetində “Muxəmməs” adlı ilk şeirini nəşr etdirmişdir. XX əsrin əvvəllərində nəşr olunan “Füyuzat” jurnalı, “İrşad”, “Tərəqqi”, “Təkamül”, “Yoldaş” qəzetlərində Rəsulzadə öz məqalələrini və şeirlərini çap etdirmişdir. Mütəfəkkir həmin məqalələrində mövcud rejim özbaşınalığı tənqid etmiş və ölkənin ziyahlarına müstəqil fikirlərini qorxmadan, çəkinmədən irəli sürməyə dəvət etmişdir. Demokrat

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Şərqi-Rus", "Hümmət", "Təkamül", "Dirilik", "Açıq-söz" kimi qəzetlərdə açıq-aşkar siyasi mübarizəsini aparmış və xalqına özbaşnalığa, zülmə qarşı öz münasibətini və fikirlərini səsləndirmişdir. M.Ə.Rəsulzadə müəyyən müddət ərzində "İrşad" və "Təkamül" qəzetlərinin müvəqqəti redaktoru olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadənin əbədi fəaliyyətində "Açıq söz" qəzetinin böyük rolu olmuşdur. Redaktoru olduğu müddətdə qəzetin ətrafına sayılıb-seçilən elm xadimlərini, ziyalı gənclərimizi toplamağa bacarmışdır.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ideologiyasında mətbuat, söz azadlığı xüsusi yer tutur. Demokratın fikrincə, qəzetlərin etik çərçivədə davranması, cəmiyyət qarşısında məsuliyyət daşması, öz üzərinə düşən tarixi vəzifələri dəqiq yerinə yetirə bilməsi üçün mətbuat mütləq azad olmalıdır [5]. M.Ə.Rəsulzadənin milli-siyasi görüşünün formalaşmasına təsir edən amillərdən biri "türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək" məfkurəsidir. M.Ə.Rəsulzadə XX əsrin əvvəllərində yaranmış bir çox qəzet və jurnallarında öz imzası ilə çıxış etmişdir. Ümumiyyətlə, bu gün mətbuatımızda tərcümə sahəsinin inkişafında M.Ə.Rəsulzadənin xidmətləri danılmazdır. Tarixə nəzər salsaq görərik ki, Rəsulzadə ictimai yaradıcılığında tərcüməçiliyə xüsusi önəm vermişdir. Məhz Ü.Hacıbəyovun 1907-ci ildə çapdan çıxmış "Türk-rus və rus-türk lüğəti" kitabının nəşri Rəsulzadə olmuşdur. A.Byuminin 1907-ci ildə qələmə aldığı "Fəhlə sinfinə hansı azadlıq lazımdır" kitabı Azərbaycan-türk dilinə tərcümə etmişdir. Bundan sonra o, Maksim Qorkinin "Ana" əsərindən bir hissəni Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Bununla yanaşı M.Ə.Rəsulzadə 1911-ci ilin yayında "Türk ocağı" adlanan qurumda fəaliyyət göstərmiş, "Türk yurdu" jurnalının aparıcı yazarlarından olmuşdur. Burada işlədiyi müddət ərzində demokrat türkçülüyn tarixini və elmi əsaslarını daha dərinlən mənimsəmişdir. Türkçülük ideyalarını Rəsulzadə o qədər dərinlən öyrənir ki Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin "Vəhdəti cinsiyyə fəlsəfəsi" əsərini türkcəyə çevirir və o əsər "Türk yurdu" jurnalında nəşr etdirir. Həmçinin M.Ə.Rəsulzadə "Türk yurdu" jurnalında Cənubi Azərbaycanda yaşayan türk xalqlarına həsr olunmuş məqalələri çap etdirir. Dahi şəxsiyyət öz məqalələrində həmin ərazidə yaşayan türklərin hüquqlarını müdafiə edərək "insanlara hürriyyət, millətlərə istiqlal" çağırışını etmişdir.

M.Ə.Rəsulzadə daha sonra İranda "Tərəqqi" qəzetində xüsusi müxbir kimi fəaliyyətə başlamışdır. Onun "İran məktubları" başlığı altında çap edilən yazıları böyük bir kütlənin marağına səbəb olmuşdur. Rubrikada 43 publisistik məqalə yer almışdır. M.Ə.Rəsulzadə bu qəbildə olan məqalələrində mətbuat və söz azadlığını xüsusilə qiymətləndirmişdir. Ümumilikdə götürsək məhz Avropa tipli qəzetçilik sistemini İran mühitinə də M.Ə.Rəsulzadə gətirmişdir. Bu isə bütöv olan vətənimizin, Güneyli-Quzeyli Azərbaycanımızın tarixini, mətbuatını, mədəniyyətini öyrənmək yolunda bir vasitədir [5].

1917-ci il may ayında mətbuatın formalaşması istiqamətində M.Ə.Rəsulzadənin redaktorluğu ilə "Qardaş köməyi" jurnalı çap edildi. Lakin müəyyən səbəblərdən dolayı jurnalın cəmi bir nömrəsi işıq üzü gördü. Bu müddət ərzində M.Ə.Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərini qələmə aldı. 1929-cu ilin mart ayında Məhəmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərliyi altında "Odlu yurd" jurnalı çap olundu. Bununla yanaşı həftəlik nəşr olunan "Bildiriş" qəzetinin də nəşrinə nail oldu. 1930-cu ildə demokratın Parisdə fransız dilində yazılmış "Azərbaycan və istiqlalıyyəti" və rus dilində "Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq panturanizm" kitabları çap olundu.

Mətbuatda çap etdirdiyi məqalə və şeirlər, tərcümə etdiyi əsərlər, qəbul olunmasında leyhinə olduğu qərar və sərəncamlar millətinin inkişafına təsir edən amillərdəndir. Məhz onun səyi nəticəsində bu gün ölkəmizdə yüzlərlə mətbuat orqanları, qəzet və jurnalları fəaliyyət göstərir. Ömrünün böyük bir hissəsini Azərbaycan ideologiyasına, mətbuat və söz azadlığının inkişafına,

xalqın maariflənməsi istiqamətində gördüyü danılmaz işlərə görə dahi demokrat Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yaradıcılığı dövrümüz, mədəniyyətimiz və ədəbiyyatımız üçün dəyərli və unudulmaz bir xəzinədir.

Açar sözlər: mətbuat, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, tərcümə, publisistika.

Ədəbiyyat

1. Aşırılı A. Azərbaycan mətbuatının tarixi (1875-1920). Bakı, Lider nəşriyyatı, 2004, 471 s.
2. Zeynalov N. Azərbaycan mətbuatının tarixi. Bakı, ADU, 1973, 100 s.
3. Rüstəmov S.-Tohidi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və mətbuat azadlığı. II Beynəlxalq Rəsulzadə qiraətləri
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_Xalq_C%C3%BCmhuriyy%C9%99tind%C9%99_m%C9%99tbuat
5. https://www.elibrary.az/docs/QAZET/qzt2016_234.htm

ELM VƏ TEXNOLOGİYANIN İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİ

Könül Qulieva

Gəncə Dövlət Universiteti

gkonul89@gmail.com

İqtisadi inkişaf göstəricilərinin maksimum səviyyəyə çatdırılması hər bir dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindəndir. Bu kontekstdə, istər əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, istər ümumi daxili məhsul və ümumi milli məhsulun artırılmasında ölkə iqtisadiyyatının digər ölkələrlə rəqabət aparmaq qabiliyyətinə malik olması diqqət yetirilməli olan məqamlardandır. Klassik məktəbin nümayəndələrinin müəyyən etdiyi iqtisadi artıma təsir edən amillərin əsasında əmək, kapital və torpaq dayanır [5]. Sadalanan göstəricilərin mərkəzində isə insan kapitalı durur. İnsan kapitalının inkişafının və ondansəmərəli şəkildə istifadənin ən vacib elementlərindən biri onun elmi, bilik və bacarığının istehsal verə biləcəyi tövhədir [4].

İnnovativ iqtisadiyyatda elmin istehsal prosesinə inteqrasiyası qaçınılmazdır. Yeni növ məhsulların və ya insanlar tərəfindən rəğbət görməyən məhsulların daha təkmil formalarının istehsalı günbəgün artan əhalinin tələbatını ödəməklə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafında mühüm rol oynayır. Texnologiyanın inkişafı iqtisadi artım amillərinin sırasına texnologiyanın (Romer) və insitutların (Rodrik və Robinson) da əlavə edilməsinə imkan yaratmışdır. İnkişaf etmiş və resurs cəhətdən məhdud olan ölkələrin iqtisadi artımının mərkəzində texniki tərəqqinin olduğunu görmək mümkündür. Buna misal olaraq Şərqi Asiya ölkələrini (Sinqapur, Honq-Konq, Cənubi Koreya və s.) göstərmək olar.

Cədvəl 1. Əsas elmi göstəricilər

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə, faizlə
Dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclər:						
milyon manat	117,8	122,3	143,6	151,8	167,8	142,4
ümumi daxili məhsula nisbətən, faizlə	0,15	0,15	0,20	0,16	0,13	x
dövlət büdcəsinin xərclərinə nisbətən, faizlə	0,52	0,50	0,54	0,55	0,52	x
Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər:						
milyon manat	147,5	163,9	162,5	194,2	202,7	137,4
ümumi daxili məhsula nisbətən, faizlə	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	x
Tədqiqat və işləmələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlər, milyon manat	149,1	162,8	159,5	142,2	116,1	77,9

Ölkə iqtisadiyyatında hal-hazırda mövcud vəziyyəti yeniliklərin istehsala və biznes fəaliyyətinin bütün mərhələlərinə inteqrasiyasının nəticəsində rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin yaranması kimi təhlil etmək olar. Davamlı inkişafın bir hissəsi kimi dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclərin təhlili göstərir ki, 2018-2022-ci illər ərzində bu göstərici 42,4% artmışdır. Tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclər son beş ildə 37,4% yüksəlmişdir. Məlumatlardan aydın olur ki, həm dövlət büdcəsindən elmə çəkilən xərclərin ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi (0,13-0,20%), həm də tədqiqat və işləmələrə çəkilən daxili xərclərin ümumi daxili məhsulda payı (0,2%) müvafiq illərdə aşağı səviyyədədir. Tədqiqat və işləmələrdə istifadə olunan əsas vəsaitlərin dəyərində də müqayisə olunan dövrdə 32,1% azalma qeydə alınmışdır (Cədvəl).

Elmin inkişafında əsas yük ali təhsil ocaqlarının və tədqiqat insitutlarının üzərinə düşür. Savadlı kadrların hazırlanmasını öz qarşısına məqsəd qoyan elm tutumlu müəssisələr beynəlxalq təcrübədə istifadə olunan innovativ islahatların ölkəmizə inteqrasiyası üçün öz əməkdaşlarının və tələbələrinin xaricdə təhsil alması üçün müəyyən proqramlar hazırlayır. Buna misal olaraq Elm və Təhsil Nazirliyinin 2019-2023-cü illərdə magistrantlar və doktorantların xaricdə dövlət hesabına təhsil almaları üçün müəyyən etdiyi təhsil proqramını və “hökumətlərarası təqaüd proqramı”nı göstərmək olar [2].

Nəticə etibarilə təbii resurslarla zəngin olmasına baxmayaraq öz iqtisadiyyatının inkişafını resurslardan asılı saxlamaq istəməyən bir ölkə olaraq Azərbaycan Respublikası digər inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi artım səbəblərini özünə model kimi götürərək innovativ iqtisadi siyasətə üstünlük verir və bu sahəyə müəyyən maliyyə vəsaitinin yatırılmasında maraqlı olduğunu vurğulayır. Ümumiyyətlə, iqtisadiyyat texnologiyasının və elmin vəhdəti nəticəsində inkişaf edir. Əldə edilən istənilən uğur üçün müəyyən vəsaitin qoyulması məqsəduyğundur. İnnovativ islahatları bütün sahələrdə olduğu kimi iqtisadiyyata da tətbiq edən ölkə olaraq Azərbaycan Respublikası elmin və texnologiyasının inkişafını təmin etmək naminə bu sahəyə müəyyən investisiyanın yatırılmasında maraqlıdır. Ölkə üzrə keçirilən müəyyən startap proqramlar və mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin

etmək üçün həm ölkə daxili universitetləri, həm də xarici universitetləri birlikdə əməkdaşlıq etməsinə şərait yaradır.

Açar sözlər: elm, texnologiya, innovasiya, rəqabət, investisiya.

Ədəbiyyat

1. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0qtisadi_inki%C5%9Faf
2. <https://edu.gov.az/higher-education/xarici-tehsil>
3. <https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/690754074dfdbab0ff9efeea37ae7985.pdf>
4. <https://www.jstor.org/stable/40229476>
5. <https://www.nber.org/reporter/2006number1/contribution-science-and-technology-production>
6. https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
7. <https://www.stat.gov.az/source/education/>

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD UŞAQLARLA DAVRANIŞDA ETİKET QAYDALARI

Könül Quliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

konulbagirova1@gmail.com

Sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqlar – öz həmyaşıdları ilə müqayisədə inkişaflarında geri qalma və ya hərəkəti, qavrama (koqnitiv), kommunikativ, sensor və başqa funksiyaların pozulması aşkar olunan uşaqlardır.

İnkişaf ləngiməsi olan uşaq – bu qrupa atipik davranışı olan və ya göstərilmiş sferalardan (sahələrdən) ən azı birində: öyrənmə, motorika, sosial, emosional, adaptasiya, nitq, qavrama (koqnitiv) və kommunikativ (ünsiyyət) sferada müəyyən yaş üçün qəbul olunmuş bioloji və psixoloji normativlərlə uyğunsuzluğu aşkarlanan uşaqlar aiddir. ÜST-ün tərifinə görə, reabilitasiya – fərdin maksimal mümkün olan səviyyədə fəaliyyətə uyğunlaşdırılması üçün tibbi, sosial, təhsil və əmək tədbirlərinin kompleks şəkildə məqsədyönlü istifadəsidir. Sosial reabilitasiya – əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasını, onlara cəmiyyətin həyatında iştirak etmək üçün digər vətəndaşlarla bərabər imkanlar yaradılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir (“Əlilliyin və uşaqların sağlamlıq imkanları məhdudluğunun qarşısının alınması, əlillərin və sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların reabilitasiyası və sosial müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu). Abilitasiya (lat. “abilitatio” tərcümədə “habilis” – rahat, uyğunlaşdırıcı) – uşaqda əvvəldən olmayan funksiyaların inkişafı deməkdir (təmali qoyulmamış bacarıqların ilkin formalaşması) [1, s.5].

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlardan danışarkən stereotip yaratmadan, bacardığıca düzgün müraciət formasını seçməklə onların sosial izolyasiyasını deyil, adaptasiyasını sürətləndirmiş olarıq. Onlardan bəziləri ilə tanış olaq:

- Normal, sağlam olmayan şagird əvəzinə sağlamlıq imkanları məhdud olan şagird;
- İflis şəxs əvəzinə əlil arabası istifadə edən şagird;

- Anadangəlmə qüsurlu əvəzinə “Uşaqlıqdan əlil”;
- “Uşaq serebral iflicdən əziyyət çəkən” əvəzinə uşaq serbral iflicə sahib fərd;
- Əlil məktəblilər əvəzinə sağlamlıq imkanları məhdud şagirdlər;
- Psixopat, psix əvəzinə xüsusi psixiki inkişafa sahib uşaq;
- kar əvəzinə eşitmə qüsurlu;
- kor əvəzinə görmə qüsurlu uşaqlar demək daha məqsədəuyğundur.

Bu ifadələrdən bəziləri hətta onların təhqir edilməsi kimi səslənir [2, 55]. Ona görə də sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər və ya onların ailələri ilə ünsiyyətdə olarkən düzgün ifadələr seçmək daha məqsədəuyğundur.

“Fiziki qüsurlu” insanlara yanaşmada onların özləri tərəfindən yaradılan sosial modelə əsasən qarşılıqlı ünsiyyətdə yol verilən həssas 10 etiket qaydaları vardır:

1. SİM şəxslə söhbət edərkən, ünsiyyətdə iştirak edən yoldaşla, tərbiyəçi və ya surdotərcüməçi ilə deyil, birbaşa onunla danışın. Onu müşayiət edənlərə müraciət edərkən sağlamlıq imkanları məhdud olan şəxs haqqında üçüncü şəxs kimi danışmayın - bütün sual və təkliflərinizi birbaşa bu şəxsə ünvanlayın.

2. Sizi SİM şəxslə tanış etdikdə, onun əlini sıxmaq tamamilə təbiidir - hətta əlini tərپətməkdə çətinlik çəkən və ya protezdən istifadə edənlər də qarşılıq verərək sizin əlinizi (sağ və ya sol) sıxa biləcəklər.

3. Görmə zəifliyi olan bir insanla qarşılaşdığınız zaman həmin insanları şəxsən tanıdığınızdan əmin olun. Əgər ümumi söhbətiniz varsa qrup halında danışın. Hal-hazırda kiminlə olduğunu izah etməyi unutmayın. Xəbərdarlıq etməyinizə əmin olun uzaqlaşdığınız zaman yüksək səslə (qısa müddətə uzaqlaşsanız belə) bildirin.

4. Əgər kömək təklif etsəniz, onun qəbul edilməsini gözləyin və sonra nə edəcəyinizi və necə edəcəyinizi soruşun. Əgər SİM şəxsin nitqində nəyisə başa düşmürsənsə, yenidən soruşmağa tərəddüd etməyin. Bu ünsiyyətdə maraqlı olduğunuzu göstərir.

5. SİM uşaqlara adları ilə müraciət edin; yeniyətmələr və daha yaşlı insanlarla dialoqda istifadə etdiyiniz kimi.

6. Əlil arabası onu istifadə edən şəxsin toxunulmaz sahəsinin bir hissəsidir. Ona söykənərkən nəzakətlə icazə istəyin.

7. Çətin danışan biri ilə ünsiyyət qurarkən diqqətlə qulaq asın. Səbirli olun, onun ifadəni özünün bitirməsini gözləyin. Nitqinə düzəliş etməyin və ya onun əvəzinə fikirləri tamamlamayın danışmağı. Həmsöhbətinizi başa düşmədikdə bir daha soruşmaqdan çəkinməyin.

8. Əlil arabası və ya qoltuqağacı istifadə edən biri ilə danışarkən, elə bir mövqedə dayanın ki, göz kontaktı qura biləsiniz. Belə olduqda danışmaq sizin üçün daha rahat olacaq və həmsöhbətinizin narahatçılığına səbəb olmayacaqsınız.

9. Pis eşidən biri ilə ünsiyyət qurarkən əlinizi onun çiyinə toxundurmaqdan çəkinməyin, danışarkən göz kontaktı qurun və aydın danışın. Unutmayın ki, eşitmə qabiliyyəti zəif olan insanların hamısı dodaqlarla oxuya bilmir. Dodaqdan oxuya bilənlərlə söhbət edərkən elə bir mövqe tutmağa çalışın ki, üzərinizə işıq düşsün və siz aydın görünə biləsiniz. Nə özünü nə də qarşınızdakı insana hər hansı bir kənar faktor mane olmasın.

10. Təsadüfən “Sonra görüşərik” desəniz, utanmayın və ya: "Bu barədə eşitmisiniz...?". Kor bir insanın əlinə bir şey verərkən, heç bir halda "hiss et" deməyin; adi sözləri söyləyin: "Buna baxın." deyən [2, 58-59].

Bir sözlə, SİM fərdlərlə ünsiyyət zamanı səbirlə, hörmətlə və ən əsası dəstəkləyici olmaq hər birimizin insanlıq borcudur.

Açar sözlər: sağlamlıq imkanları məhdud, sosial rehabilitasiya, eşitmə və görmə qüsurlu, sosial model.

Ədəbiyyat

1. Quliyev N., Rzayev R., Bədəlova S., Məmmədbəyli A., Abdullayeva N., Nəcəfova Z., İsmayılova Ş. Əlil sağlamlıq imkanları məhdud olan uşaqların aşkarlanması üzrə metodik vəsait, Bakı: 2013, 48 səh.
2. Перфильева М. Как наше слово отзовется: культура общения с людьми с инвалидностью. Инклюзивное образование. М. : Классное руководство и воспитание школьников, 2015, 224 с.

FELYETONÇU MÜƏLLİFLƏRİN ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİ VƏ QARŞILIQLI TƏSİRLƏNMƏLƏRİ

Samirə Quliyeva

AMEA-nın Elm nəşriyyatı

samiraguliyeva1@gmail.com

Felyeton tənqidi ruhda yazılmış, aktual mövzuları özündə əks etdirən və xüsusi təqdimat üsulları ilə seçilən satirik janrdır. XIX əsrin əvvəllərində Fransada yaranan bu janr sonradan bütün dünyada yayılmağa başladı. Janrın özünəməxsus xüsusiyyətləri onun populyarlığının getdikcə artmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında felyetona XX əsrin ilk illərindən rast gəlinir.

Ötən əsrin əvvəllərində Azərbaycanda əsasən mürəkkəb ictimai-siyasi vəziyyət hökm sürürdü və insanlar bir çox çətinliklərlə üzləşirdi. İctimaiyyəti narahat edən ciddi problemlərin aşkara çıxarılmasında isə dövrü mətbuatın rolu danılmazdır. Dövrün mətbuatda çıxış edən görkəmli ədibləri xüsusilə felyetonlar vasitəsilə ictimai və sosial mühitdə baş verən hadisələri, ciddi problemləri, çatışmazlıqları, eyib və qüsurları işıqlandırır dılar. Mətbuat və müəlliflər eyni məqsəd və məramla xidmət etdikləri üçün onlar arasında sıx dostluq və səmimi münasibətlər də yaranırdı. Həmçinin bir sıra felyetonlar ədiblərin qarşılıqlı təsirlənmələri nəticəsində meydana çıxırdı. Belə ki, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əliqulu Qəmküsar, Əli Nəzmi, Üzeyir Hacıbəyov və digərləri əqidə və ideya həmrəyliyi göstərərək cəmiyyətin problemlərinin həlli üçün birgə çalışırdılar. Bu dövrdə işıq üzünə gələn “Molla Nəsrəddin” dərgisi başda olmaqla, “Bəhlul” (1907), “Zənbur” (1909-1910), “Mirat” (1910), “Ari” (1910-1911), “Kəlniyyət” (1912-1913), “Lək-lək” (1914), “Məzəli” (1914-1915), “Tuti” (1914-1917), “Babayi-Əmir” (1915-1916) “Tartan-partan” (1918), “Məşəl” (1919) kimi jurnallar da üslub, satirik tərz və ideoloji xətt baxımından eyni amala xidmət edirdilər.

Satirik mətbuatımızın ən parlaq nümunəsi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı ətrafında cəmləşən molla nəsrəddinçi ədiblərin əksəriyyəti bu dərginin ənənələrinə sadıq qalmış, eyni məqsəddə – xalqın mənafeyinə xidmət etmişdirlər. Onlar məcmuənin dəst-xəttinə riayət edərək qələmə aldıkları

əsərlərində, eləcə də felyetonlarda ümumilikdə lakonikliyi, yığcamlığı, məna dərinliyini, yazının sadəliyini qorumuşlar. Həmin felyetonlarda ifadə tərzii, yumor, satira, oxunaqlı dil ortaq cəhət kimi çıxış edir. “Molla Nəsrəddin” ədəbi hərəkatının üzvləri bəzən eyni imzalardan da istifadə edirdilər ki, bu da felyetonların əsl müəllifinin müəyyənləşdirilməsində çətinliklər yaradır. Görkəmli mətnşünas alimlərimiz müvafiq istiqamətdə apardıqları araşdırmalar nəticəsində bir çox imzaların sahibinin kimliyi bəlli olmuşdur. Tədqiqatlar onu da göstərmişdir ki, jurnalın yazarları arasında sıx dostluq və əməkdaşlıq əlaqələri mövcud olmuşdur. Onlar bir-birilərinin felyetonlarına bənzətmə və təhəzillər ithaf etmiş, eyni motivdən çıxış edərək orijinal publisistik əsərlər, çoxsaylı felyetonlar yaratmışlar. Cəlil Məmmədquluzadə ilə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Əliqulu Qəmküsarin, Qurbanəli Şərifzadənin, Əli Nəzminin və digər molla-nəsrəddinçi müəlliflərin yaradıcılıq əlaqələrinin və səmimi dostluqlarının olması təsadüfi deyil.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının səhifələrində ana dili, qadın azadlığı, elm, maarif, təhsil, həmçinin cahillik, dini gerilik, ədalətsizlik, qanunsuzluq kimi məsələlərə aid eyni amala xidmət edən çox sayda satirik yazılar, felyetonlar dərc edilmişdir. Bu mövzulara müraciət edən müəlliflərin satiranın ən gözəl nümunələrindən istifadə edərək yazdıqları felyetonlarda problematikaya yanaşmasında, yazı tərzində, satirik üslubunda olan bənzərlik bir daha onların bir-birindən təsirlənmələrini təsdiq edir.

Molla-nəsrəddinçilərin xüsusi diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri maarifsizlik idi. Dövrün ədibləri eyni əqidədən çıxış edərək mövzunu geniş işıqlandırmaqla xalqın gözünü açmağa çalışmışlar. Tənqidçi Nadir Vəlixanov C.Məmmədquluzadə və digərlərinin heç kimdən çəkinmədən problemi açıq şəkildə qabartdıqlarını yazır: “...Müəllif bir sıra satirik-yumoristik felyetonlarında bu məsələyə laqeyd olan təşkilatları tənqid edir, maarif və mədəniyyət sahəsindəki nöqsanlarımıza açıq gözlə baxmağa, onları vaxtında ləğv etməyə çağırırdı” [4, s.201-202].

Bütün molla-nəsrəddinçilər kimi C.Məmmədquluzadə və jurnalın əsas yazarlarından olmuş Ömər Faiq Nemanzadənin demək olar ki, bütün mövzularda mövqeləri üst-üstə düşürdü. Xüsusilə Ömər Faiqin maarifçilik sahəsindəki fəaliyyəti bir çox müasiri tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir: “Cəlil Məmmədquluzadə başda olmaqla, bir çox realist söz sənətkarları Ömər Faiq Nemanzadəni minnətdarlıqla yad edir, onun nəcib əməllərini dəyərləndirir, xatirəsini uca tuturlar. Bunun sirri Ömər Faiqin bütöv şəxsiyyətində, iti və kəsərli qələmində, ideya düşmənlərinə qarşı amansızlığında, vətəndaşlıq qeyrəti və cəsarətində, dəyişməz dost və məslək sahibi olmasında, dərin ictimai-siyasi məzmunlu publisist əsərlərindədir” [3, s.259].

Jurnal ana dilimizin qorunması istiqamətində də fəaliyyət göstərmiş, molla-nəsrəddinçilər bu mövzuda da təsirlənərək dilimizə qarşı çıxanları, dil normalarını pozanları açıq şəkildə tənqid etmişlər: “Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, günlərin bir günü dilimiz itər-batar, yox olar və bir millətin də ki, dili batdı, onda o millət özü də batar; çünki bir millətin varlığına, isbatı-vücut etməsinə səbəb onun dilidir” [2, s.142]. Molla-nəsrəddinçilərin qələmə aldıkları “Ana dili”, “Bizim obrazovannılar”, “Meymunlar”, “Azarlamaq”, “Ana dilində məktub”, “Ziyalılar” və digər bir çox felyetonlarda doğma dilinə hörmət etməyən, əcnəbi dillərə üstünlük verən məmurlar və adi vətəndaşlar ifşa olunmuşdur.

Zaman-zaman ermənilər xalqımıza qarşı əsassız torpaq iddiaları irəli sürmüş, ölkəmizdə soyqırım, dağıntı və faciələr törətmişlər. Molla-nəsrəddinçi müəlliflər bu mövzuda da bir-birinin yaradıcılıqlarından qarşılıqlı təsirlənərək bütün bunlara qarşı birgə mübarizə aparmışlar. Bir sıra ədiblər ötən əsrin əvvəllərinin mətbuatında Qarabağ mövzusunda aid müxtəlif felyeton və digər yazılar

dərc etdirmişdilər. “Qoloşapova”, “Qoloşapovun geri çağırılması”, “Quli-biyabanlar”, “Millətperəstlik zamanıdır” və digər bu kimi felyetonlarda Qarabağda ermənilər tərəfindən törədilən vəhşiliklər, soyqırımı təsvirləri, həmçinin imperiyanın yürütdüyü ikiüzlü siyasətə etiraz edən mollaəsrəddinçilər bu mövzuda da eyni ideoloji yanaşma sərgiləyirdilər.

Ötən əsrin əvvəllərində mətbuatda geniş yer verilən problemlərdən biri də qadın azadlığı məsələsi idi. Müəlliflərin bu mövzu ətrafında da sıx birləşərək qarşılıqlı təsirləndikləri aşkar görünür. “Məryəm xanım”, “Erməni və müsəlman övrətləri”, “Qafqaz şeyxülislamına iki dənə açıq məktub”, “Xanımlar”, “Bir neçə günlüyə”, “Fitva və s. felyetonlarda ədiblər qadınların hüquqlarının pozulması, onların ictimai və siyasi həyatdan təcrid edilərək elmdən, təhsildən uzaq tutulmamaları kimi problemləri qabartmaqla cəmiyyətin diqqətinə çardırırdılar.

Dövrün mətbu orqanlarının eyni əqidəyə xidmət etməsi, ədiblərin qarşılıqlı ünsiyyəti ilə bağlı professor Nazim Axundov yazır: “Mollaəsrəddinçilərin fəal əməkdaşlıq etdikləri “Kəlniyyət” jurnalı Azərbaycanda ictimai ədalətsizliyə, burjua-mülkədar ağalığına, cəhalətə qarşı mübarizədə xeyli iş görmüşdür...irtica illərində çıxmış “Molla Nəsrəddin” “Bəhlul”, “Zənbur”, “Mirat”, “Arı” jurnalları ilə yanaşı, “Kəlniyyət” satirik jurnalının da mətbuat və ədəbiyyat tariximizdə mühüm rolu olmuşdur” [1, s.89].

Göründüyü kimi dövrün bir çox sənətkarlarının müxtəlif mətbuat orqanlarında dərc etdirdikləri felyetonlar ictimai və sosial mühitdə baş verən hadisələri, ciddi problemləri, çatışmazlıqları, eyib və qüsurlara həsr olunmuşdur. Yalnız insanların, xalqın mənafeyini düşünən müəlliflər və mətbu nümunələr eyni məqsəd və məramla xidmət etmiş, bu da onlar arasında sıx dostluq və səmimi münasibətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Açar sözlər: Felyeton, mətbuat, ədəbiyyat, mollaəsrəddinçilər, qarşılıqlı təsirlənmə.

Ədəbiyyat

1. Axundov N. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920-ci illər). Bakı: AzSSR EA nəşriyyatı, 1968, 356 s.
2. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. [2 cildə]. Bakı, Şərq-Qərb, c. 2. 2005. 456 s.
3. Hüseynov F. Molla Nəsrəddin və mollaəsrəddinçilər. Bakı: Yazıçı, 1986. 277 s.
4. Vəlixanov N. Cəlil Məmmədquluzadə. Həyat və yaradıcılıq. Bakı: Elm, 1976. 316 s.

NEFT VƏ QAZ HASILATI MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİ RİSKLƏRİ

Tura Quliyeva

Azərbaycan Universiteti

tura.guliyeva@student.au.edu.az

Neft və qazın ilkin tapılmasında hasilata, nəqliyə və paylanmasına qədər emalı dövrü olduqca mürəkkəbdir və təhlükəsizlik risklərinə məruz qalan bir çox potensial zəif tərəfləri ehtiva edir. Böyük miqyaslı, yüksək dəyərli neft, mayeləşdirilmiş təbii qaz hasilatında və dənizdə neft hasilatında çox sayda təhlükəsizlik problemləri yaranır.

Çox vaxt quruda və dənizdə yataqlar əhalinin məskunlaşdığı ərazilərdən uzaqda yerləşir, lakin məsafə informasiya təhlükəsizliyi risklərini azaltmağa kömək etmir. Qazma qurğularında və uzaq ərazilərdə müxtəlif şəbəkələr və cihazlar geniş istifadə olunur. İstehsal texnologiyalarında yeniliklər daha böyük dərinliklərdə və məsafələrdə qazma işlərini də mümkün edir.

Neft və qaz hasilatı şəbəkələrinin kritik seqmentləri bir vaxtlar xarici dünyadan təcrid olunmuşdu, lakin əməliyyatların uzaqdan idarə olunması, uzaqdan texniki xidmət və mərkəzləşdirilmiş istehsal və proses informasiya sistemlərinə doğru meyillər bu yanaşmanı qeyri-mümkün etdi. Yeni inteqrasiya olunmuş şəbəkə həlləri kiber təhlükələr üçün artan hədəfidir.

İnformasiya sistemləri (İT infrastrukturu) bu və ya digər dərəcədə neft-qaz müəssisələrinin istehsal zəncirinin demək olar ki, bütün komponentlərini əhatə edir. Bu aktivlərin kiberhücumlara qarşı həssas olması həm sənaye daxilində, həm də xaricində yaxşı məlumdur. Potensial informasiya təhlükəsizliyi problemlərinə hökumət və ya sənaye kibercinayəti, əməkdaşların səhvi və ya mühüm məlumatların təsadüfən itirilməsi və etibarlı olmayan kod kimi zəifliklər daxildir.

IDC Energy Insights araşdırması göstərir ki, neft və qaz şirkətləri informasiya təhlükəsizliyi siyasətlərinin işlənilib hazırlanması, qəbulu və tətbiqi, eləcə də rəhbərlik tərəfindən işə cəlb olunmasında digər sənayelərdən geri qalmağa davam edir. ABŞ respondentlərinin 31%-dən çoxu informasiya təhlükəsizliyinin onların şirkətlərinin İT sahəsində ən yaxşı təşəbbüslərindən biri olduğunu bildirib, lakin respondentlərin yalnız 12%-i şirkətlərinin təhlükəsizliyin gücləndirilməsinə və risklərin azaldılmasına həqiqətən sərmayə qoyduğunu bildirib.

Rəqəmsal rabitə üçün təhlükələr. Aktivlərin qorunması və rəqəmsal sahə kommunikasiyalarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə gəldikdə, bir hadisə əhəmiyyətli təhlükəsizlik, əməliyyat və maliyyə nəticələrinə səbəb ola bilər. Neft və qaz şirkətlərinin əməliyyatları mütəşəkkil cinayətkarlıq, xarici kəşfiyyat agentlikləri və terror təşkilatları tərəfindən artan kiber təhlükələrə məruz qalır. Kritik infrastrukturun özəl şirkətlərə məxsus olduğu və idarə olunduğu ölkələrdə bu təşkilatlar şirkətin fəaliyyətini dayandıra və ya ciddi şəkildə poza bilən müəyyən növ hücumlara qarşı xüsusilə həssasdırlar.

Neft və qaz obyektlərinə kiberhücumlar bir-birindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir, bəziləri məlumatı, digərləri isə əməliyyatları və nəzarəti hədəfləyir. İstehsal şəbəkələrindən çıxarıla bilən məlumatlar, qara bazarda satıla bilən mədən, emal və paylama obyektləri haqqında məxfi məlumatlar kibercinayətkarlar üçün son dərəcə dəyərli və faydalı ola bilər. Bu məlumatların oğurlanması kiçik narahatlıqlardan tutmuş fəlakətli hadisələrə səbəb ola bilər. Avtomatlaşdırılmış sistemlərin sensorları vasitəsilə davamlı olaraq toplanan məlumat müəssisələrin düzgün işləməsi üçün çox vacibdir. Bu məlumat itirildikdə və ya dəyişdirildikdə, nəticələr müəssisə üçün dağıdıcı ola bilər.

İnformasiya təhlükəsizliyi strategiyası. Hər bir neft və qaz hasilatı şirkəti haker hücumunun hədəfidir və bu təhlükənin qarşısını almaq üçün çox az şey edilə bilər. Buna baxmayaraq, şirkətlər hücum ehtimalını və nəticələrini minimuma endirmək üçün hər cür səy göstərməlidir. Bunun qarşısını almaq üçün bir strategiya sisteminin vahid görünüşünü inkişaf etdirmək və təhlükəsizliyə hərtərəfli və inteqrasiya olunmuş yanaşmadan ibarətdir. Bəs obyektə qiymətləndirməyə haradan başlamaq lazımdır?

İlk növbədə, neft və qaz şirkətləri təhlükəsizlik nəzarətlərinin vəziyyətini diqqətlə yoxlamalıdırlar. Kiberhücum haradan gələ bilər? Nə təsir edə bilər? Kiberhücum uğurlu olarsa, nə olar? İdarə heyətinin kibertəhlükəsizliyin qorunması və sistemlərin idarə edilməsi tələblərinə cavab vermək üçün alətləri varmı?

Neft və qaz hasilatı şirkətləri üçün əsas təhlükəsizlik təşəbbüsləri aşağıdakılardır:

- Müəssisə işçilərinin kibertəhlükələrlə bağlı məlumatlılığının artırılması üçün daxili proqramların işlənilib hazırlanması, əməkdaşların gördüyü hər hansı hərəkətlərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində fəal rol oynamasına köməklik göstərmək;
- Həm inkişaf mərhələsində, həm də konsolidasiya mərhələsində kompüter təhlükəsizliyi üçün ayrılmış büdcənin idarə olunması strategiyalarının həyata keçirilməsi;
- Kiberhücum ehtimalını minimuma endirən və hücum baş verdikdə cavab tədbirləri və bərpa tədbirlərini asanlaşdıran təhlükəsizliyə proaktiv yanaşmanı inkişaf etdirmək üçün riskləri təhlil etmək və təhlükəsizlik strategiyalarını idarə etmək.

Neft və qaz hasilatı şirkətləri korporativ mühit və istehsal müəssisələri üçün ümumi kibertəhlükəsizlik proqramını həyata keçirməklə kibertəhlükəsizlik risklərini minimuma endirə bilərlər. Bu cür proqram təhlükəsizlik idarəçiliyinin bütün aspektlərini - siyasətin müəyyən edilməsindən və onun bütün maraqlı tərəflərə çatdırılmasından tutmuş sənayedə ən yaxşı təcrübələrin tətbiqinə, ardıcıl tətbiq və auditə qədər inteqrasiya etməlidir. Proqram texnologiyanı (avadanlıq və proqram təminatı), prosesləri (siyasətlər və prosedurlar) və müəssisə əməkdaşlarını (təlim və maarifləndirmə) birləşdirən platforma üzərində qurulmalıdır.

Açar sözlər: Kiberhücum, neft və qaz hasilatı müəssisələri, kibertəhlükəsizlik riskləri.

Ədəbiyyat

1. McAfee. Global energy cyberattacks: Night Dragon. www.mcafee.com/hk/resources/white-papers/wp-global-energy-cyberattacks-nightdragon
2. Tim Heidar. Digital trenches: On the front lines of the cyber war. www.fox-it.com/en/about-fox-it/corporate/news/65-oil-gas-companiesunprepared-major-cyberattack/

AZƏRBAYCAN TOPONİMLƏRİ ENSİKLOPEDİK LÜĞƏTİ

Xalidə Quliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

Azərbaycan toponimlərinin yaranması, quruluşu, tərkibi olduqca səciyyəvi və zəngindir. Tədqiqatçılar türk-Azərbaycan toponimlərinin qədimliyini və zənginliyini xüsusi olaraq qeyd etmişlər. Bu barədə V. Əliyev yazır: “Türk-Azərbaycan coğrafi adları Azərbaycanın toponimik landşaftının qədim və zəngin, həm də bütün dövrlərdə məhsuldar olan təbəqəsidir. Azərbaycanın toponimik fondunun 70 faizini türk-Azərbaycan mənşəli coğrafi adlar təşkil edir. Qafqaz və İran ərazisində Azərbaycan toponimləri qədər geniş arealı olan ikinci bir toponimik təbəqə yoxdur. Dərbənd-Samur boyundan Alazan vadisinə, Şərqi Gürcüstandan və Ermənistandan İranın müxtəlif əyalətlərinə qədər ucsuz-bucaqsız bir ərazidə Azərbaycan toponimləri geniş yayılmışdır. Bunların əksəriyyəti etnotoponimlərdən və etnoqrafik toponimlərdən ibarətdir” [1, s.96]. Zəngin Azərbaycan toponimlərinin mövcudluğu toponimik lüğətlərin hazırlanmasına daim geniş imkan yaradır.

2000-ci ildə nəşr edilərək oxuculara təqdim edilən “Azərbaycan toponimləri ensiklopedik lüğəti”nə Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası, dili və coğrafiyası ilə bağlı toponimlər haqqında məlumatlar daxil edilmişdir. Lüğətdə təxminən yeddi minə qədər toponim-şəhər, kənd, dağ, çay, göl

və s. haqqında izahlı məlumatlar verilmişdir. Mənalı tam açılmayan toponimlər də lüğətdə əksini tapmışdır. İllər, əsrlər bir-birini əvəz edir, siyasətlər dəyişir, yeni dövlətlər yaranır, köhnələr dağılır, yox olur, tarix yeni mərhələlərə qədəm qoyur və bütün bunların güzgüsü olan tarixə maraq genişləndikcə, dərinləşdikcə yer adları ilə məşğul olan elm sahəsi – toponimiya da sürətlə inkişaf edir. Azərbaycanda toponimiya elminin inkişafı qədim və zəngin tariximizi yenidən öyrənmək, bir çox ziddiyyətli və qaranlıq məsələlərə aydınlıq gətirmək üçün geniş imkanlar yaradır.

Lüğətin nəşrinin əsas təşəbbüsçülərindən biri olan tarix elmləri doktoru Q. Qeybullayevin Azərbaycan toponimiyasına dair çoxsaylı məqalələri və monoqrafiyaları lüğətin başa çatdırılmasında başlıca rol oynamışdır. Kitabın hazırlanmasında, məqalələrin əksər hissəsinin yazılmasında da onun böyük əməyi olmuşdur. Kitabın ilkin hazırlıq mərhələsində mərhum tarix elmləri doktoru, professor Y. Yusifov, S. Kərimov və R. Qurbanov yaxından iştirak etmişlər. Lüğətdə Azərbaycan Respublikası ərazisində mövcud olan toponimlər barədə məlumat verilmişdir.

Müqayisə üçün qeyd edək ki, 2007-ci ildə “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti” iki cildə yenidən nəşr olunmuşdur. “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”nin I cildi 2007-ci ildə “Şərq-Qərb” nəşriyyatında işıqüzü görmüşdür. Lüğətin redaktoru Rübabə Əliyeva, tərtibçiləri Rübabə Əliyeva, Qara Məşədiyev, Etibar İnanç, Tünzalə Baxşiyeva və Şəms Qocayevadır. İkcildlik “Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti”ndə on iki minə yaxın coğrafi adın izahı verilir. 304 səhifədən ibarət bu lüğətin tərtibində Azərbaycanın görkəmli dilçi, tarixçi və toponimist alimlərinin tədqiqatları nəzərə alınmışdır [2].

Hər bir xalqın tarixi dili, etnogenezi, təfəkkürü, məşğuliyyəti haqqında dəyərli məlumat verən toponimlər onomastik vahidlər sırasında öz zənginliyi ilə seçilir. Lüğətdə toplanmış toponimlər Azərbaycan Respublikasının bu günü və yaxın keçmişi ilə bağlı olan coğrafi adlardır. Müstəqillik dövründə dəyişdirilmiş adlar da lüğətdə öz əksini tapmışdır. Lüğətin tərtibində toponimiyadakı son məlumatlar nəzərə alınmışdır. Lakin bəzi məqamlarda tərtibçilər və redaktor öz mövqelərindən çıxış etməyi lazım bilmişlər. Belə ki, əsasən toponimik tədqiqatlara yardım məqsədilə nəzərdə tutulmuş bu lüğətdə gələcək tədqiqatçıları düzgün istiqamətləndirmək üçün kəndlərin adları onların daxil olduqları inzibati ərazi vahidlərinin adları ilə birlikdə çəkilir. Müstəqillik dövründə dəyişdirilmiş adların bəziləri tərtibçiləri qane etmədiyindən, köhnə adların etimologiyası da açıqlanmış və beləliklə də qədim dil vahidlərinin dildən çıxarılmasına qarşı tədqiqatçılar öz fikirlərini söyləmiş olmuşlar.

Lüğətin tərtibində müəlliflərin öz tədqiqatları ilə yanaşı, Azərbaycanın bir çox görkəmli dilçi alimlərinin, türkoloqların, tarixçilərin, coğrafiyaşünasların, toponimistlərin, etnoqrafların əsərləri nəzərdən keçirilmiş, mövzu ilə bağlı müxtəlif lüğətlərə, toplulara, inzibati ərazi bölgülərinə müraciətlər olmuş, müqayisələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Leksikoqrafiya, ensiklopediya, lüğət, onomalogiya, toponimlər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev V. (1992). Azərbaycan toponimlərinin əsas xüsusiyyətləri. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 3-4, 95-98.
2. Əliyeva R. (2007). Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. I cild, Bakı:Şərq-Qərb, 304.
3. Əliyeva R. (2007). Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. II cild, Bakı:Şərq-Qərb, 304.

ARİD ZONALARDA PAMBIQ VƏ PAYIZLIQ TAXILIN SUVARILMASINDA YAĞIŞYAĞDIRMA ÜSULUNUN TƏTBİQİ

Razim Qurbanov

Mingəçevir Dövlət Universiteti

razim.qurbanov@mdu.edu.az

Suvarılan torpaqlar bütün dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının dayanıqlığını və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edən əsas amillərdən biridir. Əkin sahələrinin 20%-dən azını təşkil edən suvarılan torpaqlar məhsul istehsalının 40%-dən çoxunu verir. Buna görə də, son 25 il ərzində dünyada suvarılan torpaqların ümumi sahəsi 27% artmışdır.

FAO-nun proqnozuna görə yaxın 20 ildə dünyada suvarılan sahələrin ildə 1,0-2,0 % artması suvarılan sahələrin 350 milyon hektar, taxıl məhsuldarlığının 25%, enerji sərfiyyatının 50%, material və texniki ehtiyatlar sərfinin 40%, şirin su ehtiyatlarının 20% artmasına artmasına səbəb olacaqdır. Bu, suya, enerjiyə və maddi-texniki resurslara qənaət edilməsi problemlərini yaradır.

Suvarma texnikası və texnologiyası suyun paylanmasının keyfiyyəti və torpağın su rejiminin tənzimlənməsinə, nəticədə kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına, sudan istifadənin səmərəliliyinə, torpaq-iqlim, maddi-texniki və enerji resurslarına, ətraf mühitin ekoloji vəziyyətinə həlledici təsir göstərir.

Suvarılan sahələrin 82%-nin yağışyağdırma və damcılarla suvarma sistemləri ilə, 14%-nin isə yerüstü suvarma üsulları ilə suvarıldığı Avropa regionunda suvarmanın səmərəliliyi 80-85% təşkil edir.

Dünyada suvarılan torpaqlardan istifadənin səmərəliliyi orta hesabla 60...65% qiymətləndirilir, yəni kənd təsərrüfatı məhsullarının məhsuldarlığını və ekoloji idarəetmənin səmərəliliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq imkanı var.

Bütün kənd təsərrüfatı torpaqlarının 70% -dən çoxunun qeyri-kafi və ya qeyri-sabit təbii rütubət zonalarında yerləşdiyi üçün kənd təsərrüfatı torpaqlarının suvarılması hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının yüksək və sabit səviyyəsi təmin edilə bilər.

Suvarılan torpaqların hər hektarından məhsuldarlıq dəmyə torpaqların hər hektardan 2-5 dəfə, əmək məhsuldarlığı, təbii və maddi-texniki ehtiyatlardan, o cümlədən gübrələrdən istifadənin səmərəliliyi isə 2-3 dəfə artıqdır [2].

Hazırda suvarılan torpaqların məhsuldarlığı hər hektar üçün orta hesabla 2,8 - 3,2 min yem vahidi, proqnozlaşdırılan məhsuldarlığı 7-9 min yem vahidi ilə xarakterizə olunur.

Suvarma sahəsinin inkişafı kəndin kənd təsərrüfatı məhsullarının zəmanətli həcmələrinin əldə edilməsi, suvarılan əkinçilik şəraitində qeyri-sabit hava şəraiti nəticəsində məhsul itkisi ilə bağlı iqtisadi risklərin azaldılması, məhsulun artması hesabına təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarından, emal sənayesində və məhsulun satışı ilə məşğul olan təşkilatlardan daxil olan vergilərin artması, kənd əhalisi üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, yaşayış məntəqələrinin abadlaşdırılması kimi bir sıra sosial-iqtisadi problemlərinin də həllinə öz töhfəsini verir.

Suvarma sistemlərinin texniki vəziyyəti tələb olunan səviyyədə deyil. Suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı (FİƏ) ümumi suvarma sahəsinin 40%-i üçün 0,65-dən az, 26%-i üçün 0,65...0,80, 9%-i üçün 0,80-dən yuxarıdır. Müvafiq olaraq, suvarılan torpaqlarda ekoloji vəziyyətin pisləşməsinin

əsas səbəblərindən biri olan suvarma şəbəkəsində su itkiləri götürülən suyun 25-60%-ni təşkil etməsidir.

Əsas vəsaitlər XX əsrin 60-80-ci illərdə yaradılıb, yəni təxminən 90% suvarma və 70%-dən çox drenaj sistemlərində yenidənqurma və modernləşdirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var.

Meliorasiya edilmiş torpaqların məhsuldarlıq səviyyəsini artırmaq üçün bir sıra yenidənqurma və modernləşdirmə işlərini həyata keçirməklə meliorasiya sistemlərinin texniki səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmaq lazımdır [3].

Bütün dünyada su ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin artırılması, suya qənaət edən, suqoruyucu, kiçik enerji tutumlu suvarma texnologiya və texnikalarının işlənilib hazırlanması istiqamətində elmi-tədqiqat işləri aparılır.

Yerüstü suvarma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, yağışyağdırma sisteminin inkişafı, aşağı basqılı, yağışyağdıran sistemlərin və cihazların, yağışyağdıran maşınların çoxfunksiyalı istifadə texnologiyalarının işlənilib hazırlanması, mikroçiləmə sistemlərinin inkişafı, damcılı, yeraltı və lokal suvarma, avtomatlaşdırılmış mobil suvarma sistemləri, o cümlədən suyun paylanması və su təchizatının keyfiyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi xüsusi su sərfinin azaldılmasının əsas tendensiyalarıdır.

Bitkilərin suvarma texnologiyalarının işlənilib hazırlanması ilə bir çox alimlər məşğul olmuşdur. Bir çox işlər yağışın enerji və dinamik xüsusiyyətlərinin su axını yaranana qədərki hopma normasına təsirini müəyyən etməyə həsr edilmişdir.

Bütün ölkələr üçün suvarmanın inkişafı zamanı yaranan ümumi ekoloji və iqtisadi problemləri ümumiliyinə baxmayaraq, hidromeliorativ sistemlərin fəaliyyət zonasında torpaq-iqlim və təşkilati-iqtisadi şəraitin bütün müxtəlifliyi üçün eyni dərəcədə yararlı olan texniki vasitə və texnologiyalar mövcud deyil və mövcud ola da bilməz. Buna görə də əsas vəzifə tətbiq olunduğu yerin spesifik şəraitinə ən yaxşı uyğunlaşdırılmış, az enerji tutumlu və suqoruyucu suvarma texnologiya və texnikalarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Arid zona üçün qrunut sularının qalxmasının və şorlaşmanın qarşısını almaq üçün bütün tarlanın səth axını və su tullantısı yaratmadan kiçik suvarma normaları ilə müntəzəm (bərabər) suvarılması imkanını, kənd təsərrüfatı bitkilərinin yüksək məhsuldarlığını təmin edən texnikadan istifadə olunmalıdır. Bu şərtlərə kiçik enerji tutumlu və az dinamik təsirlərə malik yağışyağdırma ilə suvarma üsulu cavab verir.

Azərbaycan ərazisinin 50%-dən çoxu yarımsəhra və quru çöl iqliminə malikdir. Bu ərazilər arid (quraqlıq) təbiətə malik olmaqla Kür-Araz, Samur-Dəvəçi və Naxçıvanın Arazboyu düzənliklərini əhatə edir. Kür-Araz ovalığının sahəsi 22.5 min km² olub, əsasən pambıq, üzüm, meyvə-tərəvəz, quru subtropik meyvələr əkilib becərilir.

Kür-Araz ovalığı kimi arid zonada suvarılan torpaqların deqradasiyaya uğramasının və münbitliyinin aşağı düşməsinin əsas səbəbi onların şorlaşmasıdır. Suvarma suyunun qıtlığı şəraitində drenaj axını ilə çirklənmiş mənbələrdən istifadə zərurəti (tarlalara suvarma suyunun həddindən artıq verilməsi nəticəsində) torpağın üst qatında xeyli miqdarda duzların toplanmasına səbəb olmuşdur [1].

Yüksək (izafi) suvarma norması ilə yerüstü suvarma üsullarının tətbiqi nəticəsində kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsində elə bir vəziyyət yaranmışdır ki, suqəbuledicilərdən götürülən ümumi suyun yalnız 30%-ə yaxını tarlalarda səmərəli istifadə edilmiş, 70%-i isə bataqlaşma, şorlaşma, çayların çirklənməsi və kollektor-drenaj şəbəkələrinin tikintisinə zərurətin yaranması kimi

neqativ nəticələrə səbəb olmuşdur. Sahələrdə istifadə olunmayan su drenaj şəbəkəsi vasitəsilə yenidən su mənbələrinə (80%) və çökəkliklərə (20%) axıdılıb [2].

Bütün qeyd olunan səbəblər əminliklə belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, qrunut sularının səthə yaxın olduğu ərazilərdə pambıq və payızlıq taxıl kimi kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılmasında yağışyağdırmadan istifadə olunması ən səmərəli üsuldur.

Açar sözlər: suvarma; yağışyağdırma; drenaj; qrunut suyu; şorlaşma; suvarma texnikası.

Ədəbiyyat

1. Rzayev M.A. Azərbaycan: suvarma əkinçiliyinin reformasiyası və ekoloji dayanıqlığı. Monoqrafiya. Bakı, Elm və təhsil, 2019, 372 s.
2. Ольгаренко, Г.В., Давшан СМ., Савушкин С.С. Перспективы использования серийной и новой поливной техники в АПК России. Коломна, ФГНУ ВНИИ «Радуга», 2008. -30 с.
3. Шуравилин, А.В. Ресурсосберегающая технология орошения хлопчатника на фоне вертикального дренажа. Материалы международной конференции «Научные технологии в мелиорации». Москва: ВНИИГиМ, 2005. - С. 407-412.

ОРНИТОФАУНА АЛТЫАГАДЖСКОГО РАЙОНА

Эльмира Гурбанова, Нармина Садыгова

Бакинский Государственный Университет

elmiraqrbnv@gmail.com

Алтыагаджский заповедник был создан в 1990 году с общей площадью 4438 га. Алтыагаджский национальный парк был основан на месте Алтыагаджского заповедника в 2004 году на территории районов Хызы и Сиязан с общей площадью 11035 га. Основной целью создания парка является сохранение видов флоры и фауны, природного ландшафта, а также их восстановление, мониторинг и привлечения внимания к туризму и экологическому образованию в данной зоне. Парк расположен на северо-восточном склоне Большого Кавказа на высоте 507-2205 метров над уровнем моря. Леса занимают 90,45% (9981га) общей площади национального парка, а 9,55% (1054 га) – территории не покрытые растительностью [1].

По К.М. Гамбарову [2] отмечено 26 видов птиц, гнездящихся в районе Алтыагаджского села. Э.Г. Султановым [3] было исследовано акустическое поведение 5 видов воробьиных данного района. Также Ш.М. Джафаровой [4] было изучено биотопического размещения, а также сравнительный мониторинг репродуктивных популяций птиц Алтыагаджского района. Необходимость дополнительных исследований об орнитофауне Алтыагаджского района подчеркивается тем, что несмотря на проведенные работы по отдельным аспектам, таким как видовой состав, акустическое поведение и биотопического размещение отдельных видов птиц, отсутствуют комплексные сведения. Исследование репродуктивных популяций и общей структуры орнитофауны этого района представляется актуальным и важным для полного понимания экосистемы и сохранения биоразнообразия данного региона.

Материал и методы. Полевые исследования авторов были проведены в октябре 2023 года в перелетный период птиц. Учет птиц проводился стационарно-маршрутным методом. На протяжении всего маршрута проводилась как визуальная так и голосовая регистрация особей. Учет птиц проводился не только на территории национального парка но и на прилегающих территориях. Учеты проводились с использованием оптического прибора- бинокля (Nikon prostaff 7 10x42), а также полевых определителей птиц [5].

В результате наших полевых исследований были выявлены представители 21 вида из 11 семейств. Среди них 6 видов ведут оседлый образ жизни, 9 видов гнездятся в регионе, а 2 являются пролетными. Из общего числа видов 5 включены в Красную книгу Азербайджана (ККА), 1 включен в Международный союз охраны природы (МСОП) и ККА. Особенно стоит отметить, что один из видов имеет глобальный охранный статус (NT). Эти результаты подчеркивают важность региона для сохранения разнообразия птиц и необходимость дальнейших усилий по их охране и изучению.

Ключевые слова: орнитофауна, алтыгадж, птицы.

Литература

1. Агабалаев Ф.А., Султанов Э.Х. Алтыгаджский национальный парк как ключевая орнитологическая территория, 2018, с. 57.
2. Гамбаров К.М. Материалы по орнитофауне Восточной части южного склона Главного Кавказского хребта и прилегающей низменности. Тр.Ин-та зоол. Азерб.ССР. Баку, 1954, том 17, с.57-112.
3. Султанов Э.Х. Типологическая структура и географическая изменчивость песен птиц Кавказа. Автореф. Канд. Работы. 1988, с.1-21.
4. Джафарова Ш.М. Биотопическое размещение репродуктивных птиц в горном-лесном массиве Губа-Алтыгадж.
5. Svensson L., Mullarney K., Zetterstrom D. Collins bird guide.

Altağac rayonunun ortifaunası

Altağac Milli Qoruğu 1990-cı ildə yaradılıb, ümumi sahəsi 4438 hektar təşkil edir. Ərazinin böyük hissəsini meşəlik ərazilər təşkil edir (~90%). Daha öncə bu ərazilərin tədqiqatı K. M. Qəmbərov, E. Q. Sultanov və Ş. M. Cəfərova tərəfindən aparılıb, lakin aparılan araşdırmalara baxmayaraq Altağac ərazisinin ornitofaunası haqqında yetərli məlumat yoxdur və bu mövzunun aktuallığı təşkil edir.

2023-ci ilin oktyabr ayında biz tərəfindən aparılan sahə tədqiqatları əsnasında 21 növ quş qeydə alınıb. Tədqiqat altağac qoruğu və bitişik ərazilərdə aparılıb. Tədqiqat əsnasında binokl və quşların sahə determinantından istifadə olunub, bundan əlavə quşların səs və vizual görüntüləri qeydə alınıb. Qeydə alınan 21 növdən 5- Azərbaycanın qırmızı kitabına daxildir, 1- Beynəlxalq qırmızı siyahıya və Azərbaycan qırmızı kitabına daxildir və 1- qlobal qorunma statusuna (NT) malikdir.

XIX ƏSRİN SONU XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ SİYASİ HƏRƏKAT

Günel Qurbanova
Azərbaycan Universiteti
günel4323@gmail.com

Birinci rus inqilabı ərəfəsində çarizmin bir çox Avropa dövlətlərindən geri qalması ölkədə islahatların aparılmasını zəruri etdi. Onların məhdudiyyətləri 20-ci əsrin əvvəllərində buna səbəb oldu. Ölkəni iqtisadi və siyasi tətillər bürüdü. 1905-ci ildən başlayaraq bütün imperiyanı, o cümlədən Şimali Azərbaycanı inqilab dalğası bürüdü. Eyni zamanda, ziyalılar Azərbaycanda gedən demokratik transformasiyaların avanqardına çevrildi.

1905-ci il inqilabından sonra Çar Rusiyasında siyasi təzyiqlərin zəifləməsi və senzuranın aradan qaldırılması nəticəsində Azərbaycan xalqı məktəblər, xeyriyyə cəmiyyətləri açmaq, qəzet və jurnal çap etmək hüququ əldə etdi. Bu dövrdə Azərbaycan mətbuatında və ədəbiyyatında Türkiyədə konstitusiyaya quruluşunun tərəfdarları olan meşrutçilərin böyük təsiri var idi [5, s.80].

Bu baxımdan Azərbaycan mədəniyyətinin, o cümlədən mətbuatının və ədəbiyyatının inkişafında milli burjuaziyanın mühüm rol oynadığı göz qabağındadır. Ə.Cəfəroğlu yazır ki, 1905-ci ildən sonra Azərbaycanda məktəblərin açılması, insanların təhsilə cəlb edilməsi, milli şüurun oyanması ənənə halını alıb. Bu hərəkatın rəhbəri Hacı Zeynal Abidin idi. Vətəninə elmin və biliyin yayılmasını təmin edərək, çoxlu səylər bahasına “Müsəlman Nəşriyyat və Maarif Cəmiyyəti” adlı bir təşkilat yaratdı [9, s.30].

Azərbaycan milli burjuaziyası bir tərəfdən öz vətəninə rejimin maneələri ilə mübarizə aparır, digər tərəfdən isə güclü rəqabətin mövcud olduğu neft sənayesi də daxil olmaqla bütün fəaliyyət sahələrində layiqli yer tutmağa çalışırdı. [7, s.81].

Nəticədə qeyd olunan partiyaların komitə üzvlərinin ilkin təbliğatı nəticəsində erməni millətçiləri yerli azərbaycanlılarla münasibətləri hərbi müstəviyə keçirərək kütləvi qırğınlar törətmişlər. Buna cavab olaraq 1904-cü ildə türklər arasında ilk dəfə gizli sosialist “Hümmət” partiyası təşkil edildi. S.Şimşir yazır ki, bu, 1905-1912-ci illərdə son dərəcə fəal olmuşdur. Partiya çar hökumətinin və xüsusən də Qafqazın baş qubernatoru Vorontsov-Daşkovun repressiv siyasəti nəticəsində polis tərəfindən bağlandı. Partiya rəhbərləri mühacirətə getməyə məcbur oldular.

1905-ci ildə ermənilər Qafqazda türk və müsəlman əhaliyə qarşı qırğınlar törədəndə Əhməd bəy Ağaoğlu Gəncədə ikinci siyasi partiya “Difai”ni yaratdı. Adından da göründüyü kimi, onun əsas məqsədi ermənilərin türklərə hücumlarını dəf etmək idi. “Difai” mövcud olduğu müddətdə Azərbaycan xalqına mühüm xidmətlər göstərmişdir [7, s.77].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birinci rus inqilabı dövründə çar Rusiyasının Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasını əhalini, xüsusən də azərbaycanlıları inqilabdan saxlamaq, siyasi mübarizədən yayındırmaq təşkil edirdi. Beləliklə, 1905-ci ilin martında Tiflisdə fəhlələrin tətilləri, nümayişləri və hücumları baş verdi. Bu hadisələr Bakıda əks-səda verən kimi erməni əsgərləri müsəlman əsiri öldürdülər. Nəticədə müsəlmanlarla ermənilər arasında münaqişələr Batumiyə qədər bütün əraziyə yayıldı.

İnqilab illərində də Azərbaycan mətbuatında xalqı oyandırmağa, birləşdirməyə yönəlmiş yazılar dərc olunmaqda davam edirdi. Onların əsas ümumi fikri fürsətdən istifadə edib daha böyük ədalətə nail olmaq idi [7, s.122].

Lakin çar hökuməti azərbaycanlıların 1905-ci il üsyanında iştirakının qarşısını ala bildi, onların qarşısında ölüm-dirim məsələsi qoydu. Bu fikri tarixçi H.Baykara da təsdiq edir. Müəllif qeyd edir ki, ölkədə inqilab başlayanda çar hökuməti Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı inqilabdan saxlamaq, əhalini siyasi mübarizədən yayındırmaq istəyirdi [7, s.123].

Rus idarəsinin Azərbaycan türklərinə qarşı düşmən münasibəti o günlərdə çox təhlükəli xarakter aldı. Erməniləri Azərbaycan türklərinə qarşı qoymaq cəhdləri və iki xalq arasında düşmənçiliyin artması vəziyyətə ciddi təsir göstərdi [2, s.18].

Nəticədə erməni millətçilərinin qatı tərəfdarı kimi tanınan Vorontsova-Daşkov Azərbaycan türkləri arasında inqilabi ideyaların olmaması ilə kifayətləndi. Qubernatorun fikrincə, din xadimləri moizələrində anti-Rusiya ideyalarından yayınmaq üçün Rusiya hökumətinin nəzarəti altında hazırlanmalı idilər. Bu, nəinki Rusiya hökuməti və idarəçiliyinə qarşı ideyaların yayılmasının qarşısını alacaq, həm də onların hakimiyyətin alətinə çevrilməsini təmin edəcəkdə.

Sentyabr qırğınlarından sonra Bakıya gələn Qafqaz qubernatoru müsəlman və erməni ruhanilərini, eləcə də şəhər rəhbərliyini qəbul etmiş və günahkarların cəzalandırılacağına söz vermişdi. Sonralar qubernator Gəncəyə gedib Tiflisə qayıtmış, oradakı məscid və kilsəni ziyarət etmişdir.

B.Aslan haqlı olaraq qeyd edir ki, 20-ci əsrdə imperiyada yaşayan türklər öz dini ehtiyaclarını kifayət qədər ödəyə bilmirdilər. Çar hökuməti müsəlman əhalinin məskunlaşdığı əraziləri diqqətlə araşdırır, müsəlman məktəblərinin, müəllimlərin və ruhanilərin fəaliyyətinə nəzarət edir, İslam ədəbiyyatının bütün növlərini qadağan edirdi [2, s. 66].

Bununla əlaqədar olaraq 1905-ci ilin aprelində Tiflis, İrəvan, Gəncə, Bakı və Şamaxı quberniyalarının müsəlmanları öz arzularını Rusiya hökumətinə çatdırmaq üçün nümayəndə heyəti seçdilər.

Açar sözlər: yeni tarix, Azərbaycan tarixi, ictimai və siyasi vəziyyət.

Ədəbiyyat

1. Akyol, T. Azərbaycan Sovyetlər və Ötesi. İstanbul: Burak Yaymları, 2015. 272 s.
2. Aslan, B. Kardaş Kömegi (Yardımı) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi. - Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, 2000. 412 s.
3. Aslan Betül. Azərbaycan. Atatürk Universitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi s.47-75.
4. Attar (Haşimzade), A. Qarabag Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti. - Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2005. 224 s.
5. Mehmetzade, M.B. Milli Azərbaycan hareketi. Ankara: Azərbaycan Kültür Dərnəgi, 1991.
6. Baykara, H. Azərbaycan'da Yenileşme Hareketleri XIX. Yüzyıl. - Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966. 200 s.
7. Baykara, H. Azərbaycan İstiklal Mücadilesi Tarixi. - İstanbul: Gənclik Kitabevi, 1975. - 331 s.
8. Bozkurt Giray Saynur. 1905-1907 illerds Rusya Müsülmanlarının Kimlik Arayışı. - İstanbul: Doğu Kütüphanesi, 2008. - 478 s.
9. Caferoğlu, A. Azərbaycan. - İstanbul: Cumhuriyet Matbaası, 1940. - 47 s.

1947-1953-CÜ İLLƏR QƏRBI AZƏRBAYCANLILARIN TALEYİNƏ “DEPORTASIYA” SÖZÜNÜ YAZDI

Mirvari Qurbanova

Bakı Dövlət Universiteti

mirvariqurbanova@mail.ru

Deportasiya xalqımızın tarixindən silinməz bir yarıdır. XIX-XX əsrlərdə dəfələrlə ermənilər tərəfindən deportasiyaya, soyqırımına məruz qalan soydaşlarımız öz yurd - yuvalarına həsrət qalıblar, bu günə qədər də öz torpaqlarının həsrəti ilə yaşayırlar. Tarixin bütün arxiv sənədləri onu göstərir ki, ikinci dünya müharibəsi bitəndən sonra Sovet hökumət rəhbərləri olan İ.V. Stalin, Mikoyan, Suslov və başqalarının havadarlığı ilə ermənilər öz məkrli planlarına nail olaraq 1947-1953-cü illər aralığında Ermənistan SSR-də, öz doğma yurdlarında yaşayan azərbaycanlıları kütləvi surətdə deportasiya ediblər. Bu zaman azərbaycanlılara məxsus olan bütün daşınmaz əmlaklar ermənilərə qalmışdı. Mənfur düşmən günahsız insanları yük vaqonlarına doldurub, Azərbaycan SSR-nin müxtəlif rayonlarına göndəriblər. Onların yerinə xaricdən çoxlu sayda erməni köçürdüblər. 1946-cı il ərzində Suriya, Yunanıstan, Livan, İran, Bolqarıstan və Rumıniyadan Sovet Ermənistanına 50,9 min erməni qayıtdı. 1947-ci ildə Fələstin, Suriya, Fransa, ABŞ, Yunanıstan, Misir, İraq, Livandan - cəmi 35,4 min nəfərdən yeni repatriant karvanları gəldi. 1948-ci ildə Suriya, Livan, Fransa, ABŞ, Misir, Bolqarıstan və Rumıniyadan daha 10 minə yaxın insan qayıtdı. Beləliklə, 1946-1948-ci illərdə müxtəlif ölkələrdən 100 minə yaxın erməni öz vətənlərinə qayıtdı. Vətəndə, Sovet Ermənistanında repatriantların daha yaxşı yerləşdirilməsi üçün bütün tədbirlər görüldü. Onlar mənzillə təmin olunur, işlə təmin olunur, istəyənlər güzəştli şərtlərlə mənzil tikintisi üçün kreditlər alırdılar. Repatriantlar arasında savadsızlığın aradan qaldırılması istiqamətində işlər aparıldı, onların uşaqları məktəblərə qəbul edildi. Qızların və oğlanların xeyli hissəsi respublikanın ali təhsil müəssisələrində təhsil almaq imkanı qazanmışdı. Vətənə qayıdan ermənilər sərbəst işləmək imkanı tapdılar. Onların hamısı sovet cəmiyyətində öz yerlərini tapdılar, onun tamhüquqlu vətəndaşlarına çevrildilər. 1946-1948-ci illərdə baş vermiş bu kütləvi repatriasiya Ermənistanın xarici ermənilərlə əlaqələrini möhkəmləndirən və həqiqətən də Sovet Ermənistanının onların arasında nüfuzunu daha da yüksəldən mühüm siyasi amil idi [2, s.283].

Lənbəli kənd sakini Bilal Əsədov deportasiya ilə bağlı xatirələrində qeyd edir ki, sürgün məsələsi ortaya çıxanda Lənbəlinin əhalisi 1949-cu ilin oktyabrında gecə ilə Gürcüstan sərhəddini keçib Borçalıya sığındılar ki, onları Sibirə sürgün etməsinlər. Lakin bir aydan sonra ermənilər məcbur elədilər, Moskva hökuməti Gürcüstana təzyiq elədi ki, ora sığınanların hamısını geri çıxartsınlar. Bundan sonra tez bir zamanda maşınlarla bütün qapıları gəzdilər, bütün azərbaycanlı qaçqınların hamısını çıxartdılar, Sadaxlı stansiyasında qatarla doldurdular, özü də yanğın qatarına və sürgün elədilər. Bizi, yəni mənim ailəmi bir tövlədə gizlətdilər qapısını qıfıllayıb, möhür vurub xilas etdilər. Axtaranlar qapını möhürlü görüb içəri baxmadılar, amma biz içəridəydik. Sonralar 1949-50-ci illərdə ara sakitləşəndə sağ qalanlar evlərinə qayıtdılar [1].

Müharibədən sonra antitürk siyasəti genişləndiyi, azərbaycanlıların öz ata-baba torpaqları olan Qərbi Azərbaycandan 1948-1953-cü illəri əhatə edən böyük miqyaslı deportasiyası zamanı İrəvandakı Azərbaycan Pedaqoji Texnikomu və X. Abovyan adına İrəvan Pedaqoji İnstitutunun

Azərbaycan bölməsi bağlandı. İnstitut 1948-ci ildə Gəncəyə, texnikom isə Xanlar rayonuna köçürülərək fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Bu hadisədən sonra Ermənistanda qalan Azərbaycan məktəblərinə də lazım olan müəllim işçilərini Azərbaycan hökuməti təmin etməli oldu. Bu hadisələrin şahidi olmuş Məhluqə xanım öz xatirələrində qeyd edir; “Bizim Dilican dərəsində cəmi 2 erməni kəndi vardı. Onlar da sonradan Türkiyədən, İrandan gəlmişdilər. Birində 70, digərində 60 ev olan kiçik kəndlər idi (Martuni və Tutucu). Onlar rayona çox yaxın idi. Azərbaycan türklərindən qorxan bir millət olublar. Amma son dövrlərdə fəallaşmağa başladılar. 1948-1953-cü illər deportasiyasına məruz qalanda mənəm nənəm Xəlilova Səadəti (Savad nənə deyirdik) 58 yaşında və onun əmisi oğlu Rüstəmov Dağıstanı (bıǵlı Dağıstan deyirdilər) kor bağırsağından əməliyyat edəndə içəridə qayçı qoyub öldürüblər. Öz müəllimim Ramazanov Novruzunu da eyni formada 34 yaşında öldürdülər. Bizdə tibb sahəsində rayonda həkim yox idi, oradakı həkimlərin hamısı erməni idi. 2 cərrah vardı, Ohanyan və Sarbekyan” [3].

Ən acınacaqlısı isə odur ki, bir nəfər bu deportasiya zamanı baş verən vəhşilikləri açıq aşkar yazıb, haqqlarını tələb edə bilmirdi. Müasir dövr Azərbaycan tarixçiləri araşdırıb, acımasızlıqları üzə çıxarana qədər baş verən vəhşiliklər olmamış kimi gizli saxlanılırdı. Bütün tarixi sənədlər onu göstərir ki, sovet hakimiyyətinin mövcudluğu dövründə azərbaycanlıların sıxışdırılması, deportasiyaya məruz qalması Qərbi Azərbaycan ərazisində olub. Müsahibə götürdüyüm bütün soydaşlarım öz tarixi yurdumuzdan, oraların havasından, suyundan, cənnətə bənzər məkanlarından yorulmadan, ürəkdən köks ötürərək danışırlar. Hər kəndin, hər dağın, hər dərənin, çayların, bulaqların adlarını elə həvəslə səsləndirirlər sanki quş olub qanad çalaraq oralara uçacaqlar. Onların qəlbindəki həsrət yaralarını hiss edirəm və düşünürəm ki, bu haqsızlıqlar cəzasız qalmayacaq, bir gün haqq-ədalət öz yerini tapacaq, bizim də vətən niskilimizə son qoyulacaq.

Açar sözlər: Azərbaycan, deportasiya, Lənbəli kəndi, Dilican dərəsi, Ermənistan SSR.

Ədəbiyyat

1. Ənsərov B. Lənbəli kənd sakininin danışdıqları <https://moderator.az/az/cemiyet/728374/qerbi-azerbaycan-xronikasi-lembelide-ehali-gurcustana-qacdi-onlari-qatara-doldurub-surgun-etdiler-video/>
2. История армянского народа: С древнейших времён до наших дней. Ереванский Университет, 1980.
3. Rəhimova (Xəlilova) Məhluqə Gülməmməd qızının xatirələri.

ƏLİLLİYİ OLAN UŞAQLARIN SOSIAL DURUMUNU ÖYRƏNMƏK ÜÇÜN TEXNOLOGİYALAR

Nərmin Rəhimli
Azərbaycan Universiteti
nerminrehimly@mail.ru

Ölkənin sosial-iqtisadi və siyasi həyatında baş verən dəyişikliklər, cəmiyyətdə yeni problemlərin kəskinləşməsi elm adamlarını və praktik sosial işçilərini fərdin sosial-psixoloji uyğunlaşmasının yeni, effektiv fəaliyyət göstərən mexanizmlərinin axtarışı ilə bağlı problemlərin həlli ilə qarşı-qarşıya qoydu. cəmiyyətdəki həyatı dəyişdirir. Sosial iş mütəxəssisinin müştəriləri əhalinin ən müdafiəsiz və həssas təbəqələridir: qocalar, uşaqlar və yeniyetmələr, əlillər, habelə mövcud vəziyyətə görə onların həyat fəaliyyətini çətinləşdirən şəraitdən müstəqil şəkildə çıxıb bilməyən insanlar. Sayı durmadan artan əlil uşaqların sosial-psixoloji yardıma xüsusi ehtiyacı var. Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinin qərarı ilə "Əlil uşaqlar üçün tibbi arayışın verilməsi qaydası haqqında" əmrinə əsasən, əlil uşaqlara "həyat fəaliyyətində əhəmiyyətli məhdudiyətlər olan uşaqlar daxildir" Uşağın inkişaf və böyüməsinin, özünə qulluq, hərəkət, oriyentasiya, davranışına nəzarət, öyrənmə, ünsiyyət, oyun və gələcəkdə əmək fəaliyyətlərinin pozulması nəticəsində sosial uyğunsuzluğa gətirib çıxarır".

Uşaqların əlilliyi problemi bütün dünyada aktualdır. ÜST-ün məlumatına görə, əlilliyi olan şəxslər dünya əhalisinin 10%-ni təşkil edir ki, onların da 120 milyonu uşaq və yeniyetmələrdir. Azərbaycan Respublikasında əlilliyi olan uşaqlar bütün əlillərin ümumi sayının 12% -dən çoxunu təşkil edir. Uşaq əlilliyinin strukturunda əqli gerilik və sinir sistemi xəstəlikləri üstünlük təşkil edir - 60% -dən çox. Hər onuncu əlil şəxs müstəqil fəaliyyət göstərmək üçün tam və ya qismən qabiliyyətsizlik, pozuntuların şiddəti və sosial funksiyaların məhdudluğu ilə xarakterizə olunur [1].

Uşaqlarda əlilliyin yaranmasına səbəblər arasında ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, uşaqlıq xəsarətlərinin artması, hamiləlik və doğuşun patologiyası, sağlam həyat tərzi üçün normal şəraitin olmaması, valideynlər arasında xəstələnmənin yüksək səviyyəsi hələ də diqqət çəkir. Uşaqlarda əlillik həyat fəaliyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırılması deməkdir, inkişaf pozuntuları, özünə qulluq, ünsiyyət, öyrənmə və gələcəkdə peşəkar bacarıqlara yiyələnməkdə çətinliklər nəticəsində yaranan sosial uyğunsuzluğa səbəb olur [3].

Əlilliyi olan uşaqlar dolğun həyat sürməsinə imkan verməyən ümumi inkişaf pozuntularına səbəb olan müxtəlif psixi və ya fiziki qüsurları olan uşaqlardır. İnsanların sosial kateqoriyası kimi əlil uşaqlar onlarla müqayisədə sağlam insanların əhatəsindədirlər və daha çox sosial müdafiəyə, yardıma, dəstəyə ehtiyac duyurlar. Bu yardım növləri qanunvericiliklə, müvafiq normativ aktlarla, təlimat və tövsiyələrlə müəyyən edilir və onların həyata keçirilməsi mexanizmi məlumdur. Qeyd etmək lazımdır ki, bütün qaydalar müavinətlərə, təqaüdlərə və digər sosial yardım formalarına aiddir ki, bu da maddi xərclərin həyat və passiv istehlakını təmin etməyə yönəldilib. Eyni zamanda, əlil uşaqların onları stimullaşdıran və aktivləşdirən bilən köməyə ehtiyacı var. Söhbət mahiyyətə əlil uşaqların sosiallaşmasından və cəmiyyətə inteqrasiyasından gedir. Bu uşaqların cəmiyyətə inteqrasiya dərəcəsi onların peşə və əmək hazırlığının səviyyəsindən, sosial və məişət oriyentasiyasından, ailənin bu prosesdə iştirakından asılıdır [2].

Sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların sosial təcrübəyə yiyələnməsi və onların mövcud sosial münasibətlər sisteminə daxil edilməsi cəmiyyətdən müəyyən əlavə tədbirlər, vasitələr və səylər tələb edir, bu kateqoriyaya aid problemlərin həlli üçün sosial işin yeni texnologiyalarının işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Əlil uşaqlarla sosial işin texnologiyaları müxtəlifdir və sosial problemin müəyyənləşdirilməsinə, səbəbinin müəyyən edilməsinə və onun həlli yollarının tapılmasına, məlumatların toplanmasına yönəlib; müştərinin sosial statusunda, iqtisadi, mədəni səviyyəsində, dəyərlərində, istiqamətlərində dəyişikliklər; müştərinin resurslarının və canlılığının bərpasına kömək; sosial və fərdi risklərin qarşısının alınması; bir insanın nisbətən tanış olmayan cəmiyyətə və ya mədəni sistemə daxil olmasını asanlaşdırmaq. Əlil uşaqlarla sosial iş üçün ən vacib texnologiyalar növlərinə aşağıdakılar daxildir:

- Sosial diaqnostika,
- Sosial reabilitasiya,
- Sosial uyğunlaşma.

Onlar əlil uşağa hərtərəfli yanaşmaya, onun maraqlarını, ehtiyaclarını, dəyər yönümlərini nəzərə almaqla və yaranan problemlərin və çətinliklərin həlli üçün fərdin daxili qüvvələrinin potensialını səfərbər etməyə kömək edən sosial şəraitin yaradılmasına diqqət yetirirlər. Sosial diaqnostika sosial iş mütəxəssisini lazımi biliklərlə təmin edən metodoloji vasitədir, bunun əsasında əlil uşağın probleminin sosial diaqnostikası aparılır, sosial iş texnologiyaları seçilir ki, bu da uşağın həyatında mövcud çətinlikləri həll etməyə imkan verir [4].

Sosial diaqnostika metodlar, üsullar toplusunu özündə cəmləşdirən və sosial iş mütəxəssisinin əlil uşağın şəxsi resurslarını, onun sosial mühitinin ehtiyat imkanlarını tanımaq, insanlarla münasibətlərdə uğur əldə etməyi təmin etmək qabiliyyətini nəzərdə tutan integrativ texnologiyadır. Əlilliyi olan uşağın ailəsi və təhsil ictimaiyyəti güclü iradəli keyfiyyətlərin, fəal həyat mövqeyinin formalaşmasına kömək edir və ictimai tanınmasını təmin edir. Beləliklə, sosial diaqnostika əlil uşağın gündəlik həyatdakı fəaliyyətini və davranışını, onun çətin həyat vəziyyətinin səbəblərini öyrənir və sosial xidmətlərin göstərilməsi prosesində ondakı dəyişiklikləri müəyyən edir.

Sosial diaqnostikanın məqsədi sosial iş mütəxəssisinin əlil uşağın probleminin obyektiv sosial diaqnozunu qurmaq və nəticə çıxarmaqdır. Əlil uşaq problemi üç üsulla təhlil edilir. Birincisi, sosial iş mütəxəssisi, sosial diaqnostik metodların nəticələrinə əsaslanaraq, müştəri probleminin səbəblərini və inkişaf kursunu müəyyənləşdirir. İkincisi, əlil uşağın problemi həll etməyə hazırlığını (sosial bacarıqların, biliklərin və sosial təcrübənin olması) xarakterizə edir, hazırda onun ailə üzvləri və dostları ilə qarşılıqlı əlaqəsini təsvir edir. Üçüncüsü, ailə haqqında (struktur, sosial və iqtisadi vəziyyət, ailə üzvlərinin şəxsiyyətlərarası münasibətləri), əlil uşağın daxil olduğu təhsil komandası haqqında bütün məlumatları sistemləşdirir. Ailəni təsvir edərkən, əlil uşağın fəaliyyətinə və problemi həll etməyə hazırlığına təsir edən psixoloji mikroiklim və iqtisadi şəraitə xüsusi diqqət yetirilir.

Əlil uşağın sosial bacarıqlarının müəyyən edilməsi və onların inkişaf səviyyəsinin müəyyən edilməsi sosial diaqnostik metodlardan istifadə etməklə həyata keçirilir: müşahidə, sorğu, müsahibə, yaşayış şəraitinin öyrənilməsi, sənədlərin təhlili. Müşahidə, sosial diaqnostika metodu olaraq, təbii, adi həyat şəraitində əlil uşağın problemləri ilə tanışlığı əhatə edir. Zamana əsasən, epizodik, sistemli və klinik müşahidə arasında fərq qoyulur. Epizodik müşahidə birdəfəlik ola bilər. Sistemli müşahidə təbii, adi həyat şəraitində əlil uşağın problemləri ilə uzunmüddətli tanışlığı əhatə edir. Klinik müşahidə hər hansı fəaliyyətin (məktəb, iş, oyun və s.) yerinə yetirilməsi prosesində əlil uşağın həyatının uzunmüddətli öyrənilməsidir. Sosial iş üzrə mütəxəssis gündəlik aparır, burada

müşahidənin tarixini, vaxtını, yerini və əlil uşağın malik olduğu sosial bacarıqlar haqqında fərziyyə irəli sürməyə imkan verən əsas faktları göstərir [2].

Nəticə olaraq, əlil uşaqlarla sosial iş texnologiyalarından istifadə əlil uşaqların fiziki, psixoloji, sosial və mənəvi sağlamlığının təmin edilməsinə, qorunmasına və möhkəmləndirilməsinə kömək edəcək; həyatın öz müqəddəratını təyinetmədə sosial əhəmiyyətli istiqamətlərin və münasibətlərin formalaşması; sağlamlıq imkanları məhdud uşaqların cəmiyyətə uğurlu inteqrasiyasının şərti olan sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlarla sağlam həmyaşıdları arasında idman, istirahət, asudə vaxt və digər birgə fəaliyyət növlərinin təşkili.

Açar sözlər: əliliyi olan uşaqlar, texnologiyalar, sosial diaqnostika, reabilitasiya, uyğunlaşma, sağlamlığın qorunması.

Ədəbiyyat

1. Axundova Ü., İsmayılova M. və başqaları. Uşaq inkişafı metodikası. B.: Qanun Nəşriyyatı, 2011. 572 s.
2. Акатов Л.И. Социальная реабилитация детей с ограниченными возможностями здоровья: психологи-ческие основы: учеб. пособие. М., 2004.
3. Аксенова Л.И. Социальная педагогика в спе-циальном образовании: учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений. М., 2001.
4. Болдина М.А. Проблемы семей, имеющих де-тей с ограниченными возможностями. Гаудеамус. Тамбов, 2006. № 2 (10). с. 71-78.

AHISQA (MESXETİ) TÜRK LƏRİNİN AVROPAYA KÖÇÜ

Əlvida Rəhimov

Bakı Dövlət Universiteti

elvidarehimov1234@gmail.com

Ukraynaya köç. Məlumdur ki, Ahısqa xalqının yaşadığı böyük faciələrdən biri olan Fərqanə hadisələri nəticəsində minlərlə ahısqa Özbəkistandan müxtəlif ölkələrə mühacirət etmişdir. Bu ölkələrdən biri də Ukrayna idi [5, s.79]. Ukraynada ölkənin ən yeni azlıq qrupunu təşkil edən təxminən 10 min Ahısqa türkünün olduğu təxmin edilir. Mühacirlərin çoxu 1989-1990-cı illər arasında Fərqanədəki etnik təqiblərdən sonra gəlmişdir. Onların bəziləri sonradan qohumlarının yanına köçüblər. Ukraynadakı Ahısqa türkləri 12 fərqli bölgəyə səpələnmiş vəziyyətdə yaşayırlar. Ukraynada ahısqa türklərinin sıx yaşadığı bölgə Donetsk və ona yaxın olan Slavyansk şəhərləridir [1, s.144]. Belə ki, 2001-ci il siyahıyaalınmasına əsasən, Donetskdə 1700-ə yaxın, Kiyev və Nikolayevdə 1000, Xersonda isə 1000 nəfər Mesxeti türkü yaşayır. Ukraynaya köçən Ahısqa türklərinin 90%-i oraya gəlməmişdən əvvəl kənd yerlərində yaşadığı halda, yalnız 10%-i Gürcüstanda doğulmuşdur. Ahısqa türkləri Özbəkistanda yaşayış səviyyəsinin Ukraynadan iki dəfə yüksək olduğunu bəyan edəblər. Mühacirlərin 89,4%-i 1998-ci ildə Ukrayna vətəndaşlığını almış, qalanlarının isə yaşayış icazəsi almaqda müəyyən problemləri vardır. Onların bəziləri hələ də Azərbaycan, Rusiya və ya Özbəkistan vətəndaşlarıdır. 2001-ci ildə aparılan bir araşdırmaya görə, Ahısqa türklərinin

əksəriyyətinin, yəni 56,4%-nin etnik mənşəyinə görə ədalətsizliyə və ayrı-seçkiliyə məruz qalmadığı, qalan 43,6%-nin isə müxtəlif geniş yayılmış ayrı-seçkiliklə üzləşdiyi görülür [7, s.20].

Rusiyaya köç. Rusiyada 70 minə yaxın Ahısqa türkünün yaşadığı məlumdur ki, onlardan təxminən 40-60 min Özbəkistandan köç etmək məcburiyyətində qalmışdır. Fərqanə vadisindən gətirilərək bölgədə məskunlaşan 6-7 min mühacir naməlum iqlim və çətin şərait səbəbindən Rusiyanın Oryol, Tver, Smolensk kimi şəhərlərini tərk edərək Rusiyanın və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə üz tutmuşlar. 1989-cu ilə qədər SSRİ-də yaşayan təxminən 10 min Ahısqa türkü yaşamaq hüququ aldı. 1989-cu ildən bəri Özbəkistandan gələn immiqrantlar üçün uzunmüddətli inteqrasiya proqramı həyata keçirilmir [3, s.56].

Bölgələr üzrə paylanma belədir: Krasnodarda 16-18 min Ahısqa türkü yaşayır ki, bu da Rusiyadakı ümumi əhalinin 0,3%-ni təşkil edir. Bunun təqribən 3 min 1989-cu ildən əvvəl, Fərqanə vadisindəki hadisələrdən sonra isə təxminən 13600 Ahısqa türkü bu əraziyə gəldi. Yaşayış icazəsi olmayan əhalinin 10-12 min nəfəri əsas vətəndaşlıq hüquqlarından (məşğulluq, sosial-tibbi yardım, mülkiyyət hüququ, ali təhsil hüququ, nikahın qeydiyyatı və s.) məhrumdurlar. Yerli hökumətlər və media Ahısqa türklərini qeyri-qanuni mühacirlər və ya bölgədə təhlükə yaradan tranzit əhali adlandırırlar. Bundan əlavə, bu icma yerli Qafqaz xalqı tərəfindən fiziki zorakılıq və hücumların hədəfi olmuşdur. Ahısqa türklərinin Krasnodardakı yaşayış şəraiti və vəziyyətləri, yaşadıkları digər bölgə və respublikalarla müqayisədə ən pis (sağlamlıq, təhsil, məşğulluq və s.) sayıla bilər [7, s.22].

Stavropolda 3500-4000 Ahısqa türkü yaşayır. 1970-ci illərin sonu və 1980-ci illərin əvvəllərində kənd təsərrüfatı sahəsində işləmək üçün yerli hökumətlər tərəfindən Orta Asiyadan olan 20 Ahısqa ailəsi Stavropola dəvət edildi. 1989-cu il Fərqanə hadisələrindən sonra Özbəkistandan təxminən 2 min insan gəldi. 1994-1996-cı illər arasında, əksəriyyəti məcburi köçkün kimi qeydə alınmış 2700 Ahısqa türkü Çeçenistan Respublikasından gəlmişdir [7, s.22].

Rusiyada digər yaşayış məntəqələri olan Rostov vilayətində 15-20 min, Kabarda-Balkar Respublikasında 5000-5500, Belqorodda 4000-5500, Volqoqradda 4500-5000, Voronejdə 3500-5000 və Çeçenistanda kiçik bir qrup mövcuddur [3, s.56]. Volqoqrad, Kursk və Belqorod vilayətlərində əhalinin bir hissəsi üç dəfə zorla köçürülmüşdür və ümumiyyətlə, özlərini gürcü adlandırırlar. Tula bölgəsi maraqlı bir nümunədir, çünki onlar Ahısqa əhalisi ilə fəxr edirlər və tolerantlığa əsaslanan etnik münasibətlər nümayiş etdirirlər. Kazaklar (Rusiya qazaxları) ilə Ahısqa türklərinin ahəngdar yaşaya bilmədiklərinə dair söz-söhbətlərə baxmayaraq, Volqoqrad və Rostovda müxtəlif etnik qrupların ahəngdar münasibətləri diqqəti cəkir. Kabarda-Balkar Respublikasındakı Ahısqa türklərinin əksəriyyətini 1950-1970-ci illərdə iqtisadi səbəblərlə gəlmiş mühacirlər, kiçik bir qismini isə 1989-cu ildən sonra Özbəkistandan köçməyə məcbur olanlar təşkil edir [7, s.22-23].

Gürcüstana köç. 1979-cu ildə Gürcüstan KP MK ahısqalılarının, ildə 150 ailənin, 1981-1988-ci illərdə isə 1300 nəfərin Gürcüstana qayıtması üçün tədbirlər gördü. Bu dövrdə Gürcüstan hökuməti Ahısqa türklərinə “gürcü kimliyi ilə yaşamaq” və ya “Ahısqa vilayətindən kənar bir yerdə məskunlaşmaq” variantlarını təklif etdi. Lakin onların yarısı etnik zorakılıqlara görə ölkəni tərk etməli oldu [4, s.273].

Sovet İttifaqı dağılana qədər yüzlərlə Ahısqa türkü ailələri ilə birlikdə Gürcüstanın müxtəlif bölgələrinə qayıtdılar. 1999-cu ildə Gürcüstan Avropa Şurasına üzv olanda ölkədə cəmi 643 Ahısqa türkü (400 böyük və 243 yaş 18-dən aşağı) qeydiyyatda idi. Onlar daha çox Nasakirali, İaneti, Tbilisi və Cavaxetiyada məskunlaşmışdılar. 2001-ci ilin sonunda geri qayıdanların rəsmi sayı 644 nəfər olmuşdur [7, s.16]. 2005-ci ilə qədər Gürcüstanda qeydiyyatda olan Ahısqa türklərinin sayının 755

nəfər olduğu, onlardan 163 nəfərinin müvəqqəti olaraq Gürcüstandan kənarında yaşadığı bildirilmişdi. Eynilə, yaşayış məntəqələrində sıxlıq dəyişməmiş, onların daha çox İaneti, Nasakirali, Tbilisi və Cavaxetiyada məskunlaşdıqları Gürcüstan Repatriantları İttifaqı tərəfindən qeydə alınmışdı. Həmçinin 1991-2005-ci illər arasında cəmi 113 Ahısqa türkünün Gürcüstana qayıda bildiyi bildirilmişdir [6].

Ahısqa türklərinin “xüsusi məskunlaşma” rejiminin ləğvindən dərhal sonra başlayan vətənlərinə qayıtmaq uğrunda mübarizəsi Gürcüstanın 2007-ci ildə qayıdış qanununu qəbul etməsindən sonra rəsmiləşdi. Lakin Avropa Şurasının və digər qeyri-hökumət təşkilatlarının təzyiqlərinə baxmayaraq, bu qayıdış prosesi ləng gedir və növbəti bölmədə bu məsələ hərtərəfli müzakirə olunacaq. Ahısqa türklərinin tək-tək və kiçik qruplar halında Gürcüstana qayıtmasının 2007-ci ilə qədər son dərəcə məhdud qaldığı anlaşılır. Gürcüstana qayıdan Ahısqa türkləri həm sovet dövründə, həm də ondan sonra gürcü cəmiyyətinə inteqrasiya etməkdə çətinlik çəkmiş və indi də bu çətinlik davam edir [2, s.290].

Açar sözlər: Ahısqa türkləri, Fərqanə hadisələri, Ukrayna, Rusiya, Gürcüstan.

Ədəbiyyat

1. Aktepe E., Tekdere M., Gürbüz A.Ş. (2017). Toplumsal Uyum ve Bütünleşme Bağlamında Erzincan'a Yerleştirilen Ahıska Türkleri Üzerine Bir Değerlendirme. Göç Araştırmaları Dergisi, 3(2), 138-169.
2. Aydıngün A., Asker A., Şir A.Y. (2016). Gürcistan'daki Müslüman topluluklar: Azınlık hakları, kimlik, Siyaset. AVİM, Avrasya İncelemeleri Merkezi.
3. Halidov İ. (2011). Ahıska Türklerinin uluslararası örgütler nezdindeki temasları (Doctoral dissertation, Sakarya Üniversitesi (Turkey)).
4. Kütükçü M.A. (2005). Uluslararası Hukuk çerçevesinde Ahıska Türklerinin anavatanlarına dönüş sorunu, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 13.
5. Mursül D. (2018). Türkiye'ye yerleşme amacıyla gelen Ahıska Türklerine yönelik göç yönetimi stratejisi. Nobel Akademik Yayıncılık, 248.
6. Sumbadze N. (2007). Back home again: The repatriation and integration of Meskhetian Muslims in Georgia. Meskhetian Turks at a crossroads: Integration, reparation or resettlement, 288-339.
7. Pentikäinen O., Trier T. (2004). Between integration and resettlement: The Meskhetian Turks. European Centre for Minority Issues (ECMI), Flensburg, Germany.

Gİ DE MOPASSANIN “GONBUL” HEKAYƏSİNDƏ QADIN OBRAZI

Aynaz Rəsulova

Bakı Avrasiya Universiteti

aynazresulova@gmail.com

Kiçik hekayələr müəllifi kimi tanınan Mopassan həm realist həm də fantastik mövzularda əsərlər yazmışdır. Müasir kiçik hekayənin banisi olan fransız yazıçısının hekayələri lakonikliyi ilə seçilir. Müəllifin əsərlərində daha çox Fransa -Prussiya müharibəsi dövrü öz əksini tapıb. O, 1880-ci illərdə ilk əsəri olan “Gonbul”-u çap elətdirmişdir.

Mopassan 54 səhifə təşkil edən ilk “Gombul” əsəri alman və fransız orduları arasında gedən müharibəylə başlayır. Mopassan 1870-ci ildə başlamış Fransa-Prussiya müharibəsi zamanı ordu sıralarına çağırılmış, hərbi yürüslərə qatılaraq Parisin müdafiəsində iştirak etmişdir . Yəni əsərdə yazıçı canlı şahidi olduğu hadisələri təsvir etmişdir. Bu səbəbdən də əsər yüksək təsir gücünə malik olmaqla müəllifə haqlı olaraq şöhrət qazandırmışdır. Yazıçı müharibə ərəfəsində məğlub olmuş fransız qoşunun vəziyyətini təsvir edir. Belə ki, Mopassan başlarını itirmiş fransız əsgərlərini artıq ordu yox, başıpozuq bir dəstə adlandırır. Ordu aldığı məğlubiyyətlər nəticəsində Prussiya ordusunun qarşısında tab gətirməyərək geri çəkilir. Yazıçı ölkədə vəziyyətin nə dərəcədə acınacaqlı olmasını oxucunun diqqətinə çatdırmaq, eyni zamanda da savaşa soyuq üzünü əks etdirmək məqsədilə fransız ordusunun əsgərlərini təsvir edir: “Əsgərlərin üzünü tük basmışdı. Uzanmış saç-saqqalları kir-pas içindəydi. Paltarları cırılmışdı. Bayraqsız, nizamsız şəkildə, yorğun-argın halda irəliləyirdilər. Açıq-aşkar görünürdü ki, əzilblər, əldən düşüblər, nə fikirləşməyə təqətləri qalıb, nə də bir iş görməyə. Ayaq üstə güclə dayanırlar, özləri də bilmirlər ki, hara gedirlər. Bir balaca dayansalar yorğunluqdan yerə sərilməklər”[2, s.640].

Artıq bir müddətdən sonra qorxu hər şey əvvəlki qaydasına döndü. Belə ki, prus zabitləri və əsgərləri şəhərdə yaşayır və sakinlərin evlərində onlarla birlikdə yemək yeyirdilər. Qaliblər həm də çoxlu pul tələb edirdilər. İşğal nəticəsində şəhərin ticarət əlaqələri də dayanmışdı. Pulgir tacirlər prusların vəhşi olmadıqlarını görüb ticarət əlaqələrini bərpa etmək məqsədilə cəsarətə gələrək pruslara müraciət etdilər. Nəticədə on nəfərdən ibarət sakinlər kareta ilə liman şəhərinə yola düşmək üçün hazırlaşdılar.

Əsas hadisələr bundan sonra başlayır. Karetada gedən on nəfərin əksəriyyəti eyni ictimai təbəqəyə mənsub varlılar idi. Onların arasında bir nəfər tək qadın da var idi. Adı Elizabet olan bu qadın Ruan şəhərində yüngül əxlaqlı küçə qızı kimi tanınırdı. Əsərin süjetinin nüvəsi məhz bu qadının ətrafında formalaşır və o, əsərin digər əsas qəhrəmanlarının iç üzünü və daxili dünyasını açır. Səyahətin elə ilk günündəcə yazar oxucunun hüsn rəğbətini Gonbula sarı yönəldir. Lakin onun gözəlliyi əsərdə xüsusilə təsvir olunur:

“O, balacaboy, yupyumru piy içində batmış cavan bir qadın idi. Ağ, yumşaq, totuq barmaqları ortasından iplə boğulmuş sosiska kimi buğumlardan nazilirdi. Dərisi şəffaf və tarım idi. Yupyumru döşləri sinəsini qabardır və paltarların altından dikəlirdi... Yanaqları alma kimi qıpqırmızı idi, sifəti açılmaqda olan qırmızı pion çiçəyinin qönçəsinə bənzəyirdi. İri, qara, məftunedici, canalan gözləri vardı. Bu gözləri uzun, sıx, qara kirpiklər çəpərləmişdi və haşiyədən gözləri daha tünd görünürdü.

Balaca ağzı, nəm dodaqları, inci kimi parlaq dişləri vardı...”[2, s.648-649]. O kökəldiyi üçün ona sakinlər arasında “Gonbul” deyirdilər. Belə ki, karetdakı kişilər ondan gözlərini çəkə bilmirlər.

Yazıçı əsərdə karetdakı yüksək təbəqəyə mənsub şəxslərin Gonbulu tanıyan kimi ondan üz döndərdiklərini, öz aralarında söhbət edərək onu dindirmədiklərini qeyd edir. Lakin bir qədər sonra vəziyyət dəyişir. Belə ki, onlar yola çıxdıqları zaman qış olduğu üçün hava həddindən artıq soyuq idi. Yolda xeyli müddət ləngidiklərindən karetdakıların hamısı möhkəm acmışdı. Lakin yüksək təbəqəyə mənsub olan varlılar özləri ilə yemək üçün heç nə götürməmişdilər. Həmin vaxt onlar görürlər ki, Gonbul özü ilə xeyli yemək və şərab götürüb. Bunu görən kimi həmin şəxslərin Gonbula qarşı münasibəti tamamilə dəyişilir. Belə ki, onlar yeməkdən ötrü Gonbulla daha mədəni danışmağa başlayırlar. Gonbul isə onların özü ilə əvvəlki rəftarlarına fikir verməyərək öz yeməyindən açıq ürəklə hər birinə verir. Onlar onun yeməyin acgözlüklə yeyirlər.

Nəhayət, kareta yolüstü kəndlərdən birinə gəlib çatır. Kənddəki mehmanxanada olarkən Gonbulu prus zabiti yanına çağırtdırır. Həmin vaxt Gonbul zabitin yanına getmək istəməsə də, yanındakılar özlərini düşünərək ona getməli olduğunu, öz qüruruna görə bu qədər insanın həyatını təhlükəyə atmasının düzgün olmadığını bildirməklə onu zabitin yanına getməyə razı salırlar. Zabit Gonbula əxlaqsız təklif edərək razı olmayacağı təqdirdə onları kənddən getməyə qoymayacağını bildirir. Lakin Gonbul bu təkliflə razılaşmır. Gonbul prus zabitindən nifrət etdiyi üçün düşünmədən onun təklifindən imtina edir. Çünki onun nəzərində zabit onun vətəninə işğal edən düşməndir.

Mopassan hekayədə yüngül əxlaqlı qadının vətənpərvərlik hisslərini yüksək təbəqəyə mənsub şəxslərin saxta vətənpərvərliyi ilə qarşılaşdırır. Gonbulun razı olmadığını görən varlılar onu razı salmaq üçün hər yola əl atırlar. Nəhayət ki, təzyiqlərin nəticəsində Gonbul zabitin təklifi ilə razılaşmağa məcbur olur. Varlılar bunu eşidən kimi kefləri açılır, yeyib-içib, şənəlməyə başlayırlar.

Zabit onların buradan getməsinə icazə verir. Onlar yenidən karetda toplaşanda Gonbul utanaraq, qısıla-qısıla öz yoldaşlarına yaxınlaşır [1, s.44]. Lakin onlar Gonbula mürdar məxluq kimi yanaşaraq, mümkün qədər ondan uzaq durmağa, onunla təmasda olmamağa çalışırlar. Onlar, nəhayət, yola düşürlər və təhqir olunmuş, qəlbi parçalanmış Gonbul səfər yoldaşları tərəfindən özünə qarşı amansız münasibətin fonunda Korniyudenin fitlə çaldığı, sonra oxuduğu “Marselyoza”nın təsiri altında uzun və yorucu yol boyu göz yaşları tökürdü. Hərdən bir qız özünü saxlaya bilmirdi, oxunan mahnının beyləri arasında qaranlıqdan onun hıçqırıqları eşidilirdi.

Heç kim Gonbula əhəmiyyət vermir, heç kim onu yada salmırdı. Yol boyu baş vermiş hadisələr Gonbulun yadına düşdükcə göz yaşları onu boğur və o, özünü saxlaya bilməyərək ağlayır. Heç kimdə yemək olmayan vaxt bu ikiüzlü varlıların onun yeməyini necə acgözlüklə yedikləri yadına düşür.

Açar sözlər: yazıçı, hekayə, vətənpərvərlik, riyakarlıq, Gonbul.

Ədəbiyyat

1. Gi de Mopassan. Hekayələr və novellalar. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 176 s.
2. Gi de Mopassan. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2010, 800 s.

TORPAQLARIN MÜNBITLİYİNİ SABİTLƏŞDİRMƏK ÜÇÜN QRUNT SULARININ SƏVİYYƏSİNİN AŞAĞI SALINMASI ÜSULLARI

Əslan Rüstəmov

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

aslanrustamov52@gmail.com

Bir çox tədqiqatlarda verilmiş məlumatlara görə suvarılan torpaqların münbitliyi, əsasən, suvarma sistemlərinin texniki vəziyyəti ilə müəyyən edilir [6]. Məhz landşaft sahələrinin xüsusiyyətlərinə uyğun gəlməyən, texniki cəhətdən mükəmməl olmayan suvarma sistemlərinin tikintisi və suvarma normalarının artırılması nəticəsində qrunt sularının səviyyəsi (QSS) yüksəlmişdir ki, bu da torpaqların bataqlaşmasına, izafi nəmlənməsinə, təkrar şorlaşmasına və digər neqativ təzahürlərə səbəb olmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, hidromeliorativ sistemlərin (HMS) faydalı iş əmsalı (FİƏ) həm suvarma şəbəkəsinin faydalı iş əmsalından, həm də kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarma texnologiyasının FİƏ-dən asılıdır [5].

Qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasının səbəbləri müxtəlifdir. İlk növbədə, torpaq məcralı kanalların mövcud olmasıdır. Belə ki, R.K. Bekbayevin fikrincə, torpaq məcralı kanallar vasitəsilə suvarma suyunun mənbədən sahəyə daşınması zamanı suqəbuledicidən alınan suyun həcmnin təxminən 43%-i süzülməyə, axıdılmaya və buxarlanmaya itirilir [1]. Y.M. Kosiçenkonun hesablamalarına görə, magistral kanallarda, onların qollarında və təsərrüfatlararası paylayıcılarda suyun 30-35%-i itirilir. Ən böyük su itkiləri təsərrüfatdaxili şəbəkədə müşahidə olunur. Onlar ümumi su itkiləri həcmnin 50-55%-ni təşkil edir. Müvəqqəti suvarıcılarda isə su itkiləri 10%-dən çox olmur [5]. Suyun əsas itkiləri qrunt sularının səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olan filtrasiya yolu ilə baş verir .

Qrunt sularının həcmnin artması və yerüstü qatlara qalxmasında digər amil isə kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarma texnologiyalarının mükəmməl olmamasıdır. Suqoruyucu texnologiyalardan istifadənin zəruriliyini İ.P. Aydarov, A.İ. Qolovanov, İ.P. Krujilin, V.İ. Kiryuşin, L.V. Kireyçeva, S.M. Vasilyev və başqaları da qeyd etmişlər [3].

Uzun müddət suvarılan torpaqların münbitliyini qorumaq üçün ilk növbədə yeraltı suların qalxmaması üçün şərait yaratmaq lazımdır. Lakin bu şərtləri yerinə yetirmək üçün suvarılan massivlərdə yeraltı suların yol verilən və ya kritik səviyyəsini müəyyən etmək zəruridir. Çünki, bu göstərici kənd təsərrüfatı landşaftlarının ekoloji vəziyyətinin təyin edilməsində əsasdır [2].

Qrunt sularının kritik dərinliyi onların yatım dərinliyi və xloridlərin, sulfatların, karbonatların və s. yəni suda həll olunan duzların cəminin kapilyar yüksəlməsinin yuxarı sərhəddi arasındakı fərqlə müəyyən edilir. Kiçik dənəvərliyə malik qrunt (gilli) daha kiçik məsamələrə malik olduğundan daha böyük kapilyar yüksəlmə hündürlüyünə malikdir [2].

Tədqiqat işində suvarılan torpaqların münbitliyini sabitləşdirmək üçün QSS-nin aşağı salınması üsullarının əsaslandırılması məqsədi qoyulmuşdur.

Qapalı suvarma şəbəkəsi qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasının aradan qaldırılması üçün əsas şərtidir. Son illərdə kanallardan süzülməni azaltmaq üçün yeni materiallar (geomembranlar, geotekstillər, geokompozitlər, geoqridlər, geotorlar, bentomatlar) meydana çıxmışdır ki, bunlar da

müxtəlif uyğunlaşdırmalarda süzülmə əleyhinə konstruksiyalar və onların quraşdırılması üsullarını yaratmağa imkan verməklə kanalların FİƏ-nin 0,97-0,98-ə qədər yüksəlməsini təmin edən daxildir.

Sutka ərzində nəmlənmiş perimetr vasitəsilə kanaldan itirilən su təbəqəsi süzülmə əleyhinə tədbirlərin qiymətləndirilməsi və seçilməsi üçün əsas meyar rolunu oynayır. Əgər kanaldan 30 sm-dən çox su qatı itirsə, o zaman filtrasiya əleyhinə tədbirlər həyata keçirmək lazımdır. Paylayıcı şəbəkə (ötürücü) də 0,6-1,2 m dərinlikdə çəkilmiş boru kəmərlərindən ibarət olmalıdır. Süzülmə itkilərinin tamamilə olmaması ilə yanaşı, belə bir suvarma şəbəkəsi suyun suvarılan əraziyə paylanmasını avtomatlaşdırmağa, torpaqdan istifadə əmsalını artırmağa imkan verir, kənd təsərrüfatı maşınlarının işinə mane olmur [4].

Qrunt sularının səviyyəsini (QSS) tənzimləmək üçün qapalı suvarma şəbəkəsindən əlavə olaraq kollektor-drenaj şəbəkəsi də tələb olunur [4].

Drenajlar fəaliyyət müddəti, ərazidə yerləşməsi və konstruksiyasına (növu) görə fərqlənir.

Müddət baxımından daimi drenaj sistemin bütün istismar müddəti üçün nəzərdə tutulur. Suyun kənarlaşdırılmasını sürətləndirmək üçün əsaslı yuyulma işləri apararkən daimi drenaja əlavə olaraq müvəqqəti drenaj da tələb olunur. Şorlaşmış torpaqların mənimsənilməsi dövründə 1-3 il ərzində əsaslı yuyulma aparıldıqda, daimi drenajdan əlavə, yuyulma suyunun kənarlaşdırılmasını sürətləndirmək üçün müvəqqəti drenaj tələb olunur.

Qrunt sularının əlavə qidalanma növünü müəyyən edən ərazinin yerindən asılı olaraq, drenaj sistemətiq və qoruyucu olur.

Qrunt sularının qalxması suvarma və yerüstü suların süzülməsi nəticəsində yaranan ərazilərdə suvarılan sahə üzrə bərabər şəkildə yerləşən sistemətiq drenaj tikilir.

Qonşu ərazilərdən sudaşıyan laylar üzrə daxil olan suyun qarşısını almaq üçün qoruyucu drenajı hazırlanır. Qrunt sularının qidalanmasının hər iki növü mövcud olduqda hər iki drenaj növü birləşdirilir.

Konstruksiyasına görə, üç növ - üfüqi, şaquli və bioloji drenaj da əlavə edilə bilən kombinə edilmiş drenaj mövcuddur. Üfüqi drenaj açıq və qapalı drenajlara bölünür.

Qapalı üfüqi drenajı tikərkən saxsı, plastik, asbest-şement və digər borulardan istifadə olunur. Onun yerləşdirilməsinin dərinliyi və drenajlararası məsafələr qranulometrik tərkibdən və süzülmə əmsalından asılıdır.

Dərinliyindən və layın süzücülük xüsusiyyətlərindən asılı olaraq bir şaquli quyu 200-1000 m məsafədə qrunt suyunun səviyyəsini azalda bilir. Şaquli drenaj yalnız iri dənəvərliyə malik güclü sudaşıyan layların və basqılı qrunt sularının olduğu massivlərdə tətbiq olunur.

Kombinə edilmiş drenaj üfüqi (açıq və ya qapalı) drenajın şaquli quyularla birləşməsi olub, drenajlardan biri yeraltı suların tutulmasını təmin edə bilmədiyi hallarda istifadə olunur.

Drenaj suyu, adətən, boru tipli kollektorlara nisbətən açıq kollektorlara, daxil olur və öz axını ilə təbii çökəkliklərə, su axarlarına və su anbarlarına axıdılır. Onun istifadəsi hələ də suvarma əkinçilikdə öz həllini tapmamış bir problemdir.

Meliorasiya tədbirlərini həyata keçirmək mümkün olmadıqda, yeraltı suların səviyyəsini aşağı salmaq üçün bioloji drenajdan (biodrenajdan) istifadə olunur. Söyüd və qovaq kimi ağac bitkiləri kökləri ilə süzülmə və qrunt sularını tutaraq onlardan transpirasiyaya sərf edirlər. Bir söyüd və ya qovaq ağacı vegetasiya dövründə 20–100 m³-ə qədər su sərf edir.

Kənd təsərrüfatı bitkiləri (qarayonca, yonca, ot qarışıqları, payızlıq taxıllar və güclü kök sisteminə malik digər bitkilər) də biodrenaj rolunu yerinə yetirə bilər.

Açar sözlər: Qrunt sularının səviyyəsi, drenaj, kollektor-drenaj, meliorativ tədbir, biodrenaj.

Ədəbiyyat

1. Бекбаев Р.К. (2012). Технический уровень голодноstepного массива орошения и его влияние на объемы коллекторно-сбросных вод. Вестник, 4, 40–44.
2. Докучаева Л.М., Юркова Р.Е. (2019). Грунтовая вода – критерий экологического состояния почв. Экология и водное хозяйство, 1(1), 18–29.
3. Кирейчева Л.В., Решеткина Н.М. (1997). Концепция создания устойчивых мелиоративных агроландшафтов. Москва, 54.
4. Косиченко Ю.М., Баев О.А., Ищенко А.В. (2014). Современные методы борьбы с фильтрацией на оросительных системах. Инженерный вестник Дона, 3.
5. Косиченко Ю.М. (2012). Исследования в области борьбы с фильтрацией и эксплуатационной надежности грунтовых гидротехнических сооружений. Научный журнал Российского НИИ проблем мелиорации, 2(06), 86–94.
6. Щедрин В.Н., Докучаева Л.М., Юркова Р.Е. (2018). Негативные почвенные процессы при регулярном орошении различных типов почв. Научный журнал Российского НИИ проблем мелиорации, 2(30), 1–21.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFININ MALİYYƏLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Sahibə Rzayeva

Azərbaycan Universiteti

rzayevassahibe92@gmail.com

Hal-hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi və onların yüksək texnologiyalar əsasında bərpası istiqamətində genişmiqyaslı işlər görülür. Məqsəd Qarabağ bölgəsini sosial-iqtisadi inkişaf baxımından ən yüksək standartlara uyğun qaldırmaq, bu bölgəni dinamik inkişaf edən, yüksək həyat səviyyəsinə malik bir bölgəyə çevirməkdir. Burada işğaldan azad edilmiş ərazilərin sistemli və hərtərəfli prinsiplər əsasında bərpası və inkişafı optimal yanaşmalar tələb edir. İntibah və inkişaf strategiyası bu sahələrdə ən yaxşı dünya təcrübəsini əks etdirməlidir [1].

Çoxfunksiyalı iqtisadi mexanizmlər yaratmaq və qeyd olunan məsələlərin həyata keçirilməsi prosesində fəaliyyətinizi səmərəli təşkil etmək vacibdir. Eyni zamanda, texnoloji parkların təşkili də müsbət nəticələr verə bilər. Beləliklə, texnopark iqtisadiyyatının müxtəlif sahələrinin inkişafı və müvafiq investisiyaların cəlb edilməsi mümkündür. Məsələn, Sumqayıt şəhərində yaradılmış müasir sənaye texnoparkının minizavodlarında rəqabətqabiliyyətli sənaye məhsullarının istehsalına nail olunmuşdur. 2021-ci ildə Prezident İ.Əliyev Ağdamın İAEƏ-də 200 hektara yaxın ərazidə ilk Sənaye Parkının təməl daşını qoydu. Ağdam Sənaye Parkının təşkili və idarə edilməsi “İqtisadiyyat Nazirliyi yanında İqtisadi İnkişaf Agentliyinə” həvalə edilib. Yaxın gələcəkdə infrastruktur yenidən sosial-iqtisadi inkişafın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olacaqdır.

Beləliklə, region iqtisadi resurslara, o cümlədən bir sıra ənənəvi və yeni iqtisadi sahələrin intensiv inkişafı potensialına malikdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə ənənəvi olaraq kənd

təsərrüfatı sahələri - heyvandarlıq, üzümçülük, bitkiçilik, ilk növbədə taxılçılıq, onun əsas seqmenti olan ərzaq buğdası istehsalı inkişaf etdiriləcəkdir. İAEƏ-də kifayət qədər böyük kənd təsərrüfatı potensialına malikdir. Bu ərazilərdə qızıl, mis, civə, dəmir, mərmər hasilatı, habelə tikinti materialları istehsalı üçün xammal bazası mövcuddur. Məsələn, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında üzümçülük inkişaf etdirilmişdir. Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı və Zəngilanda heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Gördüyümüz kimi, regionların həm sənaye, həm kənd təsərrüfatı potensialı, böyük xammal bazası və təbii ehtiyatları vardır. Bütün bunlar bu ərazilərin iqtisadiyyatının daha yüksək sürətlə inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir.

İstehsal sahəsinin inkişafı, xüsusilə aqrosənaye və inşaat sənayesinin inkişafı və emal sənayesi müəssisələrinin fəaliyyəti sahəsində də diqqət mərkəzindədir. Bu cür proseslər regionun sosial-iqtisadi inkişafına, eyni zamanda innovativ inkişaf proseslərinin sürətlənməsinə müsbət təsir göstərə bilər [2].

2040-cı ilə qədər Füzuli şəhərində 50 min nəfərin məskunlaşdırılması və nəticədə əhalinin sayının 1993-cü illə müqayisədə 2,5 dəfə artması planlaşdırılır. Şəhərdə yaşayış binaları tikiləcək, 9 ümumi və orta təhsil müəssisəsi, şəhərdə 13 məktəbəqədər təhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərəcəkdir. Onlardan artıq bəziləri tikilib istifadəyə verilmişdir. Peşə-texniki təhsil müəssisəsinin yaradılması başa çatmaq üzrədir. Bundan başqa, digər sosial obyektlər - xəstəxanalar, tibb mərkəzi, İdman və Mədəniyyət Mərkəzi, parklar və meydanlar inşa ediləcək, onlardan bəzilərinin tikintisi artıq başa çatmışdır [3].

Eyni zamanda, Şuşa və Ağdam şəhərlərinin hər birində 960 yerlik orta məktəblərdə tikinti işlərinə başlanılıb və Cəbrayılda 960 yerlik orta məktəb üçün layihə-smeta sənədləri hazırlanır.

Tibb müəssisələrinə gəldikdə, "Ağdam, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Zəngilan və Qubadlıda" modul xəstəxanaların tikintisi prosesi aparılır. Gələcəkdə bu ərazilərin hər birində böyük xəstəxanalar tikiləcək, lakin modul xəstəxanalar müvəqqəti xəstəxanalar kimi istifadə ediləcəkdir.

2023-cü ildə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti-quraşdırma işlərinə 5 mlrd 984 mln 157 min manat vəsait ayrılmışdır.

Cədvəl 1. 2022-2023-cü illər üzrə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə tikinti-quraşdırma işlərinə ayrılan vəsait (min manat)

İşğaldan azad edilmiş ərazilər	2022-ci il	2023-cü il
Laçın	278751,9	1502394,3
Kəlbəcər	402411,3	874208,2
Füzuli	543061,3	657618,5
Şuşa	699785,8	614563,6
Zəngilan	715652,6	587663,9
Ağdam	309164	545977,2
Cəbrayıl	596027,9	506016,1
Xocalı	147,8	303982,1
Qubadlı	170838,7	279382,8
Xocavənd	171930,1	112319,1
Xankəndi	-	31,5

Mənbə: <https://apa.az/infrastruktur/azad-edilmis-rayonlarda-tikinti-islerine-yoneldilen-vesait-2-mlrd-manatdan-cox-artib-siyahi-819817> məlumatları əsasında müəllif tərəfindən tərtib edilib

Qeyd edək ki, son illərdə ölkədə sosial - iqtisadi inkişafa yönəlmiş bir sıra tədbirlər həyata keçirilmişdir. 2023-cü ildə tikinti quraşdırma işlərinə sərf olunan vəsait 2022-ci illə müqayisədə Xocalıda (2056 dəfə), Laçında (5.4 dəfə), eləcə də Kəlbəcərdə (2.2 dəfə), Ağdamda (76.6%), və Qubadlıda isə (63.5%) artırılmışdır. 2023-cü ildə ən çox vəsait Laçın (1 mlrd.502.3 mln. manat), Kəlbəcər (874.2 mln. manat) və Füzuliyə isə (657.6 mln.manat) ayrılmışdır.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası, müvafiq infrastrukturun yaradılması, insanların öz vətənlərinə qayıtması problemləri planlı və məqsədyönlü şəkildə strateji vəzifələrə çevrilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi dirçəlişi nisbətən daha sürətli mərhələyə qədəm qoyub və bu mərhələ tezliklə intensiv mərhələ ilə əvəz olunacaqdır. Azərbaycanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafının problemləri hökumət tərəfindən ən yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsi və onların həlli üçün ardıcıl addımlar atılması göstərir ki, Azərbaycan dövləti bu əraziləri qısa müddət ərzində inkişaf etdirmək niyyətindədir. Ölkəmizin bunun üçün kifayət qədər resursları, iqtisadi potensialı və gücü vardır.

Beləliklə qeyd edə bilərik ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər kifayət qədər böyük kənd təsərrüfatı potensialına malikdir. Bu ərazilərdə qızıl, mis, civə, dəmir, mərmər hasilatı, habelə tikinti materialları istehsalı üçün xammal bazası mövcuddur. Məsələn, Laçın, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarında üzümçülük və heyvandarlıq yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Rregionların həm sənaye, həm kənd təsərrüfatı potensialı, böyük xammal bazası və təbii ehtiyatları vardır. Bütün bunlar bu ərazilərin iqtisadiyyatının daha yüksək sürətlə inkişaf etməsinə imkan verəcəkdir.

Açar sözlər: Azad edilmiş ərazilər, sosial-iqtisadi inkişaf, maliyyə.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Ş.T. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. Geostrategiya jurnalı, 2021. № 04 (64), s.67-72.
2. Quliyeva A. Müasir dövrdə regionların inkişafının intensivləşdirilməsində maliyyə təminatı mexanizmlərinin aktual problemləri. Geostrategiya jurnalı, Bakı, 2021. №3 (63). s.56-61.
3. Гасымлы В., Карабах и Восточный Зангезур будут новым драйвером экономического роста в Азербайджане. Интерактивная наука. 2022. № 3(68), с. 69-70.
4. <https://apa.az/infrastructure/azad-edilmis-rayonlarda-tikinti-islerine-yoneldilen-vesait-2-mlrd-manatdan-cox-artib-siyahi-819817>

AZƏRBAYCAN DİLİ SİNTAKSİSİNƏ YENİ NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Elzadə Sadiqova, Ceyran Salahova

Azərbaycan Universiteti

Bakı Slavyan Universiteti

elzada.sadigova@au.edu.az

1952-ci ilə qədər məktəb qrammatikalarında tabeli mürəkkəb cümlələr “ayrıca subyekt olan tərkiqlər budaq cümlələrdir” prinsipi ilə qruplaşdırılırdılar. 1952-ci ildən sonra bu səhv mövqə dəyişdi. XX əsrin son on illikləri Azərbaycan türk dilçiliyində sintaksis sahəsindəki nailiyyətlərlə səciyyələnir. 50-ci illərin sonundan başlayaraq, xüsusilə 60-70-ci illərdə, Azərbaycan dilinin

sintaksisinin ayrı-ayrı sahələrinin tədqiqi, mövcud təsnifata münasibət, sintaktik vahidlərin incə nüanslarının üzə çıxarılması və başqa məsələlər bir çox dilçilərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Sintaktik tədqiqatların bu cür intensivliyi və sıxlığı, sahələrin müəyyənləşdirilməsi, təəssüf ki, Azərbaycan dilinin konkret sahələri ilə kifayətlənmiş, ümumi nəzəri problemlərin bütün sintaktik səviyyə üçün xarakterik olan ümumi bazasının özülünü müəyyənləşməsinə az diqqət yetirilmişdir. Təbii ki, Azərbaycan dili sintaksinin aktual, sırf nəzəri problemləri ilə bağlı bir iş adı çəkmək çox çətindir. Nəzəriyyənin zəifliyi özünü əyni sürətdə onda göstərir ki, EA-nın nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis” adlı kollektiv əsərin cümlənin əlamətlərinin müəyyənləşməsinə həsr olunmuş nəzəri hissəsində müraciət edilən, münasibət bildirilən elmi əsərlər çox nadir istisnalarla 50-ci illərdə nəşr olunan əsərlər olmuşdur. Təbii ki, onlardan çoxu da rus dilinin quruluşu ilə bağlıdır. Beləliklə, bir növ ikili bir münasibət müşahidə olunur.

60-cı illərdən sonrakı dövrdə mürəkkəb cümləyə və onun tərkib hissəsi olan budaq cümləyə baxış müstəvisi dəyişdi. 1964-cü ildə, daha sonra isə 1974-cü ildə Ə.Abdullayevin nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı dərs vəsaitində tabeli mürəkkəb cümlə problemi yenidən nəzərdən keçirilir, tədqiqatlardakı qüsurlar göstərilir, tabeli mürəkkəb cümlənin quruluş xüsusiyyətləri, təsnifat məsələləri, budaq cümlənin növləri, təkamülü məsələləri ilk dəfə şərh edildi. Dərs vəsaitinin nəşrindən sonra alimin əsaslandığı prinsipin yeni tərəfdarları meydana çıxdı.

Aydındır ki, Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə sahəsində əldə edilmiş elmi müvəffəqiyyətlər vardır. Belə ki, bu sintaktik kateqoriyanın bütün tipləri və xüsusiyyətləri, üslubi səciyyəsi əsasən öyrənilmişdir. Bununla belə, bütün sintaktik sistemin fonunda mürəkkəb cümlənin təbiəti ilə bağlı ümumi nəzəri məsələlər hələ də ardıcıl və sistemli tədqiqini gözləyir. Bu sırada ilk növbədə sintaksisdə mürəkkəb cümlənin yerinin müəyyənləşməsi, onun sadə cümlə ilə, “tabesiz mürəkkəb cümlə” adlanan növlə və eyni zamanda mürəkkəb sintaktik bütövlə əlaqəsini də qeyd etmək lazımdır. Bundan əlavə, funksional danışıq nitqinin öyrənilməsi baxımından xüsusi maraq doğuran aktual üzvlənmə prinsip və üsullarının da mürəkkəb cümlə quruluşuna tətbiqi öz tədqiqini gözləyən nəzəri, praktik məsələlərdəndir.

Azərbaycan dilçiliyində, artıq qeyd edildiyi kimi, ümumi sintaktik məsələlər ayrı-ayrı sintaktik hadisələrlə bağlı faktların işığında zaman-zaman öyrənilmişdir. Bu isə möhkəm, nəzəri sistem qurmaq üçün kifayət deyildir. Nəticədə, faktların interpretasiyası heç də həmişə nəzəri bazaya malik ola bilməmişdir. Demək olar ki, bizim dilçiliyimizdə əks metoddan – nəzəriyyədən faktların izahını aparan təhlil üsulundan istifadə olunmamışdır. Belə bir üsulun vacibliyini isə XX əsrin əvvəllərində F. De Sössür qeyd edirdi.

Azərbaycan dilində mürəkkəb cümlə sahəsində xüsusi maraq doğuran problemlərdən biri budaq cümlələr və tərkiblərin qarşılıqlı münasibətidir. Bununla yanaşı, həmin problemin həllində tədqiqatçılar yenə də ümumi nəzəri sistemdən deyil, ayrı-ayrı faktların qiymətləndirilməsindən çıxış edirlər. Yəqin ki, bu məsələylə bağlı birinci olaraq “mürəkkəblik” kimi anlayışın müəyyənləşməsi meyarları ortaya qoyulardı və bundan çıxış edərək, ümumiyyətlə, mürəkkəb cümlənin əlamətlərindən bəhs edilərdi. Yenə də qeyd edək ki, mürəkkəblik ayrıca tərkiblik anlayışı ilə eyniləşdirilməməlidir. Mürəkkəblik əslində tərkib hissənin qovuşmasından yaranır. Amma bir şey də qeyd edilməlidir ki, mürəkkəb cümlənin heç də bütün hissələrini semantik-qrammatik cəhətdən eyni dərəcədə müstəqil saymaq olmaz. Hökmən bu hissələrdən biri - istər baş cümlə, istər budaq cümlə olsun, öz semantik-qrammatik müstəqilliyini itirməli və o biri hissədən həm məzmun, həm formal səviyyədə asılı vəziyyətə düşməlidir. Belə qrammatik qovuşma nəzərə alınmazsa, mürəkkəb cümlə sisteminin

statusu yalnız fonetik, məntiqi, sitüativ məqamlar kimi ayrılı bilən qeyri-qrammatik faktorlardan asılı qalardı. Amma bir-birindən asılı olan hissələrin şərtləndirdiyi qrammatik qovuşma tərkibinə infinitiv tərkiblər daxil olan cümlələrdə daha aşkar şəkildə özünü biruzə verir. Beləliklə, belə yanaşma nəticəsində mürəkkəb cümlə, ancaq şəxssiz tərkibli cümlələrlə təmsil oluna bilər. Amma ənənəvi şəkildə təqdim olunan tərkiblərdə tam predikativ hissələri olan mürəkkəb cümlə tipləri isə frazafövqü vahidlər sisteminə keçirilə bilər. Təbii olaraq, frazafövqü vahidlər bununla əlaqədar güclü potensiala malik ola bilər. Ənənəvi şəkildə ayrılan tabesiz və tabeli mürəkkəb cümlə tiplərinin bu məkana daxil edilməsi nəticəsində həmin vahidlər, onların öyrənilmə perspektivləri genişlənər.

Azərbaycan dili sintaksisinə dair yeni nəzəri açıqlamalardan danışan zaman bu sahədə M.Musayevin apardığı tədqiqatları da xüsusi qeyd etmək lazımdır. Belə ki, alimin 2011-ci ildə nəşr olunana “Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi” adlı dərs vəsaiti xüsusilə qeyd edilməlidir. Burada türkologiya, türkoloji dilçilik, orta q türk dili və türk ədəbi dilləri qavramları yeni bir linqvistik anlayışla açıqlanır. Mürəkkəb cümlənin subordinativ, koordinativ, korrelyativ-sintaktik omomodelləri müəyyənləşdirilir. Bu modellərə görə mürəkkəb cümlənin mənaca növləri təsniflənir, normativ-sintaktik quruluşları, üslubi-sintaktik normaları və variantları bir-birindən fərqləndirilir. Qeyd edək ki, bu tabeli mürəkkəb cümləyə tamamilə yeni bir baxışdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan dili sintaksisinin öyrənilməsində özünü göstərən təmayülləri və yenilikləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək mümkündür:

1. Artıq mürəkkəb cümlələr Azərbaycan dilinin sintaksisində sadəcə “tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr kimi deyil, həm də başqa bir sintaktik-linqvistik istiqamətdə öyrənilir. Belə ki, tabesiz mürəkkəb cümlələr sadə quruluşlu mürəkkəb sintaktik vahidlər kimi qiymətləndirilir.
2. Mürəkkəb cümlələr kimi, əsas etibarilə, baş və budaq cümlə komponentlərinə ayrılan konstruksiyalar, ənənəvi adlandırılması ilə tabeli mürəkkəb cümlələr və ya mürəkkəb cümlə sistemi işıqlandırılır. Beləliklə, Azərbaycan dilinin sintaksisində əsas sintaktik konstruksiyalar kimi indi artıq “söz birləşməsi, sadə və mürəkkəb cümlələr və mürəkkəb sintaktik bütövlər” təsnifləndirilməsi aparılır.

Açar sözlər: sintaksis, tabesiz mürəkkəb cümlə, tabeli mürəkkəb cümlə, tərkib.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974, 418 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Tabeli mürəkkəb cümlələr. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. IV hissə. Bakı, Maarif, 1974, 434 s.
3. Dəmirçizadə Ə.M. Mürəkkəb cümlələr. Azərbaycan məktəbi. №1 (25), 1948, 24-35s.
4. Hüseynzadə M.H. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. III hissə. Bakı, Maarif, 1972, 356 s.
5. Musayev M.M. Predikativ təyinli budaq cümlələr və onların nitqdə yeri. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri, Elmi-metodik konfransın materialları (18 dekabr 1987-ci il). Bakı, 1988, 153-154 s.
6. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку, ЭЛМ, 1983, 108 с.

İNGİLİS DİLİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

Çinarə Şahbazlı

Bakı Biznes Universiteti

Chinara.shahbazli@mail.ru

İngilis dili müasir dövrdə ən çox inkişaf etmiş və yayılmış dillərdən biri olub, dünyanın dil mənzərəsində global dil yerini əsaslı şəkildə tutmuşdur. Təbii ki, dünya dilləri nə eyni zamanda yaranmış, nə də eyni inkişaf yolu keçmişdir. Buna baxma-yaraq, dillərin yaranması və inkişafında ümumi olan cəhətlər vardır. Hər bir dil özü-nəməxsus təşəkkül, formalaşma və inkişaf yolu keçmişdir. Təşəkkül baxımından dil ailələrinin əsasında müəyyən bir ulu dil (pradil) durur. Lakin dilin formalaşma tarixi bu pradilə söykənsə də, ona təsir edən linqvistik və ekstralingvistik amillər kifayət qədər çoxdur.

Bütün dillər uzun tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Dilin tarixi inkişaf prosesi dilin dövrləşməsində öz əksini tapır. Bu baxımdan hər bir dilin iki əsas dövrü olur: 1) yazıyaqədərki dövr; 2) yazılı dil dövrü. Yazılı dil dövründə dilin inkişaf xüsusyyətləri yazılı abidələr əsasında xronoloji ardıcılıqla dilin əsas sistemləri və şöbələri əsasında öyrənilir.

Dilin yazıyaqədərki tarixi, ilk növbədə, şifahi xalq ədəbiyyatı, qonşu xalqların dil materialları, dil tarixinə dair tədqiqatları, alınma sözləri, yazılı abidələri (əgər belə abidələr varsa), həmçinin qohum dillərin materialları və pradil üzrə öyrənilir.

İngilis dili ərazilərdə məskunlaşmış əhəlinin dini, siyasi, iqtisadi, mədəni və tarixi inkişafı zəminində formalaşmışdır. Təbii ki, müəyyən dilin təşəkkülü haqqında faktlarla danışmaq həmişə çətindir və məsələ qəbilə və tayfaların məskunlaşması tarixini şərh etməyi tələb edir. Dəmir dövründə və bundan sonrakı dövrlərdə keltlər yalnız İngiltərədə deyil, həm də bütün qərbi Avropada məskunlaşmışdılar. Keltlər kiçik qəbilələr şəklində yaşamış, birləşməyə, daha böyük birliklər yaratmağa sanki ehtiyac hiss etməmişlər. Onların İngiltərə ərazisindəki dili belə ehtimal olunur ki, kelt, sonralar britan dili olmuşdur. Bu dillərdən uells, breton və kornoul dilləri təşəkkül tapmışdır.

Tarixi faktlardan aydın olur ki, çox əvvəllər yutlar Kentdə, güney və Vayt adasında məskunlaşmışlar. Sakslar İngiltərənin Temz çayından cənubda qalan hissəsini zəbt etmiş, sonra isə anqlar Temzin şimal bölgələrində məskunlaşmışlar. Yutlar Yutlandiyadan, sakslar Holştayndan və anqellər Şlezviqdən gəlmə olmuşlar. Anqlar öz adlarını güney Baltikada indiki Şlezviqlə Flensberq şəhərləri arasında yaşayan tayfalardan götürüblər. Həm latın, həm də ulu german dilində bu tayfanın adı Angli olub və bu söz qədim ingilis dilində vurğulu saitin irəli çəkilməsi nəticəsində (/a/→/e/; buna bənzər analogiya /man/→/men/, Frankish→French və s.) bu şəkllə düşüb. Artıq 1000 ildir ki, Angelcynn “Angle-race”, Englalnd (land of the Angles) sözləri Britaniyada yaşayan anqel, saks və yutların german mənşəli olmasına işarə kimi mövcuddur.

Eramızdan əvvəl 55-ci, ikinci dəfə 54-cü ildə cənubi İngiltərəyə Yuli Sezarın başçılığı ilə romalılar hücum çəkmişlər. Romalıların ciddi şəkildə bu ərazilərdə möhkəmlənməsi b.e.ə. 43-cü ilə təsadüf edir. Bizim eranın 58 və78-ci illərində İngil-tərənin Roma hökmdarı Aqrikola Cənubi İngiltərənin işğalını başa çatdırmışdır. Bu dövrdə şimalda keltlər müstəqilliyini qoruya bilməmişlər. Keltlər tez-tez cənub qonşularının üzərinə hücumlar etmişlər. Ona görə də imperator Adrian

sərhəddə Adrian divarlarını inşa etdirmişdir. Bu divarlar keltlərdən və sonralar piktlərdən müdafiə məqsədi daşmışdır.

Bedenin 731-ci ildə yazdığına görə, keltlərin başçısı Vortiqern germanların yut tayfasına Tanet adasını təklif etmiş, bunun əvəzində keltlərin pikt və skotlara qarşı mübarizə aparmasına kömək etməsini istəmişdir. Yutlar Henqest və Hors qardaşlarının rəhbərliyi altında bu təklifi qəbul etmiş, İngiltərədə qalmış, Kentdə və Uayt adasında məskunlaşmışlar. Yutların İngiltərədə məskunlaşmış ilk german tayfası olması və onların Raynin ətrafındakı frank ərazisindən gəlməsi ehtimal olunur. F.Veysəlli göstərir ki, “Batı german dillərinə ingilis və friz dilləri aiddir” [1, s.21]. Müəllif qeyd edir ki, “Şimali dəniz germanları, anqellər, qərbi sakslar və Danimarkadan yutlar V əsrdə Britan adalarına çıxmışlar. Axırıncılar Kenidə Vayt adasında və qarşı sahillərdə, anqellər şərq və orta İngiltərə, şimali Umbriyada və o zamankı Mersiyəndə, sakslar isə krallığın quzey, güney və batı əyalətlərində məskunlaşmışdılar” [1, s.21].

Bu hadisələrdən təqribən 60 il sonra saksların İngiltərəyə miqrasiyası başlanmışdır. İlk saks birlikləri 477-ci ildə Susseksdə və 495-ci ildə Vesseksdə məskunlaşmışlar. İngiltərənin mifik kralı Arturun saksların qərb hərəkətinə mane olması ehtimal edilir. Bu sakslar Rayn və Elba çaylarının arasındakı ərazilərdən miqrasiya etmələri də qeyd olunur. Təqribən yarım əsrdən sonra cənubi Danimarkadan İngiltərəyə anqel tayfalarının köçü başlamışdır. “Anqlosaks” adı ilk dövrlərdə İngiltərədə yaşayan saksları adlandırmaq üçün istifadə edilmişdir. Qitənin başqa ərazilərində yaşayan sakslar isə elə “saks” da adlandırılmışdır. Bəzi mütəxəssislər bu gün Alma-niyanın şimalında yaşayanların əksəriyyətinin sakslar olduğunu söyləyirlər. Onlar anqel və yut tayfaları ilə birlikdə Böyük Britaniyanın işğalında iştirak ediblər. Onların kökləri herminonlara və inqevonlara gedib çıxır. Saks sözü qədim sakson dilində “sahs” (bıçaq, qılınc) sözündən götürülüb. Bəzi ədəbiyyatda “qədim sakson dilinə qədim aşağı alman dili” də deyilir.

Qeyd edək ki, “anqlosaks” termini XVI əsrin əvvəllərindən İngiltərədə yaşayan xalqları və onların dilini ifadə etmişdir. Belə adlandırma german tayfalarının İngiltərəyə köçməsi ilə əlaqədar yaranmışdır.

601-ci ildə papa I Qriqori yut kralı Etelberti “anqların kralı” (rex Anglorum) adlandırmışdır. Bir əsr sonra Bede öz əsərinə “İngilis xalqının kilsə tarixi” (Historia Ecclesiatika Gentis Anglorum) adını qoymuşdur.

XI əsrə az qalmış ingilis xalqı özünü “Angulcynn”, başqa sözlə desək, “anql tayfaları” adlandırmışdır. 1000-ci ildən sonra “Englaland” adı istifadə olunmuşdur.

İngilis dilinin tarixinə nəzər salsaq, qədim ingilis dili Hind-Avropa dilləri ailəsinin aşağı Qərbi Germən budağına aiddir. Bu dil Şimali German dilləri (island və skandinav dilləri, danimarka, norveç və isveç dili), Şərqi German dilləri (ölü qot) və başqa qərbi german dilləri (məsələn, friz) ilə qohumdur. Şimali german dillərindən olan isveç dili ilə qədim ingilis dilinin qohumluğu isveç dili haqqında ümumi məlumat verməyə əsas verir. F.Veysəlli göstərir ki, “quzey germanlara isveçlər daxildir. Qöteborq sözündən çıxış edərək onların qotlarla bağlılığını sübut etməyə çalışanlar da var. Ancaq bu qədim dil özlüyündə güney və doğu qruplarına bölünür. Güney dilinə qədim norveç dili və onun dialektləri, doğu qrupuna isə qədim İsveç və qədim Danimarka dili, 1500-cü ildən isə yeni island, yeni İsveç, Norveç, Danimarka və feroy dilləri daxildir. Onların fonoloji, morfoloji sistemlərində, leksik və sintaktik laylarında digər german dillərinə oxşar hadisələr istənilən qədərdir” [1, s.20].

Apardığımız təhlil ingilis dilinin formalaşması və inkişafının adekvat tədqiqinə bir arayış olaraq çox vacib amil kimi qiymətləndirilməlidir. Bütün bu təhlil və tədqiq edilən tarixi hadisələr dinin ingilis dilinin formalaşmasına təsirini danılmaz fakt kimi bir daha ortaya qoyur.

Açar sözlər: dilçilik, semantik, nəzəriyyə.

Ədəbiyyat

1. Veysəlli, F.Y. German dilçiliyinə giriş. Bakı: Təhsil, 2003. 408 s.
2. Смирнитский, А.И. Древнеанглийский язык. М.: МГУ, 1998. 318 с.

РОЛЬ ПРИГОТОВЛЕНИЯ КАЧЕСТВЕННОГО КОМПОСТА В ПРОИЗВОДСТВЕ БИОГУМУСА

Амал Шахбазов

Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
amalsahbazov@gmail.com

Мы знаем, что органическое вещество является важнейшим составляющим частью почвы и основой почвообразования, которое, в свою очередь, формирует структурность в почве и улучшает другие показатели ее плодородия.

Органические удобрения играют решающую роль в обогащении почвы органическим веществом. Внесение органических удобрений, как навоз, торф, компост, биогумус и т. д., способствуют не только высокой урожайности, но и восстанавливают плодородие почвы и обеспечивают поступление органических и питательных веществ в почву [1]. Среди перечисленных удобрений, особое значение в экологическом земледелии имеют компост и вермикомпостирование или вермикомпостирование, которые играют ключевую роль в эффективном использовании органических отходов [3].

Для ограничения отрицательного воздействия загрязнения органическими отходами на окружающую среду, среди ряда известных приемов утилизации сельскохозяйственных отходов существует нетрадиционный подход используя дождевых червей - вермикомпостирование. Этот способ позволяет получать экологически чистое удобрение (биогумус).

Вермикомпостирование или вермикомпостирование — технологический процесс переработки органических отходов сельского хозяйства и производства биогумуса дождевыми червями (чаще всего *Eisenia foetida* и *Lumbricus rubellus*) и бактериями. Результатом является получение вермикомпоста (червекомпоста или биогумуса) и/или дождевых червей [2].

Тогда можно отметить, что вермикомпостирование - это технологический процесс выращивания популяции дождевых червей в искусственных условиях и для производства биогумуса нужно сначала подготовить компост.

Вермикомпостирование — это технологический процесс, при котором популяция технологических дождевых червей используется для переработки органических материалов в гумусоподобный материал. Таким образом, улучшение технологии производства биогумуса,

повышение продуктивности червей и качества копролитов (биогумус) очень сильно зависят от субстратов (отходов), используемых в изготовлении компоста.

Решение выше указанных проблем способствует актуальности нашей темы. В связи с этим мы решили провести исследование на тему " Влияние различного состава субстратов для компостирования на продуктивность червей и качество биогумуса ". Основная цель исследования является изучение влияния различных субстратов (отходов) в составе сложного компоста на продуктивность красных калифорнийских червей и качество биогумуса (копролитов).

Исходя из выше сказанного, можно сделать вывод, что выбор и использование плодородных субстратов для изготовления компоста оказывают особое влияние на питание червей. Потому что черви хорошо едят компост, содержащий плодородные субстраты, в том числе они кислую пищу не едят.

Ключевые слова: вермикультивирование, биогумус, компост.

Литература

1. Максимова С.Л. Удобрительная ценность различных удобрений в органическом растениеводстве. Вермикомпостирование и вермикультивирование как основа экологического земледелия в XXI веке: достижения, проблемы, перспективы: сб. науч. тр. Минск, 2013. с. 44-52.
2. Ручин, А.Б. Применение метода вермикультивирования для биodeградации твердых отходов. Молодой ученый. 2013. № 3 (50). с. 168-171.
3. Титов И.Н. дождевые черви. Руководство по вермикультуре в двух частях. Часть I: Компостные черви. М.: ООО «МФК Точка Опоры», 2012. 284 с.

Biohumusun istehsalında keyfiyyətli kompost hazırlanmasının rolu

Torpaq münbitliyinin yaxşılaşdırılmasında üzvü-bioloji gübrələrin, xüsusilə də vermikulturanın (kaliforniya soğulcanlarının yetişdirilməsi) və onun məhsulunun (biohumus-qurd peyini) istifadəsi böyük əhəmiyyətə malikdir. Vermikultura sahəsində keyfiyyətli kompostun hazırlanması əsas xammal olmaqla, biohumusun keyfiyyətinə və korpelit qurdların məhsuldarlığının artırılmasına xüsusi təsir göstərir. Qeyd olunan problemin həllini nəzərə alaraq tərəfimizdən müxtəlif tərkibli substratlardan ibarət kompostların korpelit qurdların məhsuldarlığına və istehsal olunan biohumusun keyfiyyətinə təsiri öyrənilmişdir.

ORTA MƏKTƏBLƏRDƏ SADƏ CÜMLƏ TƏDRİSİNDƏ ƏSAS PRİNSİPLƏR

Sevinc Sahibova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sahibovas10@mail.ru

İbtidai siniflərdən başlayaraq bitmiş fikir anlayışı, cümlə, cümlədə sözlərin əlaqəsi və digər məsələlər tədricən öyrənilməyə başlanılır, yuxarı sinif təlimlərində bu məsələlər daha geniş və daha dərinlən mənimsənilir. Sözügedən məsələlərin şagirdlərə dəqiq və effektiv çatdırılması tədris prosesini aparən şəxsin yüksək peşəkarlığından və savadından asılıdır.

Sintaksisin öyrənilməsində ənənəvi istiqamət kimi struktur-semantik istiqamət nəzəri daha çox cəlb edir. Müəyyən vaxtlarda gah struktur cəhətə, gah da semantik cəhətə üstün yer verilsə də, deməli ki, bunların hər ikisini vəhdətdə götürsək, daha düzgün hərəkət etmiş olarıq, çünki forma ilə məzmunu bir-birindən ayırmaq olmaz [1, s. 20].

Cümlənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, hətta bir sözdən ibarət olmaqla tamamlanmış bir fikir ifadə edə bilər: “Soyuqdur”, “Axşamdır”, “Gecdir” və s. Və ya bitkinlik və predikativlik mübtədə ilə xəbərin uzlaşması nəticəsində də formalaşır: “Hava soyuqdur.”, “Yağış yağır.”, “Külək əsir.” və s.

Dilimizdə cümlələr quruluş-struktur baxımından o qədər zəngindir ki, onu dünya dilləri arasında ən zəngin dillər siyahısına daxil etmək olar. Bu zənginlik cümlələrdə işlənən həmcins üzvlər, feili sifət, feili bağlama və məsdər tərkibləri, xıtblar, ara sözlər, bütöv və yarımqıq cümlələr, təktərkibli və cüttərkibli cümlələr, tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələr və s. dilçilik anlayışları ilə xarakterizə oluna bilər.

Uzun illər ərzində cümlə anlayışına dair aparılan geniş tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, o, əsasən, subyekt və predikat əsasında formalaşmaqla nisbi bitkinlik ifadə etmək gücündədir. Təbii ki, cümlə sözlər və onlar arasında mövcud olan əlaqələr əsasında formalaşır. Cümlə anlayışını tam dərk etmək üçün sözlər arasında əlaqələrin düzgün qurulması prinsiplərini orta məktəb şagirdlərinə tədris etmək vacibdir. Bu əlaqələrin qurulması hələ aşağı siniflərdən aşılanmağa başlanılır, yuxarı siniflərdə isə daha da təkmilləşdirilir.

Ümumiyyətlə, dilçiliyin sintaksis bölməsini şagirdlərə daha dərinlən tədris etmək üçün bu bölmədən əvvəl tədris olunan morfolojiya bölməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmaq lazımdır. Məlum məsələdir ki, nitq hissələri ilə bağlı boşluq olarsa, mütləq şəkildə sintaksis məsələlərin qavranılması ilə bağlı müəyyən problemlər ortaya çıxma bilər. Çünki morfolojiya ilə sintaksis birbaşa bir-biri ilə bağlıdır, morfolojiyanın əhatəli tədrisi sintaksis üçün zəmin yaradır.

Sintaksis təlim müxtəlif prinsiplər əsasında tədris olunmalıdır. Materiallar məzmun və ideya baxımından şagirdlərin tədris pilləsinə, idrak səviyyəsinə uyğun seçilməli, nizamlı şəkildə sistemə salınmalı, təfəkkürün və nitqin inkişafına təsir göstərməlidir.

Cümlənin məzmun və ideyasının düzgün tədqiqi nəticəsində onun strukturunu mənimsətmək sintaksisin tədrisində xüsusi önəm daşıyır. Beynimizdə formalaşan ilkin fikirlərin ifadəsinin daha yığcam, rahat və konkret olması üçün sadə cümlələrdən çox istifadə olunur.

Sadə cümlənin tədrisi prosesində şagirdlərə öyrədilməsi vacib olan mövzuları aşağıdakı kimi sistemləşdirmək olar:

- ✓ Cümlə nədir? Cümlənin quruluşca növlərini necə ayırd etmək olar?

- ✓ Sadə cümlənin üzvlərə görə təhlili.
- ✓ Sadə cümlənin növlərinin tədrisi. Təktərkiibli cümlə və cüttərkiibli cümlə.
- ✓ Təktərkiibli cümlənin növləri. Xəbər əsasında və mübtəda əsasında formalaşan təktərkiibli cümlələr, bütöv və yarımçıq cümlələr.
- ✓ Cüttərkiibli cümlənin növləri. Geniş və müxtəsər cümlə.
- ✓ Məqsəd və intonasiyaya görə cümlənin növləri.

Sözlər arasında əlaqənin düzgün qurulması cümlənin əsasını təşkil edir. Bu əlaqə özünü iki formada-məna əlaqəsi və qrammatik əlaqə şəklində özünü göstərir. Verilmiş mətnin nəzm və ya nəzm formasında olmasından asılı olmayaraq, bu əlaqələrin mövcudluğu vacibdir və cümlə bu əlaqələrin əsasında formalaşır. Məna əlaqəsi əsasən tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki sadə cümlələr arasında (zaman, ardıcılıq, aydınlaşdırma və s. məna əlaqələri) özünü göstərir.

Cümlənin düzgün qurulmasında bu əlaqələrin mövcudluğu, müvafiq qaydada işlənmə ardıcılığı və s. amillər vacibdir. Şagirdlər məna baxımından sözləri düzgün əlaqələndirmək bacarığına yiyələnərsə, sadə cümlələrin qurulmasında çətinlik çəkməzlər. Amma bu məqamda qeyd edək ki, sözlər arasında qrammatik əlaqələrin olması da mühüm amildir. Yəni cümlədə sözlər arasında həm məna, həm də qrammatik əlaqələrin normal şəkildə tənzimlənməsi düzgün cümlə strukturunu şərtləndirir.

Qrammatik əlaqə morfoloji yolla sözlərin dəyişərək sintaktik yolla birləşməsini özündə ehtiva edir. Sadə cümlənin tədrisi prosesində qrammatik əlaqənin mövcudluğu əsasən aşağıdakı xüsusiyyətlərlə səciyyələnir:

- ✓ Müxtəlif cümlə üzvləri arasında: Sözləri kimi əməlləri də insanların fərqli olduğunu göstərməkdədir. (baş və ikinci dərəcəli üzvlər arasında)
- ✓ Cümlədə həmcins üzvlər arasında mövcud olur: Qalın bıçlı, enlisifət, qaraşın bir kişi özünü tələsik içəri salıb oturacaqda əyləşdi. [2, s.79]. Tarixi olduğu kimi qəbul etmək, dərk etmək və olduğu kimi qiymətləndirmək lazımdır. (Heydər Əliyev) [2, s.111].
- ✓ Həmcins xitablar arasında: Oğul, ay oğul, mənə kömək et.
- ✓ Qoşa yazılan sözlərin ünsürləri arasında: həyəət-baca, ev-eşik, ana-bala və s.

Düzgün cümlə qurma bacarığı, gözəl nitq vərdişlərinə yiyələnmək bacarığı, yazı vərdişlərinin düzgün formalaşması və s. məqamlar cümlə anlayışının sadədən mürəkkəbə doğru gedən yolunda əsas meyardır.

Dilimizin tədrisi prosesinin əvvəlindən lap sonuna qədər cümlə anlayışı ən vacib dil “elementlərindən” biri hesab olunur. İbtidai təhsil prosesində cümləyə dair ilkin və sadə fikirlər şagirdlərə çatdırılır və bununla da şagirdlər yuxarı siniflərdə cümlə ilə bağlı əldə olunacaq biliklərə hazırlanır. İbtidai sinfin son pilləsində isə şagirdlər mürəkkəb cümlə anlayışı ilə tanış olur. Sadə cümləni dərinlən mənimsəyən şagirdlər artıq anlayır ki, onların birləşməsi nəticəsində mürəkkəb cümlələr yaranır. Bu istiqamətdə əldə olunmuş biliklər gələcək təlim prosesində yeni mövzuların öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: sintaksis, sadə cümlə, sintaktik əlaqələr, intonasiya, cümlə üzvləri.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. Müasir Azərbaycan dili, IV hissə, Sintaksis, Bakı, 2007.
2. Əhmədova M., Əliyev M., Qasımlı M. və b. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin yeni perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında) Bakı, “Adiloglu”, 2005.

KƏND TƏSƏRRÜFATINA KREDİT QOYULUŞU VƏ ONUN ƏSAS MƏNBƏLƏRİ

Dəniz Şahvələdova, Anar Hətəmov
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Kənd təsərrüfatının özünəməxsus xüsusiyyətləri, istehsalın mövsümliliyi və iş dövrü ilə üst-üstə düşməməsi, təbii amillərdən asılılıq, istehsal olunan əksər məhsulların tez xarab olması və saxlanma üçün müvafiq şərait tələb etməsi, dövriyyə vəsaitlərinin dövretmə sürətinin aşağı olması kimi amillər maliyyə resurslarına tələbatın ödənilməsində borc vəsaitlərinə tələbatı artırır ki, burada da bank kreditləri başlıca rol oynayır.

Bank krediti bağlanmış müqaviləyə uyğun olaraq qaytarılmaq, müəyyən müddətə (müddətin uzadılması hüququ ilə) və faizlər (komisyon haqqlar) ödənilmək şərti ilə, təminatla və ya təminatlı müəyyən məbləğdə borc verilən pul vəsaitidir. Həmin şərtlərlə pul vəsaitinin verilməsi haqqında götürülmüş hər hansı öhdəlik, qarantıya, zəmanət, borc qiymətli kağızlarının diskontla və ya faizlər alınmaqla satın alınması və müqaviləyə əsasən hər hansı formada verilmiş vəsaitin qaytarılmasını tələb etməklə bağlı digər hüquq da kredit anlayışına aiddir [9].

Kredit qoyuluşları banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və kredit ittifaqları tərəfindən həyata keçirilir.

Bank - fiziki və hüquqi şəxslərdən depozitlərin və ya digər qaytarılan vəsaitlərin cəlb edilməsi, öz adından və öz hesabına kreditlərin verilməsini, habelə müştərilərin tapşırığı ilə köçürmə və hesablaşma-kassa əməliyyatlarını məcmu halda həyata keçirən hüquqi şəxsdir [7].

Kredit ittifaqı mənafe ümumiliyi əsasında könüllü birləşən fiziki şəxslərin və (və ya) kiçik sahibkarlıq subyekti olan hüquqi şəxslərin sərbəst pul vəsaitlərini cəmləşdirmək yolu ilə özlərinin qarşılıqlı kreditləşdirilməsi üçün yaratdıqları bank olmayan kredit təşkilatıdır. Bank olmayan kredit təşkilatı xüsusi razılıq (lisenziya) əsasında kreditlərin verilməsi və müvafiq fəaliyyət növlərini həyata keçirən ixtisaslaşmış kredit təşkilatıdır [8].

Azərbaycan Mərkəzi Bankının məlumatına əsasən, 2023-cü ilin sonuna iqtisadiyyatın bütün sahələrinə banklar tərəfindən kredit qoyuluşunun məbləği 23979,2 milyon manat olmuşdur ki, bunun da 5496,2 milyon manatı (22,9%) dövlət banklarının, 17686,8 milyon manatı (73,8%) özəl bankların payına düşmüşdür. Kredit qoyuluşunun 796,2 milyon manatı və ya 3,3 %-i qeyri-bank kredit təşkilatları tərəfindən həyata keçirilmişdir. Milli valyutada verilmiş 19538,7 milyon manat kreditin 16258,9 milyon manatı uzunmüddətli, 3279,8 milyon manatı qısamüddətli olmuşdur [5].

Kənd təsərrüfatında dövriyyə vəsaitlərinin kreditləşdirilməsi xüsusilə kənd təsərrüfatı sistemində üstünlük təşkil edən kiçik həcmli təsərrüfatlar üçün daha xarakterikdir.

Qısamüddətli kreditləşmənin obyektlərinə istehsal ehtiyatları və hazır məhsullar, istehsal xərcləri, gələcək dövrün xərcləri, təmir və s. daxildir. Kreditləşmənin məbləği kreditləşdirilən əmtəə-material qiymətlilərin və xərclərin məbləğindən onların ödənilməsi üçün xüsusi vəsait və cəlb edilən vəsait mənbələri çıxılmaqla müəyyən edilir [10].

Kənd təsərrüfatında kapital qoyuluşları uzunmüddətli kreditləşdirmənin şərtləndirir. Kapital qoyuluşunun əsas istiqamətlərinə istehsal və qeyri-istehsal obyektlərinin tikintisi və bərpa edilməsi, tikinti smetasına daxil olan avadanlıqlar və inventarların alınması, traktorların, kombaynların, nəqliyyat vasitələrinin, kənd təsərrüfatı maşınlarının alınması, əsas məhsuldar və işçi mal-qara

sürüsünün formalaşdırılması, bağların, üzümlüklərin və digər çoxillik əkmələrin salınması, torpaqların yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər, layihə tədqiqat işlərinin aparılması və s. daxildir [1].

Kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsində, xüsusilə investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun və Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin müvəkkil kredit təşkilatları vasitəsilə verdiyi güzəştli kreditlər də mühüm rol oynayır.

Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə müəyyən edilən prioritet sahələrdən biri kənd təsərrüfatının inkişafı üzrə yeni investisiya yönümlü layihələrin maliyyələşdirilməsidir. Qeyd edək ki, Fond tərəfindən kiçikhəcmli kreditlər 3 il, ortahəcmli kreditlər 5 il və böyükhəcmli kreditlər 10 il müddətinə, illik 5 %, güzəşt müddəti kredit müddətinin yarısındanək verilir ki, bu da iqtisadiyyatın digər sahələri ilə yanaşı kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır [11].

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin fəaliyyətində aqrar inkişaf layihələrinin kreditləşdirilməsini və onların idarə edilməsini həyata keçirmək, innovativ metodları və qabaqcıl təcrübəni təşviq etmək, sahibkarlıq təşəbbüslərinin dəstəklənməsi üçün müvəkkil banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və lizinq təşkilatları vasitəsilə kreditlər vermək əsas yerlərdən birini tutur. Agentlik tərəfindən illik 7 %, o cümlədən korporativ müştərilər üçün 5% dərəcəsi ilə kiçik və ortahəcmli kreditlər üçün 18, irihəcmli kreditlər üçün 24 və bağçılıq sahəsi üzrə 36 ayadək güzəştli kreditlər verilir. Bundan başqa, kredit müddəti 3 ilədək, güzəştli müddəti 12 ayadək, illik 12 % dərəcəsi ilə mikrokreditlər təklif olunur [2].

Lakin, yuxarıda qeyd olunanlara baxmayaraq, ölkəmizdə kənd təsərrüfatına kredit qoyuluşunun məbləği, başqa sözlə, sahənin riskli olması ilə əlaqədar bankların və qeyri-bank təşkilatlarının bu sahəyə marağı arzuolunan səviyyədə deyil.

Kredit qoyuluşunun real sektorlar üzrə sahəvi quruluşuna nəzər saldıqda məlum olur ki, 2023-cü ilin sonuna ölkə iqtisadiyyatına banklar tərəfindən yönəldilən kreditlərin (23979,1 milyon manat) 14,5 %-i (3476,8 milyon manat) ticarət və xidmət, 3 %-i (710,2 milyon manat) mədənçıxarma və elektrik enerjisi, qaz, buxar və su təsərrüfatı, 4,7 %-i (1133,5 milyon manat) inşaat və tikinti, 5,0 %-i (1188,1 milyon manat) sənaye və istehsal, 5,9 %-i (1421,0 milyon manat) nəqliyyat və rabitə, 2,0 %-i (487,1 milyon manat) kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektorlarına, 56,4 %-i (13515,0 milyon manat) ev təsərrüfatlarına 8,5 %-i (2047,4 milyon manat) digər sahələrinə yönəldilmişdir [5].

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlinir ki, bütövlükdə kənd təsərrüfatının maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi aktual problemlərdən biri olaraq qalmaqdadır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə bu sahədə prioritet istiqamətlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir və ötən dövrü ərzində müəyyən tədbirlər həyata keçirilmişdir [4]:

- Kənd təsərrüfatının maliyyə resurslarına tələbatı üzrə hədəflərin müəyyənləşdirilməsi;
- Kredit zəmanət fondunun yaradılması imkanlarına baxılması;
- Kənd təsərrüfatında innovativ və girovsuz kreditlərin tətbiqi mexanizmlərinin hazırlanması;
- Kreditlər üçün girov bazasının genişləndirilməsi;
- Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maliyyə savadlılığının artırılması;
- Aqrar sektora təsir edən risklərin idarə olunması üzrə mexanizmlərin hazırlanması;

• Kredit təşkilatlarının vəsaitlərinin kənd təsərrüfatı sektorunun kreditləşməsinə yönəldilməsinin stimullaşdırılması.

Qeyd olunan istiqamətlərdə həyata keçirilən tədbirlər sahənin maliyyə mexanizminin təkmilləşdirilməsi ilə kredit qoyuluşuna müsbət təsir göstərir. Bu tədbirlər sırasında Aqrar Sığorta Fondunun yaradılmasını xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. «Aqrar sığorta haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən, fermer və təsərrüfat sahibləri sığorta haqqı ödəməklə əkin sahəsini və təsərrüfatını Aqrar Sığorta Fondu vasitəsilə sığorta edir. Sığorta hadisəsi baş verdikdə isə təsərrüfata dəyən zərər Fond tərəfindəndən fermerə ödənilir. Aqrar sığorta mexanizmi dövlət dəstəklidir, yəni sığorta haqqının 50%-ni fermerlərə dəstək üçün dövlət özü ödəyir. Bu səbəbdən də aqrar sığorta haqqı kiçik və fermerlər üçün əlçatandır [3].

Aqrar sığorta sistemi bu sahədə sığorta bazarı infrastrukturunun formalaşdırılmasına və inkişafına kömək göstərmək, aqrar sığorta sisteminin təşkilini, inkişafını və dayanıqlılığını, kənd təsərrüfatı məhsullarının risklərə qarşı müdafiəsini, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının davamlılığını təmin etmək və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının maliyyəyə çıxış imkanlarına dəstək olmaq məqsədini daşıyan aqrar sığorta sisteminin inkişafı bankların və qeyri-bank təşkilatlarının kənd təsərrüfatının kreditləşdirilməsinə marağını artmasına müsbət təsir göstərir.

Bununla belə, kənd təsərrüfatı sistemində üstünlük təşkil edən ev təsərrüfatlarının kooperasiya əlaqələrinin stimullaşdırılması, kredit ittifaqlarının şəbəkəsinin formalaşdırılması, girov təminatının təkmilləşdirilməsi, habelə istehsalçılar arasında aqrar sığortaya marağın artırılması kimi tədbirlər sahəyə kredit qoyuluşunun həcminə, bütövlükdə kənd təsərrüfatında borc vəsaitlərindən istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına müsbət təsir göstərir.

Açar sözlər: kredit, borc vəsaiti, maliyyə, bank, bank olmayan kredit təşkilatı, kredit ittifaqı, faiz, güzəşt.

Ədəbiyyat

1. Abbasov V.H. Aqrar iqtisadiyyat, dərslik. Bakı: Ecoprint nəşriyyatı, 2017, 468 s.
2. Aqrar Kredit və İnkişaf Agentliyinin rəsmi internet saytı-www.akia.gov.az
3. Aqrar sığorta haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 19 avqust 2019-cu il.
4. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 6 dekabr 2016-cı il.
5. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı. Statistik bülleten. 12.285. Dekabr 2023.
6. Bank olmayan kredit təşkilatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 25 dekabr 2009-cu il.
7. Banklar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 16 yanvar 2004-cü il.
8. Kredit İttifaqlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 2 may 2000-ci il.
9. Mərkəzi Bankın rəsmi internet saytı-www.cbar.az
10. Sadıqov M.M., Hüseynov M.M., Həsənov H.H. Kənd təsərrüfatı maliyyəsi, dərslik. Gəncə: ADAU-nun nəşriyyatı, 2012, 404 s.
11. Sahibkarlığın İnkişafı Fondunun rəsmi internet saytı-www.edf.gov.az

BƏDİİ MƏTNLƏRİN TƏRCÜMƏSİNDƏ TƏRCÜMƏÇİNİN ÜZLƏŞDİYİ ÇƏTİNLİKLƏR

Gültəkin Salmanova

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

c.gultekin1986@mail.ru

Tərcümə müxtəlif mədəniyyətlərə mənsub olan xalqların qarşılıqlı şəkildə əlaqə və inkişafına təsir göstərən amillərlə yanaşı insanlar, cəmiyyətlər arasında mədəni əlaqələrin meydana gəlməsi və formalaşması prosesində də əsaslı rola malikdir. Belə bir fakt mövcuddur ki, hər bir cəmiyyət öz mənsubluğunu, öz gücünü, varlığını məhz digər cəmiyyətlərlə birbaşa əlaqə əsasında sübut etmək potensialına malikdir. Elə bu zaman tərcüməyə ehtiyac duyulduğu da bir həqiqətdir. Tərcümənin mədəniyyətlər və millətlər arasında əlaqə yaratmaq üçün bir körpü olduğunu desək yanlışdır.

Müasir dövrdə texnologiyanın və ölkələr arasında müxtəlif sahələrdə baş verən əlaqələrin inkişafı tərcüməyə olan ehtiyacı artırmışdır. Tərcümə prosesi hər hansı bir mətnə mövcud olan mənanın başqa bir dilə linqvistik transformasiyasıdır. Tarixi anlayış olmaqla yanaşı, tərcümənin mahiyyəti bütün dövrlərdə dəyişməz olaraq qalmış və şübhəsiz ki, cəmiyyətlər arasında daima əlaqə yaratmaq funksiyasını yerinə yetirmişdir [2, s.7].

Ədəbiyyat sahəsində də bu mövzuya xüsusi diqqət ayrılır, fərqli dillərə və mədəniyyətlərə sahib olan cəmiyyətlərin əsərləri bir-birilə qarşılaşdırılaraq fərqli bir çərçivədən nəzərdən keçirilir və bədii tərcümə sahəsinə aid olacaq materiallar əldə edilir. Bəşəriyyətin inkişafı, müxtəlif mədəniyyətlərin bir-biri ilə əlaqə yaratmaq istəyi və insanların digər başqa mədəniyyətləri tanımaq cəhdi tərcümənin təkanverici amillərindən hesab olunur. Əsrlərdir ki, öz mövcudluğunu qoruyub saxlayan, mədəni və ədəbi əlaqələrdə ciddi şəkildə əhəmiyyətə malik olan tərcümə prosesi, bir dildə yazılmış olan bir mətnin öz mənasını itirməmək şərti ilə başqa bir dilə ötürülməsidir. P.A. Nyumarkın sözləri ilə desək, bədii tərcümə vasitəsilə də hər hansı bir millətə mənsub olan əsər fərqli bir mədəniyyətə malik olan başqa dilə tərcümə edilir, lakin əsərin məzmunu, onun daşdığı məna dəyişilməz olaraq qalmalıdır [3, s.126].

Tərcümənin əsas növlərindən biri olan bədii tərcümə millətlərin mədəniyyətlərinin tərəqqisinə, onların inkişaf mərhələsinə daim təsirini yansıtmışdır. Bədii tərcümə bir – birindən uzaq olan mədəniyyətlərin yaxınlaşmasına köməklik göstərir. Digər dillərin ədəbiyyatlarına olan marağın artması bədii tərcüməyə ehtiyacı da özü ilə bircə gətirmiş, bədii tərcümə problemlərinə daha çox diqqət ayrılmasını tələb etmişdir. Bədii tərcümə tərcümənin ayrılmaz qolu hesab olunur və millətlərarası ünsiyyətin inkişafında öz əksini tapır. Bütün dövrlərdə hər bir xalqa, mədəniyyətə məxsus ədəbiyyata bədii tərcümənin göstərdiyi təsir danılmazdır. Müəyyən dövrdən asılı olaraq bədii tərcümənin əhəmiyyəti, onun müxtəlif xalqların ədəbiyyatında tutduğu mövqe dəyişməz olaraq qalmaqdadır.

Q. Bayramov *Tərcümə sənəti* kitabında E. Nidanın tərcüməyə verdiyi tələbləri aşağıdakı kimi formalaşdırdığını qeyd edir:

1. Tərcümə anlaşılıqlı olmalı;
2. Orijinalın ruhunu və ifadə tərzini əks etdirməli;
3. Tərcümənin dili təbii və asan olmalı;

4. Tərcümə də orijinal kimi eyni təsiri doğurmalı, eyni effektdə malik olmalıdır [1, s.205].

Bu tələblər tərcüməçilərin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biridir. Bunun üçün tərcüməçilər bilik və bacarıqlara malik olmalıdırlar. Tərcümə zamanı bəzən elə hallar olur ki, tərcüməçinin tək cə biliyə deyil, həm də xüsusi bacarıqlara ehtiyacı olur. Məsələn, çox vaxt əsərin müəllifi, sözlərlə oynayır və bu oyunu yenidən yaratmaq çətin olur. Orijinal əsərlərdə bəzən elə ifadələr olur ki, onları tərcümə etmək mümkün olmur və bu da tərcüməçini sətiraltı qeydlər etmək məcburiyyətində buraxır. Məsələn, O. Uayldın *The Importance of Being Earnest* pyesinin adının Azərbaycanca tərcüməsi - *Ciddi olmağın əhəmiyyəti* variantı ingilis adı olan *Ernest* və *ciddi* mənasını verən *Earnest* – omonimiyasına əsaslanan söz oyununun tərcüməsini vermir [3, s.132]. Bu kimi söz oyunlarının (kalambur) tərcüməsi tərcüməçidən həm fərqli yanaşmalar, həm də dil bacarığı tələb edir. Tərcümə zamanı bu kimi sözlərin Azərbaycan dilində ekvivalentini tapmaq mümkündür.

Çox vaxt söz oyunu bir sözün və ya ifadənin çoxmənalılığına əsaslanır. Bu zaman, ikiqat şərhə ehtiyac duyulur, bunun sayəsində yumoristik effekt yaranır. Məsələn, “Quzuların səssizliyi” filminin sonunda adamyeyən həkim belə bir ifadə işlədir: *I am having an old friend for dinner*. Görəsən, o, bu ifadəni işlətməklə nə demək istəyir? Bu halda tərcümə heç bir çətinlik yaratmır, çünki *Şam yeməyinə köhnə dostum var* ifadəsi ikili mənə daşıyır. Buna bənzər başqa bir nümunəyə diqqət yetirək:

When a young gentleman was taken in hand by Doctor Blimber, he might consider himself sure of a pretty tight squeeze [6].

Cümlənin birinci hissəsində *to take in hand* ifadəsi məcazi mənada işlənir, ikinci hissədə isə onun hərfi mənada istifadəsinə işarə edilir ki, bu da yumoristik effekt yaradır. Azərbaycan dilində “əl ilə götürmək” ifadəsi oxşar hərfi və məcazi mənalara malikdir.

Mənbə və hədəf dillər müxtəlif mədəniyyətlərə aid olduqda xüsusi çətinliklər yaranır. Məsələn, ərəb müəlliflərinin əsərləri Qurandan götürülmüş sitatlarla doludur. Ərəb oxucusu onları təhsilli bir avropalının Müqəddəs Kitaba və ya qədim miflərə istinadları tanıdığı kimi asanlıqla tanıyır. Tərcümə zamanı bu sitatlar avropalı oxucu üçün anlaşılmaz olaraq qalır. Ədəbi ənənələr də fərqlənir: avropalıya gözəl qadını dəvə ilə müqayisə etmək absurd görünərsə də, ərəb poeziyasında bu, kifayət qədər geniş yayılıb. Slavyan bütpərəst obrazlarına əsaslanan “Qar Qız” nağılının isti Afrika dillərinə necə tərcümə olunacağı ümumiyyətlə aydın deyil. Buna görə də mədəniyyətlər arasındakı fərqlər dillərdəki fərqliliklərdən qat-qat çox çətinliklər yaradır.

K. Çukovski yazırdı: “Hər dövrün öz üslubu var və ötən əsrin otuzuncu illərinə aid hekayədə əhval-ruhiyyə, təcrübələr, axtarışlar, supermen kimi 90-cı illərin tipik sözlərinə rast gəlinməsi qəbuləilməzdir. Psixeyə ünvanlanan şeirlərin tərcüməsində *bacı* sözünü işlətmək yersizdir. Psixeyə bacı demək Prometeyi qardaş, Junoya isə ana deməklə eynidir” [5, s.42].

Deyilənlərdən əlavə, mətnin hazırlandığı məkan, zaman da tərcümədə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Zaman nəinki məxəz mətnin, həm də hədəf mətnin yazılması və qəbulunu özündə ehtiva edir. Məxəz dildəki kommunikativ situasiya, eləcə də mədəniyyətlərarası kommunikativ situasiya müvafiq zaman konteksti ilə müəyyənləşir.

Aydındır ki, Homerin “İliada”, Şekspirin “Kral Lir”, Servantesin “Don Kixot”unun təkrar tərcüməsi tərcümənin məqsədindən asılıdır. Bəzi nəzəriyyəçilər müasir müəlliflərin müasir tərcümələri ilə qədim əsərlərin müasir tərcümələri arasında fərq olduğunu göstərir. Onlar birincini yenidən yaratma (*aktuallaşma*), ikincini isə konservativ (*tarixiləşdirmə*) adlandırırlar. Bunların hansınasa üstünlük verilməsi həmin dövrdə daha çox işlənən tərcümə ənənəsindən asılıdır.

Göründüyü kimi bədii tərcümə zamanı müxtəlif problemlər qarşıya çıxmaqla yanaşı, tərcüməçi bu problemləri həll etmək üçün mütləq şəkildə müəllifin vermək istədiyi mənanı bilməlidir. Bədii tərcümə zamanı qarşıya çıxan problemlərdən ən başlıcası mədəniyyətlə bağlı olaraq yaranan çətinliklərdir. Bu çətinliklərin də aradan qaldırılıb tərcümə zamanı ekvivalentin seçilməsi üçün tərcüməçi hər iki mədəniyyət barədə məlumatlar əldə edib maksimal dərəcədə düzgün ekvivalent seçimi etməyə çalışmalıdır. Bir çox bədii tərcümə nümunələrində də bunun şahidi ola bilərik. Bədii tərcümə öz aktuallığını qoruyub saxlayan bir sahə olduğu üçün əvvəllər mənasının bilinmədiyi bir sıra sözlər artıq oxucu kütləsi üçün tanış ola bilir. Bunun da səbəbi bu tərcümə növünə daima müraciət olunaraq yeni tərcümə nümunələri yaratmaqdan irəli gəlir.

Açar sözlər: Bədii mətn, tərcümə, ədəbiyyat.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Q.H. (2008). Tərcümə sənəti. Bakı, OKA Ofset nəşriyyatı, 218.
2. Cəfərova K.A. (2004). Şer tərcüməsinin sintaktik-üslubi məsələləri (V. Şekspir sonetlərinin Azərbaycan dilinə tərcümələri əsasında). namizədlik diss. avtoreferatı, Bakı, 18.
3. Newmark P.A. (1988). Approaches to Translation. Prentice Hall International (UK) Ltd, 200.
4. Savory T.H. (1996). The Art of Translation. Cape, 294.
5. Чуковский К.И. (2008). Высокое искусство: принципы художественного перевода. СПб.: Азбука-классика, 442.
6. https://en.wikisource.org/wiki/Dombey_and_Son/Chapter_11

URBANİZASIYA PROSESİNİN AHILLARA TƏSİRİ VƏ ONLARA EVDƏ (SƏYYAR) SOSIAL XİDMƏT

Aytac Saniyeva, Tünzalə Verdiyeva

Azərbaycan Universiteti

Sosial Xidmətlər Agentliyi

tunzala.verdiyeva@au.edu.az, aytacsaniyeva@gmail.com

Müasir dövrdə cəmiyyətimiz yerli və qlobal təsirlər nəticəsində dəyişməyə məruz qalır. Sosial strukturda baş verən dəyişikliyin ən bariz göstəricisi artan urbanizasiya problemidir. Demografik hadisənin nəticəsi olan urbanizasiya prosesində iqtisadiyyatın tərkibi tədricən dəyişir, aktiv işçi qüvvəsi kənd təsərrüfatından kənar məşğuliyyətlərə üz tutur. Lakin urbanizasiyanın zəruri nəticəsi olan ətraf mühitin dəyişməsi sosial həyatın bütün sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olur. Miqrasiya yolu ilə şəhərlərdə məskunlaşan fərdlər iş, mənzil, tənhalıq, uyğunlaşma, cinayət və zorakılıq kimi bir çox problemlərlə yanaşı, ətraf mühitdəki dəyişikliklərlə də qarşılaşırlar. Beləliklə, şəhərlər urbanizasiya fenomeni ilə forma alarkən, bəzi əsas problemləri də özü ilə gətirir. Aktiv işçi qrupuna daxil olan əhali şəhərlərə üz tutduqda onların ailə üzvləri, xüsusilə yaşlı ailə üzvləri şəhərə köç etməirlər. Bunun nəticəsində yaşın irəliləyən dövrlərində onların qayğıya olan ehtiyacı öz ailə üzvləri tərəfindən ödənilmir və onlar qayğıya möhtac insanlar olurlar.

Şəhərlərin əsl inkişafı sənaye inqilabından sonra baş vermişdir. Sənaye inqilabı ilə şəhərlərin inkişafı və böyüməsi və böyük sənaye mərkəzlərinə çevrilməsi kəndlərdən şəhərlərə köçün artmasına

və sürətli urbanizasiyanın meydana çıxmasına gətirib çıxarmışdır. XXI əsrdə həm fərdlər, həm də bütövlükdə əhali sosial həyata təsir edən, sürətli və qeyri-sağlam urbanizasiyanın səbəblərindən biri olan miqrasiya faktorunun təsiri ilə cinayət və hüquq pozuntuları, işsizlik, mənzil, tənhalıq problemləri ortaya çıxdı.

Tarixən urbanizasiya müsbət iqtisadi inkişaf və sağlamlıqla bağlı idi, çünki şəhərlər ümumiyyətlə daha yaxşı sanitariya, təhsil və iş imkanları, eləcə də yaxşı infrastruktur və səhiyyə xidmətləri təklif edirdi. Bununla belə, insanların şəhərlərə sürətli və strukturlaşdırılmamış miqrasiyasına görə mövcud urbanizasiya prosesi tamamilə fərqlidir. İnsan cəmiyyətinin dinamikasını əsaslandıran bu mühüm sosial proses təbii və tikilmiş infrastrukturuna, eləcə də ətraf mühitin sağlamlığına və insanların rifahına dərin təsirləri ilə XXI əsrdə xüsusilə təsirlidir.

Dünya əhalisinin qocalması durmadan artır. 1950-ci ildə dünya əhalisinin sayı 2,5 milyard nəfər idi (onlardan 128 milyonu 65 və yuxarı yaşda olanlar, 5%-ni təşkil edir). 2020-ci ildə 7,8 milyarda çatdı (65+ yaşlı insanların 10%-i) və güclü böyüməyə davam edəcək və 2050-ci ildə 9,7 milyarda çatacaq (16%-i 65+ yaşda) (1). Eyni dövr ərzində dünyanın şəhər əhalisi 1950-ci ildəki 746 milyondan 2020-ci ildə 4 milyarda yüksəlmişdir. 2050-ci ilə qədər bu rəqəmin 6,4 milyarda (2) yüksələcəyi gözlənilir, yəni dünya əhalisinin üçdə ikisi şəhər yerlərində yaşayır [3].

Urbanizasiya qocalma prosesini dəyişdirən və yaşlı insanlar arasında sağlamlığa təsir edən gündəlik davranışları dəyişdirir. Yaşından asılı olmayaraq, kənddən şəhərə miqrasiya inkişafdakı bərabərsizlikdən irəli gəlir. Onlar şəhərdə və ya əlverişsiz mühitdə tənha fərdlər kimi yaşaya bilər ki, bu da sosial təcrid olunmağa gətirib çıxarır və onların əlaqələrini qoruyub saxlamaq və ya yeni əlaqələr qurmaq qabiliyyətinə mane olur.

Aydındır ki, ailə münasibətlərinin və ailə qayğısının olmaması, sosial dəstəyin itirilməsi ilə birlikdə kənddən şəhərə köçən miqrantların sağlamlığına və rifahına böyük təsir göstərir.

Yaşayış şəraiti, sosial iştirak və adambaşına düşən gəlir daxil olmaqla, əsas mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi, çox güman ki, orta yaşlı və yaşlı əhali arasında psixi sağlamlığa fayda verən əsas amillərdir. Yaşla bağlı fizioloji dəyişiklikləri nəzərə alaraq, qocalma və əmək qabiliyyəti probleminin öyrənilməsi zəruridir. Bundan əlavə, bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr müvafiq sosial-iqtisadi və mədəni dəyişikliklərlə birlikdə sürətli urbanizasiya və modernləşmənin təsirlərini yaşayırlar. Kənd yerlərindən şəhərlərə miqrasiya zamanı yaşlılar çox vaxt geridə qalırlar və əgər köçürlərsə, yaşlılar çox vaxt gənc həmkarlarına nisbətən yeni şəraitə uyğunlaşmaqda çətinliklərlə qarşılaşırlar. Lakin qloballaşma və iqtisadi faktorlar səbəbindən demək olar ki, bütün ölkələr yaşlılara qayğı göstərməklə bağlı yeni problemlərlə üzləşirlər. Sənayeləşmə, urbanizasiya və qloballaşma gənclərin qoca valideynlərini və adət-ənənələrini geridə qoyaraq kəndləri tərk edərək şəhərə getməsinə səbəb oldu. Sənayeləşmə, urbanizasiya və qloballaşma bütün dünyada əhalinin qocalmasını da artırır. Bu, yaşlılara qulluq və mənzil təminatı, işçi qüvvəsi təchizatı və iştirak, iqtisadi məhsuldarlıq və qənaət səviyyələri üçün dövlət xərclərinə böyük təsir göstərir.

Azərbaycanda ahıllıq yaşı “Sosial xidmət haqqında” 30 dekabr 2011-ci il 275-IVQ nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1.0.8. maddəsində 70 yaş müəyyən edilmişdir. Ahılların yaşları səbəbilə bir çox sosial problemləri yaranır. Bir çox problemlər var ki, bunların öhdəsindən təkbaşına gəlmək, problemin həlli yolları tapmaq çətin olur. Ahılların şəxslərin qayğısına qalmaq və onlara qulluq etmək ilk növbədə onun övladlarının borcudur və əmək qabiliyyətli yaxın qohumlar ahılların qayğısına qalmalıdır. Lakin müasir dövrdə baş verən sosial dəyişikliklər ahıllara da təsir

göstərir. Belə ki, sənayenin inkişafı, miqrasiya məsələləri insanların yalnızlaşmasına, xüsusilə də ahılların tək yaşamasına gətirib çıxarır.

“Sosial xidmət haqqında” qanununun 19.1. maddəsinə əsasən evdə (səyyar) sosial xidmət əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni yaşayış məntəqəsində yaşamayan və sosial xidmətə ehtiyacı olan tənha ahıllara, ahıl ər-arvadlara, “əlilliyi olan şəxslərə, o cümlədən sağlamlıq imkanları məhdud 18 yaşınadək uşaqlara, xəstəliyin terminal (son) mərhələsində olan şəxslərə müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada göstərilir [1].

Evdə (səyyar) sosial xidmətə aşağıdakılar aiddir:

- dərman vasitələrini, zəruri ərzaq və əsas tələbat mallarını almağa köməklik göstərilməsi;
- istirahətin təşkil olunmasında, qida qəbul edilməsində və digər məişət xidmətlərinin göstərilməsində köməklik edilməsi;
- tibbi və psixoloji yardım almaqda köməklik göstərilməsi, tibb və təhsil müəssisəsinə müşayiət olunması;
- yaşayış şəraitinin sanitariya-gigiyena tələblərinə uyğunlaşdırılması;
- hüquqi məsləhət alınmasına köməklik göstərilməsi;

Tənha ahıllara evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi qaydası “Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası”nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 31 yanvar 2013-cü il 17 nömrəli qərarı ilə tənzimlənir. Evdə (səyyar) sosial xidmət göstərilən xidmətin növündən asılı olaraq, sosial işçi və sosial xidmətçi tərəfindən göstərilir. “Sosial xidmət haqqında” qanununun 1.0.5. maddəsinə əsasən sosial işçi bu Qanunla müəyyən olunmuş qaydada sosial xidmətə olan tələbatı qiymətləndirən və müəyyən edən, eləcə də sosial xidmət göstərən şəxs və sosial xidmətçi qanunun 1.0.6. maddəsinə əsasən sosial-məişət xidmətləri göstərən şəxsdir [2].

Azərbaycanda Dövlət Statistika Komitəsinin statistik hesabatlarına görə 2023-cü ildə 70 yaşdan yuxarı olan əhali ümuməhali sayının 4,6%-ni təşkil edir [5].

Azərbaycanda tənha ahıllara evdə (səyyar) sosial xidmət Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən və DOST Agentliyi tərəfindən göstərilir. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin tabeliyində Sosial Xidmətlər Agentliyi tərəfindən 2023-cü ilin ötən dövründə 5445 şəxsə evdə (səyyar) sosial-məişət xidməti göstərilib. Onlardan 4,9 mini ahıl şəxslər, yəni yaşı 70 və daha çox olan şəxslər olub. Agentlik tərəfindən əmək qabiliyyətli qohumları və ya qanuni nümayəndələri ilə eyni yaşayış məntəqəsində yaşamayan və sosial xidmətə ehtiyacı olan tənha ahıllara, ahıl ər-arvadlara, əlilliyi olan şəxslərə evdə (səyyar) sosial-məişət xidməti göstərilir. 2023-cü ilin hesabatına görə agentlik tərəfindən 3693 şəxsə bu xidmətlər göstərilir. DOST Agentliyi tərəfindən 841 ahıl şəxsə evdə (səyyar) sosial xidmət göstərilir [2].

Ahılların urbanizasiyadan qaynaqlanan problemlərinin qarşısını almaq üçün mütləq urbanizasiya prosesinin planlaşdırılması lazımdır. Planlaşdırılan urbanizasiya sağlamlığa və rifaha fayda verə bilər və nizamlı sənaye təkmilləşdirməsi, məşğulluğun köçürülməsi və əhalinin aqlomerasiyası ilə insan yönümlü urbanizasiya modeli sağlam cəmiyyətin qurulmasına dəstək verə bilər. Planlaşdırılmamış urbanizasiya nəticəsində kənd təsərrüfatı sahəsində qabiliyyətli olan şəxslər yalnız qərarlar qəbul edərək şəhərlərə üz tutur. Bu da özlüyündə kənd təsərrüfatı sahəsini zəiflədir, kəndlərdə yaşlı insan sayının artmasına və həmin insanların tənhalaşmasına gətirib çıxarır.

Açar sözlər: urbanizasiya, qocalma, ahıl, sosial problem, sosial xidmət.

Ədəbiyyat

1. “Sosial xidmət haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu <https://e-qanun.az/framework/23195>
2. “Evdə (səyyar) sosial xidmətin göstərilməsi Qaydası <https://e-qanun.az/framework/25205>
3. Urbanization and Ageing Health Outcomes, Jean-Pierre Michel, Medical University of Geneva, Switzerland, <https://link.springer.com/article/10.1007/s12603-020-1360-1>
4. <https://sosial.gov.az/media/xeberler/bu-il-5-445-sexse-evlerinde-sosial-meiset-xidmeti-gosterilib>
5. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
6. <https://data.un.org/Data.aspx?q=population&d=PopDiv&f=variableID%3a1091>

ZEYTUN FİDAN TIRTILI – PALPİTA VİTREALİS (ROSSİ, 1794)

Selcan Səfərəliyeva, Aqil Qasimov, Xədicə Əliyeva

Dendrologiya Bağı PHŞ

selcan.sefereliyeva2706@gmail.com

Zeytun fidan tirtilinin (Insecta, Lepidoptera, Crambidae) görünüşü ağ rəngli olub ön ətraflarından başqa bütün bədən pulcuqlarla örtülüdür. Ön qanadlarının uc hissələrində qəhvəyi xətt əmələ gəlmişdir. Xəttlər boyunca müxtəlif ölçüdə 4 ədəd qara ləkə yerləşir. Gözləri qabarıqdı, bığcığı qılışkilli olub açıq qəhvəyi rənglidir. Yetkin fərdin ölçüsü 22-33mm-dir [1].

Yumurtası 0,9mm ölçüdə olub, zeytun yarpaqlarının alt səthində, damarlarına yaxın 10lu, 40lı maksimum 120li qruplar halında qoyulur. İlk günlərdə yumurtalar ağ, sarımtıl və ellipsis formasında olur. Bir müddətdən sonra yumurtaların rəngi tündləşir və içərisində ki, sürfələr görünür. Sürfələr yumurtadan çıxan zaman sarı rəngli olur, daha sonra dəyişərək yaşıl rəng alır. Baş hissəsi nisbətən açıq rənglidir. Sürfənin hər buğumunda yan hissələrdə 3 cüt kiçik qıl və ilk iki buğumunda 1 cüt qara rəngli ləkə mövcuddur. Yetkin sürfənin ölçüsü 20-25mm olur. Yetkinlik dövrünü başa vurmuş sürfələrin buğumları yığılaraq bədən qısalır və yarpağın üzərində barama hörərək pupa çevrilir. Pupa ilk başlarda açıq sarımtıl yaşıl rəndə olur daha sonra rəngi tündləşərək qəhvəyi tona keçir [1].

Qışı, torpaq altında və ya mülayim keçən illərdə təzə yarpaqlar arasında keçirir. İlkin yetkin fərdlər may ayının sonlarında və iyun ayının ortalarında görünür. Azərbaycanda Abşeron yarımadasında, 2023-cü ildə, “Dendrologiya Bağı” ərazisində sentyabr ayından noyabrın ikinci on günlüyünədək müşahidə edilmişdir. Günün toranlıq vaxtında aktivlik göstərilir. Digər zamanlarda zeytun və birgöz ağaclarının yarpaqları arasında gizlənilir.

Laboratoriya şəraitində sürfəsi 14-23 gün ərzində tam formalaşır. Pupa mərhələsi 6-10 gün ərzində tamamlanır və yetkin fərdlər görünməyə başlayır. Yetkin fərdlərin ömrü 10-20 gün hesablanmışdır.

Yumurtadan çıxan sürfələr zeytun bitkisinin təzə pöhrələyən yarpaq və tumurcuqları ilə qidalanaraq ona zərər verir. Bu zaman yarpaqlarda krujeva formasında naxışlar əmələ gəlir. Bəzi hallarda bu zərərverici zeytun bitkisinin meyvəsi ilə də qidalana bilir. Bu zaman o meyvənin qabığından başlayır çəyirdəyinə qədər gedib çıxa bilər.

Müşahidələr zamanı zeytun bitkisi ilə yanaşı, göyrüş (*fraxinus fruticanus* L), yasəmən (*jasminum* sp), birgöz (*ligustrum* sp), fillireya (*phillyrea media*) bitki növlərində rast gəlinəndi qeydə alınmışdır [2].

Zeytun fidan tırtılı'nın təbii paraziti və yırtıcıları (*Apanteles syleptae* Ferrière), (Hym.:Braconidae) və Qızılqöz-*Chrysoperla carnea* (Steph.) (Neur.:Chrysopidae) hesab olunur.

Zərərli orqanizmin torpaq altında qışlayan tırtıllarını, soyuq havalar düşdükdə torpağın üst qatına çıxarılması bitkilərin gövdə ətrafı bellənilməsi məqsədə uyğundur. Birinci nəsil tırtılların acgözlüyünü və əsasən bu bitkilər üzərində asan inkişaf etdiyini nəzərə alaraq onları təmizləyib məhv etməklə tırtılların populyasiyasını azaltmaq mümkündür. Bununla yanaşı yeni inkişaf edən zoğlar dövründə həddindən çox azotla gübrələmə və sulamadan çəkinilməlidir [2].

Gənc plantasiyalarda, xüsusilə daha intensiv sistemlərdə, ən kritik dövrlərdə plantasiyaların monitorinqi zəruridir. Nəzarət üçün ən vacib dövr cücərmənin ən yüksək olduğu yaz-yay aylarıdır. Sentyabr-oktyabr aylarında zərərvericinin meyvəyə təsir göstərə biləcəyi aşkar edilərsə, təcrid olunmuş hallarda populyasiyalara nəzarət etmək də vacib olacaqdır. Zərərverici ilə mübarizədə feromon tələlərdən istifadə olunur. Hər hektarda 1-dən 2-ə qədər tələ istifadə edilməlidir, ağacın üzərinə qoyulmuş, biri sahənin ortasına və biri kənarına yerləşdirilməlidir [3].

Mübarizə məqsədilə müvafiq insektisidlərdən istifadə edilə bilər. Zərərvericisinin qidası olan zeytun, birgöz və s. bağçalarında aparılan araşdırmalar zamanı yeni inkişaf edən zoğlarda zərərli orqanizmin yumurta və tırtıllarını müşahidə edildiyi təqdirdə monitorinqlər tez-tez edilməlidir. Araşdırmalar zamanı zərərli orqanizmin yumurta, canlı tırtıl və qidalandığı zoğlar 10 %-ə çatdığı halda kimyəvi preparatların tətbiq edilməsinə başlanmalıdır [3].

Açar sözlər: Zeytun fidan tırtılı, mübarizə üsulları.

Ədəbiyyat

1. <https://www.hortiturkey.com/zirai-mucadele/zeytin-fidantirtili>
2. Turanlı T., Caner Ö.K., Çetinel B., Erilmez S., Erten L., Hantaş C., Kaptan S., Sokat Y., Üstün N., Canıhoş E., N. Mükərrəm Çeliker, Demiröz D., Güven B., Kaplan M., Körükmez N., Tüfekli M. (2017). Zeytin Entegre Mücadele Teknik Talimatı. Ankara: T.C. Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı.
3. https://en.wikipedia.org/wiki/Palpita_vitrealis

GENDER ECONOMICS: INVESTIGATING GENDER DISPARITIES IN LABOR MARKETS, EDUCATION AND ACCESS TO RESOURCES

Gunel Safarova
Odlar Yurdu University
gunel83@yahoo.com

Gender inequalities remain as notable obstacles in societies globally, evident across multiple domains including labor markets, education, and resource accessibility. Recognizing and tackling these discrepancies is crucial, not solely for advancing social equity but also for nurturing enduring economic progress and advancement.

Within labor markets, a glaring example of gender inequality lies in the gender wage gap, whereby women often earn less than men for comparable work. This discrepancy is influenced by factors such as occupational segregation, which sees women disproportionately represented in lower-paid occupations and lacking representation in higher-paid ones [2]. Furthermore, challenges like the "glass ceiling" and "sticky floors" impede the progress of women in their careers, restricting their opportunities to ascend to leadership roles and perpetuating disparities in both pay and professional advancement opportunities [4]. Moreover, gender discrimination compounds these disparities by resulting in unequal treatment during hiring processes, promotion decisions, and compensation practices [1].

Access to resources, encompassing financial assets, property ownership, and social connections, is unequally distributed based on gender. Women frequently encounter obstacles in obtaining credit and financial assistance, limiting their capacity to pursue entrepreneurship or gain assets autonomously [6]. Moreover, prevailing property laws and inheritance regulations in numerous nations favor men, placing women at a disadvantage in property-related disputes and fostering economic reliance [3]. Additionally, social capital, comprising networks and affiliations, significantly influences access to opportunities and career progression. Nonetheless, women often confront barriers in accessing influential networks, exacerbating gender disparities in resource access and opportunity attainment [5].

The ramifications of gender disparities extend far beyond individual well-being, impacting economic productivity and societal cohesion. Gender inequalities result in missed opportunities and hindered potential, impeding economic growth and development. Furthermore, they fuel social tensions and inequities, exacerbating poverty and hindering progress towards sustainable development goals.

Addressing gender disparities necessitates comprehensive policy interventions addressing root causes and promoting gender equality across all sectors. Measures such as affirmative action policies, gender mainstreaming in development initiatives, and legal reforms targeting discriminatory practices are vital for achieving gender parity. Additionally, promoting gender-sensitive education and challenging stereotypes are crucial for empowering women and girls to realize their full potential and make meaningful contributions to society and the economy.

In conclusion, examining gender disparities in labor markets, education, and resource access is crucial for understanding the intricate dynamics perpetuating inequality. By identifying these disparities' root causes and consequences and implementing targeted policy measures, societies can progress towards gender equality, fostering inclusive economic growth and development for all.

Keywords: Gender economics, gender disparities, labor markets.

References

1. Bertrand, M., Goldin, C., & Katz, L.F. (2010). Dynamics of the Gender Gap for Young Professionals in the Corporate and Financial Sectors. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(3), 228–255.
2. Blau, F.D., Kahn, L.M. (2017). The Gender Wage Gap: Extent, Trends, and Explanations. *Journal of Economic Literature*, 55(3), 789–865.
3. Deere, C. D., & Doss, C. R. (2006). The Gender Asset Gap: What Do We Know and Why Does It Matter? *Feminist Economics*, 12(1–2), 1–50.

4. Goldin, C. (2014). A Grand Gender Convergence: Its Last Chapter. *American Economic Review*, 104(4), 1091–1119.
5. Portes, A. (1998). Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology. *Annual Review of Sociology*, 24, 1–24.
6. World Bank. (2020). *Women, Business and the Law 2020: Scaling up Reform*. World Bank Group.

Gender iqtisadiyyatı: əmək bazarlarında, təhsil və resurslara girişdə fərqliliklərinin araşdırılması

Cinslər arasındakı uçurumlar, iş bazarında, təhsil sistemində və resurslara girişdə müşahidə olunur. Bu uçurumların səbəbləri və mümkün müdaxilələr tədqiq edilməlidir. Cins bərabərliyinin təmin edilməsi sosial və iqtisadi inkişaf üçün əhəmiyyətlidir. Bu məsələlərin həllinə dair araşdırmalar və siyasət təklifləri zəruriyyət kimi qarşımıza çıxır. Güclü bir gender bərabərsizliyi ilə mübarizə strategiyasının tətbiqi əhəmiyyətlidir.

UŞAQLARDA ÖZÜNƏGÜVƏN HİSSİNİN TƏDQIQI

Natəvan Səfərova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

natavansafarova92@gmail.com

Uşağın inkişafı sahəsində özünə inamın artırılması onun ümumi rifahına və həyatın müxtəlif sahələrində uğuruna töhfə verən əsas aspekt kimi dayanır. İstənilən məqsədlərə çatmaq və çətinliklərin öhdəsindən səmərəli şəkildə gəlmək qabiliyyətinə inam kimi təyin olunan özünə inam, uşaqların akademik performansının, sosial qarşılıqlı əlaqələrinin və emosional dayanıqlığının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Uşaqlarda özünəinamın formalaşmasına və artırılmasına təsir edən amilləri başa düşmək həm pedaqoqlar, həm valideynlər, eləcə də siyasətçilər üçün vacibdir, çünki o, müsbət inkişafı təşviq etmək və uşaqların müxtəlif yönlərə uyğunlaşmasını asanlaşdırmaq üçün strategiyalar haqqında anlayışlar təqdim edir.

Tezis, uşaqlarda özünəinamın çoxşaxəli xarakterini araşdırmaq, onun psixoloji əsaslarını və sosial determinantlarını araşdırmaq üçün zəmin yaradır. Valideynlərin təsirinin, həmyaşıdların dinamikasının, akademik təcrübələrinin və fərdi xüsusiyyətlərin nüanslı tədqiqi vasitəsilə biz uşaqlıq dövründə özünə inamın inkişafına kömək edən amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini üzə çıxarmağı hədəfləyirik. Empirik tədqiqat nəticələrini və nəzəri perspektivləri sintez edərək, uşaqların özünə inamının yaranması, təkamülü və onların daha geniş inkişaf trayektoriyası ilə qarşılıqlı əlaqədə olması mexanizmlərinə işıq salmağa çalışır.

Araşdırma müəllimlər, məsləhətçilər və qayğı göstərənlər üçün praktiki əhəmiyyət kəsb edir, uşaqların özünə hörmətini və effektivliyini artırma biləcəklər müdaxilələr və dəstək sistemləri haqqında praktiki anlayışlar təklif edir. Müsbət özünü qavrayışları inkişaf etdirən və uşaqlara çətinlikləri dözümlülüklə qəbul etməyə imkan verən mühitləri inkişaf etdirməklə, biz getdikcə daha mürəkkəb

və dinamik dünyada inkişaf etmək üçün lazım olan inam və bacarıqlarla təchiz edilmiş fərdlər nəslini yetişdirməyə çalışırıq [1, s.56].

Uşaqlarda özünəinamın inkişafının başa düşülməsi bir neçə məcburedici səbəbə görə müasir cəmiyyətdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

• Birincisi, sürətlə inkişaf edən təhsil və sosial mənzərə ilə səciyyələnən bir dövrdə, problemlərin öhdəsindən gəlmək və istəklərini həyata keçirmək üçün uşaqları lazımı inamla təchiz etmək çox vacibdir. Özünə inam akademik nailiyyətlər, sosial inteqrasiya və emosional rifah üçün təməl daşı kimi xidmət edir və bununla da uşaqların həyatın müxtəlif sahələrində trayektoriyalarını formalaşdırır. Üstəlik, bu mövzunun aktuallığı fərdi rifahdan kənara çıxaraq daha geniş ictimai təsirləri əhatə edir. Özünə inamı daha yüksək olan uşaqlar çətinliklər qarşısında dayanıqlılıq nümayiş etdirməyə, cəmiyyətlərinə müsbət töhfə verməyə və iddialı məqsədlərə nail olmağa daha çox meyillidirlər. Uşaqlarda özünəinam hissini aşılamaqla biz təkcə onların şəxsi inkişafına kömək etmirik, həm də cəmiyyətdəki problemləri həll etmək və müsbət dəyişikliklərə səbəb olmaq üçün daha yaxşı təchiz edilmiş fərdlər nəslini yetişdiririk.

• İkincisi, uşaqlarda özünəinamın öyrənilməsinin aktuallığı onun təhsil təcrübələri və valideynlik strategiyaları üçün təsiri ilə vurğulanır. Tərbiyəçilər və valideynlər uşaqların özünü qavrayışlarının formalaşmasında və onların inkişafı üçün lazım olan dəstəyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Özünə inamla bağlı araşdırmalardan əldə edilən fikirlər uşaqların psixoloji rifahı və akademik uğurları üçün əlverişli mühitin yaradılmasına yönəlmiş müdaxilələr və müdaxilələr haqqında məlumat verə bilər.

Mövzunun aktuallığı onun uşaqları gücləndirmək, icmaları zənginləşdirmək və müsbət inkişafı təşviq edən təcrübələri məlumatlandırmaq potensialındadır. Uşaqlarda özünə inamın incəliklərini dərk etməklə, biz daim dəyişən dünyada inkişaf etmək üçün lazım olan özünəinam və möhkəmliyə malik şəxsiyyətlər nəslini yetişdirməyə çalışırıq [2, s.78].

Uşaqlarda özünə inamla bağlı tədqiqatların əsas hissəsi onun inkişafına təsir edən müxtəlif amillərin çoxşaxəli tədqiqatını əhatə edir. Əsas müəyyən edən amillərdən biri valideynin təsiridir. Valideynlər uşaqların öz imkanları və dəyərlərinə dair inanclarını formalaşdıran əsas sosiallaşma agentləri kimi xidmət edirlər. İstiqanlılıq, həssaslıq və konstruktiv rəy ilə səciyyələnən dəstəkləyici və həvəsləndirici valideynlik təcrübələri uşaqlarda özünə inamın daha yüksək səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Əksinə, həddindən artıq tənqidi və ya nəzarət edən valideynlik tərzləri uşaqların özünə inamını və özünə hörmətini sarsıda bilər, müsbət özünü qavrayışların formalaşmasında valideyn davranışlarının həlledici rolunu vurğulayır.

Əlavə olaraq, həmyaşıdların qarşılıqlı əlaqəsi uşaqların özünə inamının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Həmyaşıdlarla münasibətlər sosial müqayisə və təsdiq üçün imkanlar yaradır, uşaqların özləri və bacarıqları haqqında təsəvvürlərinə təsir edir. Qarşılıqlı dəstək və qəbul ilə səciyyələnən müsbət həmyaşid qarşılıqlı əlaqələri aidyyət hissinə kömək edir və özünə inamı artırır. Əksinə, həmyaşıdların rədd edilməsi və ya zorakılıq təcrübəsi uşaqların həmyaşid qruplarında müsbət sosial dinamikanın təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayaraq, uşaqların özünə inamını və inamını sarsıda bilər [3, s.83].

Akademik təcrübələr də uşaqların özünə inamına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Akademik axtarışlardakı uğur və uğursuzluqlar uşaqların səriştə və potensialı ilə bağlı inanclarını formalaşdırır. Ustalıq, muxtariyyət və mənalı məşğulluq üçün imkanlar təmin edən dəstəkləyici təhsil mühitləri akademik effektivlik hissini gücləndirir, uşaqlara çətinliklərin öhdəsindən inamla çıxmağa imkan

verir. Əksinə, akademik çətinlik və ya səriştəsizlik kimi qəbul edilən təcrübələr uşaqların özünə inamını və motivasiyasını sarsıda bilər ki, bu da uğursuzluqlar qarşısında böyümə təfəkkürünün və möhkəmliyin artırılmasının vacibliyini vurğulayır.

Temperament kimi fərdi xüsusiyyətlər uşaqların özünə inamının formalaşmasında həlledici rol oynayır. Optimizm, əzmkarlıq və uyğunlaşma qabiliyyəti kimi xüsusiyyətlərə malik olan uşaqlar, çətinliklər və uğursuzluqları effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verən möhkəm özünə inam inkişaf etdirmə ehtimalı daha yüksəkdir. Fərdi fərqlər və ətraf mühit amilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqəni başa düşmək, hər bir uşağın unikal ehtiyaclarını ödəmək üçün müdaxilələrin və dəstək sistemlərinin uyğunlaşdırılması üçün vacibdir.

Uşaqlarda özünəinamla bağlı tədqiqatların əsas hissəsi onun inkişafında valideyn təsirinin, həmyaşıdların qarşılıqlı əlaqəsinin, akademik təcrübənin və fərdi xüsusiyyətlərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini vurğulayır. Mövcud amillərlə bağlı anlayışlar əldə etməklə, biz müsbət özünü qavrayışları inkişaf etdirməyə və uşaqların tam potensialını reallaşdırmağa imkan verməyə yönəlmiş müdaxilələr və təcrübələr haqqında məlumat verə bilərik. Nəticə etibarilə, uşaqlarda özünəinamın gücləndirilməsi təkcə onların fərdi rifahı üçün deyil, həm də daha möhkəm, bacarıqlı və mərhəmətli cəmiyyət qurmaq üçün çox vacibdir [4, s.87].

Uşaqlarda özünəinamın öyrənilməsi onun inkişafını formalaşdıran müxtəlif amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini işıqlandırır. Valideynlərin və həmyaşıdların təsirindən tutmuş akademik təcrübələrin və fərdi xüsusiyyətlərin təsirinə qədər, bu elementlərin dinamik qarşılıqlı təsirini nəzərə alaraq, özümüzə inam anlayışımız zənginləşir. Empirik tədqiqatlar və nəzəri anlayışlar vasitəsilə biz müsbət mənlilik qavrayışlarını necə inkişaf etdirmək və uşaqların həyatın çətinliklərini dözümlülük və qətiyyətlə idarə etmək üçün gücləndirmək haqqında dəyərli perspektivlər əldə etdik. Əhəmiyyətli odur ki, bu tədqiqat uşaqların özünə inamının formalaşmasında dəstəkləyici mühitlərin əsas rolunu vurğulayır. İstər müsbət valideyn-uşaq münasibətlərini inkişaf etdirmək, istər inklüziv həmyaşid dinamikasını təşviq etmək və ya dəstəkləyici təhsil şəraitini inkişaf etdirmək, uşaqların dəyər və bacarıqlarını təsdiq edən mühitlərin yaradılması vacibdir. Bundan əlavə, uşaqların özünə inamını artırmağa yönəlmiş müdaxilələr fərdi fərqləri nəzərə almalı və hər bir uşağın unikal ehtiyaclarını ödəmək üçün strategiyaları uyğunlaşdırmalıdır.

Gələcəyə nəzər salsaq, bu tədqiqatın nəticələri akademik sorğudan kənara çıxaraq təhsil şəraitlərində, valideynlik təcrübələrində və icma müdaxilələrində praktik tətbiqlərə qədər uzanır. Uşaqlarda özünəinam hissini inkişaf etdirməyə üstünlük verməklə biz təkcə onların fərdi rifahını yüksəltmir, həm də daha möhkəm, güclü və mərhəmətli cəmiyyətin inkişafına töhfə veririk. Uşaqlarda özünəinam anlayışımızı inkişaf etdirməyə davam edərkən, gəlin onların potensialını inkişaf etdirən və inkişaf etməyə ruhlandıran mühitlər yaratmağa sadıq qalaq.

Açar sözlər: özünə inam, uşaqlar, inkişaf, valideyn təsiri, həmyaşıdlarla qarşılıqlı əlaqə.

Ədəbiyyat

1. Bandura A. (201-7). Öz-özünə effektivlik. V.S. Ramachaudran (Red.), İnsan davranışı ensiklopediyası (cild 4, səh. 71-81). Akademik Mətbuat.
2. Eccles J. S., Harold, R.D. (2021). İdmanla məşğul olmaqda gender fərqləri: Ekklsin gözləntidəyər modelinin tətbiqi. *Journal of Applied Sport Psychology*, 3(1), 7-35.
3. Harter S. (2022). Özün qurulması: İnkişaf və sosial-mədəni əsaslar (2-ci nəşr). Guilford Press.

4. Marsh, H.W. (2019). Akademik mənlük konsepsiyasının və akademik nailiyyətlərin səbəb sıralaması: Çox dalğalı, uzununa panel təhlili. *Journal of Educational Psychology*, 82(4), 646–656.

SƏFƏVİ ŞAHI ŞAH İSMAYIL XƏTAINİN ŞİƏ İSLAHATI

Reyhana Səfərova

Azərbaycan Universiteti

safarovareyhane@gmail.com

Səfəvilər dövlətinin əsasını qoyan I Şah İsmayıl 23 iyun 1487-ci ildə Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur. O, Səfəvilər nəslinin nümayəndəsi olmaqla yanaşı, Bayandurlu sülaləsi ilə də qohum idi, onun nənəsi Xədicəbəyim Ağqoyunlu hömdarı Uzun Həsənin bacısı, anası Aləmşahbəyim isə qızı idi. Dövlətin və nəslin adı Şah İsmayılın babası, Səfəviyyə təriqətinin banisi Şeyx Səfiəddin İsaq əl-Musəvinin (1252-1334) adı ilə bağlıdır. Şeyx Səfiəddin İsaq əl-Musəvinin ölümündən sonra təriqətin başına ardıcıl olaraq Şeyx Sədrəddin (1334-1392), Xacə Əli (1392-1427) başçılıq etmişdir. Şeyx İbrahimin (1427-1447) dövründə Ərdəbil hakimliyi yaranmışdır. I Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneyd (1447-1460), atası Şeyx Heydər (1460-1488) dövründə Ərdəbil hakimliyinin siyasi fəaliyyəti daha da genişlənmişdir. Atası Şeyx Heydər 1488-ci ildə Şirvanşahlarla müharibədə öldürüləndən sonra İsmayıl və qardaşları Bayandurlu Yaqub padşahın əmri ilə İstəxr qalasına həbs edilmişdir. Dörd il yarım həbsdə saxlandıqdan sonra Bayandurlu hökmdarı Rüstəm padşah onları İstəxr qalasından azad etdirib, Ərdəbilə yola salmışdır. Daha sonra Şeyx Heydər oğlanlarının şöhrətindən qorxuya düşən Rüstəm padşah onların arxasınca beş min nəfərlik süvari göndərmişdir. 1494-cü ildə Şəməsi adlı yerdə Şeyx Sultanəlinin (1488-1494) başçılıq etdiyi Qızılbaşlar məğlub oldular. Bayandurlular yenidən Ərdəbili ələ keçirsə də, Şeyx İsmayıl (1494-1501) və qardaşı İbrahimi tapa bilmədilər. Qızılbaş tərəfdarları onları Ərdəbildən Rəştə, Lahicana daha sonra Gilanın Biyepiş vilayətinə qaçırdılar. Şeyx İsmayıl qardaşı İbrahim ilə bərabər Gilanda altı il qalaraq müəllimi Şəmsəddin Lahicidən ərəb, fars dillərini və "Quran" oxumağı öyrəndi [5, s.14-15]. Şeyx İsmayılın Lahincanda qaldığı müddət ərzində onun yanına hər yerdən xüsusilə də Rum, Əhər, Qaracadağdan tərəfdarlar gəlmişdir. Şeyx İsmayıl 6 il Lahincanda qaldıqdan sonra Səfəvilərin hakimiyyəti altında Azərbaycanı yenidən vahid mərkəzdə birləşdirmək üçün hərəkətə başladı. Bayandurlu dövlətinin şahzadələri arasındakı mübarizə və dövlətin parçalanması Şeyx İsmayılın qalibiyyətli yürüşünü asanlaşdıracaqdı. 1499-cu ilin avqustunda Şeyx İsmayıl Lahincandan Ərdəbilə doğru yürüşə başladı. O, bir çox qələbələrdən sonra 1501-ci ilin payızında Şərur döyüşündə Bayandurlu Əlvənd Mirzəni məğlub edib, Təbrizə gələrək özünü şah elan etdi.

Dövlətin əsasını qoyduqdan sonra mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq I Şah İsmayılın daxili siyasətində başlıca ideyalardan biri idi. I Şah İsmayıl sadəcə dünyəvi hökmdar deyildi o, həmçinin bütün şiələrin dini başçısı və "dinin himayəçisi" hesab olunurdu. I Şah İsmayılın həyata keçirdiyi dini islahat onun ən mühüm tədbirlərindən biri idi. I Şah İsmayıl, Təbrizə daxil olanda seyidlər, din xadimləri və şəhərin görkəmli şəxsləri tərəfindən hörmətlə qarşılandı və Səfəvilər dövlətinin əsasını qoydu. 1501-ci ilin payızında, Səfəvi hakimiyyətinin, ilk günündən islamın şiə təriqəti dövlət dini olaraq elan edildi. I Şah İsmayılın şiəliyi rəsmi məzhəp elan etməsi və dövlət hakimiyyətinin bütün qollarını şiəliyin xidmətinə verməsi köhnə İranda mövcud olan "Din və dövlət iki qardaşdır, biri

digəri olmadan mövcud ola bilməz, hökmdar dinin hamisidir” anlayışının yenidən dirçəlməsi demək idi. Beləliklə “Zillullahu fil-arz” yəni, Allahın yerüzündəki kölgəsi anlayışı yenidən bərqərar oldu. Şah “Mürşid-i Kamil” titulu ilə ən yüksək dini hakimiyyəti təmsil edirdi [4, s.72]. I Şah İsmayılın şiə-imami təriqətini elan etməsi ilə vəzifəsi sünni camaatını lənətləmək və təzyiq yolu ilə şiəliyə çevirmək olan Təberrailər şəhər meydanlarına dağıldılar. Şiə prinsiplərinə uyğun olaraq azana “Eşhədu ənnə Əliyyəni Vəliyullah” sözləri əlavə edildi [7, s.294].

Anonim bir tarixçinin qeyd etdiyinə görə, tacqoymadan bir gün əvvəl I Şah İsmayıl əmirlərdən və şiə üləmələrindən məsləhət istədi. Onlar 200-300 min əhalinin üçdə iki hissəsinin sünni və yalnız bir hissəsinin şiə olduğu bir şəhərdə xalq həyəcanlarının mümkünliyünü bildirərək onu bu tədbirdən çəkəndirməyə çalışdılar. Lakin şiələşməni həyata keçirməkdə qəti qərarlı olan I Şah İsmayıl belə cavab vermişdi: “Əgər rəiyyət bircə kəlmə belə desə, mən, Allah-Təalanın köməyi ilə Qılınc çəkəcəyəm və bir nəfəri də sağ qoymayacağam”. Ertəsi gün xütbə oxuyan Təbrizin Cümə məscidinə gəlib, I Şah İsmayılın əmri ilə minbərə çıxaraq xütbə oxumağa başlamışdı. I Şah İsmayılın əmri ilə şəhər məscidində oxunan xütbədə 12 imam xatırlanmış və ilk 3 xəlifə və bəzi səhabələrə qarşı lənətlər edilmişdi. I Şah İsmayıl isə əhalinin başı üzərinə qaldırdığı qılıncı ilə minbərin aşağı hissəsində dayanmışdı. Pul islahatı imami şiəliyin təbliği və onun dövlətdə hökmdarın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi məqsədinə də xidmət edirdi. Dövrüyyəyə şiəlik simvolları olan yeni sikkələr buraxıldı. [1, s.175]. “Allahdan başqa ilah yoxdur, Muhəmməd Allahın elçisidir, Əli Allahın dostudur” sözləri sikkələrə həkk olundu. Sikkələrin üzərində on iki şiə imamın adı yazılmışdı. İranda şiələr azlıq təşkil edirdi, feodallar və sakinlərin əksəriyyəti sünni idi. Sünnilik hamıya hakim olan din idi. Şiə əmirlikləri istisna olmaqla, İrandakı dövlət qurumları olan Mazandaran və Gilanda, şiəliyin beşiyi olan Azərbaycanda belə əhalisinin əksəriyyətini sünnilər təşkil edirdi. XVI əsrin əvvəllərində anonim bir tarixçinin qeyd etdiyinə görə Təbriz şəhərində 300 min nəfərə çatan əhalinin 2/3-ni sünnilər təşkil edirdi [8, s.58-59].

Səfəvilər əhalini şiə məzhəbinə daxil etmək üçün hər fürsətdən istifadə edirdilər. Əyalətlərə göndərilən fərmanlarda valilər, üləmələr və camaat şiəliyə dəvət edilir və bu dəvəti qəbul etməyənlərin hər cür təqiblərə məruz qalacağı bildirilirdi. Səfəvi hakimiyyətinin bərqərar olmasından sonra bir sıra din xadimləri şiəliyi qəbul etdilər və bu məzhəbin rəsmi statusu ilə barışmalı oldular. Sünnilərə şəhərlərdən uzaqlaşmaq və məzhəblərini dəyişmək üçün təzyiqlər edildi. Məqsəd isə Səfəvilərin hökmlərini qəbul etdiyi ərazidə yekcins dini struktur yaratmaq idi. Lakin sünni məzhəbinə mənsub bir sıra din xadimlərini Səfəvi dövlətinin xidmətinə gətirmək mümkün olmadı. Şiəliyi qəbul etməyən sünni din xadimlərinə qarşı sərt cəzaların həyata keçirilməsinə başlandı. Belə din xadimlərindən bəziləri öldürüldü, bəziləri isə Səfəvi səltənətini tərk edərək Osmanlı sultanlığına, Hindistana və digər ərazilərə yollandılar. S.M. Onullahinin qeyd etdiyi kimi şiə ruhaniləri Səfəvi dövlətinin əsas dayağı idi, onlar dövlətə arxalanırdılar. Səfəvi dövlətinin başçıları da Ərdəbilin ali din ruhani təbəqəsindən idi. Səfəvi şahları xüsusi səlahiyyətə malik olduqları üçün din xadimlərini maddi və mənəvi cəhətdən müdafiə edirdilər. Xüsusilə seyid nəslindən olan din xadimləri yüksək vəzifələrə təyin edilir, geniş imtiyazlara malik idi. Təbriz şəhərindəki seyidlərin yuxarı zümrəsinin nümayəndələrinin əksəriyyəti müxtəlif vəzifələrdə işləyirdilər. Onlar sədrin təklifi və şahın fərmanı ilə ayrı-ayrı şəhərlərdə şeyx-ül islam vəzifəsinə təyin edilirdilər [2, s.121-122]. Şiəlik dövlətin hər kəsin tabe olduğu bir məzhəbə çevrildikdən sonra onu təhsil və mədəniyyətlə yaymağın vaxtı çatmışdı. I Şah İsmayıl on iki şiə anlayışını bilən din xadimlərini Livan və Bəhreyyədən camaata məzhəb məlumatı vermələri üçün İrana dəvət edirdi. Adı çəkilən ölkələrdən olan şiə alimlərinin

İranda məskunlaşması ilk şiə mətnlərinin ərəbcə yazılmasına və ya ərəbcədən farscaya tərcümələrə başlanmasına zəmin yaratdı [9]. Şiə siyasətinin həyata keçirilməsi üçün lazım olan üləmanı təmin etməyə çalışan Səfəvi dövlətinin dəvətinə ilk cavab verənlər Cənubi Livanın Cebel Amil bölgəsindən olan fəqihlər olmuşdular. Səfəvi dövləti bu mühacir alimləri sədr, müfti, qazı, imam, müdərris və s. kimi vəzifələrə təyin edirdi. Mühacir alimlərin Səfəvi mədəniyyətinə ən böyük töhfəsi onların bir əsr yarım ərzində İrani şiə elmi mərkəzinə çevirmələri idi [3, s.75].

Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra bir sıra dini vəzifələr yaradıldı. Onlardan biri sədr idi. Səfəvi dövlət idarəçilik sistemində ali ruhani vəzifə olan sədr vəzifəsinə təyin olunan ruhani sədrülsodur adlanırdı. Sədr vəzifəsinə bir qayda olaraq səltənət daxilində böyük nüfuza malik olan və Səfəvi Şahının etibarını qazanan ruhanilər təyin edilirdilər. O, dini işlər sahəsində Şahın iradəsini həyata keçirir, şiə məzhəbinin təbliğinə, dini strukturların fəaliyyətinə və məhkəmə işlərinə rəhbərlik edirdi. Sədrin vəzifədə olduğu müddətdə görməli olduğu işlər bunlar idi: "onlar seyidlərə və əmmaməliyə himayə göstərməli və onların işlərində mənafeyini müdafiə etməli, vəqfləri idarə etməli və şəriət maarifi üçün pul verməlidirlər" Sədr bütün şəhərlərdə o cümlədən Təbrizdə şeyx-ül-islami, qazıları, nəqibləri, hafizləri, xütbə oxuyanları və müdərrisləri işə qəbul və işdən azad edə bilmə hüququna malik idi. Amma bu vəzifələr çox vətənsiz irsi olurdu. Digər dini vəzifə olan Qazının qarşısında dayanan başlıca vəzifə ədalət məhkəmələrinin işinin istiqamətləndirilməsi idi. İnsanlar arasında baş verən bütün həllolunmaz mübahisələrin həll olunması, haqlı tərəfin müəyyənləşdirilməsi qazılar tərəfindən həyata keçirilirdi. Səfəvi dövlətinin dini işlərlə bağlı dövlət idarəçilik sistemində mövcud olan vəzifələrdən digəri də qazıəsger idi. Qazıəsgerlər hərbi qoşunlar daxilində şəriət və hüquq məsələlərinin həlli ilə məşğul olurdular [6, s.626-628].

Açar sözlər: Səfəvilər dövləti, I Şah İsmayıl, Şiə islahatı.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi yeddi cildə, III cild – Bakı, 2007 s. 592.
2. Baxşəliyev Adil. Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi həyatı və beynəlxalq əlaqələri. – Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009, s. 274.
3. Çelenk Mehmet. Safeviler döneminin şiə-sünni ilişkileri üzerindeki etkisi. Mezhep Araştırmaları.
4. Gündüz Tufan. Son Kızılbaş Şah İsmail. – İstanbul: Yeditepe, 2013, s. 176.
5. Nağıyev Sadiq. Qızılbaşlıq haqqında. – Bakı: Əbiləv, Zeynalov nəşriyyatı, 1997, s.32
6. Süleymanov Mehman. Şah İsmayıl Səfəvi. – Bakı : Elm və təhsil, 2018, s. 824.
7. Yıldız Onur. Şah İsmail döneminde şiə-imami mezhebin mahiyeti (1501-1524). Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Dergisi.
8. Эфендиев Октай. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке издательство. – Баку 1981, "ЭЛМ", s. 335.
9. <https://www.indyturk.com/node/41971/t%C3%BCrkiyedən-seslər/safev%C3%AElər-ve-iran%E2%80%99%C4%B1n-%C5%9Fi%C3%AElə%C5%9Ftirilməsi>

PUL-KREDİT SİYASƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ, ƏSAS NÖVLƏRİ VƏ ONA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Məhəmməd Şəkiliyev

Azərbaycan Universiteti

muhammedshakiliyev@gmail.com

Dövlətlə maliyyə bazarı arasında münasibətlər çoxşaxəlidir. Dövlət borc verən və borcalan kimi çıxış edə, bazarın fəaliyyətinin ümumi qaydalarını müəyyən edə və ona nəzarət edə, rəsmi pul-kredit siyasəti apara bilər. Dövlət həm də milli iqtisadiyyatın sabitliyinin asılı olduğu maliyyə bazarının inkişafını həvəsləndirə və qoruya bilər. İlk növbədə belə siyasət bazara təşkilati tamlıq verməklə, əməliyyatları standartlaşdırmaqla və ciddi nəzarət etməklə həyata keçirilir. Azərbaycanda maliyyə bazarlarının formalaşması bilavasitə maliyyə institutlarının formalaşması ilə bağlıdır. Bu proses, mahiyyət etibarilə, tam qanunvericilik bazası olmadığı halda hələ də həyata keçirilir. Bir çox maliyyə qurumlarının fəaliyyəti hələ də Prezident fərmanları, Hökumət qərarları, ayrı-ayrı nazirlik və idarələrin göstərişləri və ya dəqiqləşdirmələri ilə tənzimlənir. Təşkilati nöqtəyindən maliyyə bazarını maliyyə alətlərini buraxan, alqı-satqısını həyata keçirən maliyyə institutlarının, təsərrüfat subyektlərinin məcmusu kimi nəzərdən keçirmək olar. Maliyyə bazarlarının əsas məqsədi əmanətlərin maliyyə resurslarının son istehlakçıları arasında səmərəli bölüşdürülməsini təmin etməkdir. Bu problemin həlli həm obyektiv, həm də subyektiv səbəblərə görə çətindir, çünki maliyyə bazarı iştirakçılarının fərqli, bəzən diametrik şəkildə zidd olan maraqları, maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi ilə bağlı yüksək risklər və s. nəzərə alınmalıdır. İsveçrənin İqtisadi Məsələlər üzrə Dövlət Katibliyi (SECO) və Dünya Bankı (DB) Azərbaycanın maliyyə sektorunun modernləşdirilməsi layihəsinin ikinci mərhələsinin başladığını elan ediblər. Layihə çərçivəsində maliyyə bazarlarında tənzimləmə sahəsində qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, bankların yenidən təşkili, əmanətlərin sığortalanması, istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi və problemlə kreditlərlə bağlı vəziyyətin yaxşılaşdırılması istiqamətlərinə diqqət yetiriləcək. Dünya Bankının bir hissəsi olan Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası (IFC) yerli maliyyə institutlarına kredit məlumatlarını daha yaxşı bölüşdürmək və kredit risklərini idarə etmək və kiçik, orta ölçülü kreditləri də daxil etməklə, borcalanların maliyyəyə çıxış imkanlarını genişləndirmək məqsədilə Azərbaycanda ilk özəl kredit bürosunun yaradılmasına kömək etmişdir. 20-yə yaxın yerli maliyyə institutu və kredit məlumatı xidmətləri və risklərin idarə edilməsi üzrə həllərin dünya üzrə aparıcı təchizatçısı Creditinfo, Bakıda özəl kredit bürosunun yaradılması haqqında saziş imzalayıb. BMK-nın verdiyi məlumata görə, son iki il ərzində BMK bu sahədə məsləhətlər vermək və təcrübə mübadiləsi aparmaqla ofisin yaradılmasına dəstək verib. Azərbaycan Dünya Bankının “Doing Business 2017” “Kredit əldə etmək” indikatorunda 118-ci yerdə qərarlaşıb. Büronun maliyyə institutları üçün kreditlərin verilməsini asanlaşdıracağı və daha məsuliyyətli kreditləşdirmə təcrübələrini təşviq edəcəyi gözlənilir. Artıq borcalanlar kredit məlumatlarını kredit bürosu ilə paylaşmağa razılıq verə biləcəklər. Dövlət kredit reyestri ilə müqayisədə özəl kredit bürosunun daha geniş istifadəçi dairəsi və daha çox məlumat mənbəyi olacaq. Məsələn, büro lizinq şirkətlərindən, eləcə də mobil telefon provayderləri, kommertiya kreditorları və kommunal xidmətlər kimi qeyri-ənənəvi kreditorlardan məlumat alacaqdır. Bütün kredit risklərinin bir fayda saxlanması maliyyə institutlarına və

kreditorlara riskləri daha effektiv qiymətləndirməyə, onların xərclərini azaltmağa və kredit məhsullarının əlçatanlığını artırmağa kömək edəcək. Region ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda baş verən son hadisələr risklərin azaldılması və maliyyə sektorunun gücləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Effektiv məlumat mübadiləsi defolt dərəcələrini aşağı salmağa və kreditlərin həcmi artırmağa kömək edəcək. Kredit bürosu da borcalanlara fayda verəcək, çünki müsbət kredit tarixçəsi maliyyələşdirməyə daha çox çıxış imkanı verir [7].

Fikrimizcə, pul-kredit siyasəti işlənib hazırlanarkən onun həyata keçirilməsinə təsir edən bütün amillərin hərtərəfli qiymətləndirilməsini aparmaq və onların pul-kredit siyasəti alətlərinin istifadəsinə təsiri arasında əlaqəni müəyyən etmək lazımdır (Şəkil 1).

Pul-kredit siyasətinin aparılması üçün makroiqtisadi şərtlər	Pul-kredit siyasətinin əsas müddələrinin rəsmiləşdirilməsi
Sosial-iqtisadi vəziyyət	Pul – kredit siyasətinin şəffaflığı
Dövlətin xarici siyasəti	İqtisadi agentlərin bank sistemində etimadının dərəcəsi
Dövlət borcunun səviyyəsi	Pul-kredit siyasətinin gecikmələri nəzərə alınmaqla
Maliyyə bazarının və bank sektorunun vəziyyəti	Büdcə sektorunun vəziyyəti
İqtisadiyyatda struktur dəyişiklikləri	Real sektor müəssisələrinin kredit qabiliyyəti
Mərkəzi Bankın müstəqilliyi	Bazar subyektlərinin gözləntilərinə istiqamətlənmə

Şəkil 1. Pul-kredit siyasətinin formalaşmasına və həyata keçirilməsinə təsir edən amillər

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib edilib

İqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq, pul siyasətinin dörd əsas növü fərqləndirilir ki, onların hər biri özünəməxsus alətlər toplusu, iqtisadi və inzibati tənzimləmə üsullarının müəyyən kombinasiyası ilə xarakterizə olunur. Bunlara daxildir: məhdudlaşdırıcı, ekspansionist, deflyasiya, seçmə üsulu.

Məhdudlaşdırıcı pul-kredit siyasəti monetar emissiyanın məhdudlaşdırılmasına, şərtlərin sərtləşdirilməsinə və komməriya banklarının kredit əməliyyatlarının həcmi məhdudlaşdırılmasına, faiz dərəcələrinin artırılmasına yönəlib. Onun həyata keçirilməsi, adətən, fiskal tədbirlərlə “dəstəklənir”: vergilərin artırılması, dövlət xərclərinin azalması. Məhdudlaşdırıcı pul-kredit siyasətinin məqsədləri bunlardır: inflyasiyanın cilovlanması, tədiyə balansının yaxşılaşdırılması, bazar konyukturasının “həddən artıq qızması” ilə müşayiət olunan iqtisadi yüksəliş dövrlərində işgüzar fəaliyyətdə tsiklik dalğalanmaların yumşaldılması.

Genişləndirici pul-kredit siyasəti kreditləşmənin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi, tədaviyə olan pul kütləsinin artmasına nəzarətin zəiflədilməsi, faiz dərəcələrinin aşağı salınması deməkdir. Bu, vergi dərəcələrinin azaldılması və dövlət büdcəsinin qeyri-məhsuldar xərclərinin artması ilə müşayiət olunur. Genişləndirici pul siyasətinin məqsədləri biznes fəaliyyətini və iqtisadi artımı stimullaşdırmaq və işsizliyi azaltmaqdır.

Seçilmiş pul-kredit siyasəti Mərkəzi Banka müəyyən istiqamətdə seçmə təsir göstərməyə imkan verir. Onu həyata keçirərkən aşağıdakı alətlərdən və ya onların müxtəlif kombinasiyalarından istifadə olunur: müəyyən növ bank əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması, müxtəlif maliyyə-kredit əməliyyatları həyata keçirərkən komməriya banklarının əməyinin məbləğinin müəyyən edilməsi,

müəyyən növ pul vəsaitlərinin buraxılması şərtlərinin tənzimlənməsi, müxtəlif kateqoriyalı borcalanlara kreditlər, kredit limitlərinin müəyyən edilməsi [2].

Deflyasiyalı pul-kredit siyasəti iqtisadi artımın ləngiməsinə səbəb ola biləcək bəzi işgüzar fəaliyyət növlərini məhdudlaşdırmaqla inflyasiyanın cilovlanmasına və tədiyyə balansının yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş dövlət maliyyəsi və pul-kredit siyasəti sahəsində dövlət tənzimləyici tədbirlərinin məcmusudur. O, pul tələbini aşağıdakı üsullarla məhdudlaşdırmaqla həyata keçirir: büdcə gəlirlərinin artırılması məqsədilə vergitutmanın artırılması və əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin aşağı salınması; dövlət xərclərinin azalması, bank uçot dərəcəsinin artırılması, kredit tələbinin azalması və əmanətlərin artması; məcburi ehtiyat normasının artırılması; sabit gəlir gətirən dövlət qiymətli kağızlarının Mərkəzi Bank tərəfindən satışı.

Mərkəzi Bank həyata keçirilən pul siyasətinin növünü və müvafiq olaraq kommertiya banklarının fəaliyyətini tənzimləyən alətlər toplusunu hər bir konkret halda iqtisadi vəziyyətin vəziyyətindən asılı olaraq seçir. Bu seçim əsasında hazırlanmış pul siyasətinin əsas istiqamətləri qanunverici orqan tərəfindən təsdiq edilir. Bu zaman bu və ya digər pul tənzimləmə tədbirinin həyata keçirilməsi ilə onun həyata keçirilməsinin təsirinin təzahürü arasında olan vaxt fasiləsini nəzərə almaq lazımdır.

Mərkəzi Bankın pul vahidinin sabitliyinin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyəti iqtisadi artım və digər problemlərin həlli üçün ilkin şərait yaradır. Lakin bu ifadə bütün hallarda etibarlı ola bilməyəcək qədər ümumidir. Mərkəzi Bank yalnız pul kütləsini azaltmaqla inflyasiyaya təsir etmək imkanına malikdir. Lakin belə bir azalma iqtisadiyyat üçün heç də həmişə müsbət olmayan bir çox nəticələrlə doludur: o, məsələn, inkişaf üçün resursları azaldır; inflyasiyanı məhdudlaşdırmır (əgər sonuncu monetar amillərlə əlaqəli deyilsə). Ona görə də bir sıra hallarda, fikrimizcə, Mərkəzi Bankın qarşısına inflyasiya ilə mübarizə deyil, digər vəzifələri, xüsusilə də istehsalçılara kreditlərin verilməsini genişləndirmək və faiz dərəcələrini aşağı salmaqla iqtisadi artımı hədəf kimi müəyyən etməsi məqsəduyğundur. Onu da qeyd edək ki, daxili qanunvericilikdə ölkənin əsas bankının yerli istehsalın inkişafına töhfə verməli olduğunu göstərən konkret müddəalar yoxdur. Fikrimizcə, pul-kredit siyasəti ölkənin iqtisadi inkişafına böyük təsir göstərdiyindən, bununla bağlı qanunvericilikdə dəyişiklik edilməsi siyasətin daha səmərəli olmasına səbəb olardı [1].

Mərkəzi Bankın pul siyasəti, prinsipcə, eyni məqsədlərə malikdir və bazar iqtisadiyyatı olan digər ölkələrdə olduğu kimi eyni üsullarla həyata keçirilir; müəyyən mənada, belə bir siyasət klassikdir: burada əsas istiqamət satınalmanı saxlamaqdır. Bununla belə, praktikada Mərkəzi Bankın pul siyasətinin necə təkmilləşdirilməsi məsələsi həmişə aktualdır. Mərkəzi Bankın pul siyasəti, fikrimizcə, təkcə alıcılıq qabiliyyətini və manatın məzənnəsini saxlamaqla məhdudlaşmamalıdır. Klassik variant sabit bazar iqtisadiyyatı olan ölkələr üçün daha uyğundur. Amma təcrübənin göstərdiyi kimi, kapitalizmin əsrlər boyu inkişaf etdiyi ölkələrdə belə, mərkəzi bankların sosial-iqtisadi proseslərə təsirini genişləndirməyə cəhdlər edilir. Azərbaycanda keçid iqtisadiyyatının xüsusiyyətlərini və dövlət tərəfindən həll olunan vəzifələrin mürəkkəbliyini nəzərə alaraq, mövcud qanunvericiliyə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi mümkün olardı ki, Mərkəzi Bank pul kütləsinin formalaşması ehtiyaclarını pul kütləsi ilə uyğunlaşdırsın. Real iqtisadiyyatın ehtiyacları, yəni pul-kredit siyasəti iqtisadi artımı təmin etməlidir.

Açar sözlər: Pul-kredit siyasəti, Mərkəzi Bank, maliyyə, təsiredici amillər.

Ədəbiyyat

1. Вагіров М.М. (2003). Банк işi. Bakı.
2. Банк işi. Dərslik. 2 Cildə, I cild. Bakı, Təknur, 2016, 456.
3. Балабанов И.Т. (2003). Банки и банковское дело. Под ред. И.Т. Балабанова. СПб.: Питер, 256.
4. Белоглазова Г.Н. (2009). Деньги. Кредит. Банки: учебник. Под ред. Г.Н. Белоглазовой. Москва: Высшее образование, 392.
5. Кучеров И.И. (2013). Правовые основы денежно-кредитной политики, цели и методы ее осуществления. Экономика. Налоги. Право, 5, 116-123.
6. Основные направление единой государственной денежно-кредитной политики на 2017 год и период 2018-2019 года. Москва: Центральный банк Российской Федерации, 2016, 73.
7. Рогатенюк Э.В. (2009). Финансовая политика государства: сущность, направления и виды. Научный вестник: Финансы, банки, инвестиции, 1(2), 40-44.

TÜRKİYƏNİN "PROGEN AŞ" ŞİRKƏTİNDƏN GƏTİRİLMİŞ "LUCİLLA" VƏ "MİDAS" YENİ YUMŞAQ BUĞDA (TR.AESTIVUM) SORTLARININ YERLİ BUĞDA SORTLARI İLƏ MÜQAYİSƏLİ ÖYRƏNİLMƏSİ

Səadət Səlimova

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

sseadetselim@gmail.com

Taxıl əkinlərini quraqlıq, normadan artıq yağıntılar, havaların soyuması-istiləşməsi və s. ilə müşayət olunan iqlim dəyişikliklərindən və bunların təsiri nəticəsində yaranan xəstəlik və zərərvericilərdən qorumaq üçün əsas qabaqlayıcı tədbirlərdən biri stress amillərinə, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlı, keyfiyyətli sort və toxumdan istifadə olunmasıdır.

Ölkəmizdə taxılçılığın dinamik inkişafını təmin etmək, ərzaqlıq buğdanın əkin sahəsini və məhsuldarlığını artırmaq, çörəkbişirmə sənayesini yüksək un çıxımına malik, keyfiyyətli ərzaq buğdasına tələbatını ödəmək üçün məhsuldar, tezyetışən, xəstəlik və zərərvericilərə qarşı davamlı, buğda sortlarının əkilməsi və fermer təsərrüfatlarında yayılması olduqca zəruridir.

Ölkəmizdə yerli sortlarla yanaşı introduksiya olunmuş buğda sortları da geniş miqyasda əkilir.

Yeni sortlar iqlim şəraitinin dəyişməsi, su qıtlığı kimi abiotik stres amillərin təsirinə davamlı olmalı, müxtəlif torpaq-iqlim şəraitinə tez uyğunlaşa bilməlidirlər. Yalnız belə sortlar müxtəlif torpaq-iqlim şəraitinə malik olan bölgələrə yayıla və yüksək məhsul alınmasını təmin edə bilər. Sortların ekoloji plastikliyi və ya müxtəlif torpaq-iqlim şəraitinə uyğunlaşma qabiliyyəti irsi xarakter daşıyır. Beləliklə, taxılçılığın global problemi xarici mühitin stres amillərinə qarşı davamlı, yüksək məhsuldarlıq potensialına malik yeni buğda sortlarının yaradılması, həmçinin introduksiya olunmuş və yerli torpaq-iqlim şəraitinə uyğun buğda sortlarının seçilməsidir. Bu baxımdan introduksiya olunmuş sortlar içərisində mövcud torpaq-iqlim şəraitinə uyğun ən perspektivlililərinin öyrənilməsi, seçilməsi və fermerlərə tövsiyə edilməsi olduqca vacib məsələlərdəndir.

Bu istiqamətdə, Türkiyənin “Progen AŞ” şirkətindən gətirilmiş “Lucilla” və “Midas” yeni yumşaq buğda (Tr.aestivum) sortlarının adaptasiya xüsusiyyətlərinin yerli buğda sortları ilə müqayisəli öyrənilməsi əsas hədəf hesab edilir.

Tədqiqat işinin məqsədi Türkiyənin “Progen AŞ” şirkətindən gətirilmiş “Lucilla” və “Midas” yeni yumşaq buğda (Tr.aestivum) sortlarının Azərbaycanın müxtəlif torpaq-iqlim şəraitlərində sınağı, onların adaptasiya xüsusiyyətlərinin yerli buğda sortları ilə müqayisəli öyrənilməsi və yüksək performans göstərən sortun seçilməsindən ibarətdir. Tədqiqat işinin məqsədinə uyğun olaraq qarşıya qoyulmuş vəzifə aşağıdakılardan ibarətdir:

- Türkiyənin “Progen AŞ” şirkətindən gətirilmiş “Lucilla” və “Midas” yeni yumşaq buğda (Tr.aestivum) sortlarının ölkəmizin müxtəlif torpaq-iqlim şəraitlərinə adaptasiya qabiliyyətinin və aqro-bioloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi

- Xəstəliklərə davamlılıq, sünbülün iriliyi və uzunluğu, 1000 dənin kütləsi və dənin doluluğu, dənin tökülməyə və gövdənin yatmağa davamlılığı, dənin rəngi və şüşəvariliyi, sortun yerli şəraitə uyğunlaşma qabiliyyəti və quraqlığa davamlılığı, tez yetişkənliyi və sortun digər keyfiyyət göstəricilərinə görə performans göstərən, yumşaq buğda sortlarının seçilməsi

ADAU-nun “Dənli taxıl və paxlalı bitkilər sahəvi laboratoriyası”, kiçik təcrübə ləkləri. Burada introduksiya olunmuş sortlar yerli, nəzarət (standart) “Mətin” yumşaq buğda sortları ilə müqayisəli öyrənilir.

Tədqiqat işinə 2023-cü il 6 noyabr tarixində torpağın hazırlanması ilə başlandı. Torpaq şumlandı, yumşaldıldı, səthi hamarlandı, səpiləcək toxum üçün yerlər hazırlandı. 13 noyabr tarixində toxumlar səpildi. Tədqiqat işi qeyd olunan təcrübə obyektlərində 3 variant və 3 təkrarda qoyulur. Kiçik təcrübə ləklərinin ölçüsü 1-1.2 m-dir.

Tədqiqat aparılan sahədə çıxışa nəzarət etmək üçün hər variantın (sortun) təkrarlar üzrə bütün ləklərində cücərtilər görünən gündən (koleoptil torpaq səthində görüldükdə) tam tarla çıxışına kimi 3 yerdə 2 xətti metrədə fenoloji müşahidələr aparılır.

“Midas” payızlıq yumşaq buğda sortu. Mənşəyi İtaliyadır. Orta tez yetişən sortdur. Bitkinin boyu 100-110 sm-dir. 1000 dənin çəkisi 40-42 qramdır. Dənin rəngi qırmızıdır. Dəni bərkdənlidir. Sünbülü qılçıqlıdır. Dəndə zülalın miqdarı 12-15%-dir. Kleykovinanın miqdarı 30-38%-dir. Çörək bişirmə keyfiyyəti yüksəkdir. Sort yüksək kollanma xüsusiyyətinə malik olub, sarı pas və unlu şəh xəstəliklərinə qarşı davamlıdır.

“Lucilla” payızlıq yumşaq buğda sortu. Mənşəyi İtaliyadır. Orta tez yetişən sortdur. Bitkinin boyu 95-105 sm-dir. 1000 dənin çəkisi 43-45 qramdır. Dənin rəngi qırmızıdır. Dəni orta bərkdənlidir. Sünbülü qılçıqlıdır. Dəndə zülalın miqdarı 13-16%-dir. Kleykovinanın miqdarı 30-38%-dir. Çörək bişirmə keyfiyyəti yüksəkdir. Sort yüksək kollanma xüsusiyyətinə malik olub, sarı pas və unlu şəh xəstəliklərinə qarşı davamlıdır.

Açar sözlər: buğda, sort, təkrar, kleykovina, cücərmə.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov F.H. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin seleksiyası və toxumçuluğu. Bakı 2011.

KƏND TƏSƏRRÜFATI TORPAQLARININ SUVARILMASINDA ARTEZİAN SULARININ İSTİFADƏ İMKANLARININ TƏDQIQI

Yunis Səmədli

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

yunissmdli860@gmail.com

Yeni kənd təsərrüfatı torpaqlarının mənimsənilməsinə çox vaxt təkə su ehtiyatlarının çatışmazlığı deyil, həm də yüksək keyfiyyətli suvarma suyunun olmaması mane olur. Hətta şirin suyun istifadəsi çox vaxt mənfi torpaq proseslərinin yaranmasına və nəticədə məhsuldarlığın azalmasına, sonra isə torpaqların kənd təsərrüfatı istifadəsindən çıxarılmasına səbəb olur. İqlim şəraitinə görə arid zonalar qeyri-kafi və qeyri-sabit nəmlik sahəsinə aiddir. Ona görə də burada suvarmanın inkişafı kənd təsərrüfatı istehsalının yüksək səviyyədə dayanıqlı olması üçün əvəzsiz şərtidir. Suvarma sistemlərinin layihələndirilməsi zamanı yeraltı sularının suvarma üçün yararlılığının qiymətləndirilməsi üçün kompleks tədqiqatların aparılması və su mənbəyinin seçilməsi üçün nəzəri və metodoloji tövsiyələrin işlənilib hazırlanması olduqca vacibdir. Bu baxımdan da, suvarma sistemlərinin layihələndirilməsi zamanı su mənbəyi seçərkən keyfiyyət baxımından ən uyğun sulu təbəqələrin öyrənilməsi və müəyyən edilməsi yeraltı suların istifadəsinin başlıca vəzifəsidir [2].

Aktiv su mübadiləsi zonasında yeraltı suların kimyəvi tərkibinin formalaşması landşaft əmələgətirən amillərlə (günəş radiasiyası, atmosfer rütubəti, geoloji-struktur və litoloji-struktur, yeraltı və yerüstü axın), yəni bütövlükdə fiziki və geoloji vəziyyətdən asılıdır. Kompleks meliorasiya olmadan yeraltı suların istifadəsi neqativ torpaq proseslərinin inkişafına və aqroekosistemlərin məhsuldarlığının azalmasına səbəb olur. Ona görə də su mənbəyi seçərkən təbii-meliorativ, hidrogeoloji-meliorativ və meliorativ-hidrokimyəvi şəraiti nəzərə almaq lazımdır.

Suvarma suyunun keyfiyyət göstəricilərinin öyrənilməsi üsulları və müəyyən edilməsi üzrə müəyyən nəzəri, təcrübi və elmi-istehsalat təcrübə toplanmışdır. Müxtəlif tərkib və keyfiyyətə malik suların suvarmada istifadə məsələləri bir çox alimlərin əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Bununla belə, bir çox məsələlər hələ də həllini tapmamışdır. Xüsusilə təbii landşaft-hidrogeoloji və torpaq-geokimyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla suyun və suvarılan torpaqların tərkibinə dair ekoloji tələblər işlənməmiş, müxtəlif keyfiyyətli su ilə suvarmanın təsiri altında torpaqların fiziki-kimyəvi, aqrofiziki və digər xassələrinin dəyişməsi qanunauyğunluqları tam müəyyən edilməmişdir.

Suvarma suyunun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi problemlərinə dair elmi nəşrlərin təhlili həll yollarının, sadə model və əlaqələrin tədqiqindən daha mürəkkəb sistemli metod və qiymətləndirmələrə tədricən keçidin axtarışı üçün intensiv elmi-metodoloji və nəzəri tədqiqatların aparıldığını göstərir.

Çoxsaylı tədqiqatlara baxmayaraq, suvarma suyunda həll edilmiş duzların və kimyəvi tərkibin ayrı-ayrı komponentlərinin yol verilən həddi ilə bağlı konsensus yoxdur. Suyun kimyəvi tərkibinin komponentlərinin müxtəlif asılılıqlarının nəzərə alınmasına əsaslanan, müxtəlif ərazilər və suvarma şəraiti üçün alınmış bir neçə suvarma keyfiyyət göstəriciləri hazırlanmışdır. Bu göstəricilərdən istifadə etməklə eyni suyun keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi çox vaxt müqayisə olunmur və əksər hallarda tam əks məna daşıyır [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif təsnifatlarda müxtəlif minerallaşma dərəcəsinə malik suların suvarma üçün yararlılığının qiymətləndirilməsi həmişə üst-üstə düşür. Bu, eksperimental tədqiqatların qısamüddətli xarakteri və qiymətləndirmənin aparıldığı obyektlərin təbii şəraitinin fərqliliyi ilə izah olunur.

Beləliklə, suvarma meliorasiyası məqsədləri üçün təbii suların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sahəsində nəzəri tədqiqatların icmalı göstərdi ki, suların bütün şəraitlərdə suvarma üçün yararlılığının dəqiq standartları müəyyən edilə bilməz.

Arid zonalarda irriqasiyanın aparıldığı müddətdə suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə dəyişməsi bir çox müəlliflər tərəfindən qeyd edilmişdir. Suvarmanın təsirindən torpaqların izafi nəmlənməsi və təkrar şorlaşması baş verir [1]. Qeyd edilən bu proseslərin inkişafında suvarmada tətbiq edilən yeraltı suların keyfiyyəti əhəmiyyətli rola malikdir. Respublikamızda yeraltı sulardan suvarmada istifadə olunmasına XX əsrin ikinci yarısından başlanılmışdır. Məsələn, Goranboy rayonunda subartezian quyularından hasil edilən yeraltı sular kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılmasında istifadə edilən suvarma suyunun 30-50%-ni təşkil edir. XX əsrin 80-90-cı illərində meliorativ vəziyyətin, xüsusilə də suvarma suyunun keyfiyyətinə kifayət qədər diqqət ayrılmamışdır.

Yeraltı suların suvarma üçün yararlılığını qiymətləndirmək üçün torpaq xüsusiyyətlərini və kənd təsərrüfatı bitkilərinin duza davamlılığını nəzərə alaraq suvarma suyunun iki təsnifatından istifadə edilmişdir. Birinciyə müxtəlif mexaniki tərkibə və udma qabiliyyətinə malik olan torpaqlara münasibətdə minerallaşma dəyərində görə suvarma suyunun dörd sinfi daxildir. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin duza davamlılığını nəzərə alaraq suvarma suyunun keyfiyyətini qiymətləndirmək üçün əsas kationların və anionların nisbətində əsaslanan ikinci təsnifatdan istifadə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, suyun sinfləri və qrupları bərabər əhəmiyyətə malikdir. Göstəricilərdən birinə görə suyun keyfiyyətinin aşağı düşməsi onun sinfində də müvafiq düşməyə səbəb olur.

Müəyyən edilmişdir ki, aktiv su mübadiləsi zonasında yeraltı suların əmələ gəlməsini şərtləndirən əsas amil ilk növbədə, yağıntı rejimidir. Yeraltı suların qidalanma miqdarı, buxarlanmanın miqdarına təsir göstərən havanın temperatur rejimi və yeraltı suları qidalandıran yerüstü suların rejimi atmosfer yağıntılarının rejimindən asılıdır. Bundan əlavə, yeraltı suların kimyəvi tərkibinin formalaşmasına süxurların litoloji xüsusiyyətləri və ərazinin geoloji inkişaf tarixi də təsir göstərir.

Beləliklə, yeraltı suların hidrogeokimyəvi rejimi, əsasən, ümumi təbii coğrafi zonallığa tabedir.

Artezian sularının duzluluq dərəcəsinə və suvarma əmsallarına görə təsnifatı qiymətləndirilən ərazidə bütün sulu laylar üçün yuxarıda qeyd edilənlərə analogi şəkildə yerinə yetirilmişdir. Suyun kimyəvi tərkibinin və minerallaşmasının çox müxtəlifliyini, eləcə də ərazidə və bölgədə sulu təbəqələrin və komplekslərin qeyri-müntəzəmliyini nəzərə alaraq, artezian sularından suvarma üçün istifadə edilməsi təbii və meliorativ şəraitin bütün kompleksini nəzərə almaqla xüsusi yanaşma tələb edir [3].

Yeraltı su ehtiyatlarının əlverişlilik dərəcəsinə və ya riskini qiymətləndirərkən resursların çirklənməyə, tükənməyə və çəkilmənin ətraf mühitə təsirinə həssaslıq amillərini nəzərə alınmışdır. Artezian sularının çirklənmə dərəcəsinə qiymətləndirmək üçün ağır metalların, pestisidlərin və azot birləşmələrinin tərkibinə görə su mənbələri təhlil edilmişdir [1].

Tədqiq olunan ərazinin yeraltı sularında ağır metalların konsentrasiyası FAO-nun suvarma üçün tövsiyə etdiyi maksimum icazə verilən konsentrasiyaları keçmir. Bu onu göstərir ki, əgər mənbə ağır metallarla çirklənməmişsə, suvarma suyunda həmin mikroelementlərə nəzarət etməyə ehtiyac

yoxdur. Pestisidlər bioloji aktiv və ümumiyyətlə zəhərli maddələrdir. Onların bir çoxu aralıq birləşmələrə (metabolitlərə) çevrilir və çox vaxt ilkin maddələrdən az və ya daha çox zəhərli olur. Analizlərin nəticələri göstərir ki, suda pestisidlərin konsentrasiyası çox aşağı olur və ya ümumiyyətlə aşkar edilməmişdir. Basqılı sudaşıyan laylarda pestisidlərin olmaması onunla izah olunur ki, bu sulu laylar yeraltı pestisidlərin əsas mənbəyi olan atmosfer yağıntılarının və ərimiş qar sularının nüfuz etməsindən kifayət qədər etibarlı şəkildə qorunur. Pestisidlərdən əlavə əkin sahələrinə xeyli miqdarda mineral gübrələrlə biogen maddələr verilir. Analiz üçün götürülmüş bütün su nümunələrində azot birləşmələri aşkar edilsə də onların qatılığı yol verilən qatılıq həddindən yüksək deyil.

Açar sözlər: Artezian suyu, minerallaşma, duzluluq, suvarma suyu, qiymətləndirmə.

Ədəbiyyat

1. Бадмаева С.Э. (2006). Экологические аспекты орошения. Вестник Красноярского государственного аграрного университета, 11, 130-131.
2. Заносова В.И. (2009). Ирригационная оценка качества подземных вод Алтайского Приобья. Барнаул: Изд-во АГАУ, 150.
3. Безднина С.Я. (1997). Качество воды для орошения: принципы и методы оценки. под ред. Б.Б. Шумакова. М.: РОМА, 185.

KİBERTƏHLÜKƏSİZLİK SİYASƏTİNDƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏ TƏHLİLİ

Elşən Səmədzadə, Nazlı Həsənova

Azərbaycan Universiteti

Elshan.Samadzada@student.au.edu.az

Müasir dövrdə müxtəlif tədqiqat mərkəzləri və verilənlərin intellektual emalı işini həyata keçirən şirkətlərin mütəxəssisləri sosial şəbəkə məlumatlarından sosial, iqtisadi, siyasi və digər prosesləri fərdi səviyyədə tutmuş hökumət səviyyəsinə qədər modelləşdirmək üçün istifadə edirlər. Burada məqsəd həmin proseslərə təsir mexanizmlərini inkişaf etdirmək, həmçinin innovativ, analitik biznes tətbiqlərinin və xidmətlərinin yaradılmasıdır. Sosial məlumatlar dedikdə çoxlu sayda insanın şəxsi məlumatlarının toplusu nəzərdə tutulur. Data Science sahəsində çalışan mütəxəssisləri konkret şəxsin fərdi məlumatları deyil, bir qrup insanın böyük həcmli məlumatları təhlil edə bilmək və ümumi davranış modelini qurmaq üçün maraqlandırır. Sosial məlumatların mənbələri: sosial şəbəkələrdən alınan məlumatlar; İnternet provayderlərindən alınan məlumatlar (ziyarət edilən saytlar, onlayn alışlar, yüklənmiş kontent və s.); istifadəçinin fiziki fəaliyyəti haqqında məlumatlar (daşınan cihazlardan və həyat fəaliyyətinə nəzarət edən cihazlardan məlumatların toplanması), hökumət orqanlarında olan məlumatlardır. Çoxlu sayda mənbələrin olması məlumatı aktual saxlamağa, həmçinin müəyyən müddət ərzində bir şəxs və ya bir qrup insan haqqında məlumat toplusunu əldə etməyə imkan verir. Şəxsi məlumatların təhlili üçün ən perspektivli resurslardan biri sosial şəbəkələrdir. Birincisi, insanların sosial şəbəkələrdə davranışları hər kəsin sosial normalara uyğunlaşmalı olduğu real həyatla müqayisədə daha açıqdır. İkincisi, demək olar ki, hər bir şəxs bu məkanda qeydiyyatdadır, bu və ya digər sosial şəbəkədən istifadə edir. Sosial məlumatlarla işləyərkən istifadəçi məzmununun keyfiyyətindəki qeyri-sabitlik (spam və saxta hesablar) faktorunu,

informasiyanın saxlanması və emalı zamanı istifadəçilərin şəxsi məlumatlarının məxfiliyinin təmin edilməsi ilə bağlı problemləri, həmçinin istifadəçi modelində və funksionallığında tez-tez edilən yenilikləri nəzərə almaq lazımdır.

Sosial şəbəkə məlumatlarının təhlili kibertəhlükəsizlik siyasətində hədəflər, təhdidlər və potensial hücumlar haqqında məlumatların toplanmasında mühüm rol oynayır. Belə təhlillərin aparılması zamanı bir neçə aspekti vurğulamaq olar:

–Kiberkəşfiyyat hədəfləri ilə əlaqəli əsas şəxslərin, qrupların və ya təşkilatların müəyyən edilməsi, potensial iştirakçıların müəyyən edilməsi üçün hesabların təhlili;

–Maraqlar, əlaqələr və fəaliyyətlər haqqında açıq məlumat toplamaq üçün istifadəçi profillərinin öyrənilməsi. Trendləri müəyyən etmək üçün ictimai fəal yazıların, şərhlərin, qrupların təhlili;

–Şəbəkə strukturunu müəyyən etmək və əsas iştirakçıların identifikasiyası üçün hesablar arasında əlaqələrin təhlili. Ümumi maraqların, kəşfiyyat məqsədləri ilə əlaqəli coğrafi məkanların axtarışı;

–Potensial təhlükələrin erkən aşkarlanması üçün hədəf hesabların fəaliyyətindəki dəyişikliklərin monitorinqi. Sosial şəbəkələrdə maraq doğuran mövzu ilə bağlı müzakirələrin və tədbirlərin monitorinqi;

–Müəyyən mövzularla bağlı onlayn əhval-ruhiyyənin ilkin qiymətləndirilməsi üçün mesajların əhval-ruhiyyəsinin və emosional tonunun qiymətləndirilməsi;

–Böyük həcmli məlumatların emal edilməsi üçün sosial media analitika vasitələrinin tətbiqi;

–Sosial şəbəkələrdə dezinformasiya və saxta xəbərlərin yayılmasının təhlili;

–Toplanmış məlumat əsasında potensial təhlükənin balanslaşdırılmış qiymətləndirilməsi [1].

Bu gün İnternet müxtəlif mənbələrdən kibertəhlükəsizliklə bağlı böyük həcmli məlumatı arxivləşdirir. İctimaiyyətə açıq olan kibertəhlükəsizlik məlumatlarının həcmi çox böyükdür və eksponensial olaraq artır. Lakin buna baxmayaraq kibertəhlükəsizlik insidentlərinin sayı da artır. Bu ziddiyyətli faktın izahı ondan ibarətdir ki, böyük həcmli məlumat özlüyündə kibertəhlükəsizlik sahəsində etibarlı və hərtərəfli bilik bazası təşkil etmir. Başqa sözlə, İnternetdə açıq şəkildə mövcud olan məlumatlar kifayət qədər fraqmentləşmiş və “səs-küylü” formada mövcuddur. İnformasiyanın fraqmentləşməsi ona görə yaranır ki, o, standartlaşdırılmamış formata malik müxtəlif heterogen mənbələrdən gəlir, biliyin emalı və çıxarılması üçün semantik məlumat və ya metadata yoxdur. Bundan əlavə, əlcatan məlumatlar səs-küylüdür, çünki faydalı hissələr adətən kibertəhlükəsizliklə əlaqəli olmayan və digər məsələləri əhatə edən uzun mətnlərdə itirilir.

Kiber təhdidlər haqqında məlumatlar təşkilatlara üzləşdikləri təhlükələri anlamağa və müdafiə vasitələrini hazırlamaq üçün əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə kömək edir. Təhlükələr haqqında məlumat mübadiləsi təşkilatlar və müəssisələr tərəfindən getdikcə daha çox istifadə olunur və MISP (Malware Information Sharing Platform & Threat Sharing) kimi müxtəlif proqram həlləri artıq mövcuddur. MISP - zərərli proqramlar və təhlükəsizlik hədəfləri haqqında məlumat mübadiləsi üçün açıq mənbəli platformadır. MISP cəmiyyətin kibertəhlükəsizlik ehtiyaclarını ödəmək üçün nəzərdə tutulmuşdur və kibertəhlükələr haqqında texniki və kontekst məlumatları paylaşmaq üçün standartlaşdırılmış vasitə təqdim edir. Platforma müxtəlif təşkilatlar, o cümlədən şirkətlər və dövlət qurumları tərəfindən kibertəhlükələrə qarşı kollektiv mübarizəni təkmilləşdirmək və cəmiyyətdə təhlükələr haqqında ümumi anlayışı təmin etmək üçün istifadə olunur. MISP istifadəçilərə zərərli proqramların xüsusiyyətləri, hücum üsulları, insidentlərin xarakteristikası və digər kiber təhlükə

məlumatlarını toplamaq, saxlamaq və mübadilə etmək imkanı verir. Platforma kibertəhlükələri təsvir etmək üçün STIX (Structured Threat Information eXpression) və digər standartlardan istifadə edərək məlumatların təqdimatında vahidliyi təmin edir. MISP müxtəlif təhlükəsizlik alətləri və insidentlərin idarə edilməsi sistemləri ilə inteqrasiya edir, həssas məlumatları qorumaq və məxfiliyi təmin etmək üçün mexanizmlər təqdim edir [2].

Sosial şəbəkə analizi – SNA (Social Network Analysis) qabaqcıl statistik üsullardan və alqoritmlərdən istifadə edir. Sosial şəbəkələrin təhlili üsullarını təsnifatını üç əlamətə görə vermək olar: təhlilin məqsədinə görə; məlumatların növünə görə; qarşıya qoyulan məsələnin xarakterinə görə. Çox vaxt mətnlər, qrafik, video və audio informasiya təhlil edilir. Təhlilin məqsədinə görə: proqnozlaşdırıcı, təsviri, reseptiv və diaqnostik üsullar vardır. Tapşırıqların xarakterindən asılı olaraq vizuallaşdırma və ya veb-analitika aparmaq mümkündür. Böyük verilənlərin təhlilində verilənlərin intellektual analizi, proqnozlaşdırma analitikası, maşın təlimi, mətnin intellektual analizi texnologiyalarından istifadə edilir [3]. Sosial şəbəkələrdəki analiz üsulları bu platformalarda paylaşılan böyük informasiya selini anlamaq və qiymətləndirmək üçün istifadə edilən güclü alətlərdir. Bu üsullar informasiya təhlükəsizliyi mütəxəssislərinə potensial təhlükələri aşkarlamağa, hücumların qarşısını almağa və sosial media vasitəsilə təhlükəsizlik boşluqlarını aşkarlamağa kömək edə bilər. Kibertəhlükəsizlik siyasətindəki mürəkkəb informasiya mənzərəsinə nəzər salsaq, kibertəhlükəsizliklə bağlı müzakirələri, yazıları və məlumat mübadiləsini müəyyən etmək, arxivləşdirmək və təhlil etmək üçün sosial mediadan istifadə edən onlayn sistemin yaradılması, tətbiq edilməsi və funksionallığının təmin edilməsi vacib məsələlərdəndir.

Açar sözlər: Sosial şəbəkə analizi, sosial verilənlər, kibertəhlükəsizlik siyasəti, kiberhədə.

Ədəbiyyat

1. Rahman S. A Systematic Review Towards Big Data Analytics in Social Media. Big Data Mining and Analytics / ed. Y. Pan. – Shenzhen, 2022.pp.228–244.
2. Brown R., Lee R.M., 2021 SANS Cyber Threat Intelligence (CTI) Survey, p. 20, 2021.
3. Huda, M., Sutopo, L., Liberty, Febrianto, & Mustafa, M. C. (2022, March). Digital information transparency for cyber security: critical points in social media trends. In Future of Information and Communication Conference (pp. 814-831).

PSIXOLOGİYADA KOQNİTİV VƏ HUMANİST YANAŞMA

Yaqut Şəmiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

yaqut.semiyeva@icloud.com

Koqnitiv sözü latın dilində “cognitio” sözündən götürülmüşdür, “dərək etmək”, “başə düşmək”, “öyrənmək” mənalarını ifadə edir. Qərar qəbuletmə, problemin həlli, təhlil və tərkib, qiymətləndirmə, əks etdirmə - bütün bunlar idrak (və ya intellektual) fəaliyyət növləridir. Koqnitiv nəzəriyyələrin əsas məqsədi bunları başə düşməkdən ibarətdir.

Koqnitiv tənzimətmə və kommunikativ funksiyalar bütün psixi proseslərdə müəyyən dərəcədə özünü göstərir. “Koqnitiv funksiya yalnız şüur səviyyəsində sözün həqiqi mənasında dərəkətmə, yəni

fəal və məqsədə yönəlmiş halda bilik əldə etmə funksiyası kimi çıxış edir. Bilik şüurun mövcudluq formasıdır, şüur səviyyəsində bilik mənalılıq və kateqoriyalılıq xüsusiyyəti kəsb edir” [1, s.329]. “Öyrənmə”, “yaradıcılıq”, “təşkilətmə”, “diqqətlilik”, “yadınasalma”, “əsaslandırma”, “iradə”, “inam” və s. kimi keyfiyyətlər koqnitiv xassələrə aid edilir.

Hələ lap qədim dövrlərdən Platon və Aristotel kimi dahi mütəfəkkirlər insan beyni, insan zəkası, onun təbiətini izah etməyə çalışmışlar. XIX əsrə kimi insan zəkasının öyrənilməsi fəlsəfinin əsas sahələrindən biri olmuşdur. XIX əsrin II yarısında isə Vilhelm Vundtun əsasını qoyduğu eksperimental psixologiya laboratoriyası yarandı, bir müddət sonra isə psixologiyada bihevizizm dominantlıq etməyə başladı. Koqnitiv psixologiya ağılın mövcudluğunu inkar edən bihevizizmə cavab olaraq yarandı. O, insan şüurunu anlamaq üçün yeni bir yanaşma irəli sürdü. Bu elmi istiqamət Germann von Helmholtz və Vilhelm Vundtun əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Eksperimental psixologiyanın atası hesab olunan Vilhelm Vundtun XIX əsrin sonlarında aparmış olduğu işləri zehni prosesləri introspeksiya (özünümü şahidə) və təcrübi yolla araşdırmaq üçün əsas verdi. Digər bir tədqiqatçı German Helmholtzun idrak və tefəkkür haqqındakı tədqiqatları koqnitiv proseslərin öyrənilməsinə töhvə vermişdir.

XX əsrin əvvəllərində nüfuzlu olan və insan davranışlarına fokuslanan bihevizizmdən fərqli olaraq koqnitiv yanaşmada psixoloqlar zehni proseslər, yaddaş, düşünmə, problemin həlli kimi proseslərin araşdırılması və tədqiqi üzərində düşünməyə başladılar.

Təlimdə koqnitiv şagirdlik fəlsəfəsinə görə öyrənən başlanğıcdır, müəllim isə bələdçi və mentordur. Müəllim mahiyyət etibarilə təcrübəsiz şagirdə müxtəlif idraki problemlərin həlli yollarını göstərən usta, mütəxəssis rolunu oynayır.

Agne, Greenwood & Miller (1994) İlin Müəllimi seçilən müəllimlərlə adi müəllimlər arasındakı fərqləri təhlil etdikdə, İlin Müəllimlərinin şagirdləri ilə qarşılıqlı münasibətdə əhəmiyyətli dərəcədə humanist olduğunu aşkar etdilər. Sual olunur: Bəs humanist pedaqoq olmaq nə deməkdir? “Humanist yönümlü pedaqoqlar direktiv sinifdən daha çox konstruktivist sinfə üstünlük verirlər. İnsan həyatına humanist baxış insanları olduğu kimi qəbul edir, onların hiss və istəklərinə hörmətlə yanaşır, hər bir insanın öz müqəddəratını təyin etmək hüququna malik olduğuna inanır” [5, s.262].

Humanizm sözü latın dilindən “humanitas” sözündən götürülmüşdür və “insani” mənasını verir. Humanizm elə bir həyat mövqeyidir ki, insanın öz həyatının forma və məzmununu müəyyən etməsini ifadə edir. İnsanlığın başlıca ölçüsü humanizmlə bağlıdır. Humanizm ümumbəşəri mahiyyət kəsb edir, bütün dövlət və xalqlar üçün eynidir. “Humanist psixologiyada başlıca yeri insana inam, insanın özünütəsdiqi, özünü realaşdırma, özünüdərək tutur” [3, s.25]. Humanizmin tarixi insanlığın yaranma tarixi ilə bir götürülür. Ötən əsrin 40-cı illərindən humanizm ayrıca elm sahəsi kimi öyrənilməyə başlanmışdır. Bunun səbəbi isə psixologiyada əsas mövqe tutan bihevizizm və psixoanalizin insanın mahiyyəti ilə bağlı çoxsaylı suallara cavab verə bilməməsi idi. Beləliklə bu çatışmazlıqlar humanist psixologiyanın yaranmasına səbəb oldu. ABŞ-da ekzistensiyalist fəlsəfi məktəbi əsasında humanist psixologiya yarandı. Onun yaradıcısı Q. Olport olmuşdur. Humanizmin təşəkkülündə Seçenov, Bine, Freyd kimi bir sıra alimlərin rolu olmuşdur. Humanist psixologiya psixoanaliz və bihevizizm əsasında yaransa da onlara qarşı çıxan bir psixologiya məktəbi olmuşdur.

Psixoanaliz şəxsiyyətin struktur və motivasiyası ilə bağlı tədqiqatların aparılmasının vacibliyini vurğulayır, şəxsiyyətin bütövlükdə özünəməxsusluğunu, “Mən obrazı”nı inkar edir, şəxsiyyətin inkişafı prosesinin uşaqlıq dövründə başa çatdığını bildirirdi. Lakin bu düzgün yanaşma deyildi ona

görə ki, eksperimental materiallar şəxsiyyətin formalaşmasının bütün həyatı boyu davam etdiyini sübut etmişdir. Bu məktəbin yaradıcısı Ziqmun Freyd hesab edilir.

Bihevizmde davranış xarici və daxili stimullara cavab reaksiyası kimi qəbul edilirdi. Bu metodologiyanın əsası isə Amerikalı psixoloq D. Uotson tərəfindən qoyulmuşdur. Humanist psixologiya Freydizm və marksizmin bir-birinin əksinə olan mövqeləridir. Psixoanaliz şəxsiyyəti ifrat dərəcədə biolojişdirir, bihevizm isə sosiallaşdırır.

II Dünya müharibəsində mühitdə baş verən aqressiya və qəddarlıqla yanaşı məlum oldu ki, insanlar özlərinin insani keyfiyyətlərini hələ də qoruya bilirlər. Bu səbəbdən humanist psixologiyasının yaranması zərurəti meydana çıxdı. Humanist psixologiyaya görə şəxsiyyətlə mühit arasında barışmaz ziddiyyətin olmasını qəbul etmək olmaz. Humanist psixologiya şəxsiyyəti bütöv, sosial münasibətdə, mühitlə qarşılıqlı əlaqədə tədqiq edir. Onun əsas yaradıcıları Amerika psixoloqları Q. Olper, A. Maslou, K. Rocers olmuşdur.

Q. Olport humanist psixologiyanın ilk yaradıcılarından biri olmuşdur. O, hesab edirdi ki, psixikası pozulmuş bir şəxsin əlamətlərini normal insana aid etmək yolverilməzdir. Faktlar sistemləşdirilməli və təhlil edilməlidir. İnsan biolojiden öncə, ilk növbədə sosial varlıqdır. Buna görə də insan cəmiyyətlə əlaqə qurmadan şəxsiyyət kimi inkişaf edə bilməz. O, özünü təkmilləşdirmə tələbatı və daimi inkişafın şəxsiyyətin inkişafının əsasında durduğunu sübut edirdi. İnsanın təkrarsızlığı və özünəməxsusluğu ideyası da Olporta məxsusdur.

Humanist psixologiya cərəyanı Q. Olportdan sonra Amerika psixoloqu R. Mey tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. R. Meyə görə şəxsiyyət özünüdərk və indentifikasiya ilə şərtlənir, reallaşmayan cəhd və qabiliyyət həyəcan yaradır, bu da nevroza səbəb olur.

Humanist psixologiyanın təşəkkülü humanist psixologiyanın “mənavi atası” hesab olunan A. Maslonun adı ilə bağlıdır. O, humanist psixologiyanın başlıca məsələlərini (özünüaktuallaşdırma, şəxsiyyətin inkişaf mexanizmləri, tələbatın növləri) işləmişdir. Masloya görə mühitə uyğunlaşma insanın özünüaktuallaşdırmasını məhdudlaşdırır, inkişafa cəhd, özünüaktuallaşdırma cəmiyyətin inkişafının əsasını təşkil edir. Maslou hesab edirdi ki, psixologiya xəstə və orta səviyyəli adamları deyil, yaradıcı insanları öyrənməlidir.

Humanist psixologiyanın görkəmli nümayəndələrindən biri Karl Rocersdir. İnsana inam, şəxsiyyətinə hörmət onun konsepsiyasının əsasını təşkil edir. Rocers hesab edirdi ki, ənənəvi təhsil sistemi təlimin və müəllimin rolunu həddindən artıq şişirdir və bu onun əsas çatışmazlığıdır. Bu təhsil sistemində şagirdin roluna az önəm verilir. “Müəllim - şagird münasibətlərinin humanistləşdirilməsi böyük bir anlamda şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına, inkişaf etməsinə, özünü aktuallaşdırması üçün şərait yaradılmasına xidmət etməlidir” [4, s.137]

Açar sözlər: Koqnitiv yanaşma, kəşf, humanist yanaşma, özünüdərk.

Ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. (2009). Psixologiya. Bakı, Çinar-çap nəşriyyatı, 622.
2. Əfəndiyeva Ü. (2018). Psixoloji xidmət təcrübəsində ən çox istifadə olunan koqnitiv-bihevioral model. Elmi əsərlər, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu, 85(7), 186-190.
3. Əliyev R. (2023). Humanist psixologiya. Bakı, ADPU, 198.
4. Əlizadə Ə. (2010). Pedaqoji Psixologiya. Bakı, ADPU.
5. Лефрансуа Г. (2007). Прикладная педагогическая психология, 576.

AQRAR SAHƏNİN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA SUBSİDİYA AMİLİ

Leyla Şəmsiyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

leylashamsiyeva@mail.ru

Aqrar sahədə dinamik inkişafa nail olmuş ölkələrin təcrübəsinə nəzər saldıqda məlum olur ki, bu sahənin innovativ inkişafında dövlət dəstəyinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi subsidiyaların rolu olduqca böyükdür. Ölkəmizdə qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafında, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsində başlıca yer tutan aqrar sahəyə dövlət qayğısı tədbirləri sistemində subsidiyaların, o cümlədən birbaşa subsidiyaların xüsusi çəkisi durmadan artır.

Dövlət Proqramları çərçivəsində aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlər də əsas prioritet istiqamətlərdəndir. Aqrar sahənin vergilərdən azad edilməsi, subsidiyaların, güzəştli kreditlərin verilməsi və digər dövlət dəstəyi mexanizmlərinin tətbiqi, bu sahədə infrastrukturun yaxşılaşdırılması, dövlət investisiyaları hesabına iri layihələrin reallaşdırılması, həyata keçirilən meliorativ tədbirlər, aqrotexniki xidmət işlərinin yerinə yetirilməsinin keyfiyyətini yüksəltmək üçün “Aqrolizinq” ASC-nin yaradılması bu sahənin inkişafına təkan vermişdir. Bunun nəticəsidir ki, ötən dövrdə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması üçün bitkiçilik və heyvandarlıq sahələri inkişaf etdirilmiş, ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmə səviyyəsi daha da yaxşılaşdırılmışdır [6].

Məlum olduğu kimi, subsidiya dövlət büdcəsinin vəsaiti hesabına kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçılarına əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir. Şübhəsiz ki, bu vəsait istehsal xərclərinin bir hissəsinin kompensasiya edilməsinə yönəldilməklə innovativ texnologiyaların tətbiqini sürətləndirir, milli istehsalın rəqabət qabiliyyətinin yüksəlməsinə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunmasına geniş imkanlar yaradır.

Son illərdə aqrar sahədə aparılan islahatların ən böyük töhfələrindən biri də istehsal vasitələrinin əldə olunmasına tətbiq olunan güzəştlərdir. Bu güzəştlər çərçivəsində bir sıra texnika və texnoloji avadanlıqların ölkəyə idxalı rüsumdan azad edilib, satışı subsidiyalaşdırılıb. Hazırda ölkəyə idxal edilən, həmçinin yerli damazlıq təsərrüfatlardan satılan safqanlı cins damazlıq heyvanların qiymətinin 60 faizi dövlət büdcəsi hesabına subsidiyalaşdırılır, lizinq yolu ilə güzəştli satışı həyata keçirilir, yerli heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması məqsədilə süni mayalanma yolu ilə alınan hər buzova görə 100 manat, hər arı ailəsinə görə 10 manat məbləğində subsidiya verilir. Ümumilikdə aqrar sahəyə ayrılan subsidiyaların və güzəştlərin həcmi 2007-2022-ci illər ərzində nominal ifadədə 10 dəfəyə yaxın artaraq 450 milyon manat olub [5].

Ölkəmizdə aqrar sahəyə verilən subsidiyaları bitkiçilikdə əkin, məhsul və toxum subsidiyaları, heyvandarlıqda heyvan (buzov), arı (2020-2022-ci illərdə) və barama subsidiyaları kimi qruplaşdırılır. Əkin subsidiyası fermerlərə əkin və çoxillik əkmələrin altında olan torpaqlarda həmin torpaqların məqsədli təyinatına uyğun kənd təsərrüfatı bitkilərinin becərilməsi üçün istifadə etdikləri kənd təsərrüfatı istehsal vasitələrinin alınmasına, torpaqların aqrokimyəvi analizinin aparılmasına, çoxillik əkmələrdə müasir suvarma sistemlərinin və dirəklərin alınmasına, habelə qurulmasına sərf olunan xərclərin bir hissəsini kompensasiya etmək məqsədilə bitki becərilən sahənin hər hektarına görə verilən subsidiyadır.

Qeyd edək ki, son illərdə digər bitkiçilik sahələri ilə yanaşı intensiv meyvə bağlarının salınmasına görə verilən subsidiyaların məbləğinin əhəmiyyətli dərəcədə artırılması sahənin innovativ inkişafına öz müsbət təsirini göstərir. Buna misal olaraq, 2022-ci il sentyabrın 1-dən 2023-cü il mayın 31-dək dəniz səviyyəsindən 400 metrədən hündürükdə yerləşən ərazilərdə salınan üzüm bağlarının bir hektarına 8000 manat, boş olan meşə fondu torpaqlarında və ya dağ və dağətəyi ərazilərdə salınan fındıq bağlarına 5000 manat, limon və kinkan bağlarına 11600 manat, naringi və portağal bağlarına 9600 manat məbləğində subsidiyaların verilməsini göstərmək olar [1].

Subsidiyaların verilməsi qaydasında intensiv meyvə bağlarının damcı suvarma sistemi ilə təmin olunmasının əsas tələblərdən biri kimi müəyyən edilməsi aqrar sahədə innovativ inkişafın prioritet istiqamətlərindən biri kimi su resurslarından qənaətlə istifadəni stimullaşdırır. Bu baxımdan, mövcud subsidiya qaydalarında iqtisadi nəticələrlə yanaşı ətraf mühitin qorunması və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi məsələləri də ön plana çıxarılmışdır.

Müasir dövrdə əkin sahələrinin becərilməsində istifadə olunan təkmil texnologiyalar kimi yeni suvarma üsullarının (damla, yağmurlama, tərləmə) və səmərəli əkin metodlarının (laydısız şum, tirəyə səpin, sıfır becərmə, qarışıq əkin, lazer mala və s.) tətbiqi genişləndirilir. Bu metodların tətbiqi istehsalda səmərəliliyi yüksəltməklə yanaşı, həm də təbii resurslardan dayanıqlı istifadəyə imkan verir [2].

Bitkiçilikdə əkin subsidiyası ilə yanaşı məhsul subsidiyasının verilməsi də innovativ inkişafı stimullaşdıran amillərdən biridir. Belə ki, tədarükçülərə təhvil verilən bitkiçilik məhsulunun hər tonuna görə əkin subsidiyasına əlavə olaraq verilən məhsul subsidiyası istehsalçıları innovativ texnologiyalar tətbiq etməklə, sahə vahidindən daha çox məhsul götürməyə sövq edir. Hazırda bu subsidiya növü pambıq, tütün və şəkər çuğunduru məhsullarına tətbiq edilir.

Qeyd edək ki, 2016-2022-ci illərdə ölkədə istehsal olunan pambığın miqdarı 3,6 dəfə artaraq 89,4 min tondan 322,5 min tona, məhsuldarlığı 1,79 dəfə və ya 17,3 sentnerdən 30,9 sentnerə yüksəlmişdir ki, burada da əkin subsidiyası ilə yanaşı məhsul subsidiyasının rolu inkar olunmazdır [3].

Ölkədə istehsal edilən, sertifikatlı 1-ci və 2-ci reproduksiya toxum və tinglərin satışına görə verilən toxum subsidiyası da məhsuldarlığın yüksəldilməsinə, beləliklə istehsalın həcmində artmasına müsbət təsirini göstərir.

Yerli heyvanların cins tərkibinin yaxşılaşdırılması, yüksək məhsuldar genetik potensialı olan heyvanların baş sayının artırılması məqsədilə süni mayalanma və ya embrion köçürməsi yolu ilə alınan hər bir sağlam buzova, hər arı ailəsinə (pətəyə) və tədarükçülərə təhvil verilən yaş baramanın hər kiloqramına görə ödənilən subsidiyalar bu sahələrdə də innovativ inkişafa səbəb olur.

Yuxarıda qeyd olunan birbaşa subsidiyalarla yanaşı, texnikaların və damazlıq heyvanların kənd təsərrüfatı istehsalçılarına güzəştli şərtlərlə satışı və kənd təsərrüfatı təyinatlı layihələrin güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsi də sahənin innovativ inkişafının əsas amillərindəndir. Dolayısı subsidiya tədbirləri sistemində 1999-cu ildən etibarən kənd təsərrüfatı istehsalçılarının torpaq vergisi istisna olmaqla bütün növ vergilərdən azad olunmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, ölkəmizdə aqrar sahənin innovativ inkişafının əsasında dövlət dəstəyi durmaqla bu amil əhalinin əsas ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının yerli istehsal hesabına ödənilmə səviyyəsinin və ixrac potensialının artmasına, kəndin əhalisinin rifah halının daha da yaxşılaşmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Aqrar sahə, innovasiya, dövlət dəstəyi, subsidiya, birbaşa subsidiya, dolayı subsidiya.

Ədəbiyyat

1. Aqrar Subsidiya Şurasının bitkiçilik sahəsində 2023-cü il üzrə bitkilər və regionlara görə əkin, məhsul və toxum əmsallarının, toxum və ting kvotalarının və əkin ehtiyaclarının müəyyən edilməsinə dair 2022-ci il 8 dekabr tarixli iclasının 7 sayılı protokoldan çıxarış. www.akia.gov.az
2. Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi, 2016. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı, Statistik Məcmuə, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin nəşri, Bakı, 2023.
4. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının subsidiyalaşdırılması Qaydası Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 27 iyun tarixli 759 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir.
5. Məmmədov M. Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sahəsinin inkişaf tempi dünya üzrə orta göstəricidən yüksəkdir. www.azertag.az
6. Mustafayeva R.R., Hətəmov A.N., Süleymanov F.V., Həsənova M.H, (2022). Aqrar iqtisadiyyat, dərslik. Bakı: Mürtecim, 304.

AZƏRBAYCANDA QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ İNKİŞAF YOLLARI

Fəxri Səttərov

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

fakhrisattarov@gmail.com

Makroiqtisadi siyasətin tərkib elementi monetar siyasətidir ki, bu siyasət də dövriyyədə olan pulun miqdarına təsir göstərir. Əsas məqsəd qiymət sabitliyini, əhalinin tam məşğulluğunu və real istehsalın artımını təmin etməkdir. Bundan əlavə, monetar siyasətin ən önəmli əhəmiyyəti onunla bağlıdır ki, bu, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ən mühüm sahələrindən biridir. Dövlətin makroiqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi monetar tənzimlənmədir. Monetar tənzimlənmənin monetar siyasətdən ayrılması son illərin xarakterik xüsusiyyətidir. Öz növbəsində monetar siyasət dövriyyədə olan pulun miqdarına təsir edən dövlət siyasətidir. Bu siyasət pul dövriyyəsinin sabitliyinin və əhali arasında məşğulluğun artırılmasına yönəlmişdir [5, s.222].

Qiymətli Kağızlar Bazarının (QKB) faydalarını nəzərə alaraq onun tənzimlənməsini zəruri hesab edirik. QKB-nin dövlət tənzimlənməsi onun iştirakçılarının fəaliyyətini, əməliyyatları və səlahiyyətli təşkilatların fəaliyyətini tənzimləmək üsuludur. QKB-nin dövlət tənzimlənməsi müəyyən qaydalar və məhdudiyətlər, habelə iqtisadi, hüquqi və təşkilati təsir sistemidir və əsas məqsədi dövlətin iqtisadi siyasətinin reallaşdırılmasıdır. QKB-nin dövlət tənzimlənməsinin bir neçə əsas məqsədi var: QKB-nin sabit fəaliyyətini təmin etməli olan normativ hüquqi bazanın formalaşdırılması; bazar iştirakçıları üçün tələblərin və davranış qaydalarının yaradılması; bütün

bazar iştirakçılarının hüquq və mənafeələrinin müdafiəsi; bazar institutlarının işini təkmilləşdirmək üçün lazımı şəraitin yaradılması.

QKB, maliyyə bazarının mühüm elementi olmaqla yanaşı, həm də ölkənin iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərir və buna görə sistemli, ardıcıl, əsaslandırılmış hüquqi tənzimləməni tələb edir. QKB, maliyyə alətlərinin ədalətli qiymətlərini formalaşdırmağa imkan verir. QKB - ticarət, hesablaşma və uçot infrastrukturunun subyektlərini, maliyyə vasitəçilərini, dilerləri, informasiya və analitik institutları, investitorları və emitentləri əhatə edir. İntestorların QKB-yə çıxışı, adətən, bu bazarın peşəkar iştirakçıları olan maliyyə vasitəçiləri vasitəsilə reallaşdırılır [4, s.20].

QKB-nin dövlət tənzimlənməsinin əsasını təşkil edən prinsiplərə nəzər yetirək: dövlətin minimal müdaxiləsi prinsipi. Bu, peşəkar iştirakçıların işinə qarışmamaqdan, dövlət funksiyalarını eyni fəaliyyət növü çərçivəsində peşəkar iştirakçıların birliklərinə həvalə etməklə özünü-tənzimləməni stimullaşdırmaqdan ibarətdir; ölkənin bütün ərazisində qanunvericilik bazasının birliyi prinsipi; bərabər imkanlar prinsipi. QKB-nin dövlət tənzimlənməsi sistemi fond bazarının fəaliyyətini və inkişafını tənzimləyən xüsusi alət və üsulların məcmusudur. QKB-nin tənzimlənməsi birja əməliyyatlarını sadələşdirməyə, onları müəyyən tələblərə və qaydalara tabe etməyə imkan verən müəyyən metod və üsulların vahid sistemdə birləşdirilməsidir. QKB-nin dövlət tənzimlənməsi sisteminə aşağıdakı alətlər daxildir: qanunvericilik bazasının yaradılması və təkmilləşdirilməsi; QKB-nin peşəkar iştirakçıları tərəfindən tənzimlənməsi və ya bazarın özünü-tənzimlənməsi; QKB-ni tənzimləyən orqanların yaradılması; hüquqi və fiziki şəxslərin QKB-nin iştirakçıları kimi seçilməsi və qəbulunun təşkili; normativ bazaya əməl olunmasına və reallaşdırılmasına nəzarət; bazar iştirakçıları arasında mübahisələrin həlli.

Dövlət tənzimləmə sistemi QKB-nin fəaliyyətini müəyyənləşdirir və onun əsasını təşkil edir. Mövcud sistem bazarın səmərəliliyinə təsir göstərir. Dövlət büdcə kəsirini ödəmək üçün qiymətli kağızların emissiyasına əl atır. Lakin bu, yalnız qiymətli kağızlarla ifadə olunan daxili borcun artmasına gətirib çıxarır [3, s.678]. QKB-nin dövlət tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakıları təmin etmək lazımdır: tənzimləmə prinsiplərinin və standartlarının unifikasiyası; nəzarət sisteminin inkişafı; QKB-də vicdansız fəaliyyətin qarşısının alınması və s. Azərbaycanda QKB-nin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi zamanı bunlar nəzərə alınmalıdır: bu sahədə normativ-hüquqi aktların hazırlanması və tətbiqi; xüsusi tələblərin, standartların hazırlanması; QKB-də əsas oyun qaydalarının tənzimlənməsi; bazar iştirakçılarının qanunvericiliyin tələblərinə riayət etmələrinə nəzarət [1, s.12]. Azərbaycanda QKB-nin normal fəaliyyətinin təminatı baxımından müxtəlif qanunvericilik aktları qəbul edilmişdir ki, "Qiymətli kağızlar bazarı haqqında" Qanundur. Bu Qanun ölkəmizdə QKB-nin işinin tənzimlənməsinə və beynəlxalq QKB-yə inteqrasiyasına önəmli dərəcədə təsir edir [2].

Qeyd edək ki, QKB-nin tənzimlənməsi daxili və xarici aspektlərə malikdir. Daxili tənzimləmə bütün bazar iştirakçılarının standartlara, ticarət qaydalarına və birja nizamnaməsinə tabe edilməsinə yönəlmişdir. Xarici tənzimləmə dövlət normativ aktlarının və beynəlxalq müqavilələrin tələbləri əsasında reallaşdırılır. Tənzimləmənin aşağıdakı növləri var: dövlət, ictimai, özünü-tənzimləmə və bazar nəzarəti. O, birbaşa (inzibati) və ya dolaylı (iqtisadi) formalarda özünü göstərə bilər. Birincisi, əsasən, qeydiyyat, lisenziyalaşdırma və bazar prosedurlarının tənzimlənməsi alətlərindən istifadə etməklə reallaşdırılır. İkincisi, vergi siyasəti, monetar siyasət və digərləridir. Tənzimləyicilərin söyləri bazar iştirakçılarının fırıldaqçılıq və vicdansız hərəkətlərdən qorunması, əlverişli əməliyyat şəraitinin yaradılması, bazar qiymətlərinin müəyyən edilməsi prosesinin asanlaşdırılması, sahibkarlıq

fəaliyyətinin stimullaşdırılması və digərlərinə yönəlib. Tənzimləmənin əsas prinsipləri bazar iştirakçıları (iri investorlar, emitentlər) haqqında məlumatların açıqlığı, emitentlər və investorlar arasında və digər bazar iştirakçıları ilə münasibətlərin bütövlüyü və rəqabətin təmin edilməsidir.

Azərbaycanda QKB-nin inkişafının davamlılığının təmin edilməsi və onun ölkə iqtisadiyyatında rolunun artırılması məqsədilə müxtəlif tədbirlərin reallaşdırılması, o cümlədən bu sahədə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi, ilkin və təkrar QKB-nin müasirləşdirilməsi, şəffaflığının, likvidliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin edilməsi, investisiya funksiyasının gücləndirilməsi, dövlət və korporativ QKB-də vergitutmanın təkmilləşdirilməsi, cəmiyyətin maliyyə sahəsində savadlılığının artırılması, yeni peşəkar fəaliyyət növlərinin, bazar iştirakçılarının və maliyyə alətlərinin tətbiqinin təmin edilməsi, fond bazarının səmərəliliyinin artırılması, investisiyaların davamlılığının stimullaşdırılması və s. əsas şərtlərdəndir.

Səmərəli fond bazarının yaradılması maliyyə sisteminin sabitlik və rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi, əhalinin öz əmanətlərini qiymətli kağızlara aktiv şəkildə investisiya etməyə cəlb edilməsinin tərkib hissələrindən biridir.

Beləliklə, ölkədə QKB-nin inkişafı üçün perspektivli istiqamətlərə aşağıdakılar daxildir:

- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi və fond bazarına dövlət nəzarətinin təkmilləşdirilməsi;
- İnformasiya dəstəyinin inkişafı və informasiya açıqlığının təmin edilməsi;
- İnzibati maneələrin azaldılması və qiymətli kağızların emissiyasının dövlət qeydiyyatı prosedurlarının sadələşdirilməsi;
- Maliyyə bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin monitorinqi sisteminin işlənilib hazırlanması;
- QKB iştirakçılarının fəaliyyətinin prinsip və standartlarının unifikasiyası;
- Korporativ idarəetmə təcrübələrinin inkişafı, yayılması və s.

Açar sözlər: Azərbaycan, monetar siyasət, qiymətli kağızlar bazarı, pul vəsaitləri, maliyyə bazarı.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva A.M. (2018). Qloballaşma şəraitində maliyyə bazarının müasir vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 26.
2. Qiymətli kağızlar bazarı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 15 may 2015-ci il.
3. Курмангазиев А.Р., Фалимонова Е.С., Иваев М.И. (2021). Государство на рынке ценных бумаг. Актуальные вопросы современной экономики, 4, 665-679.
4. Магомедова Е.А., Исаева М.В., Самороднова А.О. (2021). Правовое регулирование рынка ценных бумаг в Российской Федерации: проблемные аспекты. Тенденции развития науки и образования, 77-3, 19-22.
5. Минаков А.В. (2020). Управление денежно-кредитной политикой на современном этапе развития государства. Modern Economy Success, 3, 221-226.

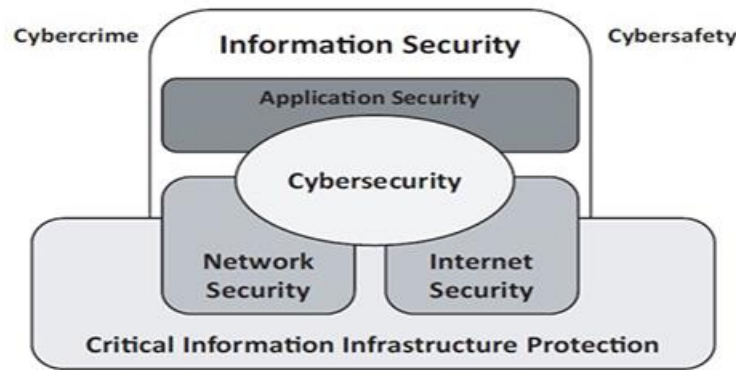
BANK SİSTEMİNDƏ KİBERRİSKLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Elsevər Şiraliyev

Azərbaycan Universiteti

elsever.shireliyev.15@mail.ru

"Kibertəhlükəsizlik" termini kiberməkanda təhlükəsizlik kimi və ya istifadəçilərin və təşkilatların aktivlərinin məxfiliyinin, bütövlüyünün, mövcudluğunun və digər mühüm xüsusiyyətlərinin qorunması kimi xarakterizə olunur. Kiberməkanda mövcud olan və müdafiə tələb edən kiber aktivlər fiziki (real dünyada mövcud) və virtual (yalnız kiberməkanda mövcud) olaraq iki hissəyə bölünür.

Şəkil 1. Kibertəhlükəsizlik və digər təhlükəsizlik növləri arasında əlaqə

Müasir iqtisadiyyatda kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsinin nə qədər vacib olduğunu qeyd etmək lazımdır, çünki itkilər kifayət qədər böyük ola bilər. Kibercinayətkarlıqla mübarizə dünyada bütün səviyyələrdə aparılır: beynəlxalq, dövlət, regional, sektoral və s.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD), Avropa Şurası, Avropa İttifaqı (Aİ), Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) beynəlxalq səylərin koordinasiyasında və yüksək təhlükə ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın qurulmasında mühüm rol oynayır.

Kibercinayətkarlıq probleminin və beynəlxalq miqyasda ona qarşı mübarizə üçün hüquqi tədbirlərin ilk hərtərəfli tədqiqi 1983-1985-ci illərdə İƏİT tərəfindən aparılmışdır.

Bununla belə, yuxarıda sadalanan beynəlxalq səylərə baxmayaraq, onların hamısı ilk növbədə milli səviyyədə cinayət hüququ islahatları səyləri ilə əlaqələndirilməlidir. Milli və beynəlxalq səylər bir-birini tamamlamalı, kibercinayətkarlıq problemlərinə qlobal diqqəti təmin etməli və kibercinayətkarlıqla mübarizə üçün addımların əlaqələndirilməsini və milli qanunvericiliyin unifikasiyasını nəzərdə tutmalıdır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirərək, kibercinayətkarlıqla mübarizənin əsas mövcud istiqamətlərini qeyd edə bilərik:

1. Beynəlxalq əməkdaşlıq. Kibercinayətkarlıq probleminin miqyasına və qlobal xarakterinə görə heç bir ölkə təkbaşına onunla effektiv şəkildə mübarizə apara bilməz. Buna görə də kibercinayətkarlıqla mübarizədə əsas istiqamət beynəlxalq təşkilatların (OECD, BMT, İnterpol, Aİ

və s.) fəaliyyəti, ayrı-ayrı dövlətlər arasında əməkdaşlıq, tədbirlərin işlənilib hazırlanması, həmçinin razılıq və müqavilələrin bağlanmasıdır.

2. Fərdi dövlət səviyyəsində kibercinayətkarlıqla mübarizə:

- Qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi. Qanunvericilik fəaliyyətinin inkişafı informasiya texnologiyalarının inkişafından xeyli geri qalır, buna görə də hakimiyyət orqanları diqqəti yaranan problemə yönəldir və kibercinayətlərə görə sanksiyaları sərtləşdirir və s.

- müxtəlif konfransların, forumların keçirilməsi, kibertəhlükəsizlik sahəsində elmi tədqiqatların aparılması üçün şərait yaradılması;

- Təhlükəsiz açıq informasiya texnologiyaları sahəsində yeni yanaşmaları inkişaf etdirməyə və qlobal İT bazarında aparıcı şirkətlər üçün yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasına qadir olan dövlət kibertəhlükəsizlik mərkəzlərinin yaradılması;

- Kibertəhlükəsizliyin idarə edilməsinin mərkəzləşdirilməsi, vahid tənzimləyicinin yaradılması.

3. Fərdi təşkilat (bank) səviyyəsində kibercinayətkarlıqla mübarizə:

- Proqram təminatının, təhlükəsizlik vasitələrinin (antiviruslar və s.) təkmilləşdirilməsi;

- Kiber risklərin qiymətləndirilməsi modellərinin hazırlanması;

- Kiberhücum riskini azaltmaq üçün yeni texnologiyaların tətbiqi (blokçeyn və s.);

- Kiber risk sığortası;

- Fəaliyyəti kompüter texnologiyaları ilə bağlı olan təşkilatın bütün işçilərinin ixtisaslarının artırılması.

Açar sözlər: bank sistemi, kiber risk, kibertəhlükəsizlik.

Ədəbiyyat

1. Вяткин В.Н., Гамза В.А., Маевский Ф.В. Риск-менеджмент: Учебник / - Люберцы: Юрайт, 2016. - 353 с.
2. Курило А.П., Милославская Н.Г., Сенаторов М.Ю., Толстой А.И. Управление рисками информационной безопасности [Текст]: учебное пособие для вузов / А.П. Курило, – 2-е изд., испр. М.: Горячая линия – Телеком, 2015. 130 с.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРИЧИН ИЗНОСА ПРИВОДНОГО ВАЛА ГОРИЗОНТАЛЬНОГО ЛЕНТОЧНОГО КОНВЕЙЕРА

Вагиф Ширалиев, Илкин Мамедзаде
Бакинский Инженерный Университет
vashiraliyev@beu.edu.az

Ленточные конвейеры широко распространены в легкой и пищевой промышленности. Ленточные конвейеры, использованные в производстве табачных изделий, находятся внутри машин и являются коротким по длине ($L \approx 1000$ мм) компактных горизонтальных ленточных конвейеров.

Приводной вал (барабан) является одним из наиболее нагруженных элементов ленточного конвейера. Такой приводной вал, например, имеет длину ≈ 1100 мм и диаметр 80 мм.

Как показывает опыт эксплуатации, одной из причин отказов приводного вала является изнашивание самого вала и его опорных подшипников.

Это приводит к возникновению погрешности нормальной подачи сырья, что в свою очередь, ведёт к дефектам изготовленного продукта.

В данной работе рассмотрены анализы причин отказов приводных валов ленточного конвейера, определение аналитической зависимости, устанавливающая характер изменения давления по поверхности контакта ленты с поверхностью приводного вала конвейера с учётом коэффициента сцепления от давления, учитывание при расчёте динамической нагрузки в ленточных конвейерах при пуске и торможении. Они характеризуются появлением динамических натяжений в конвейерной ленте и дополнительных нагрузок в элементах конвейера.

При пуске может возникнуть неустойчивая работа приводного вала и его пробуксовка, которая сопровождается интенсивным изнашиванием вала, его нагревом и резким снижением коэффициента сцепления.

При торможении в результате перераспределения натяжений в ленте может произойти потеря её продольной устойчивости, образование значительных провесов или гофр, просыпей груза, а также пробуксовка вала.

Динамическая система конвейера (рис. 1, а) представляет собой замкнутый контур конвейерной ленты, состоящий из двух ветвей – набегающей верхней и сбегаяющей нижней. В этом контуре с помощью механического натяжного устройства 1, расположенного в задней части, создаётся предварительное статическое натяжение $S_{ст}$, равное натяжению при установившемся режиме работы.

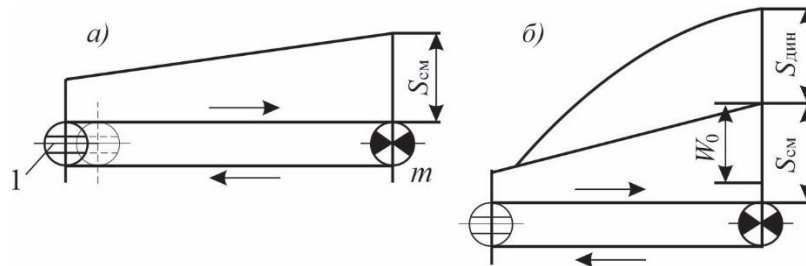

Рис. 1. Расчетная схема динамической системы ленточного конвейера (а) и диаграмма динамического натяжения в набегающей ветви при его пуске (б)

Ниже приводятся основные результаты динамических расчетов конвейеров. Они зависят от модуля упругости материала ленты, его плотности, распределённой линейной нагрузки на ленте, её натяжения.

Диаграмма изменения динамического натяжения в набегающей ветви $S_{днб}$ вдоль става конвейера при его пуске показана на рис. 1, б. Это параметр определяется по формуле:

$$S_{днб}(t) = -\Delta F \left[\exp\left(-\frac{c_b \rho}{m} t\right) - 1 \right], \quad (1)$$

где m – приведённая к ободу вала масса привода; c_b – скорость распространения упругой волны в ленте; ρ – линейная плотность ветви ленты вместе с насыпным грузом; $\Delta F = (F_0 - W)$ – избыточное усилие в приводе; F_0 – усредненное пусковое усилие; W_0 – статическое сопротивление движению ленты.

Максимальное значение $S_{днб}$ достигается при $t = 2L/c_B$ (L – длина) конвейера. В этот момент действует упругая волна отрицательного знака, отраженная от границы двух ветвей. В таком случае имеем:

$$S_{днбmax} = -\Delta F \left[\exp\left(-\frac{2L\rho}{m}\right) - 1 \right]. \quad (2)$$

На сбегающей ветви натяжение постоянное $S_{сб} = const$, а динамическая составляющая натяжения равна нулю.

Пробуксовка на приводе отсутствует при выполнении условия:

$$\frac{S_{стнб} + S_{днбmax}}{S_{сб}} = \frac{1}{k_T} \exp(\mu\alpha), \quad (3)$$

где $S_{стнб}$ – статическое натяжение набегающей ветви; μ – коэффициент сцепления ленты с валом; α – угол обхвата вала лентой; k_T – коэффициент запаса сил трения на приводном вале ($k_T = 1,1 \dots 1,15$).

При тормозных режимах динамическая система конвейера показана на рис. 2.

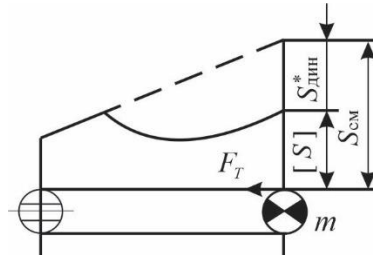

Рис. 2. Совмещённая расчётная схема динамической системы ленточного конвейера и диаграмма динамического натяжения в набегающей ветви при его торможении

Динамическое усилие на набегающей ветви при отключенном приводе имеет отрицательное значение:

$$S_{днб}^*(t) = (W_0 + F_T) \left[\exp\left(-\frac{c_B\rho}{m}t\right) - 1 \right], \quad (4)$$

где F_T – тормозная нагрузка.

Характер изменения этого усилия вдоль става конвейера показана на рис. 2.

Минимальное результирующее натяжение в набегающей ветви имеет место при $t = 2L/c_B$:

$$\begin{aligned} S_{нбmin} &= S_{стнб} + S_{днбmax}^* = \\ &= S_{стнб} + (W_0 + F_T) \left[\exp\left(-\frac{2L\rho}{m}\right) - 1 \right] \end{aligned} \quad (5)$$

где $S_{днбmax}^*$ – максимальная отрицательная величина динамического усилия $S_{днб}^*(t)$.

Величина $S_{нбmin}$ не должна превышать допустимой величины

$$[S]_{доп} = (5 \dots 8)qL, \quad (6)$$

где q – суммарная распределенная линейная нагрузка на ленте; L – длина конвейера.

Наиболее достоверные результаты получают путём практических измерений на реальных объектах.

Ключевые слова: износ, вал, натяжение, приводной вал, ленточный конвейер.

Литература

1. Вайнсон А.А. Подъемно-транспортные машины. М.: машиностроение, 1989, 536 с.
2. Киселев Б.Р., Колобов М.Ю. Ленточный конвейер. Расчет и проектирование основных узлов. Иваново, 2019, 179 с.
3. Кожушка Г.Г. Расчет и проектирование ленточных конвейеров: учебно-методическое пособие. Изд-во Урал. Ун-та, 2016, 232 с.
4. Пановко Я.Г. Основы прикладной теории колебаний и удара. Л.: Политехника, 1989, 272 с.
5. Шахмейстер Л.Г., Дмитриев В.Г. теория и расчёт ленточных конвейеров. М.: Машиностроение, 1987, 336 с.

Horizontal lent konveyerinin dayaq valının yeyilməsinin səbəblərinin tədqiqi

İstənilən maşının layihələndirilməsi və istismarının əsas məsələsi, onun hər bir düyünün etibarlı işinin olunmasıdır. Lent konveyerlərində yükü ötürən sistemə böyük diqqət verilir.

Baxılan işdə lent konveyerinin istismarı prosesində aparıcı dayaq valının və onun yastıqlarının nəzərə çarparaq yeyilməsinin səbəbləri tədqiq olunaraq, praktiki tövsiyələr verilib.

SOLIDARITY FOR THE GREEN WORLD

Turan Shirinov, Metanet Maharramova

Sumgait State University

turansdu06@gmail.com

In modern conditions, comparative research on active mutual relations between languages and cultures appears highly promising, allowing for the identification of similarities and differences in investigated linguistic units that reflect a particular understanding of reality by representatives of a certain nation. Researchers note that phraseology precisely reflects the uniqueness of language, culture, lifestyle, customs, history, and mentality in an expressive way, while the symbolism of color terms allows for a view of the world.

The same color can symbolize different events among various peoples. While the nature of color remains constant, "colors are represented differently in people's consciousness and linguistic expression." The color palette reflects the history, customs, and lifestyle of a particular nation. The influence of color depends both on its direct physiological effect on humans and on associations formed through the experience of native speakers.

A colorful perspective on the world by representatives of a particular nation is formed based on traditions, customs, values, and certain historical events, thus, the understanding of color varies significantly in each culture. Additionally, according to some researchers, the more expressive the color component of a phraseological unit is, the richer its semantics and range of associative connections become.

The diversity of phraseological units in compared languages indicates the richness of the phraseological landscape of the world in green symbolism. Based on linguistic analysis, we determined the semantics of phraseological units containing the "green" component in Azerbaijani, Russian, and English languages as follows:

Green is the predominant color in nature, the color of leaves, grass, summer, and new life. Among representatives of various language cultures, one of the most common associations with the color green is youth. However, there are also different approaches. For example, in Azerbaijani culture, the green color primarily indicates affiliation with Islamic civilization. In English culture, it signifies permission and freedom. In Russian culture, green symbolizes changeability and immaturity. In general, we can say that the symbolism of color in Azerbaijani, Russian, and English languages is determined by national-cultural characteristics and the specific meaning of the color in each language. Similarities also depend on the presence of common characteristics in the symbolism and perception of color among speakers of the languages under consideration.

When we talk about the color green, of course, it brings to mind the concept of a Green World today. Recently, large-scale global processes such as widespread global invasion, depletion of natural resources, atmospheric pollution, etc., have been taking place worldwide. Naturally, Azerbaijan is not immune to these events. Therefore, İlham Aliyev signed a decree declaring 2024 as the "Year of Solidarity for a Green World in Azerbaijan." He calls on all the people of Azerbaijan to maximize the protection of nature and natural resources.

The benefits of a green world are clear and varied. First, clean energy sources such as solar and wind energy reduce our dependence on fossil fuels and reduce greenhouse gas emissions. This not only combats climate change but also reduces the risk of diseases caused by air pollution.

Greening can also bring economic benefits. The development of clean technologies and infrastructure in terms of ecology creates new jobs and promotes economic growth. More sustainable and agile economic models will help us meet the challenges of the future and ensure prosperity for all members of society. The importance of a green world for our health and well-being is equally important. Being surrounded by nature, we relax better and feel more energetic and happy. Green spaces and parks help us relax and relieve stress, while greenery in cities provides clean air and water for our health.

Creating green spaces in cities is of great importance for modern society. Green spaces are areas where various types of plants, trees, and flowers are grown and maintained. One of the main reasons for creating green spaces in cities is to have a positive impact on the environment and public health. Plants absorb carbon dioxide and release oxygen, improving air quality. Additionally, they have the ability to absorb pollution and reduce noise levels.

Green spaces also help create comfortable places for recreation. Parks, squares, and other green spaces provide opportunities for enjoying nature and spending time outdoors. This is especially important in modern cities, where the absence of greenery and excessive density can create stress and negative emotions. Moreover, green spaces are important elements of urban biodiversity. They create favorable conditions for various plant and animal species, contributing to the preservation of the ecosystem and its balance.

Therefore, from all these ideas, we can conclude that the formation of "Green" development is an important condition for ensuring both environmental protection and sustainable development based on existing natural resources and modern knowledge.

Keywords: Green color, linguistic relations, concept, Green world, clean city.

References

1. Amundsen A.H., Sundvor I. Low Emission Zones in Europe: Requirement, Enforcement and Air Quality. No. 1666/2018. 2018.
2. Qasımlı V.Ə., Hüseyn R.Z., Hüseynov R.F., Həsənov R.B., Cəfərov C.R., Bayramova A.B., Yaşıl iqtisadiyyat, Bakı, 2022, Azprint nəşriyyatı
3. Проблемы перехода к зеленой экономике на международном уровне, 2017, <http://greeneconomy.kg/theory/problemyi-perehoda-k-zelenoy-ekonomike-namezhdunarodnom-urovne/>

Yaşıl dünya üçün həmrəylik

Tezisdə “yaşıl” kolorit tərkibli frazeoloji vahidlər təhlil edilir, qohum olmayan dillərin frazeologiyasında digər rənglərin simvolikasının daha da nəzərdən keçirilməsi perspektivli görünür. Eyni zamanda bu gün ətraf mühitin mühafizəsi cəmiyyətimizin qarşısında duran əsas problemlərdən birinə çevrilməsindən qeyd olunub. Yaşıl Dünya bizim həyat tərzimizi daha yaşıl və daha davamlı gələcəyə doğru dəyişməyə təşviq edən bir konsepsiyadır. Yaşıl dünyanın əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Bu gün iqlimin qeyri-sabitliyi, havanın və suyun çirklənməsi, ekosistemin məhv edilməsi nəticəsində yaranan bir sıra ciddi problemlərlə üzləşirik. Yaşıl dünya bizə bu problemləri həll etmək və cəmiyyətimiz üçün davamlı mövcudluğu təmin etmək imkanı verir.

GLOBALIZATION AND LANGUAGE

Izaura Shirinova

Azerbaijan University of Languages

Shirinova.izaura@gmail.com

Globalization has become the object of many researchers as the most researched topic recently. Although the term globalization began to be used in the 20th century, the process of globalization itself was earlier. Globalization is a worldwide process of economic, political, cultural and religious integration.

Globalization processes in the world seriously affect not only the economy, but also the political, social and cultural spheres. These changes are manifested in individual cultures, in the cultural and spiritual heritage of each nation. For this reason, globalization does not remain unaffected by the languages that exist in the world.

Globalization, which permeates many spheres of society's activities, has a direct influence on the language. The main areas where this process is carried out are information and telecommunications. The lack of due attention to the issue of language-communication or communication in globalization means that globalization does not show its effect on this area: in fact, whether we accept it or not, this effect is quite significant on the language processes in the world or the language landscape of the world. In general, it can be concluded from historical studies that the

emergence and formation of languages is based on differentiation, that is, the emergence of different related languages from any language. This means that the number of languages in the world should increase over time, but it should be taken into account that the process of language-communication integration is taking place at a relatively high socio-political level. For example, we know that the Arabic language is one of the Semitic languages and it is divided into different languages (dialects) so that those who use this division have difficulty understanding each other. Nevertheless, out of the need for communication, Arabs formed a common Arabic language, regardless of whether they knew the language or not. As a result, it can be noted that in modern times, the Arabic literary language has a perspective that cannot be compared with other Arabic languages.

A language acquires a global status if it becomes a means of communication for a large number of peoples beyond the borders of the country where the people who speak it live, or if it develops its own special role accepted in any country. If a language is spoken as a mother tongue by a large part of the population, it does not mean that it is a global language. In order to receive such a status, the language must be spoken in other countries of the world, and the language must be given special importance in society. The language should become the official language of the country and be used as a means of communication in the education system, media, law etc. should be used. In general, such a language is usually described as a second language, because it is learned at the same level as the mother tongue. For example, English has the status of an official language in many countries.

It can be said that globalization is rapidly covering all areas of our life in the modern world. Globalization worries many countries and peoples of the world and passing through this process without losses and without pain is considered one of the leading factors in the politics of every state. From politics, economy, social life, to all spheres of culture and spirituality, globalization has positive effects as well as negative and negative effects. Its negative effects are mostly reflected in the language and culture of the peoples. Currently, the area of the world most affected by globalization is related to the development, use and preservation of languages. According to the latest information from UNESCO, there are currently about 6,500 languages in the world. Nevertheless, these languages are rapidly disappearing, for example, in the 90s of the last century, the American anthropologist J. Bleviss recorded in Australia that today there are no more people who speak the "Nhanda" language, about 25 years have passed. This kind of fate can be observed in any language of the world. Now 273 out of 6500 languages are used by 1 million people. According to data, 2,000 or 30% of these languages will die out by the end of the 21st century [8].

The purpose of adopting or creating a global language should be: to transform the values in the national language into universal values; to benefit from world culture through this language; being able to communicate with any person in any part of the world without recognizing any limitations or obstacles due to language conditions; being able to benefit from the modern achievements of science and technology from the first moment; to create global values, including global scientific and cultural potential. Certain changes that occur during the interaction between languages soon show up in the lexicon. For this reason, the vocabulary of the language is considered to be the most affected area. It is also known to us that all layers of the lexicon do not react equally to external influence. All changes in the language are caused by extra-linguistic reasons, primarily the conditions of existence of the society in which the language exists. Criticizing young grammarians for trying to discover the causes of transformations occurring in the individual psychology of the speaker, A. Sommerfelt directly notes that all the various factors of change are ultimately social in nature. Sometimes such a simple

concept is modified in the sense that its supporters, while realizing the possibility of identifying a number of internal causes of evolution, at the same time believe that there are extra-linguistic factors behind these internal causes. Often, the decisive role in the emergence and spread of linguistic transformations is attributed to a factor such as communicative needs [5. p.232]. Language is a level system. Internal factors of language development: 1) the law of differentiation and separation of elements of the linguistic structure. Initially, undifferentiated units are divided into smaller ones. The wordless speech fell apart. Then words, sentences, etc. 2) The law of abstraction of elements: from the more concrete elements of the language, more abstract elements began to appear. 3) The law of differentiation and abstraction work together. External factors of language development: Impact on changes: processes of division and fusion of languages; their evolution; socio-economic changes. The law of differentiation is the process of formation of new languages as a result of the disintegration of the ethno-linguistic community. Especially often these processes took place in the pre-class society. Language families arose as a result of the law of differentiation.

In conclusion, globalization is a concept that involves the whole world and it is impossible not to be affected by it. All societies, whether they like it or not, are implementing the necessary aspects of globalization to exist. Along with globalization, communication is created between people in different countries and shared equality is established between different cultures. Globalization requires the intensification of language-communication processes, the establishment of a single means of communication, in other words, the world speaks the same language, but this does not mean that the various languages that exist in the world will immediately disappear.

Keywords: Language, globalization.

References

1. Abbasbəyli A.N. (2007). Müasir beynəlxalq münasibətlər və qloballaşma. Bakı: Şirvanəşr, 164.
2. Aslanova R.N. (2004). Qloballaşma və mədəni müxtəliflik. Bakı: Elm, 264.
3. Crystal D. (2003). English as a Global Language, 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press, 212.
4. Gooden P. (2011). The story of English: How the English language conquered the world. London: Quercus, 183.
5. Vəliyeva N.Ç. (2017). Qloballaşan dünyada multikulturalizm şəraitində dilin inkişafı. Bakı: Avropa, 482.
6. Vəliyeva N.Ç. (2016). Mədəniyyətlərarası dialoq ya qlobal kommunikasiya şəraitində təhsilin dili və dilin təhsili. Bakı: Elm və təhsil, 264.
7. <https://www.languageconnections.com/blog/the-influence-of-english-on-other-languages-and-visa-versa/>
8. anl.az/down/meqale/xalqcebhesi/2014/oktyabr/399990.htm
9. <https://www.un.org/ru/youthink/globalization.shtml>

Qloballaşma və dil

Bildiyimiz kimi, qloballaşma bütün dünyanı içinə çəkən və təsirinə məruz qalmamağın mümkün olmadığı bir anlayışdır. Qloballaşma dil – ünsiyyət proseslərinin intensivləşməsini, vahid bir kommunikasiya vasitəsinin qərarlaşmasını, başqa sözlə desək, dünyanın eyni bir dildə danışmasını tələb edir, lakin bu, dünyada mövcud olan müxtəlif dillərin dərhal aradan çıxması demək

deyil. Vahid bir kommunikasiya vasitəsinə olan beynəlxalq ehtiyac, iqtisadi – siyasi və mədəni şərtlərlə ingilis dilini ön plana çıxarmışdır. Tədqiqat işində qloballaşma prosesində dil və onun inkişafına təsir edən amillər, dil inkişafının xarici və daxili amilləri, dildə baş verən dəyişikliklər, dillər arasındakı qarşılıqlı əlaqə şərh edilmişdir.

BÖYÜK QAYIDIŞ VƏ QARABAĞDA SOSIAL XİDMƏTLƏRİN TƏŞKİLİ

Hacı Soduyev

Azərbaycan Universiteti

Haji.Soduyev@student.au.edu.az

Bu gün biz yeni çağırışlarla üzləşirik. Ancaq bunlar xoş çağırışlardır - Qarabağın və Şərqi Zəngəzurun yenidən qurulması, insanların geri qayıtması və Azərbaycanın hər hansı bölgəsində yaşayan keçmiş məcburi köçkünlər üçün daha yaxşı şəraitin yaradılması.

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

1980-ci illərin sonlarından 1994-cü ilin ortalarına qədər Azərbaycanın cənub-qərb hissəsində yerləşən Qarabağ bölgəsində ermənilər tərəfindən Azərbaycan torpaqlarına açıq şəkildə etnik zəmində təxribatlar və ərazi iddiaları ilə başlamış bu münaqişə Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzlə nəticələnmişdir. Bu hadisələr nəticəsində Qarabağ bölgəsində sosial infrastruktur, sosial agentlər, milli və mədəni abidələr ilə yanaşı dövlət qurumları dağıdılmış və sənədlər yoxa çıxarılmışdır.

30 ilə yaxın ermənilər tərəfindən Qarabağ bölgəsi dünya mediasına “Dağlıq Qarabağ” adı ilə tanıtılmasına cəld göstərən ermənilər üçün 27 avqust 2020-ci il tarixində gözlənilməz hadisə baş verdi. Azərbaycan ordusu Qarabağ bölgəsində ermənilərə qarşı əks-hücum əməliyyatına başladı. Azərbaycan ordusu tərəfindən 44 gün sürən hərbi əməliyyatlar nəticəsində bir sıra şəhər, qəsəbə və kəndlərimiz azad etdi. Azərbaycan Prezidenti, Ermənistanın Baş Naziri və Rusiya Prezidenti 10 noyabr 2020-ci il tarixində bütün hərbi əməliyyatların tam dayandırılması barədə bəyanat imzaladı. Bəyanata əsasən, ermənilər noyabrın 20-də Ağdam rayonu, noyabrın 25-də Kəlbəcər rayonu, dekabrın 1-də Laçın rayonunu Azərbaycana təhvil verdi. Azərbaycan Ordusu 19 sentyabr 2023-cü il tarixində 23 saat 43 dəqiqəlik Qarabağ həyata keçirdiyi lokal xarakterli antiterror əməliyyat zamanı separatçılara ağır zərbələr endirildi. Uğurlu əməliyyat nəticəsində Qarabağda erməni separatizminə son qoyuldu. Beləliklə Qarabağda Azərbaycan ordusu tam nəzarəti ələ aldı.

Azərbaycan hökuməti bu ərazilərdə sosial infrastruktur, yanaşı sosial xidmətlər göstərilməsi göstərişi verir. Cənab Prezidentin Qarabağ bölgəsi ilə bağlı çıxışlarında ən çox vurğuladığı məsələlərdən biri də bu idi ki, öz doğma torpaqlarına qayıdan vətəndaşlarımız sosial xidmətlərdən istifadə etmək üçün başqa şəhərlərə getmək ehtiyac yoxdu, elə yaşadıkları şəhərdə sosial xidmətlərdən istifadə edə bilirlər. Misal olaraq Zəngilan rayonun Ağalı kəndin qurulması və ilk sakinləri ora köçürülməsi və sosial xidmətlərin aparılması, qeydiyyatların aparılması, bank xidmətlərin aparılması, marketlərin açılması, məktəblərin açılması, sənədləşmə üçün asan

xidmətlərin fialialların açılması, DOST agentliyin nümayəndəliyi fəaliyyət göstərməsi və digər fəaliyyətlər onu göstərdi ki, geri qayıtmaq istəyən Azərbaycan vətəndaşları Qarabağ bölgəsində bir başa öz yerlərində sənədlər alacaqlar. Bu ardıcılığın davamı olaraq Xankəndində asan xidmətin açılması, qeydiyyat yerlərini açılması onu göstərdi ki, bu xidmətlərdən nəinki Azərbaycan vətəndaşları Qarabağda yaşayan erməni vətəndaşları da istifadə edə bilər. Qarabağ bölgəsində yaşayan ermənilərin Azərbaycan cəmiyyətinə inteqrasiyasına və dövlət himayəsindən istifadə etmələrinə şərait yaradılıb. Misal olaraq Dövlət Miqrasiya Xidməti və Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Qarabağdakı ermənilərin reinteqrasiyası prosesi ilə bağlı 4 oktyabr 2023-cü il birgə verdiyi məlumata əsasən Qarabağda 98 erməni sakini vətəndaşlıq üçün Azərbaycana müraciətini göstərmək olar.

Xankəndində ərazisində fəaliyyətə başlayan qurumlar:

- Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Fövqəladə Hallar Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Dövlət Miqrasiya Xidməti,
- Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi,
- Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi,
- Azərsu, ANAMAŞ, Azecell və s.^[1]

Bu qurumların fəaliyyəti onu göstərdi ki, artıq vətəndaşlar rahat şəkildə yaşadıkları ərazidə sənədləri əldə edə biləcəklər. Misal üçün:

DOST agentliyi- “DOST” mərkəzlərinin idarə edilməsi, fəaliyyətlərinin nəzarət və qiymətləndirilməsi, eləcə də məşğulluq, əmək, sosial müdafiə və təminat sahələrində, habelə Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin fəaliyyət istiqamətlərinə uyğun olaraq digər sahələrdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin müəyyən etdiyi siyahıda göstərilən xidmətlərin “DOST” mərkəzlərində təşkil olunması ilə məşğul olurdular.

ASAN xidmət- Bu qurum sürücülük vəsiqəsini dəyişdirmək, ümumvətəndaş pasportu və şəxsiyyət vəsiqələrini almaq və dəyişdirmək, məhkumluq barədə arayış almaq, kommərsiya hüquqi şəxslərin və vergi ödəyicilərini qeydiyyatdan keçirmək, torpaq kadastrı məlumatları barədə arayışlar almaq, müvəqqəti yaşamaq üçün icazə, immiqrant statusu almaq, əmək pensiyalarını təyin etmək, vətəndaşlıq vəziyyəti aktlarının dövlət qeydiyyatına aldırmaq, notariat, daşınmaz əmlakla bağlı əməliyyatlar aparmaq və digər xidmətlərdən istifadə etməyə imkan verir.

Sevindirici xəbərlərdən biridə budur ki, artıq Zəngilanda, Füzulidə, Laçında qayıdış alan insanlar yeni evlərində yeni torpaqlar yeni ailələr qurulur. Misal olaraq: Füzuli rayonunda 18 yanvar 2024- cü ildə Nargilə İbişova qohumu Sadiq Cəfərovlə nişanlanı göstərə bilərik. Onların nikahlıda bu rayonda baş tutmuşdur. Bu da onu göstərir ki, rahatlıqla vətəndaşlarımız qurumlar ilə əlaqə saxlaya bilər.

6 dekabr 2023-cü ildə cənab İlham Əliyev “Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər” Forumunda iştirakı zamanı Ceymstaun Fondunu təmsilçisi Metyu Brayzadı verdiyi Qarabağda yenidənqurma işlər ilə bağlı sualına cavab:

“Birincisi şahidi olduğunuz yenidənqurma işləri və planlarımızla bağlı xoş sözlərə görə təşəkkür edirəm. Biz əlimizdən gələni edirik ki, keçmiş məcburi köçkünlər üçün ən yaxşı şərait yaradılsın. Onlar buna layiqdirlər, çünki onlar 30 il ərzində çətin şəraitdə yaşayıblar. Burada söhbət

təkcə fiziki durumdan getmir. Söhbət 30 il ərazində doğma evlərindən məhrum edilmiş insanların psixoloji vəziyyətindən gedir. Onlar geri qayıtmaq vaxtını gözləyirdilər və bu gün biz əraziləri azad etdiyimiz üçün əlimizdən gələn hər şeyi edirik ki, prosesi sürətləndirək. Biz təhlükəni də yaxşı anlayırıq. Siz minaları qeyd etdiniz, bu, ən böyük təhlükələrdən biridir. Eyni zamanda, biz hər şeyi lazımı qaydada etmək istəyirik. Proses mümkün qədər tez keçməlidir, lakin fikrimiz ondan ibarətdir ki, burada ən yaxşı memarlıq təcrübəsi və ən yaxşı texnologiya, o cümlədən yaşıl texnologiya tətbiq edilməlidir ki, yaşayış üçün ən yaxşı şərait yaradılsın.”[2]

Cənab İlham Əliyevin çıxışdan da görülür ki, Qarabağ ərazisində yenidənqurma işləri sürətlə həyata keçirilir. Cənab İlham Əliyev əsasən bir hissəni vurğulayır ki, ermənilərin yaradığı problemləri aradan qaldırmaq üçün müasir texnologiyaya ehtiyac var. Bilindiyi kimi hal-hazırda müasir texnologiyalar ilə iş aparılır və məcburi köçkünləri öz doğma yurdlarına qayıdılması təmin edilir. Bunun ən bariz nümunəsi 2024-cü il yanvarın 30-dək işğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürülən əhalinin sayı Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsindən AZƏRTAC-ın sorğusuna cavab olaraq bildirilib ki, Böyük Qayıdış çərçivəsində indiyədək 1360 ailə, 5354 nəfər doğma yurdlarına köçürülüb. Şəhər və kəndlər üzrə siyahıya uyğun olaraq Füzuli şəhərinə 527 ailə (1969 nəfər), Laçın şəhərinə 431 ailə (1627 nəfər), Ağalı kəndinə 175 ailə (871 nəfər), Talış kəndinə 20 ailə (90 nəfər), Zabux kəndinə isə 207 ailə (797 nəfər) köçürülüb.[3]

Göründüyü kimi, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Vətən müharibəsində qazandığımız qələbə Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda quruculuq zəfəri ilə davam edir. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramı"nın icrası isə azad olunmuş ərazilərin bərpasına böyük töhfələr verəcək.

Açar sözlər: Böyük qayıdış, Qarabağda sosial agentlər və dövlət qurumları, Qarabağda yenidən qurma işləri.

Ədəbiyyat

1. Xankəndində fəaliyyətə başlayan qurumlar <https://viral.az/?p=24902>
2. İlham Əliyev “Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər” Forumunda iştirak edib <https://president.az/az/articles/view/62400>
3. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə köçürülən əhalinin ümumi sayı açıqlanıb https://azertag.az/xeber/ısgaldan_azad_edilmis_erazilere_kochurulen_ehalinin_umumi_sayi_ac_hiqlanib-2908726

BRİTANIYA MÜSTƏMLƏKƏ NƏSRİ

Günay Süleymanova

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunayshakir83@gmail.com

İngilis müstəmləkə nəsrı, adətən, 16-cı əsrdən 20-ci əsrin ortalarına qədər olan Britaniya müstəmləkəçiliyi dövründə istehsal olunan ədəbiyyata istinad edir və dünyanın müxtəlif yerlərində Britaniya hakimiyyətinin qurulmasını əhatə edən İngilis müstəmləkəçiliyi dövründə hazırlanmış yazılı əsərlərə aiddir. Bu ədəbi məhsul səyahət hekayələri, rəsmi sənədlər, məktublar, romanlar,

essələr və digər yazılı ifadə formaları da daxil olmaqla geniş janrları əhatə edir. Britaniya müstəmləkəçilik ədəbiyyatı mövzusunda toxunmazdan əvvəl müstəmləkəçilik, müstəmləkə ədəbiyyatı və müstəmləkəçi ədəbiyyatı kimi bəzi terminlərin tərifini vermək məqsədəuyğun olardı. Ümumiyyətlə “kolonializm” termininə diqqət yetirsək görürük ki, bu sözün mənşəyi latın sözü olaraq “kənd təsərrüfatı üçün olan ərazi” mənası verən “colonia” sözündən götürülüb. Kolonializm və imperializm, adətən, birbirini əvəz edən sözlər kimi istifadə olunur, lakin Edvard Səid bildirir ki, ilkin “kolonializm” “imperializmin bir nəticəsidir” [5]. Eynilə bu terminlərdən bir-birini əvəz edən sözlər kimi istifadə edən bir sıra mənbələrdən fərqli olaraq, Ania Lumba da terminin təhlilinə diqqəti imperializm və kolonializm arasındakı fərqlərin üzərində cəmləşdirməklə başlayır. Lumba deyir ki, kolonializm bir ölkənin digər ölkə tərəfindən birbaşa və həqiqi idarə edilməsi və ya onun üzərində hökm sürməsidir, imperializm isə dolayı yolla başqa ölkədə iqtisadi və hərbi qüvvənin toplanmasıdır [4].

Müstəmləkəçilik: təxminən 1500-cü ildə başlayan, dünyanın müxtəlif yerlərini fəth etmiş, orada məskunlaşmış və oranı istismar etmiş müxtəlif Avropa ölkələrinin kəşf etdiyi siyasi-iqtisadi hadisədir [2]. Müstəmləkə ədəbiyyatı: müstəmləkə dövlətində doğulub böyüyən bir ingilisin müstəmləkəçi icmanın üzvü kimi öz cəmiyyəti haqqında bədii əsərlər yazaraq ərsəyə gətirdiyi bir ədəbiyyat növüdür. Bu cür ədəbiyyat müstəmləkəçiliyi dəstəkləyir və başqa millətlərə qarşı amansız istismarı kamuflyaj edir. Rudyard Kiplinqin *Kim* (1901) romanı bu cür bədii ədəbiyyata yaxşı nümunə ola bilər. Müstəmləkəçi ədəbiyyat: müstəmləkəçi bir millətin vətəndaşları tərəfindən öz ölkələrindəki insanlar üçün müstəmləkəçilik hərəkəti haqqında yazılmış ədəbiyyat növüdür. Ən yaxşı nümunə Forsterin “*A Passage to India*” əsəridir (1924).

Avropalıları və müstəmləkə dövlətlərinin yerli sakinlərini müstəmləkəçiliyin məqsədinin humanitar və onların xeyrinə olduğunu inandırmaq üçün ədəbiyyatdan təbliğat vasitəsi kimi geniş istifadə edilirdi. Ona görə də müstəmləkəçilikdən bəhs edən ədəbiyyat geniş və rəngarəng olaraq müstəmləkə probleminin dəyişən xarakterini əks etdirir.

Müstəmləkəçilik, ilk növbədə, Britaniya ədəbiyyatının xüsusiyyətidir, nəzərə alsaq ki, ingilislər imperiya dövründə hökmranlıq edirdilər; hətta başqa millətlərdən olan müstəmləkə yazıçıları tez-tez ingilis dilində və ya ingilis tarixinə uyğun yazırdılar. Müstəmləkəçilik ədəbiyyatı imperializmin əxlaqı, bəşəriyyətin təbiəti və Avropa sivilizasiyasının davamlı canlılığı fonunda güclü qeyri-müəyyənlik hissi ilə xarakterizə olunur. Ola bilsin ki, əsas müstəmləkə tənqidi məqalə Cozef Konradın “*Qaranlığın Ürəyi*”dir (“*Heart of Darkness*”), lakin Olive Schreiner-in “*Afrika Torpağının Hekayəsi*” (“*Story of an African Farm*”) və E.M. Forster-in “*Hindistana Dəhliz*” (“*A Passage to India*”) kimi əsərlər eyni şəkildə müstəmləkəçiliyin paradokslarını araşdırır. Müstəmləkə ədəbiyyatı da Rudyard Kiplinq-in detektiv trilleri “*Kim*”də və ya H. Rider Haggardın macərə nağıllarında təsvir olunduğu kimi yüksək macərə, romantika və həyəcanla doludur. İsak Dinesenin xatirələri, o cümlədən “*Out of Africa*”, müstəmləkə mənzərəsinin vəhşiliyini və macərəçi müstəmləkəçilərin qəhrəmanlığını eyni şəkildə romantikləşdirir.

İmperializmin məqsəd və nəticələrinə diqqət hər zaman müstəmləkəçi ədəbiyyatın təkrarlanan mövzusu olub. Siyasi termin olaraq, imperializm öz siyasi və iqtisadi üstünlüyü üçün məskunlaşmış və ya məskunlaşmamış müstəmləkələr əldə edərək ölkədən kənar siyasi hökmranlığı ehtiva edir. Avropalıları əsrlər boyu imperialist fəaliyyətdə iştirak etsələr də XIX əsrin sonlarında İngiltərə, Fransa, Belçika və Almaniya da daxil olmaqla imperiya gücləri öz müstəmləkələrini artırmaq üçün şiddətlə rəqabət aparmağa başladılar, nəticədə yüksək aqressivlik və əvvəllər müstəqil olmuş ərazilərə

daha çox müdaxilə ilə nəticələndi. İqtisadi motivlərlə yanaşı, imperializm, Avropanın “üstün” ağ irqinin digər qitələrdə yaşayan “az inkişaf etmiş” rəngli xalqlara sivilizasiya gətirməli olduğuna dair geniş yayılmış, özünü doğrultmuş inamdan qaynaqlanırdı. Müstəmləkəçi ədəbiyyat hətta ən rəğbətli avropalıların da ikili münasibətinə uyğun olaraq, çox vaxt eyni zamanda bu inamı həm təsdiq edir, həm də tənqid edir. Məsələn, Dinesenin “Afrikadan kənarda” əsəri irqçi əsər kimi qınansa da afrikalıların müsbət təsvirinə görə təriflənir. Bu cür ziddiyyətli mütaliələr mövcud ola bilər, çünki kitab, müstəmləkəçiliyin bir çox digər əsərləri kimi, hər iki fikri ehtiva edir [1].

Müstəmləkəçilik milli sərhədləri yenidən müəyyənləşdirdi. Britaniya İmperiyası böyüdükcə, o, öz sərhədlərini yer kürəsinin daha böyük bir hissəsi üzərində çəkməyə başladı və ən böyük halda dünyanın dördü birinə nəzarət etdi. Bu nəzarət ingilislərin qürur mənbəyi olsa da Britaniyanın milli kimliyinə də təhlükə idi: hindular, afrikalılar və Qərbi və Şərqi Hindistanın sakinləri Britaniyaya tabe idilsə, onlar da Britaniyalı idilər?! Ama əgər belə deyilsə, Britaniyanın milli kimliyini kim təşkil edirdi?! Müstəmləkə müəllifləri bəzən Mansfildin qısa bədii hekayələrində və ya Forsterin “Hindistana keçid” əsərində olduğu kimi ingilis müstəmləkəçilərinin Britaniya adət-ənənələrindən asılılığını təsvir edirlər. Kiplinq kimi digərləri də müstəmləkəçilərlə müstəmləkəçi ölkələr arasındakı aradan qaldırıla bilməyən fərqi göstərmək üçün yerliləri və onların adətlərini ekzotik təsvir etməkdə məharətli idilər. Bu mövzuya “Kim”, “Lord Cim” və “Qaranlığın Ürəyi” kimi əsərlərdə də rast gəlinir [3].

Kişi və qadın ideyaları da müstəmləkəçi ədəbiyyatının əsasını təşkil edir. Müstəmləkəçilik aktları “Qaranlığın Ürəyi” və “O” kimi fərqli əsərlərdə ağ bənizli kişinin qadınlaşmış qaranlıq torpaqlara səyahətlərini təsvir edir. Müstəmləkəçinin kişi, müstəmləkənin qadın kimi təsvir edilməsi ikisi arasında əsas fərq yaradır və sonuncunun mənimsənilməsi və sahiblənməsi ehtiva olunur. Bununla belə, ağdərili qadın müəlliflər üçün müstəmləkəçilik inkişaf etmiş ölkələrdə, xüsusən də Viktoriya dövründəki Britaniyada geridə qalan qadınlara əlçatmaz bir azadlıq təklif edirdi. Dinesen tez-tez Afrikada yaşamağın ona verdiyi azadlığı şərh edirdi. Subay qadınlar missioner kimi müşayiətsiz səyahət edə bilərdilər və bir çox qadınlar missionerlik işi vasitəsilə qadınların təhsilini artırmaq fürsətindən istifadə edirdilər. Missionerin qızı Şrayner “Afrika fermasının hekayəsi”ndə bu məsələlərdən bəzilərdən bəhs edir. O, yerli qadınlarla rəftarı pisləyərək, bütün qadınların insan hüquqlarına sahib olduğunu və kişilərlə eyni üstünlüklərə layiq olduğunu iddia edirdi [1].

Açar Sözlər: Britaniya, ədəbiyyat, müstəmləkəçilik, imperializm, müstəmləkə yazarları.

Ədəbiyyat

1. Horton S.R. (1995). *Difficult women, artful lives: Olive Schreiner and Isak Dinesen, in and out of Africa*. Johns Hopkins University Press.
2. John Meckens, *Kipling and Conrad: The Colonial Fiction* (1985). New York: Random House, 15.
3. Kael P. (1985). *A Passage to India: Unloos'd Dreams in the New Yorker*.
4. Loomba, A. (2007). *Colonialism/postcolonialism*. Routledge. London: Routledge, 22.
5. Said E.W. (1994). *Culture and imperialism*. Vintage, 4.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ И ОСОБЕННОСТИ СТИЛЯ АРТ-ДЕКО

Айтан Тагиева

Университет Одлар Юрду

ayten-tagieva@mail.ru

Арт-деко, так называемый изысканный стиль символ богатства и шика, в переводе в французского означал «декоративное искусство», сформировался в прошлом веке в Париже в результате смешения элементов таких стилей, как ампир, индийская экзотика и африканские мотивы, а также на стыке неоклассицизма и модерна[5]. Далее этот стиль распространился как в Западной Европе так и в США. Арт-деко практически означает декоративное искусство и сочетает внутри себя восточные мотивы и элементы прошлого с новыми шедеврами, созданными в первой половине XX века в дизайне интерьера. В декоративно-прикладном искусстве символами арт-деко стали скульптуры из бронзы и слоновой кости[4]. Термин арт-деко был придуман в 1925 году, он не так часто использовался. Конец этому стилю положило окончание Второй мировой войны, а в таких колониальных странах, как Индия, арт-деко послужил воротами в модернизм и благодаря этому просуществовал до 1960-го года. Этот термин был взят из названия международной выставки декоративного искусства который проводился в 1925 году в Париже (Exposition Internationale des Art Decoratifs et Industriels Contemporains), но после выставки в 1966 году его стали использовать как термин для обозначения художественного стиля, на которой всемирные промышленники представляли свои достижения производства в области интерьерного декора [4]. На этой выставке были представлены мебели из простых геометрических форм с использованием пластика, металла и стекла, а также с чёрными, золотистыми элементами декора. Арт-деко – классический стиль, умело сочетающий в себе египетские, греческие, китайские и японские традиции. Стиль не имеет законченной композиции, то есть описывает сумму отдельных элементов, каждый из которых считается основным предметом искусства [6].

Этот стиль подчеркивает изысканность, богатые цветовые сочетания, изобилие декора и металлов. Для этого стиля характерны декоративность и орнаментальность [1]. Характерными чертами арт-деко являются роскошь и изысканность каждой детали, каждого использованного материала и предмета декора. В этом стиле главными факторами являются экономичность, яркость, элегантность и роскошь[3]. Цветовая гамма интерьера в стиле арт-деко, как правило, состоит из тёмно-коричневого, золотого и чёрного цветов. Яркие цвета также используются, но они отражаются в основном в разных видах орнаментов. В домах в стиле арт-деко предусматривается хорошее освещение, и в то же время оно должно отвлекать внимание. Такие дома подходят для людей с тонким вкусом, которые ценят качественные вещи, данный стиль отличается комфортом и аристократизмом. И поэтому создает не только уютную, но и немного загадочную атмосферу в доме. Интерьер в этом стиле наиболее привлекателен при вечернем освещении. Различный многоламповые осветительные приборы из цветного хрусталя – типичное интерьерное решение для настоящего арт-деко [6].

Интерьер арт-деко, в отличие от других стилей, применяет в своем оформлении различные декоративные элементы. В оформлении интерьера используется стекло, керамика,

ткань, бронза, а также дерево и кожа для мебели и дорогой мрамор для пола. Стены призваны служить лишь фоном для мебели и других атрибутов интерьера. Отдается предпочтение однотонной покраске или же оформляют стены обоями с простыми геометрическими рисунками. Поэтому картинных обоев в стиле арт-деко практически нет. Стиль арт-деко – легкий, уже не нагруженный информацией. Этот стиль является последним этапом развития стиля модерн или переходного стиля. Следы различных культур отражены во многих деталях стиля арт-деко. Например, использование изогнутых линий, изображения фантастических животных или очень красивых женщин, сочетание простых и экзотических материалов. Этот стиль, который считается гармоничным сочетанием экзотики [6].

Дизайн интерьера в стиле арт-деко сочетает в себе элементы прошлого с восточными мотивами и новыми шедеврами, созданными в первой половине XX века. Больше внимание уделяется форме: дизайн мебели, покрытия тканями выходят на первый план, а орнаменты отходят на второй план. Интерьер также могут дополнить зеркальными композициями с металлическими деталями. В разработке природные мотивы сменяются стилизованными, абстрактными [2].

На сегодняшний день спустя столько лет элегантные интерьеры также популярны и идеи дизайнеров продолжают активно воплощаться в реальность. В современном исполнении изысканность и яркость каждой детали сопровождается роскошью и лучшие традиции классики переплетаются с современными предметами интерьера. Это лучшее совмещение ассиметричных форм с четкой симметрией. Стиль арт-деко, как и стиль эклектика, сочетает в себе несколько направлений – современный экспрессионизм и технический дизайн. В целом стиль предполагает дух формальности и пафоса [4].

Арт-деко нацелен не на комфорт, а на стиль, требующий внимания и признания. Поэтому этот стиль подчеркивает знатность и элиту.

В статье рассказывается об истории стиля арт-деко, его использовании и цветовых оттенках в дизайне интерьера. Юные исследователи обращают внимание на уникальные особенности стиля арт-деко и их применение в современном дизайне с учётом новых трендов, сохраняя традиционную основу интерьера. Этот стиль – актуальная тема в современном дизайнерском искусстве и проектировании.

Ключевые слова: дизайн, арт-деко, стиль, декор, орнамент.

Литература

1. Н.М. Сокольникова, Е.В. Сокольникова История Дизайна стр.239.
2. <https://www.designstory.ru>
3. <https://inartdeco.com/>
4. <https://fullhousedesign.ru/>
5. <https://www.culture.ru/>
6. <https://www.angstrem>

Art deko üslubunun tarixi inkişaf və xüsusiyyətləri

Məqalədə art-deko üslubunun yaranma tarixindən bu günümüzdə kimi istifadə növlərindən və interyer həllində rəng çəlarlarından bəhs olunur. Gənc tədqiqatçılar art-deko üslubunun özünə məxsus xüsusiyyətlərindən və onların müasir dizaynda tətbiqinə önəm verir. Bu üslub müasir dövrün dizayn sənətində aktual mövzudur.

İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATINDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN ROLU

Nigar Talibova

Bakı Dövlət Universiteti

dosent1966@mail.ru

Qeyd edək ki, müasir dünyada ölkə iqtisadiyyatını qlobal iqtisadiyyatdan ayrı təsvür etmək mümkün deyil və iqtisadiyyatın qloballaşması vahid iqtisadi məkanın formalaşması ilə bağlı dünya inkişafının qanunauyğunluqlarından biridir. Digər tərəfdən, vahid iqtisadi məkan sənayenin strukturu, informasiya və texnologiyalar mübadiləsi, istehsal müəssisələrinin yerləşmə coğrafiyası nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun mütəxəssisləri qloballaşmanı mallar, xidmətlər və qlobal kapital axını ilə bağlı beynəlxalq əməliyyatların həcmünün və müxtəlifliyinin artması, eləcə də daha sürətli və daha geniş olması səbəbindən dünya ölkələrinin artan iqtisadi qarşılıqlı əlaqəsi kimi qiymətləndirirlər. İqtisadiyyatın qloballaşması mürəkkəb və ziddiyyətli prosesdir. Dünya iqtisadiyyatında inkişaf edən qloballaşma ölkələrin qarşılıqlı asılılığının artmasına səbəb olur və beynəlxalq əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsi, qlobal təkrar istehsal prosesində hər bir dövlətin yerinin dəyişməsi ilə müşayiət olunur. Bu şəraitdə ölkələrin iqtisadi inkişafı dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya imkanlarından asılıdır. Bu hal bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi dünya iqtisadi münasibətləri sistemə çevrilmə problemlərini eyni vaxtda həll edən ölkələr üçün xüsusi önəm daşıyır. İnteqrasiya daha çox ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrdə iştirakı ilə müəyyənləşdirilir. Bu, beynəlxalq əmək bölgüsünün getdikcə dərinləşməsinə, mövcud ehtiyatların səmərəli istifadəsinə, elmi-texniki sahədə əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına, əhalinin tələbatının kompleks və tam formada ödənilməsinə münbit şərait yaradır [2, s.98].

Bizə görə, qloballaşma prosesləri iqtisadi proseslərin bazar tənzimlənməsi elementlərinin genişləndirilməsi və milli iqtisadiyyat daxilində dövlətin təsir sferalarının azaldılması üçün ilkin şərtlər yaradır. Habelə, həmin proseslər xarici iqtisadi sektorun rolunun artması, beynəlxalq regional inteqrasiyanın inkişafı, bir çox beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla fəaliyyətin əlaqələndirilməsi ilə əlaqədar dövlətin fəaliyyətinin genişləndirilməsi zərurətini yaradır. Digər tərəfdən, dünyada siyasi və iqtisadi səbəblərdən qaynaqlanan qlobal dəyişikliklər, eləcə də sürətli ETT, ayrı-ayrı ölkələrin inkişafının qiymətləndirilməsinə yeni yanaşmalar tələb edir. Bu yanaşmalar ölkələrin xarici iqtisadi fəaliyyətinin formalaşmasının prioritetlərini müəyyənləşdirir, onların strategiya və taktikası konkret ölkənin inkişafının sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir.

Məlumdur ki, xarici iqtisadi fəaliyyət dövlətin, müəssisələrin, təşkilatların xarici ticarət, malların ixracı və idxalı, xarici kreditlər və investisiyalar, digər ölkələrlə birgə layihələrin

reallaşdırılması ilə sıx bağlı olan iqtisadi fəaliyyət sahələrindən biri kimi təsvir olunur [4, s.153]. Xarici iqtisadi fəaliyyətin əsas vəzifələrindən biri milli iqtisadiyyatın sahələrini dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasını təmin etməkdir. Daha dəqiq desək, xarici iqtisadi əlaqələr istehsal amillərinin bir ölkədən digərinə köçürülməsi zamanı yaranan iqtisadi münasibətlər sistemi kimi özünü göstərir [1, s.8]. Xarici iqtisadi fəaliyyət müxtəlif ölkələrdə yerləşən qarşı tərəflər arasında qarşılıqlı faydalı maraqlara əsaslanır və buna görə də dövlət səviyyəsində deyil, habelə ayrı-ayrı təsərrüfat subyektləri səviyyəsində reallaşdırıla bilər. Habelə, Xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan istənilən müəssisə üçün əsas məsələ öz təhlükəsizliyinin təmin edilməsidir. Bu, öz bazarını tapmaq, ona bacarıqla daxil olmaq, xarici rəqiblərə uduzmaq, həmçinin fəth edilmiş bazarda uzunmüddətli mövqeləri təmin etmək üçün lazımdır [3, s.30]. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə iştirak edən müəssisə kommertiya sirtini təmin etmək üçün öz mexanizmini və tədbirlər kompleksini hazırlamaqla rəqabətqabiliyyətli mövqeyini təmin edə bilər. Bu mexanizm mütləq şəkildə təsərrüfat subyektinin kadrları ilə işləməyi və xarici ticarətdə kontragentlərin etibarlılığının yoxlanılmasını əhatə etməlidir. Bu halda, müəssisə maliyyə cəhətdən sabit olmalı, sərəncamında xarici ticarətin qanunvericilik bazası və qaydalarını, ticarət adətlərini bilən səriştəli və peşəkar kadrlara malik olmalıdır.

Bunlarla bərabər, xarici ticarətin təsiri altında ən gəlirli firmalar böyüyür, ən az gəlirli firmalar isə bağlanır. Belə dəyişikliklər milli iqtisadiyyatların orta məhsuldarlığının - əmtəə və xidmətlərin istehsalının ümumi həcmnin istehsal amillərinin məsrəflərinə bölünməsi ilə artmasına səbəb olur [5, s.17]. Dövlət üçün xarici ticarət böyük önəm daşıyır, çünki bu, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin tərkib hissələrindən biri olmaqla ölkə üçün çox böyük və iqtisadi baxımdan ən əhəmiyyətli fəaliyyət növüdür və mahiyyətcə ölkənin iqtisadi vəziyyətinin göstəricisidir. Ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, xarici ticarət beynəlxalq əməkdaşlığın səmərəliliyini artırır, ölkələrə qlobal iqtisadiyyatda iştirak etmək imkanı verir, birbaşa xarici investisiyaların cəlbinə imkan yaradır. Xarici ticarət bilavasitə resurslardan daha səmərəli istifadə etmək, eləcə də əmtəə istehsalı ilə ölkənin inkişafı üçün imkanlar açır. Əlbəttə ki, əksər ölkələrin iqtisadi həyatında xarici ticarətin rolunun artdığı müasir şəraitdə onun dövlət tənzimlənməsini unutmamaq olmaz, çünki bu, dünya iqtisadiyyatını optimal vəziyyətdə saxlamaq üçün lazımdır [6, s.249].

Beləliklə, xarici ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi kontekstində iqtisadi təhlükəsizlik konsepsiyasının aşağıdakı kimi formalaşdırılmasını təklif edə bilərik: xarici ticarətin inkişafı kontekstində iqtisadi təhlükəsizlik – ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf vəziyyətidir ki, burada milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılır və xarici və daxili təhlükələr nəticəsində yaranan əlverişsiz hallar aradan qaldırılır. Bunlarla bağlı bir sıra məsələləri ümumiləşdirmişik:

✓ Xarici ticarətin inkişafı baxımından ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi dövlət orqanlarının bütün sistemi, iqtisadiyyatın bütün strukturları tərəfindən dəstəklənməlidir;

✓ Xarici ticarətin inkişafı kontekstində iqtisadi təhlükəsizlik, ilk öncə, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin özünün səmərəliliyi ilə təmin edilməli, yəni dövlət dəstəyi ilə yanaşı, diversifikasiya əsasında özünü qormalıdır;

✓ Milli iqtisadiyyatın səmərəli əsaslarla dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası şəraitində xarici ticarətdə iqtisadi təhlükəsizliyə nail olmaq üçün milli istehsalçıların iqtisadi təhlükəsizliyini möhkəmləndirə biləcək uzunmüddətli məqsədyönlü proqramların hazırlanması zəruridir və s.

Açar sözlər: İqtisadi təhlükəsizlik, xarici ticarət, xarici ticarət əlaqələri, xarici ticarət fəaliyyəti, xarici iqtisadi fəaliyyət, beynəlxalq əmək bölgüsü.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov M.M. (2021). Kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf istiqamətləri. Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Gəncə, 28.
2. Qəribov A.H. (2017). Beynəlxalq ticarət əməkdaşlığında Azərbaycanın iştirakı məsələləri. Audit, 1, 96-102.
3. Артамонова И.А. (2020). Роль внешнеэкономической деятельности организации в обеспечении ее экономической безопасности. Уфимский гуманитарный научный форум, 1(1), 27-31.
4. Моисеева И.И. (2022). Понятие и сущность внешнеэкономической деятельности. Актуальные вопросы современной экономики, 12, 152-155.
5. Олейнов А.Г. (2020). Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования (Часть I). Мировое и национальное хозяйство, 2(51), 1-28.
6. Орцханова М.А. (2020). Государственное регулирование международной торговли. Заметки ученого, 12, 238-241.

DAMCILARLA SUVARILAN MEYVƏ BAĞLARI ƏRAZİSİNİN TƏŞKİLİ

Niyaməddin Tomuyev

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

tomuyevn@gmail.com

Meyvə ağaclarının həyat fəaliyyəti, inkişafı və meyvə verməsi, əsasən, onların istifadə etdiyi suyun (nəmliyin) tələb olunan keyfiyyətdə və onların tələbatını ödəmək üçün lazım olan miqdarda olması ilə təmin edilir. Meyvə ağaclarının istehlak etdiyi suyun miqdarı bitkilərin fizioloji xüsusiyyətlərindən və onların böyüdüüyü təbii-iqlim şəraitindən asılıdır. Bir çox tədqiqatçılar (meyvəçi və hidromeliator alimlər) tərəfindən müxtəlif növ meyvə ağaclarının ontogenezin ayrı-ayrı mərhələlərində və fərqli ekoloji şəraitdə becərilən müxtəlif növ meyvə ağaclarının həm dəmyə, həm də suvarılan bağ sahələrində su sərfiyyatı və suya tələbat məsələləri öyrənilmişdir [3; 4; 5].

N.P. Krivko və başqalarının məlumatına görə [1] bir ton alma meyvəsi əldə etmək və alma ağaclarının məhsuldar həyat fəaliyyətini təmin etmək üçün 500 t su zəruridir. Yağntıların təbii həcmi şəraitində məsələn, 450 mm (4500 t/ha) alma bağının məhsuldarlığı 9,0 t/ha olmalı idi. Lakin nəzərə alsaq ki, nəmliyin 50-60%-i səth axınlarında, dərinliyə axmalarda, yer səthindən qeyri-məhsuldar buxarlanmalarda və əlaq bitkilərinin transpirasiya istehlakında itdiyi üçün təbii nəmlənmə şəraitində real məhsuldarlıq (4,5±0,5) t/ha təşkil edəcəkdir. Tədqiqatlar göstərir ki, arid təbii-iqlim (torpaq və termik) şəraitində intensiv alma bağlarında müntəzəm suvarma zamanı məhsuldarlığı 7,0-10,0 t/ha-ya çatdırmaq olar.

Bağ bitkilərinin (ağacların) suvarılması üçün məlum texnologiyalardan arid zonalarda damcılarla suvarma üsulu getdikcə daha çox tövsiyə olunur və tətbiq olunmağa başlanmışdır. Tədqiqatların nəticələrinə görə [4], damcılarla suvarma üsulunun tətbiqi bitkilərin stress təsirlərindən asılılığını azaldır, bitkilərin ilkin (1-2-ci illərdə) və tam (3-5-ci illər) meyvə verməsini stimullaşdırır,

məhsuldarlığı artırır, bağın özünü ödəmə müddətini 3-4 ilə qədər azaldır. Damcılarla suvarma zamanı torpağın lokal xarakterli nəmlənməsi bağ bitkilərinin sort, cins və yaşdan asılı olaraq su və mineral qida tələbatını daha yaxşı nəzərə almaq mümkündür. Lakin torpağın lokal nəmlənməsi zamanı çoxillik bitkilərin kök sisteminin ayrı-ayrı şaxələri müxtəlif torpaq şəraitində (yəni, müxtəlif nəmliliklərdə, hava və qida rejimlərində) böyüyür və fəaliyyət göstərir ki, bu da damcılarla suvarma şəbəkəsinin elementlərinin planlı yerləşdirilməsinə əlavə tələblər qoyur və damcılarla suvarılan meyvə bağı ərazisinin təşkilinə təsir göstərə bilər.

Qeyd edək ki, meyvə ağaclarının suvarılmasında damcılarla suvarma sistemləri və “damcılarla fertirriqasiya”-nın tətbiqinə dair müsbət nümunələrlə yanaşı, onların səmərəliliyinin nisbətən aşağı olmasını, meyvəçilərin gözləntilərini doğrultmadığını əks etdirən məlumatlar da var. Belə neqativ təzahürlər, əsasən, müasir bağların fəaliyyətinin biogen və texnogen komponentlərinin parametrləri və (və ya) rejimləri arasında uyğunsuzluq olduğu hallarda meydana çıxır. Göstərilən hallar isə məlum yanaşmaların təhlili və damcılarla suvarılan meyvə bağları ərazisinin təşkili xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə onun nəticələrinin nəzərə alınmaqla, bağlarda damcılarla suvarma sisteminin tətbiqinin zəruri olan səmərəliliyini təmin etmək üçün tədqiqatların aparılması zərurətini əvvəlcədən müəyyən etmişdir.

Rütubət çatışmazlığı və yüksək hava temperaturu, isti küləklər və quraqlıqlarla xarakterizə olunan arid təbii iqlim şəraitində, hətta yüksək məhsuldar torpaqların mövcudluğunda belə, becərilən meyvə bitkilərinin suvarılması olmadan effektiv bağçılıq aparmaq mümkün deyil. Bu təbii iqlim zonasında suvarma və gübrələmə bağlarının becərilməsi texnologiyasının məcburi komponentləridir. Çoxillik meyvə bağlarının torpağını süni şəkildə nəmləndirmək və gübrələmək üçün ən məqbul və suya qənaət üsullarından biri damcılarla suvarma və damcılarla fertirriqasiyadır. Mövcud məlumatlara əsasən, bağ mühəndisləri (meyvə yetişdirənlər və hidromelioratorlar) arasında damcıla suvarılan bağların ərazi və məkan quruluşu haqqında ümumi qəbul edilmiş bir anlayış formalaşmamışdır.

B.S. Gegeckori və başqalarının fikrincə, suvarılan meyvə bağının ərazisinin “düzgün” təşkili hidrotexniki qurğuların və onunla əlaqəli blok və yollarla suvarma şəbəkəsinin rəasional yerləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Eyni zamanda, bağ bloklarının ölçüsünün, formasının və yerləşməsinin müəyyən edilməsi “layihələnmiş suvarma sisteminə və yol şəbəkəsinə uyğun olaraq” aparılmalıdır. “Düz və suvarılan ərazilərdə blokların təşkili suvarma şəbəkəsinin yerləşdiyi yerdən asılıdır...” [1]. Suvarma üsulundan asılı olaraq blokun enini $B_b = 600$ m, uzunluğu isə $L_b = 150...300$ m-ə bərabər götürmək tövsiyə olunur ki, bu da dəmyə şəraitində becərilən bağlar üçün blokların sahə və xətti ölçülərini təyin etmək üçün burada verilmiş tövsiyələrə uyğun gəlmir. “Su paylayıcı” boru kəmərlərinin blokun qısa tərəfi boyunca (eninə), suvarıcı boru kəmərlərinin isə bağ blokları boyunca yerləşdirilməsi tövsiyə olunur [6]. V.A. Potapov və başqaları hesab edirlər ki, suvarılan bağın ərazi planirovkası suvarma mənbəyinin yeri nəzərə alınmaqla aparılmalıdır [2].

Yuxarıda göstərilən nümunələrə əsasən, bağ əkinlərinin ərazisinin təşkili problemini həll edərkən və bağ bloklarının ölçüsünü təyin edərkən, damcı suvarma sisteminin texnogen komponentinin təşkili məsələsi prioritetdir. Bu halda, suvarma sisteminin elementlərinin (suvarma mənbəyi, magistral, paylayıcı, suvarma boru kəmərləri) ölçüsünə və yerləşməsinə uyğun olaraq bağ bloklarının ölçülərini və istiqamətini əlaqələndirmək nəzərdə tutulur.

Y.B. Ryabuşkinin [4] məlumatlarına əsasən, damcılarla suvarma ilə intensiv bağlarda, damcılama xəttinin tərtibatı nəzərə alınmaqla cərgənin uzunluğu 150 m-dən çox olmamalıdır. B.S. Qeçəkcorinin [2] tövsiyələrinə əsasən, damcılادıcılar 20–30 və ya 30–40 sm hündürlükdə dirəklər üzərində dartzılmış məftillərə bərkidilməlidir. Bu zaman suvarıcılardan qidalanan suvarma boru kəmərlərinin sayı ağac cərgələrinin sayı ilə müəyyən edilir və onlar arasındakı məsafə əkində cərgələrarası məsafəyə uyğun gəlir. Tədqiqatlarının nəticələrinə əsasən, yaşıdan və böyümə şəraitindən asılı olaraq bir ağacın suvarılması üçün 4-8 damcılادıcı quraşdırılmalıdır ki, bu da suvarılan ərazinin təşkilinə təsir göstərir.

Ölkənin meyvəçilik məhsullarına müasir tələbatını təmin etmək üçün meyvə bağı sahələrinin genişləndirilməsini və onların məhsuldarlığının artırılması zərurətini yaradır. Bu məqsəd rütubət çatışmazlığı olan torpaqlarda meyvə verə bilən bağlar üçün damcı suvarma sisteminin yaradılması və istifadəsi ilə əldə edilə bilər. Meyvə bağlarının ərazisinin təşkili sahəsində təcrübə və tədqiqatlara baxmayaraq meyvəçilik və hidromeliorator tədqiqatçıları tərəfindən damcılarla suvarma ilə becərilən bağların rəşional tərtibinə ümumi yanaşma tərzii işlənməmişdir. Damcılarla suvarılan meyvə bağı bloklarının tərtibatı xüsusiyyətləri üzrə mövcud tövsiyələr xüsusilə də blokların ölçülərinin və məkan oriyentasiyasının müəyyənləşdirilməsi, becərilən bitkilərin bioloji tələbatının nəzərə alınması ilə damcılarla suvarma sisteminin yerləşdirilməsi, suvarıcı şəbəkələrin quruluşu və yeri baxımından dəqiqləşdirilmələrin aparılmasını tələb edir.

Açar sözlər: Meyvə bağı, ərazinin təşkili, bağı bloku, damcılarla suvarma, suvarılan bağı.

Ədəbiyyat

1. Гегечкори Б.С. (2010). Плодоводство: курс лекций. Ч.3. Закладка плодовых насаждений и технология производства плодов. Краснодар: КубГАУ, 49.
2. Потапов В.А., Фаустов В.В., Пильщиков Ф.Н. (2000). Плодоводство/под ред. М.: Колос, 432.
3. Кривко Н.П., Агафонов Е.В., Чулков В.В., Турчин В.В. (2014). Плодоводство: учеб. пособие, 416.
4. Рябушкин Ю.Б. (2014). Плодоводство, виноградарство: краткий курс лекций для аспирантов III курса направления подготовки 35.06.01. Сельское хозяйство, профиль подготовки Плодоводство, виноградарство, 4-5.
5. Шукура В.Н., Обумахов Д.Л., Рыжиков А.Н. (2014). Капельное орошение яблони. Новочеркасск: Лик, 310.

DAXİLİ VƏ KƏNAR AUDİTİN QARŞILIQLI TƏSİRLİYİ

İbrahim Tumaslı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

Müasir iqtisadi mühitdə auditin qlobal mahiyyəti təqdim edilmiş məlumatların etibarlılığını yoxlamaq və təsdiq etməkdir. Lakin, müxtəlif subyektlər arasında informasiyaya münasibət tamamilə fərqli ola bilər: onun tərtibinin müxtəlif məqsədləri, maraqlı tərəflərin müxtəlif dairələri, müxtəlif

təqdimat formaları və sairə. Ona görə də elmi əsaslarla audit işini iki kateqoriyaya bölmək olar - daxili audit və kənar audit.

Daxili audit işinin qurulmasında birbaşa kənar auditin təsirliyi

Burada əsasən aşağıdakı qarşılıqlı əlaqəsini göstərmək olar:

a) koordinasiya və ünsiyyət: xarici və daxili auditorlar səylərin təkrarlanmasını minimuma endirmək və səmərəliliyi artırmaq üçün tez-tez əlaqə saxlayır və fəaliyyətlərini əlaqələndirirlər. Bu koordinasiya audit planlarının uyğunlaşdırılmasını və həm daxili, həm də kənar auditorların bir-birinin məqsəd və nəticələrini aydın şəkildə başa düşməsinə təmin edir.

b) məlumat mübadiləsi: daxili auditorlar təşkilatın daxili nəzarət mühiti, əhəmiyyətli risklər və audit nəticələrini başa düşmələrini asanlaşdırmaq üçün kənar auditorlara müvafiq sənədləri, hesabatları və fikirləri təqdim edə bilərlər. Eynilə, kənar auditorlar əlavə anlayışlar toplamaq və ya xüsusi narahatlıqları həll etmək üçün ilkin nəticələrini və müşahidələrini daxili auditorlarla bölüşə bilərlər.

c) daxili auditin nəzarətdə saxlanması: kənar auditorlar daxili auditorlar tərəfindən həyata keçirilən işi nəzərdən keçirə bilərlər, xüsusən də daxili audit işinə etibarın kənar auditin səmərəliliyini artırma bələdəyi sahələrdə. Bu baxış daxili audit funksiyasının səriştəsinin, obyektivliyinin və müstəqilliyinin qiymətləndirilməsini və daxili audit prosedurlarının və sənədlərinin adekvatlığının qiymətləndirilməsini əhatə edə bilər.

Kənar auditin daxili audit işinin təsirliyinə ümumi yanaşma

Burada əsas məsələ xarici və daxili audit işi arasında qarşılıqlı əlaqə təşkilat daxilində hərtərəfli əminliyin və effektiv risklərin idarə edilməsinin təmin edilməsindən keçdiyini müəyyənləşdirilməsidir. Bu isə aşağıdakı əlaqələri əsaslandırır:

1. **riskin qiymətləndirilməsi üzrə partniyorluq**: həm daxili, həm də kənar auditorlar müxtəlif diqqət mərkəzində olsa da, təşkilat daxilində riskləri qiymətləndirirlər. Riskin qiymətləndirilməsi sahəsində əməkdaşlıq təşkilatın risk profilini daha əhatəli başa düşməyə imkan verir və auditin diqqət mərkəzində olması üçün əsas sahələrin müəyyənləşdirilməsini asanlaşdırır. Bəzi hallarda “kənar auditorlar daxili audit tərəfindən artıq həyata keçirilmiş daxili nəzarət və ya seçmə prosedurlarının effektivliyini sınaqdan keçirməklə daxili auditorlar tərəfindən yerinə yetirilən işlərə etibar edə bilərlər” [9]. Bu etibar, maliyyə hesabatları və nəzarətin effektivliyinə əminlik təmin etməklə yanaşı, xarici audit prosesini sadələşdirməyə kömək edə bilər.

2. **problemlərin həlli**: daxili və ya xarici auditlər zamanı əhəmiyyətli uyğunsuzluqlar və ya problemlər yaranarsa, iki funksiya arasında əməkdaşlıq bu məsələlərin həllini asanlaşdırır. Daxili auditorlar əlavə sübut və ya aydınlıq gətirmək üçün kənar auditorlarla işləyə bilər, kənar auditorlar isə daha geniş perspektivlərinə əsaslanaraq tövsiyələr və ya anlayışlar təqdim edə bilərlər.

3. **təkmil idarəetmə**: daxili və xarici auditorlar arasında qarşılıqlı əlaqə təşkilat daxilində şəffaflıq, hesabatlılıq və effektiv idarəetmə mədəniyyətini təşviq edir. Birgə işləməklə hər iki funksiya nəzarət mühitinin gücləndirilməsinə, risklərin azaldılmasına və ümumi təşkilat fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verir.

Ümumilikdə, xarici və daxili audit işi arasında qarşılıqlı əlaqə təminat prosesində səmərəliliyin, effektivliyin və əməkdaşlığın təşviqi üçün çox vacibdir. Bir-birinin təcrübəsindən və anlayışlarından istifadə etməklə, hər iki funksiya maraqlı tərəflərə hərtərəfli təminat verə və təşkilati məqsədlərə nail olmağı dəstəkləyə bilər.

Açar sözlər: kənar audit, daxili audit, BAS, audit işi, daxili nəzarət.

Ədəbiyyat

1. Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. №882/16.09.1994.
2. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının “ 30” yanvar2017-ci il tarixli Q-01 Nəli Qərarı ilə təsdiq edilmişdir “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına Əsasən Mühasibat Uçotunun Aparılması Qaydaları”
3. Salahov Ə.S. Mühasibat uçotunun kompüterləşməsi, Bakı-2008. Kooperasiya nəşriyyatı, 236 səh.
4. Fətullayev R. Beynəlxalq mühasibat uçotunun əsasları, Bakı-2019. Nurlar nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, 320 səh.
5. Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsasən mühasibat uçotunun aparılması Qaydaları AR Maliyyə Nazirliyinin kollegiyasının “30” yanvar 2017-ci il tarixli Q-01 sayılı qərarı
6. Muxtarova P.E. və başqaları. İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti, Bakı, 2020, Mütərcim, 372 səh.
7. Muxtarova P.E. və başqaları, Audit dərslik. Bakı-2019. Mütərcim, 588 s.
8. Терехов А.А. Аудит. М.:Издательство Финансы и статистика,1998, 512с.
9. Терехов А.А. Аудит: перспективы развития. - Л., 2018. 560 с.
10. Vaganova O.Y. Methodology for auditing an enterprise's activity on various aspects and areas of amounting. Synergy of Stiees. – 2017, No. 10, pp. 308-334.

MACHINE LEARNING FOR EARTH SATELLITE IMAGE ANALYSIS

Taleh Valiyev

Azerbaijan University

Taleh.Valiyev@student.au.edu.az

The goal of machine learning for Earth satellite image analysis is to leverage the power of modern artificial intelligence techniques to analyze and understand the vast amounts of satellite imagery data that are being collected by Earth observation satellites. This data can provide valuable insights into various Earth systems, including land use, vegetation cover, water resources, atmospheric conditions, and climate change. However, analyzing and extracting meaningful information from this data is a complex and challenging task, requiring specialized skills and expertise in machine learning, image processing, and Earth science.

The main goal of machine learning for Earth satellite image analysis is to develop automated and accurate methods for classifying different land cover types, such as forests, croplands, urban areas, and water bodies, based on the analysis of satellite imagery. This can be achieved using various machine learning techniques, such as supervised and unsupervised learning, deep learning, and ensemble learning. The ultimate aim is to create reliable and detailed land cover maps that can be used for various applications, such as urban planning, agriculture, environmental monitoring, and natural resource management.

The core of machine learning for Earth satellite image analysis is complex and interconnected, requiring interdisciplinary expertise and collaboration. However, the potential benefits of accurate

and automated land cover mapping using satellite imagery make this field an exciting and promising area of research and development. To achieve accurate and efficient satellite image analysis, the process typically involves several steps, including data collection, preprocessing, model development and training, evaluation, and prediction. I'm researching according to these steps:

1. Data Collection

The first step in satellite image analysis is gathering a large dataset of Earth satellite images that cover different regions and landscapes. This is a critical step since the quality and quantity of the dataset significantly affect the performance of the machine learning models. The images are collected from various sources, such as NASA, the European Space Agency (ESA), and other satellite imagery providers.

2. Preprocessing

Once the dataset is gathered, the images undergo preprocessing to remove noise and enhance the quality of the images. This step includes removing clouds, atmospheric haze, and other distortions that can affect the accuracy of the models. The preprocessing step also involves resizing, normalization, and color space conversion of the images to facilitate efficient feature extraction.

3. Model Development and Training

The next step is developing and training machine learning models, such as Convolutional Neural Networks (CNN), to classify different land covers in the images. CNNs are a popular choice for satellite image analysis since they can effectively learn and extract features from the images. These models are trained on the labeled dataset using supervised learning techniques, where the model learns to predict the land cover type based on the input image and its corresponding label.

4. Evaluation

The performance of the trained models is evaluated using different metrics such as accuracy, precision, recall, and F1-score. These metrics are used to measure the models' ability to correctly classify the land cover types in the images. Based on the evaluation results, the models are fine-tuned, and their hyperparameters are optimized for better performance.

5. Prediction

Finally, the trained models are used for predicting land cover types in new satellite images. This involves applying the models on the new images and using the predicted labels to create land cover maps. These maps can be used for various applications such as urban planning, agriculture, and environmental monitoring.

Keywords: Earth satellite, Data Collection, Preprocessing, Evaluation, Prediction, Model Development and Training, Convolutional Neural Networks.

References

1. Garg A., Kumar R., Singh A., & Varshney. Deep Learning for Earth Observation Data Analysis.
2. Satellite image classification with deep learning: a comprehensive review. IEEE Geoscience and Remote Sensing Magazine.
3. Banerjee R. A review on the applications of deep learning in satellite image analysis. Earth Science Informatics.
4. Wang, P., Bayram, B., & Sertel, E. (2022). A comprehensive review on deep learning based remote sensing image super-resolution methods. Earth-Science Reviews, 104110.

Yerin peyk təsvirinin analizi üçün maşın öyrənməsi

Yer peykinin təsvirinin təhlili üçün maşın öyrənməsinin məqsədi Yerin müşahidə peykləri tərəfindən toplanan çoxlu sayda peyk təsviri məlumatlarını təhlil etmək və anlamaq üçün müasir süni intellekt sistemlərinin gücündən istifadə etməkdir. Bu məlumatlar müxtəlif Yer sistemləri, o cümlədən torpaqdan istifadə, bitki örtüyü, su ehtiyatları, atmosfer şəraiti və iqlim dəyişikliyi haqqında məlumat verə bilər.

SİYASİ DİSKURS PRESEDENT FENOMENLƏRİNİN FORMALAŞMASI MƏNBƏYİ KİMİ

Sevil Vəliyeva

Sumqayıt Dövlət Universiteti

sevil-veliyevassdu@mail.ru

Azərbaycan dilində ən çox istifadə olunan terminlərdən biri də siyasət terminidir. Siyasət termini ərəb dilindən Azərbaycan dilinə keçmiş və mənası dövlətin, partiyanın və ya hər hansı bir ictimai qrupun daxili, dövlət və ya beynəlxalq münasibət məsələlərində öz sinfi mənafeyinə uyğun fəaliyyəti deməkdir. Siyasət siyasi fəaliyyət zamanı siyasətçilər tərəfindən irəli sürülən bir fəaliyyətdir. Siyasətçilər tərəfindən müəyyənləşən ünsiyyət forması isə siyasi diskurs adlanır.

Siyasi diskursda ünsiyyət müxtəlif ifadə formaları ilə təzahür edir. Onlardan biri də dilçilikdə mövcud olan presedent ifadələrdir.

Presedent vahidlərin dilçilik elmində ilk dəfə araşdırılması rus alimi Yu.N.Karaulov tərəfindən analiz olunmuşdur. O, 1986-cı ildə Rus dili və Ədəbiyyat müəllimlərinin 6-cı Beynəlxalq Konqresində mühazirə ilə çıxış etmişdir. Onun mühazirəsi belə adlandı: “Rol pretsedentnyx tekstov v structure funktsioirovaniya v yazykovoy lichnosti”. Bu mühazirədə Karaulov “presedent” terminini dilçilik baxımından ilkin olaraq şərh etmişdir. Daha sonra isə, geniş şəkildə bu termini “Russy yazyk i yazykovaya lichnost” adlı elmi işində araşdırmışdır.

Bu termin Rus dilinə Avropa dillərindən daxil olmuşdur. Orta əsrlərdə “presedent termini” Fransız dilindən İngilis dilinə keçmişdir. Fransız dilinə isə Latın dilindən keçmişdir. Latın dilində praecedent, praecedens, pracedere kimi ifadələrdə öz əksini tapmışdır.

Presedent termininin xüsusiyyətlərini və atributlarını əks etdirən bir neçə növ dilçiliyin müxtəlif sahələri meydana çıxmağa başladı: presedent mətnlər, presedent adlar, presedent vahidlər, presedent vəziyyət, presedent fenomenlər, presedent anlayış, presedent çıxışlar və s.

Dilçi alim Bəxtiyar Cəlilov “Precedent term and its explanation in different dictionaries” adlı məqaləsini presedent ad, presedent mətn və presedent hal kimi hadisələrə həsr etmişdir. O, məqalədə belə qeyd etmişdi: Presedent termini İngilis dilinə Orta əsrlərdə Fransız dilindən keçmişdir, və Latın dilində praecedent, praecedens və ya pracedere kimi bir söz vahidi kimi işlənmişdir.

Presedent adlar özləri ilə yeni yaradılmış mətdə əvvəlki məzmunlarından doğan mədəni və aksioloji assosiasiyaları daşıyır. Presedent adları daha rəngli, ifadəli edə bilməsi üçün onun arxasında hər zaman onun anlaşılması ilə bağlı, yəni düşünyü mühitdən asılı olmayan bir invariant var.

İstər İngilis, istər Azərbaycan siyasi diskursunda bir çox siyasi xadimlərin nitqində presedent ifadələrinin işlənməsinə rast gəlinir. Belə ki, bu ifadələr bəzən hər hansı bir dövr, hadisə ilə də bağlı olur. Məsələn:

Cənab Prezident İlham Əliyev İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə çıxışlarının birində belə bir ifadə işlətmişdir: Mən demişəm Tərtər şəhəri, İkinci Dünya müharibəsi dövründə dağılmış Stalinqrad şəhərinə bənzəyir. Gündə,- özü də böyük şəhər deyil, - yüzlərlə mərmə düşürdü, amma bir nəfər də tərpanmirdi. Amma ermənilər qaçıb getdilər. Onların “yenilməz” ordusu məhv oldu, fərarilik başladı, xunta başçısı Dağlıq Qarabağda əmr Verdi ki, kim oradan qaçacaq, o, məsuliyyətə cəlb olunacaq [1, s.69].

Bu çıxışda Tərtər şəhəri Stalinqrad şəhərinə bənzədilmişdir. 44 günlük müharibədə Tərtər əhalisi böyük qəhrəmanlıq göstərmişdir, belə ki, dəfələrlə raket atəşinə tutulmasına, şəhərin bombalanmasına, evlərinin dağılmasına, fərdi təsərrüfatlarına ciddi ziyan dəyməsinə baxmayaraq əsl qəhrəmanlıq nümunəsi göstərərək “təki vətən sağ olsun” deyərək düşməyə boyun əymədi. İkinci Qarabağ müharibəsi dövründə Tərtərə 16277 mərmə və 21 raket atılmışdı. Tərtər döyüşü İkinci Qarabağ müharibəsində dönüş nöqtəsi olduğu kimi, Stalinqrad döyüşü də İkinci Dünya müharibəsində əsas dönüş nöqtəsi olmuşdur. Stalinqrad döyüşü gərgin və uzun sürməsinə baxmayaraq həm alman, həm də sovet qoşunlarına ağır itkilər verdi. Hər iki döyüşdə yerli əhali möhkəmliyi və qətiyyəti ilə seçilmişdi.

Azərbaycan siyasi diskursunda olduğu kimi İngilis siyasi diskursunda da siyasi liderlərin nitqində presedent ifadələrə rast gəlinir. Məsələn: Britaniyanın 77-ci baş naziri, ingilis dövlət xadimi olan Boris Conson parlamentdə son dəfə çıxış edən zaman bu ifadəni işlətmişdir: “Mən burada olan hər kəsə minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm və hasta la vista, baby”. “Hasta la vista, baby” ifadəsi məşhur “Terminator” filmində aktyor Arnold Şvartseneggerin rol aldığı məşhur filmdən götürülmüşdür. Bu ifadə xüsusilə sosial media platformalarında işlədilən ifadədir və adətən kiminləsə vidalaşanda və ya nəyisə bitirərkən istifadə olunur. Yumoristik bir ifadədir. İnsanlar bu ifadəni işlətməklə vidalaşma arzularını bildirir və vida anlarına bir az da yumor qatırlar.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək istərdim ki, presedent ifadələr nəinki məişət üslubunda işlənən nitqlərdə, həm də nümunələrdən də göründüyü kimi, siyasi diskursda işlənən nitqlərdə də öz əksini tapa bilir.

Açar sözlər: presedent ifadə, siyasi diskurs, nitq, presedent ad.

Ədəbiyyat

1. Mehdiyev R., Zəfər yolu : Qarabağ savaşıdan Şuşa bəyannaməsinədək, Bakı, Elm nəşriyyatı, 2021, səh 904
2. Караулов Ю.Н, Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2010. — 264 с.
3. <https://www.bbc.com>

МЕЖКУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД И ЕГО ОСНОВНЫЕ ПРИНЦИПЫ В ОБУЧЕНИИ РЕЧЕВОМУ ОБЩЕНИЮ НА ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Ханум Халилова

Азербайджанский Университет Языков

xanim.xalilova@gmail.com

Социальные преобразования, происходящие в Азербайджане, создали определенные условия для перестроечных процессов в системе образования. Расширение и укрепление экономических и культурных связей между народами выдвигают перед университетом на первый план задачу воспитания человека, главным достоянием которого являются общечеловеческая культура и общечеловеческие ценности. Центральное место в языковом образовании должно занять формирование способности к участию в межкультурной коммуникации [4, с.48].

Бесспорным признается тот факт, что в начале нового века целью обучения иностранным языкам уже не может являться передача лингвистических знаний, умений и навыков, и даже не энциклопедическое освоение страноведческой информации, ограничивающейся в первую очередь, суммой географических понятий и явлений культурного диалога.

С учетом новых концепций образования, связанных с совершенствованием билингвальной коммуникативной компетенции, анализируется роль аутентичных диалогов в развитии всех компонентов коммуникативной компетенции. Большое внимание уделяется анализу существующих учебных комплексов, учебников и учебных пособий. Как мы можем увидеть в работах Е.И. Пассова, даже элементарным заданиям тренировочного характера можно придать условно-коммуникативную направленность [3, с.30-38].

Актуальным вопросом современной методики преподавания иностранных языков является именно формирование образовательных компетенций студентов вуза, среди которых важное место отводится межкультурной компетенции. В этой связи можно выделить особенности формирования межкультурной компетенции личности как системы знаний о культуре, умения практического взаимодействия с представителями иных культур, качеств личности, необходимых для достижения взаимопонимания и эффективного общения со студентами, представителями изучаемого языка и культуры страны изучаемого языка. Компонент культуры заложен в социокультурной компетенции, которая включает “увеличение объема знаний о социокультурной специфике страны/стран изучаемого языка, совершенствование умений строить свое речевое и неречевое поведение адекватно этой специфике, формирование умений выделять общее и специфическое в культуре родной страны и страны изучаемого языка” [1, с.154-159].

В соответствии с вышесказанным выделяют следующие цели обучения японскому языку в языковом вузе:

– формирование умений общаться на японском языке с учетом речевых возможностей и потребностей студентов; элементарных коммуникативных умений в говорении, аудировании, чтении и письме;

– развитие личности, речевых способностей, внимания, мышления, памяти и воображения студента; формирование мотивации к дальнейшему овладению японским языком;

– обеспечение коммуникативно-психологической адаптации студентов к новому языковому миру для преодоления в дальнейшем психологического барьера и использования японского языка как средства общения;

– освоение элементарных лингвистических представлений доступных студентам и необходимых для овладения устной речью на японском языке [2, с.57-60].

Реализация диалогического подхода в процессе обучения студентов языкового вуза является важным условием успешности воспитания межкультурной компетенции в процессе обучения устному общению на японском языке и приобщения к иноязычной культуре.

Ключевые слова: Речевое общение, межкультурная коммуникация, социокультурная компетенция, иноязычная культура.

Литература

1. Розенбаум Е.М. (1980). Основы обучения диалогической речи на языковом факультете педагогического вуза. Автореф. дис... доктора пед. наук. М., 48.
2. Пассов Е.И. (1991). Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению/2-е изд. М.: Просвещение, 30-38.
3. Дареева О.А. (2009). Социокультурная компетенция как компонент коммуникативной компетенции. Вестник Бурятского гос. ун-та. Сер. Педагогика. Филология. Философия, 15,154-159.
4. Ефимова С.К. (2021). Формирование иноязычной коммуникативной компетенции студентов-билингвов при обучении японскому языку (на примере Республики Саха (Якутия)). Нижний Новгород, 175.
5. 話すことを教える 国際交流基金 日本語教授シリーズ 第6巻。東京 書房2011
6. みんなの教材サイト <https://minnanokyoza.jp/>

Dil universiteti tələbələrinə yapon dilində danışiq ünsiyyətinin tədrisində mədəniyyətlərarası yanaşma və onun əsas prinsipləri

Xarici dillərin müasir tədris metodlarında aktual məsələ məhz universitet tələbələrinin təhsil səriştələrinin formalaşdırılmasıdır ki, bunların arasında mədəniyyətlərarası səriştəlilik mühüm yer tutur. “Yapon dilində şifahi ünsiyyətin dillər universitetinin tələbələrinə öyrədilməsində mədəniyyətlərarası yanaşma və onun əsas prinsipləri” adlı məqalədə mədəniyyət haqqında biliklər sistemi kimi fərdin mədəniyyətlərarası səriştəsinin formalaşmasının xüsusiyyətləri, digər mədəniyyətlərin nümayəndələri ilə praktiki şəkildə qarşılıqlı əlaqə qurmaq bacarığı, qarşılıqlı anlaşmaya və tələbələrlə səmərəli ünsiyyətə nail olmaq üçün zəruri olan şəxsiyyət xüsusiyyətləri qeyd olunub. Məqalədə dil universitetinin tələbələrinə tədris prosesində dialoq yanaşmasının həyata keçirilməsi yapon dilində şifahi ünsiyyətin öyrənilməsi və onları xarici mədəniyyətlə tanış olma prosesində mədəniyyətlərarası səriştənin inkişafının uğurunun vacib şərt olması xüsusi qeyd olunub.

KOMPÜTER CİNAYƏTLƏRİ VƏ KOMPÜTER TƏHLÜKƏSİZLİYİ

Elşad Xəlilzadə, Elçin Həsənov

Azərbaycan Universiteti

Elshad.Khalilzada@student.au.edu.az

Kompüterlərdən istifadə nə qədər geniş yayılısada bu sahədə görülən bədniyyətli kiber fəaliyyət ictimaiyyətin təhlükəsizliyini, milli və iqtisadi təhlükəsizliyimizi təhdid edir. Belə kiber fəaliyyətlər kibercinayətkarlıq adlandırılır [4].

Kibercinayətkarlıq kompüter, şəbəkə və ya şəbəkə qurğusunu əhatə edən hər hansı cinayət fəaliyyətidir. Əksər kibercinayətkarlar gəlir əldə etmək üçün kibercinayətlərdən istifadə etsə də, bəzi kibercinayətlər kompüterlərə, cihazlara birbaşa zərər vurmaq, söndürmək üçün həyata keçirilir. Hətta zərərli proqramları, qeyri-qanuni məlumatları, şəkilləri və ya digər materialları yaymaq üçün kompüter və ya şəbəkələrdən istifadə edirlər. Bunlar siyasi və ya şəxsi ola bilər [6].

Avropa Şurasının (AŞ) 2001-ci ildə Budapeştdə imzalanmış və 2004-cü ildə qüvvəyə minmiş Kibercinayətkarlıq və ya Budapeşt Konvensiyası kibercinayətkarlıqla mübarizədə tarixi nailiyyət hesab oluna bilər və bu günə qədər müvafiq sahədə aparıcı və ən çox istinad olunan beynəlxalq sənəddir. 2014-cü ilin fevral ayına qədər Budapeşt Konvensiyası 49 ölkə tərəfindən imzalanmış, 41 ölkə tərəfindən ratifikasiya edilmişdir [1]. Avropa Şurasının 2001-ci il **“Kibercinayətkarlıq haqqında Budapeşt Konvensiyasına”** əsasən kibercinayətləri 5 əsas qrupa bölmək olar:

1) Kompüter məlumatları və sisteminin konfidensiallığı, bütövlüyü və onlara çatımlılıq, o cümlədən qeyri-qanuni çıxış, qeyri-qanuni ələ keçirmə, verilənlərə müdaxilə, sistemə müdaxilə və s. əleyhinə olan kibercinayətlər;

2) Kompüterdən istifadə ilə əlaqəli, yəni kompüterin cinayəti törətmə vasitəsi kimi, xüsusilə informasiya ilə manipulyasiya vasitəsi kimi törədilən kibercinayətlər. Bu qrupa əsasən kompüter dələduzluğu və kompüter saxtakarlığı aiddir.

3) Kontentlə, yəni kompüter şəbəkəsində yerləşdirilmiş verilənlərin məzmunu ilə əlaqədar kibercinayətlər.

4) Müəllif hüquqlarının və əlaqədar hüquqların pozulması ilə bağlı olan cinayətlər;

5) İctimai təhlükəsizliyə təcavüzlə bağlı olan cinayətlər, bu kateqoriyaya kiberterrorizm və terror məqsədləri ilə kiberməkandan istifadə olunması aid edilir [2].

Kibercinayətkarlıq fiziki şəxslər və ya təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilə bilər.

Ən çox görülən kibercinayətkarlıq növləri:

1) **Fişinq**- keçid vasitəsilə bəzi zərərli proqram təminatı quraşdırmaq üçün istifadə olunan bir texnikadır. Uğurlu kiberhücumların əksəriyyəti - PhishMe-nin araşdırmasına görə, 91% - maraqlı, qorxu və ya təcillik hissi kimi şəxsi məlumatları daxil etməyə və ya keçidə klikləməyə sövq edəndə başlayır. E-poçt fişinqi, “Spear phishing”, Səs fişinqi, SMS fişinqi, “Quishing” və s. kimi növləri mövcuddur [6].

2) **Fırıldaqçılıq**- günümüzün rəqəmsal dünyasında çox rast gəlinən bir hadisədir. “Debet və ya kredit kartı fırıldaqçılığı ən çox görülən kibercinayət növü ilə əlaqəli idi və insanların 54 faizi zərər çəkdiklərini bildirdi. Bu cür kibercinayətlərə saxta veb saytda və ya xakerin dinlədiyi ictimai Wi-Fi şəbəkəsində daxil olarkən kart nömrənizin oğurlanması daxil ola bilər” [7].

3) **Şəxsiyyət oğurluğu**- kibercinayətkar başqasının şəxsi məlumatlarından kredit kartı nömrələri və ya şəxsi şəkillərindən onların icazəsi olmadan dələduzluq və ya cinayət törətmək üçün istifadə etdikdə baş verir.

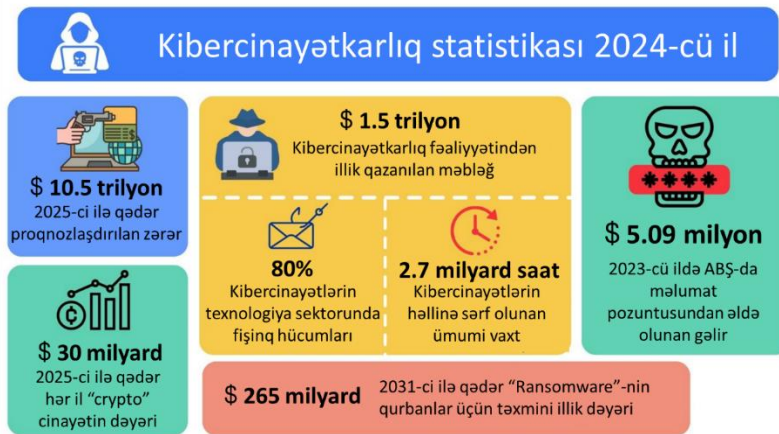
4) **Ransomware hücumu**- istifadəçilərin sistemdəki bütün şəxsi məlumatlarına onları şifrələməklə və sonra şifrələnmiş məlumatlara giriş əldə etmək üçün fidyə tələb etməklə onlara daxil olmalarının qarşısını almaq qabiliyyətinə malik olan zərərli proqram növüdür.

5) **Kompüter şəbəkələrinin sui-istifadəsi**- Bu termin şəxsi kompüterlərə, şəbəkələrə icazəsiz daxil olmaq, onu bağlamaq ya da saxlanılan məlumatlara müdaxilə etməklə və ya digər qeyri-qanuni yanaşmalardan sui-istifadə etmək cinayətinə aiddir.

6) **Paylanmış DoS hücumları**- Paylanmış DoS hücumları (DDoS) kibercinayətkarların sistemi və ya şəbəkəni sıradan çıxarmaq üçün istifadə etdikləri kibercinayətkarlıq hücumunun bir növüdür. DDoS hücumu sistemə qoşulma sorağuları ilə spam göndərmək üçün istifadə etdiyi standart rabitə protokollarından birini istifadə edərək sistemi alt-üst edir. Kiber qəsb edən kibercinayətkarlar pul tələb etmək üçün DDoS hücumu təhlükəsindən istifadə edə bilirlər.

Bununla yanaşı kibercinayətkarlığın digər növləri də mövcuddur. Buraya e-poçt fırıldaqçılığı, şəxsiyyət saxtakarlığı, **“Cryptojacking”**(xakerlərin sahib olmadıqları resurslardan istifadə edərək kriptovalyuta mədənləri), kibercəsusluq (hökumət və ya şirkət məlumatlarının daxil olduğu yer), müəllif hüququnun pozulması, qanunsuz qumar, internetdə qanunsuz əşyaların satışı, uşaq pornoqrafiyasını tələb etmək, istehsal etmək və ya saxlamaq aiddir [6].

Araşdırılan statistik məlumatlar kibertəhlükələrin inkişaf edən mənzərəsi ilə bağlı mühüm fikirləri ortaya qoyur. Onlar kritik bir realığı vurğulayırlar: kibercinayətkarlar öz taktikalarını saxələndirirlər və heç bir sektor zərərsiz qalmır. 2025-ci ilə qədər kibercinayətkarlıq xərclərinin 10,5 trilyon dollara çatacağı proqnozlaşdırılan heyvətə artım, hücumların artan cəsarətini və mürəkkəbliyini əks etdirir. Bütün bizneslərə, xüsusən də kiçik və orta ölçülü bizneslərə kiberhücumlar daha tez-tez, məqsədyönlü və mürəkkəb olur.

Şəkil 1. 2024-cü il kibercinayətkarlıq statistikasısı

“Accenture”-un kibercinayətkarlıq tədqiqatına görə, kiberhücumların 43%-i kiçik bizneslərə yönəlib, lakin yalnız 14%-i özünü müdafiə etməyə hazırdır [3].

Bu cür halların qismən qarşısının alınması üçün kibercinayətkarlığı necə dayandıracağınızla maraqlanırsınız? Kompüterinizi və şəxsi məlumatlarınızı kibercinayətlərdən qorumaq üçün bəzi addımlar mövcuddur:

1) **Proqram təminatı və əməliyyat sistemini yeniləyin**- proqram təminatınızı və əməliyyat sisteminizi güncəl saxlamaq kompüterinizi qorumaq üçün ən son təhlükəsizlik yamaqlarından faydalanmağınızı təmin edir.

2) **Antivirus proqramından istifadə edin və onu yeniləyin**- Antivirusdan və ya Kaspersky Total Security kimi hərtərəfli internet təhlükəsizliyi həllindən istifadə sisteminizi hücumlardan qorumaq üçün ağıllı bir yoldur. Ən yaxşı qorunma səviyyəsini əldə etmək üçün antivirusunuzu yeniləyin.

3) **Güclü parollardan istifadə edin**- insanların təxmin etməyəcəyi güclü parollardan istifadə etdiyinizə əmin olun və onları heç bir yerdə qeyd etməyin.

4) **Spam məktublardakı qoşulma linklərini heç vaxt açmayın**- kompüterlərin zərərli proqram hücumları və kibercinayətkarlığın digər formaları ilə yoluxmasının klassik yolu spam e-poçtlardakı e-poçt əlavələridir. Heç vaxt tanımadığınız göndəricinin qoşmasını açmayın.

5) **Spam e-poçtlardakı və ya etibarsız veb-saytlardakı keçidlərə klikləməyin**- insanların kibercinayətin qurbanına çevrilməsinin başqa bir yolu spam e-poçtlardakı və ya digər mesajlardakı və ya tanış olmayan veb-saytlardakı keçidlərə klikləməkdir.

6) **Təhlükəsiz olmadıqca şəxsi məlumatlarınızı verməyin**- xəttin və ya e-poçtun təhlükəsiz olduğuna tam əmin olmadığınız halda, şəxsi məlumatları heç vaxt telefon və ya e-poçt vasitəsilə verməyin. Siz olduğunuzu düşündüyünüz insanla danışdığınızdan əmin olun.

7) **Şübhəli sorğularla bağlı birbaşa şirkətlərlə əlaqə saxlayın**- sizə zəng edən şirkətdən şəxsi məlumat və ya məlumat tələb olunarsa, telefonu söndürün. Kibercinayətkarla deyil, onlarla danışdığınızdan əmin olmaq üçün rəsmi internet saytındakı nömrədən istifadə edərək onlara zəng edin. İdeal olaraq, başqa telefondan istifadə edin, çünki kibercinayətkarlar xətti açıq saxlaya bilərlər. Yenidən yığdığınızı düşündüyünüz zaman, danışdığınızı düşündüyünüz bank və ya digər təşkilatdan olduqlarını iddia edə bilərlər.

8) **Ziyarət etdiyiniz veb sayt URL-lərinə diqqət yetirin**- kliklədiyiniz URL-lərə diqqət yetirin. Onlar qanuni görünürləmi? Tanımadığı və ya spam kimi görünən URL-ləri olan linklərə klikləməkdən çəkinin. Əgər internet təhlükəsizlik məhsulunuz onlayn əməliyyatları təmin etmək funksiyasını ehtiva edirsə, maliyyə əməliyyatlarını onlayn həyata keçirməzdən əvvəl onun aktiv olduğundan əmin olun.

9) **Bank çıxarışlarınıza diqqət yetirin**- kibercinayətkarlığın qurbanına çevrildiyinizi tez bir zamanda aşkar etmək vacibdir. Bank çıxarışlarınıza diqqət yetirin və bankla tanış olmayan hər hansı əməliyyatları sorğulayın. Bank onların saxta olub-olmamasını araşdırma bilər [6].

Açar sözlər: Kibercinayətkarlıq, kibercinayətkarlıq növləri, kibercinayətkarlıq konvensiyası, kibercinayətkarlıq statistikas, kompüter və şəxsi məlumatların təhlükəsizliyi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi. Polis akademiyası- Kibercinayətkarlıq haqqında konvensiya, Bakı-2019 (səh. 13)
2. Benefisiar. Hüquqi yardım mərkəzi- Kibercinayətkarlıq nədir və hansı növləri var?
3. Embroker- 2024 Must-Know Cyber Attack Statistics.
4. FBI Springfield, Press Office (March 22,2023)- Internet Crime Complaint Center Releases 2022 Statistics.

5. Jansson, K., von Solms, R. (2013). Phishing for phishing awareness. Behaviour & information technology, 32(6), 584-593.
6. Kaspersky- What is Cybercrime? Cybercrime Prevention & Cybercrime Security.
7. LinkedIn. Tom Glover (August 22, 2023)- Top 5 Cyber Crimes.

VEB TƏTBİQLƏRİN HAZIRLANMASINDA REAKTİV PROQRAMLAŞDIRMANIN İSTİFADƏSİ

Amil Xudaverdiyev
Azərbaycan Universiteti
amil.xudaverdiyev30@gmail.com

JavaScript proqramlaşdırma dilinin populyarlığı, bu dildə hazırlanan texnologiyaların sayı, keyfiyyəti daim artır və təkmilləşir. Lakin bununla yanaşı, veb proqramların (vəb-saytların) dizaynı və işlənilib hazırlanmasında hələ də bir çox problemlər mövcuddur.

Onlardan dörd əsas problemi qeyd edə bilərik:

1. Kompleks kod miqyası (arxitektura);
2. Veb tətbiqin aşağı sürəti;
3. SOLID prinsiplərindən istifadə edilməməsi kodun təkrarlanmasına səbəb olur;
4. Tətbiq tərəfindən istifadə olunan resursların miqdarı.

Buna görə də bu problemlərin qismən həlli və bunun məqsədyönlü şəkildə yerinə yetirilməsi üçün server çərçivələri (Vue, AngularJS, React) hazırlanmışdır. Bu server çərçivələri fərdi tətbiq səhifələri üçün çərçivə rolunu oynayır.

JavaScript server çərçivələrindən istifadənin üstünlükləri:

1. Effektivlik – əvvəllər aylarla vaxt aparan və yüzlərlə kod sətirləri tələb edən layihələr indi yaxşı strukturlaşdırılmış hazır şablonlar və funksiyalarla daha sürətli tamamlana bilər.
2. Təhlükəsizlik – ən yaxşı JavaScript çərçivələri xüsusi təhlükəsizlik sisteminə malikdir.
3. Xərclər – Çərçivələrin əksəriyyəti açıq mənbəlidir və ödənişsizdir. Onlar proqramçılara istifadəçi həllərini daha sürətli inkişaf etdirməyə kömək etdikləri üçün veb tətbiqinin son qiyməti daha aşağı olacaq.

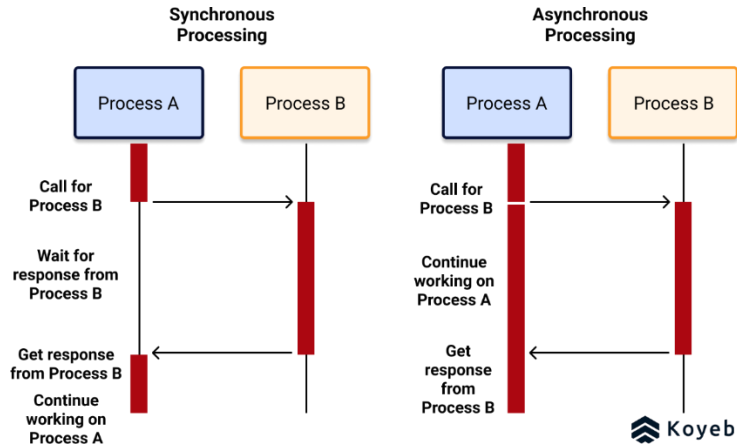
Çərçivələrin bütün üstünlüklərini əldə edərkən, sürət və resursların miqdarı azalır. Kiçik veb proqramlar üçün bu kritik deyil, lakin milyonlarla insan tərəfindən istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmuş böyük proqram hazırlanırsa, onda hər meqabayt operativ yaddaş və çərçivəni işə salmaq üçün sərf olunan hər millisaniyə son dərəcə vacibdir.

Reaktiv proqramlaşdırma

Reaktiv proqramlaşdırma asinxron məlumat axını ilə proqramlaşdırma paradigmasıdır. Asinxronluq və axın reaktivliyin əsaslandığı iki vacib komponentdir.

Asinxronluq – proqramın emalını davam etdirməsinə və donmamasına imkan verən bloklanmayan rejimdə prosesin icrasındadır.

Asinxron kod, bloklama əməliyyatını proqramın əsas axınından çıxarır ki, o, başqa yerdə icra etməyə davam etsin. Lakin veb tərtibatçı üçün davam edə bilsin. Sadəcə dillə desək, əsas “proses” bir məsələ qurur və onu başqa müstəqil “prosesə” ötürür.

Şəkil 1. Sinxronluq və asinxronluq arasındakı fərq

Axınlar - verilənlərin dəyişdiyini göstərə bilən zamana görə çeşidlənmiş məlumat massividir.

Axınları üç signal yaya bilər: məlumat, xəta və sonlanma.

Bütün reaktiv çərçivələr iki proqramlaşdırma nümunəsi üzərində qurulur:

1. Observer (müşahidəçi) – verilənlərin dəyişikliklərinə nəzarət edir və onlara reaksiya verir ki, təqdimat həmişə aktual olsun;
2. Iterator (iteratör) - konteyner elementlərinin ardıcıl keçidini nəzərdə tutur və konteynerin həyata keçirilməsini bilmədən konteyner imkan verir (mövzunun idarə edilməsi və dəyişikliyə abunə üsullarının həyata keçirilməsi).

Qəbul edilir ki, internetdə reaktivlik veb proqramlaşdırmaya brauzer versiyasından və texnologiyalarından asılı olmayaraq cross-platforma işləyə bilən komponent əsaslı yanaşmanı həyata keçirmək üçün mobil tətbiqlərdən keçib.

İlk reaktiv çərçivələr Angular (Google) və ReactJS-dir (Facebook). Sonradan, veb tərtibatçılar open-source həlli yaratdılar: VueJS - komponentləri əvvəlcədən tərtib edən, kodu sadələşdirən və gələcəkdə dəstəyini yaxşılaşdıran istifadəçi dostu bir çərçivədir.

Veb tətbiqlər və saytlar elə tərtib edilmişdir ki, onlar bir çox kənar resurslardan istifadə edirlər. Əsas HTML sənədinə əlavə olaraq, veb brauzer şəkillər, CSS və JavaScript resursları, kənar şriftlər və bir çox digər media resursları ilə də işləyirlər.

Bu resursların yüklənməsini və istifadəsini sürətləndirə bilən bir neçə texnologiya vardır.

HTTP/2 protokolu

Bu protokol aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə veb-saytların açılmasını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirir:

- Birləşmələr: Bir TCP birləşməsi üzərindən çoxsaylı sorğular göndərilə və istənilən qaydada cavablar qəbul edilə bilər. Çox sayda TCP bağlantılarını saxlamağa ehtiyac yoxdur;
- Axın prioritetləri: Müştəri serverə prioritetlər təyin edə bilər - hansı növ resurslar onun üçün digərlərindən daha vacibdir;
- Başlığın sıxılması: HTTP başlığının ölçüsü kiçilə bilər.

Eyni birləşmə üzərindən bir neçə sorğu göndərilə bildiyi üçün resursları bir neçə hissəyə bölmək əhəmiyyətlidir. JavaScript resursunun kiçik bir hissəsi təhlil edilərkən, digər hissələr yüklənməyə davam edir. Bundan əlavə, hissələrin səhifələrdə istifadəsinə görə qruplaşdırılması brauzerlərə tez-tez istifadə olunan resursları avtomatik olaraq keşləməyə imkan verəcək.

Açar sözlər: Veb tətbiq, proqramlaşdırma, JavaScript.

Ədəbiyyat

1. Родионов В.В., Бурханов К.С. (2020). Сравнение производительности VUE, REACT, ANGULARJS. In Актуальные Вопросы Науки И Практики, 93-96.
2. Google Lighthouse <https://artjoker.ua/ru/blog/google-lighthouse-google-mayak>
3. Webpack loaders. <https://webpack.js.org/loaders>